

Нагія Суровцова
СПОГАДИ



Надія Суровцова
СТОГОДИ



Видавництво ім. Олени Теліги
Київ ✧ 1996

Суровцова Н.

С90 Спогади. – Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.: іл.

Спогади Надії Віталіївни Суровцової продиктовані, як вона пише, «потребою правди», і розраховані на майбутнього дослідника епохи та кожного, хто захоче щось знати про минуле життя.

ISBN 966-7018-01-6

Підготовка цього видання до друку здійснена спільно з редакцією щорічника «Наука і культура»

ISBN 966-7018-01-6

© Лук'янова Леся, упорядкування,
допоміжні покажчики, 1996

© Гура Володимир, художнє оформ-
лення, 1996

Фундатором цієї книжки є
Відділ Організації Українок Канади ім. Ольги Басафав,
Монреаль, Канада

В і д р е д а к ц і ї щ о р і ї н и к а « Н а у к а і к у л ь т у р а »

Спогади Надії Суровцової – унікальний людський документ, свідчення про час і про людину в ньому. Продиктоване щирим, небайдужим серцем, написане талановитою рукою, це свідчення дає дивовижне відчуття атмосфери далеких років, час наче б оживає і дивиться в сьогодні, не заму́тнений пізнішими підмальовками, не спотворений кривими дзеркалами останніх десятиріч. Ці спогади писалися з цілковитим усвідомленням неможливості їх публікації, вони заповідалися для хтосна-якого далекого майбутнього – отож, тільки правда, тільки щирість могли мати значення.

Почала Надія Віталіївна писати спогади ще в Ярославському політизоляторі, в камері-одиночці. Замурована в чотирьох стінах, вона боялася збожеволіти, можливо, рятувалася пам'яттю про іншу реальність, затримуючи на папері деталі минулого життя – дитинства і юности. І потім по всіх етапах писала їх – уривками, зосереджувалася на якійсь події, на чийсь долі; були ж часи, і досить тривалі, про які не лишилися й слова.

Згодом, уже на волі, але під пильним наглядом КДБ, впорядковувала записи, передруковуючи їх власноруч на друкарській машинці, роблячи при цьому незначні зміни.

Очевидно, поступово усвідомлювала їх об'єктивну цінність. Коли все перелицьовувалось, переінакшувалось, і за диявольським плетивом брехні вже й не вгадати ставало, якою ж була правда, їй здавалося – про багато що незабаром нікому буде й згадати, і вона усвідомлювала себе чи не останнім свідком часу, що минав, проминув, залишивши багато загадок. Не замірялася вже розгадати ті загадки, проте сподівалася, що колись комусь це, може, стане досяжним, і тоді її розповідь пригодиться.

Маючи добрих знайомих (з юности) серед впливових літераторів, вона давала читати їм свої спогади і зрозуміла, що надрукувати їх не допоможе ніхто. Була невелика надія на Москву, там з'явилися (знаменитої, та недовгої «відлиги») і документальні, і художні твори в'язнів радянських таборів. З цією надією, очевидно, пов'язано те, що частина спогадів, а саме – з часів тюрем і заслань, написана російською мовою. Але відлига протривала недовго...

Надія Віталіївна ставилася до своїх спогадів саме як до свідчення, тому, напевне, не надто дбала про форму, як це робила в літературних творах. Зосереджувалася на точному відбиттю, боялася когось проминути, щось не згадати. Залишала їх комусь невідомому – для осмислення цього лукавого часу, що ошукав її нещасливе покоління, кілька нещасливих поколінь.

Добре вивчивши за три довгі десятиліття всі повадки КДБ, будучи вже і в Умані, і з посвідкою про відміну всіх вироків (нібито й справді можна було відмінити десятиліття страждань, несправдженість намірів, самотню смерть метері) під недремним оком його, Надія Віталіївна не сподівалася сховати свої грубі зошити і зшити передруки спогадів. Здавалося б, вона вчинила відчайдушно, та певне, помірковано й дотепно: заховала свій найдорожчий скарб, свої спогади про минуле життя, у архіві, контрольованому тим же КДБ. Знала, що, внесені до реєстру, там вони мають найбільший шанс зберегтися, а отже, колись – вірила в це – з'явитися на людські очі.

Спогади лежали в Державному архіві-музеї літератури і мистецтва, передрукований примірник – у відділі рукописів Бібліотеки Академії наук (тепер – імені В. Вернадського). З 1990 року їх друкує в трьох підряд книжках щорічник «Наука і культура».

Кілька слів про першу публікацію. В кінці 1988 року в редакції щорічника з'явився давній лист Надії Суровцової до художника Сергія Колоса. Надія Віталіївна шукала автора килимка «Птах і собака», який був при ній на всіх етапах. Автором був справді Колос, але лист не застав його в живих. І от тепер, коли не було вже й Надії Віталіївни, дочка художника за допомогою листа шукала килимок. Дивна річ – лист був короткий, до незнайомої людини, але так багато говорив. Якесь інше, інакше життя проривалося в наш час. За стриманим тоном відчувалася сила характеру непересічної особистості. Листа надрукували, його побачив історик Сергій Білокінь і висловив згодом про те, що в архіві мають бути Спогади Суровцової. А далі просто – Любов Дубровіна, завідувача відділом рукописів ЦНБ, дозволила редакції сфотографувати машинопис. Деякі сторінки були пошкоджені, і, вже в процесі роботи, редакція шукала втрачені рядки в примірнику, що зберігається в архіві-музеї. Разом з директором музею Миколою Крячком «визволяла» спогади з спецхрану. Підтримав намір редакції і допомагав консультаціями історик Ярослав Дашкевич, який довгі роки знав Надію Віталіївну.

Тепер при повторній публікації машинопис звірено з рукописом, дібрано друковані в газетах і зазначені в Спогадах, як такі, що долучаються сюди, нариси. Виправлено явні помилки. Трапляється різне написання слів (типу – люди і люде), це виправлено на користь сучасного правопису. Перша частина Спогадів писалася поза Україною – тут правопис старий, але згодом, це видно з Передмови до розділу «Революція», написаної 1963 року, Надія Віталіївна беззастережно засвоювала нові правила орфографії. Це й давало підставу зробити виправлення.

Другу частину Спогадів перекладено з російської.

В процесі роботи ми познайомилися з Лесею Падун-Лук'яною, яка також думала про видання Спогадів Суровцової. Вона переклала останню частину Спогадів («Колимська пригода»). Решту російського тексту переклали Олена і Тетяна Сергієнко.

Леся Падун-Лук'янова – ініціатор і упорядник цього видання. Вона ж підготувала примітки до іменного покажчика. Ці примітки заслуговують на спеціальну увагу читачів – як останній штрих до картини трагедії загублених поколінь: серед згаданих Надією Віталіївною людей мало хто помер своєю смертю. Деякі наклали на себе руки, більшість – знищені в катівнях НКВС. Про долю багатьох уперше сказано тут. За скупими рядками приміток – велика праця і тяжкі моральні випробування: гірке знання видобувалося в архівах колишнього НКВС. А Дмитра Олицького, чоловіка Надії Віталіївни, було реабілітовано тільки після запиту про нього, зробленого Лесею Падун-Лук'яною.

«Наука і культура» вдячна всім, хто допоміг опублікувати, і всім, хто прочитає цю Книгу Життя, написану нам на науку.



Частина перша

Ліпотис

недовгого щастья



«Може, не варто було все це і писати – поезії відбиті і без мене, згадую я, розуміється, з прогалинами, часом, мабуть, і помилками. Пощо тоді – марна праця? Але те, що я даю, це живий шматок мого життя і моєї доби; це доля однієї, тільки однієї людини, яка всією істотою жила тим життям, скільки судила доля і яка випадково зуміла дожити до цих днів...»

*...Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні.
Без надії таки сподіватись,
Хочу жити! Геть думи сумні.*

Леся Українка

Н.Сеймчан, Колима. 9.XI.49

Минають літа. Минули весни. Роки, повні бурхливого, яскравого життя, помилок і поривів, самовідданости, страждань, щирости, щирости глибокої, прозорості.

«Ми просто йшли. У нас нема зерна неправди за собою...» Але сніги, сніги. Лихі метелиці з чужою назвою «пурга». Морози, що про них читалося, наче про страшну, неймовірну казку. І люди, і долі – нечитані ще сторінки. Так швидко минуло життя, так невблаганно швидко пролітали щасливі роки, так непомітно зникали у сутінку ті, що, може, краще б їх не було. І ось тепер заходить сонце. Ще хочеться, страшенно хочеться жити. А невблаганний розум доводить, що жити вже ніколи. Проте минуло півстоліття. Півстоліття такої доби, що її ще не знала історія, а може... Може, це звичайна самовпевненість сучасника, що вважає себе за найдосконаліший твір? Хай так. Але коли оглянутися навкруги, то видно, як мало залишилося тих сучасників. І тих, з ким йшлося поруч, і тих, що були друзями, і тих, що ворогували, й тих, що просто жили.

Може, спогади – це сурогат життя. Особистий. Може, це сурогат життя творчого. Може, це саме життя, те, що треба зробити, проживши таке життя, як моє.

КМІВ

Ми залишимо спокійно на Аскольдовій могилі діда, залишимо предків – українців, литвинів, поляків, турків.

Просто у Києві, на Подолі, народилося біляве дівчатко, і на честь батькової вчительки-революціонерки дівча назвали Надія.

Які надії вкладалися в єдину дитину, що сповнилося долею? Жандарми перетрусили скриню з дрібними сорочечками, пелюшками, і батько-студент помандрував на заслання. Ми з мамою лишилися самі. З університету його, розуміється, вигнали. Міністром був тоді Делянов. Мене годувала мамка, бо мати вчителювала в гімназії, жити ж було ні на що. Мамка була щирим і вірним другом. Жили ми у мезоніні невеличкого флігеля в подвір'ї на Великій Підвальній, у будинку Валентини Миколаївни Тіль, моєї хрещеної матері.

Через деякий час мамі пощастило одержати для батька дозвіл по повероті з заслання скласти екстерном іспити при університеті, на юридичному факультеті. Майже одночасно з дозволом батько захорював на очі. Йому зробили операцію, і він майже місяць, якщо не більше, мусив перебувати в темній кімнаті. Мама, затінивши світло, годинами читала йому лекції. Пам'ять у батька була блискуча, і він прекрасно склав усі іспити. (Коли мені довелося студіювати право у професора Айхельмана, він пригадав мого батька, талановитого студента). Так батько став помічником присяжного повіреного. Його патроном був старий київський адвокат Орлов.

Ми оселилися на Фундуклеївській, де в Маріїнській гімназії вчителювала мама. Я пам'ятаю широко

вулицю і брязкіт трамвая, узір'я з поворотом на Володимирську і блискучі барвисті бутелі з таємничим світлом в аптеці на розі, потім пам'ятаю пухкого kota і себе на руках у когось. Далі спогади рвуться, і ми опиняємось вже на Володимирській, біля старовинної церкви Ірини.

Ось зараз вже плутаються стежки думок, проте будинок, жовтий, цегляний, двоповерховий, бачу, як нині. Помешкання наше було праворуч – вітальня, їдальня, спальня, і в передпокої біля запічку – велика скриня. Мені, мабуть, років зо три. Все буття для мене – новина. Я раз у раз пізнаю незнані цікаві речі, і ті події відокремленими, мозаїчними відломками складаються у барвистий килимок – дитинство. Сиджу на підлозі у вітальні. Це кімната – батькова, для чужих людей, з назвою «клієнти». До неї я звикла з перших років. В руках у мене велика мушля з якогось південного моря. Довкола кілька дрібніших. На великій – вирізьблені тонкі прекрасні грецькі постаті у якомусь танку. Мушля ніжнорожева, фігури сніжно-білі. Я прикладаю мушлю до вуха і прислухаюся: невпинний далекий гомін. Прикладаю маленькі, рябенькі, як у слимачків. І в них щось далеке, незнане шепоче, гомонить. Воно не нагадує мені нічого, бо мені ще нічого згадувати. Але я день у день іду до столика, де вони лежать, беру їх пухкими рученятами і слухаю, слухаю...

Чому не дочула? Про що вони тоді гомоніли?

В подвір'ї – будинок господині дому. Це самотня дуже багата жінка. Брама до подвір'я завжди намальований пес, і він справді сидить на ланцюгу біля своєї буди і бігає на довгому дроті вздовж подвір'я. В садибі панує гнітюча таємничість. Усе тихе, вимуштроване, усе чуже. У господині виховується горбата дівчина Варя. В господині економка Емма і папуга. Чи з жалощів до нашої убогості, чи з нудьги, для розваги – господиня присилає по мене, і мене одводять до панського будинку. В півтемряві великого, повного оксамитних меблів, перських килимів, тропічних рослин салону, як тільки одчиняється двері, різкий пронизливий голос кричить: «Емме, хтось прийшов!» Тоді одчиняються двері напроти, і з'являється постать економки. Я довго перелякано вдивлялася у темряву, почувши той рипучий голос, аж поки нарешті вгледіла велику круглу

клітку і в ній на жердинці – зелену стару папугу. Вона стукотіла горбатим носом по ґратах і дивилася на мене круглим недобрим оком.

Але що далі бувало у панському будинку, я не пам'ятаю, а там, у нас вдома, стає одна ніч: одкриваю очі, мама стоїть навколішки передо мною, і обличчя закрите руками. Мені чудно – ніч, мама плаче. Приходить якийсь лікар, хтось тримає мене на руках, і знов темрява у свідомості. Я хвора, здається, дифтеріт. За тих часів рятунку ще не знали. Проте я одужала. Потім у спальні на підлозі з'явився великий пухнатиий килим з панського дому.

Наша кухня була надолі. Там царювала наша робітниця, що жила з маленьким сином мого віку, Колею. Одного вечора мами не було вдома. Я крутилася на кухні. Соня, так звали робітницю, витрушувала попіл з самовара. Не згадаю, як це сталося, але раптом я опинилася вже на ліжку з перев'язаною головою, а Соня, плачучи, витирала моє залите кров'ю обличчя. Ми обидві гірко ридали: вона – бо дуже злякалася за мене, я, дивлячись на неї, – із співчуття. Ще й досі легко помітити шрам на чолі в мене. Я втратила притомність, коли вона випадково влучила в мене гострою ніжкою самовара. Коли повернулася з роботи мама, ми обидві ще плакали, і ледве зуміли її заспокоїти, а вона нас. З маленьким Колею я їздила «в далекі краї». Ми сідали на скриню в передпокої, і там, там у півтемряві кімнати «їхали». Я відчиняла маленькі дверцята над грубкою і казала: «Бачиш, он бабусі виглядають». – «Вигляда-а-ють», – слухняно тягнув покірний товариш моїх фантастичних мандрів.

На першому ж поверсі нашого будинку була крамничка. Батько давав мені п'ятака, загорненого у папірець, і я урочисто йшла купувати кульку з шоколаду або шоколад з малюнком. Малюнок був барвистий – коли потягнути за кінчики паперу з боків, він починав ворухитися і страшенно мені подобався. Кульку я обережно несла додому. Загорнена у срібного папірця, вона була чимсь таємничим, привабливим. У ній було сховано невідомий скарб – мідний або бляшаний перстенець, бляшану золоту рибку або якусь іншу дурничку. Прибіжиш додому, розгорнеш блискучого папірця, зломеш чорну кору і витягнеш скарб. Тишишся, радієш, смочеш чорну стару шоколадину. Все те

оповите туманом – мені лише три роки. Виринають з цього туману кілька картин, – решта не відбилася у свідомості. Далі – Мала Житомирська. Великий майдан, де скаче кінь, і гетьман булавою вказує на жовтий будинок окружного суду, де працює батько. Головою ж кінь обернений до Софійського собору. А може, гетьман показує трохи далі, на Десятинну церкву, де мене хрестили 1896 року? Чи на пожарню, звідки іноді баскі біло-булані коні вилітають, а ними керують лицарі-пожарні у золотих шоломах? Навкруги майдану – маленькі сквери. Їх два чи три. Усі вони кучеряві, зелені від старих лапатих каштанів, усі вони – принада діт-вори, і в кожному – грізний сторож у кашкеті з бляхою і фартухом. Приходить весна. Тане сніг, і Житомирською, Михайлівською, Прорізною біжать по мостовій бурхливі струмочки. Біліють паперові човники, стрімголов пролітають порогами десь далеко-далеко, ген на Хрещатик.

А каштани цвітуть. Блідо-рожеві, білі стрункі свічечки на темно-зеленому тлі розкішного листя... Восени листя стає золотим. Круглі, колючі, наче зелені їжачки, падають каштани на землю. Падають, розбиваються, і у білих лушпинках лежать блискучі, немов лаковані, горіхи. Сторож – дід у кашкеті з бляхою, це він могутній володар усіх каштанів скверу. Він ходить шовковими газонами, він збирає до великого кошика колючих зелених їжачків, він надвечір роздає їх нам. Ми стоїмо – у фартушках, спідничках, штанцях, взуті чи босі, обшарпані чи прибрані, і наші серця однаково швидко б'ються і тремтять: скільки і яких саме каштанів дасть сьогодні дід у простягнутому замурзану жменю. Пригортаємо щільно свої скарби. Так, і тільки так, вільно їх діставати. Щоправда, день у день падають каштани з високих дерев, тріскає товсте лушпиння – і котяться по траві блискучі горіхи. Але крий Боже ступити кому на траву! Навіть коли закотиться десь під кущ улюблений м'яч, чорний, литий (за десять копійок), і тоді не вільно рятувати його самій і ступити кілька кроків по газону. Треба йти і благати діда. Недурно через тридцять майже років, сидячи в сквері у Вашингтоні, я здивувалася, побачивши, як відважно ступає якесь американське дитинча по зеленій траві і видобуває закинуту туди іграшку. Мені й тоді стало трохи лячно – чи не побачить дід у кашкеті. Але діда не було.



Її перше фото

Вдома я мріяла стати винахідником чудесного засобу, що від нього каштани лишаться блискучими та гладенькими увесь рік. Я заливала їх водою, солила, мастила маслом, вазеліною... Вони однаково втрачали блискучість, зморщувались невпинно, як старечі обличчя, що не годні затримати вічну молодість.

Посеред Михайлівського скверу був фонтан: у ньому плавали наші човники, рибки, лебеді, ляльки тощо. Вранці, ідучи на роботу до школи, мама приводила мене туди з маленьким плетеним кошиком. У кошику був мій сніданок. І тоді вона йшла, а я лишалася до обіду. Дивилась на фонтан, на сонечко, синє небо, а довкола був величезний майдан з гетьманом на коні

і золотими банями церков навкруги. Ми закликали дітей і грали в золоту браму, гусей, принцес та розбійників. Остання гра була дуже довга і страшенно всіх захоплювала. Одночасно вона була небезпечна: принцес тримали в полоні в темному закутку в кінці алеї, за останніми двома лавочками. З кожного краю стояла варта, і нерідко принцеси верталися додому з роздертими рукавами чепурних суконь або і без того обдертого вбогого платтячка. В обід верталася з роботи мама, заходила по мене, і ми йшли додому.

Наш будинок стояв поруч, а помешкання було на другому поверсі. Батько вже був помічником присяжного повіреного, це стояло написано на табличці на дверях. У нас було п'ять кімнат і кухня. В одній кімнаті жила панна гімназистка восьмої класи, Ольга Михайлівна. Туди ходити було не вільно без її запрошення. В неділю Ольга Михайлівна малювала олійними фарбами букети троянд на молочно-білому шклі, а я, ледве дихаючи, стежила очима, як вона витискає фарби на порцелянову палітру, мішає їх пензлем, і як барвисті квіти виростають, немов у казці, на білому тлі. Я могла годинами мовчки стежити за її роботою, і мені здавалося, що не може існувати щастя над це. Трохи пізніше мати попрохала вчительку малювання, свою товаришку по школі, Н.В.Бочарову (сестру відомого оперного співака), дати мені кілька лекцій, і відтоді я також почала малювати кольоровими олівцями, а пізніше – акварелями, теж квіти, аж доки російсько-японська війна не збагатила мою тематику крейсерами та міноносцями на тлі бурхливого моря.

Поруч кімнати Ольги Михайлівни був салон з диваном до кабінету батька. Це була найбільша кімната з паркетною підлогою, оксамитними меблями, полицями з фарфоровими дурничками, з тропічними квітами, рододендронами, фікусами і величезною пальмою, що стояла в діжці на підлозі і сягала під саму стелю. На невеличкому столику був маленький акваріум з золотими рибками. Ми з мамою купували їх на Хрещатику в Пасажі, в єдиній на весь Київ крамниці, де було повно всяких рибок, птахів, черепах, навіть мавп. Пронизливо верещали папуги, щебетала дрібнота, гавкали пуделі, мопси, кокетливо згорнувшись, спали ангорські кошенята, пахло специфічним, препоганим, але тоді для мене незвичайно привабливим духом.

Усе було дороге, лише золоті рибки продавалися по 15-20 копійок, і я почувала себе магнатом, повертаючись додому з баночкою, де плескалася одна, а коли й дві золоті рибки. Жили вони в нас дуже довго, незважаючи на те, що були під моїм доглядом. День у день, коли мама йшла на роботу, а я лишалася сама, я годувала їх аптечними облатками та спеціальними висушеними комашками, що їх також купувалося в тій же крамниці. Мама прочитала мені десь, що рибу можна привчити на музику спливати догори, і я вимуштрувала своїх цій штуці. Годуючи, я грала на маленькій круглій шарманці, і справді рибки виринали на згук.

Життя на Житомирській було не дитяче. Я майже завжди була сама. Батько, значно молодший за маму, в той час переживав якусь неспокійну добу. Це дуже відбивалося на родинному житті, отже, й на мені. Одночасно матеріальне наше становище дедалі погіршувалося. У батька ставало все більше боргів, і не раз до нашого помешкання з'являвся пристав і описував меблі. Після цього мама видобувала де-небудь гроші і сплачувала батькові борги до наступного випадку.

Я жила самотньо. Вранці мама мені відкреслювала червоним олівцем шматок газети і казала: «Повідшукуй усі «а» або яку іншу літеру.

Я годинами сиділа в салоні і підкреслювала своє завдання. Так мимохідь я навчилася читати. Було мені тоді чотири роки. Писати я не вміла, але дуже любила писати «почерком» і могла годинами сидіти за своїм маленьким столиком і дрібненько списувати цілі аркуші паперу. «Що пишеш, Надійко?» – питали мене знайомі. «Копію прохання», – або: «Звіт недільної школи», – незмінно відповідала я. Прохання, розуміється, писав батько-адвокат. Мама була вчителькою недільної школи, тодішніх ліберальних робітничих шкіл напівфілантропічного, напівреволюційного типу. Я пам'ятаю, як колись надвечір до нас з'явився колишній мамин учень. Він привіз мамі в подарунок власноручно вирізьблену скриньку, а мені великий кедровий горіх-шишку. Гість був з Сибіру, щойно повернувся з заслання. Мама була незвичайно зворушена появою колишнього учня, я розглядала його з великим зацікавленням. Про віщо вони розмовляли, я так і не зрозуміла.

Батькові тоді було років двадцять п'ять. Він був веселий, гарний, співучий і якийсь «свій». До нього при-

ходили в гості студенти, трохи молодші за нього. Був правник – Льовушка, семінаристського типу Павло Іванович і Воля – Всеволод Андрійович Лосієвський. Вечорами після чаю ми всі і Ольга Михайлівна збиралися в салоні. Всі вони часто сперечалися дуже завзято і незрозуміло для мене. Потім звичайно співали. Співали українських пісень, студентських – усякої всячини. Від тої пори я знала Gaudeamus та «Проведеміте, друзья»...

Одного разу і ми ходили в гості до студентів. Пам'ятаю невеличку кімнату котрогось із них, і як шукали шклянку, щоб напитися чаю.

Одного ранку куховарка прийшла з базару з урочистою об'явою: «Студенти бунтують!» Увечері студенти знов були у нас і сперечалися з ще більшим запалом. Потім знов потяглися мої самотні дні з газетою, з рідкою розвагою, коли в подвір'ї з'являвся Петрушка або мандрівна мавпочка танцювала в спідничці і дрібними холодними рученятами брала з моїх спітнелих від хвилювання рук приховану на цей урочистий випадок копійку; часом морська свинка витягала загорненого папірця «на щастя». «Вас ожидает встреча с блондином», – читала я по складах. Проте приємність залишалася, бо свинка, що витягала «щастя», здавалася неземним створінням.

Часом куховарка кликала мене вдень до кухні. Там вже була яка-небудь друга, сусідка. Вони витягали з-під подушки замусолоного «Соломона», крутили з хліба кульку і кидали на його соняшне обличчя, поділене на дрібні нумеровані сектори. Кулька спинялася на якомусь числі, і я мусила читати пророчи віщування. Куховарки зітхали, обмінювалися думками з приводу пророцтв; виникали нові запити, і знову, і знову котилася хлібна кулька, і я знову читала старанно й поважно, повна свідомости власної відповідальности за жіночі долі.

Одного разу подзвонив листоноша. Одчинила мама. Усі були вдома, очевидно, була неділя. Листа почали читати вголос. Потім несподівано мама вислала мене з кімнати і щільно притулила двері. Проте мені було чути окремі слова: «Я мусив був умерти», – долетіла незрозуміла фраза. Негайно після листа всі з дому кудись швидко зникли, і почалася незрозуміла метушня. Всі розмови провадилися стиха. Я нічого не могла зрозуміти. Усі, починаючи з батьків, кінчаючи

Ольгою Михайлівною, були дуже засмучені і стурбовані. Такими я ще ніколи їх не бачила. Прибув Льовушка, плакав (такий дорослий!) Павло Іванович. Тільки Волі не було. На третій день надвечір до нас приїхали гості – Волина мама, старенька попада з Таврії, та його дві сестри – студентка Віра і молодша – гімназистка Наташа. Вони мені подарували возика для ляльки, і це головним чином зосередило мою увагу. Я приміряла ляльок, возила їх по паркеті, колисала тощо. Однак зауважила, що гості були незвичайні. Вони дуже часто плакали, кудись ходили, разом з ними зникали батьки, і я весь час лишалася сама. Мені нічого не казали, і тільки напередодні від'їзду гостей повезли на цвинтар, і я вперше почула панахиду. Усім давали коливо – я бачила, як його варила в кухні наша куховарка. Людей було сила-силенна, і дуже багато городових. На могилі стояв хрест, увесь у вінках, посередині була Волина фотографія на фарфорі, така сама була і в листі, що його читала мама. Над хрестом був прибитий якір у квітах із червоною стрічкою. Городовий підійшов і почав щось казати, показуючи на стрічку, але юрба оточила могилу, і він мусив відступитися.

Отже, могила була Волі.

А ще напередодні того ранку з листом він сидів, сіроокий, спокійний, як завжди, у нас за столом у їдальні і змайстрував мені чудесного мініатюрного човника, з весельцями, лавочкою... Цей човник років з двадцять переховувала моя мама, а потім він лежав у мене разом з іншими дорогими мені пам'ятками, аж доки не зник у тих бурхливих хвилях, що в них поринуло і затопилося згодом моє власне життя.

Багато пізніше я довідалася, що Воля належав до терористів, і йому припало виконати замах, здається, на Трепова. Вбити хлопець не зміг. Зрадити – ще гірше. І він обрав третій шлях: ранком його знайшли у скромній студентській кімнаті з простреленою головою. Русяве буйне волосся закривало ранку на скроні...

Повернувшись від нас, він написав листа до мами, прохав обережно сповістити батьків і надслав свою останню фотографію. Спокійний смуток світив в усіх рисах молодого гарного обличчя. Було йому років двадцять...

Студентство страйкувало. На похорон з'явилася тисячна юрба. Поліція метушилася, заборонила про-

мови біля могили, позрізала всі червоні стрічки біля вінків, але довго ще кожного ранку на могилі знов і знов з'являлися червоні стрічки або криваві червоні квіти. Мама доглядала могилу. Ми їздили з нею, садили квіти, прибирали пісочком стежечки навкруги. Мати мовчала, і я при ній ставала тихенькою, мовчазною. Іноді надходив лист від старенької Волиної матері чи від сестри.

Трохи згодом до нас переїхала німкеня Агнеса. Чорна, волохата, вона похмуро мовчала увесь день і шила якісь свої сукні. Зачісуючи мене, вона дуже смикала волосся, а одного разу спересердя подряпала до крові гребінцем плече. Потім вона посварилася з батьком і другого ранку пішла від нас. Я не жалкувала за нею, бо це було внятково неприємне і неприємне створіння. Я знов залишилася сама, тільки щодня на дві-три години почала до мене приходити фройляйн Еліза, до якої я дуже прив'язалася. Вона була з Дерпту – спокійна, весела; з нею ми ходили на прохід, без кінця вирізували паперові ляльки, одягали їх у різні плаття, капелюшки. Одна лялька-хлопчик називалася Вальтер. Отоді, очевидно, я почала розмовляти по-німецьки, але точного моменту я так і не пам'ятаю. Мені здається, що я зроду знала цю мову. Мама теж часто розмовляла з мною по-німецьки.

Життя на Житомирській, як і взагалі протягом усього мого дитинства, було незвичайно педантичне. Вставали ми рано. Я вмивалася, снідала, мама йшла на роботу, до батька приходили «від і до» клієнти, я була зайнята з фройляйн, потім був спільний обід, батько лягав спати, до мами приходили приватні учениці, або вона сама йшла на лекції. Під час занять мені дозволялося сидіти тихенько і також слухати. Я навчилася дуже багатьох речей під час цих занять. Потім чай, і о дев'ятій годині – спати.

В неділю ми спочивали. Мама водила мене до крамниці Мазченка. Зрідка купувала яку-небудь недорогу забавку, але зате ми ходили по всіх відділах, і мені аж серце завмирало, як дивилася на всі скарби, що їх крила ця крамниця – єдина і найкраща на весь Київ. Я не пам'ятаю, щоб я коли-небудь прохала маму купити мені що-небудь. Я знала, що грошей у нас мало і що вони завжди потрібні на щось інше, і розуміла це так, як розуміють дорослі. Ми ходили на прохід, часом до Миколаївського скверу, що навпроти університету.

Там був великий басейн у формі Чорного моря, з чаплею посередині. З чаплиного горла біла струмком прозора вода і плескалася об голе каміння. Мама читала, а я бігала і збирала теж-таки традиційні каштани. Іноді ми йшли до Ботанічного саду. Там в кінці алеї були ями, де колись жили вовки, стояло дві скіфські баби. Я тихенько підходила до них, торкалася їх згорнутих камінних рук і непомітно шепотіла: «Драстуйте, бабусю», «Драстуйте, дідусю», а потім задоволена поверталася до мами.

Це був постійний ритуал одвідин Ботанічного саду. Раз я на власні очі бачила, як бунтують студенти. Біля темночервоного будинку університету йшла демонстрація студентів, а просто назустріч їм їхали баскими кіньми козаки з нагаями. Мама звернула зо мною до бічної вулиці. Через п'ятнадцять літ козаки їхали так напроти мене на Великому проспекті в Петербурзі.

Найбільш складною і привабливою для мене була експедиція до Купецького або Царського садів. Особливо до останнього. Туди ми йшли на цілих півдня, там давали забавки – нескладні, але вони мені чомусь видавалися незвичайно гарними. Я стояла в дитячій черзі і аж не дихала, беручи яку-небудь скалку, обручика, серсо тощо. Там були гірки з гладеньких дощок, на них треба було вилазити; остругані деревини, що по них треба було ходити і не впасти, стовпи, щоб вилазити вгору, і багато інших немудрих пролетарських знарядь. Я була собі, нівроку, кругленьке дівча, і де мені було злізти на стовпчика! Я тільки з заздрістю зітхала і шанобливо дивилася на щасливих митців, побільшості хлопців, що вміли всіх цих штук. Мама читала, а я підходила до стрімкої кручі і дивилася на кущі, що росли на узгір'ях, на стрункі тополі, на далекий синій Дніпро, на піщані простори Труханова острова, Слобідки, на безкраї обрії, що мерехтіли у гарячому сонячному сяйві літнього дня... Мій Дніпре, моя дитяча мрія, мара мого життя, тільки в дитинстві та в жагучих тужливих снах ти ввижався мені, коханий, рідний мій Дніпре...

Ми ходили й на Володимирську гірку. Сиділи біля пам'ятника Драгомирову*, що вмер чи вбився там.

* Помилка автора. – Дрентельну. – Ред.

Відвідували панораму Голгофи, таємничу, у загадковому освітленні, з такими людяно-живими посталями Христа, розбійників, Пілата. Я досконало знала всю євангельську епопею і часто не могла заснути ночами, повернувшись звідти додому. І все ввижався мені бідний Христос, зраджений, самотній, покинутий.

Біля панорами, вулицею від костюлу, стояли ятки. Там продавалися срібні персні «від святої Варвари», червоні хрестики, що в них видно було крізь шкло святого Миколу, дрібні срібні хрестики, воскові писанки, де під шклом усередині возносився на хмари Христос, барвисті разки намиста, шкляні буси, ікони, вінчальні свічки, ладан, якісь загадкові пляшечки. Усе це купували прочани, що ними був повний улітку Київ.

Коло «панорами» стояв тир. Хлопці стріляли в кумедні фігури, коли влучали, десь починала грати дивовижна музика, фігури ворушилися, танцювала балерина, біла крилом чайка, кланявся, скидаючи капелюха, тірольський стрілець. Я рада була годинами дивитись на всі ці дива. Коло бар'єра стояла скринька, а в ній мальована бляшана квочка. До щілинки постаменту треба було вкинути п'ятака, тоді квочка підіймала вгору крила і несамовито квоткала, а до скриньки випадало бляшане пофарбоване яєчко з препоганими цукорками. П'ятака я довго старанно переховувала вдома до щасливого дня походу на Володимирську гірку, а порожні яєчка складалися до моєї скарбниці. Сам Володимир святий з величезним хрестом не користався в мене популярністю, бляшана квочка набагато переважала його своїми принадами.

Так пізнавала я з мамою свою батьківщину. Мати моя була родом з Тули. Бабуся була кріпачка з Вороніжчини, її продали ще дитиною до Петербурга, де вона була в панів прачкою. Потім її віддали заміж за старого камердинера. Він загинув під час Турецької війни. Після волі бабуся одружилася з лісником, польським засланим Яном Говердовським. Отам, у Тульських лісах, народилася тринадцятою по черзі дитиною моя мама. Незважаючи на те, що бабуся сама була неписьменна, вона дуже піклувалася освітою дитини, і мама закінчила гімназію. Решта дітей в родині помирала. Коли матері сповнилося сімнадцять років, бабуся застудилася і вмерла від запалення легенів. Дід незабаром оженився з якоюсь удовицею, а мати,

закінчивши школу, пішла заробляти – до Москви. Там вона була переписувачкою в якогось відомого вченого-медика. А що жінкам саме за того часу було заборонено вступати до університетів, то її мрія про вищу освіту сповнилася тільки вже в мені, її самотності.

Отже, за національністю мати вважала себе російською. Батько, з походження мішаного, був в останній, так би мовити, редакції українцем. Очевидно, щоби справити йому приємність, мама щороку на день його народження навчала мене, ще зовсім маленьку, якогось Шевченківського вірша. Згодом навчала української мови, читання, письма. Вірші, старанно переписані, я дарувала батькові. Мова в нашій родині за київських часів була російська, хоча літом на Полтавщині я звичайно розмовляла більше українською, бабусі російської не вміла.

Взагалі наше існування ділилося на дві цілком відмінні частини. Зиму ми перебували у Києві. То було життя звичайної трудової інтелігентської родини, дуже незабезпеченої – скромне. Одежа, їжа – все було просте. Цукорки, усякі пироги були рідким явищем; тільки святами, та й то не завжди, причому мама давала дві-три цукорки, і я ніколи не наважувалася просити більше. Часом по обіді батько давав мені копійку, я бігла до крамнички – і в цьому будинку була така, як у попередньому, – і купувала на неї ласощі. Одного разу в мене не було копійки, і крамар дав мені в борг. Другого дня я заявила: «Тату, дай мені дві копійки!» – «А це чому?» – запитав батько. – «На одну я куплю цукорки, а другу я винна!» Отоді помуштрував мене батько! Я й досі не роблю боргів! Певна, що цим завдячую інцидентові з копійкою. «А що ж станеться з тобою, як я не дам тобі копійки?» – запитав батько. І так барвисто-яскраво змалював мені перспективу, що ніякі Діккенсовські оповідання не дорівняли в своїх педагогічних впливах.

Однак скромність і ощадність треба віднести на рахунок мами. Батько ніколи не щадив грошей, коли вони тільки бували. Взагалі він цілковито порушував мамині принципи виховання за тих рідких часів, коли мав гроші і згадував про моє існування. Треба сказати, що поки я була малою, він приділяв мені мало уваги. Пам'ятаю, мати посилала мене будити його, коли він спав по обіді. Я лізла на його ліжко за порт'єрою в ка-

бінеті, подавала папіросу, сідала на нього і прохала: «Казку!» Казок батько не вмів, знав дуже мало. Пам'ятаю Івасика-Телесика: «Помалу, помалу, братику, грай, не врази, не врази серденька вкрай». Казки були українські, їх він переважно заміняв грецькими мітами, епізодами з «Енеїди», «Одіссеї». Він був гарним класиком, прекрасно знав, любив мітологію і навчав мене її любити. Бідний цар Мідас, як йому тяжко було з осячними вухами, а ще тяжче його циркульнікові з царською таємницею! Скільки захоплення викликали ці хвилини на ліжку у батька, у півтемряві затіненого кутка, з червоним поблискуванням папіроси...

Порушувався уклад життя звичайно на контракти. Це була урочиста подія, що її я дожидалася увесь рік. Стало традицією, що батько возив мене на контракти сам. То було в моїй уяві верхом розкошів. Поперше, ми не йшли пішки або трамваем, як із мамою, ні, ми їхали візником. Це був Петро, що постійно стояв на розі і був батьківським придворним. Шлях здавався безконечним. Світило весняне сонце, бігли струмочки узбіччями вулиць, щебетали горобці, літали численні сизокрилі голуби; на Подолі їх ганяли аматори-хлопці, подекуди й дорослі. Потім ми минали «Самсона». Від цього фонтана вже починалося буйне ярмаркове життя. Тут мене, лагідну, слухняну біляву мамину доньку охоплювало таке почуття, як, мабуть, моїх далеких предків, коли вони попадали у Січ. Всі звички дисципліни десь зникали, і ми обоє з батьком поринали у хвилях єдиного неповторного ярмаркового гомону. Насамперед порушувалися мамині принципи ощадності – на Поділ ми розкошували візником замість звичайного трамвая. Невеликий коник, скромний візник Петро одразу утворювали настрої неймовірної урочистості. Молодий, гарний, веселий батько видавався якоюсь пречудесною казкою на тлі звичайного буденного життя Мало-Житомирської. Ось ми під'їздимо до «Самсона». Він так само, як і минулого року, роздирає пашу незграбного помальованого лева, а з паші плеще дзвінким струмком, грає, лопоче весела прозора вода, навкруги басейну живе, гуде юрба. Несамовиті «тещині язика» – рожеві, білі, червоні – з свистом розгортаються і знов скручуються в маленькі рурочки біля щасливих дитячих уст; прозорі потвори чортиків

дмуться в повітрі, розмальовані животики бовваніють усюди, стремлять коротенькі темні ріжки; літають зелені, червоні, сині ковбаси з маленькими дерев'яними пищиками.

Пахуче весняне повітря синього неба, аромат талого снігу п'янить. Ось його прорізає пронизлива гучна музика. Щось дзвенить, бубонить, грима, лясає, і за кілька кроків виринає кругла розмальована карусель. Господар невтомно кричить, карусель пливе, сиві, чорні, гніді коники всуміш з незграбно розмальованими візочками повні радісних людей; сидять верхи, завмерши від щастя, піднявши над високими чобітьми явні спідниці, найбільш відважні дівчата. Від рожевих личок відбивається сонячне світло; полохливіші сидять у візочках з урочистими, немов у церкві, обличчями. Парубки витинають перед дівчатами свої штуки – перевертаються на конях, підкидають шапки – джигіти, та й край. І я теж тремтячою рукою хапаюся за гриву свого коника і їду в далекі казкові заборонені краї. Музики грають, дядько посеред каруселі напружено обертає її, але ніхто того не помічає, бо всі летять на кониках, візках, на крилах мрій.

Минуло півстоліття. Я не знаю, чи ще існують каруселі у давно покинутому мною світі. Але я думаю, коли б тепер почувлася ще раз ота недоладна мішанина різких пронизливих звуків, моє старе серце завмерло б іще раз від непереможного захоплення і жаги життя.

Від каруселі ми йшли далі. Різали вуха демократичні пищики коників та півників, що їм дмуть в захопленні під хвіст тисячі дитячих вуст, насолоджуючись пронизливою дисгармонією. Ідемо далі. Петро, наш візник, вже зник десь, затертий людськими хвилями. Море людей пливе повз нас, гомонить, репетує, штовхає. Але мені не лячно, хоч я міцно стискаю батьківську руку. Он ятки, повні барвистих стрічок, намиста, коралів. Щороку ми зупиняємося тут, щороку тато купує кілька разочків червоних, з дукачами, зовсім немов справжніх, дшевеньких коралів і нових стрічочок для мого теремка. Які ж огрядні, які могутні червонопіки перекупки, володарки усіх цих скарбів! Тільки на Сорочинському ярмарку, в барвистих кадрах фільму, між безмежних снігів моєї чи не останньої батьківщини – Колими я бачу ще раз їх фундаментальні постаті.

Головна наша мета – це контрактний дім. Це біла дво-, а може, і триповерхова будова. Там усе най-краще, все «справжнє», дивовижне. Вже з перших кроків вражає суміш пахоців і шумів. Юрба іде щільною лавою, плечем до плеча, повільною хвилею невпинно котиться серед заль, а по обидва боки – вистави крамниць, тисячі і тисячі див, що тільки раз на рік з'являються очам зачарованих киян і знов зникають. Ось тепер після всіх світових мес повстає: отепер би вгадати, що було там дійсністю, а що мрією дитячих очей, з того контрактного щорічного дива!..

Внизу, на площадці, біля широких кам'яних сходів сидять двоє німих. Вони продають шклянки, чарки, бокали, кришталеві вази. І страшенно швидко, впевненими рухами вирізьблюють на замовлення покупців монограми, написи. Матові візерунки вкривають прозорий посуд, а продавці, мовчазні і якісь незвичайні, показують на пальцях ціни, щось жваво пояснюють один одному, і здається неймовірним, щоб вони могли розуміти цю поспішну сумішку чудних, маркітних рухів.

На другому повороті сходів, на такій самій площадці, хтось продає дерев'яні випалені, вирізьблені, виточені речі: скриньки, що з них самі виймаються цигарки, кільця для серветок з монограмами, портсигари, мундштуки, полиці, рамки для фото, безліч грибочків для церування панчіх і ще сила-силенна дерев'яних дурничок, випалених, розмальованих, привабливих. Нагорі у залах стоять у халатах татари. За ними – купи ароматичного жовтого казанського мила. Поруч – черкеси кавказців і купи рипучих сап'янців: темно-синіх, зелених, червоних, жовтогарячих, розшитих сріблом. Чобітки зі срібними підківками, вовняні білі капелюхи, волохаті чорні та білі бурки, стоси башликів з золотими та срібними китицями, легкі, прозорі, барвисті дешеві шовкові хустки, халати; далі – смушкові шапки, срібні цяцьковані ремінці, газирі, мундштуки, гудзики, бляшки і – господи, яких тільки скарбів немає тут! Он ковдри, подушки, он сукно, килими, тканини; щокроку – інша крамниця, щокроку – купують, продають, торгуються, жартують, хвилюються, і бурхливий потік той несе нас за собою далі й далі. Ноги не чують втоми, очі розбігаються, а маленька душа розпливається від щастя бачити усе це

так зблизька, дихати цим казанським милом, халвою, шкірою барвистих сап'янців, слухати галас юрми. Підходимо до пряників. Лишечко! Хто тільки вигадав цю симфонію медівників – м'ятних, горіхових, тульських, в'яземських, цих незабутніх, що серед ночі, навпомацки вгадалося б їх по формі, пахоцах, смаку. Пастила: рожева, біла, фісташкова, пишна, пухка. Горіхи в цукрі, халва, мигдаль, фісташки, купи горіхів...

Години чи вічність минає, як я опинилася в цьому раю і поринула у гарячих пахучих хвилях? Минає день. Зеленкуватий присмерк заглядає до високих вікон. Запалюється світло. Нових барв набирають крами, інакше бринять денні згуки. Час додому. Ми згадуємо маму, свої обов'язки, стаємо солідні і розважні. З величезними пакунками, загорненими в білий папір, з дерев'яними зграбними держальцями, щоб не різало мотузкою руки (і де вони тепер, чи є ще на світі такі вигідні, контрактіві?), ми пливемо за хвилею до виходу. Свіже вечірнє повітря охоплює нас своєю вогкістю. Стає трохи холодно в ноги. Маленькі ніжки тремтять від втоми, але серце вщерть переповнене щастям, а руки обтяжені скарбами, вимріяними за цілий рік.

Юрба надворі трохи рідшає. Плеще струмок. Самсон роздирає далі пашу лева, здалека долітають цимбали каруселі, на розі співає сліпеч «Лазаря», а рипуча кобза наповнює тривоогою і приспаним смутком. Петро чекає, і незабаром конячка везе нас на нашу Житомирську. В ідальні при м'якому світлі великої висячої нафтової лампи (електрики ще немає – мій Боже, як давно ж це було!) ми розгортаємо свої пакунки перед мамою. Ось капелюхи усім – по двадцять копійок: на ціле літо – легкі, білі, від жагучого степового полтавського сонця; ось мені і мамі – нові сап'янці замість пожовклих, стоптаних торішніх; ось стовпчиками на цілий рік жовте мило; кілька чортенят, ковбас, «тещиних язиків»; білі порцелянові ляльочки з лискучими чорними голівками – по п'ятаку; моє намисто, стрічки, хустка мамі, і – пряники, вакханалія розкошів, що сьогодні їх вільно мені їсти досхочу. Взавтра вони лежатимуть у буфеті, і довго-довго мама даватиме їх по одному-двоє святами. Я засинаю від надміру щастя та втоми, і мені сняться золоті сни...

Кінець квітської доби

Ніяково оповідати подробиці дитинства, бо побут цей же інші краще за мене опишуть, а чогось загально-цікавого воно не мало. Та, нехай вже побіжно згадаю.

Отак потроху я піростала. Батько був ще дуже молодий (коли я народилася, йому було двадцять чотири роки). Може, тому, поряд з його адвокатським життям, до речі, наскільки можу розуміти, досить легковажним, вдома у нас ще продовжувалося «студентське» життя. Батьки дуже уважно стежили за університетськими подіями, у нас постійно бували студенти, з якими батько був у великій приязні... Я була тоді надто малою, щоб розуміти більше, пам'ятаю тільки постійні гарячі суперечки, розмови, а потім, розуміється, українські пісні. Я мало знала про своїх батьків – крім того, що батько студентом «бунтував», а мама вчителювала в недільній школі, крім своєї гімназії, де заробляла нам на прожиток.

Жила я самотньо. Правда, з рідні у Києві жила батькова мати. Стара пані, що пустила за вітром свій посаг, маєток чоловіка і коханка, і доживала віку управителькою будиночка на Козячому болоті, що належав Івану Івановичу Житницькому, чоловікові її старшої сестри. За звичайних часів мене посилали туди раз на рік, чи то на Новий рік, чи на її іменини. Батько взагалі зірвав з нею всякі відносини через того коханка і змалку жив, заробляючи на себе лекціями-«репетиторством», мати ж моя настояла перед шлюбом на «перемир'ї», але все залишилося далі по-старому, тільки оце мене посилали в офіціальних нагодах. У будинку рипіли підлоги, з віконець дверей виглядали квартиранти: стара пенсіонерка-генеральша з дочкою, клоуном цирку, та онукою-проституткою; фармацевт-аптекарь, що все винаходив якісь крохмалі; на горищі в маленьких світлицях, де жив колись під час свого побуту у Києві Шевченко, містився мій дядько, монтер-слюсар за фахом, гіркий п'яниця за покликанням. Він помер скоро, а до того часу, працюючи, віддавав зароблені гроші товаришам, що мали родини, а решту пропивав, живучи на кошти матері.

Грошей у неї було обмаль, бо єдиним джерелом прибутку були згадані вище квартиранти, а платили вони дуже нерегулярно. В темнуватих вогких кімнатах

було повно якихось неясних люців, що на всі голоси вихваляли бабусю. Коли нарешті з'явилися гроші, негайно хтось з приживалок – пам'ятаю одну на ім'я Анжеліка, що улесливо цілувала «божественну Калісту Миколаївну» у «плечико» – біг до кондитерської по солодоші, а потім починався веселий преферанс. Другого дня бабуся насвіжо фарбувала стрижене закручене волосся, сиділа, як індійський божок, у шовковій блузці з фальшивими брильєнтами на пальчиках незвичайно маленьких рук. Раз, на мою розвагу, трапилися невдалі фарби, і бабуся з'явилася з дивним темно-зеленим кольором фризюри. Наші відносини обмежувалися холодним поцілунком з мого боку і подарунком, залежно від стану фінансів, від бабусі – полтиник або й цілий карбованець. Бабуся любила тримати фасон. Я деякий час гралася з її Марсиком – дрібним верескливим собачкою – і поверталася додому. Я терпіти не могла отих відвідин. Проте згодом мені довелося частіше, ближче і довше з нею зустрічатися, а вогкі кімнати дідового будинку залишили мені на все життя спогад у вигляді хронічного ревматизму.

Сталося це так: я вже згадувала, що товариство колеґ-юристів, де почав обертатися батько, було, мабуть, досить легковажним. Товариші з студентських часів, Саша Бать, Володя Шпитальників кудись переїхали з Києва. Родина Сац (батьки сучасної письменниці і діячки театру), теж віддалилася від нас. Якщо ми раніше гуртом виїздили на дачу до Будаївки, то тепер ми з мамою їздили самі на Полтавщину до баби Каті та Дуні, а батько приїздив тільки на короткий час, решту ж літа обертався у Києві. «Шато де флер», «Олімп», «Древняя Русь», «Северная» – все це різні ґрадації того побуту, і знала я ці назви змалку, і то не з веселих причин.

Закінчилася справа тим, що одного дня батько зник, виїхав, ми ж лишилися самі. У нього були якісь заплутані грошові справи з клієнтами, потім з'явилися якісь непевного, так би мовити, ґатунку жінки – з усім цим мама мусила давати собі раду сама, бо друзів, що бували б у нас на той час, щось не пам'ятаю, крім доктора (а пізніш академіка) Корчака-Чепурківського, що бував у нас дуже часто, і постать його, крокуючого з кутка в кутку нашої вітальні, залишилась у мене в спогадах. З сином його, Юрком, я зростала разом, бувала

часто в їх будинку, спочатку на Киянівському, а потім на Ірининській, номер три, якщо не помиляюся.

Але ж у той час, тяжкий для нас, його чомусь не було, і мати вирішила на літо поїхати зо мною до своїх (та й батькових) давніх знайомих і друзів, родини Ліндфорсів, до їх маєтку на Чернігівщині, в Олешні. То був старовинний шведський рід, молоді нащадки котрого зукраїнізувалися і стали видатними прогресивними громадськими діячами. Старша дочка – Софія Федорівна – одружилася з політичним засланим – статистиком Олександром Русовим. Молодший брат його, Михайло, був відомим соціал-демократом, і ще за студентських часів часто бував арештований та висланий. Принаймні в мене його поява в нашій київській квартирі постійно була зв'язана з такими оповіданнями. Пізніше він, взагалі дуже нервовий, вразливий, захворів психічно. Так от у цій родині, ще за часів її перебування в Херсоні, жила моя мати, що була вчителькою. Сестри Софії Федорівни – Зіна, Людмила, Люба – були маминими приятельками або ученицями. З малим сином Русових Юрком я заприязнилася того літа. Щоби визволити нашу родину від боргів (до нас вже з'являвся і описував речі пристав), хтось з них, здається, Зінаїда, позичила мамі значну суму, завдяки чому вона змогла розплатитись з кредиторамі батька. Пам'ятаю я це дуже туманно, бо тими справами ніхто зо мною не ділився, а з уривків розмов, що часом долітали до мене, я, певне, небагато розуміла. Знаю тільки, що в Олешні мама не раз на самоті плакала, а того я за нею ні раніш, ні потім не примічала.

Мені ж там жилося добре. Це був, мабуть, великий маєток з лісом, садом, старовинним будинком з мезоніном та великою терасою, що виходила в сад, та липовою алеєю, яка провадила до самої річки. У дворі був ще флігель, де жив сам старий Ліндфорс. До молоді приїздили товариші, товаришки, і за величезний стіл в ідальні сідало чимало народу. Всі розважалися, ходили на річку, їздили верхи, грали в крокет, сперечалися, співали, закохувалися. Нас, двоє малих, ніхто не помічав. Ми ходили великим темним садом, заглядали до таємничої копанки, де розводили рибу, пильнували, як живе сова у дуплі старої липи, гралися у піску з «козачками», маленькими червоними комаш-

ками, будуючи собі фортеці та заселяючи їх отим військом. Часом ми гралися в дворі з гуртом сільських дітей.

Після цього літа ми повернулися до Києва, і батько також повернувся до нас. Було ухвалено, що він переїде до іншого міста (ним був Умань), а ми з мамою поки що залишимося бодай на рік у Києві, поселимось у будинку на Козячому болоті. Дід, Іван Іванович Житницький, власник будинку, замолоду допомагав батькові у навчанні в гімназії, тепер ми з мамою мали жити в нього. Довелось розпрощатися з ясным помешканням на другому поверсі Малої Житомирської, 19, з сквериком та фонтаном поруч, де я гралася цілими днями, маючи у кишеню сніданок, поки мама була в школі. Тут, у цьому помешканні, мене муштрувала сердита німкеня, тут жила моя канарка, яку приніс раз батькові клієнт замість гонорару, тут я годувала в акваріумі золотих рибок, привчаючи їх випливати на поверхню на згуки круглої дитячої шарманки. Тут я навчилася читати по «Кієвлянину», газеті, яку нам задурно надсилав редактор, далекий дядько, Дмитро Іванович Піхно, відомий київський чорносотенець.

У той час я вже трохи розмовляла німецькою і французькою мовами. Поза тим, але це вже було для внутрішнього, так би мовити, вжитку, я винайшла власну мову, якою я розмовляла з ляльками, а дещо пізніше я винайшла окрему азбуку на зразок ієрогліфів, де малюнки означали літери. Проте в житті я не пішла цим шляхом; а власну мову мені не раз потім нагадували дорослі, що ніби слухали колись мої розмови з ляльками.

Тепер все скінчилося. Ми переїхали на Козинку. Житло було вогке, темне, невеселе. Поруч були кімнати бабусі, там вічно бринів регіт, гітара, співав який-небудь черговий закоханий у підстаркувату «тьотю Женю» телеграфіст, пропливали по спільному передпокою лисі голови преферансистів, як лилик, маячила з вічно підв'язаними зубами тітка, часом проходив, похитуючись, похмурий, напідпитку, дядько Толя і знов ішов «на антресолі», до кімнатки Шевченка. Але біля будинку було велике – а мені воно здавалося величезним – подвір'я, все в зеленій, густій траві, і два садки з чудесними смачними грушами та старою шовковицею. Квітів у садках не було, бо дерева були надто

старі, і вся земля вкривалася від вогкості зеленим мохом, і по ній лазили дощові хробаки. По кутках будинку стояли великі діжки, повні дощової води з-під ринв.

Біля ганку містилася невеличка дерев'яна ятка, де продавали хлібний та клюквовий квас. У продавця була дочка – дівчинка Катька, а у двірника, що жив у підвалі, був хлопець мого віку, Каленик. Оце і були мої основні товариші, і ми до смерку бігали по дворі, лякаючи здо-

ровезних щурів, які жили у купі старих кошиків у куті подвір'я, Юрко з Ірининської вже не приходив. Весела тітка Лара одружилася і виїхала, я тільки пам'ятаю, як їхала з нею в кареті на вінчання до церкви, як вона стояла така гарна-чудова у білому серпанку фати, а потім вона надсилала листівки з Дубна, Здолбунова та ще якихось прикордонних місцевостей. Там у неї народилася дочка – Євгенія.

УМАНЬ

Році у 1903-му чи 1904-му я вперше побачила Умань. Ми поїхали відвідати батька, а згодом переїхали туди на стале перебування. До того часу я ніколи не бачила провінціального міста, не рахуючи Золотоноші, яку бачила тільки побіжно. І от – маленька станція. Станція, з якої поїзд не йде вже нікуди далі, і саме це справляє враження «краю світа». На майданчику перед вокзалом візники, всі пароконні, тоді як у Києві переважно одноконні. Були вони досить обшарпані і трохи скидалися на балагули. Поділялися вони на дві групи: по двадцять та по сорок копійок – це був тариф до міста. Але і «перший сорт» страшенно трусив по бруківці, що провадила до самого міста – вокзал лежав на тім боці Осташівки, біля нього траплялися тільки окремі хати та дуже зрідка будиночки під бляхою. Шлях ішов донизу, до річки, до греблі та мосту, де стояв млин, а потім здіймався вгору.

Було літо, і стояла страшенна курява. Біля дороги бігали свині, по річці плавали качки та гуси і стрибала у воду голопуза дітвора. Праворуч йшла дорога в поле, а надолі за містком та млином по камінню срібною стрічкою блищала річечка; довкола неї стелилася зелена трава та хилилися кучеряві верби. На кручі білили в садочках хати, ліворуч починалися городи, а за ними – місто. Шлях ішов угору. Це була Двірцева вулиця. З одного боку – вкриті сірою пилюкою дерева бульвару, великого та занедбаного, праворуч – міські цегляні будинки. Коли підйом закінчився, в очі кидався триповерховий будинок земства; ліворуч завертала традиційна для кожного провінціального міста Дворянська вулиця. На розі у двоповерховому будинку

містилася пошта, а поруч неї, в глибині садка, стояла велика вілла в стилі гірських будівель Закопаного, відомого карпатського курорту, куди звичайно їздили польські пани Уманщини. Дещо далі по правій стороні стояв білий і гарний будинок хлоп'ячої гімназії (нам чомусь сказали, що там був раніш палац Потоцьких, колишніх володарів міста), а дещо далі починався великий майдан. Паралельно Двірцевій вулиці йшла Суворівська. На майдан виходила жіноча гімназія, а проти неї стояв військовий собор, продовгувата безбарвної архітектури церква з дзвіницею. За Суворівською вулицею був величезний військовий сад, а скраєчку тулився прегарний ампірний дімочок з колонами, балконом та мезоніном. Там жив декабрист Волконський, там було його і заарештовано. Біля будинку, дещо глибше в садку, стояв будинок «військового зібрання», щось на взірць офіцерського клубу.

Коні тюпали та й тюпали. Ми опинилися нарешті в самому центрі, на Миколаївській (розуміється) вулиці. Знов майдан, миршавий будинок театру-цирку посеред густої зелені скверу з фонтаном посередині та дерев'яною естрадою та якимсь літнім буфетом. Вулиця була широка, обсажена старими деревами, з широкими цегляними тротуарами, з гасовими ліхтарями, з дерев'яними газетними кіосками, де продавали і цигарки. Біля театру стояло кілька візників, а навкруги містилося кілька готелів: «Ново-Європейський», «Франція», «Брістоль» чи «Англія», не пригадаю.

Вниз вулиця проходила повз бульвар до Старого базару, майже виключно єврейського, з нужденними халупками бідноти і великою синагогою; навпроти,

дещо вище, був Новий базар, за ним майдан, де продавали сіно, соломку, худобу, часом коней. Далі та сама вулиця називалася вже Київською, на ній стояли невеличкі будинки в садках, зустрічалися порожні ще місця, а потім височів білий мур з маленькими вежами по кутках, що оточував тюрму. То був уже край міста, звідки шлях ішов на найближчі села: Городецьке, Циберманівку, Війтівку та Краснопілку.

Ми спинилися на центральній, Миколаївській вулиці, біля одного з найбільших, триповерхового будинку Дітловича, де жив батько. Вся та дільниця складалася з крамниць, часто великих і гарних, принаймні крам у них був не гірший за київський. І то не диво, бо постачання йшло не тільки з Києва, а й з Варшави, Одеси. Тут поруч з готелем «Франція» була кав'ярня-кондитерська, умебльована в закопанському стилі, поляка Сковронського, там продавали чудесне печиво і морозиво, яке могло конкурувати з найкращими кав'ярнями Києва, Петербурга. На протилежному кінці дільниці була звичайна булочна, її тримали греки. Там продавалися білі «французькі» булки за п'ять і три копійки, рогальки, розочки, «жуліки» (чорні, кисло-солодкі хлібці з розинками), ватрушки. Все коштувало приблизно по копійці штука. А крім того, теж по копійці, продавали грецькі бублики, та усякі інші. Бували й баранці в'язками, кількох гатунків.

Ковбасу продавав Галатик. На смак це все було першорядне: шинка, полендвіця, усякі ковбаси і дуже смачна ліверна. Це все дуже відрізнялося і смаком, та й ціною від того, що продавалося на базарі. Всплавився Галатик ще й своїм одним продавцем – це був справжній карлик з старим зморщеним личком і тонким дитячим голосом. Був іще продовольчий магазин Лернера з усякими делікатесами та хорошим вином.

Зброю і металевий посуд продавали у Вернера. Це був німець, речі були першорядної якості, як і взагалі по крамницях центру. Біля театру у кіоску Банка продавали квіти. У Шапіро в крамниці – зошити, альбоми, художні рамки, гравюри, листівки, статуетки, вазочки, письмове приладдя тощо. Така ж крамниця була ще польська – Вітковського, але там речі були вишуканішого смаку. Було два ювелірних магазини, миршавих назовні, але з гарним добором речей та каміння. Годинники, оздобы, брильянти не були в Умані рід-

кістю. Все ж дешево, тендітне можна було купити в крамницях по базарах. Особливо дешево було на Старому. Там купці закликали до крамничок, просто тягли до себе, і там спритні покупці могли виторгувати за половину ціни, чого не бувало у центрі.

Взуття та галантерею продавали поляки, брати Орсаг. Їх крамниця була в пасажі, що знаходився на протилежному боці вулиці. Там купували пани-поміщики, які приїздили з маєтків до міста, та більшість службовців-«панів». Поза тим були великі єврейські крамниці Файнштейнів, Шварцманів та Пхора. Це були відомі багатії міста. Файнштейни, приміром, збудували на власні кошти синагогу, притулок для старих тощо. Проте вони завжди і самі торгували поруч своїх прикажчиків. В єврейських крамницях можна було торгуватися і дещо виторговувати, навіть у центрі. Взагалі купити можна було все: меблі, екіпажі, сідла – від простих до дуже елегантних.

Існували майстерні, кравці та кравчині, дві крамниці, де продавали виключно жіночі капелюхи – Яніни Масс і ще чиясь друга. Перша щороку їздила до Варшави і привозила звідти найновіші фасони для уманських дам та околичних поміщиць, з тих, що провадили час не за кордоном, а по своїх маєтках. За ними пнулися дрібніші, бо капелюх від Масс був певного роду маркою приналежності до «товариства». Але одночасно можна було купити дешевші і зовсім дешевенькі речі в районі Старого базару. Меблі купували готові або робили на замовлення. То були переважно стандартні гарнітури – диван, два крісла і чотири стільці на пружинах, оббиті зеленим, жовтим або бордо оксамитом. До цього додавалось височезне трюмо – дзеркало, овальний невеличкий стіл, часом тумбочка до квітів та етажерка в кут для порцелянових дрібничок. Додатком бували, у залежності від достатків, піаніно чи рояль. Це вже купувалося у Києві, чи Варшаві, або Одесі. І купували то пани або урядовці, службовці, що мали себе за панів.

Місто було затишне, повітове. Хоч мешканців було близько шістдесяті тисяч, все життя (може, то мені здавалося після Києва) було якесь маломістечкове. Залізниця, як я писала, кінчалася Уманем і не йшла нікуди далі. Це було наче символічно. Сполу-

чення з околицями лишалося одне: коні. Коні панські – по вісім, менші пани – четвірки; звичайні люди – парою, виїзною чи робочою, селянською. Проте треба визнати, що коней цих доглядали. Не кажу вже за перші категорії, але звичайні селянські коні не рівняти було до тих, яких бачимо тепер, у другій вже половині ХХ віку. Їздили по-різному: карети (рідко), екіпажі, брички, вози. Траплялися ще з дерев'яними колесами. Однокінної запряжки на Уманщині не вживали. Дишель, посторонки – і вже. Ходили, розуміється, і пішки. Дещо пізніше почалися балачки про трамвай – до вокзалу, бо лежить він за містом. І хоч великого руху і не було, все-таки, коли привезли трамвайні рейки (десь року 1910) і поклали обч вулиці, уманчани зраділи. Рейки пролежали десятка зо два літ і зникли. Трамвая в Умані так і не було.



Перше, що ми побачили в Умані, це була Софіївка. Вона справила величезне враження. Візником ми підїхали брукованою алеєю до павільйону. Несподівано перед очима виник став, і до кам'яних східців поквалливо підпливло кілька лебедів – біла та чорна пара, чекаючи «харчування». Старий єврей продавав сухі хлібинки, тістечка, і вони жадібно хапали все просто з рук. Мене дещо розчарувало, що вони втратили свою величність, але процес годівлі дуже захоплював і заслонив перше враження. Адже я була тоді зовсім дитиною.

На ставку були човни, їх наймали і їздили ними під старими величезними деревами попід берегами. Все було, як і тепер. Тільки в басейні «Рибки», виправдуючи його назву, юрмилися справжні золоті рибки. Справив велике враження тунель під водопадом та грім у гроті. Сторож, що супроводив нас по парку, відімкнув якийсь кран, і ми почули, що здалеку починає гуркотіти. Грім наближався, ілюзія була повна, і тільки як ми вийшли знов на яскраве сонце, переконалися, що грім був штучний.

На Яна – чи Петра і Павла – не згадаю, випадок храм у костелі. Тоді до міста зїздилось повно панів – не кажучи вже про тих, що мали власні будинки у місті;

всі готелі, навіть заїзди були повні. Вулицями їхали поводи з льокаями біля кучера, вони були вбрані в спеціальну форму – ліврею, ляскав довжелезний батіг; «палиць з біча» називалася та урочиста сигналізація, це означало, що їдуть неабищо, а пани. Увечері в парку грав військовий оркестр, відбувалася гулянка, сновигали ставком човни, у темряві мерехтіли між деревами різнокольорові ліхтарики, в небі здіймалися і наче пливли сині, червоні, зелені ракети, а часом спалахував пишний фейєрверк. Пінився обскелі водопад, посеред ставка з каміння вище тополь здіймався і падав, розсипаючись перлинами, гігантський фонтан. Поруч з панством, що підїздило до самого павільйону, сунули лавою горожани. Широки алеї були вщерть заповнені людською юрбою. Причепурені уманчани святкували гулянку. До речі, з тим Яном у місті були зв'язані дати винаймання помешкань на рік та домашньої обслуги. Правдоподібно, заключувалися й значніші умови, бо ж недурно зїздилися пани, то були свого роду київські контракти в зменшеному масштабі і оздоблені красою паркового свята.



Так от, повертаюся до свого перебування в Умані. Незабаром ми переїхали до нового помешкання на Поліцейській вулиці, в будинку багатого єврея Конофайського, що мав у тій дільниці кілька будинків та винаймав їх. На розі Поліцейської та Миколаївської був великий дво- чи триповерховий будинок, де надолі містилася крамниця Губанова – там продавалися музичні інструменти, дитячі забавки та лубочна література: розмальовані книжечки найгіршого ґатунку щодо виконання та змісту. Але саме ця крамниця постачала духовну споживу селу та передмістям, бо до інших крамниць ходили тільки службовці, пани та невеличка кількість інтелігенції. Поруч крамниці містилася майстерня єврея-палітурника. У Губанова продавалися дешеві і дуже популярні тоді забавки – коники на дощечках з колесами. Коні були з пап'є-маше, розмальовані сірими та чорними яблуками, хвіст був з мочали. Коштували десять, п'ять і три копійки. Моїми

улюбленцями були ті останні, ними я «їздила» перші роки свого уманського життя.

Наш будинок стояв вже не на центральній вулиці, але зараз же за ріжком. Це був одноповерховий низький дім з двома ганочками – нашим та сусіднім, до майстерні кравця, знов таки єврея. Згадую я про національність сусідів тому, що пізніше це відіграло певну роль.

Ще далі йшла фотографія Юрковського, і там жила стара пані Юрковська з родиною, зятем Гербстом, дочкою та онуками, дівчинкою Кацею та хлопцем Стасем. Фотографія була миршавенька, проте Гербст мав павільйон з шкляним дахом, і на те, що він заробляв, жила вся родина.

Ми мали чотири невеличких, щоправда, кімнати, дві з вікнами на вулицю, дві – у двір та кухню. Так жили за тих часів середні службовці. Мати перевелася вчителькою нижчих класів жіночої гімназії (бо не мала вищої освіти) і одержувала тридцять карбованців на місяць, батько був адвокатом-початківцем і не мав ще достатньої клієнтури. Зверталися до нього переважно селяни і то з двох причин: в Умані адвокатура складалася головне з поляків, з «православних» були тільки батько та Костенко. Отже, по принципу «свій до свого», пани-поляки йшли до своїх, селяни, що судилися переважно за землю з тими ж поміщиками-поляками, до адвокатів-поляків не йшли, отже, зверталися до Костенка та батька. Організаційно то відбувалося в такий спосіб: біля окружного суду, що містився в будинку старовинного базиліянського монастиря, недалеко Старого базару та церкви, походжали євреї-фактори. Траплялися серед факторів і не євреї. Пам'ятаю українця – Макогона, а з євреїв – Хуну Гельфенбейна з братом. Було їх, розуміється, більше. Коли селянин, що мав справу, з'являвся біля суду, фактори хапали його і тягли – кожний до свого адвоката. Бо кожний з факторів обслуговував якогось певного адвоката. Ось чому мені запам'яталися лише згаданих троє. Фактор одержував від адвоката певний відсоток від суми, яку той діставав від клієнта. Тому він завжди був зацікавлений в кількості своїх «жертв». Гонорар був по умові, залежав від суми справи і від маєтності тих, що судилися, та апетитів адвоката.

Батькові було тоді років тридцять п'ять. Він щойно закінчив стаж помічника повіреного у київського

адвоката Орлова і був прийнятий до колеґії оборонців. Ще не так далеко за плечима був час, коли він був засланий, вигнаний з університету. А одночасно надходив 1905 рік, і в Умані він обертався серед поступових, а часом і революційно настроєних людей. Селяни йшли до батька. Але селяни на Уманщині дуже відрізнялися від тих, яких ми знали з Полтавщини, бо батько був родом з села Гельмязова Золотоносського повіту. Там селянин-козак, заходячи до панської садиби, вітаючись, подавав руку; просив – як рівного – на весілля чи хрестини, був рівноправним братчиком, коли варили мед на майдані на Спаса. Тут, на Правобережжі, я вперше побачила, як дорослі люди цілували пана в руку. Батька це страшенно бентежило. Пам'ятаю, раз, забігши до батька, я побачила літню вже жінку, що впала навколішки і, ловлячи руками батькові ноги, голосила: «Мій паночку, мій голубчику...» – і благала урятувати когось чи щось. А батько ніяк не міг підвести її з колін чи бодай утекти від неї.

Поляків-адвокатів було більше. Вони часто були одночасно поміщиками, жили в Умані і працювали як адвокати. То були дуже заможні люди, як пан Гадомський, що мав прекрасну садибу біля спуску до Софіївки та, мабуть, чи не найкращих коней на все місто. В нього був будинок з великою верандою, що виходила в сад. Тим часом ми, діти, бачили здалека, з вулиці, через високий паркан гарну жінку, «саму пані». В садку Гадомського росли рідкі тоді на Уманщині маслини, і їх пахощами насолоджувалися усі прохожі. На Софіївській же вулиці мали свої будинки старий вдівець Залютинський та молодий, ще нежонатий Вржещ. Залютинський помер швидко після нашого переїзду, і я пам'ятаю, що спадкоємці продавали його колекцію картин, і батько купив олійну копію якоїсь голої німфи, яку мати не дозволила повісити в «офіціальних» кімнатах, і батько притулив її у себе в спальні. Був ще Квіцинський, дуже гарний собою баламут жіноцтва, Квятковський, Веріго-Даровський, Дашкевич-Чайковський, з євреїв були Полевий та Звоницький, а з українців – оце Костенко, батько та «часний повірений» Петро Федорович Курінний, що жив в Звенигородському передмісті і був найбільш популярний у селян. Біля його садиби на майданчику стояли вози, розпряжені коні, а в спеціальній

великій хаті сиділи, а як коли, то й ночували, численні клієнти. Старий Курінний був типовим громадським діячем передмістя того часу. Він брав участь в «Обществі трезвости», «пожарній дружині» (де був головою), заснував на Уманщині селянські хори тощо. Працював він щиро, самовіддано, незважаючи на свій вже похилий вік. Навряд чи хто пам'ятає, щоб він коли скаржився на здоров'я або на старість. Але знала і шанувала його переважно периферія, бо для центру він був надто провінціальним.

Життя польської інтелігенції було інтенсивне, але відбувалося воно конспіративно, і наша родина про нього майже нічого не знала. Вже багато пізніше я довідалася про нелегальні культурно-освітні школи, про життя клубу «Огніско», про рух серед юнацтва, тоді ж ні про що таке не знала, і з поляками познайомилася вже пізніше, через школу, де навчалася разом з польками. Час, що ми прожили на Поліцейській вулиці, я пам'ятаю дуже мало, як в тумані. До школи я не ходила, хоча перед від'їздом склала у Києві вступні іспити до Маріїнської гімназії на Фундуклеївській вулиці, де вчителювала мати. Але в Умані до школи не пішла. Я сиділа вдома, вчилася французької мови в учительки, що приходила до мене, рештою мого навчання керувала мама сама. Гралася я у дворі з дітьми з фотографії, малою Рожлею, дочкою палітурщика, та Степаном, сином нашої куховарки, що жив у нас і вчився в двокласному училищі біля базару. Я часто допомагала йому робити задачі, потім, пам'ятаю, ми робили ракети з видобутого ним пороху і ледве не зробили справжній вибух. Грали в «класи», стрибаючи в дворі, годували двох білих качок, – розваг було мало, але нас вони задовольняли.

У батьків тим часом завелися знайомі. Мама спочатку була дуже замкнена в собі, вона бувала тільки на роботі, та ще в недільній школі, утвореній в той час в Умані для робітників. У такій же школі вона брала свого часу участь у Києві. Я мало знаю про це поза тим, що школа містилася в двокласному училищі, що там учительовали молоді дівчата, з них пам'ятаю гарну синьооку блондинку Віру Христофорівну Даненберг, чорнявеньку та виснажену бліду Євгенію, а далі не згадаю; вони заходили і до нас додому. Ще бувала Зінаїда Миколаївна Константинова (пізніше по чоло-

віку – Захар'евич). Остання вчилася у Києві на курсах та, здається, в драматичній школі. Учнів школи я не знала. Але час від часу в школі улаштовували художні вечори або ранки, і тоді мама доручала мені малювати і переписувати програми, а в нагороду брала мене з собою на ті вечори. Пам'ятаю виконавця шевця Ваню Долгова, що виступав з українською декламацією. Концерт відбувався у шкільній залі, куди зносили стільці, а порожня частина відіграла роллю сцени. У виступах було багато українських речей, навчання ж провадилося, як і взагалі усюди, мовою російською, Даненберг була, здається, з походження німкеня, мама – росіянка, чорнявенька Євгенія Людвиковна, мабуть, чи не полька, решти не пригадую. Не знаю взагалі, як було організовано цю школу, хто її очолював тощо. Згодом, за часів реєстрації 1905 року, вона зникла.

У батька бували товариші-знайомі. Склад їх на перший погляд був різноманітний. Але, очевидно, все це була найпоступовіша частина ліберальної інтелігенції. Бував доктор Семен Романович Френкель, пізніше депутат до першої Державної думи (сів за «Выборгское воззвание») з дружиною-красунею Марією Олександрівною, яка виступала на своїх аматорських концертах, судовий слідчий (як не дивно) Шепель, священник соборної церкви Василь Іванович Кудрицький, нотаріус Іван Пилипович Захар'евич. На перший погляд, типова провінціальна компанія для преферансу або випивки. Проте сходили не завжди носили обивательський характер, гості часто збиралися в кабінеті, де провадили запальні суперечки, змісту яких я не чула та й не могла би розуміти. Молодь, раніш згадувані дівчата також там були присутні.

Товаришувала ще з нашою родиною Віра Іванівна Крижанівська, яка пізніше з невідомих причин трагічно отруїлася на Грибку Софіївки.

Моє дитяче життя йшло собі своєю затишною стежечкою: годувала рибок в акваріумі, пташок у клітках та дві білі качки, подаровані кимсь з клієнтів батька. До школи мене не давали, і я вчилася вдома з мамою та учителькою-французженкою, *m-lle Petot*. На літо ми виїхали на Полтавщину. Звичайно тихий Гельмязів тепер пожвавішав. Куховарка принесла з базару тітці, Марії Олександрівні Романовській-

Герасимович, що жила на другому кінці села, підкинутого листа, в якому їй радили продати садibu селянам, бо інакше – спалить. Справа виглядала так: садiba тітки вклинювалася між селянських осель, складалася з хати під солом'яною стріхою, як і в решти селян-сусідів, та клуні з погребом. За порослим спорищем величеньким подвір'ям з криницею-журавлем ішла довга смуга саду, що переходив у болото, яке межувало з маєтком поміщиці-вдовиці по генералові – Жуковської, «справжньої» поміщиці, з управителем-німцем, оранжереєю, садівником тощо. Через болото на отаву провадила від тітки вузька гребля через річку з очеретом, де вічно кумкали тисячі жаб і яку ми, діти, вважали за справжню річку і їздили нею маленьким човном. Селяни-сусіди роками торгували в Герасимовички її землю, а тітка любила своє убоге гніздо і вперто його трималася. Поза цією проблемою відносини з сусідами були прекрасні і «тьотя Маня» постійно лікувала і радила усіх бабів свого кутка, – дівчора не вилазила від неї, яка не мала при собі сім'ї, бо дочка-одиначка вже вийшла заміж і жила у Феодосії, та зрідка літом навідувала матір. Після першого листа з базару ранком знайшли на погребі другого. Тітка не зважала. Тоді вночі запалала клуня і повітка. Корову встигли врятувати. Тітка збудувала нову клуню. Спалили погріб. Зробила другий. Щоночі навкруги палало – чи то в дрібних поміщиків, яких було повно в селі, чи у самих селян. Горів хліб, в оборогах сіно. Очевидно, що це викликало неспокій, але йшло повз мої дитячі дні, і тільки вночі я сполохано прокидалася від тривожного бомкання церковного дзвону на майдані проти нашої садби. А за вікном крізь зачинені віконниці мерехтіли малинові заграви та нестямно гавкали сільські собаки.

Наставав ранок, сходило сонце, і знов йшли безтурботно мої дні. До речі, тітчину хату таки спалили другим літом. Але вперта стара збудувала на тому ж місці нову під бляхою. Надійшли роки реакції, і дім уже залишився стояти, нагадуючи буремні часи. Літом я, як завжди, пасла корів разом з Максимовими дітьми, у дощ ми напинали хусткою палиці і ховалися, оповідаючи усяку небувальщину, а корови, як ведеться, мандрували до городу... далі відомо з класичної літератури.

А зимою я знов опинилася в Умані, в невеличкому помешканні на Поліцейській вулиці, в будинку Конофайського. Мені щось нездужалося, і я не виходила з хати. Крутилася в кімнаті і виглядала у віконце. Раптом проїхав візник: на ньому поперек лежала якась людина, на східцях фаєтону стояв, підтримуючи вбитого, другий чоловік. Перший лежав без шапки... Хто це був, ким, чому вбитий, того я не знала.

Батька не було вдома. Цілу ніч він з товаришами агітували десь на передмістях, звідти йшли чутки, що селяни збираються до міста бити жидів та інтелігенцію. Це мало в'язалося з попередніми революційними настроями, дуже хвилювало, і ніхто по-справжньому не вірив у можливість погрому. Певне, я пам'ятаю тільки уривки з розмов дорослих, загальний тон настрою, що панував удома. Але от наступили вже не настрої, а події, і вони назавжди закарбувалися в дитячій пам'яті. Ранком – а надворі лежав невеличкий сніжок, їздили ще на колесах – батько забіг звідкись додому, мама схвилювано умовляла його не йти знов, але він тільки наказав кучеру запрягти коней і знов похапцем пішов з дому. В мене того дня вже піднялася температура, і я лежала у спальні у ліжку. Аж коли через деякий час мама з куховаркою Домною підбігли до вікна і схвилювано дивилися на ріг нашої Поліцейської та Миколаївської вулиць. Там стояла величезна юрба, в середині хтось промовляв. Юрба ревла і все щільніш оточувала промовця. То були погромщики, промовцем був мій батько. Серед юрби було багато селян, які таки прийшли вночі з сіл. Хтось з клієнтів батька штовхнув його в бік: «Тікайте, пане!» – і батько щасливо вибрався з оточення. Додому було кілька десятків кроків, коні стояли запряжені. Мене одягли, загорнули в одіяла і впакували до фаєтону. На вікна Домна виставила всі ікони, а дещо позичила сусідам-євреям з майстерні. Дім стояв порожній і «православний». А ми бічною вулицею (тепер Рафаїла Чорного) подалися до церковного подвір'я, до отця Кудрицького. Обійстя було повне євреїв, яких він переховував. Тому, що в сім'ї були діти, а я була хвора невідомо якою хворобою, нас притулили у бані, в окремому приміщенні у дворі. По дорозі, їдучи замотана, я нічого не бачила, але чула голосний спів хору: «Спаси, Господи, люди твоя... победи благоверному імператору

нашому Ніколаю Александровичу...» – а потім зойк, брязкіт розбитого скла. Юрба йшла головною вулицею, на чолі походу несли урочисто царського портрета, а в хвості громили розбивали крамниці, витягали сукно і встелювали ним вулицю, пух з подушок та єврейських перин метелицею літав навкруги...

Цілу ніч в гарячці, в чужій, незнайомій хаті я чула здалека людський лемент, зойки, якісь удари. Не можу сказати, що було дійсністю, а що маривом гарячки, бо в мене саме виявилася скарлатина. Через декілька днів, незважаючи на це, мене перевезли знов додому. Хоч мати дуже боялася, щоб ці мандрівки не коштували дорого моєму здоров'ю, залишатися у наших добродіїв і загрожувати їх власним дітям вона ніяк не хотіла. Проте я вижила. Лікував мене доктор Френкель. То була людина рідкої, прекрасної душі. Через деякий час він зник – бо він був з тих членів Думи, що підписали «Виборзьку відозву», і його посадили до в'язниці. Це також лишилося одним з туманних дитячих спогадів, але я ще змалку звикла чути, що той чи інший знайомий сидить або перебуває на засланні. Потім вони знов з'являлися у нас або хтось оповідав про них. Таємниць з того не робили. Оце і є відгомін уманського погрому у моїм дитинстві. Я умисне обмежуюся тільки тим, що пам'ятаю особисто, не вплітаючи у свої спогади того, що почула і про що довідалася значно пізніше.

Гімназія

Наступного року батьки змінили помешкання, і ми переїхали до будинку Круглого на Садовій (Софіївській) вулиці. Тепер там кооперативний технікум, вулиця Маркса. Круглий був дуже заможною людиною, і в той час цей будинок був найбільшим в Умані. Сам господар жив у невеличкому особняку, що виходив з того ж спільного двору у заулок, а у великому, триповерховому, містився «Гранд-отель». В другій половині нагорі жили ми, під нами – доктор Ліпський. Надолі один час була крамничка всяких жіночих оздоб, комірців, коронок тощо однієї дами, польки. Щось скидалося, ніби це було підприємство не на комерційних засадах. Її чоловік був, здається, лікарем чи

адвокатом. Крамничка аж ніяк не могла бути йому потрібною. То було або «ідейне» феміністичне підприємство, або з якимись польськими національними підвалинами. Треба визнати, що крам там завжди був високої якості, обслуговували дами, і тому туди не всі ходили. Було неначе ніяково там купувати.

Доктора Ліпського ми не знали, аж поки не захворів батько, тоді він почав у нас бувати. Тим менше могли ми бувати у нашого господаря – відносини приватного характеру обмежувалися тим, що нам, дітям, дозволялося гратись у його садку. Це бувало дуже рідко, і то з урочистих нагод – бо більше нам там нічого було робити: дочка хазяїна, Зіна, була вже старшокласницею, і ми не могли цікавити одна одну. А з урочистих нагод пам'ятаю похорон нашої улюбленої канарки. Проживши сім-вісім років, вона таки закінчила своє земне існування. Ми поклали її до пуделечка з-під ліків з аптеки Калиновського, де давали найкращі, немов шовкові, пуделечка, вкрили її білою марлею, засвітили свічку, постояли трохи, а тоді понесли у садок й поховали під грушею, де в нас уже було кілька могил жуків та метеликів. Ми довго роздумували, чи можна над гробом поставити хреста, зважаючи на те, що вона тільки птах, але таки поставили, бо дуже її любили і жалкували за нею. На того хреста ми вішали час від часу мініатюрні віночки з квітів. Там, у будинку Круглого, в мене вже пішло інше життя: мама взяла на квартиру двох дівчат, одну з Цибульова, другу з Монастирища. Тепер почалося громадське існування. Я вступила до гімназії, до другого класу, але вже в кінці року, так що потім ми всі троє вчилися в третьому. На вакації дівчата їздили додому. Обидві були дочками священиків. Жили ми між собою приязно. Помешкання було дуже просторе, сім великих кімнат, одна з них – дуже велика. Посередині помешкання ділив довгий коридор, від самого передпокою до їдальні. Ліворуч був батьків кабінет, поруч зала, спальня батьків. З залі на вулицю виходив балкон. Такий же балкон був у їдальні, з якої провадили двері до нашої кімнати. Поруч, але без сполучення, була канцелярія, де сидів батьків діловод, а в самому куті помешкання був «лазарет» – порожня невеличка квадратна кімнатка, де ізолювали нас, коли хто-небудь захворював. Далі за їдальнею йшов не-

величкий коридорчик зі сходами. Там кухня з антресолю, де жила обслуга, а перед тим ванна тощо. З того коридора провадили «чорні» сходи у двір, де була стайня з парою їздових коней. Батькові нерідко доводилося у справах їздити по різних селах, а способу сполучення, крім коней, не було. Стайню я страшно любила – вона мені нагадувала короленківського «Сліпого музиканта», якого я вже знала. Приязнь з конюхом була величезна. А був він незвичайний, бо дуже любив музику, грав на скрипці, балалайці, мандоліні і навіть сам робив їх. Він спав у маштарці – куточку біля коней, там у нього був високий тапчан. Стіна і тапчан були вкриті добрими попонами, і ніколи мені моє ліжко не здавалося гідним порівняння з Ульяновим (так звали того кучера). Був він молодим хлопцем, ставився до нас дуже привітно і завжди у вільну годину майстрував нам якісь возики, стільці, ліжечка для наших ляльок. Ранком же він возив нас до гімназії. Режим у мами був дуже педантичний. Ми ніколи не запізнювалися не те що на лекції, а навіть на молитву, яка бувала перед тим у актовій залі.

Ми дуже пунктуально і сумлінно вивчали лекції. Зрідка мама нас перепитувала, але, як правило, вчили ми самі. А закінчивши, починали бавитись. Як на тепер, то забави були досить дивні: ну, нехай там ляльки, ми їм шили, водили в гості, все було, як у всіх. Але потім у нас була чудернацька, але дуже улюблена гра: кожна з нас немов була доросла, мала свою професію – касира, вчительки, і протягом усього тижня ми, маючи дуже обмаль вільного часу після уроків, бо мама вимагала, щоб о десятій годині ми вже спали, так от той невеличкий час, що в нас лишався, ми «заробляли» гроші, щоб у неділю весь день бавитися і «мати на що жити». Заробляння полягало в тому, що ми ходили по довгому коридорі і трусили в руках маленькі м'ячики, при цьому пошепки швидко рахуючи. В залежності від цього був наш заробіток, який старанно підраховувався і в неділю сплачувався скарбником грошима, які також вироблялися протягом тижня. Гроші були паперові і картонні, останні означали металеві. Вони були круглі і помальовані нажовто олівцем з означенням вартості монети. А «купюри» паперові були просто з клаптиків паперу, але також старанно виготовані. То були буденні заняття і зви-

чайна недільна гра. Не було чути галасу, ми тільки ходили і шепотіли. Але часом нам дозволялася урочиста забава: концерт або маскарад, а часом те і друге сполучалося. До того було потрібне довге приготування, що відривало нас від буденних заробітків. Нам давали копійок з п'ятнадцять-двадцять на видатки. Старанно обмірковували ми свої майбутні маскарадні костюми, прикидали, скільки чого треба кожній, підраховували видатки. Робилося все з паперу. Коштував він пересічно копійка аркуш, як коли більше чи менше, залежно від ґатунку. Кольорів було тоді безліч, а купували ми переважно в крамничці Колесницького, що була майже навпроти нас. Там були зошити, папір, маски, іграшки. Він же був власником фотографії поруч. Ми обирали скромні сюжети: це були переважно Ніч, Русалка, Волошка, Ромашка або Мак. Всі вечори йшли на приготування костюмів. Коли ж мав відбутися концерт, то чимало часу йшло на вибір програми, на писання програмок, на малювання художніх він'єток на обгортці програм та на проби-репетиції. Часом на цих концертах бували присутні батьшки та матушки, і це надавало більшої урочистости, ми більше хвилювалися. Запрошувався Наталчин брат, гімназист також третього чи четвертого класу, який приходив у чистенькому тісному високому комірці, червонів і, коли його частували, відмовлявся: «В нас вдома їли». «Вдома» – це було у Королькових, де він стояв на квартирі. Ще до публіки належала моя тітка, яка переїхала до нас згодом з Києва і жила відтоді в «лазаретній» кімнаті. Тітки ніхто з нас не любив, але ми раділи, що вона зайняла ту кімнату, бо ми вже могли, хворіючи, залишатися разом, а не нудьгувати самому. І от урочистий вечір починався. Велика зала умовно перегороджувалася на сцену і залю для публіки, туди ставилися крісла, стільці, публіка сідала, і лицедійство починалося. Перш за все виступав хор. Він складався з нас трьох, причому я зроду не мала голосу, мене навіть в гімназії вигнали за це з хору. Але тут я співала. Потім часто бували дуети, і дуже зрідка – соло. То вже співала Наталка з Ніною, разом або по черзі. Репертуар був виключно український – і то не з націоналістичного ухилу, а просто ми знали тільки три-чотири російські пісні, яких безперестанку співали в гімназії і які нам страшенно

там остогидли. А українських пісень ми знали безліч, і я від батька, і вони від своїх родин. Ми любили співати їх і без концертів. Літературна частина складалася переважно з інсценівок байок Глібова та Крилова. Старанно дбали, щоб вони відбувалися в костюмах. Публіка плескала. Потім відбувалися танці. Ми танцювали краков'яка, падеспань, взагалі те, що не ушкоджує паперове плаття. Танцювали без музики, бо тоді ще ніхто з нас не вмів до ладу грати, хоч мати вже купила на виплату в Києві піаніно, і до нас приходив вчитель, чех Владислав Гнатович Швіглік, що потім був директором музичної школи, але успіхи наші обмежувалися гамми та кількома пісеньками, підібраними на слух. Проте весело було і так. Це були просто щасливі вечори. Ми почували натхнення митців, хвилювалися при виконанні нашої нескладної програми. Розуміється, глядачам все дуже подобалося. Іноді батьки дівчат запрошували і мене до себе в номер готелю. Батьки Наталки спинялися переважно в «Європейському», де тепер міськком. Там ми сиділи як гості, їли всякі ласощі. Готелів в Умані було чимало – отой «Гранд-отель» поруч нас, «Франція» в самому центрі міста, там же менший «Брістоль», була ще «Англія» та багато просто єврейських заїздів – Галкіна, Самсоновича на вулиці коло Поліцейської. Це був заїзд класичної архітектури, з чотирма колонами і коридором наскрізь до внутрішнього подвір'я, куди заїздили кіньми. Такі точно були по всіх єврейських містечках. Оповідали, що коли приїжджий заходив до кімнати, не раз з ліжка плигала коза, і можна було лягати, так би мовити, до теплої постелі. Що правда, що брехня, не ручусь, але річ можлива, бо кози по заїздах тримали, це була «жидівська корова», взагалі корова бідноти. А ті, що тримали такі заїзди, з певністю багатирями не були. Заїздів було чимало, бо коли приїздили люди з села, їм завжди було де спитися. Заможні спинялися по гостиницях, бідніші та селяни – по заїздах.

Постійне населення Умані складалося з чиновників, купців та польських панів. На передмістях жили селяни-міщани. Пани були, в основному, поміщики. Жили вони у маєтках, а будинки мали для приїздів до міста та хіба в кого вчилися діти в гімназії. Решта населення переважно також мала власні будинки, а чинов-

ники наймали квартири. А згодом також обзаводилися власним гніздом. Будинки в центрі були цегляні, решта – тиньковані. Пани часто мали прегарні будинки – вілли. Така ж вілла Фішмана стояла на розі Садової та Старої вулиць (там тепер пам'ятник Черняхівському). То була прегарна садиба з старими кедрами, соснами, дубами; сам будинок був двоповерховий, з вежею та великою терасою, з колонами, з входом в садок і на вулицю. Цей будинок був окрасою міста – решта не могла рівнятися з ним. Власник, як оповідали, був сином магната князя Радзівіла та його коханки, єврейки незвичайної краси. Справді, сам Фішман був дуже гарний обличчям, поставою. Він часто сидів у кріслі на своїй терасі, а біля ніг у нього лежав величезний породистий пес.

Були гарні будинки поміщика-адвоката Веріго-Даровського, Гадомського. Трохи простіші – Залютинського, Вржеща. Власні будинки мали і лікарі Стефан Левицький, Піотровська, Лісовський, Петкевич, Давидов, Крамаренко. Поляки трималися окремо. Вони мали власний польський клуб «Огніско», де неполяки не бували. Вони провадили освітню роботу серед жіноцтва – було жіноче поступове коло, була організація гарцерів, скаутів та напевне і політичні підпільні організації. Про них було невідомо. Вони мали зв'язки з австрійськими поляками, вони їздили постійно на курорти в Закопане, їздили до Варшави, до Кракова. Пам'ятаю, як у них у клубі була театральна вистава приїжджої з Австрії трупи на чолі з славною артисткою Пшибилко-Потоцькою. Ставили п'єсу Габрієлі Запольської «Сезонова мілосць». Все це свідчило про високий культурний рівень уманських поляків, а одночасно про їх нехоть до неполяків і замкненість польського уманського кола. Розуміється, то були «справжні пани», не рівняти з дрібною буржуазією українською та російською, що хоч теж пнула в пани, але з недостатніми засобами. Інтелігенція також трималася своїм відокремленим колом. Я маю на оці прогресивну, бо революційною її назвати було таки не можна.

Була ще одна нестандартна польська родина – брати Ясенецькі, що мали будинок чи жили на розі Пушкінської проти сучасної водолікарні. Їх було троє братів, один особливо захоплювався археологією та працював у цій галузі. Були вони тоді всі троє нежонаті

і жили з старою матір'ю, яку дуже любили. Розкопки, знахідки їх дуже цікавили, вони були одними з перших дослідників у цій галузі. Я була тоді надто малою, щоб пам'ятати добре, але я зустрілася з ними уже пізніше. Там же, на Пушкінській, жила таємнича для нас, дітей, багата пані Глембоцька, що мала величезний сад. Там, за спогадами Волошенка, хлопцем Кулик разом з діворою свого заулку крали груші. Ще в нашому районі було дві дуже заможні жінки, одна вдова, пані Змігородська, якій належали будинки біля Софіївки і величезна садиба з фруктовим садом, що починався від Олександрівської (Комуністичної) вулиці і йшов аж до самої Софіївки, до дороги на Новий Умань. Ми бачили, як вона часом проїздила чорними баскими кінями по Умані. Згодом вона одружилася з агрономом Максимчиком.

Поруч їх був дім предводителя дворянства барона Мейєндорфа, власника села Томашівки, в той час поступового ліберального діяча. На нього виступали з доносом чорносотенні «хлібороби», скаржачись, що він тримає в земстві, головою якого він довго був, «жидів та революціонерів». І справді, він узяв на поруки висланого агронома Шебеко, в нього працював кооператор Коронкевич, якого вважали революційним елементом. Нарешті, в нього в маєтку був репетитором дітей студент, якого переслідували за революційну діяльність. Але, розуміється, він був аристократом, мав відповідну рідню та зв'язки. Але і про цих людей я в той час мало знала.

Найбільше нас цікавила пані Дейнова. Жила вона на своїй Дейнівській вулиці саме проти нашого будинку, і її садиба йшла аж до самого низу, до Нагорного провулку та колишньої бані Ямпольського (де завод фруктових вод). Все це був сад, звичайний сільський сад та величезне подвір'я, суціль поросле споришем, зелене і привабливе. В глибині його стояв невеличкий білий будинок з колонами, типової поміщицької архітектури минулого віку. Дейнова була вдова, за тих часів уже літня людина. Її ми ніколи не бачили, знали тільки білу коняку, що возила діжку з водою, а решту часу паслася на подвір'ї. Про ту Дейнову ми вигадували собі, яка вона, що робить, і здавалася вона нам, дівчатам, гоголівською поміщицею. Незабаром після нашого переїзду до

будинку Круглого стара Дейнова захворіла. Нам з балкона було дуже добре видно, що робилося в садибі. Приїздили лікарі, був якийсь рух, потім господиня вмерла. Наїхали спадкоємці, садибу було продано, парцельовано, на її місці коло вулички, що називалася Дейнівською (тепер Енгельса), побудували ряд будинків аж до самого низу. Будинок на розі, двоповерховий, де тепер міськрада, а тоді були приватні помешкання, редакція газети тощо. Нижче була садиба Арбітмана, там жив пізніше доктор Датошвілі, ще нижче була фабрика Мар'яновського (тютюнова). Можна було б безконечно згадувати будинки та їх власників, бо місто було невеличке і всі знали один одного. Міським головою був Логовінський.

Громадське життя обмежувалося бібліотекою та літературно-художнім гуртком, в роботі якого брали участь доктор Крамаренко, нотаріус Краковецький, мій батько й ряд жінок. Там виступала дружина доктора Френкеля, піаністка Краковецька, Зінаїда Миколаївна Захар'євич, слідчий, а потім член суду Булавицький і ще багато інтелігенції. Переважно там відбувалися концерти, а часом і вистави. Містився гурток перше на Київській вулиці, а потім в будинку готелю «Регіна», на другому поверсі, якщо пам'ять мене не зраджує, а може поруч у будинку, де тепер пошта. В кожному разі, на тій вулиці і в тому районі. Десять трохи далі містився будинок банку, який дуже довго переходив від власника до власника, і він все стояв недобудований, казали, там якесь ворожбитство, і заклятий дім не купували, бо власник негайно вмирав, не встигнувши закінчити будівлю.

Уманські передмістя нагадували село: небруковані вулиці, відсутність крамниць, водогону, велика кількість садків коло кожного будинку, криниці, солом'яні стріхи, які, до речі, траплялися і по вулицях недалеко центру, все це дуже скидалося на містечко та села поблизу Уманя. Маленькі будинки єврейської бідноти на Старому базарі часто належали двом або трьом господарям, і це було дуже помітно по стану відповідних частин: половина даху була, скажемо, вкрита гонтом, друга – бляхою. А то траплялася і солома. Одна половина була чепурна мазанка, друга – обшарпана халупа. Але там і там вічно коло дверей сиділа бабуся в паризькому, з хустиною, пов'язаною поза



Надійка з мамою. Умань.

вуха, і плела панчохи, сварячись з безліччю дрібної дівтори, що юрмилася біля порогу. В п'ятницю по всіх віконцях тих халуп мерехтіли численні свічки, виявляючи кількість чоловіків у складі родини. В суботу євреї вдягалися у найкращу одягу і старі йшли до синагоги. Синагог було чимало, щось з вісім, та молельні. Велика була на Старому базарі, друга на вуличці, що була продовженням Поліцейської, цю, здається, збудували на власні кошти багатії-купці Файнштейни (можливо, не цю, якусь іншу).

В свято ж, у суботу увечері, а і в неділю населення виходило на прогулянку на Хрещатик, або офіційно – «Миколаївську» вулицю, що була в Умані, як і по інших провінціальних містах, головною. Ходили від ріжка Софіївської до наступного вгору і знов поверталися на старе місце. Була штовханина, але «статочна». Розмова була переважно єврейська. В неділю склад мінявся, товклися вже «православні» з передмість і нещадно лускали зернята. Зможніші та пани збиралися у сквері коло театру, де грав оркестр та влаштовувалися гулянки на добродійні цілі: на користь неможливих учениць гімназії, на користь Червоного хреста, бідних, притулку для старих тощо. Впорядковувалися лотереї, продаж квітів у кіосках, шампанського в буфеті. Сиділи прибрані дами, причепуре-

ні панночки, усміхалися на благодійні цілі, брали жертви з уманського «вищого світу». З такою ж метою робилися аматорські вистави в театрі, в яких брали участь уманські дами. Пригадую собі, оповідали, що для одної такої вистави учасниця її, полковниця Завілейська, виписала туалет аж з самого Парижа, і коштував він дорожче, ніж весь прибуток від спектаклю.

Часом приїздили видатні артисти на концерти. От, скрипак Ерденко; приїздили видатні кантори, але вони співали у синагозі, і нееврейське населення не мало нагоди їх чути. Приїздили трупи, гастролювали літо, а потім зникали. Зимом іноді бував цирк. Раз зимою приїхав письменник Гнат Хоткевич і мав виступати з бандурою в Літературно-художньому гуртку. Вхід туди гімназисткам, розуміється, був заборонений. Я вблагала маму і в неформеному платтячку таки пішла туди з батьком, тільки сиділа не поруч нього, а десь ззаду. Людей була повнісінька зала. І от вийшов молодий бандурист у вишиваній українській сорочці не нашого зразка, з стрічкою-краваткою на високому комірі. Голубі очі, невеличкі вуса, отакий собі. І заспівав. Він мав невеличкого тенора, дуже приємного, а репертуар був добірний на ту пору. Що б він не почав, все викликало бурю оплесків. Публіка була переважно з передмість, а з інтелігенції були лише відомі українофіли, а їх було в Умані ой обмаль. То була моя перша зустріч з Хоткевичем. Пізніше життя судило зустрічатися з ним за дуже відмінних обставин, і тому всі вони запам'яталися мені чітко.

Літом, як я вже казала, ми звичайно їздили на Полтавщину, до моїх прабабок, Катерини Григорівни Мариновської та баби Дуні, її сестри, Канівської. Жили вони в містечку Гельмязові, звідки походив і мій батько. Там мав садибу і маєток мій прадід, Трифон Андрійович Сирівець, сліпий поміщик-вдівець. Був він сліпим, і батько мав в Умані його портрет. Осліп він «спересердя», як оповідали: в нього була якась хвороба очей, йому зробили операцію і наказали – повний спокій. Був він курцем, і курих довгу люльку, яку я бачила вже тільки на портреті. Так от, він гукнув козачка, щоб той подав йому люльку. Хлопець десь забарився. Пан гукнув вдруге, а потім крикнув на весь голос. Шви після операції розійшлися, і він лишився сліпим на решту життя. Про нього я запам'ятала ще друге опо-



«Літом ми звичайно їздили на Полтавщину...»

відання: він, як багато поміщиків за тих часів, мав корчму, і орендар приносив йому звідти гроші. Сліпий любив сидіти і власноручно лічити ті мідяки. У нас вдома була ілюстрована книжка Пушкіна і картинка «Скупий лицар». Чомусь мені прадід ввижався саме отаким скупим лицарем. Чи був скупим насправді, не знаю. Його син, а мій справжній дід, Петро Трифонович, служив і був колежським регістратором. Щоби мати справжній панський вигляд, він додав, мабуть, оте «ов», і прізвище наше стало Суровцови, хоча в Гельмязові мою маму звали молодою Сирівчихою, на відміну від свекрухи, що колись також жила у Гельмязові, але потім переїхала назавжди до Києва. Дід умер ще молодим, йому було тільки тридцять п'ять років, коли, збираючись на полювання, він сів до столу допити шклянку чаю і вже не встав більше. Бабуся з чотирма дітьми дуже швидко пустила все майно за вітром, і рід збіднів до краю. Сама вона вмерла в притулку для вбогих дворян, але про це згодом. Садибу прадіда в Гельмязові купив якийсь куркуль Терлецький, ми з бабусями часом бували в нього, купували якісь незвичайні ягоди для

варення, в нього була маленька «беззаконна» дочка, з якою я гралася. Я знала, що то був «наш» маєток, і мене дуже цікавив величезний сад і ставок у ньому, і я собі уявляла, як там жив колись мій загадковий сліпий предок. Бабусі були дрібними, як на той час, поміщцями. Вони обидві разом мали п'ятдесят десятин землі, яку обробляв «з половини» Максим, а городину – Санька Рябоштан, яка раніш працювала в них же за наймичку, а тоді баби дали їй посагу десятину землі і видали заміж за Павла, що теж ходив у них біля коней. Бабусі були старенькі, нівроку собі: одній було більше, як вісімдесят, молодшій – сімдесят п'ять чи шість. Обидві були вдови. Старша виховувалася в Яготині, у князів Репніних, завжди про них згадувала. Коли подавали на обід зелений шпінат, який я щиро ненавиділа, вона незмінно починала: «От, у князів Репніних...» І я, разом з шпінатом, починала ненавидіти і князів Репніних. А дарма, бо то, мабуть, були цікаві спогади, коли б я зміла їх тоді розуміти поза шпінатом.

Господарство бабусине було натурально-феодалне. Про земельні справи я вже згадувала. Участь

баби Каті, що відала хліборобством, обмежувалася тим, що час від часу вона загадувала: «Хай Архип запряже Орла!» І бабуся, опираючись на ціпок, йшла до «пролетки» і їхала в поле. Там вона оглядала хліби, гречку, як коли, то виходила з екіпажу і проходила кілька кроків ріллею, а потім верталася додому. Інспекційний рейд вважався закінченим, бариня побувала у полі. Баба Дуня відала господарством в оселі. Вона мала під своєю командою двох дівчат, одна з них куховарила, друга була прибиральницею, обидві робили нагороді поруч баби Рябоштаньки, зимою прями, прали білизну, мостили хату, доглядали корів, курей. Свиною тримали рідко, їх якимось не любили. Для годиться садива мала нічного сторожа, діда Миколу. Він спав під коморою, збудованою по-старосвітському, з колонками та ніби терасою. Там висіла вага на хліб, а в куті огорожена була солома, переважно просяна, і там, вкрившись кожухом, спав дід. Час від часу він прокидався, свистів, гукав собак: «Непитай, Тря-я-зор, Барбос!» – і знов спокійно лягав спати. В той рік, коли палили панів, він прокидався вже, як били дзвони, і заграва палала на півнеба; тоді він глибокодумно промовляв: «Де ж це його горить?» – і знов-таки йшов спати. За це він одержував вже не згадаю, яку платню грошима, але щорічно правив, щоби баба додала йому «отого казанка» – був у баби якийсь казанок, мрія діда Миколи, і якого баба нізащо не хотіла йому відступати, хоча він з певністю не був потрібний для господарства. Архип, що «ходив коло коней», одержував двадцять п'ять карбованців на рік, з хазяйчиною одежею. Дівчата отримували потрясаюче мало, також одежа була бабина і хороша, але тут, крім того, що більше не платив взагалі ніхто, баби мої вспашилися тим, що давали своїм дівчатам посаг землею, від чого «маєток» поволі зменшувався. Працювали по-довгу, аж поки траплявся чоловік, за кого-будь баба дівчат не віддавала, а потім пильнувала і далі, хрестила дітей, дбала і про їх долю. То була якась сумішка сентиментального роману з віджилим кріпацтвом, яке обидві бабусі, розуміється, пам'ятали. Свого часу бабу Катю так само видали за її полковника князі Репніні. Замолоду вона була красунею – чорноока, чорнобрива, енергійна. Ще за моїх часів вона брала віжки в Архипа і сама їздила Орлом, ще гарним рисаком. Вона грала з сусідами-поміщиками у преферанс, увечері, лягаючи спати, розчісувала свої сиві, але довжелезні і

густі коси і розкладала пасьянс. До того вона курила цигарки, що за тих часів було великим вільнодумством для жінок. Козаки-селяни її шанували, запрошували до себе на весілля тощо. Там панував особливий демократизм, не надуманий, панський, а виросший на спільному ґрунті однакового побуту і не надто різкої матеріальної різниці.

Баба Дуня була тиха, ясноока, ніколи не було чути її голосу, тоді як Катерина Григорівна часом гриміла на цілу садиву: «Одарко, стерво...» Не скажу, проте, щоб її хтось боявся. Баба Дуня, мабуть, чи не була неписьменна, бо всі записи, які вона робила, робилися якимись загадковими знаками на грифельній дошці, що висіла збоку шафи разом з грифелем, і до неї ніхто не підступався, крім самої баби. Газету передплачували найдешевшу – «Свет», досить чорносотенну, що мала «Приложеніє» – довжелезні романи: «Тайни Мадридського двора» і подібні, а в попа брали «Колокол», не менш реакційний. З попом взагалі відносини позатим не підтримувалися, крім свят, коли піп, як водиться, приїздив поздоровляти усіх заможніших парафіян, і його частували в парадній їдальні. То були лічені рази в році. Попів баба не любила.

Отут, у Гельмязові, минули мої дитячі роки десь літ до п'ятнадцяти, а перший раз, як мене привезли, мені сповнилося тільки-но два місяці. Баби були українками, як усі наші родичі на Полтавщині. Російська мова панувала вдома, у Києві, Умані, цілу зиму. Але як тільки сонце пригрівало тепліше, мама кінчала свої справи, згодом і я, ми подавалися на село. Я пасла корови з дітьми Максима, полола на городі чи збирала ягоди з дівчатами, вчила читати по неділях в маленькій хижі на бджоли в садочку Архипа (по хрестоматії Паульсена), бо абетки не було; я слухала безконечні розмови бабів з дівчатами, сусідами, старою Шаїхою-перекупкою, що продовала у ятці на базарі такі смачні бублики і яка приходила щонеділі порозмовляти з бабами, розказати містечкові новини та попити чаю вприкуску, сидючи на маленькій скриньці біля лежанки в кімнаті баби Каті, яка правила за звичайних днів і за їдальню. Стіл був малий, а може, гості не належало аж стільки рівноправ'я з панами, але Шаїха сиділа на скриньці усі роки, що я її та Гельмязів пам'ятаю. Парадні ж гості, сусіди-помішки, частувалися в парадній

їдальні, що звичайно стояла порожньою поруч залі, де також люди бували тільки з дуже урочистих нагод і де я себе почувала далеко менш привітно, як у буденних покоях. Баба Дуня жила в окремій невеличкій кімнаті, що більше скидалася на чернечу келію, так багато там було в куті ікон, так сумирно мерехтіла завжди лампадка, так пахло якимись «неземними» церковними пахощами. Баба Дуня була дуже релігійною, чого не можна було сказати про Катерину, досить вільнодумну, що обмежувала цей бік лише необхідним для її становища мінімумом. Моїм релігійним вихованням на селі відали баби, мама не втручалася, бо сама була невірною, але з бабами не вступала в суперечки. Просто в місті ми з нею ніколи не ходили до церкви, а тут мене возили щонеділі. Пам'ятаю першу сповідь. Баба Дуня пильнувала, щоб я до тої події поставилася серйозно, розказала мені, що я мушу пригадати собі всі гріхи і одкрити їх батюшці на сповіді. Я старанно продумала все своє грішне життя і найбільш мене бентежило, що я раз вкрала малесеньку іграшкову забавку-тарілочку, наступивши ногою, щоб господиня не помітила. Було дуже тяжко признатися в цьому, але раз треба, то треба: я переборола себе і з великим піднесенням поїхала з бабою до церкви. Присмерк стояв по кутках, чорні образи суворо споглядали на мене. Невеличка юрба бабів товпилася біля аналою, де сповідав священник. Нарешті настала моя черга. Я підійшла, піп накрив мене чимсь темним і нашвидку спитав:

«Батька, маму слухаєш?» – «Не завжди», – прошепотіла я, готуючись покаятися у решті своїх гріхів. «Треба слухатись! Одпускаються гріхи... Як звати?» – «Надійка...» – «Рабі божій Надії...»

Другого дня я постила до причастя, старанно повторювала за всіма молитву, облизала ложечку та запила смачним вином, але в глибині мене точив сумнів, як же з гріхами, які я не встигла розказати? Я запитала бабу, і вона заспокоїла мене, що пробачено мені все, раз я в думках усе розказала, що пригадала. На тому і скінчилося. Конфлікт з богом настав досить швидко після того.

Батько зробив позику під закладну і купив власного будинка в Йолілевського, на Нагорному завулку. Там було три будинки, один з них, найменший, скраю

під горою, став нашим. Поруч купив підрядчик Векслер, жив з родиною у меншому, а двоповерховий на розі винаймав. Там жив зубний лікар Барац, ще якісь лікарі. Будинок наш виходив на вулицю трьома віконцями, був тинькований, як більшість малих будинків в той час, обкладений цеглою. У дворі була стайня, сарай з погребом тощо і малесенький садочок з кількома фруктовими деревами та квітами, які мама дуже любила. Вся стіна була в дрібних повзучих трояндах. То був маленький затишний куточок, з альтанкою і ялинкою в куті, з гніздом якогось пташка, котрим ми всі милувалися. Вечорами ми літом поливали квіти і дерева, спочивали, читали на широкій веранді, куди виходили двері з їдальні. Так тривало аж до часу, коли кінчалося навчання і робота у мами, тоді ми виїздили з Уманя аж до навчальної пори.

Так от саме тоді в мене вийшов конфлікт з богом. Одного разу несподівано приїхали з Цибульова по Наталку, мовляв, мати дуже хвора. Нашвидку зібрали дівчину в дорогу, вона плакала, а я потішала: «Не плач, мама одужає». Наталка поїхала. Я дуже пильно помолилася богові, молитвами і, головне, своїми словами, переконуючи його, що мама Наталі дуже потрібна, і заснула, цілком заспокоєна: адже бог зглянеться. Він не зглянувся. Незабаром Наталка повернулася з чорним креспом на рукаві та шапочці. Це мене настільки обурило, що я одразу і назавжди припинила усякі відносини з таким богом. І вже ніколи в дитинстві я не поверталася до віри. До церкви ганяли в гімназії, ми виконували цей обов'язок, ходили сповідатись тощо, але ні краплини віри в бога вже не було. Немилосердний і не всемогутній бог був нам непотрібний. Мої товаришки також, здається, не цікавилися проблемами релігії, незважаючи на те, що походили з родин священників.

Літом я часом їздила до них, а особливо до Наталки, в гості, жила там і спостерігала все те, що потім з таким захопленням читала в «Старосвітських батьюшках та матушках». Весь той побут, ще живий, стояв перед моїми очима. Ми їздили на храми в околицьніх селах, споглядали всі урочисті процедури, а потім святкування і прийняття гостей – все воно відбувалося, мабуть, так само, як і сто років тому, і повторюватись в описах не варто, треба лише перечитати класиків



Родина Данилових та Григорій Куриндін (праворуч).

нашої літератури. Мене це все захоплювало ще тому, що було зовсім невідомим, і оточення, і побут дрібно-го духовенства, все воно було дуже відмінним від міського інтелігентського життя або від дрібно-поміщицького, яке я знала з Полтавщини. Інші люди, інші звичаї. Найбільше мене чарувала співучість молоді і та безліч українських пісень, яку вона знала. Ми, молодь та малеча, святкували окремо, а після вечері йшли в густий садок, мало не парк, біля церкви і там співали до світанку. Оті місячні ночі, та неповторна краса, мабуть, і вкорінили любов саме до цієї землі, і подолати її, забути несила було за жодних обставин. Самі пахощі українських ночей – до смерти здаватиметься, що так не пахне земля ніде на світі!

В Умані ми все-таки підростали. День наш був дуже зайнятий, зранку до вечора за точним розписом: ми вставали о пів на восьму, снідали і без чверті дев'ять були вже в гімназії. Після уроків ми обідали, а тоді починали по черзі вправи на піаніно, за винятком тих днів, коли ходили до музичної школи, яка саме тоді відкрилася в Умані, і директором котрої був наш-таки перший вчитель, чех Швіглік. Ми продовжували навчання. Грали по дві години, а як був вільний від уроків час, то розучували різні пісні удвох з Наталкою, що мала приємний голос, а я їй акомпанувала. Часом на прохання батьків, грала мамі її улюблені опери (у нас були деякі партитури), а батькові – українські пісні, нот він привозив безліч, Лисенка, Стеценка, Демущього та других. Адже радіо в той час не було, а грамофона у нас не визнавали і не любили.

Часом вечорами мама читала вголос батькові. Ми переважно не слухали і читали свої книжки. Читала я багато. Але іноді мати була зайнята виправленням школярських зошитів, і тоді читала батькові я, бо він мав дуже слабкі очі і сам читати вечорами не міг. Читала я те, що йому було цікаво або потрібно: часом то бували судові справи, кодекси законів, справи його клієнтури, тому я рано познайомилася з юридичними справами, а що практика в батька була виключно селянська, то я рано познайомилася з усіма питаннями того роду. Часом батько наказував читати йому щось наукове – так, наприклад, я ще дитиною вголос прочитала йому «Ілюстровану історію України» Грушевського. Читала «Русское богатство», «Вестник иностранной литературы», які батьки виписували. Не скажу, щоб мені було приємно годинами читати нецікавий для мене текст, але так вже велося, як батько був вдома, хтось йому читав, чи я, чи мати. Коли то була белетристика, а мама вже кінчила свою роботу, вона сідала поруч і плела з вовни усякі теплі речі для мене та себе. В помешканні у нас було не досить тепло, але чомусь то вважалося корисним, і тільки зверх плаття одягали ще в'язані речі. То була загальна мода. Валянок, теплового взуття ми не знали, одягали тільки гамаші, та ґумові з сукном високі калоші, та часом теплу спідню спідничку. Взагалі одягали нас скромно: в школі була форма – коричнева, з високим коміром та чорним фартушком, у всіх точно однаково пошита, а

вдома ми її змінляли, коли приходили, на бумазейні платтячка дуже скромного гатунку або на торішню форму. На шкільні вечірki та вечірki у товаришок ми також ходили звичайно в формі, і у нас ніколи не відчувалася гостро різниця у маєтковому стані батьків. Щоправда, заможніші мали годинники, які носили на однаковому чорному шнурочку, але мали їх, певне, далеко не всі. Це була розкіш.

Так от, вертаючись до читання: крім, так би мовити, батьківської літератури (там я перечитала, наприклад, томи княгині Урусової про коней та собак), я читала дуже багато. Класиків – змалку, ще до школи, а потім все, що було у батьків в бібліотеці, за рідкими винятками, і брала в бібліотеці за порадою вчителя літератури Г.М. Куриндіна та бібліотечарки Є.С.Грбовської. Батько також радив: «Почитай ти «Исторические письма Миртова» (Лаврова)». Їх я не читала, і вони мені так остогидли, що я ледве їх прочитала значно пізніш. Читала Добролюбова, Писарева, Чернишевського, Белінського, все, що годилося дитині у прогресивній родині. Але чим більше на мене впливали, тим менше хотілося мені читати ці речі. Так само, як я довго просто ненавиділа історію Грушевського.

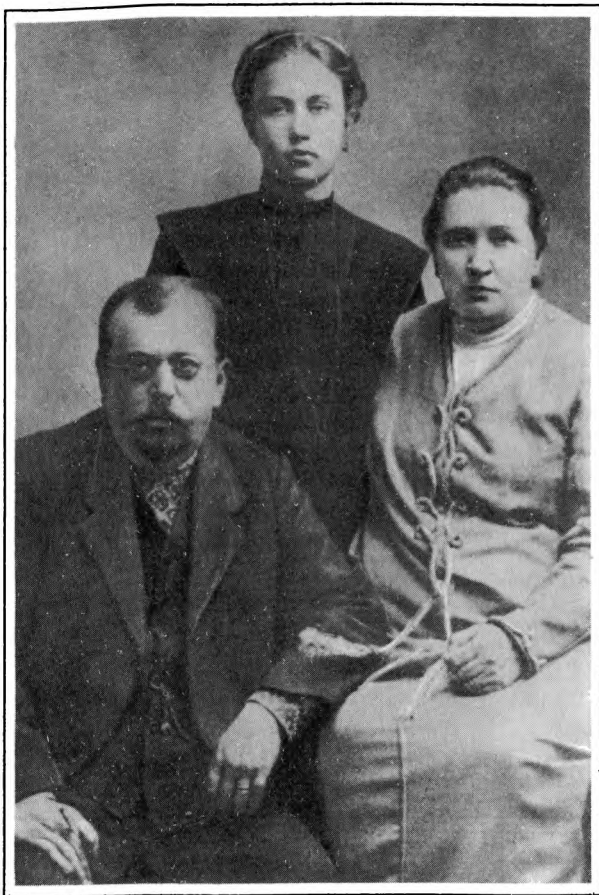
Одночасно ми вже починали захоплюватися авторством – учитель Куриндін, викладач літератури, зумів прищепити нам гарячу любов до читання, а також завдяки йому ми зазнали перших хвилювань власної творчості, бо на його уроках ми часом читали свої перші літературні спроби. Одночасно він керував нашим вибором до читання і навіть нарешті дістав за це рік в'язниці, відбутої ним в Умані ж таки. Про це я оповідаю докладно в іншому місці. В кожному разі, обшук в нього, арешт і суд справили глибоко революціонізує враження на наш клас та і на всю гімназію. Перед судом, коли його вже було виключено зі складу педагогів, але він був іще на волі, наш клас хотів сфотографуватися з ним, цьому перешкодили, але на колективному допиті начальства ні одна з школярок не зрадила ініціаторів цієї справи, хоч погрози були на той час дуже серйозні – виключення з школи без права вступу де-будь. Учителя засудили на рік фортеці – ніби за розповсюдження між школярами нелегальної літератури, але замінили уманською тюрмою. Там він сидів дуже комфортабельно, як на



Кіра Іванівна Данилова.

в'язниці: товариші допомагали, Кіра Іванівна Данилова, дружина його колеги, оточила його увагою, щодня носила обід з дому; навіть, коли освітлення було недостатньо, йому дозволяли користати з домашньої газової лампи. Учениці підходили до паркана тюрми і кричали до вікна, чим бентежили варту, але репресій ніхто не робив. Отоді вже я виразно відчула свою «політичну» лінію: перші мої відвідини по закінченні гімназії були до тюрми. Кіра Іванівна одержала дозвіл, і ми обидві пішли на побачення. Мені щойно сповнилося шістнадцять років. То були мої перші кроки в тюрмі. А не знала, що така значна частина життя мине за ґратами.

Я глибоко співчувала вчителеві і вважала його мучеником-революціонером, щось на зразок декаб-



З мамою й татом.

ристів. Я принесла туди квіти, Кіра Іванівна крадькома газету. Побачення відбувалося у кімнаті біля кабінету начальника, біля нас сидів, правда, вартовий, але він ні в що не втручався і думав про щось своє, а не про нас. Начальник же перебрав чимало хабарів від Кіри Іванівни і також не втручався.

До події з Куриндіним в Умані відбулася друга, значно більш важлива і поважна, але вона була далеко від нас, і чули ми про неї тільки осторонь. Я маю на оці вбивство провокатора в Софіївці, агента київської охоранки Радоліцького. Тоді, коли відбувалася ця справа, ми мало що знали про це до ладу. Ми знали, що «со-

фіянти» народ революційний, чули, що в них були труси, але докладніше я не чула нічого, хоча брат моєї подруги, Олексій Роев, вчився там і ледве чи не належав до нелегальних гуртків. А що був він значно старший за нас, то все це лишалося нам невідомим. Була якось з ними зв'язана Оленка Поліщук, але з нею ми не були надто близькі. Справа вибухнула несподівано, коли ми почули, що в Софіївці знайдено вбитого чужого, не уманчанина, і що, мабуть, це політичне вбивство. Потім довідалися, що арештовано кількох учнів Софіївки, що має бути суд, а потім пошпешки переказували, що хлопців заслано до Сибіру. Атмосфера була дуже хвилююча, але подробиці я довідалася аж через п'ятдесят років, працюючи в київському архіві по уманських справах. Ці відомості є в музеї, архіві, переказувати подробиці їх зараз не буду.

Ще одна справа здавна промайнула в моїй свідомості: у батька був колега, підпільний адвокат Шмушкін. І от він звернувся до батька в справі свого сина. Батько часом розмовляв про це з мамою, але я не звертала уваги. Пам'ятаю тільки, що той син Шмушкіна втік з тюрми до Америки. Через п'ятнадцять років мої стежки знов перехрестилися з ним ген аж у далекому Детройті. Та про це вже пізніше, коли дійдемо до моєї Америки.

А так — жили, вчилися. Танцювали на вечірках, дуже любили танцювати. Виглядало воно тоді дуже, мабуть, на сучасні погляди, по-старосвітськи: на вечірки, бали ми не ходили самі, завжди йшли і мами. Вони сиділи попід стінами, милувалися дочками і наглядали. О певній годині забирали додому. І тут не було ради, жодні благання не допомагали. Танцювали ми в шкільних формах, затягнені в корсети, в білих фартушках та лайкових білих рукавичках. Хлопці були більшість у мундирах і також у рукавичках, бо вважалося непристойним торкатися голою рукою. Танцювали вальс, мазурку, польку, різні падеспані, краков'яка тощо. Танцями керував обраний диригент, він виявляв ініціативу щодо різних фігур, танки тривали довго. Дівчата часто при вступі одержували маленькі книжечки-програми послідовності танків і записували туди партнерів на обіцяні танки. Ще й досі пам'ятаю приємне почуття, коли на початку балу вже

були заповнені більшість рядків з танками, і, навпаки, гірко було дівчині, коли в неї світили білі сторінки. Тоді доводилося сідати на стільці попід стінкою, де сиділи мами, і «продавати петрушку», чекати, поки не змило-сердиться котрийсь хлопець і не запросить. Зате, коли тебе запрошував диригент балу, щастя було безмежне. Це означало «відкривати» бал, виступати в першій парі в іще порожній залі, а вже за тобою іде решта. Дорослі танцювали рідко, хіба часом молоді вчительки. Хоч раз пам'ятаю, як танцювала мама, і то була сенсація для всієї гімназії. Мати танцювала добре, була статечна, але ми надто звикли бачити її як учительку.

Почали підростати. Мої найближчі подруги потроху закохувалися, я була ще молодшою за них, і мене це мало торкалося – як усі, ми приятелювали з хлопцями, моїм «героєм» був Лялька Джаксон, що вславився тим, що грав у спектаклі Чацького. Хлопці бували у нас, а їх мами часом запрошували нас на які-небудь іменини, дні народжень, але прохали дозволу у мами.

Поруч з щоденним життям, навчанням, у нас почали виникати деякі «проблеми», то були, в основному, питання «науки для науки», яку пропагував і обстоював серед нас Святослав Романовський, математик з покликання, а решта хлопців – Володя Крикун, Петрусь Курінний, Льодя Левитський, Сашко Кочержинський в той час дуже захопилися українським питанням і старалися щосили перетягти нас, дівчат, на свій бік. Велику перевагу їм надавало те, що наш дуже улюблений вчитель історії Данило Михайлович Щербаківський також належав до їх гурту. Він спрямовував хлопців на етнографічну роботу, керував їх читанням української літератури і чарував нас всіх своїм чистим, прекрасним моральним образом. Вдома у нас всі ці нові проблеми не зустрічали опору, батьки часто брали участь у наших суперечках, або бодай прислухалися з інтересом. Мама стояла на боці науки, і то саме тому, думаю, що дуже боялася, що я піду батьківською стежкою, стану «політиком», і, як вона казала, не мину Сибіру. Бідна матінка, як вона помилилася, я не минула навіть Колими, значно дальше од Сибіру, і то дістала її якраз від своїх... Щодо українізації, то батька хлопці дуже зворушу-

вали, і він потроху перейшов з ними на українську мову. Що ж до мене, то я найдовше тримала нейтралітет, головне, мабуть, тому, що потроху закохувалася в Святослава, а потім і не зважувалася взяти якийсь певний бік – адже мати з походження була напівполька, а з виховання чиста росіянка, і у нас в хаті панувала російська мова. Українську я знала змалечку, але тут не важилася вживати. Так тривало досить довго, але впертість хлопців таки перемогла, і наш гурт «українізувався». Мама не заперечувала, вона любила наших хлопців, чимало для них робила, особливо для хворого на туберкульоз Крикуна, але часом її втомлювало напруження, і вона йшла до себе від наших завзятих суперечок. Склад хлопців, їх походження були, в основному, демократичними, але соціальні питання у нас тоді не підносилися. Був у нашому гурті і поляк – Стасік Петкевич, також прекрасний юнак. А серед дівчат була полька, Марка Невяровська, моя улюблена шкільна товаришка. Мову польську я також потроху опанувала, бо часто бувала в її родині та читала польські книжки в оригіналі. Останній рік навчання до нас прийшла і жила на квартирі дівчина з Звенигородки, дочка земського лікаря, Діна Шостацька. Вона мала складати іспити за хлоп'ячу гімназію, бо хотіла вступити до медичного інституту в Петербурзі. Хлопці дуже скоро здобули її на свій бік. Діна і більшість хлопців збиралися до Петербурга, Левитський, Курінний лагодилися до Києва. Літом я поїхала до Шостацьких погостювати в Звенигородці. Ми пожили трохи, а тоді зібралися в похід, відвідали Моринці, Керелівку, зробили фото з жорнова, що лежав на місці, де була хата Шевченка, подивилися на куц каліни, під яким ховався Шевченко від мачухи, намілювалися краєвидами, і наші серця тремтіли від зворушення. Я за тих часів вже не раз бувала на Чернечій горі, і культ Шевченка змалку панував у нашій родині. Тепер я побувала на Шевченковій батьківщині. Невмілими, напідитячими руками ми виявляли наші знімки, друкували бліді фото, нетерпляче заглядаючи під рамку. (Бо тоді фото друкувалися на сонці). Вечорами ми блукали вздовж Тікича, їздили човном, слухали, як кумкають місячної ночі жаби і несвідомо вчилися все більше любити свій край. Там же, в Звенигородці, ми

познайомилися з одним хлопцем, що працював секретарем у Кримського, стеріг його хату, і одної ночі запросив нас до самотнього будинку і показав величезну бібліотеку Кримського. Ледве дихаючи, дивилися ми на ті скарби! Хлопця звали Миколою, Єфимовим чи Єфремовим, не згадаю, бо більше ми з ним не зустрічалися. Був він, здається, політехніком. А рік був одинадцятий чи дванадцятий.

Одного разу батько Діни, що працював домашнім лікарем у князів Куракіних у їх маєтку в селі Козацькому, мав їхати з черговими відвідинами до села. Ми ублагали його взяти нас з собою: страшенно кортіло подивитися замок, справжній замок справжніх князів. Зробив він це дуже нерадо, запевняючи, що ми не зуміємо себе там поводити, але за допомогою матері Діни ми таки умовили його. Почалися приготування. Прали білі плаття, крохмалили спідні спідниці, збирали всі причандали дівочого туалету того часу. І от, нарешті, прибрані, в плащах від куряви, під вусями на капелюхах, у рукавичках, ми сиділи в екіпажі, що віз нас полями-лісами до Козацького, а доктор все повчав нас, як ми маємо триматися. Ось брама, і довгою алеєю парку-лісу ми виїхали на полонину, порослу газоном та групами дерев, і по доріжці, всипаній гравієм, підїхали до замку. На сходах нас ждав швейцар чи лакей, який запровадив нас до залі-передпокою, увішаної шкурами, головами та рогами забитих на полюванні звірів. Там ми поскидали свою верхню одягу, капелюхи, причепурилися і пішли за ним далі на літню веранду під шклом, де нас зустріла княгиня. То була нестара висока гарна жінка, що дуже просто і привітно запросила нас до чайного столика – вони саме снідали. Нам подали суніці з молоком, а доктор попрохав чаю, і, на нашу радість, одразу ж перекинув шклянку. Це створило чудесний веселий настрій, і вся вимушеність одразу зникла. В глибині душі ми страшенно раділи, що батько «осоромився», тоді як ми благополучно поїли свої суніці, після чого доктор пішов оглядати хлопчика-князя, а нам його мати запропонувала показати парк. По дорозі вона запровадила нас на псарню, і ми побачили у вольєрі зграю високих гарних хортів, яких я знала до того часу тільки по картинках книжок. Вона їх чимсь погодувала, погладила, і ми пішли до парку. Серед дичавини дерев протікав по-

тічок, а в ньому жили білі лебеді, які одразу підпливли до господині. Потім ми бачили могилу маленької дочки і білий мармуровий пам'ятник, який через півстоліття я зустріла вже в залі уманського музею. Тільки хрестика на шиї дівчинки було виколупано. На вулицях Звенигородки ми часто бачили хлопчика, що їздив на малому конику. Це був син Дижуря, власника пивного заводу. Ми коника не мали і заздрили до тихої ненависти. Більше як через десять років я зустрілася з тим хлопцем, що був уже доцентом, на пароплаві серед Атлантичного океану. Він був емігрантом і їхав до Нью-Йорка по справах «Джойнту». Тоді я йому вже не заздрала.

Шостацька склала іспити і поїхала з матір'ю до Петербурга, де вона вступила до медичного інституту. Я скінчила гімназію, і у мене розпочалася холодна війна з батьком: він хотів, щоб я вступала до Київського університету, де він сам учився, а ж обстоювала Петербург, де були кращі наукові сили. Боюся, я була не зовсім об'єктивна і справа полягала не в наукових силах, а в тому, що туди поїхали майже всі хлопці з нашого гуртка, а головне, той, що був для мене найближчим.

Школа, яку я кінчила, була семирічна, і щоб вступити до вищої, треба було скласти іспит на атестат зрілості (матуру) при чоловічій гімназії, що і зробила Шостацька. До того ж, коли я належала до київської учбової округи, шанси на вступ до Петербурга були слабенькі, треба було скласти іспити на «відмінно». За жіночу школу я мала золоту медаль, так що тут усе було гаразд. І я вирішила вчитися самостійно. Тільки з математики я брала лекції у вчителя комерційної школи, пана Фелікса Країнського. По латині мене вчив батько, що скінчив класичну гімназію і був знавцем латинської та грецької мов. Ще за тепла Шостацькі запросили мене до себе відвідати Петербург, і батьки одпустили мене на пару тижнів.

Про цю подорож залишилися тільки уривчасті спогади: Ермітаж, його темнуваті великі залі з єгипетськими експонатами, зала прекрасних камей та гем і «Мадонна» Мурільйо. Саме про очі картин Мурільйо говорив у той час екскурсовод: цих очей не можна змішати з роботою інших майстрів. Дійсно, потім, коли я бачила вже не одну картину Мурільйо, я



Учениці Уманської
гімназії.
Надійка посередині.

завжди пізнавала його пензель, не заглядаючи на напис. Поглянула я на Ермітаж, і ще раз зрозуміла, що мої здібності до малювання мізерні і що мріяти про те, щоб стати художником, зайве. Розбилися і другі плани – послухавши раз в суді промову батька, я стала мріяти і собі стати адвокатом і боронити людей від кривди. Але саме тоді вийшла заборона уряду допускати жінок до адвокатури. А бути нотарем абощо мене не вабило. Отже, я вирішила вступити на історично-філологічний факультет, не кидаючи, однак, і юридичного.

Крім Ермітажу, я побувала в музеї Олександра і там бачила чимало картин, відомих мені з репродукцій видатних, улюблених мною художників. Там я вперше побачила чудесні акварелі Бенуа. Була в театрі, величезному, але менш привітному, як київський. А потім трапився тоді «Тиждень авіації», літали напоказ перші авіатори, і я бачила Пуаре, Пегу, братів Райт, а з росіян – Нестерова з його «мертвою петлею», Воєводського, Яцука, та жінку-льотчицю, здається, княгиню Волконську. Коли літак Нестерова перевернувся угорі майже у нас над головами, все завмерло, а коли ви-

простувався, юрба заревла від захвату. Цей осінній день, синє небо і чорні силуети літаків залишилися на все життя у мене в пам'яті. Тоді ж таки я познайомилася з мамою мого приятеля – потерпала, ідучи до великої пані, як мені здавалося, та ще й польки. Здається, я їй сподобалася, мої довгі коси, скромна зачіска і провінціальне платтячко.

Я повернулася додому і завзято почала працювати. Дійсно, з мінімальною сторонньою допомогою я склала іспити. Наостанку ми готувалися гуртом – крім мене іспити складала ще одна дівчина, Ада Шапіро, єврейка, яка перед іспитами дуже боялася і вихристалася, запросивши за хрещеного батька дуже реакційного і не любимого у нас директора гімназії Опокова. Мене вона раптом спробувала переконувати, що християнство має перевагу над юдаїзмом. Але мене цей практичний крок назавжди відштовхнув від неї. Проте вчилися ми разом. На математичні заняття ми бігали на Звенигородське передмістя, де жив Петрусь Курінний і де збиралися його товариші: брати Дробницькі та Вітя Леонтович. Холодними світанками ми бігли через усе місто, Оста-

шівську греблю, здиралися на гору і працювали в альтанці садка. Хоч я дуже не любила математику, вчилася вперто і склала на «відмінно». По латині в комісії був ксьондз Коберський. Ми його любили, бо то була молода ще, весела людина, не надто сувора до шкільних приписів, до того ще повний контраст до нашого попа Нікольського, чорносотенця і невисокої моралі людини, хто зна, може, і ксьондз не був святим, але форма поведінки більше скидалася на дружню, товариську. Так отой ксьондз сидів у комісії. Актова

заля, стіл, накритий сукном, урочиста тиша, все це нагажало переляк, до того ж ми складали «екстернами», і вимоги до нас були суворіші. І ксьондз, ніби граючись, подивився на картки білетів, що лежали на столі, і показав нам на пальцях числа кількох з них. Ми підготувалися, як могли, а, головне, не боялися вже чомусь і сміливо тягли свої зарані обрані білети. Склали, розуміється, добре.

Перший етап було закінчено. Все, що могла мені дати Умань в розумінні освіти, було вичерпано.

ПЕТЕРБУРГ

Тоді стала знов проблема остаточного вибору місця навчання. Батько вперто стояв на Києві, причому обстоював дуже рішуче і жорстко: я вчився на Україні, нічого тобі їхати до Петербурга; поїдеш – ти не дочка мені, допомагати не буду. Я відповідала не менш рішучо, що тоді в нього дочка буде без вищої освіти. На тому справа поки що й закінчилася. Тим часом всі збиралися вже їхати до Петербурга. Мамі було дуже шкода нас обох, мабуть. Оскільки батько не боронив мені їхати, а тільки одмовив усякої допомоги, то за це взялася мама. Вона поїхала зо мною перш за все до київського генерал-губернатора, звідки ніяк не приходило необхідне для вступу свідоцтво благонадійності (політичної), ми його нарешті там одержали, а потім вона дала мені грошей на перший час і відвезла мене сама до Петербурга. Там ми спинилися в нашого колишнього учителя літератури Геннадія Михайловича Данилова, дружина котрого, теж педагог і в минулому бестужевка, привітала нас і допомогла нашим першим крокам. Жили ми перший час у них на Забалканському проспекті, майже проти Інституту шляхів. Кіра Іванівна поїхала з нами на Васильєвський острів, де містилися на Десятій лінії Бестужевські вищі жіночі курси, знайшла на Сімнадцятій лінії, скраю вже острова, в районі, де жили лише студенти та візники, кімнатку в родині лавочника, ярославського дрібного крамаря, що торгував усякою всячиною надолі, а сам мав помешкання на п'ятому поверсі і винаймав одну кімнатку студенткам. За цю кімнату з самоваром я мала платити двадцять карбованців на місяць і карбо-

ванця за обслугу служниці. На тих самих сходах мама і Кіра Іванівна домовилися з старенькою сусідкою, що я в неї обідатиму, а вечерю братиму додому разом з шклянкою молока на сніданок. Це мало також коштувати двадцять п'ять. Мама обіцяла присилати мені п'ятдесят карбованців місячно, отже, чотири лишалися мені на баню, трамваї, театр тощо. Зате мама була певна, що я не голодую, а також вона бачила, де я житиму: умови були скромні, але цілком можливі.

Я пішла раз на курси, захоплено оповідала мамі про перші враження, а потім вона поїхала, я повернулася з вокзалу додому і... гірко проплакала, аж доки не заснула. Мені, що так прагла тої петербурзької самостійності, стало так страшно самій на цьому чужому горищі, так захотілося до своєї привітної кімнатки в маленькому уманському будиночку! Я не калялася, але дуже тяжко переборювала хвилю туги, майже розпачу. Але ніч минула, настав ранок, коли треба було бігти на курси; я швиденько поснідала, і почалось нове життя.

Я бігала по лекціях. З побожністю сиділа і слухала славетну професуру. А за тих років було кого слухати в Петербурзі! Система навчання була лекційна, не примусова. Але на лекціях деяких професорів, як-от Платонова, Введенського, Сперанського, місця в аудиторії треба було займати за кілька годин перед тим. Вже одразу прийшовши до будинку, забігаєш до десятої (найбільшої, де звичайно відбувалися ці лекції) і кладеш на стіл лавки записочку, а вони, столи, вже біліють від записок тих, що прийшли раніш. Іспити з

предметів складалися в довільному порядку, за винятком кількох, що вимагали певної послідовності. Крім того, професура провадила семінари, куди записували в обмеженій кількості, і попит на кращих професорів був великий. Мені дуже хотілося вивчати європейську історію у професора Тарле, який не викладав у нас нічого, але провадив лише маленький семінар осіб на двадцять. До того, студенти, діставшись до такого керівника, звичайно працювали в нього вже роками, переважно до закінчення освіти, або й лишалися при його кафедрі. Тут мені допомогла мати. Треба сказати, що Тарле, киянин, був її добрим знайомим ще за молодих років, і от вона написала до нього, прохаючи взяти мене під свою наукову опіку. Пам'ятаю, як я стояла в коридорі, піджидуючи, як він ітимає в аудиторію. Нарешті з'явилася висока огрядна постать. «Професор!» – сказала я, але голос в мене став такий тоненький, тремтячий, що я його сама не впізнала. Тарле спинився. Але я вже не могла сказати більш нічого і тільки сунула йому до рук конверт з маминим листом. Євген Вікторович уважно прочитав його, усміхнувся і взяв мене до семінару. Там я працювала до закінчення курсів у сімнадцятім році. Крім Тарле, я вступила до семінару по історії України, яким керувала Олександра Яківна Єфименко. Це була жінка, що мала докторський ступінь «гоноріс кауза», мала ряд відомих праць з історії України і дуже мені імпонувала. А була то невеличка на зріст немолода вже жінка з тихим лагідним голосом, ставилася вона до нас уважно і нема мови, що я в неї залишилася, так би мовити, «назавжди». Пізніше вона мені де в чому допомагала в житті, але про це згодом.

Тепер ще лишається згадати семінар, куди я вступила вже на другому курсі, це професора Сергія Федоровича Платонова, і діставшись, просто не тямилась від гордощів. Ну, та ще заняття на юридичному факультеті у професора Туган-Барановського. Там я пробула лише рік, а потім залишила факультет, бо вчитися одночасно на двох було важко. Однак той рік я працювала старанно. Саме тоді він вів курс про Маркса, і мені довелося на семінарі робити першу в житті наукову доповідь саме про праці Маркса. Через десять літ я знов почала вивчати Маркса, тим разом вже у в'язниці, але справа йшла значно продуктивніш. Адже

перший раз я мала всього сімнадцять років, і сюртуки Маркса давалися мені тяженько. Реакційний за сучасною оцінкою Туган-Барановський був тоді ліберальним професором, не те що Мілюков або Струве, його сучасники. Його я також побоювалася, незважаючи на привітне, якесь дитяче обличчя і чудернацький тонкий голос.

У Тарле я працювала над Міцкевичем, тов'янщиною, і завдяки тому, що знала досить добре польську мову, мені щастило в роботі. Писала, розуміється, також реферати. У Єфименкової ми працювали над актами «Юго-Западної Русі», читаючи їх в оригіналах, і там я дещо познайомилася зі старовинною мовою наших документів. Одночасно з тим вона провадила для бажаючих заняття з археології, а пізніше передала нас своєму синові, Петру Петровичу, що тоді вчився в археологічному інституті, а пізніше став видатним спеціалістом. Тоді це був височенний сухорлявий і дуже скромний юнак. Дочка в неї писала і друкувала вірші. Олександра Яківна нерідко хворіла, і я пам'ятаю, наприклад, як я складала заліки в неї вдома, десь на Петербурзькій стороні, недалеко Широкої вулиці. Вона ж керувала українським земляцтвом і раз організувала на курсах лекцію-концерт Гната Хоткевича. Того самого Хоткевича, що в дитинстві полонив моє школярське серце своїми співами. Цим разом він був уже не таким молодим, дещо лисуватим, не таким вже струнким, але зате він приїхав з Галичини, де йшла боротьба за український університет, і його доповідь справила велике враження, більше за співи. Запам'яталося, як він оповідав за поїздки одного з галицьких послів по провінції. Посла віз, розуміється селянин. «Ну що, хлопе, задоволені ви з конституції?» – саме тоді Австрія дістала конституцію. А дядько б'є батоном конячину: «Е, паночку, перебулисьмо панщину, то перебудемо й конституцію!..» Цей епізод врізався глибоко в пам'ять і не раз пригадувався за найрізноманітніших обставин. І завжди підходило!

Лекції я слухала пильно. Дуже любила Платонова. Вперше, коли я побачила невеличкого, миршавенького дідка з гострою сивою борідкою та щіткою коротко стриженого волосся, я здивувалася, чом аудиторія була повна вщерть. Але ось почалася лекція. Він говорив про «тишайшого Олексія Михайловича».

Тема як тема – з Давньої Русі. Але от стіни аудиторії розсунулися; от стали ланками постаті, яскраві постаті різних людей. Вони промовляли живою мовою, та що промовляли, вони жили! Складні, далекі, чужі, незрозумілі обставини, плутанина соціальних та політичних відносин раптом ставала простою і ясною. Сотні студенток слухали не дихаючи. Це було більше, ніж театральний спектакль, це було немов саме життя, що чарівником було викликане з минулого і стояло отут, біля нас, бурхливе, живе, гаряче. Події, які ніколи не торкали струн душі, тепер ставали близькими, цікавими, переймаючими. І це повторювалося щоразу, якої теми не торкався б Платонов. А він не любив пишних, красивих слів, він говорив немов просто. Але він так знав те, про що розповідав, так розумів добу і людей! Оцей маленький сухорлявий професор, що нервово потирав свої маленькі, рухливі рученята, раніш ніж вимовити перші слова... Ми знали, що він був навчителем цесаревича Олексія; знали, що він мав дуже консервативні погляди; бачили, як щодня приїздила на курси його дочка на прегарному власному «віізді» – вороному коневі, і виходила як велика панночка, але нам то було байдуже. Це був чарівник, і аудиторія ломилася від слухачів. В семінарі він був тихенький, лагідний, але карі очі часом поблискували, і йому не бракувало гумору, що робило заняття ще цікавішим. Нема мови, що готувалися ми дуже старанно і пильно. Він саме тоді працював над питанням, чи існувала «ограничительная грамота» під час обрання царя Михаїла Романова. Цю ж тему він дав і мені для мого реферату. Я всіма силами старалася довести, за тими даними, які можна було використати, що обмеження існувало. Працювала з запалом, перечитала все, що тільки могла, і з не меншим запалом доводила це на засіданні. Він слухав уважно, дуже мудро керував дискусією, але очі так хитро поблискували, і я так і не збагнула, чи погоджувався він з моїми аргументами. Либонь, що ні. Але він умів підігрівати дослідницький вогонь у наших душах.

Якось, переглядаючи розклад лекцій, я прочитала, що професор Середонін читає також російську історію, і пішла послухати. В аудиторії сиділо кілька студенток, а високий, незграбний професор читав, якось не дивлячись на них, немов не зважаючи на слухачів.



Шістнадцять літ.

Однак зміст лекції був настільки глибоким, виклад таким майстерним, що я стала його постійною слухачкою. Не менш цікавими були його друковані роботи. А на лекції його ходили немов з примусу, по черзі, щоб не було зриву, скандалу. І досі не можу зрозуміти причини того дивного явища. Хай він не був блискучим промовцем, але зміст повністю винагороджував решту.

Слухала я Кареєва.. Було це світило, знавець Великої французької революції, і саме цей курс я в нього прослухала. Був він вже старий, зовнішністю дуже нагадував портрети Тургенева. Аристократичне обличчя, постать старого пана вісімнадцятого віку. Читав гарно, але без жодних викрутасів, повільно, тихо і цікаво.

Слухало його не надто багато, але невелика аудиторія завжди була повна, і склад слухачів був постійний.

Часом я слухала Бодуена де Куртене. Мене дуже цікавило, що він великий вчений, до того я мала в нього складати мовознавство, але слухати його мені було дуже нудно, надто вже глибокі філологічні тонкощі він там викладав. Крім своєї професури, я слухала епізодично різних «світл» – юристів Сперанського, Пергамента, також літературознавців – Венгерова, Овсяннико-Куликовського. З цікавості раз пішла на Сиповського, який вславився тим, що читав по власній же своїй книжці. Було нудно і смішно і не вірилося, що це професор такої відомої і прекрасної вищої школи, як наш. Отже і таке траплялося!

З філософів я слухала логіку у Введенського. Цей курс був настільки популярним, що читався в окремій залі, бо жодна наша аудиторія не могла вмістити слухачів. Ходили на нього з усіх факультетів. Лоського та Лапшина, вчених також відомих, слухали значно менше. Читали вони переважно спеціальні курси і цікавили окремих слухачів.

День минав у слуханні лекцій. Вечори я присвячувала тому, що проробляла прослухане і готувалася до першого заліку. Ним була логіка. Мені здавалося, що, опанувавши цю премудрість, я докорінно змінюся сама. Склавши, та ще й на «відмінно», я була глибоко і щиро переконана, що тепер я мислю логічно, отже, бездоганно. І коли приїхала додому, поглядала звисока на батьків, чим, мабуть, дуже їх смішила. Справді, ніколи вже в житті я не здавалася собі такою розумною, як отої зими. Вчилася я або вдома, або в Святослава – він жив разом з матір'ю, що працювала у власній лабораторії. Ми дуже пильно і ретельно вчилися, потім пили чай, а тоді вже йшли по домівках. У свята мати його часом давала нам квитки-абонементи на балет, до філармонії, кілька разів ми ходили до опери, слухали Шаляпіна, Собінова. Раз з Кракова приїхав був польський театр, і ми ходили дивитися на спектакль Запольської у виконанні Пшибилко-Потоцької, славетної тоді краківської актриси. Мати Святослава ставилася до мене досить добре, але зразу ж переробила мою провінціальну зачіску на петербурзьку, а коли довелося купувати пальто, то пішла зо мною і вибрала те, що вважала за відповідне. Для

мене вона була надто пані, та ще й польська пані, але вона була матір'ю коханого, і я слухняно корилася її волі. Вражав мене її дещо насмішкуватий тон, але то була, мабуть, просто її манера і не стосувалася мене особисто.

Коли прийшла весна і почалися білі ночі, я ніяк не могла спати, і вона мене навчила пошити синю занавіску на вікно. Тоді все пішло гаразд. Часом ми ходили на прохід, на Каменноостровський проспект, на Єлагін острів, або просто блукали по березі Неви, біля сфінксів та Академії. Не забути ніколи тих тривожних сріблястих юнацьких ночей.

На курсах існувала бібліотека, я там брала часом книжки, хоча загалом, треба признатися, читала страшенно мало тепер. Відали бібліотекою дві студентки, вони ж входили до студентської каси взаємної допомоги. Одна була полька Юля, друга – Наташа Кононова, гарна, як на малюнку, кучерява рум'яна дівчина. Якось потроху ми заприятювались. Вона була соціалістка, якщо не милося, соціалістка-революціонерка. Зустрічалися ми лише на курсах, одна до одної заходили дуже рідко. Пізніше я дізналася про її біографію. Їх було дві сестри, дочки старовіра купця з Речиці. Була вона дуже нервова, з батьками жила недружно, був ще якийсь брат. Одного часу, ще перед курсами, вона була захворіла і лежала у психіатричній лікарні. Час від часу божевілля поверталось до неї і тоді її знов відправляли до лікарні. Решту ж часу це була дівчина-красуня. Третя їх товаришка, оця Юля, зовсім не мала засобів до навчання, і дівчата оселилися разом, і на гроші для двох жили всі троє. За тих часів такий практичний соціалізм не був великою рідкістю. До всього того вона таки десь вхопила туберкульоз і часом кашляла кров'ю. Я дуже прив'язалася до неї, хоча вона мала дуже замкнену вдачу, і про жодні її партійні справи я не знала. Я попрохала в мамі дозволу привезти її до нас на літо на якийсь місяць, щоб вона трохи відпочила і підгодувалася на хуторі. Туди ж мав приїхати і Святослав, і лише на кінець літа заїхати за матір'ю до Закопаного, де вона звичайно відпочивала і де постійно жили її донька і брат Святослава з бабусею, бо пані не хотіла, щоб діти зросійщилися, і тримала їх там. За перший рік свого студентського життя я мало приділяла уваги громадському життю: я



Уманські канікули. З батьком і друзями.

тільки вчилася та трохи спочивала. Проте мінімальне ознайомлення все-таки відбулося. На стінах у нас висіли вітрини різних земляцтв: польське, усякі східні і взагалі об'єднання по місцевостях, звідки приїхали студенти. І от я побачила «Українське земляцтво». Я вирішила, що туди-то мені вже необхідно вступити, і пішла на збори. Я зустріла невеликий гурт дівчат, головою була Ліда Струтинська, дівчина з Волині, здається. Вона була старша за мене на курс чи два, була дуже гарна і чепурна, з модною зачіскою і обличчям камеї. Дівчата почали мене розпитувати, були задоволені, що я розмовляю українською мовою, зробили мені щось як іспит і прикріпили до Галі Радич, яка мала піклуватися моєю свідомістю. Радич була на старшому курсі, лагідна, освічена, писала вірші, і спілкування з нею було для мене не тільки корисним, а і приємним. Досить швидко мене приділили працювати, тобто чергувати в нашій

українській книгозбірні земляцтва. То, власне кажучи, була одна шафа на хорах, в маленькій кімнатці, за приміщенням курсового буфету. Там, крім нашої, була шафа польського земляцтва та якесь математичне бюро літографованих лекцій, що працювало дуже рідко. Свою книгозбірню ми любили. Взяти українську книжку було завжди приємно, а потім там утворився свого роду клуб: між лекцій туди забігали, там зустрічались, там робили невеличкі засідання. Сиділи на стільці, підлозі, якійсь здоровезній, не знати чий, скрині. У вікно ледве мерехтіло світло, таке бліде в Петербурзі, до того ж приглушене порохнявими шибками. То було на третьому поверсі, і я не пригадую, щоб їх коли мили.

Буфет був на хорах. Там можна було випити на швидку чаю, купити якусь булку. Все було дешево, просто і не дуже смачне. З хорів було видно всю залю,



Все ще попереду.

велику, двосвітню. Особливо було цікаво спостерігати, коли траплялися заборонені сходки: чути було промовця з кафедри, що постійно стояла там, видно було, як метушилися служителі, які сполучали «роботу» курсових шпівнів, як з'являлися для умиротворення студентства професори або сам директор Булич.

Я пам'ятаю першу сходку в моєму житті. Наташа повідомила мене про неї, і тут встала проблема «чистого знання», якому я мала навчатися в школі і задля чого я витримала завзяту боротьбу з батьком; обіцянка, дана мамі, бодай перший рік не мішатися в «політику», що неодмінно призведе мене до Сибіру; українська настанова, що російські справи все одно нам, нашій батьківщині нічого не дадуть, отже, нас і не торкаються (цю думку попірали їх соціалістичні гуртки, які досить зневажливо дивилися на наше земляцтво) – і

слушно, в той час: А одночасно почуття товариської спільності з студентством, захоплення сміливістю ініціаторів, співчуття не давали спокою. На сходку я таки пішла. Відбувалася вона якось метушливо, виступив «чужий», некурсний промовець і зразу ж зник, промовляв ще хтось, уже з наших, – у голові в мене лишилася метушня. Пам'ятаю, була ще сходка з нагоди отруєння робітниць на фабриці «Треугольник», і на ній, здається, було оголошено страйк солідарності. Я уважала такий спосіб реагування саме студентством за абсурдне, бо хто ж втрачав від того, що ми не вчилися, тобто не набирали знання для боротьби з самодержавством? Але нічого кращого придумати самій я не здолала і нехотячи страйкувала, просиділа день удома над своїми лекціями. Революційний студентський рух ішов повз мене, так само, як і повз наших

хлопців-уманчан. Проте, коли почали збирати підписи на протесті проти смертної кари, я підписалася не тільки добровільно, але і з захопленням. На тій точці зору я залишилася все життя і, мабуть, допильную її вже до смерті. А смертей проходило чимало...

Склавши певну кількість іспитів на «відмінно», я поїхала на літо додому. В той час батько придбав недалеко Умані хутіречь – чотири десятини землі у казньонному лісі, біля ставка Штемплєвського, недалеко Гереженівки. Поруч було дві селянські садиби, а більша частина меж виходила у ліс. Земля була селянська, придбати її батько, за тодішніми законами, не міг, бо був дворянином, отже, треба було або приписуватись до селян, або шукати інший вихід. Хутір юридично купив Волошенко, хлопець-секретар батька, і віддав його нам в аренду на 99 років. Ми з батьком дуже любили той шматочок землі і вкладали в нього працю і душу. Розуміється, що працювала найбільше все-таки мовчазна і стримана мама. Садиба лежала на горбочку, до неї крізь ліс провадила вузька дорога від великого шляху Умань – Черкаси. На горі стояло два будинки, в одному жили ми, другим була хата сторожихи Наталки, яка там і зимувала разом з двома дітьми, дівчинкою Харитиною та малим хлопчиком Панасом. Крім того, була стайня, льодник, возовня і, головне, голуб'ятня. Вниз від великої, порослої диким виноградом веранди провадили східці у квітник, де посадили чимало троянд, маминих улюблених квітів, та усякої всячини. Доріжки провадили в старий сад колишнього хазяїна та молодий, насаджений вже батьком. Донизу, до капусти та кринички, що поставила нас водою, йшла довга алея шовковиць. Сад переходив у лісок, що зливався з казньонним. Там, на галявині, за маминим проханням, посадили з десяток її улюблених берізок. Світлі, вони прикрашували темне тло грабів, берестів та іншої лісової деревини. Між молодими деревами був город, як і на горбах біля керниці. Там мені доводилося немало попрацювати, бо мама не любила білоручок, працювала сама з дівчатами, ганяла й мене. Не скажу, щоб я дуже любила це заняття, але корилася. Зате голубами милувалася, і ми з батьком не вилазили з голубника, звідки тільки висіли наші ноги. Голубенят, що з якихось причин втрачали батьків, я вигодовувала з рота; вони дуже звика-

ли до мене, і варто мені було вийти на ганок, як до мене на плечі злітали мої вихованці і ніжно воркотіли, випрохуючи поживи вже і в дорослому віці. Любила я коней і була своєю людиною в стайні, приятелювала з давнім нашим кучером, Уляном, і з ним то батьком часто їздила верхи лісами, чистила зброю: батькову рушницю та два револьвери. Одного, гарненького бельгійського франкота, батько подарував мені на власність. Взагалі, мабуть, мені треба було вродитися хлопцем, і батькові було б приємніше, і мені легше б жилося. Проте я була дівчиною, та ще й панною. Я вміла малювати, випалювати по дереву, вишивати, грати на роялі, танцювати, їздити верхи. Все це я робила непогано і також з замилюванням. Коли почали впорядковувати дім для житла всередині, я взяла активну участь. В будинку було шість кімнат. Розпроділили ми їх – по кімнаті кожному з нас, одна кімната залишалася приготованою для гостей, яких ніколи не бракувало. Цього літа спочатку жила місяць Наташа, а коли поїхала, її місце зайняв Святослав. Поза тим, коли з'явилися ще гості, вони ночували у вітальні і взагалі де попало, в залежності від кількості. Вітальню я взяла на себе. За моїми кресленнями було зроблено ослінчики, на яких я випалила і розмалювала старовинні українські орнаменти. Також випалена була божниця, оздоблена старовинними іконами, спеціально видобутими Петрусем Курінним. Він же допоміг знайти великий старовинний гобелен XVIII ст., що займав стіну цілком. Картини я малювала сама, роблячи копії з видатних українських художників. Пам'ятаю «Гостя з Запоріжжя». Була ще маленька стінна різьблена шафа в українському стилі. Попід стіни йшли лави, застелені плахтами, на вікнах та божниці – рушники, частина старовинних, решта бодай кролевецькі. Висів там портрет – фото Лисенка над піаніно, яке щороку привозили з міста, як також і меблі до моєї привітної маленької кімнати. Решта меблів лишалася там увесь рік. В їдальні стояв довгий дощатий стіл, накритий полотняною сільською скатеркою. А у вітальні, на такому ж простому застеленому столі, стояли різьблені карпатські свічники та тареля. Не бракувало, розуміється, і квітів. На веранді та ганку були такі ж прості лави та стіл, бо звичайно ми і снідали, і обідали, і вечеряли таки там, на свіжому повітрі.

Освітлення було гасове та ото свічки. У Петербурзі я дуже скучала за інструментом і залюбки багато грала, до того ж і батьки любили музику, то мені не бракувало слухачів. А коли при нагоді з'являлися які гості з Уманя, то співам не було краю, а акомпаніювати доводилося знов-таки мені.

Батько грався у хлібороба: купив пару робочих коней на отой клаптик, може, з десятину землі, що лишалася вільною, і власноручно її орав. Я його піддрочувала, порівнюючи з відомою картиною, де граф Толстой оре плугом землю. Дак ото так і він. Запряжуть йому плуга, виїде він орати: в золотих окулярах, у косоротці, підперезаній шнурочком. Ходить до портсигару – срібного з золотом монограмою, як годиться, аж зирк: цигарок нема. «Зосю!» – зчиниться крик на всю садибу. Біжить Зося, елегантна міська покоївка. Приносяться папіроси, і орач, прикуривши, оре далі. Але на наші глузування з мамою він відповідав досить добродушно і ніколи не ображався, але робив-таки своє. Одного разу він надумав посіяти китайську чумизу. Нащо вона йому здалася, невідомо. Виросло наче просо, неймовірної височини. Приходили люди з сіл поглянути, що воно таке, і батько з задоволенням демонстрував її. Але не визріло. Так і стояло, коли ми вже поверталися до міста. Не пам'ятаю її остаточної долі.

У одній з наших робочих кобил знайшлося лоша. На мою велику втіху, воно росло у нас. Ранком бігло до хати, пробиралося довгим коридором до моєї кімнати, підходило до ліжка і будило мене. Підросло. І от ранком, під час сніданку, галопом збігло по східцях нагору, щоб вижебрати яку-небудь пожертву. Згодом не раз перекидало стільці, посуд і таки довелося його продати, на мій великий жаль. Так я і росла, хоч вже була студенткою.

Приїхав Святослав. Ми разом блукали по лісі, садку, часом їздили з дорученням батьків до міста. Багато читали, як читала вся наша родина. Батькові ми читали часом вголос, бо йому важко було самому, а решта вже не відривалася від книг. У саму спеку йшли купатися до сусідського ставка. Там серед куців бузку стояла лавочка, на якій зручно було роздягатися, а дерев'яні східці провадили до води. Там було одразу з берега глибоко, вище ніж по пояс, вода була чиста,

скеля та пісок, а на дні вода холодна, джерельна. Зверху ж вона нагрівалась від сонця і була зовсім тепла, коли пливти зверху. Пливеш – і раптом знизу як кригою – значить, натрапила на джерело! Одна людина там так і втопилася – корчі зробилися від холоду, нікого не було поблизу, так і пішла на дно. Часом ходили купатися і вночі. Місяць світить, верби над греблею хиляться, ну, русалчине царство, та й годі. Жилося безтурботно, щасливо, як у сні. І от одного дня зчинилася курява на дорозі і проскакав кудись з криком вершник. «Війна!» – ледве встигли розібрати. То була мобілізація на війну з Австрією. З міста привезли газети, довідалися про Сараєво, а тоді прийшла телеграма з Закопаного від матері Святослава, вона викликала його до себе. Як чорна хмара на моє ясне молоде щастя. Порадилися ми з ним удвох, пішли в ліс на улюблену свою галявину. Ну, що ж було робити? Святослав був старший, ті діти були ще малі. Мати – вдова. Він ніби опора та оборона. Гірко, а що вдієш! Довелося розлучатися. Загалом вважалося, що війна триватиме найдовше три місяці, отже, це не було надто страшно. «Закидаємо шапками», як у японську війну, знов повторилося.

Не минуло й місяця, як німці, наступаючи, почали бити наших, і незабаром до Уманя мав приїхати перший ешелон поранених. Під нього призначили великий двоповерховий хірургічний корпус земської лікарні. Але кому ж доглядати тих поранених? Штат лікарні був дуже малий. І от одразу ж відкрили курси сестер-жалібниць «Ведомства імператриці Марии Федоровны». Туди записалося біля двадцяти дівчат, серед них була і я. Розуміється, в мене то не був «порив квасного патріотизму», я з самого початку була послідовно проти війни, бо вважала, що в Галичині українцям порівняно краще живеться, в разі перемоги Росії та прилучення стан її погіршиться, але мені просто було безмежно шкода людей, та й я шукала праці, в якій би забувався мій особистий біль. Вчитися, власне, було ніколи, бо поранених привезли значно раніш, ніж ми сподівалися. Їх було багато, вони зайняли всі палати, коридори, лежали на матрацах на підлозі. Треба було перев'язувати ті рани, хоч води подати, і то не ставало людей. Отже, ми майже одразу приступили до роботи. А вчилися вже вечорами, в другу зміну, так би

мовити. Так і іспити склали, і стали справжніми сестрами. Страшно і тяжко було напочатку. Солдат привозили просто з фронту, після першої перев'язки, Умань вважався на другій лінії фронту. З міста населення почало евакуацію маєтків – меблів, усякого рухомого майна. Вивезли дещо і батьки на Полтавщину, на село до бабів. Склад поранених був, розуміється – рядові. Офіцерів привезли лише одну палату, вони спочатку почали поводитися як на балах, але я скоро зуміла, незважаючи на молодий свій вік, поставити їх на належне місце. До того ж то були легкопоранені, і я просто перейшла на обслуговування виключно солдатських палат. Безмежний жаль до цих людей огортав мене. Я ніколи не бачила фізичних людських страждань, а тут стільки було крові і болю. Усі вони тужили за домом, за близькими, не розуміли війни і, на мою думку, не дуже рвалися на фронт. Між іншим, часом мені припадали чергування і в інших корпусах лікарні, так, наприклад, разом з терапевтичними хворими лежали і психічні... То були солдати, що збожеволіли на фронті, але яких надіслали для перевірки, і вони лежали у нас. Пам'ятаю хворого єврея. В нього була манія якогось національного переслідування, і, коли я питала його про найзвичайнісінькі речі, події з його стану здоров'я, він перелякано оглядався навкруги, питав мене пошепки: «А ви – єврей?» – і відповідав, тільки одержавши позитивну відповідь. Другий, рудий велетень з якогось села біля Уманя, викинув уночі хворого на запалення легенів сусіда по койці, бо той, мовляв, «на зло йому» не хотів перестати кашляти. Він викинув його в коридор. Зо мною всі вони провадили безконечні розмови на різні теми, і, кінчаючи чергування, я вже не знала, хто з нас був божевільний. Можливо, за ці саме розмови вони мене любили, і коли до рудого прийшла жінка-циганка, він вимагав, щоб вона обов'язково заворожила мені на дяку за догляд. Солдати дуже стидалися нас, молодих дівчат, і було важко вмовити їх, що ми сестри, а не дівчата. Та і самим нам спочатку було дуже ніяково. Але сила роботи та людське страждання досить швидко привчили нас не звертати ні на що уваги. Працювали ми багато. Звичайно я їздила з хутора щодня, а потім, восени, ми вже переїхали до міста, і мені було недалеко ходити до лікарні. Іноді,

коли вдома був час, Параска, наша куховарка, ліпила здорову макітру вареників, і я її привозила до якої-будь палати. Що то були за ласощі, і скільки радості це приносило солдатам! Це саме робили й інші сестри. Потроху в місті виникли ще лазарети, не згадаю вже, де вони містилися. Легко поранені жили в казармах, а на перев'язки ходили до амбулаторії. Раз солдат, якого я особливо довго вмовляла не стидатися і роздягнутись (на нього перед тим досить грубо накричав фельдшер), раптом, після закінчення перев'язки, викликав мене до передпокою і сунув щось в руку: то були 20 копійок. І як же тяжко було вмовити його, що я не можу їх від нього прийняти, як гірко почував він себе ображеним у найкращих почуваннях. Дорого я б дала, щоб могли заховати на пам'ять цю монетку! Так і пішов бідака незадоволений, що не віддячив мені за увагу.

Час минав, у вищих наукових закладах давно йшло навчання, а я все ще сиділа в Умані. З грішми у батьків було дуже сутужно, я взяла в мамі тільки на дорогу та на перший час, і вирішила якось сама заробити на прожиток. Але жити, наймаючи кімнату, бо-дай найдешевшу, було таки тяжко.

Український лазарет

В той час по цілій країні хвилею прокотилося відкриття приватних лазаретів для поранених. Петербурзьке українське громадянство і собі вирішило демонструвати патріотизм і лояльність. Лазарет містився на Тучковій Набережній у будинку-палаці княгині Імеретинської. То був двоповерховий будинок, нагорі жила графиня Мусіна-Пушкіна, а надолі був саме створений лазарет. Дами-патронесами були дружини професора Туган-Барановського (з дому – Любимова), Вовка, Забіли, Ющенка-Караскевича. Лікарем працювала Надія Василівна Кропивницька та доктор Аристархова, і чоловік – доктор Гегелло. Отож у той лазарет мене взяли старшою сестрою. Я мала там кімнату, солдатську їжу та двадцять п'ять карбованців платні. В мої обов'язки входило лікування поранених та догляд за технічним персоналом, санітаркою Юлею та санітаром Вакулою. Працювати і вчитися було дуже важко. Я вставала



Український лазарет в Петрограді.

вранці, йшла на кухню доглянути, що робила куховарка, хоч то було під доглядом чергової дами-патронеси, потім міряла температуру, давала ліки, хворі снідали, а тоді приходили лікарі і починалися перев'язки. Після обіду я на деякий час була вільна і часто бігла на курси прослухати яку-небудь лекцію або на заняття семінару. Але це я могла робити лише у вільний час, а він не завжди припадав на потрібні для навчання години.

Жилося тяжко фізично. Мої лікарки часом тужливо дивилися на мене і казали, що треба було б відпочити. Але як? Треба було заробляти, а сестрування було найкращою нагодою, бо уроки давало надто багато студентів і оплачувалися вони мізерно.

Отже, лазарет був український. Тобто він утримувався на кошти українців. Більшість поранених також була українська, хоча я пам'ятаю багатьох росіян. Спочатку я взагалі не вглядалася в, так би мовити, політичне обличчя лазарета. Патронеси розмовляли, в основному, українською мовою, вони належали до Старої громади, людей статечних, заможних. Незабаром взяли ще другу сестру-жалібницю, медичку Ганю Струтинську, сестру голови нашої громади на курсах, Ліди. Приходили до нас і хлопці, нібито в гості, а насправді займалися пропагандою серед солдатів. З другого боку, нас одвідували великі пани, які хотіли поглянути на екзотику, український лазарет, до того ж аристократичний, бо ж у княжому палаці. Пам'я-

таю, як колись я одчинила двері на дзвінок, і ввійшов якийсь панок, що представився: «Шталмейстер двора Його Величності, Зінов'єв». Оглянув усе, залишився дуже вдоволеним. Потім бував не раз барон Врангель, не знаю, либонь, чи не той самий. За санітара в нас працював (точніш, вважалося, що працює) студент Половцев, син чи небіж сенатора. Графиня Пушкіна, що жила вгорі, нудила світом і дуже докучала мені, що хоче працювати з хлопцем-онуком для «бедных раненых». Всі ці добровольці дуже заважали справжній нашій роботі, але одмовити я не сміла. Отже, я пішла на хитрощі, і коли приїхав просто з фронту новий транспорт поранених, я послала швейцара повідомити графиню. Та негайно з'явилася з графеням. Я попрохала вибачення, що праця буде досить брудна, і приділила їй переписувати брудну білизну, яку скидали солдати, ідучи у ванну. Ну, фронтова білизна, розуміється, назавжди відбила їй охоту у нас працювати, хоча, треба віддати належне, того разу вона все-таки закінчила роботу.

Одного разу в Петербурзі з'явився співак Алчевський, з Паризької Гранд-Опера, і погодився дати концерт на користь нашого лазарету. Я, розуміється, пішла на концерт. Раптом наші дами викликали мене за куліси і попрохали негайно поїхати до лазарету і переодягнутися в сестринську форму, бо я мала підносити на сцені адрес Алчевському, і вони вважали, що це більш «сценічно» виглядатиме. Коли все було готове, до мене за куліси ж таки, з'явився хтось з наших хлопців, якщо не помиляюся, Євген Неронович, і заборонив від імени студентських організацій брати участь «в цій комедії». Не встигла я до ладу зрозуміти, в чому справа, але негайно заявила дамам, що я одмовляюся брати участь у передачі адреси. Вже якось вони обійшлися без мене.

Пізніше виявилось, що загалом наші організації тоді вже були поразеннями, в лазареті агітували проти війни і дуже не схвалювали старше громадянство за прояви російського великодержавного патріотизму. На тому скінчилося. Але оцінка воєнних подій ставала в українського студентства дедалі то гострішою. Коли старше громадянство дальше автономії не сягало у найсміливіших снах, коли вимога навчання українською мовою вважалася мало не революційним світо-

глядом, то тепер ми, молодь, ішли значно дальше. Нас захоплювала не лише галицька література, ми чули про те, що там діялося в життю. Галицька молодь, галицьке студентство пішло до австрійської армії, де було утворене «січове стрілецтво», окрема військова одиниця, – це стрілецтво, разом з державною армією, мали відвоювати нас, «Велику Україну», та разом з Галичиною утворити Українську державу. Щоправда, це мало бути королівство, а на чолі мав стояти Вільгельм Габсбург, онук Франца-Йосифа, імператора австрійського. Романтика цілком захопила нас: соціально ми були дуже «неписьменні», але національний бік захопив нас цілком. Ми жили тими вісцями, що приходили через кордон до нас. Студентський делегат їздив до Швеції, зустрічався там з галицьким представником, привіз брошуру-реферат Дмитра Донцова, а писав він блискуче на той час, і ми тільки й жили, що «українським П'ємонтом», як тоді звали Галичину. До нас дійшла маленька книжечка з січовим стрільцем на палітурці. Там були пісні і ноти, яких ми по більшості не знали. «Видиш, брате мій» («Журавлі»), «Червона калина», «Уже літ двіста, як козак у неволі», «Шалійте, шалійте» – сумішка новітніх галицьких і старих революційних, і старовинних козацьких, все це було дібрране вмілою рукою. І потім – і то було головне, наші галицькі брати вмирили, б'ючись за Україну, тоді як наші хлопці гинули за єдиную та неділимую, а в Росії панувало безправ'я та зневага до нас, до мови, до літератури. Коли в Державній думі було поставлено обмірковування запровадити-таки у школах українську мову, то Мілюков, відомий професор і діяч-ліберал, зневажливо кинув репліку: «Дайте їм мову, вони самі від неї відмовляться!» А для нас українське питання, може саме через цю загальну зневагу, було найважливішим у житті, найдорожчою справою, і ми горіли бажанням активно щось робити... До січового легіону вступило три жінки, одної прізвища не пам'ятаю, другою була Софія Галечко, третьою – Олена Степанівна. Молоді, гарні вони йшли походами крізь степи, гори, переносили всі труднощі обраного шляху, тоді як ми могли хіба тільки стежити за ними та подивляти їхньому героїзмові. До нас дійшли листівки – фото січових стрільців – ми вже знали імена отаманів – Коссака, Барана, січових стрільців Чмолу, Коновальця,

братів Дідушків, Нижанківського, Сушка, Мельника, Дашкевича... Ми бачили могили з хрестами на горі Маківці після бою, і це були перші могили сучасності в боях за Україну.

Колись сестри Струтинські запросили мене до себе на вечірку. Там було кілька студентів, і я знала, що це, так би мовити, наші ватажки. Я познайомилася з ними. Це були – Євген Неронович, Микола Чечель, Олександр Ковалевський, адвокат Валентин Садовський і, здається, Макар Кушнір. Я була дуже молода ще дівчина, дуже мало знала і гостро це відчувала, а тут, я це знала, була молодь, що вела перед. Був ще й Пилип Пилипчук, брат нашої студентки Гані Пилипчуківни, математички, члена всіх наших легальних і нелегальних організацій. Він уже закінчував інститут. Та й усі вони були студентами старших курсів. Незабаром Ковалевського та Нероновича мали забрати на війну. Вже мені й вечірка була не вечірка, я тільки дивилася та слухала. Від того часу я познайомилася з хлопцями, бо раніш мої знайомства обмежувалися зустрічами з уманчанами. Правда, один з них, Микола Каковський, син священника з села Текучої під Уманем, також брав участь у студентському русі. Пізніше до нас пристав малий Петрусь Крамаренко, друг та приятель старшого Пилипчука. Виявилось, що він не тільки уманчанин, а ще й якийсь далекий мій родич, по незчислимій лінії нашої полтавської рідні. То був гарний і здібний кучерявий юнак з великими сірими очима. Відданий він був ідеям, які визнавав, до самозабуття. Дещо пізніше, коли вже почали викристалізовуватися виразніші основні течії, соціал-демократичні прихильники Садовського групувалися окремо, а самостійницька течія законспірувалася, її очолював комітет – п'ятірка під проводом Нероновича; входили туди: Неронович, Ковалевський, Крамаренко, а з дівчат Пилипчуківна та я... Ми придбали гектографа і передруковували книжки з Галичини, а потім транспортували їх до Києва, привозячи звіти теж гектографований журнал «Боротьба», здається, есерівського напрямку. Крім книжок, ми розвозили і політичні реферати, які читали на Україні. Так і мені довелося кілька разів зібрати «довірочні збори» і виголосити реферат, якщо не милося, Олександра Ковалевського. Збори відбувалися раз у нас, в Умані, на На-

горному, 4, а раз у нотаріуса Захарія Івановича Краковецького, в його будинку на теперішній вулиці Енгельса. Була присутня, в основному, молодь, і то не знайома мені. Збори організували уманчани, а я лише виступала. Ясно одно, що їх конспірували, бо, скажемо, обслуги не було вдома, вікна позавішували, а кількість присутніх була обмежена, правда, це викликало і з самого помешкання.

Покоління батьків, яке також було присутнє, розуміється, не погоджувалося з тезами тих рефератів. Батька мого вражала відсутність там соціального моменту, іншим не подобалися екстремістські висновки. Що ж до мене, то я дедалі то більше ставала прихильницею відокремлення від Росії, утворення незалежної держави. Якої ж саме, над тим я не думала ні тоді, ні кілька років пізніше, коли це питання стало дуже актуальним. Яюсь воно в мене поминалося. Була любов до народу, загальні гуманні принципи, але глибше не йшло. Ті ж товариші, з якими я все-таки часом зустрічалася, – був такий солдат Герасимів, здається, соціаліст, був студент-гірник Дубяга, – то вони ставилися до мене і мені подібних з таким неприхованим презирством, що це ображало й відштовхувало. Та й, ніде правди діти, наші студенти таки були цікавіші. Що ж до романтики, то нам усім загрожував однаково Сибір.

У Петербурзі віддавна існував клуб Старої громади. Там часом відбувалися концерти, якісь лекції. Я бувала там з Миколою Каковським, але почувала себе досить чужою. Там я все-таки потроху познайомилася зі старшим за нас поколінням: з зовсім старих (у нашій уяві) там були Лотоцький, Забіла, Лоський, потім трохи молодші, але вже «дорослі» – Петро Могиланський, Корчинський, Садовський – адвокатура, і молоді вчені Павло Іванович Зайцев, Ганцов, Гриць Голоскевич, Кость Широцький, Слісаренко, Пилипчук, що вже більше належав до них, ніж до нас, молоді. Невідомими мені шляхами яюсь прийшло до думки створити для студентства український університет: та й справді, всі ми, пропагандисти своєї батьківщини, зроду не вчилися в українській школі, і всі свої відомості здобували кустарно, самотужки, тоді як у Галичині за Австрії не тільки були середні українські школи, але і університет у Львові за тих часів уже був



Бестужевки.

*Ганна Пилипчуківна, Надія
Суровцова, Ольга
Коробчанська.*

утраквістичним, тобто виклади робилися двома мовами – польською та українською. І от закортіло їй собі. Зрозуміла річ, що легального дозволу ми б ніколи не дістали, та ще й за війни. І от виникла ідея використати до того клуб. Головне було приміщення. До того, це б не притягало надто уваги поліції, яка вже звикла, що в неділю там збиралося чимало людей, в тому числі і молоді. А клуб був організацією легальною, його члени визначалися патріотизмом, вони робили лазарет тощо. Викладати погодилися оті молоді вчені, що недавно позакінчували освіту і працювали при петербурзьких наукових закладах. Це був цвіт майбутньої української інтелігенції. А організаторами технічної сторони мала бути шкільна управа, що складалася з студентів, і до якої було обрано Полікарпа Ганджу, універсанта Юрка Зебницького та мене. Це один з складів управи, що залишився в моїй пам'яті, були й інші.

Кадри слухачів з'явилися самі собою, бо інтерес до університету був великий. Існувало кілька кафедр: філологію викладали Голоскевич та Ганцов, економіку – Пилипчук, історію – Слісаренко, а мистецтво викладав Кость Широцький. Отак виглядав приблизно університет. Слухачів, якщо не помиляюся, було біля двохсот. Університет проіснував біля двох років, аж до самої революції. Але ми даремно думали, що поліція про нас не знає – під час революції в охранці, в її матеріалах знайшли всі відомості про нашу організацію і нас самих. Очевидно, поліція вичікувала і тому не робила арештів, не забороняла клуб.

У нас легально виходив журнал «Український студент». Видавала його колегія, до якої входили представники різних наукових закладів, тобто земляцтва та громад тих закладів. Від нас до редакції входила Ліда Струтинська, але, здається, я щось заступала її, так

принаймні мене поінформував через п'ятдесят років представник КГБ, коли переглядав матеріали до реабілітації Михайла Лисого чи Миколи Чечеля і читав мені протоколи його зізнання.

Напрямок був, так би мовити, «коаліційний», бо брали участь представники обох напрямків – і самостійники (замасковані), і автономісти соціал-демократичного ухилу.

З представниками Старої громади де з ким я була знайома, головне, завдяки роботі в лазареті. Так, наприклад, одного разу пані Туган-Барановська запросила мене до себе додому на іменини сина (одночасно і чоловіка, теж Михайла). Не піти було б незручно, та й мені дуже кортіло поглянути, як живе отаке світло в себе вдома. Це ж у нього я тремтячим голосом викладала свої міркування щодо Маркса. Правда, юридичний факультет я таки залишила, бо несила було поджати стільки роботи. І от у призначену годину я подзвонила на якомусь-то поверсі великого будинку на розі Великого та Каменноостровського проспектів. Одчинила покоївка, роздягнувшись, я ввійшла до вітальні. Там був хазяїн і кілька людей. Мене познайомили. Там був молодий Прахов, Грабар та художник Лукомський, наймолодший з усіх присутніх, не рахуючи, розуміється, мене, що там була просто немовлям. Імена присутніх одразу приголомшили, але й зацікавили мене: це ж були такі видатні люди, і саме по галузі, яка мене найбільш захоплювала – по мистецтву! Йшла якась розмова, я прислухалася, оглядала помешкання. Воно було звичайним помешканням такого інтелектуала, не було нічого зайвого, все було добірне, масивне, гарне – і меблі, і килими, і, особливо, картини. Я по-дитячому хвилювалася, хоча господар був дуже привітним, він все у моїй уяві стояв наче на кафедрі. Це був, мабуть, мій перший вихід у великий світ. Мукою була і вечеря. Довгий стіл, прекрасна сервіровка, безшумна покоївка, що подавала страву, все це було абсолютно простим, але мені здавалося не знати яким панським. Може тому, що я знала, що господиня, уроджена Любимова, велика поміщиця, може тому, що знала про купу книжок, написаних господарем та гостями... Навіть присутність двох дітей, іменинника Мишка та ще дівчинки, не полегшувала мою долю. Я була задоволена, що побувала у Ба-

рановських, але з великим задоволенням повернулася від них додому. Була я також раз у Вернадських, бо дочка професора хотіла більше удосконалитися в українській мові, вона вступила до земляцтва і тепер вже мене, як старшого члена гуртка, прикріпили до неї. Тут я була тільки в її кімнаті, але по дорозі у глибину помешкання бачила силу книжок і більш спартанський образ життя, як у Барановських. Тим часом напружена робота того року настільки замучила мене, нервово напруження було настільки сильним, що в мене знов з'явилися галюцинації, знов мій матрос сидів біля мене на ліжку і мовчки дивився на мене. Лікарі звелили мені відпочити, і я поїхала на різдвяні канікули додому, відмовившись від роботи у лазареті.

Коли я повернулася, я улаштувалася жити до родичів Святослава, що жили у Петербурзі на Малій Посадській. Родина складалася з чоловіка, Владислава Гордона, та його дружини, пані Міхаліни. Він був якимсь директором департаменту фінансів, працював у Вітте, ну а жінка була просто мила людина, що господарювала, утворювала родинну атмосферу, співала під мій акомпанемент польські романси та пісні, керувала діяльністю покоївки-служниці литвинки Лусі, або просто Лікери. Подружжя було польське. Невеличке чудесне помешкання, привітні, дружні люди. Я жила у колишній вітальні. Це було чудесне гніздечко, тихе, спокійне. Їздила на курси, працювала, вчилася, читала. Зрідка у мене бували мої хлопці, поляки та українці, до яких пані Міхаліна ставилася з незмінною привітністю. До цього в помешканню ще жила Зора, породиста, премійована золотою медаллю особа, в якій саме тоді були цуценята. Готуючись до іспитів, я витягала їх з кухні всіх до себе, сідала на підлозі з книжкою в руках, а малеча спала в мене на колінах та навкруги на килимі разом з матір'ю, що мала до мене повне довір'я. Цуценята були як оксамитні, веселі та життєрадісні, як і я. Отак ми і жили. Коли я йшла до клубу, господиня обов'язково сама чепурила мене, доглядала мої туалети, часом навіть шила сама для мене дещо. Вона була мені наче подругою, незважаючи на те, що була старшою років на п'ятнадцять. Майже щосуботи її чоловік виїздив на полювання, а ми лишалися вдома. Тоді до мене приходили мої гості-хлопці, ми разом розважалися, або йшли до її родичів.

То була родина досить високо стоячих залізничників, де було два сини-студенти, і не стара ще мати, приятелька моєї Міхаліни. Там бували якісь діячі, письменники, пані намагалася створити у себе «салон». Але мене ці відвідувачі анітрохи не цікавили, ми швидше вечеряли (з великим парадом), а потім ішли з хлопцями до їх кімнати. Один з них, Мечислав, був дуже жвавим і милим, другого, юриста Тадея, я не любила. Був нецікавий і завжди пнувся щось з себе представляти.

Війна тривала. Почали забирати наших хлопців-студентів. Їх брали поки що до військових шкіл, звідки вони мали вийти прапорщиками. Всі ми сподівалися, що війна таки ж скінчиться раніш, ніж їм доведеться складати свої голови за матушку Росію на її вітвар. Надходила весна, я складала іспити, а господарі з служницею тим часом виїхали вже на дачу під Петербургом, чи Петроградом, як він уже почав тоді називатися. Воєнних успіхів не було помітно, навпаки, поразки йшли одна по одній. Гомоніли про якусь темну роллю цариці, про шпіонаж у вищих сферах, а тим часом шукали за рядовими шпигунами між рядовими людьми. Стежили за пропискою, пильнували всі двірники, хто живе, хто ходить тощо. Це вже просто відчувалося. В клубі збиралися по-старому. В дні університету я і мої товариші чергували в передпокою, пильнуючи, щоб не пройшли чужі. Все було нібито гаразд. Одного вечора мене познайомили там з новою людиною. Це був Ярослав Керчів, січовий стрілець, що втік з полону і мав переховуватись деякий час, а тоді перейти кордон у Скандинавії. Я досить рано повернулася з ним до себе додому. Господарів не було, помешкання було порожнє. Двірник не бачив, як ми ввійшли. Я почаствовала, нагодувала свого гостя. Це був уже немолодий чоловік. Людина з «того боку», той самий стрілець, фото яких я з такою побожністю розглядала на листівках. Його треба було сховати до ранку, це мені було ясно. Відпускати його шукати проблематичної ночівлі було небезпечно, я це розуміла, а днями ця людина мала переходити кордон, наражаючись на велику небезпеку. Коли б то було в мене вдома! А тут я була в чужому помешканні, і коли б що трапилося, за це відповідали б мої господарі. З другого боку, навіть коли б усе було гаразд, ранком міг

заскочити, йдучи на роботу, господар помешкання, і чим би я тоді пояснила йому присутність чужого чоловіка у себе в кімнаті? «Романтичний» варіант відпадає, бо племінник господаря був моїм нареченим, пояснити ж політичну сторону справи я не могла, бо той же господар-поляк був лояльним російським урядовцем, і хтозна, як би поставився до того. Думала, думала, і все-таки лишила Керчіва у себе. Ми пробалакали всю ніч, а на ранок я відпровадила його туди, куди йому було треба. З того часу я не бачила його, не чула нічого, крім того, що кордон він перейшов. Це був перший мій втікач.

На весну я поїхала додому і повезла по дорозі до Києва нелегальну літературу киянам та в Умань. У Києві я ночувала в своїй бабусі, яка в той час була службовцем у сулимівській богадільні для старих дворянок. Це був безпечний притулок. Товариші-студенти приходили туди до мене і забирали те, що я привозила. Раз вийшло навпаки: я везла нелегальщину з Уманя, де тільки використовувала матеріал, а потім мала ще взяти дещо з Києва і везти до Петрограду. В Умані мене на вокзал проводжала мама. Література була в окремому невеличкому кошику. Тільки ми ввійшли в чекальну залю – бо з мамою їздилося завжди завчасно, як я помітила там жандармського полковника. І захолола. Він розлетівся до мами, привітався з нею та зо мною і запропонував свої послуги, доглянути доньку до Києва. Я була певна, що це й буде кінець. Носильщик поніс мої речі до купе, там опинилися ми вдвох. До Києва я їхала звичайно другим класом, «для годиться», а там вже як хотіла. Попрощалася з мамою і пішла назустріч своїй недолі. До купе заглянув контролер, але, побачивши полковника, негайно закрити двері. Оце ж воно і є, подумала я. Але ніхто мене не арештував: жандарм базікав про якісь дрібнички, а я тільки ждала, коли б швидше. Кошик з літературою спокійно лежав на верхній полиці. В Христинівці мій супутник вийшов – я думала, щоб сповістити станційного жандарма. Нарешті, дзвінок, і він повернувся. Без жандарма, а з апельсинами. Хитрує, подумала я. Помаранчі не лізли в горло. Мабуть, він хоче простежити за мною до Києва, подумала я. Київ. Носильщик забирає кошика, ми прощаємося з жандармом. Очевидно, він передає комусь догляд за мною. Я конспіративно їду в

свою богадільню, озираюся, але немовби ніхто не стежить за мною. За кілька годин прийшли хлопці, забрали одну літературу, дали другу, до того ж таки кошика. Я трохи повеселішала, либонь, це все була моя уява, ніхто за мною не стежив. Переночувала в бабусі, послухала її скарги на безгрошів'я, сунула за ікону Миколи-чудотворця троячку з своїх студентських запасів і другого ж дня вирушила на вокзал. Квиток з плацкартою ще загодя купили хлопці. Тільки цим разом вже третього класу. Вхожу до вагона, і... напроти мене сидить уже городовик. Починається повторення подорожі з Уманя: городовик дуже привітний до мене, на станції бігає вже не по помаранчі, а по окупі, приносить повного чайника, частує і займає розмовами, щоб мені не було нудно. А де вже там нудно, коли я саме переживаю, як шкода, і що так по-дурному пропаде уся література, і я з нею разом. Але не тікати ж мені з потяга? Потерпаю, а їду. Ми приїхали до Петрограда. Городовик одразу ж вхопився за мого кошика і... поніс його мені на візника, та ще й торгувався, щоб він не брав з мене дорого, хоч я ще не сказала адреси. Ну, тепер він сяде зо мною і повезе на Шпалерну, вирішила я. Не сів! Він просто побажав мені щасливої подорожі. Його бажання сповнилося, і я щасливо довезла свій вантаж і передала, куди треба. Отак. І не сказати б, щоб я була боягузом, а трапилася мені отака гумористична подорож у двох частинах.

А війна йшла, хлопців вже забирали на фронт, вже післали кудись Сашка Ковалевського, обох братів Кочержинських, от ми вже попрощалися з Миколою Каковським, він дав мені на схованку вірші Олеся та інші свої улюблені книжки, і ми знали обоє, що ця схованка може бути вічною. Стали прапорщиками Ганджа, Неронович, покликали й уманчанина Стасіка Петкевича і багатьох других.

На літо я поїхала додому. Там також були зміни: на хуторі, в лісництві, з'явилися австрійські полонені, що працювали на скотопрогонному пункті – худобу гнали на фронт, і в певних пунктах її годували, і вона трохи спочивала. Так отакий пункт зробили в лісі по дорозі до Гереженівки, де ми жили на хуторі, і командував тим пунктом та полоненими «земгусар» Володя Борзаковський, наш колишній гімназист, потім студент, а тепер прапорщик. Жив він у жінки-козачки,

дружини «козака»-лісничого, що сам був на фронті. Того (а може, попереднього) року у Сушківці, селі оддалік нас, київський музей робив розкопки трипільської культури. Керувала розкопками Валерія Євгенівна Козловська, молодий талановитий вчений, що працювала у Хвойка. Приїхали, крім неї, здається, Данило Михайлович Щербаківський, ну і, розуміється, Петрусь Курінний, завзятий уманський археолог. Він запросив мене приїхати поглянути на роботу. Я їздила в Сушківку і бачила розкопки. Саме там і тоді було знайдено унікальну (як уважали тоді) модель свайної будівлі трипільської культури. Таких хаток було всього три: одна в Парижі, друга у Варшавському музеї і оце третя у нас в Умані. Приблизно в той же час і я працювала у Єфименко над темою з неоліту, їздила у Київ до Хвойка і там працювала у нього над матеріалами Кирилівської стоянки.

Того ж літа до Уманя приїхав Кость Широцький, що оглядав дерев'яну архітектуру церков; з ним я їздила також по селах. Були вони всі, розуміється, і у нас на хуторі, бо батьки були дуже гостинними людьми.

Не раз з Уманя наїздила молодь, петербурзькі мої товариші, як-от Дмитро Андрієвський. З уманчан був Михайло Волківський, з нових моїх знайомств. Того літа дісталася (чи перейшла?) до полону значна частина Українських січових стрільців. Була поголоска, що то зроблено навмисне, для поширення пропаганди за незалежну Україну. Так чи ні, а тих полонених роздали на роботи громадянам. Привіз такого полоненого до нас і батько, коли їздив до Києва. Наш старий кучер, Улян, одружився з колишньою куховаркою та завів власне господарство, отже, потрібно було когось до коней. Новий хлопець був високий, білявий, синьоокий, стрункий і дуже мовчазний. Я любила їздити верхи, але мама не дозволяла мені їздити самій, з батьком ми їздили рідко, отже, моїм одьютантом став той новий хлопець. Він сідлав коня мені, собі, і ми їхали полями, лісами. Він переважно мовчав і ніколи нічого не розказував про себе. Це стало мені підозрілим. До того ж я зауважила раз на ньому металевий номерок – а я знала, що такі номерки мали вояки. На рушнику в нього були літери М.П., а звали його Колодій. Казав, що він біженець. От я і вирішила простежити за ним. Мені здавалося, що він – жовнір, і чи то саме не

з Січових стрільців. Я пішла «в розвідку». Назбирала хатньої зброї: гвинтівку, два револьвери, і понесла йому почистити. Хлопець зрадів. Вправно порозбирав, почистив, помастив усе. «Цікаво, звідки ви так добре розбираєте і розумієтеся на зброї», – зауважила я. Він промовчав.

Часто у нас бувала молодь, і всі співали під мій акомпанемент українських пісень. Я зауважила, як пильно Михайло прислухається до них. І от колись батьки поїхали до міста і залишилися там на ночівлю. Я була на хуторі сама. Михайло сидів на ганку кухні і щось робив. Я почала грати. Грала довго, різні пісні, а наприкінці розкрила свою улюблену книжечку нот «Січовий співаник» і почала грати усе підряд, поглядаючи у вікно. Хлопець покинув усю роботу. Він витягся, мов струна, і напружено вслухався в кожний згук. Я вийшла на ганок. «Доки ви вважатимете мене за ворога?» – запитала я. Ми проговорили цілий вечір, я ще довго грала, вже тим разом для нього. Михайло Пелех в дійсності був січовий стрілець. Чи знав то батько, я не знаю, я про те з ним ніколи не розмовляла, бо вважала, що коли він нічого не каже сам, то або не знає, або так краще. Це був, мабуть, перший з галичан на нашій уманській землі. Пізніше за ним з'явилися другі, але про них мова йтиме вже далі.

На Звенигородському передмісті стояла невеличка дерев'яна церква, на місці тої, що колись збудував Гонта. Напроти містилося духовне училище, там же, напроти церкви, жив священник Крамаренко, отець Макарій з родиною. Була в нього матушка, чорноока красуня, культурна українка, два сини – старший, Петрусь, був студентом-путейцем у Петербурзі і входив у склад тої самої самостійницької п'ятірки, про яку я вже згадувала. Молодший, Івась, вчився у Київському університеті, а донька, Катруся, була ще школяркою. Марія Петрівна, як звали їх матір, зуміла виховати з них усіх свідомих українців, мова в родині була українська, взагалі вони нічим не нагадували звичайних міських попів. Були то освічені, дуже патріотичні люди. І знов-таки тут повторилося те, що й в інших інтелігентських прогресивних родин: питання соціальне оминуло їхню хату. І не те щоб там панував добробут, ні, вони жили часом бідніше за родини, де виростали діячі соціалістичного руху. Може тому, що національні пи-

тання надто захоплювали їх, і вони віддавали тому без останку всю свою душу і весь час – бо в них не бракувало вродженого глибокого та щирого демократизму, любові до народу, тих передумов, які були необхідні. І це привело ту прекрасну родину до трагічного кінця, зайвого, незаслуженого, а проте неминучого в тих обставинах, що склалися згодом навкруги її членів.

Літо минуло швидко: я працювала знов сестрою в лікарні, а щоб підробити трохи грошей, давала уроки, «репетувала» дівчат, що мали восени складати іспити з російської мови, яка в них шкутильгала. От уже і знов треба їхати до Петрограда. Це був останній рік навчання. Приїхала я знов до Гордонів, але виявилось, що до них переїхала стара матуся, хвора на рак, і моє місце було зайняте, та і важко було б жити поруч із смертельно хворою людиною. Довелося шукати нового пристановища. Несподівано я десь зустрінулася з Широцьким, і він розказав мені, що живе разом із своїм товаришем, доцентом по мистецтвознавству Сичовим, у його помешканні, батьки ж господаря виїхали до Новгороду. Жили вони лише вдвох, разом з служницею та кицькою Пегашкою у помешканні з чотирьох кімнат. Сичов радо погодився взяти мене до гурту, і так ми зажили утрех на широкій вулиці в будинку № 39, а над нами було помешкання Єлізарових, куди згодом під час революції приїхав Ленін. На жаль, за тиждень перед тим я вже виїхала на Україну.

Війна тривала. Хоч для Уманя безпосередньої небезпеки ніби й не було, але загальний рівень життя в країні підупав, ставало тяжко навіть з хлібом. Я продовжувала обідати в Гордонів, але і там часто чулися скарги на неможливість добувати продукти. А з хлібом ставало таки зовсім сутужно – на це вже скаржилася робітниця нашої комуні, та й черги по місту кидалися в очі. В мене було чимало праці, бо треба було закінчувати різні заліки перед державними іспитами. Громадська справа брала також дедалі то більше часу, бо я стала заступником голови земляцтва, продовжувала працювати в його бібліотеці, мала завжди когонебудь з «прикріплених» з нових членів гуртка, брала участь у політичній громаді, була членом п'ятірки, часом заступала Лїду Струтинську у управі «Українського студента», часом доводилося переписувати не-

легальні книжки, які знов-таки мусила брати я сама з бібліотеки Академії наук. До того ж я мала ще один урок, підробляла, бо мама не могла мені висилати надто щедро, батько ж тримався взятої лінії – до самого кінця навчання не прислав мені до Петербурга й копійки. А життя ставало дедалі то дорожчим, хоч я і жила незвичайно скромно, і навіть з трамваем була ощадна, бо і такі суми відігравали для мене роллю. Урок я давала одній жінці, вже дорослій: вона була неписьменна і стидалась свого чоловіка чи коханка, отож і навчалася в мене вечорами. Була дуже нездбною, мучилася сама, і мені було тяжко з нею, аж доки революція припинила наші заняття.

До всіх перерахованих мною справ треба ще додати шкільну управу, яка віддала роботою підпільного українського університету, я була секретарем, і основний тягар організаційної роботи лежав на мені. Доводилося завжди бувати на заняттях в клубі. Там раз мене познайомили з новим чоловіком, і з того часу віддали його під мою опіку. Це був знов галичанин, що втік з полону і нелегально перебував у Петрограді, доки налагодиться справа переходу кордону. Тікати далі він мав знов-таки через Швецію. Гроші на його утримання збирали інші, але передавати їх йому мала я. Для цього він заходив до мене на помешкання. Виявилось, що то був дуже романтичний юнак, офіцерсічовик, до того ж дуже нестримний в своїх почуваннях, а радше, у їх вислові, отже, мені одного разу довелося так активно закликати його до порядку, що він

одлетів від мене на пару кроків, перекинувши децю на своєму шляху. До цієї пори мені ще ніколи не доводилося застосовувати до своїх знайомих фізичну силу, але дівчина я була кремезна, і пану старшині було непереливки. Звали його Агатон Добрянський. Особливо запам'яталося мені таке грецьке ім'я, значно простіше в російській вимові. З ним я ще зустрілася згодом, бо хоча з Петербурга він і зник, але через кордон йому не пощастило, він подався на Україну, сподіваючись перейти десь на півдні до Румунії. Але там застала його революція.

А поки що ми мирно жили на Широкій, доценти працювали, я вчилася, вечорами вони готували свої діапозитиви до лекцій, обернувши ванну кімнату на фотолабораторію, я інколи їм допомагала, часом у вільну годину заходила до них і грала на роялі, що стояв у їдальній кімнаті. Часом заходила до Широцького, оглядала його етнографічні збірки, міряла вишиті перлами старовинні кокошники і не зауважила навіть, як відношення сусіда змінилося з товариського на більш ліричне. І пізніше, вже в Умані, я була щиро здивована і збентежена, одержавши від нього листа з формальним освідченням. Доценти мене агітували кожний на свій спосіб життя: один працював звичайно вночі, до світанку; другий лягав вчасно, але вставав десь о четвертій годині ранку, і кожний запевняв, що його спосіб життя найдосконаліший. Я спробувала той і другий і вирішила, що найкраще таки жити по-людськи, і ми так і жили з робітницею.

РЕВОЛЮЦІЯ

Передмова до цього розділу, написана в Жмані 1963 року

Писати спогади мені було досить складно. Я відчувала свій обов'язок десь залишити слід від довгого і багатого на події, враження, зустрічі життя. Чимало там було і такого, що маловідоме, і не лишилося вже, або дуже мало є свідків тих подій. Складаються мої спогади з різних частин – «звичайного», так би мовити, дитинства, з молодости – років революції, де мені довелося не раз стояти близько до політичного життя, подій кількох періодів українського життя; потім я знала життя за кордоном – еміграційне і комуністичне, наше і інтернаціональне, нарешті, я зазнала два творчих роки життя на Україні; за ними – біля тридцяти літ репресій доби «культу особи»; і, нарешті, своєрідні роки «воскресення», повороту до життя, з усіма його радощами, болями та ускладненнями.

Всі ці частини, однаково близькі для мене, мають об'єктивно різну вартість, при чому вартість зростає в міру широти, правдивості, та одвертості спогадів. Це було і є мені ясно.

Праця та немала.

А всі ми – смертні. І ніколи не боячись смерти, я все-таки постійно боялася і боюся, що не встигну закінчити свої записи. Тому я провадила їх не послідовно, в хронологічному порядку, а обирала тематику в міру її важливості. Тому першими пішли спогади про роки тюремні, лагерні, заслання. Я почала писати десь у 1945-46 роках, там таки, на Колімі і продовжувала за всіх часів – і догляду ГПУ, і реєстрації постійної, ба навіть мої рукописи побували разом з двома мішками літератури на схованці того ж ГПУ під час мого останнього (сподіваюся!) арешту 1949-50 років, і нечитані, недоторкальні повернулися до мене, і я знов продовжувала своє писання. Тяжко було за тих часів передбачити, чи багато людей зможе написати бодай такі спогади, тільки знали ми, що мало і дедалі то менше таких людей лишалося. Отже, треба було писати будь-що-будь. Зрозуміло, що багато в тих спогадах все-таки опускалося. Якщо буде змога, то допишеться, а ні – то і те, що записане, дещо дає. Так воно йшло до реабілітації. Після неї формально нібито змога писати вже була, але звичка десятиріч долала новий подих, і додаток так і лишився недописаний. Тепер, у 1963 році, коли з'явилися твори Солженіцина і Дьякова та численні дрібні уривки в творах різних письменників, коли дещо, дуже важливе, вже було сказано вголос, потреба стала менш гострою і спішною. Одночасно прийшли чутки про друковані за кордоном спогади Рут – прізвища не згадаю, нашої ж ельгенки, з якою я була кілька років у лагері, швейцарки, яка повернулася на батьківщину і там написала про Коліму; коротше – вже не так пекло; потреби в публікації дальших (крім згаданого Солженіцина) в політичній установці не відчувалося,

наскільки я могла зрозуміти, і тому цей розділ матиме лише вартість матеріалів для майбутнього. Хай таким і лишається. Буде змога, лишаться ще роки, здоров'я, пам'ять – все, що було опущене, можна буде додати. Зараз же стала на часі друга проблема: з сучасних письменників Смолич присвятив себе літопису українських подій часів 1917 і пізніших років у белетристичній формі. Його романи: «Мир – хатам, війна – палацам» і «Рече та й стогне Дніпр широкий» є передмовою до наступного твору, що він пише саме тепер. Я уважно читала ці твори. Я розмовляла з ним, коли він мене спитав про враження за окремі місця і трактовки його книг. Ми пару годин просиділи в його кабінеті в Спілці письменників, і секретарка безнадійно намагалася відірвати його від розмови для чергових відвідувачів. Смолич слухав, питав. Я запропонувала йому приїхати до мене до Уманя і розповісти йому все, що його цікавило. Справа в тому, що він молодший за мене саме на тих кілька років, які дали мені змогу бути активним учасником і глядачем тої доби, йому ж залишилися самі документи і офіційні перекази.

Для мене ця доба – живі люди, часом дорогі, іноді ворожі, це зрушення часу, боротьба, помилки моїх сучасників і мене самої, це кров – заслужено чи марно пролита на київській землі, це історія людей, що творили історію. Смолич не подуває либонь написати правду. Я – не подужаю написати роман. А людям треба, треба і роман, і правду. Я надто довго була осторонь життя, щоб брати на себе сміливість судити, чи зараз вже можна і треба казати всю правду. Я не агітатор, не педагог, не маю партійного квитка, але я – комуніст. І моїм обов'язком є сказати, яким я бачила шлях людей, що жили на моїх очах, як відчувала, розуміла я і багато подібних мені, як з того часу розвивалося і складалося життя, і як ми опинилися на різних берегах; я мушу розказати так, як воно було тоді, а не так, як воно уявляється мені тепер. В цьому труднощі всіх спогадів, зокрема ж людей мого часу. Одна з останніх я повинна згадати те, чого не можу забути, і згадати для збереження історичної правди. Правди вражень, відчужень людини тих років, що стояла близько до ряду подій, осіб тої епохи.

Одночасно я бачу, я відчуваю на собі пильний провінціальний догляд тої ж таки державної безпеки. Я не знаю, наскільки зуміли стати новими ті люди, які десятки років стежили за мною, у яких я розписувалася в книзі, з якими я крокувала під їх керівництвом по тюрмах, допитах, засланнях, лагерьох... Вони знов поруч мене, знов я відчуваю їх подих за своїми плечима – я не боюсь вже нічого, але це не збільшує творчої наснаги, натхнення, бо я не знаю, наскільки вони розуміють те, що ясне мені – потребу правди. Я не торкаюся проблеми «практичного вжитку» тої правди, це вже не моя справа, але я мушу продовжувати свою справу літописця. Проте це не протоколи, і, безперечно, що самі події, їх хронологію я викладатиму тільки так, як вони залишилися у мене в пам'яті і серці. Думаю, в цьому їх основна вартість для читача чи дослідника епохи. В мене виникала думка спеціально познайомитися з деякими документами тих часів, але потім я відкинула її, бо це, уточнюючи з одного боку виклад, спотворить не раз те, що найбільш важливе. Хотілося б писати в іншій атмосфері, відчувати до себе більше довір'я, знати, що воно потрібне, визнане за потрібне не лише мною, але треба поспішати, час іде, і коли прийде – я знаю, я певна, що прийде та «атмосфера», в мене може не лишитися часу або сили для писання. Як-не-як, мені все-таки вже незабаром, за пару літ, мине сімдесят років. І яких років!

Поза подіями революційними лишається ще окремих розділ спогадів, життя за кордоном. Майже сім років життя – і отже життєпису багатьох наших людей, що в той час з різних причин опинилися за кордоном: політичних діячів різних українських урядів дорадянського, а потім

радянського представництва, вчених, письменників, громадських діячів. Вони жили, діяли – і децю з того відбувалося на моїх очах, де про що я чула «по свіжих слідах». Тепер іноді мені доводиться читати про це книжки, і часом я бачу таку неприкриту і, на мій погляд, зайву брехню, що просто відчуваєш обов'язок згадати про те, як воно було насправді. Мені незрозуміло, чому так пишуть автори, про яких я напевне знаю, що вони не від несвідомости пишуть, і не помиляються від браку знання. Отака, наприклад, книжка професора М.Рудницького. Колись, будучи в Панча, я торкалася з ним того періоду мого життя, і він наполягав, щоб я писала спогади про закордон. Слушність він має – але тільки частково, бо він уважав, що такі спогади можуть піти до друку, бо цікаві для загалу. Не гадаю, що для загалу – старих лишилися обмаль, молодь трапляється і така, що цікавиться минулим, але її малувато. Та справа навіть не в розмірі читацької аудиторії, а в способі друкування мемуарної літератури. От вийшли друком спогади Любимова про закордон. Любимов – це брат дружини Туган-Барановського, відомого професора Ленінградського, ба – Петербурзького, «легального марксиста», потім міністра одного з дорадянських українських урядів. Сестра його – поміщиця на Чернігівщині, меценатка першого українського лазарету в Петербурзі за часів першої імперіалістичної війни. Я знала цю родину, не знала ж автора спогадів. Прочитала їх з зацікавленням і без огиди: чужа мені ідеологічно людина правдиво оповідає про своє оточення і життя на еміґрації, і людина ця щаслива, що вернулася на батьківщину. Я навіть відчула деяку, хоч і далеку, аналогію з собою. Я також повернулася на батьківщину, і то двічі: з закордону (з чого ніколи не жалувала), і з усіх заслань та катівень, чому щиро раділа. Ніби чому і собі не написати, тим більше, що моя тематика щодо закордону значно ближче для українського читача, аніж Любимівська. І от незабаром по виході тієї книжки з'являється газетна стаття того ж автора: людину як підмінили: він пише трафаретними заялзеними фразами, він засуджує, таврує, плямує – все, як годиться, але так примітивно, невдало, що навіть слушні думки бринять фальшиво. Ці зміни тону, манери письма належали не авторові. Писати для друку, очевидно, мені не час, бо я не розумію потреби для нас такої примітивної пропаганди. Я вважаю, що ідея комунізму настільки прекрасна і непереможна, що такі дрібненькі засоби тільки плюгавлять її – я розумію ідеологічну боротьбу з ворогом з піднесеним забралом і чистими руками. Я радо віддала б використати своє життя – але не так. І тому я залишила хвиливі вагання писати і пробувати друкувати. Таким коштом я не хочу «пролазити» в літературу, бо не гадаю, що то принесе користь і честь моїй батьківщині, моїм переконанням, будівництву комунізму на землі, і буде довічною ганьбою для мене особисто.

Хиб, істотних помилок, і в дійсності довершених злочинів противників цілком досить, щоб не вживати вигаданої брехні та бруду.

Я гадаю, що ми сильні не тому, що противник наш брудний, а тому, що наша правда сильна і прекрасна, слушна сама по собі. Хотілося б написати про це, а з написаного було б видно само собою, чому було переможено інші думки, течії, ідеали та державні спроби. Я віддала данину тим ідеалам, я бачила їх руїну, але залишила їх не тому, що вважала кориснішим стати на боці переможців.

Я вступила до їх лав не на батьківщині, де панував комуністичний уряд – я стала членом напівлегальної австрійської партії і мала намір пізніше працювати в Сполучених Штатах та Канаді. Я хотіла повернути свій борг за те, що відразу не стала в ті ряди у себе на батьківщині. Не з моєї вини сталося інакше.

Так от, я пишу тепер про все це.

Був лютий. Наближалися Шевченківські дні. Звичайно в день роковин у Казанському соборі відбувалася панахида, куди й збиралася українська колонія і все студентство. Бо хоч більшість з нас була безбожниками, ми справу панахиди вважали політичною демонстрацією і завжди брали в ній участь. Зібралася я на Невський. Вже кілька днів у місті було неспокійно, але я саме інтенсивно готувалася до останніх заліків і відстала від подій – хоч би світ запався, я б не помітила. Та й гадки не було про щось серйозне.

Коли певна кількість людей збиралася в соборі, ми дізналися, що служити панахиду заборонено, а одночасно я вже зрозуміла, що в місті великі заворушення. Треба було повертатися на Васильєвський острів, але трамваї не йшли. З кимось у парі я пішла перше Невським, а потім десь біля Морської ми хотіли перейти на той бік. Раптом від Знаменської по Невському побігла юрба, і почулися постріли. Не звернувши уваги, а точніше, просто не зрозумівши, ми пішли собі далі через вулицю. В юрбі закричали, дехто ліг на землю. Проте ми таки перебігли вулицю, і тільки вже тоді я зрозуміла: вздовж Невського по нас стріляли. Настрій у нас піднісся, ми йшли і обмірковували, що буде далі.

Другого дня я таки пішла складати іспити у професора Ястребова, історію слов'ян. Склала, але погано. Тепер мені кортіло приглянутися до того, що робилося в місті. Газети були безбарвні, баби розповідали головним чином епізоди у чергах за хлібом. Ми діставали щось дуже мало, і то хліб був препоганий, а ждали ми на нього біля булочних цілими ночима. А може, це й справді революція? Піти б хіба і поблукати по місті? І я збиралася в путь. Широцький довго умовляв мене, що то небезпечно, і нарешті сказав, що сам піде зо мною. Пішли пішки, бо трамваї вже страйкували. Біля Петропавлівської стояла велика юрба, і хтось промовляв з грузовика. Це був Стеков. Юрба щойно звільнила з фортеці в'язнів, і вони йшли ще поодиноці мостом, їх вітала юрба, а вони, в арештантській одежі, з блідими розгубленими обличчями, йшли під яскравим сонячним промінням. На площі роздавали зброю. Частина людей посунула по Троїцькому мосту на той берег. А з цього стояла «Аврора», і гармати фортеці з погрозою дивилися на Зимній палац. Там були ще білі, і звідти починали

пострілювати. Юрба йшла до Литовського замку звільняти в'язнів. Десь поблизу сиділа і моя Наташа, її також було звільнено в ці дні. Настрій був бадьорий, події захоплювали, билося серце, а одночасно туга охоплювала, що не наша то революція, не нам, нашому народові, несе вона звільнення. Пригадувалися лекції Кареева з Великої французької революції і думалося: отак повинно бути і буде і тут. І хоч я всією душею співчувала тому, що діялося, я думала, що незабаром воно обернеться так, як 1793 рік. Що ж до України, то я була певна, що самий ліберальний російський уряд так само душитиме національну культуру та наше селянство. Я ніколи не роздумувала над цими питаннями глибоко, не думала і тепер, а просто вирішила, що ці заворушення, якщо і змінять форму уряду в Росії, то нам від того не стане легше. «Край, где все обильем дышит» буде так само принадувати будь-який уряд. Революція брала гору. Я йшла по Великому проспекті на обід і зустріла козацький загін; вони їхали з піками та нагаями. Ми сховалися за браму, козаки проїхали, але на перехресті Каменно-островського вони посунули на юрбу і били нагаями так, що аж розсікали верхню одягу до тіла. Проте ходили чутки, що де-не-де військо приєднується до повсталих. Раз і я була свідком того: знов-таки їхали козаки. І раптом вони опустили настовбурчені списи і повернулися на бік робітників. Їх почали вітати, залунали поклики.

Наше студентство почало брати деяку участь, дівчата ходили по казармах на пункти, де годували повстанців. Ми об'єдналися у революційний комітет, я була на одному з перших зібрань, де ми обрали своїх представників до уряду, що формувався в той час. Старше громадянство післало Лотоцького (до князя Львова), а ми – Нероновича до Ради солдатських і робочих депутатів. Євген тоді був начеб і військовий, але на фронт його ще не післали, і він перебував у Петрограді, не знаю вже в яким військовим ранзі. Він керував багатьма справами, а мене приділили до нього за, мовляв, ад'ютанта: він посилав мене, як кур'єра, бо лишався один спосіб – ходити пішака, і я справно бігла по місті, розносячи його записки та вказівки. Часом ми ходили по справах удвох. Пригадую дивний випадок: у якійсь відлеглій від нашого дому (обоє ми жи-

ли на Петроградській стороні) місцевості ми зайшли відпочити до студентки Тоні Гладунівни. Я одразу лягла на ліжко хоч трохи поспати, а Євген розмовляв з Тонею. Мова зайшла чомусь про ворожбитство. Гладун сказала, що вміє ворожити, і Євген, жартуючи, попросив повіщувати йому його долю. Тоня почала говорити, я не слухала, але раптом вона спіткнулася. «Далі?» – спитав Євген. «Далі я вам не скажу», – якось схвильовано відповіла дівчина. І як він не вмовляв її, не сказала. А коли він пішов, розказала мені, що карти віщують Нероновичу незабаром смерть. Я посміялася – він був такий молодий і здоровий! Через рік Євгена розстріляли, точніше, його застрелив у спину старшина Шаповал, думаючи догодити тим тодішньому військовому міністру, Олександру Ковалевському. Неронович був воєнним наркомом, чи що, його полонили вояки Центральної Ради. Дуже скоро після вибуху революції обоє вони, товариші і побратими, обрали різні шляхи. І от як жорстоко ті шляхи зіткнулися. Ковалевський дуже тяжко переживав втрату друга. А мені пригадалося дивне ворожбитство за бурхливих петроградських днів.

У місті ще стріляли, ходили застави, кожна сторуна робила засідки. На дахах сиділи поліцаї, їх знімали, часом арештовували, часом просто кидали на бруківку. Раз мене послали у район Літейного. Я йшла вулицею, в мене дуже боліла натерта нога, хотілося спочити. Я побачила, що поперек проспекту була барикада з тюків паперу. Барикаду охороняв матрос. Недалеко дограв окружний суд. Я присіла біля матроса, він питав, що я бачила в місті, в тих районах, звідки йшла, оповідав про новини. Вечоріло. Настрій був якийсь урочистий: от, думалося мені, я сиджу під барикадою – це ж відбувається історія, про яку я тільки читала в книжках! Одпочивши, я пішла далі. Там мені зустрінулася машина, з якої вискочило двоє матросів. «Стережи машину», – гукнули вони до мене і побігли. Зараз самій не йметься віри, що так могло бути – а проте воно було. Я слухняно залізла в машину. Там лежали гвинтівки. Я стерегла їх і ту машину. Згодом повернулися матроси – вони бігали «знімати» когось, хто стріляв з горища сусіднього будинку. Вони розказали мені, що вдень брали участь в арештах уряду і арештували Штюрмера, везли його тою самою машиною.

Потім я пішла своїм шляхом. По дорозі біля церкви я спинилася і побачила, що з дзвіниці хтось націлюється в мене. А було так радісно, весело, що я стояла, зухвало дивлячись на стрільця, і сміялася. Він вистрелив і не влучив. Тоді я пішла. Хтось з юрби побіг на дзвіницю. Кінця я не бачила.

Петроградська українська колонія вирішила зробити маніфестацію. На нашу дівочу долю випало виготувати прапори. Вперше в житті вони повинні були маяти на Невському, яким ішла до Тавричеського палацу маніфестація. Ми допізна сиділи в помешканні клубу, яке тепер обернулося на спільний штаб – старих, молоді, усіх, хто мав яке-будь відношення до справи. Ми шили червоні прапори й нові, ще не видані, жовто-блакитні, про які ми лише знали з Галичини. А тепер вони були ось тут, в наших руках, смуги золотого, як жито, шовку та синього, як небо нашої далекої батьківщини. Ми сиділи допізна, і вночі, як звичайно вже тепер, пішки я верталася на Широку. Шлях минав швидко в думках про майбутній день маніфестації. Я майже підходила до дому, коли просто з-за рогу на мене вискочила якась чоловіча постать. «Не йдїть по цьому боці, там засідка!» – промовив він. Хто він, той чужий? Але я все-таки перейшла на другу сторону. А на ранок на другому боці, проти того місця, де мене попередив невідомий, було знайдено кілька забитих перехожих. Отже, мене минула їх доля.

Маніфестація припала на погідний день. Було дуже багато українців, солдатів, все студентство, сила якихось невідомих нам людей. «І звідки їх стільки, українців, набралось!» – казали перехожі, з цікавістю розглядаючи похід. А ми йшли, йшли чітким кроком, маяли прапороньки... Йшли до Тавричеського палацу, заманіфестувати своє ставлення до революції. Чи гадали, скільки крові проллється за цей жовто-блакитний прапор незабаром на рідній вже землі?

З палацу вийшов хтось, щось промовляли – не пам'ятаю. Серце було вщерть переповнене щастям. Може, і Україні дасть долю революція?

Трохи згодом надійшла великодня перерва в заняттях, і мені хотілося виїхати додому, щоб потім, повернувши, знов скласти вже державні іспити. Одночасно наш Революційний комітет дав мені на Україну доручення. В той час ми вже знали, що там сформо-

вано український автономний (а більше самочинний) тимчасовий уряд на чолі з Михайлом Сергійовичем Грушевським. Вже давно минули ті літа, коли я дівчинкою читала батькові його «Ілюстровану історію України». Я вже багато чула про нього як політичного діяча, головне, чула про його працю в Галичині. Ім'я його тоді було в нас оточене особливим пієтетом. А тепер ще він очолював наш перший уряд! Мені доручили повідомити, що в Петрограді двісті організованих українських студентів чекають його вказівок і питаються, чи вони потрібні урядові. Оце з тим я мала зголоситися до нього у Києві.

Вийхати за тих часів з Петрограда було дуже важко: звичайні поїзди не ходили, треба було мати певні повноваження і дозвіл, щоби придбати квитка на дорогу. Нарешті, з усіма пропусками та квитком я верталася вночі додому, щоби взавтра вирушити до Києва.

То був незвичайний день: ховали жертви революції. Все населення міста вийшло проваджати їх труни. Всі однакові, червоні, всі з ялинковими вінками, вони наче пливли над мільйонною юрбою. Оркестри невпинно чергувалися, бриніли революційні пісні. Отак не шкода й вмерти! Світило сонце, повільно пропливали легкі хмаринки, а люди йшли без кінця та краю...

Вночі я повертала Марсовим полем. Посеред величезного майдану чорнів чотирикутник незасипаних ще могил. По різьках палали смолоскипи, кидуючи криваву заграву. Я підійшла щільно до яру. На дні, рівно, як солдати у війську, стояли закриті вже чер-

вони труни. А на кожній – зелений вінок. Їх було триста, тих перших жертв. І – тиша. Така тиша, наче за мною був глухий степ, а не мільйонне місто. Я постояла трохи і вирушила за Неву. Треба було пильнувати, яким мостом вертатись додому.

Другого дня, попрощавшись з товаришами та своїми співмешканцями, залишивши всі речі та книжки, я вирушила на вокзал. Трудно було пробитися до вагонів, трудно було і сісти, незважаючи на відносний порядок. Коло вагонів чатувала самоохорона, вона ж пильнувала порядку і під час усієї подорожі. Багато лю-дей намагалось облогою взяти місця, але виїхали тільки ті, що, як ми, мали мандати на подорож.

І от я в Києві. Не пам'ятаю вже нічого з подорожі, з приїзду, – лише той момент, коли стояла в Центральній Раді перед старим Грушевським і доповідала йому про своє доручення. «Аякже, аякже, пане добродію, – сказав Чорномор, погладжуючи за звичкою свою сиву та довгу бороду. – Хай ідуть!»

І вони незабаром поїхали. Двісті організованих юнаків та юначок влилися в шерехи тих, що мали рознести революцію по широких рідних ланах.

Я одержала призначення на Уманщину. Зустрінулася ще з киянами, з Олесем Севрюком, Самійлом Підгорським, Миколою Любинським, побувала у клубі «Родина», там також вирувало, як і в білому будинку на Володимирській. Мені здається, щодня сяяло сонце, щодня була весна. Зрештою, так воно мало бути і за календарем. І, набравши чимало брошур, листівок, відозв, я вирушила до Уманя.

УМАНЬ. 1917

І от я їду з Києва до Уманя. Як інструктор Центральної Ради. Що воно за посада, мені не дуже ясно, але очевидно те, що я носій і вісник революції та повстання України. Решта виявиться якось згодом, а поки що моє серце повне ентузіазму, бо північні сумніви, що революція нічого не принесе моїй батьківщині, по trochu розвіюються, адже я на власні очі бачила у Києві, як вирує саме українське життя, я не раз побувала в будинку Центральної Ради, я бачила безперестанний потік людей, що, як і я, чекали вказівок, ін-

струкцій, а старий жвавий Чорномор з довгою сивою бородою давав усім накази, і на очах творилася, повставала моя батьківщина: яка саме за конструкцією, так би мовити, було мені невизначно та і байдуже. Основне, то була Україна, вимріяна над різними книжками, відозвами, піснями, над Чернечою горою, в Керелівці та Моринцях, на Дніпрових хвилях, в степах, лісах, серед людей моєї батьківщини. От співала радість в серці, а перед моїми очима мерехтіли станції залізничного шляху. Була весна, зеленіли поля, лани, бі-

ля колії йшов шлях, ним під'їхала підвода, і я кидала до розкритого вікна відозви, що везла з собою, а люди жадібно їх хапали і розглядали. Чи то була жадоба новин, чи паперу на цигарки, тоді я не думала, та й досі не знаю. Тої пори по селах дуже мало знали про події у центрі, і тому всі відомості були дуже цінними. В цьому я переконалась незабаром, коли вже почала свою уманську роботу, про це йтиме мова згодом.

В Умані мама зустріла мене новою, що там об'явився Агатон Добрянський, він тепер комендант і відіграє значну роль в житті міста. Він уже не раз цікавився, чи я не приїхала, а перед тим листувався з мамою, посилавшись на мене, і вимагав від неї грошей, подушку і ще щось, бо ніяк не міг улаштуватися там, де він жив тоді. Отже, йому так і не пощастило втекти за кордон, як було заплановано в Петрограді, і тепер він вплив на поверхню в ролі «відповідального» діяча. Думка в мене про нього була більше ніж поміркована, авантюрист під національним соусом, і я не послішала з побаченням. Однак він дуже скоро з'явився в якійсь фантастичній воєнізованій формі, верхи; коня залишив джурі і весь час намагався справити враження героя. Не пригадую вже собі, куди він потім дівся, але панування його в Умані було дуже коротким, і потім я його вже ніколи не бачила і не чула, так він і не випірнув у нас на поверхні громадського чи політичного життя.

Я зголосилася до земства. Вже не згадаю, чи то моя робота формально була зв'язана з ним, чи просто не було іншого місця, але моя «контора» притулилася в невеличкому будинку в подвір'ї земства. Я поклала там всі привезені мною відозви, книжечки, там же складалася взагалі усяка література, яка поступала до мене, чи то з Києва, чи ще звідкись. Дещо приносили – кожний, так би мовити, по своїй лінії, як-от Кулик, що в той час був большевиком. Але, незважаючи на нашу різну партійність, ми всі використовували свою базу для власної пропаганди. Почалося гумористично, як на сучасний погляд: ми купили в крамниці матеріалу, червоного, жовтого і блакитного, та шпильочок. Дівчата порізали то все на стрічки і поробили кокардки. Хлопці подалися на вулиці, де звичайно після обіду походжали уманчани та солдати, і почали затягати їх до нас нагору, по черзі, як об'єкти майбутньої пропа-

ганди. Відвідувачам пропонували на вибір (задурно) літературу, відозви і чіпляли триколіорову кокарду, жовто-блакитну з червоним. І надалі наші жертви вважалися вже заготованими і походжали далі, а за ними приходили інші. Одночасно ми, як могли та вміли, розповідали про політичні події, переказували газетні відомості, коротше, були першими агітаторами. Самих нас ніхто не повчав, ми робили то на власну руку, як уже вміли. Програма також залежала від того, хто в той час чергував у конторі. Кулик, очевидно, викладав комуністичні тези, а більшість безпартійних задовольнялися загальними гаслами: земля, фабрики й влада – народу. Найбільше клопоту, розуміється, завдавало земельне питання. Ясно, земля – народу. Усі ми, молодь, схилилися до того, щоби без жодного викупу. Але як її ділити, було абсолютно неясно. Проте поки що це питання не виникало практично, а земля й надалі залишалася у панів-землевласників. Старше покоління «свідомих українців», як-от Краковецький, що дав нам приміщення, мій батько-адвокат, нотаріус Захар'євич, доктор Крамаренко, до цієї нашої роботи не втручалися. Вони незабаром ввійшли до складу міського самоуправління. Коли я згодом зовсім перейшла до помешкання земства, робота набрала децю іншого характеру. Там я ввійшла до складу пропагандистської трійки – крім мене, безпартійної, там був есер, сільський вчитель Олександр Ільченко, викладач Софіївки Хом'як, кооператор-поляк Коронкевич, соціал-демократи, та Камінський, здається, есер чи безпартійний. В мою групу входили Ільченко та Коронкевич.

Ми почали їздити по селах. Було це, мабуть, у квітні чи травні. Багато сіл взагалі ще нічого не знало про те, що сталося у Петрограді, ані про Тимчасовий уряд, ані про Центральну Раду. І от нашим завданням було їздити, сповіщати і переобирати сільське та волосне правління, замінюючи його сільрадами. Одночасно створювалися «Просвіти». Робилося воно так: машиною (якщо щастило і земство давало), кіннями, а як коли, то й пішки, ми мандрували до наміченого села. Приходили, йшли до попа – прохали дозволу ударити в дзвін. Переважно дозвіл давався. Тоді на майдані, біля церкви або біля розправи ставили стола, лавку або просто діжку і ждали. Першими прибігали дітлахи; вони миттю розбігалися знов селом, і тоді з'являлися

молодиці. Вони стояли обіч, склавши руки, і чекали. Тоді приходили дядьки.. Один з нас вилазив на імпровізовану трибуну і починав доповідь чи промову. Згодом його по черзі змінювала решта. Двоє з нас, пропагандистів, були українці, третій, соціал-демократ, був поляк, але вживав до промов мову російську. Нам дуже кортіло, щоб постанови сіл були викладені мовою українською, не кажучи вже про те, що воно вже було просто доцільніше, бо ту мову краще розуміли, особливо жіноцтво, що не мало нагоди навчитися у війську російської мови, як хлопці. На першій же поїзді Коронкевич, що мав починати першим, запропонував таке: «Товарищи поселяне, на каком языке говорить, по-украински или по-русски?» Юрба, що за тих часів і не уявляла, що воно за «украинский», загула: «По-руськи». – «Итак, – торжествуючи, сказав Коронкевич, – населення висловилося за російську мову!» Я проковтнула провокаційну образу моїх почуттів та переконань, але у дальших селах ми віддячили нашому товаришеві. «Як промовляти до вас, – запитувала я, – по-нашому чи по-панськи?» І справа закінчувалася. Усюди, де починали збори ми, вони проходилися «по-нашому».

Про що ж ми промовляли? Ми розповідали, як сталася революція, а що я була особисто свідком петроградських подій, моя розповідь набирала більшого інтересу. Потім ми оповідали про створення у Києві Центральної Ради, і тут починалася неясна частина наших виступів. Коронкевич викладав програму соціал-демократів (очевидно, меншовиків), Ільченко, есер, свою, а я говорила щось туманне загальне про майбутній устрій, про землю, яка «належатиме народу», взагалі, на мою теперішню думку, досить точно відображувала справжній невиразний характер програми Центральної Ради. Сприймалося все з захопленням, ухвалювалися резолюції, проводилися вибори до нових сілрад, а часто створювався і культурний центр, і «Просвіта», хата-читальня, де я залишала кілька брошурок зі свого запасу, знов ті ж самі воли, що не ревуть, коли ясла повні, тощо. Воно було начебто і біднувато, але загалом події були такі величезні, новини, що ми приносили, такі потрясаючі, що в сумі воно проходило, наче так і треба. Аж згодом, багато пізніше, коли земельна реформа перестала бу-

ти теорією і вже припікало практичне проведення справи, а Центральна Рада все ще не видавала земельного закону, то приїхали з одного села, де я виступала, з'явилися до земства і звернулися: «Ану, де та, що землю обіцяла? Ми їй покажемо!» Мене в той час уже не було в Умані, але мені переказали це глибоко вірне і заслужене слово.

Одного разу, саме на Великдень, до земства поступила телефонограма, що в одному селі на цей день готується погром. Такі вісті були не лише з одного села, ми негайно розбілися на свої трійки і подалися хто як міг. Пам'ятаю, по дорозі у нас зломилася машина. Тоді ми кинули водія і пішки помандрували далі – чекати було ніколи. Ми йшли, а серце тремтіло – ану ж ми спізнаємося і прийдемо тоді, коли вже все стане непоправним! Погром я пам'ятала ще з дитинства. Нарешті прийшли. Задзвонили в дзвін. Зійшлися люди. Мене, як дівчину, випхнули першою. Я злізла на якусь діжку і глянула перед себе. Святочного дня це була величезна юрба кремезних дядьків. Похмурими, олив'яними якимись очима вони дивилися на мене і мовчали. Стояла така тиша, що було чути жайворонка в небі. Я відчувала, що коли не розбити чимсь цю кригу, вони ось зараз, від цієї ж церкви обернуться на містечко, забряжчить шкло, почуються зойки жінок, дітей, і... Де ж знайти мені це слово, яким треба промовляти до них? Ні, не знайду! Надто ворожий блиск в усіх тих очах, надто міцно стиснені селянські руки нащадків коліїв на цій же уманській землі. Ні, не спроможуся, не зумію. Ще хвилина моєї мовчанки, і буде пізно – мого слова чекали. «Христос Воскрес!» – несподівано вирвалося з моїх уст. «Воистину Воскрес!» – загомонила юрба. Крига зломилася. Теплі струмочки світла поточилися з людських очей. Я могла вже вільно говорити. Про революцію, царську Росію, про звільнення людей, про Україну, вільну, щасливу, про сім'ю народів на ній. Закінчилося аж несподівано: викликали на збори єврея і кричали «слава» цьому переляканому мешканцю їх містечка. Погрому не було.

В місті культурне життя зосереджувалося в колишньому літературно-художньому гуртку, де тепер мали перевагу, і то повну, українці. Але там намітилося два угруповання: одне – старі українці, тобто старше покоління, батьки, так би мовити, дужчі культурою,

грошовитіші на кишеню, поміркованіші на переконання, та «шантрапа», як часом звали це угруповання ті, що належали не до нього, то була молодь, студентство і передмістя. До цієї ж групи пристала і я. Старші громадяни гуртка не заважали нам в нашій роботі; вони навіть дещо допомагали, наприклад, дозволяли користати з приміщення гуртка для своїх вистав, давали декорації на виїзні вистави, які ми впорядковували по селах, часом навіть ходили на наші вистави, більш активної участі не брали. У нас був хор, щоправда, заснований іще до революції, ми співали народних пісень, колядки тощо. Ставили ми переважно одноактівки, «На перші гулі» Василиченка, драматичний етюд Олеся «Осінь» і не пам'ятаю вже, що більше. Три січовики-полонені, що тепер легалізувалися, працювали з нами. Двоє з них працювали в самому гурткові як службовці – один в буфеті, другий займав якусь іншу посаду. Третій був Дмитро Рудик, пізніше літературний критик.

Пригадую собі одну з вистав на селі, десь чи не в Сушківці, здається. Приїхали з села коні, забрали артистів та декорації, а я виїхала пізніше. На степку, біля самотньої хатинки відбувався спектакль. Глядачі сиділи на землі, актори діяли на горбочку. Ніч була місячна, липнева. Вистава закінчилась. Запрягли коней, артисти поїхали до Уманя. А я мала повертатися до батьків на хутір. Їхала на сусідських коненятах, за фурмана був хлопчик років п'ятнадцяти. Минули Собківський ліс. Місяць саме сховався за хмари, потемніло. Раптом з придорожного рівчка вискочило двоє людей навпростець до нас. «Стій!» – один тримав коней, другий спинився біля нас. «Гроші!» Зо мною їхала сусідка по хуторі. Віддала готівку, якусь дуже мізерну суму. «Давайте решту, як обшукаємо і знайдемо, зле буде». Мене це обурило, бо що ж ми могли ховати від озброєних двох здорових бандитів, ми, дві беззбройні жінки і дитина-хлопець? «Шукайте!» Вони не стали нас обшукувати і скомандували: «Рухайся». – «Так ви ж не стріляйте!» – сказала я. Після недавнього дощу коники ковзалися по глинистій дорозі. Тільки ми минули кілька кроків, як нам услід гримнув постріл. Я не стрималася й вилаялась. «Ну, ну, з богом!» – гукнули бандити.

Коли ми доїхали до місця, я зчинила галас, їх і сліду не було. Погоня не зловила нікого, ба навіть не ба-

чила їх. Але трохи згодом така сама сцена повторилася з другими інструкторами, що їхали в сусідньому повіті, Тонею Гладунівною, нашою ж петербурзькою студенткою, і її товаришем. Так само забрали гроші, так само гукнули «з богом» і вистрілили вслід, з тією різницею, що влучили в студента і вбили. Тим разом їх таки зловили, і був суд. Мене викликали за свідка, щоб я впізнала, чи це ті самі бандити. Але на суд я не поїхала. Не поїхала, бо не була певна, що пізнаю дійсно тих людей, що їх бачила лише при місяці, побіжно і була досить схвильована. Їх засудили, але бодай без моєї участі.

В якихось справах я їздила саме до Києва, де йшов перший військовий з'їзд. Пильно ходила на його засідання, а коли повернулась, мені довелося включитись у пропаганду в казармах. Справа торкалася українізації армії, це було гасло Центральної Ради, і хоч я взагалі була проти кожної війни і війська, але тим разом почвалала в казарми. Полк, що стояв тоді в Умані, складався переважно з українців. Працював там хлопець-студент, Івась Крамаренко, але колись він взяв собі на підмогу і мене. Вхід до казарм жінкам, розуміється, був заборонений, але то ж революція! І я пройшла. Був уже вечір, солдати полягали на двоповерхові нари і звідти, як у театрі, виглядали і слухали мою промову. Я розповідала про військовий з'їзд у Києві. Мова була українська, аудиторія для мене звикла, бо я вже не один рік працювала сестрою, і солдати були для мене рідні, свої. Це, мабуть, відчували й вони. В Петербурзі за війни пропагандистом працював студент-гірник Юрій Дубяга, а тут довелося мені. Всі схилилися до того, що полк мав бути українським, але щс буде з ним далі, ми не казали, бо й самі не знали напевне, яке становище займе Центральна Рада. Тимчасовий уряд з Керенським хилилися до продовження війни, до наступу, ми ж особисто були пораженцями з самого початку війни, і підтримувати після революції протилежну установку було незвиклим і протирічливим.

В Умані працювали у війську і меншовики соціал-демократи. Вони трималися лінії Тимчасового уряду вже бодай тому, що негативно ставилися до національного питання, зокрема ж були проти Центральної Ради. Сутічок жодних у нас з цього приводу не було

ні теоретичних, бо ми ніде не зустрічалися, ні практичних, у полку ж солдати знайшли собі вихід, розмістившись у двох таборах. Тим часом у Києві йшла все виразніше політика українізації військових частин, і ми собі уявляли, що українські частини на війну аж ніяк не підуть. Тим часом наші військові пропагандисти наполягали на оголошенні полку українським. Мали бути призначені збори в помешканні театру. Агітатори, щоби були за залишення полку російським, завзято агітували проти. Призначили день, годину і ждали, як воно буде. Тим часом мене сповістили, щоб я з'явилася до театру раніш, і то щось години за дві. Виявилось, що відбулася зміна, і на цей час до театру зібрали солдат з української частини табору. Решта спокійно лишалася у своїх наметах. Виступив отець Макарій Крамаренко, потім я зробила доповідь про київський військовий з'їзд, а тоді почали обмірковувати справу практичної українізації за постановами Центральної Ради.

Тим часом друга частина полку була виведена своїми пропагандистами і приведена на площу, щоб перешкодити рішенню. Вони підійшли до дверей – двері було замкнено. А в залі залишалося тільки провести голосування. До президії підбіг хтось, повідомляючи, що солдати збираються розбивати двері. «Протримайтесь ще хвилин зо три», – сказали їм. Голосування відбулося, полк оголосив себе українським. Тоді двері відкрили, і всі спокійно вийшли до табору. Згодом повернулася і друга частина, загалом досить байдужа взагалі до всієї справи. Оце так повстав уманський полк імені Гонти. Про цю подію сповістили Центральну Раду. Вже не пригадую, в якій формі отримали відповідь.

Мама вдома дуже хвилювалася. Несподівано подзвонили. Вона сама підійшла до дверей – дзвонило кілька озброєних солдат. Мабуть, вона не дуже зраділа їх появі. Проте виявилось, що це добровольці з власної ініціативи з'явилися з полку боронити мене, бо кружляли чутки, що прихильники Тимчасового уряду мають мене заарештувати. Обійшлося без того, ніхто мене не займав, мої оборонці подалися до табору, і лишився тільки далекий спогад про цей випадок.

На селі продовжувалися перевибори «розправ» царського часу на сільради. До сільрад долучали «Просвіти». Взагалі на селах прокидалося громадське життя.

Адміністративно це були згадані сільради, а далі форми життя були найрізноманітніші: де утворювався хор, де формувалася відділ червоного козацтва, і парубки хизувалися в роздобутих не знати де старих пістолях, що нагадували більше театральну постановку, аніж сучасність, де жінки-солдатки утворювали комітет, щоб добиватися державної допомоги; найбільшою і поважною по ролі формацією тої доби на селі можна було вважати «Селянську спілку». Перебував цей рух, в основному, під впливом партії соціалістів-революціонерів. Я дуже мало знала про суть їх програми, хоч постійно перевозила журнал «Боротьба» до Петербурга разом з іншою нелегальною літературою. Комплект цього журналу я закопала на хуторі разом з іншими відозвами під час війни, коли виїздила з дому, де не хотіла лишати батькам свої скарби. На жаль, я не мала змоги своєчасно їх видобути, а коли згадала про те, не могла вже знайти місця і навіть пенька тої берези, під якою їх закопала. Оце й усього моєї свідомості. Ми, петербурзькі самостійники, справами киян не цікавилися; «Боротьба» була київським журналом.

В Умані найбільш виразною постаттю серед соціалістів-революціонерів був, мабуть, Ільченко Олександр, не згадаю, як по батькові. Він був сільським учителем, але подробиць про нього не пам'ятаю, а навряд чи й знала. З ним я познайомилася під час пропагандистських поїздок по селах, зустрічалася потім у місті, в різних громадських справах. Він же проводив роботу по організації уманської повітової «Селянської спілки». Взагалі ж «Селянська спілка» охоплювала всю Україну. Заходилися й ми собі, бо потрібна була координація всіх окремих організацій на селі. Після деякої попередньої роботи на місцях було ухвалено скликати в Умані з'їзд для утворення Спілки. З'їзд відбувався в театрі, найбільшому за того часу приміщенні міста. Тут я вперше побачила селянство Уманщини. Між делегатами було чимало знайомих з наших поїздок, багато з них приїздило до земства і брали в мене літературу тощо. На порядку дня стояло обмірковування програми Спілки та вибір майбутнього керівництва. За тих часів я написала одну з своїх перших статей в уманській газеті «Селянська правда». Залишилося тільки її закінчення з статутом Спілки.

Заля театру була повна щирість. Свитки, юхтові чоботи, мабуть, чи не вперше за існування уманського

театру були панами становища. На з'їзд приїздив хтось з Києва, але я вже не пам'ятаю, хто саме. Збори проходили з величезним зацікавленням, що було взагалі характерним для тієї доби. Не було байдужих, всі присутні шукали правди, права, хотіли самі брати участь в будіванні своєї долі. Ми, молодь, допомагали технічній організації і знов-таки розповсюджували літературу. Тоді, чи вже пізніш, було надруковано маленьку брошурку з статутом Спілки.

Приступили до виборів. Останні збори відбувалися вже не в театрі, а в залі окружного суду, який тепер нерідко займали під збори. Була пізня пора, глибока ніч, коли йшли вибори. І раптом, цілком несподівано для мене, виставили мою кандидатуру на заступника голови Спілки. Головою мав бути Богач, селянин з Шукайводи, другим заступником Ільченко. Обоє були есери. Решта членів були також селяни з різних сіл. Одна я була з інтелігенції, та й ще дівчина! Така честь дуже збентежила мене. Я спробувала заперечувати, але кандидатуру проголосували, мене було обрано одностайно, та ще й заля зустріла мене гучними окликами «Слава!». Я й досі пам'ятаю цю ніч, президію на підвищенні, де ми сиділи, і темна зала чоловіків. Жінок тоді не було жодної.

Отак я стала заступником голови уманської «Селянської спілки». Було мені двадцять один рік.

Кількість роботи значно збільшилася. Богач був старий революціонер, за царських часів він провадив нелегальну роботу, не раз його було арештовано, справу про цю діяльність я знаходила пізніш, аж у шістдесятому році, працюючи в Київському державному історичному архіві. Тоді я про це нічого не знала, крім того, що він есер, та й на це я звертала мало уваги.

Основним питанням було, розуміється, земельне. Міністром земельних справ, чи, може, тоді воно ще називалося секретарем, був Микола Ковалевський, також киянин і есер. Крім загального гасла «Земля народу», практичних вказівок ми якось не мали, а потреба в них наростала з кожним днем. Адже земля на Україні була вся панська, у нас до того ж переважно польська. Багато поміщиків не жили в своїх маєтках, перебуваючи за кордоном чи у Варшаві. Дрібніші жили в Умані, і тільки літом часом по маєтках з'являлися їх власники. А під час революції і вони, і нечисленні росі-

яни взагалі позникали з сіл. Там царювали управителі, економиста тощо. Землі поки що селяни не займали. Ждали. Ждали закону, наказу, розпорядження – але ждали напружено, і дедали більш нетерпляче. Земля має бути народна. Але як? З викупом чи без викупу? Як ділити? Усім чи безземельним? Як бути, коли хто з самих селян має більше, ніж намічалось на душу? І яка має бути норма, чи однакова на всій Україні, чи по місцевостях в залежності від урожайності землі?.. Було безліч таких запитань, не кажучи вже, що ні мені, ні моїм товаришам відповідь була невідома, мабуть, і в Центральній Раді ще не існувало остаточного розв'язання земельного питання. Практично ж його плутала ще справа Установчих зборів, до скликання яких все мало відкладатися. Установчих зборів ми так і не діждалися, а Центральна Рада взяла на себе розв'язання земельного закону вже аж на самому передодні гетьманського перевороту, і практично він уже ніколи не був запроваджений, бо другого ж дня запровадили інші закони, інші події.

Поки що Центральна Рада вже поважно протиставляла себе уряду Керенського; хоч вона діяла ще в межах автономного самоврядування, але шлях явно йшов на все більше незалеження від Москви, і наші самостійні серця радісно здригалися. У війську все більше ширилась анархія, солдати самочинно верталися з фронту – це втішало мене як противницю війни взагалі, а зокрема війни, що продовжувала царську і не могла принести Україні жодної користі, а тільки руйну і виснаження до краю нашої землі і народу. Ми вірили, коли остаточно сформується наш уряд, він впорядкує цю основну справу, з землею, панами ми не журилися, бо «українських» панів можна було перелічити по пальцях, а основний масив був «чужоземним», польським та московським, це були нащадки тих, яким дарувала ці маєтки царська влада або їх королі. А українське панство, Тарновські, Симиренки, Чикаленки, були нам відомі як діячі нашої культури, як наша інтелігенція, і ми більше уваги звертали на їх музеї, зразкові сади, агрономічні досягнення, минаючи бік соціальний.

Взагалі майбутній державний лад України був для нас, молоді, дуже туманним, як і для мене зокрема. Я просто навіть не задумувалася над тим. Змалку

звикнувши до села, селян, я від серця бажала їх добробуту, знала що то – земля, але далі мої думки не йшли. Тепер така ідилія видається неймовірною, а саме так і було, і саме тому наша згуртована, свідомо національно петербурзька громада була переважно безпартійною, і тільки після революції почала вступати до партії, причому вибір бував часто просто випадковим: до студентських гуртків заходив який-небудь пропагандист, викладав свою програму, і після того відбувався вступ.

Працюючи разом роками, ми побачили, що багаторічні друзі опинялися у ворожих таборах, не пориваючи одночасно особистої приязні. Так, Євген Неронович став більшовиком, а Олександр Ковалевський його політичним ворогом. Обидва були нашими студентськими ватажками, і від жодного з них ми, молодші, рядові члени громади, не одержували жодних соціальних «ліній», жодної пропаганди, тоді як у сфері національного питання ми жили за їх вказівками, по їх керівництву. Незадовго до революції моя найближча товаришка, Оля Коробчанська, талановита студентка, що мала лишатися при кафедрі професора Єфименко, раптом виявилася соціал-демократкою, кинула навчання і пішла працювати на шахти. Я знаю, її захоплення було щире, глибоке, але в кожному разі не давнє. Російська моя товаришка Наташа Кононова, ту я справді знала весь час як члена партії есерів, під час революції вже сиділа в Литовському замку в ув'язненні, звідки її звільнили. А українське студентство тих питань мало торкалося, за винятком, може, гірняка Дубяги і ще кількох. Але до яких партій належали, ми навіть не знали; був з молодих, але вже не студент, соціал-демократом Валентин Садовський, а більше і не пригадаю.

Так от, повертаюся до уманських подій. Навесні в Керелівці мало бути перше вільне Шевченківське свято. Мене делегувала «Селянська спілка». Чудесного дня я разом з іншими делегатами – пам'ятаю тільки Ільченка – опинилася в знаному селі. Вже вечоріло. Нас приділили на ночівлю до школи. Але спати не хотілося. Село було повне приїжджих з цілої України. Почували у кожній селянській хаті, у кожній клуні, столі. Свято мало бути другого ранку. Ніч стояла місячна, садки цвіли. Наїхало безліч хорів, відділів червоного козацтва. Всі були в національних костюмах, барвис-

ті стрічки, вінки у дівчат, де-не-де старовинна зброя за поясом у козаків. Співала немов кожна тополя. Біля кожної криниці, кожного перелазу стояла молода пара або гурток. Дзвеніли солов'ї... Мені все здавалося казкою. Я, як сновида, блукала тими вулицями місячного сяйва, стояла під вербами, слухала співаків та співачок і не годна була відрізнити мрію від дійсності. Все, про що марили ми на далекій півночі, схиляючись над улюбленими книжками, повторюючи рядки знаних з дитинства віршів, тепер було втілене в життя, було передо мною. Я ледве заснула тої ночі.

На ранок усі зібралися на майдані біля церкви. Посередині був збудований поміст. Навкруги гула юрба, мені важко визначити кількість, але за приблизним обрахунком там було понад десять тисяч людей. Одрікли пам'ятника – здається, то було погруддя, і почалися промови. Пізніше правнук Шевченків, Дмитро Красицький, оповідав мені в Києві – він також був присутній на святі – хто там промовляв. Я ж особисто не пам'ятаю ні одного промовця. Зате пам'ятаю, як раптом налетіла чорна-чорна хмара і тепла злива до самого тіла промочила всіх присутніх, слухачів та промовців. Але ніхто і на крок не рушив з майдану. Ми стояли всі, як заворожені урочистістю хвилі, і слухали слова промов, співи без числа всіх хорів та всієї юрби, бо співали наші серця, і не могли не співати наші уста.

Відтоді минуло ціле моє життя: і знов я стояла, цим разом не в Керелівці, а на Чернечій горі в день Шевченківського ювілею, і знов була злива, і під дощем промовляли промовці, грали бандуристи, співав хор, співала вся круча, чорна від людей. Тим разом їх були десятки тисяч. І надолі, вертаючись уже, я побачила каліку на милицях: без одної ноги, він зійшов на всі триста шістьдесят східців знаних сходів, вклонився дорогій могилі, і тепер, у дощ, зливу, щасливий, променистий вертався разом з нами. Яка ж то повинна була бути любов!

Йшли та йшли люди, несли на гору вінки, берег був вкритий, як комашнею, людьми, машинами, гойдалися на хвилях пароплави, човни, моторки, а над Дніпром пливли величні згуки «Заповіту»...

Я повернулася до Уманя. Життя йшло бурхливо, щодня були якісь збори, справи, промови. Зв'язок з Києвом був нерегулярний, чимало робилося само-

тужки, з власної ініціативи, та й у Києві все ворушилося, мінилося, як та веселка весною. Життя творилося заново, без досвіду, без плану, навпомацки.

От проголошено Перший Універсал Центральної Ради. «Народе українській!» – були його перші слова. Народе українській!! Скільки поколінь не чули цього звороту... Ввижалася Хмельниччина, події тої великої революції, вставали перед очима герої, мало знані, мало зрозумілі, але овіяні усіма чарами романтики, на яку тільки здатне молоде дівоче серце. Віддати життя за Україну! Зараз, негайно, все, до останньої краплі крові... А не зналося, що саме потрібно зробити, як і до чого те життя віддавати.

В Умані Перший Універсал оголошувано урочисто на площі перед військовим собором та школою-гімназією, де я навчалася. Відбувся молебень, поблагословив вишикуване військо отець Макарій Крамаренко, промовив кілька слів, а потім поставили мене на стіл посеред майдану, між солдатськими рядами, і стояла я в білій, як наречена, сукні і дзвінко, наскільки вистачало голосу, вимовила перші слова: «Народе українській»... А навкруги війська стояла сучільна стіна селян, викликаних Спілкою з повіту на цей урочистий день.

Отак було проголошено в Умані Перший український Універсал. Було це в липні 1917 року. Були після того ще Універсали, бували урочисті хвилі в моєму житті, але того дня я вже не забуду до смерті, раз не стерли його з пам'яті жодні події мого довгого життя.

Незабаром після того відбулися ще урочисті збори в приміщенні суду, не згадаю вже, з якої саме нагоди. Там були представники різних національностей, і я виголосила промову про дух інтернаціональної приязні між усіма нашими народами. Мені відповідали представники євреїв, здається, уманський рабин древньо-гебрейською мовою та поляк Гадомський.

Наближалися вибори до Центральної Ради. Спілка намічала мою кандидатуру, незважаючи на мою молодість та приналежність до інтелігенції. Але я вже була «своя» для уманського селянства.

Тим часом величезне нервово напруження та піднесення останнього півроку відбилася на мені знов, як і за часів вибуху війни. Я стала помічати, що мама щось зажурено стежить за мною – а це не було у нас

в родині звичкою: на найбільш ризиковані політичні виступи мама пускала мене, ніколи не сперечалася і тепер з приводу моєї «бурхливої» діяльності, терпляче чекала мого повороту зі зборів тощо. Через деякий час спостережень (мовчазних) вона поговорила зо мною. Виявилось, що коли я лишаюся сама, я безперервно виголошую промови. Цього я за собою аж ніяк не помічала. Але, пам'ятаючи свої недавні галюцинації і те, що в дитинстві у мене теж не все гаразд було з нервами, я погодилася на мамині умовляння і звернулася до уманського психіатра, доктора Лісовського. Він був учнем славного Шарко і був прекрасним спеціалістом. Так от він і сказав мені, що я повинна негайно припинити усяку діяльність, виїхати куди-небудь, де немає людей, і провадити життя в абсолютному спокої. Тоді це мене. «Якщо ж ви будете залишатися в тому ж оточенні і умовах, що тепер, вам стане гірше, і, можливо, тоді повороту вже не буде». Інакше кажучи, передо мною стала перспектива божевілля. І от, хоч я вже й виголошувала насамоті палкі промови, в мене вистачило ще свідомости, і я скорилася маминій волі. Мене негайно завезли на хутір. Там я ходила по лісі, по садку, а за мною весь час наглядала мовчазна і засмучена мама. Я ще довгенько продовжувала свої громадські виступи. Потім це минуло, і я просто відпочивала. А життя йшло, і мене бракувало в місті. Людей було обмаль, я незле промовляла, швидко орієнтувалася в ситуації, і мене залюбки вживали як промовця там, де були потрібні саме ці мої прикмети. І от мали бути якісь збори, мав виступати хтось з «старих», і не було певности, що перемає «наша» лінія. І от мене вкрали. Просто крадькома приїхали на хутір і вивезли на зібрання. Там я виступила, і мене негайно привезли знов до мого полону. Минулося без наслідків.

За цей час проблема жнив викликала низку бурхливих суперечок між селянами та управителями панських маєтків, у різних місцях встановлювали норму, за який сніп жати, і обидві сторони завжди обурювалися одна на одну за вимоги. Очевидно з ініціативи поміщиків до Уманя прибули корнелівські козаки. Це викликало величезне обурення, тим більше, що вони почали з рейду по базарі, де побили бабам глечики і розкидали їх немудрий крам. Умань

надіслав телеграму Центральній Раді та протест Керенському – це було характерне для тодішнього двовладдя на Україні.

В Умані обрали Повітову національну раду, до неї від «Української демократичної громади» ввійшов батько. Повітовим комісаром обрали капітана Блаватного (того, що пізніше був «дядькою» гетьманича Скоропадського). А за тих часів це був звичайний собі капітан, армієць невисокої культури, невеликої української свідомости, але він одразу схилився до українізації полку і тим здобув собі популярність. Я його мало знала, приватно ніколи з ним не зустрічалась, не бачила майже і в громадському житті, бо з адміністративними представниками ніде не стикалася. В той час спільчани хотіли виставити мою кандидатуру до Центральної Ради. Але я мала на думці поїхати до Києва і там закінчити університет, бо в Петербурзі я державних іспитів не склала і не збиралася вже повертатися туди для цього. Технічно це було вже дуже важким, та й не хотілося мені тим разом залишати Україну. Треба було вирушати з Уманя.

Цим літом приїздили туди, і, розуміється, були в мене Олесь Севрюк, Михайло Лисий. Лисий був, здається, з Петербурга, а Севрюка я знала по Києву, разом з його товаришем, Миколою Любинським. В той час обоє були близькі до Центральної Ради, де згодом, здається, Севрюк став заступником голови, тобто Михайла Грушевського.

КИЇВ. 1917–1918

Одного разу вдома розмова пішла про моє навчання, і батьки натякнули, що я вже от мала закінчити освіту, а натомість займаюся справами, з тим не зв'язаними. До того ж, щось згадали за кошти, витрачені на мою освіту. Це дуже мене образило, і я вирішила закінчити освіту, але більше не брати від батьків матеріальної допомоги. До осені лишався ще місяць, я набрала собі учнів, а що вважалася в місті хорошим репетитором, то брала я за свої години дорого, і незабаром, коли учні поклали іспити, в мене була невеличка сума грошей, достатня на перші часи... І я вирушила до Києва, щоб там вступити на четвертий курс (тобто останній), і навесні скласти державні іспити.

Хлопці подивилися на мою роботу, оглянули Софіївку і поїхали. Я ще деякий час була в Умані. Осередком зустрічей та відпочинку був колишній літературно-художній гурток, тепер це був справжній український клуб. Там оберталися старі, там знаходила притулок молодь. Відов клубом один з полонених стрільців, що перше жили нелегально, а тепер не виходили з клубу. Здається, вони просто й жили там. В місті я познайомилася ближче з Федором Крижановським, учителем чи то комерційного, чи реального училища, з педагогом Олексієвим, що став пізніше першим директором першої української гімназії. Були ще історик-педагог і краєзнавець Хрисанф Петрович Ящуржинський, Володимир Цешковський і поляк – історик та краєзнавець Генріх Ясеневський. Це була творча інтелігенція, що працювала на всіх ділянках культурного та громадського життя. Мої старі знайомі і друзі тепер рідше зустрічалися зо мною, бо особиста приязнь якось поступалася громадським інтересам. Скажімо, я по-старому любила свою шкільну товаришку, польку Марку Невяровську, або хлопців з нашої дитячої компанії, але вона була панна на виданні, її цікавили біжучі романи, а мені було ніколи дихати, і все це відступало на другий план.

Стрелець Пелех, що працював раніш у нас, у батька, незабаром десь зник, і вже аж через рік я зустрінулася з ним за досить незвичайних обставин. Але про це доведеться згадати пізніше.

Таким чином, начебто батьківська воля тепер мала здійснитися, і я мала вчитися в «його» університеті. Я подала документи і була прийнята. Оселилася я на Мало-Васильківській вулиці, в маленькій кімнатці, колишній комірчині, в сім'ї знайомих і друзів батьків, трьох сестер: Раєвської, Урвачової і третьої, прізвища котрої вже не пам'ятаю. Це була садиба з трьома валькованими одноповерховими будинками. Я жила в останньому, що знаходився в самій глибині двору.

Але треба ж було на щось жити. І я почала шукати роботи. Випадково я зустріла на вулиці хлопця, з яким часом зустрічалася в книгарні у Петербурзі і радила йому, що читати з української літератури. Тепер бать-

ко того хлопця переїхав також до Києва і був директором біженецького департаменту генерального секретаріату внутрішніх справ Українського автономного уряду. Саме тоді була сила біженців з Заходу, Холмщини, Галичини тощо. Їх рух регулював саме цей комітет. Лоський трохи знав мене по клубу і прийняв до себе на діловода-друкарку. Так почалася моя службова кар'єра.

Секретаріат, а з ним і наш департамент містилися на Хрещатику. Разом з нами двома в кабінеті містилися ще галичани, які мали напівнезалежну власну біженецьку організацію. Там я вперше познайомилася з галичанами, якщо не лічити моїх полонених-втікачів, якими я потроху опікувалася. Очолював цей галицький комітет доктор Сабат. Це був адвокат, і якийсь не такий, як наші: дуже вже чемний, дуже гнучкий, у своїх «цвікерах»*. У нього в апараті працювало кілька галичан, молодших за нього, бо йому було років з сорок, а тим не було і тридцяти, як не менше. Крім них, там весь день юрмилися різні «західні» люди. Постійні робітники були брати Барчуки, Петро і старший, Василь, та Євген Блаватський. Потроху я познайомилася з ними. Мене вабила їх мова, українська, але не наша, їх європейські манери, а головне те, що вони були справжніми українцями, тобто мова у них, хоч і не надто гарна, а була тою мовою, що нею вони не тільки розмовляли, але й училися, думали, відчували, хоча поза нею знали мови польську та німецьку. У нас воно було навпаки – інтелігенція наша своєю мовою розмовляла, писала, але для хатнього, родинного вжитку панувала таки мова російська, діти виростали спочатку росіянами, а потім уже їх обертали чи вони самі оберталися на «свідомих», і починали вживати у певних нагодах свою мову. Або й ні. Мною керував не націоналістичний шовінізм, а мені просто було гірко від цієї свідомости. А тут я вперше побачила те, про що тільки мріяла та теоретично міркувала, що воно можливе і нормальне.

Тепер, коли ми маємо школи, літературу, театр, кіно, та мільйони людей тільки й вживають цю мову на всіх щаблях і рангах культури, мені все-таки пригадується минуле в інтелігентських родинах наших діячів, письменників. Але вони бодай інакше пояснюють це явище, і все-таки ці аргументи більш пристойні, хоч я не завжди їм їм віри.

* Zwicker (нім.) – пенсне.

Так от, ці хлопці одразу припали мені до серця. Ми познайомилися, вони часом заходили до мене. Велику конкуренцію мені робила родина Мокроусів, де були чарівні дівчата, Параска та Варка Мокроусівни, за якими упадали мої галичани.

Ще за війни ми, «екстремісти», мали в себе комплекти різних фото з того боку кордону. Так, приміром, клядловище на горі Маківці в Карпатах, де загинуло чимало січових стрільців в бою за свої мрії; окремі листівки різних діячів, дівчат-січовичок, фото Костя Левицького, барона Василька – галицьких парламентаріїв; пам'ятаю групу січовиків з підписами. І от на цьому фото я побачила своїх нових знайомих – до них прилучився ще один, представлений як Щирба. Я бачила ясно, не могло бути жодного сумніву, що то були: брати Барчуки – Дідушки, Щирба – сотник Чмола, а Блаватський був Коновалець. Моє зацікавлення зростало, бо про всіх них я не раз і чимало чула, читала, знала. І от вони живі в моїй хаті, зо мною на роботі, і вдають передо мною з себе інших. То була незаслужена обрза. І от одного разу я запросила їх до себе додому і після чаю поклала на стіл свої фото. На них були зображені мої гості, і під кожним стояло підписане, друковане їх справжнє прізвище. Вони розсміялися, і з того часу відносини стали простіші.

Між Генеральним секретаріатом та Тимчасовим урядом Росії весь час було якесь тертя, напруженість. Раз, пам'ятаю, приїхав до Києва з Росії міністр, здається, то був Некрасов. Йшли засідання, суперечки. Нашим секретарем тоді був Винниченко. Його я тоді ніколи не бачила, як письменника не любила, навіть раз спалила одну його книжку, з неморальним, на мою думку, змістом, але над його «Федьком Халамидником» щиро плакала, а на постановки театру неодмінно ходила і дуже гостро переживала. В той час молодий галицький артист і режисер одкрив у Києві «Молодий театр». У ньому йшли нові і по-новому поставлені п'єси. Ми, молодь, ходили туди старанно, старше покоління часом критикувало. Напочатку я там побачила «Царя Едіпа». Не маючи найменшого нахилу до античної трагедії, до тих хорів, що якимись потойбічними голосами декламували своє ставлення до подій на сцені, де статисти в хітонах, з великими криками ногами, самі ці всі греки справляли на мене до-

силь моторошне враження, — але ми любили вже тоді Леся Курбаса, підтримували його спроби відірватися від класичного побутового театру (до якого ми теж ходили), нам хотілося мати світовий репертуар, не обмежуватися «Першими гулями», класиками та «Ковбасою та чаркою». Нас ображало, що все інше йшло в російських театрах, а у нас все стояло на дореволюційному репертуарі. Курбас ставив «Драматичні етюди» Олеса, тхнуло трохи Метерлінком, ішла «Молода кров», «Чорна пантера та білий ведмідь». Не пам'ятаю, чи Курбас же, чи хто інший уперше поставив «Лісову пісню». Мавку грала Наталя Дорошенко, тоді ще молода актриса. Театр ми любили, але приділяли йому не надто багато часу і уваги, бо інші справи забирали весь наш час. Читали ми дуже мало, не було як. Вечорами я ходила з хлопцями на український вільний університет, слухала які попало лекції, наприклад, математику у викладі молодого талановитого вченого Кравчука: мене вбило, що він викладав вищу математику українською мовою. Вчитись хотілося, але не було коли. У свій університет святого Володимира, я не мала змоги ходити, отак тільки була записана та все мріяла скласти залік з грецької мови, якої у нас на Бестужевських курсах не викладали і якої тепер бракувало у моєму матрикулі. Поза всім, я трохи приробляла переписуванням на машинці — якась перекладачка-письменниця дала мені рукопис свого «Дантона» (автора не пам'ятаю), і я вечорами бігала до секретаріату і на тій машинці переписувала рукопис. Мій начальник, Кость Лоський, колишній петербурзький чиновник, був людиною посередньою, удавав з себе «щирого українця» (тоді існував такий термін), а поза тим полюбляв молодих дівчат, сам він був вже підстаркуватий, не мінавав він і мене своєю увагою, чим дуже мене обурював.

Найвищим нашим начальством був Олександр Якович Шульгин, людина високої культури і, мабуть, душі. Походив він з старовинної української родини, батько був громадським діячем, мав ще двох братів, студента — Володимира і Миколу, молодшого. Цей працював пізніше зо мною, і його я знала ближче. Олександр же завжди був старшим за мене не тільки віком, а й посадами, і близько я його не знала. З переконань він належав до соціалістів-федералістів, поши-

реного тоді угруповання ліберально-поступової інтелігенції.

Очоловав Генеральний секретаріат Винниченко. І дедалі у нас почали зростати сепаратистські настрої. Російський уряд стояв різко за наступ на фронті, провадив внутрішню міжпартійну боротьбу; сполучення з Росією дедалі ставало і технічно труднішим, бо транспорт було зруйновано. Військова дисципліна впала, ми жили, як на хуторі, наші люди не хотіли війни, і вже ніяк було довести її потрібність для України; на черзі стояли пекучі питання створення життя зовсім нового, незнаного, складного. А Керенський наполягав — для цього ж і було дозволено утворення українських полків. Але ці полки так само не хотіли йти на фронт, незважаючи на «вговорювання» самої Центральної Ради. Та й було це вговорення більш для годиться. Навіть ті полки, що їхали на фронт, щось недалеко доїздили.

Находили вибори до Установчих зборів. У місті маячили плакати неймовірної кількості списків усяких партій. Було їх безліч, вони виникали стихійно, самотужки, так би мовити. А в Росії також мали бути Установчі збори, і також були списки, партії. Одного дня, ідучи кудись, я зустрінула велику маніфестацію. Хрещатиком ішла лава людей з різними прапорами. Мені було радісно дивитись на жовто-блакитні прапори, вони нагадали мені ті недавні петербурзькі дні, коли ми, дівчата, сиділи в клубі і вночі шили перші такі прапори. Але поруч із ними я побачила блакитно-білі. Спочатку я подумала, що то невдала фарба, але згодом побачила, що тих прапорів не один. За ними йшли шереги людей. Тоді я запитала маніфестантів, що означає таке сполучення кольорів. Мені відповіли, що це національний єврейський прапор. Радісно було глянути, як майорили прапори народу, який у нас завжди зневажали, гнобили поруч нас, а громили вже не поруч, а спеціально. Я не забула зойків уманського погрому, розбитого скла, пуху перин на уманських вулицях. І от тепер, з революцією, кінець всьому! Таки даремно я так скептично ставилася до того, що дасть Україні російська революція: хай вона змиє тільки одну ганьбу, і те вже буде для нас великим надбанням. Пізніше я довідалася, що то прапор сіоністів, але і тоді він для мене лишився гаслом просто партії людей, що

*У міністерстві
закордонних
справ УНР.
Київ, 1918 рік.
Надія
Суровцова
та Олександр
Полюга-
Шуберт.*



основу свою увагу приділяють національному питанню, та й усе. Тому жодної ворожнечі це в мене не викликало. Треба сказати, що взагалі велика кількість партій викликала нейтральне до них ставлення: це не моя партія, але хай собі люди думають по-своєму, адже всі прагнуть добробуту людства, лише по-різному. Так воно мерехтіло в моїй молодій та не дуже ясній голові. Виняток я робила тільки для одвертих ворогів України – прихильників єдиної невідомої. Одного разу якесь, не знаю, яке саме, угруповання робило демонстрацію біля пам'ятника Богдана Хмельницького. Після звичайної маніфестації група молоді з камінням кинулася до пам'ятника і збила на дошці дві чавунні літери. І тоді лишився напис: «Богдану Хмельницькому єдина і делімая Россія». З «неділімої» стала «діліма».

Цього пильнувала українська молодь, що ж до решти, то більшість лишалася байдужою. Яка буде, така буде, аби Україна! І здавалося, що раз Україна буде, то, само собою, вона буде найкращою у світі. Треба було чимало років тяжкого і кривавого досвіду, щоби прийти до переконання, що того самого замало.

Гірким був той досвід, гіркими були його наслідки для багатьох, що так і не зрозуміли того; та не дуже легко склалася доля і тих, хто додумав до кінця, якщо і пощастило їм залишитися при життю. Більшість тої молоді, що найбільш палко віддавала себе громадським проблемам, а переважно чоловіча частина її, знайшла мученицький вінець, до якого б табору не прибилася її думка. Згинули ті, що були соціалістами, і ті, що були націоналістами, згинули потім і ті, що стали загартованими комуністами. Велика доба, трагічна доба!..

Відбувалися різні з'їзди; було арсенальське повстання – ми не знали, коли воно почалося, чого хотіли арсенальці – ми вважали, що робітники повстають чи то проти Тимчасового уряду, чи то обстоюють якісь свої професійні вимоги. Отак в одному місті, так недалеко відбувалася така значна подія на Печерську, а ми на Хрещатику були по горло зайняті своїми справами, вимірювали міру незалежності Генерального секретаріату, захоплювалися тими діями, які обстоювали принципи дедалі більшого незалежно-

вання від Росії, з її безладдям, і обурювалися тими, хто тупцював на автономічних позиціях. Що ж до комуністів, то про них і гадки не було, хоча в Центральній Раді і були їх представники.

В Петербурзі я жила в одному будинку з Єлізаровими; і я знала, що незабаром після мого від'їзду туди приїхав і жив там Ленін. Я ні на хвилинку не вірила в ті поголоски, які було розповсюджувано про нього як про німецького агента. Але з усім тим я не мала найменшого уявлення, якого масштабу це діяч. Большевики були однією з течій, як і інші, але, скажімо, про соціал-революціонерів я, і взагалі молодь, знали далеко більше. А тепер на Україні було стільки справ, проблем, стільки діла нарешті, що ми собі й не думали стежити за тим, що діялося в Росії. А тим часом наближався наступ вже на Україну. Відбулася жовтнева революція – нам здавалося, що це – «там». Але воно було не тільки «там», бо вже в Харкові щось діялося, а і про це ми мало чули, а ще менше думали.

Генеральний секретаріат перетворився на міністерства: незадовго перед тим постав Секретаріат закордонних справ – це означало вже юридичну незалежність України. А з секретаріату постали міністерства. Лоського, мого директора, Шульгин призначив на генерального секретаря, а потім міністра закордонних справ, запросив до себе в міністерство. А той, в свою чергу, запропонував і мені перейти з ним туди на роботу, тим більше, що я знала порівняно незле мови, французьку та німецьку. Його пропозиція мені дуже сподобалася. Я ставала таким чином біля самого джерела політики, міжнародних справ. Міністерству приділили будинок Терещенка, на Терещенківській-таки вулиці, 9, навпроти Миколаївського скверу, по той його бік. За сквером був університет і Ботанічний сад, в якому я дитиною віталася з скіфськими бабами, що там стояли. Тепер дитина підросла і незабаром з діловода біженецьких справ стала начальником загального відділу міністерства закордонних справ. Але то був тільки початок. Не встигла я розподілити справи на папки, розробити план праці, організувати свій апарат, бо мені вже підлягали три хлопці-галичани: Шуберт-Полюга (Олександр), теж втеклий з полону австріяк, Василь Оренчук та Юліан Гржимала-Маринович, як уже настали реформи в структурі міністерства, а радше, просто було його

створено. З того часу в ньому були відділи: загальний (ним відала я, а в мене працював Полюга), конзулярний, на чолі якого став Оренчук, здібна людина і юрист за освітою, там працював і Маринович, а потім створили ще відділ – дипломатичний департамент. Почали заходити київські консули. Головою дипломатичного корпусу був представник Греції Гріпарі. Іспанським консулом був Васіліаді, повна йому протилежність: Гріпарі був високий сухорлявий старик, Васіліаді – маленький опецькуватий блідий блондин в пенсне. Крім них, був ще якийсь проблематичний консул Швейцарії Енно, француз начеб, вже зовсім миршавенький на вигляд. Значно пізніше, вже після Берестейського миру, прибув голландський консул Фокер. Одночасно в міністерстві почали з'являтися неофіційні, але вже дипломатичні представники та місії. Був француз, полковник Денс, представник генерала Табуї, високий, елегантний, русявий, ще нестарий чоловік. Генерала Табуї я бачила пізніше – маленька стареча фігурка; був ще англієць, містер Піктон Багге; ходили представники польської «Сили збройної», молоденькі офіцери. До них наше міністерство залицялося, «навздогад» визнання України їх урядами. Дипломатична робота тоді йшла повз мене, конзулярною відав Оренчук. Але всіх цих дипломатів я знала, бо проходили вони до міністра, так би мовити, через мене. Я сиділа в невеличкому кабінеті (колишньому будуарі жінки Терещенка), чудесній кімнаті з гобеленами, білим мармуровим каміном та широкими дверима, які провадили до сусіднього відділу Оренчука, і другими, невеличкими дверима, що йшли до колишньої спальні, а тоді – до кабінету міністра. Звідти був іще хід до внутрішніх кімнат. До Оренчука заходили через широку арку з великої залі, білої, з позолоченими стільцями і двома величезними дзеркалами на всю стіну між вікнами та дверима на балкон. Ми приходили щодня на роботу, полагоджували біжучі справи і не знали доладу, що саме діється на світі. Знали тільки, що відносини з Росією не були налагоджені і що представники большевиків у Центральній Раді стояли в опозиції, а у Харкові їх угруповання було сильніше, аніж у Києві.

Вже був жовтень. У Петрограді стався державний переворот, і уряд став комуністичним. На півдні Росії, на периферії з'являлися різні уряди реакційних пред-

ставників, здебільшого військових, які стояли обо за поворот царської влади, або бодай за відновлення єдиної Росії. Всі вони, розуміється, ворожо ставилися до України, і в ній цінували лише противників большевиків. Комуністичні лозунги припускали «самоопределение вплоть до отделения», але на практиці цього не було помітно.

У мене на Васильківській, у тій тісній комірчині, по старому вечорами сходилися дівчата, а більше хлопці. Повернулися з фронту наші петербуржани – Микола Каковський, Полікарп Ганджа, Гриць Ткаченко, всі вони були вже офіцери-артилеристи. Дні йшли тривожні – большевики оточували Київ. Уряд сподівався практично на допомогу польської збройної сили, що саме перебувала у Києві, з представниками якої весь час йшли переговори.

Несподівано до Києва приїхав батько. Виявилося, що Умань зайняли большевики, а за представників самоврядування, зв'язаних з Центральною Радою, навіть призначили ціну за голову, аби їх тільки видало населення. Оце вже мені диво! Батько жив у готелі на розі, приходив обідати до мене, а вечорами сходилися хлопці, дівчата і сиділи у присмерку, розмовляли, чекали. У місті де-не-де йшла стрілянина, часом було чути, як стрекоче кулемет. Потім хлопці зникли.

Раз у нас в міністерстві відбулися збори, після яких два хлопці – Оренчук та Полюга – пішли до якогось військового об'єднання, а троє петербуржан засіли десь на Прозорівській і гатили з гармат, бо саме там стояли три артилерійські батареї. Большевики також стріляли з гармат, і дещо трапляло в місто. Раз по обіді батько пішов до свого готелю трохи поспати, бо в мене в комірці був один диван, і на ньому весь день товклися гості, якщо можна було їх так назвати. За п'ять хвилин він раптово повернувся: виявилося, що його номер був на розі третього поверху, і саме в обід у нього влучив артилерійський снаряд. Батько відімкнув з коридору двері, взяв свого чемодана, – двох стін у кімнаті вже не було і визирала Бесарабка. Тоді він уже залишився в мене назавсім.

Вечорами, поки ще були хлопці, я ходила на прохід. На небі спалахували снаряди (бо стріляли і запальними), де-не-де здіймалася заграва пожеж, об сусідню стіну високого будинку час від часу стукалися і розри-

валися кулі, а на тротуар падали уламки шрапнелі. Було як на справжній війні, тодішній, розуміється, війні. Страшно не було, перш за все тому, що надто важливі події відбувалися навкруги, і в порівнянні до того особисте життя нічогосінько не важило.

До міністерства ми таки ходили – дівчата-друкарки жили там же, а я і Оля Рачинська приходили. Йти доводилося обережно, бо на Бібіковському бульварі йшла вже близька стрілянина, деякі тополи були зрізані, немов ножем, кулеметним вогнем, Кузнечна та її райони були вже в руках большевиків. Одна по одній замовкли три батареї на Прозорівській, ми пізнавали їх – он замовкла гармата Миколи, от Гриця, Полікарпа... Чи хлопців убито, чи відступили – того ми вже не знали. Щоб не витратити часу на складні подорожі, ми залишилися на Терещенківській. Приносили що-небудь поїсти, з хлібом у місті було взагалі сутужно, але у нас був запас шкоринок від кращих часів, ми розмочували їх в окропі-чаї і ними живилися.

Центральна Рада під охороною війська мала відступити до Житомира. В місті ще точилися бої окремих загонів. Я чергувала вночі у міністерстві: мав прийти представник польської «Сили збройної», на яку уряд, очевидно, покладав надію. В будинку було темно, тільки у великій залі блимала самотня свічка, відбиваючись у величезному дзеркалі. Мерехтів мармур каміну в моїй кімнаті, темніли дубові різьблені двері кабінетів, і було тихо-тихо. Зо мною була ще либонь Оля Рачинська. Пізньої години з'явився стрункий польський офіцерик. Незадовго перед тим прийшов наш міністр, Шульгин, а може, пам'ять мене зраджує і то був наш прем'єр – Голубович. Їх розмова тривала недовго; поляк пішов, а міністр мав прилучитися до решти уряду. Щоб його не зловили по дорозі, ми виготували йому посвідчення на чуже ім'я, він заховав його в чобіт, і, перевдягнений у військову шинелю, розпрощався з нами: «Тепер ви вільні, тут уже нічого робити». Ми міцно стиснули йому руки, за ним стукнули двері, і тільки було чути тишу, яку переривали окремі постріли з боку бульвару.

Ніч минула. Ранком подзвонив телефон. Виявилося, що то дзвонять з приміщення редакції есерівської «Народної волі» (на площі Богдана Хмельницького), на розі проти окружного суду та пожарки. Там на другому поверсі сидів в облозі відділ Січових стрільців з Коно-

вальцем. «Дівчатка, як ви? А нам курити нічого, ми в облозі». – «Гаразд, ждїть нас». Ми повизбирували найкращі хлібні шкоринки і втрюх, Порубіновська, Рачинська і я, подалися на Володимирську, обходячи тилом від Володимирського собору. По дорозі купили в крамниці скільки подужали цигарок і з Рильського провулку підійшли до брами будинку. Коло дзвіниці Софійського собору стояли кулемети, але солдати не звернули уваги на те, що ми ввійшли до брами, і таким чином ми опинилися в редакції. У вікно було видно кулемети. Скільки було сміху, утисків рук, поцілунків. Ми передали хлопцям усе, що принесли, розказали, що знали, про стан речей і зібралися додому. Поверот не пройшов так гладенько, мабуть, солдати таки збагнули, що дівчатка не просто пішли до брами, і коли ми вийшли, нас зустрів кулеметний вогонь. Але, мабуть, неправні вояки в нас стріляли, бо не влучили ні в одну з нас, і ми тим самим шляхом, яким прийшли, повернулися до міністерства. Але там уже нічого було робити. Телефон уже мовчав. Стріляли тепер у Ботанічному саду.

У приміщенні Другої гімназії зробили лазарет, туди зносили поранених. Якогось дня прийшла Оксана Христова, і ми разом пішли туди, бо там вмирав Петрусь Крамаренко. Нам важко було його знайти, добитись до нього. Він лежав у невеликій кімнаті, поблизу дверей. Пам'ятаю це, як зараз. Нам сказали, щоб ми довго не розмовляли. Лежав він страшно блідий, побачив нас, відкривши очі, запитав: «Ми перемогли?» – «Ми, ми!» – ледве стримуючи сльози, відповіла Оксана. Він знов закрав стомлено очі, але обличчя було спокійне і щасливе. В той час большевики вже зайняли Бібіковський, і фактично ніде не чинилося вже опору. Другого дня Київ був цілковито зайнятий большевиками. Я більш не була в лазареті, Петрусь вмер за кілька годин. Але Оксана – вона любила його – видобула його тіло, яке поховала.

Батько чи не поїхав потім додому. А я перейшла на нелегальне становище, видобувши собі паспорт, от ніяк не згадаю прізвища, але знаю, що звали мене віднині Тетяною. Потім я переїхала до порожнього помешкання Пилипчуків, які виїхали з Центральною Радою. Там, на Великій Підвальной я і залишалася до повороту українців у березні. Мене там не знали, і я жила досить безпечно. Часом хтось проривався через фронт

і приносив мені вісті або записку від наших. З хлопців випадково лишився тільки Маринович. Він щодня приходив до мене, і, щоб час минав хутчіш і не було моторошно, запропонував мені займатися грецькою мовою. Це був той самий залік, що його бракувало мені для закінчення Київського університету, бо решта предметів була складена у Петербурзі і зарахована Києвом.

Час у місті був тривожний. Був утворений комітет оборони міста, в будинках також існувала самоохорона, мешканці чатували по черзі всю ніч. Траплялися часті випадки грабунків, бандитизму. Важко було визначити, хто саме грабував, бо часто приходили під маскою обшуків, ревізійців тощо. Оголошили «особий» стан, не вільно було виходити на вулицю після восьмої години. Мій учитель завдавав мені чимало клопоту, залишаючись часом пізніше вечорами. Другого дня я чекала з занепокоєнням, чи не забрала його напередодні облава. Проте у нашому будинку все було спокійно.

Уряд Центральної Ради був у Житомирі. А в Берестю була наша мирна делегація в складі Миколи Левицького, Олеса Северюка і Миколи Любинського. Вони провадили переговори з німцями щодо сепаратного миру. Ми, в Києві, не знали, яку позицію займає московський радянський уряд щодо миру. Тимчасовий уряд був за війну, але його було повалено; «совіти» були проти війни, але як ставилися до миру, не було ясно. Ходили чутки, що Троцький проти укладення миру, що він пропонує просто солдатам піти з фронту і тим самим нібито встановити мир. Але це були погослови, плітки, яких звичайно так багато буває в неспокійні часи при відсутності нормального сполучення. Майже перед самим підписанням української сепаратної умови ми почули, що харківський уряд і собі посилає делегацію до Берестя, щоб заперечити право представників Центральної Ради говорити від імени українського народу. З делегатів пам'ятаю тільки прізвище Шахря, бо про нього складали всякі анекдоти.

Стояла зима. Нарешті пролетіла чутка – мир підписано. І раптом у місті почав відчуватися збільшений неспокій: гостріше додержувалися заборони виходити після комендантської години; частішали випадки бандитизму. А потім почалася невидима евакуація, вивозили цінності. Оповідали про те, що вивезли скарби Михайлівського монастиря. Вивозили склади. Потім

одного дня через Київ пішло якесь незнане військо – дуже добре одягнені в незнайому форму солдати, з ними везли гармати, кулемети, усяку зброю. Військо йшло та йшло, і, здавалося, кінця йому не буде, тим шерегам, що карбованим кроком йшли Бібіковським бульваром. Вони одступали за Дніпро. Це були чехи, які виступали на стороні большевиків. Я дивилася, як зникали у приємку останні відділи, і думала: якою ж великою мала бути та сила, перед котрою вони тікали.

Весна була в повітрі, розтавав сніг. А в місті настала найнебезпечніша для «обивателів» пора безвладдя. Большевики одступали чи вже одступили, того ніхто не знав доладу, чутки, поголоски змінювали одна другу, і було дуже важко розібратися в тому суперечливому хаосі. Одного ранку до мене прибігла перелякана господиня. «Вас питає якийсь в шинелі, вийдіть, бога ради!» Вона боялася, що то шукають за мною і помешканню загрожує небезпека. Я вийшла до передпокою. Там стояв Лесь Полюга-Шуберт, справді у військовому одязі. Отже, наші в Києві! Я кинулася розпитувати, але в нього не було і хвилини часу, він тільки встиг сказати, що мир підписано, большевики відступають далі, і обіцяв прибігти, як тільки звільниться. Тут господиня почала улесливо прохати, щоб я умовила своїх знайомих охоронити її від неприємних пригод військового стану. Я запевнила її, що незабаром вернуться справжні хазяї тих кімнат, де я жила, а я віїду на своє помешкання. Вона мало що розуміла, але заспокоїлася. Тепер тяжко було всидіти в хаті. У місті начеб знов потрохи відживали люди, що приховувалися щоразу, коли мінялася влада, або відбувалися які-небудь поважні зміни. Як слимаки після дощу!

До Києва вступила Центральна Рада. На майдані Богдана Хмельницького відбувся парад. Вишикувалося стрілецьке військо з Коновальцем на чолі. Прапороньки маяли, кониченьки тупцювали, була весна, здавалося, вже ніколи не буде війни, розстрілів, облоги, військового стану, оце так світитиме сонце, буде батьківщина, рідна земля, загальне щастя. А ми ж були вже не діти! Але навіть на думку не спадало, що це тільки початок, і що доля батьківщини будується не так просто, що мало крові, а треба до неї ще багато дечого. «Той сум, оті тяжкі зітхання прийшли до нас згодом самі...»

Ми знов повернулися на Терещенківську. Шульгинсхуд, очі його гарячково блищали. Він був переконаний антантофіл, та і вся його недовга попередня міністерська діяльність була зв'язана з цією орієнтацією. А тим часом договір з німцями не міг не впливати; якої ваги чинником були німці, відчулося лише згодом, але незабаром.

У нас, молодих і наївних співробітників міністерства, було враження, що ось тепер, після оголошення самостійності України, її почнуть визнавати вс держави Заходу. Почали готувати посольства, приймали послів і до нас. Ясно, що то були представники центральних держав. Першим приїхав, здається, німецький посол, барон Мумм фон Шварценштайн. Оселили його в готелі на Бібіковському бульварі. Далі Австрія прислала графа Форгача, у місії якого був і галичанин Давид і ще якийсь консул. Крім того, мабуть, послом був Фюрстенберг. Потім прибув турок, Болгарія вислала професора Шишманова, колишнього міністра освіти і зятя Драгоманова. Голландія мала в невиразному ранзі консула Фокера, що був фактично дипломатичним представником, лише без відповідного оформлення. Ну, і знов таки, почав ворухитися дипломатичний консульський корпус з дуайеном Гріпарі на чолі. Антантські представники, полковник Денс і Піктон Багге зникли. Але Енно лишився, він був ніби швейцарець. В Києві було чимало-таки чужинців, у них вічно виникали усякі справи, які доводилося полагоджувати з консулами. Отак ішли дні за буденними справами.

Потрясаючою подією був похорон жертв бою під Крутами. Там загинула прекрасна молодь, серед неї – студент Володимир Шульгин, талановита, прекрасна, чиста людина. Я бачила той похоронний похід, але до трун не мала сили підійти. То були перші такі жертви серед нас, киян. Серед убитих було багато середньошкільників, по суті – дітей. Чи потрібна була ця жертва, я і тоді не була певна, адже ясно було, що вони йдуть на смерть. Вражала проте не сама смерть, а жорстокість. Ну, та що вже кроти – немало того було за громадянської війни, і тепер воно якоесь зливається в одну суцільну велику криваву жертву, з чийого боку не були б учасники. Тоді, в основному, ми думали, що загинули наші діти не марно. А хто зна, чи треба було саме того...

Ось що написав тоді Павло Тичина:

*На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українських,
Славних, молодих...*

*На Аскольдовій могилі –
Український цвіт! –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.*

*На кого посміла знятися
Зрадницька рука?
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро ріка...*

*На кого завзявся воїн?
Боже, покарай!
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих.
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.*

29/І. 1918 р.

У міністерстві йшла напружена праця по утворенню і відправленню посольств. З'являлося дедалі більше людей, і, коли очолювали посольства відомі українські діячі, то вже до складу рядових або й другорядних урядовців посольства діставалися й тоді люди не надто перевірені і заслужені, навіть, просто кажучи, не надто українські.

У міністерстві був Шульгин, загалом керував справами Лоський, персона з Петербурга, яку знали по клубу та синові, щирому хлопцю-середньошкільнику, який з усієї сили щиро горнувся до українських справ і фактично більше був вартий за свого батька. Той був просто петербурзький чиновник з певними малоросійськими симпатіями, а коли трапилася нагода (бо з Петербурга мусив виїхати), то почав службу на Україні, принагідно прибираючись у мантию громадського діяча, яким щось ніколи раніш його не пам'ятала.

Оце так ішла буденна метушня, а в Центральній Раді аграрного закону не було та й не було. Партії, що там були представлені, щось робили, між ними постав розкол, – а мені було «ніколи», довідувалася я про все це якось побіжно, бо й справді та праця, що її виконувала у міністерстві, відбирала весь час і сили.

Вирішила провідати батьків. Їхати було складно, але це улаштував мені Полюга, поїхала разом з ним, він нібито в якійсь справі. Дали нам паровоза, вагон і якусь охорону, бо тоді залізничний шлях ще не був упорядкований. Доїхали аж за Козятин, а тоді поїзд став. Приходить Полюга та й каже – доносять, що шлях мінований, але, може, просто лякають? Вирішили – поїдемо, будь-що-будь: або брешуть, або, може, проскочимо. Нічого нам не сталося, так і неясно, кому було потрібно, щоб ми вернулися. Прибули до Уманя, пробули день чи два у батьків і повернулися до Києва. І з нами наш броневик неушкоджений.

Гетьманщина

Прийшла весна. У місті щось діється, а ми – не знаємо. Приходжу вранці до міністерства, нікого з керівників немає, сам Лоський, розгублений, збентежений. Кажуть, нібито вчора проголосили Скоропадського гетьманом. А що ж нам робити? Жодних директив, жодних відомостей від уряду. Лоський посилає мене до Грушевського. Лечу до Центральної Ради, близько ж. За декілька хвилин стою біля входу. Там – два юнкери з білими пов'язками (і рушницями). Не пускають. Росіяне. Лайнулася, але справа була ясна. Подалася до міністерства. В той час там виринули чутки, буцім десь засідають представники партій. От Лоський і доручив мені знайти оте засідання або Грушевського і принести йому директиви, а він чекатиме у міністерстві. В місті тим часом пострілювали – хто, кого, було неясно, але для певности я взяла міністерську машину і заїхала до німецького посла попрохати німця-вартового, бо в них не стріляла жодна з сторін, ні новий, ні старий уряд. Приймав мене Мумм. За перекладача правив Полюга, я не хотіла, щоб посол знав, що я володію німецькою мовою. Але він дуже швидко зловив мене на тому. Коли ми в загальних рисах виклали, де і пощо я маю їхати, він одразу ж згодився дати охорону і зробив якесь зауваження, що молоді панни займаються такими важливими справами. Я спалахнула і відповіла, правда, через перекладача, що я в нього не молода панна, а урядовець міністерства закордонних справ такого-то (досить високого) класу. На тому справа і скінчилася. Далі ми вже їздили

з німцем у шоломі, який сидів, мов той момут, біля шофера. Ніде в нас не стріляли.

Перш за все ми поїхали на те засідання партій. Відбувалося воно у якомусь приватному помешканні. Коли я ввійшла до накуреної, аж темно було, вузької кімнати, саме кінчав промову Винниченко. З ним я не була знайома. Здається, він же і головував. Я виклала доручення Лоського. Виявилось, що і самі представники, зібрані тут, не дуже орієнтуються в подіях. Їм треба було знати, на чийому боці військо, генеральний штаб та полк Аркаса. Вважали, що в даній хвилині потрібна диктатура, яку мали протиставити гетьману. На диктатора пропонували Сидоренка. Мені пропонували зв'язатися з усіма, бо я одна мала машину і могла безпечно їздити містом. Погодилася і поїхала до військового міністерства та штабу. Говорила з Аркасом. Він відповів, що його частина на боці Центральної Ради. Подалася до начальника Генерального штабу Слівінського. Ще надолі, на першому поверсі, зустріла своїх хлопців, що показали мені надруковану в генеральному штабі і підписану вже Слівінським відозву, де він визнавав гетьмана. Тоді я пішла до нього самого. Генерал, невеличкого зросту, досить гарний з лиця, не менш кокетливий, очевидно позував під Наполеона. Він приймав мене в кабінеті, що, мабуть, до революції був будуаром: там стояли граціозні маленькі кріселка, позолочені, шовкові. Генерал провадив зо мною політичну розмову: він зробив «патріотичне» обличчя і прохав мене передати урядові його запевнення. Одночасно прохав мене сказати, де перебуває Грушевський, бо він хоче з ним зустрінутися. Його щирий запал, саме після того, як він годину перед тим підписав декларацію, яку я щойно прочитала, мало сприяв моїй балакучості. Я досить сухо відповіла йому, що передам його бажання Грушевському, але що далі я не уповноважена провадити з ним переговори.

Отже, я вже мала потрібні відомості про військо, до того можна було додати стрілецьтво Коновальця, що стояло на боці Центральної Ради. З тим я поїхала шукати Сидоренка, який був перед тим міністром пошти і телеграфу. Ми підїхали до великої кам'яниці, де довідалися, що саме тої ночі його було арештовано. Всі ці інформації я довела до відома комітету партій, який безперервно, мабуть, засідав у тій самій кімнаті, і де вже

зовсім нічого не було видно від диму. Там мені наказали відшукати Грушевського і від імені їх запропонувати диктатуру. Подалася шукати Грушевського. Він переховувався у Луцьких казармах, які охороняли січовики під проводом самого Коновальця, отже, у мене були якісь шанси добитися до нього. Коли я підїхала до казарм, то побачила, розуміється, вартового, що дуже пильно не пропускав нікого. Я зійшла з машини, підїшла до вартового і тільки тут пізнала його: це був Михайло Пелех, той самий стрілець, що пробув у нас літо на хуторі, доглядаючи коней, і з яким ми нарешті тоді домовилися. Тепер я одразу пояснила йому, наскільки справа важлива, і він викликав мені Коновальця, який завіз мене до середини, де у нетрях, в маленькій кімнаті, сиділо кілька людей, і з-поміж них я одразу побачила сиву бороду Грушевського. Біля нього сиділи його дружина, дочка Катерина, «малий» Ковалевський, міністр земельних справ і ще хтось, вже не пам'ятаю. Знов-таки все було оповите димом, хоч сам Грушевський не курив. Я нашвидку повідомила його, що міністерство закордонних справ післало мене по директиви уряду. «Які ж тут директиви...» – безнадійно зробив рух рукою професор. Тоді я продовжила: я розказала про нараду партій, про свою «анкету» військових чинників, про Аркаса, Слівінського і передала йому доручення партій прийняти диктатуру. Тут Михайло Сергійович підскочив, немов опечений: «Я? Голова парламенту – диктатуру?! Ніколи!» Я передала всі умотивовані піславших мене, розказала, як заїздила по Сидоренка. – марна праця, нічого було й думати його вмовити. Виходячи, я побачила ще Мельника і, здається, Сушка. Не можна було гаяти часу, і я поїхала знов до Винниченка, щоб повідомити про негативні наслідки своєї подорожі. Більше мені там було нічого робити – я заїхала ще до міністерства, щоб там знали, що ми лишаємося напризволяще фактично, і поїхала додому, на Малу Васильківську.

Цілий день ми обоє були голодні. Раптом тут загворив наш момут: він прохав дати йому записку, щоб другого дня його звільнили від вахти. Полюга на хвилинку завагався, але я порадила йому неодмінно дати таку записку, воно було навіть пікантно, адже ми знали, що уряд уже повалено. Він на коліні написав щось німцю, і той з подяками прийняв записку. Уявляю собі, як він з неї скористав, бідака!

І от настав гетьманський ранок... З дипломатів тільки Шишманов, посол Болгарії, та голландець Фоккер були зацікавлені в поладженні конфлікту: на прохання Шишманова я возила його на переговори з Ніковським Андрієм Васильовичем, що нелегально перебував у Києві. Про що була мова, не знаю, а тільки наслідків не було жодних. Це хіба тільки трохи зблизило мене з ним, особливо ж з його дружиною, Драгомановою. Пізніше, вже за кордоном, ми зустрінулися з нею у Цюриху, і там я зрозуміла, що вона ставилася до мене тепліше, ніж це мало б бути при першому знайомстві.

Отже, життя в міністерстві продовжувалося. Міністром було призначено Дмитра Дорошенка. Він був історик за освітою, соціаліст-федераліст за партійною приналежністю, педагог, здається, за фахом. Але в роки першої війни він був досить значною адміністративною персоною, і то стало його істотою, цьому він сам надавав найбільше значення, думається, звідти походили його зв'язки, і він, будучи міністром, мабуть, все-таки почував себе в Союзі міст. Це був старий українець. Не віком, а більше зв'язками з старими українцями та організаціями. Отже, його вступ до гетьманського уряду був досить складною справою: з одного боку, старі українці, яким не надто важила соціальна сторона переконань кабінету і взагалі майбутня політична лінія Скоропадського, ці українці були стурбовані, що всі майже українські діячі тепер з тих чи інших причин не могли, чи не хотіли брати участі у житті країни. І то саме в таку пору «становлення», коли все могло піти шкереберть, знаючи бодай приблизно, що являв собою гетьман, його звикле оточення та міркування, що призвели до його іменування. Отже, українцям вважалося конче потрібним залишити свій елемент у складі нового уряду. Ці приблизні міркування я чула з уст самого Дорошенка, якому, очевидно, все-таки залежало на тому, щоб українське суспільство саме так розглядало його вступ до уряду. Певно, це говорилося не особисто для мене, бо мене він мало знав і я для нього нічого не важила, але я була тісно зв'язана з чималою кількістю українських діячів іншого типу, і йому, мабуть, хотілося довести це до їх відома. З другого боку, поза тими вищезгаданими міркуваннями, він прекрасно розумів, що великою мірою відривається від звичайного українського суспільства та угруповань, з яких він сам вийшов.

Щоправда, він був соціаліст-федераліст, а це – найпоміркованіша в розумінні соціалістичному течія, але... становище його було складне, мабуть, значну роль відігравав і його дядько, Петро Дорошенко, вже справді близький до Скоропадського. Та й Дмитро Іванович був людиною амбітною, і міністерське кріселко таки його вабило і саме по собі: як-таки, от був собі просто чоловік, а тепер міністр, чи там заступник, все одно, назва одна. Так чи інакше, а до нас він прийшов.

У міністерстві панувало замішання: уряд був іншим, а всі ж посли, відповідальні урядовці, радники тощо – лишилися ті самі, власне, вони й не лишилися, вони як члени соціалістичних партій вже не мали лишатися, але нових не було призначено, та й справа була зв'язана з закордоном, з акредитацією їх урядами тих держав, де вони працювали. У самому міністерстві також лишився власне один Лоський. Він був просто урядовцем з мінімумом декоруму для українського діяча: той же соціаліст-федераліст, володіння мовою та уміння носити «пристойну» одягу, разом з манерами великоміської людини. На той час, коли все було зайняте нашими людьми, ці дрібні невисокого порядку міркування мали, на жаль, подекуди значення. І от Лоський лишається. Йому це дозволили (так він мені казав) українські кола, бо інакше б міністерство перейшло у чужі, зовсім чужі руки. З апарату лишилася я, що працювала з Лоським з самого початку утворення перше секретаріату, а пізніше вже міністерства закордонних справ, а зо мною певна кількість інших, пізніших урядовців. І от почалася зміна декорацій. Я сиділа у тому самому кабінеті з гобеленами на стінах та мармуровим каміном, звідки я виряджала свого міністра з підробленою посвідкою у відступ на Житомир, за вікном був той самий сквер, а далі Ботанічний сад, де йшли бої з большевиками. Через цей самий мій кабінет ходили до міністра та Лоського представники Антанти, Польської сили збройної, консули і, після Берестейського миру, представники Німеччини, Австрії, Туреччини, Болгарії... Обставини мінялися, кабінет і я лишилися ті самі.

Минуло кілька днів, і передо мною стояв барон Мумм фон Шварценштайн зі своїм радником і жадав побачення з міністром Скоропадського. Ми дивилися одне одному в очі, як ті древні авгури, але кожний

пам'ятав мою візиту до нього, коли він давав мені німецьку варту в день перевороту. Я взяла його картку, занесла до міністра, і за хвилину: «Пан міністр жде Екселенцію». І він пішов до Дорошенка виявляти свою приязнь. Чергову німецьку приязнь черговому українському урядові. Так же легко пішли інші. Тільки Шишманову, мабуть, було внутрішньо тяжче. А втім, хто зна.

Мабуть, тому, що в міністерстві не залишилося старих діячів, мені доручили дипломатичний департамент. Я перейшла до величезної залі, різьбленої дубової ідальні Терещенків з розсувними дверима до парадної білої залі. Мій столик стояв біля вікна, за мною і стіл Полюги, а навкруги – кілька столів інших співробітників.

Тим часом почали повертатися з закордону наші дотеперішні посли, а їм на зміну почали готувати інших. У міністерстві було нове призначення – заступником міністра став Палтов. Про нього оповідали, що він був камергером царя. Не знаю, правда, чи ні; в основному, він перебував при гетьмані і звідти керував політичною лінією міністерства та його новими призначеннями. Нещодавно я переглянула спогади Дорошенка про цей період. Йому, Дорошенкові, здавалося, що Палтов допомагав йому в його роботі і скромно стояв осторонь. У мене, та й не одної мене, а всіх міністерських співробітників було якраз протилежне враження: керував роботою Палтов, а Дорошенко дуже скромно стояв осторонь. Він мав лише козацькі декоративні вуса, огрядну постать та досвід Союзу городів, не надто вже так близько споріднений з дипломатичним шляхом. Палтов був людиною дуже тертою, бувалою «у сферах» (чого бракувало всім нашим діячам переважно просвітянського типу). Він одразу вхопив основні тези своєї нової батьківщини і почав студіювати те, чого йому бракувало. Наприклад, він, людина вже літня, відчув певні невгоди від незнання мови. І яка ж була здивована, коли він попросив мене давати йому уроки української мови. Спочатку я подумала, що це просто трюк для здобуття симпатій українських кіл через мене, так би мовити, з розрахунком на жіночу балакучість. Але де там! Я почала систематично їздити до нього до гетьманського палацу, де він жив, і як же прів мій камергер, як учив задані мною лекції, незважаючи на незвичайну зайнятість в той час такими важливими державними справами! Палтов учився, насправді вчився і працював. Його

цікавила історія, економіка, окремі проблеми українського державного будівництва. Це була не наша людина, але вона викликала до себе повагу. Не кажучи вже про те, що він справді розумівся на дипломатії, принаймні з тим її обсягом, який я зустрічала до того часу. З свого боку, він навчав і мене. В той час нам часто доводилося писати німцям ноти з нагод численних конфліктів між нашим населенням і німецьким військом. Траплялося багато безпідставних арештів, усякого роду зловживань з боку наших «союзників». Міністерство збирало такі скарги, а часом з нагоди якої окремої пригоди, писалися ноти. Перше їх писали радники, а тепер одного разу Палтов доручив скласти таку ноту мені. Я запитала його, які основні тези. Він звелів мені писати цілком самостійно і принести на нашу лекцію мови. Прочитав мою творчість дуже уважно і... перекреслив сторінку. Не так! Він трохи порозмовляв зо мною і звелів назавтра дати новий варіант. Там також було чимало змін. Так він робив раз у раз, і згодом я дещо опанувала елементи дипломатичного листування. Дещо пізніше було відкрито нову вищу школу, або, може, скоріш курси, що називалося «Конзулярна академія». До неї приймали людей тільки з вищою освітою. Жінок там було дві: я та сестра міністра шляхів, Ганя Пилипчуківна, моя університетська приятелька з Петербурга. Викладала київська професура. Пам'ятаю, міжнародне право викладав радник міністерства, професор університету Ейхельман (і складала) останні іспити, Ейхельман раптом запитала мене, чи колишній його студент Суровцов не родич мені? То був мій батько, і з часу його навчання минуло не менше двадцяти п'яти років. Старий був дуже задоволений зі своєї виняткової пам'яті, якою він пишався, і дуже сердечно ставився до мене протягом нашого знайомства. Отже, тепер я мала диплом «Конзулярної академії» і право займати дипломатичні посади. Для жінок того часу це було новиною. Мені ж воно справило дитячу приємність, бо чимало справ з міжнародного права робилося в нас, так би мовити, напонамацьки, а тепер я порівнювала з міжнародними нормами, і мене тишило, що ми «справжня держава».

Не тишив мене тільки часто новий склад наших дипломатичних представництв. Раніш, за Центральної Ради, я звикла бачити в шерехах дипломатів, або зна-

них старих українських діячів, або молодих, не менш знаних, своїх товаришів та майже однолітків. Може, вони й були надто молоді на погляд країн, де вони представляли Україну, але їм не раз давали високу оцінку старі світові дипломати, як-от Чернін Севрюкові або Гофман Любинському, за їх виступи та промови. Головне ж було навіть не це, а глибока певність того, що тим людям дорога наша справа, що за неї вони радо віддадуть своє життя і що поза тим для них в їх роботі не важать жодні міркування. Ну, а тепер пішли гетьманські кандидатури. Правда, до Австрії було призначено відомого діяча, Вацлава Ліпінського, представника нечисленної групи українців-католиків, якого знали і шанували як серйозного дослідника історії України, його роботи з Хмельниччини нас захоплювали, але все-таки одночасно він був польський поміщик, і це мимовільно не забувалося. А що вже до складу його оточення, то воно викликало ще менше симпатії, і не тільки симпатії, але і певності.

Приблизно так було і з Берліном: туди отримав призначення барон Штайнгайль, Федір Рудольфович. Це вже була літня людина, також знана, але вже більш старшим українським громадянством, саме тими колами, до яких ми, молодь, палка і «самостійницька», ставилися з певним застереженням, бо від них завжди могли сподіватися повороту до їх звичайної позиції, якої-небудь культурної автономії та хіба нижчої української школи. Що нам було з того, що вони полюбляли, як і ми, українські пісні, що вони знали нашу класичну літературу, в нашій сучасності вони все одно блукали за своїми старими гаслами, а наші одягали, як смокінги та сюртуки (та й то не так, бо до одяжі вони звикли більше за наших демократичних хлопців). Вже навкруги Штайнгайля крутилися люди просто часто «порядні», яким хотілося своєчасно дременути за кордон. Так принаймні здавалося щодо більшості членів усяких наших посольств. В Туреччині Лотоцького змінив його колишній радник, граф (так звав він себе) Токарі-Токаревський, поляк, поміщик і нова для українців фігура. Такий довгий-довжелезний, сухорлявий, як ілюстрація до Дон-Кіхота. Ну, розуміється, аристократ. В Угорщині панував барон Василько. Ну, то була принаймні відома постать на Західній Україні, тобто в Галичині. Репутація в нього, хоча й члена сойму, не була абсолютно прозо-

рою, ходили чутки, що він великий гешефтьяр. Щодо українства нам судити було трудно, а тільки коли він приїхав до Києва і з'явився уперше в міністерстві, то у молодого Габсбурга, відомого претендента на корону України Василя Вишиваного, вимова була значно чистіша. Коли розмовляв Василько, відчувався німець чистої води, яким він, зрештою, таки ж не був.

До Болгарії призначили Олександра Шульгина. Це було, після поста міністра закордонних справ, немов почесне вигнання. Але він, як і всі соціалісти-федералісти, не одмовився, а поїхав. В Болгарії його знали, зв'язки з Шишмановим чимало підносили його авторитет, ну, так воно і пішло...

Крім тих дипломатів, з'явилася ціла зграя менш відомих раніш, але не менш енергійних. Частина з них являла собою дипломатів для певних доручень та місій, а навколо них крутилися зовсім дрібні молоді паничі в ранзі дипломатичних кур'єрів. Їх було багато, вони періодично їздили до різних країн, а в безробітний час сиділи у мене в дипломатичному відділі і виконували окремі спеціальні роботи, щось на зразок діловодів. Але до канцелярської роботи вони були непризвичаєні, мов, особливо ж української, переважно не знали, розмовляли стараним суржиком, гарно вбиралися і носили краватки, навізнені з усіх тих закордонів, куди їм принагідно траплялося їздити. Де вони назбиралися на мою голову, не знаю, бо приймав їх Лоський, а протекція була різна, чи то когось з діячів, чи з гетьманського палацу, господь їх відає, звідки тільки бралися.

Це саме стосувалося і апарату посольств. Там уже, очевидно, підбирав їх собі кожний посол... Так з великих панів з'явився Кочубей. Палтов наказав мені провітати його щодо українських справ, і ми мали з ним кілька ґрунтовних розмов. Кочубей був дипломатом, освіченою людиною. Виявилася і поїхало до Відня подружжя Храпків, вони обоє були адвокати, він просто звичайний російський присяжний повірений, а вона – небога «того самого» Драгоманова, дочка лікаря Драгоманова, що жив і працював у Варшаві. Славний рід не тільки одкрив двері міністерства, але і зобов'язував Оксану до певного мінімуму, якщо не політичного, то національного. Мовою вона володіла, тягла за собою чоловіка, якого, мабуть, любила, але який був її блідою тінню в усіх відношеннях. Пізніше я заприязнилася з нею і пізнала їх ближче, а в той час вони просто про-

майнули через мої руки, як і більшість інших. Наприклад, був такий дипломатичний кур'єр Юрочка Білиць. Це був молоденький київський адвокат, якому дуже кортіло виїхати з Києва. Спочатку він їздив кур'єром, а потім зачепився секретарем віденського посольства і працював там довго, аж до скорочення штатів перед самою ліквідацією посольства.

Штат міністерства дедалі зростав. З'явилися перекладачки – Оксана Лотоцька, що повернулася з батьком з Туреччини, але ще не встигла вийти заміж за Токаревського, Зося Вольська, панна з українців-католиків, учениця з львівського Василіянського кляштору, знайома Ліпінського; графиня Пален, яка звідкись, мабуть, втекла і працювала друкаркою, панна Джунківська, дочка генерал-губернатора, чи що, якогось великого достойника. У нас потроху мінялася атмосфера. Були ще просто незнайомі мені друкарки. Перекладачка Ірена Добродієва, студентка комерційного інституту, напіванглійка, напівфранцузька, що справді досконало володіла цими мовами, а крім того, і українською. Але обличчя вона не мала, тоді як усі попередні – кожна виразно відображала свій прошарок. Особливо активною була Вольська. Вже не надто молода, завзята католичка, вона в міру сил робила рекламу новій постаті, що з'явилася на нашому обрії. Це був отець Бон, бельгійський католицький священник. Він був знайомий з родиною Вольських (там ще була мати, завзята католичка), обертався серед антантських представників, а значно пізніше (знаю це не з життя, а вже з літератури) таки поїхав українським дипломатом за кордон. Дуже елейна постать, якась тиха, безшумна тінь, на мене він справляв неприємне враження, хоч я знала його абсолютно поверхово. Проте у міністерство він заходив – чого і до кого, не знаю. Панна Зося аж захлапалася, говорячи про нього, але й сама вона, дуже екзальтована і побожна, не надто могла приваблювати нас, молодь зовсім іншого типу. Щоправда, завжди лишалася спільна точка – отой патріотизм український, але й він у неї виявлявся якось крізь божественний серпанок напівчерниці, що «діє» в світі, а сама перебуває на небі. Нібито Бон з'явився як дяч покатоличення, що в ту пору починало активізуватися не тільки у нас, це до того ще був історичний уніатський ґрунт, але і в Росії, хоч про те я дізналася вже значно пізніше.

Взагалі в міністерстві була сила найрізноманітніших людей, пригадуються вони, як у калейдоскопі. От приїхали якісь посли з Зеленого Клину, щоб прийняти їх до українського підданства. Через неможливість ця романтична пригода так, здається, нічим і не скінчилася. Іншого типу були відносини з Доном і Кубанню – звіди фігурували генерал Черячукін, був і Безкровний. Ближче їх не знала, тільки в міру чисто службових зустрічей, бо зносили з ними відбувалися поза моїм обрієм.

За тих часів трапилося в Києві дві події, що дуже схвилювали населення і мали тяжкі наслідки. Одна з них – убиство генерала Айхгорна. Незабаром після гетьманського перевороту мене викликав до свого кабінету міністр Дорошенко. Там сиділо два німецьких генерали. Дорошенко представив мене їм. То були Гренер і Айхгорн. Гренер, мабуть, виїздив, а Айхгорн залишився. Але ненадовго: незабаром його було вбито. Атаент мав величезний розголос. Важко сказати, чи німці стали обережніші, а все одно відчувалася значна зміна. Того ж літа трапилася друга подія. Був, мабуть, ще ранок. Чогось я вийшла з свого кабінету і мала йти через залю. Раптом двері на балкон самі відчинилися і щось відкинуло мене до протилежної стіни. Одночасно став чорний стовп на небі і почувся страшний вибух. Вікна задзвеніли, десь з вулиці почувся брязкіт. Земля здригнулася. Крім «ураганного вогню» Муравйова, я жодних вибухів у житті не чула, але тут одразу зрозуміла, що відбувається вибух страшної сили. Наші люди побігли на вулицю. Скоро з'ясувалося, що вибухи йдуть зі Звіринця, і вони повторювалися раз у раз. Казали, що детонація дасть ще вибухи інших складів, і од Києва не лишиться нічого. Хто вибігав на вулицю, хто взагалі втрачав над собою управу, мені не було навіть лячно, але я тільки подумала, що треба якось попроситися з мамою, і мені майнула думка написати записку. Але за хвилину я подумала, що від записки чей же також сліду не залишиться, це розсмішило мене, і настала розрядка. Вибухи потроху ушухли, тільки стояла чорна грізна хмара диму. На місце катастрофи викликали військо, наскільки воно правдоподібне. Жертв було багато, про це говорили багато в місті, вибух зруйнував великий район, а в цілому місті в будинках було повибивано вікна з того боку, звідки йшла повітряна хвиля.

Літо йшло неспокійне: прийшли вісті, що у Сквирі, а може, у Шполі арештовано Михайла Лисого, мого старого товариша з нашого гурту, потім я одержала листа від Притули – це був галичанин, здається, стрілець, він працював у міністерстві якимсь дрібним урядовцем. То був високий мовчазний хлопець, на якого я ніколи не звертала уваги, отак, писав собі папірці, плував часто і здавався мені недоладним. Потім він зник і почав працювати десь на периферії. А це писав прощального листа з в'язниці, куди його посадили нібито німці і мають розстріляти. Йому ні з ким було попроситися, і він от пише до мене. Вразило мене це страшно, може, саме тому, що я ніколи не звертала на нього найменшої уваги. Тепер я почала бігати до міністра, писали якусь ноту до німців, але знов брак уважності до людської долі – я так і не довела, мабуть, справи до кінця, бо не пам'ятаю, що з ним сталося, чи його звільнили і він виїхав до Галичини, а то також не було просто, чи загинув.

А справ ставало дедалі більше. Всі поодинокі справи ми об'єднували до якоїсь групи і писали ноту, чи то до німців, чи до австрійців, в залежності від того, яке військо чинило порушення. Запам'яталися мені обставини однієї австрійської ноти. Було воно саме в день, коли наше міністерство оголосило страйк, прилучившись до інших. Справа, як я вже згадувала раніш, полягала в тому, що почали звільняти українців, а діловодство переводити на російську мову. Було утворено по міністерствах страйкові комітети, очолювала їх Софія Федорівна Русова. Від нашого входили Слісаренко та я. Відбулися збори комітету, і от нам з Слісаренком, який також уже працював у нашому міністерстві, довелося йти до Дорошенка і повідомити його про це. Слісаренко був людиною дуже повільного темпераменту, до того, тоді він мені здавався вже старим. Прийшли урочисто до міністерського кабінету, посідали. Промовляв Слісаренко. Дорошенко, розуміється, знав прекрасно про страйк, бо це була взагалі нечувана подія і про неї пішов широкий розголос. Але, може, він таки сподівався, що його, українця, якось обмине ця доля, тим більше що у нас листування провадилося або українською, або французькою мовами. Він спробував натякнути про це, але ми пояснили, що протест не стосується його персонально, а всіх міні-

стерств в цілому. Тоді він раптом згадав, що ми маємо негайно відіслати до австрійців ноту протесту.

Справа була справді дуже важлива і торкалася життя людей. А тим часом міністерство вже фактично страйкувало, і ми як комітетчики доклали труду, щоб таки всі пішли з роботи. Дорошенко хвилювався, він завжди брав близько до серця такі справи. Поміркували і ми з Слісаренком. Досвіду страйкового, так би мовити, ні в мене, ні в нього не було. І прийшли ми до висновку, що ноту належить обов'язково післати, і взяли на себе функції, так би мовити, страйколомів – нехай нас потім судять, але тим часом можуть загинути живі люди, і тоді вже не вернеш. Слісаренко, що працював у загальному відділі, розшуков належні для реєстрації книги, перевів усю процедуру, а я «запрягла» міністерський «Мерседес» і поїхала на помешкання до австрійського представника, графа Фюрстенберга. Служниця пустила мене, не подумавши, очевидно, просто як якусь панну. Коли я опинилася вже на порозі, Фюрстенберг був у салоні. Він зробив перші кроки, а потім, пізнавши мене, перелякано подався назад. В руках у мене був портфель. Очевидно, це і злякало графа. Справа була невдовзі після атентату на Айхгорна. Я не витримала і розсміялася. Тоді й він опритомнів, я передала йому власноручно ноту, і на тому справа скінчилася.

Коли через кілька років розбирали вже по австрійській революції матеріали у віденському міністерстві закордонних справ, у цьому брав участь один галичанин, і він розповідав, що в донесеннях з України мене, як урядовця нашого міністерства, було охарактеризовано як «закляту патріотку». Чи не Фюрстенберг мене характеризував?

На Україні усюди здійснювали повстання – і стихійні, по селах, де німці таки продовжували самотужки грабувати хліб, і по панських маєтках, куди часом поверталися поміщики або управителі і прибували карні відділи, що відбирали реманент у селян. Виникало безліч непорозумінь, бо не можна було дати собі ради: хто сів на землях, а хто і на яких умовах мав збирати той уро-жай? Частина панів, які ще не втекли раніш, тепер часто лагодилися виїздити, звертаючись за поміччю до влади або безпосередньо до німців. Їздити стало взагалі важче і небезпечніше з кожним днем. З фронту по-

верталися полонені, біженці, армія тікала, хтось вертався до нас, хтось, навпаки, тікав на той бік.

У місті було також неспокійно, і були найрізноманітніші групи невдоволених: втікачі з Росії були невдоволені, бо не знайшли повністю того, що шукали, ні політично, ні економічно; німці не бачили великих досягнень в порівнянні з попереднім урядом Грушевського; українці-націоналісти опинилися знов у колишній Малоросійській губернії, національна бутафорія спотворювала стару романтику, «самостійники» в широких голлівських штанах та поясах, у своїх голомозих з оселдцями головах не мали жодної світлої думки і залюбки висловлювали свої убогі думки на «общепонятном» нареччі, бо з українством не мали нічого спільного, крім надії вигідно примоститися коло нового незрозумілого державного організму. Отже, старим українцям було тільки соромно за все, що робилося навкруги під убогою маркою українства, насправді ж їх участь і вага в уряді була мізерна. Соціалістичні українські партії пересліджувано нарівні з російськими, проте останні їх зневажали вже з своїх мотивів. Большевики провадили невпинну агітацію, яка дедалі ставала легшою, не кажучи вже про робітництво, а й серед селянства, бо програма їх була ясна – «підходяща» по основній, земельній проблемі. Земельний закон Центральної Ради, прийнятий напередодні перевороту, так і не встиг дійти ані до життя, ані бодай до відома широких мас. Над осінь ми довідалися, що навколо Києва концентрується повстання проти гетьмана. Повставали, як завжди, большевицькі загони, селяни.

Знову утворилася українська армія навколо нового уряду Директорії, до якої ввійшли Винниченко, Петлюра, Швець, Андрієвський та Макаренко. Чи не основною реальною силою були знов-таки галицькі січові стрільці під проводом Коновальця та Мельника. Все це наступало, підходило ближче та ближче до Києва – кільце замикалося, фактично це була облога. Всі ці чинники перебували для нас, киян, у невідомих взаємних відносинах, бо були вони надто різні, але ясне тільки одне, що в той час саме існування кожної з тих груп та їх спрямованість проти гетьмана йшла на користь повстання. Лінія фронту вже була десь близько під Київом, бо її зночі переходили ті, що тримали зв'язок з «внутрішніми» повстанчими групами. Конкретно я знала це тому, що через свою друкарку Ніну Онацьку передавала не

раз через невідомих мені переходчиків ті інформації, які могли б повстанцям придатися.

Атмосфера у Києві ставала дедалі, то більш напруженою. Збройними силами міста командував граф Келлер, а потім його змінив князь Долгорукий. В той час міністром закордонних справ було призначено Афанасьєва, професора всесвітньої історії, вченого, вже дуже літню людину. Мене призначили директором чи начальником відділу преси, що давав інформації пресі та видавав два місячники: «*Ukrainische Nachrichten*» (німецькою мовою) і «*Ukraine*» (французькою). З останньої вийшов лише один номер, досить гарно видана брошура з загальними відомостями про Україну. Що ж до німецького видання, то йому більш пощастило. Редактором його було запрошено бібліотекаря університету, професора Кордта, матеріали ж до французького видання складав Микола Чечель, колишній генеральний секретар Центральної Ради, український соціаліст-революціонер, мій давній товариш по петербурзьких громадах та студентських організаціях. Тепер він працював як редактор у відділі преси нашого міністерства. За тих часів на мені лежала цензура інформацій, які давала кївська преса з міжнародної політики, все те, що могло з'явитися у закордонній пресі. Представники газет не раз приходили по інтерв'ю до Афанасьєва, ще частіш їх цікавість з його доручення задовольняла я.

Одного разу було ухвалено зробити щось на зразок теперішніх прес-конференцій: скликали представників усіх газет, представники командування та міністерства внутрішніх справ давали інформації про становище столиці та уряду, я подавала те, що міністерство закордонних справ в особі Афанасьєва вважало за бажане дати до друку. У великій залі зібралось чимало журналістів. З «верхушки» були присутні граф Келлер, князь Долгорукий та старший цензор Зінов'єв, який був цензором ще за царських часів, ну, і від нашого міністерства післи мене. Засідання пройшло малоцікаво, потім журналісти розійшлися, а лишилося кілька нас. І тут, пам'ятаю, Долгорукий на карті показав нам, де і які стояли повстанці, які місцевості були зайняті, а які ще трималися гетьманців. Потім він говорив про серйозність становища і небезпеку. Повернувшись на роботу, я постаралася передати це через фронт.

Закордонний зв'язок підтримувався лише розмовами по прямому дроті, який ще функціонував на той

час. Мав доступ до нього мій міністр, а супроводив його урядовець міністерства закордонних справ, а в той час ад'ютант начальника генерального штабу Слівінського, мій добрий товариш О.Полюга. Зміст тих розмов ми доводили до відома кого належало. Одного ранку схвильований Афанасьєв, що мав до мене довір'я та прихильність, кличе мене і довірчо прохає простежити, звідки виходять інформації про розмови по прямому дроті. «Тут є якісь шпигуни, і я прошу вас простежити, хто б це міг бути, бо з гетьманського палацу точно перевірено, що розмови відомі». Ясно, що у гетьманському палаці розвідка була добра. Я запевнила свого міністра, що вживу всі сили на виявлення такого обурливого факту, а сама почала думати, що ми всі не дуже певно тримаємося. В місті йшли безперервні арешти, розуміється, раніш чи пізніш слід мусив натрапити і на нас. Проте нічого не можна було зробити, треба було триматися, бо дні були лічені. Хто довше протримається?

Знову ранок. Приходжу на роботу. Чечеля нема. Звичайно він був дуже пунктуальний, та й взагалі у нас не спізнювалися. Трохи згодом господина, де він мешкав, передає, що його вночі забрали і вона турбується, як послати йому передачу. Справа серйозна подвійно, бо в той час вже траплялися іноді розстріли типу самосудів чи «неорганізованости», а Чечель був не надто видатною постаттю, і його могли знищити, не завдаючи собі труднощів докінченням формальностей. Треба було визволяти. Але як? Я вирішила використати поки що довір'я і добре ставлення до себе Афанасьєва. Я з'явилася до нього в кабінет схвильована, обурена і сказала, що просто не можу далі працювати в міністерстві. Він почав мене заспокоювати, спитав, у чому справа, і я негайно виклала, які перешкоди нам робить міністерство внутрішніх справ: «Ви тільки уявіть собі, саме коли у нас така напружена і відповідальна робота у відділі преси, коли у місті таке становище, «вони» раптом, не погодивши з вами, не сповістивши нас, забирають, арештовують нашого редактора! І це напередодні здачі матеріалів! Така солідна, працююча людина, як наш Микола Флорович Чечель, і от якраз він їм підозрілий... А як я тепер без нього видам черговий номер? Нехтувати міністерством такого значення, як наше, це вже занадто!» – «Та ви не хвилюйтеся, ясно, це просто непорозуміння, ми поладимо цю справу!» Я подумала, що тут дорогий не тільки кожний день, а і кожна

година, хто ж знає, про що може встигнути довідатися поліція та розвідка! «Що можна було б зараз же зробити?» – досить простодушно запитав міністр. Я порадила негайно зв'язатися з міністром внутрішніх справ і з огляду на важливість та терміновість справи запропонувала, що сама поїду до Кістяківського, щоб докладніше все пояснити. Афанасьєв зрадів, що дешево спекався мене, одразу ж написав мені листа до Кістяківського та ще й подзвонив, прохаючи, щоб той прийняв мене у спішній міністерській справі.

Мені дали машину, і я поїхала до царського палацу на Печерську, де містилося міністерство внутрішніх справ. Незабаром я поза всякими чергами сиділа в кабінеті «українського Столипіна», як називали міністра. Це була огрядна репрезентативна постать, культурний, навіть витончений «пан». Їх родина, вчених та громадські діяльних старих українців, дала кількох видатних діячів. Ігор Олександрович – оцей самий, залишив найсумнішу пам'ять: його талановитість не принесла йому нічого далі поста міністра Скоропадського, в добу і в складі уряду, від якого нічого було сподіватися. Імпозантний вигляд маскував повне безсилля. Але настільки сили він ще мав, що незабаром, з'ясувавши справу, дав мені записку до якогось начальства про звільнення Чечеля. «Ось вам ваш редактор, забирайте його!» Він ще трохи розпитував мене за мене та за батька, з яким він вчився разом не тільки в гімназії, а і в університеті і якого добре пам'ятав; потім кілька загальних теплих слів до мене, і, нарешті, я знов у машині. Я негайно полетіла до Пилипа Пилипчука, близького товариша Чечеля по Петербургу, а зараз міністра шляхів гетьманського кабінету, і ми, веселі та схвильовані, поїхали до старокіївського участку. Там ми запитали, де міститься той шеф, до якого дав записку Кістяківський, нам вказали на двері, і ми опинилися у великій темнуватій кімнаті, де нам сказали зачекати.

Ми сіли і почали розглядати присутніх, бо там уже було кілька осіб. Вони по черзі входили до других дверей, згодом виходили і йшли геть. Зрідка заходили нові, сідали і чекали на свою чергу. Треба зазначити, що ці відвідувачі справляли часом дивне враження: серед них були молоді і старі, чоловіки та жінки, убрані різноманітно і якимось не зовсім звичайно. Деякі з них мали знайомі мені обличчя, мені здавалося, що я вже не раз їх десь бачила. Через кілька хвилин з дверей вийшов начальник. Він зиркнув на прийомну і одразу

підійшов до нас: справді, ми кидалися в очі серед того оточення. Замість розмови ми подали записку міністра. Начальник зняковів: «Вас не туди провели. Будь ласка, я зараз дам вам відношення, вам доведеться проїхати до Лук'янівської тюрми і туди це передати». – «А нам же ніколи чекати!» – «Ні, ні, зараз же все буде зроблено!» І ми поїхали далі, до Лук'янівки. Там у конторі ми передали начальнику папірця, зараз же послали кудись, і за хвилину Микола стояв перед нами зарослий, неголений, веселий і трохи збентежений. Так відбулося його звільнення.

Пізніше ми з'ясували, куди це саме ми попали перше, у Старокиївському – то був відділ, куди з'являлися з справозданнями міські філери. Я не раз потім зустрічала ті морди, що запам'яталися мені за час очікування. Не диво, що начальник був дещо збентежений, що ми там просиділи певний час у невідповідному і засекреченому товаристві.

Чечель вернувся. Господиня навіть не встигла одправити йому подушку та передачу. Але тепер нам було вже зовсім ясно, що за нами не тільки стежать, а вже і натрапили на якийсь слід. Авантюра моя з Кістяківським придалася, але покладатися на то було ніяк, і вже тоді арешт чекав мене неминуче. А повстання підходило все ближче та ближче до міста. Для нас почалася певна гра: хто швидше. На всякий випадок я не ночувала вдома, ну а на роботі шансів на арешт було менше, бо то вже був би очевидний скандал. Розв'язання надійшло швидко – раптом гетьман зник з Києва. Казали, його вивезли німці, розуміється, прикрашували пікантними подробицями, нібито переодягненого на жінку. Так чи ні, але факт, що в місті його не було, і за деякий час в'їхала Директорія. Знов ми лишилися без міністра. Афанас'єв зник, не знаю, куди він подівся. Він мало що зробив і вславився хіба що лише фейлетоном Ніковського у «Новій Раді» під назвою «Жорж Опопонакс». Розуміється, він не був жодним політичним діячем, а просто вченим, до краю захопленим своєю наукою. Пригадую собі, коли нам залежало на тому, щоб потроху викликати роздратування у дипломатів проти гетьманського уряду, я робила такі експерименти з старим. Приходив, приміром, ну, німецький посол. Я мала негайно доповісти міністру про аудієнцію. І от я йду до міністра, доповідаю про німця, що жеде в прийомній, і питаю: «А пробачте, професоре, от у Виноградського згадується, що Ірландія...» – і

викладаю йому тези, проти яких він заперечує в своїх книжках. Афанас'єв спалахує: «Як ви тільки не розумієте, це ж абсолютно хибна точка зору...» Він півгодини викладає мені помилки свого наукового опонента. Я уважно слухаю, часом перепитую і потім довго дякую, що мені тепер, мовляв, цілком ясно все про Ірландію. А німець сидить у прийомній і лютує на таку зневагу, що його примушують чекати, на безтактність міністра закордонних справ.

Взагалі у приймальній траплялося чимало комічних епізодів. Одного разу, наприклад, зайшов представник Голландії Фокер. Він дуже гарно ставився до мене, був приємною людиною, і його ставлення до гетьманського перевороту назавжди лишило приємні відносини між нами. Так от, він зайшов колись до міністерства і приніс мені коробку якихось гарних цукорків. Я подякувала, і він досить скоро пішов. Другого дня в газеті з'явилася замітка про дипломатичну візиту, яку складав не знаю вже в якій справі представник Голландії. Ми обоє дуже сміялися з того. виявилось, що в той час у приймальній був журналіст-репортер, і він вирішив виявити свою ознайомленість з подіями у міністерстві.

Так от, гетьмана вже не було. Я не пам'ятаю боїв у місті, ні шумного, урочистого в'їзду Директорії. Правда, оповідали, що Петлюра в'їхав на білому коні, але тому, що я це чула не вперше, а й тоді, коли білого коня не було, думаю, і цим разом справа стояла інакше.

А от що вже достеменно було, що наше міністерство улаштувало бенкет з нагоди повороту уряду і доручило організацію трьом жінкам з міністерства: мені, Оксані Лотоцькій і не згадаю, кому третій, чи Вольській, чи Добродієвій, бо всі три володіли чужоземними мовами і більш-менш надавалися до цього завдання. Приміщення нам дали дуже миршаве, здається, на Володимирській вулиці, там, де була «Северная». Знаю, що зала була на першому поверсі, низька і незугарна, з ложами на підвищенні.

Бенкет вийшов невдалий. Не через невдале приміщення, а тому, що все йшло негарзд: із запрошених прибули тільки турки та другорядні представники, самі члени Директорії частково спізнилися, Петлюру вже й ждати перестали – його щось затримало, але ми були повідомлені, і все йшло якось неспокійно. Того вечора я познайомила особисто з Петлюрою. Був він дуже втомлений, невеселий. Три-

мався незвичайно просто і привітно. Кілька хвилин ми сиділи разом при столі, і я розказала йому легенду про білого коня. Він сміявся, також розповідав щось, здається, про свою маленьку дочку. Потім надійшли інші люди, інші розмови.

Керував тоді міністерством, як мені здається, знов Шульгин. Залишилася в пам'яті лише гарячкова атмосфера відряджень за кордон посольств, місій. Тепер уже намічали людей і в країні Антанти. У німців була революція, вони самі не знали, на яку ступити тут, у нашій землі, де вони досі почувалися такими певними. А тепер їх гнали самотужки селяни, шарпали большевики, повставали власні військові відділи і самовільно поверталися на батьківщину, захоплюючи з боями наш транспорт. Одночасно робилася не одна кривда і нашим селянам. Про взаємне невдоволення писалися, як і раніш, ноти, тільки тепер ті клаптики паперу осягали ще менших наслідків – за ними не стояло реальної сили.

Перед самим переворотом (падіння гетьманщини), Палтов зібрався на дипломатичний пост у Франції і запросив мене у склад апарату. Я майже погодилася – то було ненадовго, а дало б мені чимало досвіду, людина це була розумна. Проте до тієї подорожі не дійшло. День у день в міністерстві готувалися дипломатичні грамоти, немов уся Україна мала виїздити. Дипломатичні кур'єри повмощувалися при посольствах, місіях.

Тим часом велика і відповідальна місія мала їхати на Версальський мир – до Франції. Очолював її Сидоренко, отой, що я його шукала з доручення партій на диктатора рік, ба менше, тому. З ним їхало багато радників, перекладачів, технічного персоналу... Адже ця місія мала представляти Україну уперше в країні Антанти! Це ж не яка-небудь Італія! Париж, центр світової політики, осідок найвизначніших дипломатів!.. І мені випало їхати також туди. Я підготувала не лише документи, а і велику бібліотеку інформаційного бюро, секретарем якого мене було призначено. Адже там доведеться важко без матеріалів під рукою. Все, що ми тільки змогли знайти, було упаковане до великих скринь. Не забули ми і декоративного етнографічного матеріалу – чей же в приміщенні нашої майбутньої місії знадобиться не один килим чи рушник!

Ну, а люди? Хто ж мав їхати на версальські переговори? Радники були різноманітні: поїхав Олександр Шульгин, колишній міністр закордонних справ,

старий антантофіл, що мав деякі знайомства з донімецьких часів; з ним їхав дрібним урядовцем його молодший брат Микола, їхали брати Галіп, Артем як дипломат, Тодот – як журналіст; всіх журналістів очолював Володимир Кушнір (редактор віденського «Ukrainische Rundschau»), вмотився Зархі, але той, здається, хотів тільки виїхати з Києва, не претендуючи на фактичну посаду, поїхало подружжя Мирних, Іван Іванович та Зінаїда Іванівна, князь Трубецькой з дружиною, Петро Дідушок, Дмитро Ісаєвич, Макар Кушнір, машиністка міністерства Ольга Рачинська, перекладачка Ірена Добродієва, подружжя Левицьких – Микола (що укладав мир у Берестю) та Ніна, – не згадаю вже усіх, а було нас багатенько. Віз до Парижа ми, певно, не мали, вирішили простувати поки що на Відень, а там здобувати свою долю. Правда, консул Швейцарії Енно дав свою візу, але ми не були надто певні, що з нею нас пустять до Швейцарії. Взагалі, подорож закроювалася досить складна, бо всюди в дорозі йшли бої, як у нас, так і за кордоном. У нас библиси большевики з військом Директорії, відомості були неточні і щораз мінялися. Де яка влада, ніхто до ладу не знав. Ну, а що було далі, ми побачили потім уже самі.

Але раз треба було їхати, та ще й поспішати, то не було чого роздумувати. Мені ще тільки хотілося мати дозвіл батька на цю подорож, бо він лежав тяжко хворий. Полкога здобув броневика, і ми швиденько проскочили в Умань. По дорозі жодних пригод не трапилося. Батько лежав паралізований. Важко було сказати, який перебіг візьме хвороба. Але він був притомний. Я розказала йому, в чім справа. Їхати ми збиралися на три місяці. «Нагода дуже цікава. Треба тобі їхати. А зо мною... як маю одужати, то одужаю, а як ні, то що порадить, ставати тобі на перешкоді? Їдь!» – рішуче закінчив він.

Батько не одужав. Але ми ще зустрінулися з ним, щоправда, не через три місяці, а допіру через сім літ...

І от я повернулася до Києва, щоб нашвидку зліквідувати свої особисті справи. Зрештою, я просто залишила все, що в мене було, на помешканні свого господаря, пана Яна Гордона, київського адвоката-поляка, де я жила останній час після Васильківської. А сама, в сіренькому кожушці-чемерці, чобітках та смушковой шапці, вирушила у далеку невидну путь.

МАНІВЦЯМИ

1918—1925

Неспокійно, нерадісно якимось було в Києві. Правда, скінчилося повстання перемогою. Утік гетьман. Вступила до міста Директорія в складі Винниченка, Петлюри, Андрієвського, Швеця та Макаренка.

Знову до міністерства закордонних справ з'являлися представники чужих держав, визнаючи новий, вже третій з черги, український уряд. Дехто вагався, дехто радів. До останніх належав посол Болгарії, професор Шишманов, що навіть за часів повстання мав деякий зв'язок з тими діячами, що перебували на нелегальному становищі і переховувалися від гетьмана*. Подібну позицію займав і голландський консул Фокер. Щодо решти, то вони справляли враження «нормальних» чужоземних представників, без особистих симпатій або переконань.

Стояв грудень місяць. Вступ Директорії відбувся, після короткого зволікання, досить урочисто. Але цим разом я його не бачила. В міністерстві спішно формулювалися дипломатичні представництва, що мали замінити за кордоном гетьманських, акредитованих при різних урядах послів. Одночасно турбувалися за представництво до Версалю, де мав бути заключений славетний мир.

В колишньому терещенківському будинку йшла невпинна робота. У великій залі, оздобленій різьбленим дубом, за розсувними дверима, що межували з парадною залогою, містився дипломатичний департамент. Туди прибували кур'єри з-за кордону, звіди ж

вони виїздили. Вечорами там відбувалися наради, часом конференції з чужими представниками.** Загальний департамент відав кадрами, оформленнями, дипломатичний інформував та інструктував послів, уповноважених представників та середній штат представництв.

Відділ преси містився в глибині будови, він інформував представників газет, давав їм інтерв'ю з міністром. Газетярі дожидалися в залі. Ліворуч кімната була зайнята консульським та юридичним відділами.

Кабінет міністра в цей час містився праворуч. І от усі ці кімнати заповнювалися різними людьми, чутками, інформаціями, поголосками. Трудно вже тепер відтворити ту колишню атмосферу. Це було, безперечно, полегшення від свідомости, що гетьманщину скинуто, але тепер наступала тривожна смуга, що ж буде далі?

Про внутрішнє становище на Україні ми знали мало. І тоді, як і під час повстання, в мене склалося враження, що більшовики виступали в певній згоді з Директорією, то тепер почали просочуватися чутки, що вони цю Директорію поборюють; що йдуть бої між військовими групами. Але все це було поза межами Києва, поза межами будинку міністерства, що в ньому аж гуло від людей, справ та роботи. Одправляли одне по одному представництва за кордон.

Раптом виникла думка, щоб і мене включити в апарат місії, що мала виїхати до Парижа на Версальську мирову конференцію. Давній робітник міністерства,

* З Ніковським, б.[увшим] ред.[актором] «Ради».

** Румунії – мін.[істри] Концеску, Ангенеску. – Примітки автора.

наскільки могло бути щось давнє в ті часи, коли все летіло стрімголов, я була призначена секретарем інформаційного бюро та бібліотеки, яку везла з собою місія, і в самому кінці грудня мала виїхати за кордон. Подорож чомусь наївно планували на три-чотири місяці, очевидно, по аналогії з миром у Берестю.

Я поїхала на день побачитися з батьками до Уманя. Шлях був тяжкий. Їхала броневиком, десь по дорозі спинили з попередженням, що колію міновано. Проте доїхала і повернулася без жодних пригод. Спішно підбирали матеріали до Версалу, все, що можна було взяти. Захопили дещо з етнографії – килими, кераміку, на випадок виставок або для декорування приміщення, вже не згадаю. Підбирали людей. Місія мала бути значно більшою за звичайні представництва. Головою призначили Сидоренка (бувчий міністр пошти, либонь соціаліст-федераліст по партійній приналежності, людина дуже енергійна, але зовсім незнайома з тою сферою діяльності, в якій вона тепер мала працювати). Заскочивши далеко вперед, щоб схарактеризувати його вдачу, пригадаю, що за нього оповідали згодом за кордоном. Добившись з великими труднощами, цілком зрозумілими для ніким не визнаної української делегації, прийому в Клемансо, тодішнього «бога» Європи, Сидоренко через перекладача провадив з ним розмову. Але раптом Клемансо зазначив Сидоренкові якісь кордони, чи не лінію Керзона. І Сидоренко, у захваті зневаженого патріотизму, в обуренні гримнув кулаком по столі Клемансо. Після цього українців вже не приймали. Але мабуть в історії це була єдина подія, коли хто-небудь вчинив таке перед Клемансо. Трудно ручатися за точність цього оповідання, але, як кажуть, *si non e vero, e bene trovato*. У кожному разі це характеризувало вдачу Сидоренка і його дипломатичні таланти. Поїхав Сидоренко окремо від загалу місії, і я його так і не бачила. Ту ж частину, що виїздила з Києва, очолював Олександр Якович Шульгин.

І от 31 грудня 1918 року ми вирушили з Києва до Версалея. Потяг складався з трьох вагонів: традиційного за тих часів броневика попереду, пасажирського з членами місії посередині та одного з вартою – охороною.

Ми мали їхати через якісь фронти, зайняті чи то більшовиками, чи взагалі чиймись збройними ватагами, про це ми до ладу не знали. Далі наш шлях

лежав через місця, де билися між собою мадяри, поляки, чехи, визначаючи зброєю свої кордони.

Темна нічка була, невидна. І якась тривожна. Неясно було, що лишається за нами в Києві, ще менш яким було те, що чекало нас в Парижі. Одне, що можна сказати вже тепер, через сорок літ, – ніхто з нас не сподівався, що покидає батьківщину так надовго, а дехто навіть навіки. Все мірялося місяцями, про роки ніхто й гадки не мав. Десятиріччя не снилися в найстрашнішому сні...

Новий рік ми стріли за Фастовом. Не спали. Випили чари за долю, що обернулася в недолю. Якби знаття!

Все далі і далі на захід летів наш потяг. Ми ніде не спинялися. Пам'ятаю лише, як стали вже аж у Карпатах. Все було вкрите снігом. Смереки хилилися до самих вікон вагонів, на обрії видніли білі силуети гір, а на малесенькій платформі стояла юрба людей з прапорами, що вийшла нас вітати. Це були гуцули. Ми вийшли з вагона, вони промовляли, ми відповідали. Трудно було зрозуміти мову, таку далеку гірську говірку, але серце розуміло, що це свої, рідні. Ой, бідні ж вони були, ці гуцули... Трохи згодом ми знов спинилися. Тим разом вже з іншої причини: довкола точився бій, і ми не могли проїхати, аж поки він не скінчився. Було це в Чопі чи Мукачеві. Ми стояли поблизу, під горою «піп Іван» було село з різьбленою дерев'яною церквою. Щоб не гаяти часу, четверо з нас, молоді, вирішили піти оглянути село. По дорозі якийсь ґазда взяв нас на свої сани і підвіз на гору. Там ми підійшли до старовинної церкви, але вона була замкнута. Пішли до попівського обійстя. Нас зустріли перелякані обличчя. Навкруги вже давненько була війна, йшли бої. Але трохи згодом прийшов сам піп. Він узяв ключі і показав нам церкву, з тих, що я знала тільки по малюнках етнографічних книжок. Темне від часу різьблене дерево, дивовижна покрівля, що нагадувала індуські пагоди, темні обличчя ікон у сутінку дерев'яного склепіння...

А надворі спілило сонце, височіла срібна верхина гори над темними смереками, що простягали свої зелені лапи під тягарем свіжого снігу. Нас запросили до господи. Нас розпитували про «Велику Україну», частували кавою, попівна грала нам на роялі. Незабаром ми повернулися до вагона. Після

переговорів, здається, з урядом Карольї, наш потяг пропустили через фронт, і ми поїхали до Станіславова. Порожній вокзал. Де-не-де блукають старі жінки. Воєнний комендант. Знову треба чогось чекати; здається, наш багаж поїхав у якомусь іншому напрямку, і ми дожидали його повороту. Половина людей повиходила, решта сідала у вагоні. До нас підійшов хлопчик років шести-семи. Він «щедрував» і, скинувши шапку на морозі, чекав. Я розпитала маля, звідки воно. – «Тата вбили, а маму москалі забрали». Воно було надто мале, щоб розбиратися докладніше у своїй долі. Але було дуже обдерте, дуже виснажене і, мабуть, дуже голодне. – «А з ким же ти?» – «Із бабою». Оддалік з'явилася баба. – «А звуть?» – «Володимирцьо».

Так тужно було цей перший рік за кордоном...

Я взяла шапку у хлопця і обійшла наш вагон. Потім повернулася вже до баби і віддала гроші старій. Баба не йняла віри, не знала, що ж робити, куди сховати ці нечувані гроші. – «Купіть, бабуню, йому корову, воно ж сирота». – «Ая, ая, сирота».

Незобаром ми вирушили до Будапешта, і вранці прибули до столиці Угорщини. Там також не було настрою певного, сталого порядку. Частина наших пішла до міста, добиватися дозволу їхати нашому потягу далі до Відня, а нам, що залишалися, наказали не пускати до вагона нікого. Ті угорці, що супроводили наших, навчили нас двох речень: «*Nem tu dum*» (не розумію) та «*Nem szabot*» (не можна). Ми досить справно ними оперували, коли незобаром набігло повно мадьяр, і вони почали сіпати за ручку дверей. Тоді потяги ходили і в них нерегулярно, і вони хотіли використати нагоду. Згодом наші вернулися; через деякий час ми мали вирушити до Відня, а поки що ми подалися до міста. Прекрасний Будапешт з мостами через могутній темний Дунай. І чудна, абсолютно незрозуміла мова жвавих чорнявих людей. Другого ранку ми були у Відні. Східний вокзал, темнуватий і досить брудний. Ми вийшли з свого вагона, чужі, розгублені серед руху та гамору, і раптом чую: «Носильщик!» Це І.І.Мирний забув, де він, і поросійськи кличе. Хоч трохи посміялися! Спилилася вся наша громада в «Гранд-отелі», одному з найкращих дорогих готелів Відня, у самому центрі міста на Рінгу, недалеко від Кертнерштрассе та Опери. Перший день минув у насолоді від ванни (ми ж не роздягалися всю

дорогу!), чистих прекрасних ліжок, вигідних кімнат. Надвечір я вийшла до міста, щоб купити собі взуття, бо з Києва я виїхала в чобітках, смушкової шапці та чемерці, і мій вигляд звертав на себе увагу. Та що й казати! На всіх нас дивилися, коли ми юрмою приїхали до готелю і в холі чекали своїх кімнат. Не гадаю, що враження, яке ми справляли, було з найкращих. Надто багато галасу, надто містечкові були наші манери на таке вкрай європейське місто, яким був тоді Відень, та ще й той Відень, до якого ми потрапили.

Проте місто виглядало бідненько, в порівнянні до Відня мирних довоєних часів. Черевики, що я купила, незважаючи на свою зовнішню елегантність та порівняно дорогу ціну, були дуже тендітні і зроблені з матеріалу підозрілої якості, аж ніяк не нагадували колишніх шкіряних виробів. Одночасно були в продажу речі, як-от кристаль, брильянти, бронза, прекрасні старовинні коштовності тощо. Продуктів майже не було, з хлібом було сутужно. Ми не відчували того, бо з другого ж дня почали обідати в ресторані «Брістоль», таки в центрі, навпроти «Гранд-отелю», де ми жили.

Ходили ми групами, отарою. Коли перед нами ввічливо схилився обер-кельнер, приймаючи замовлення, доводилося одразу замовляти подвійну порцію. Та де там подвійну! Як коли, то не обходилося й потрібною. Кельнери стояли в дверях і підсміховувалися. Стільки хліба там, розуміється, ніхто не споживав навіть за «мирних» часів. Почували себе наші не надто добре. Ніяково було їм в розкішних кімнатах, ніяково з обслугою, що низько, надто низько кланялася і сама скидалася більше на панів.

Перш за все вирішили одягтися як слід. А тому, що мови не знали, по-товариськи попрохали мене піти з кількома нашими хлопцями до найкращого і найдорожчого кравця. Гроші ми одержували в добрій валюті, чи то в фунтах, чи голландській, або швейцарській, досить того, що в переводі на нужденну австрійську ми могли оплачувати найдорожчі рахунки. Одежу справили, тільки краще не згадувати тих примірок, тих розмов. Одягнені як джентльмени, малороси почали оглядати Відень. Взяли карету і поїхали центральними вулицями. Я знала Відень раніш, і мені він ввижався дуже збіднілим. Але киянам, після двох баламутних років війни, він здався дуже гарним і чистим, хоч чистим він,

власне, вже не був. Заїхали через Дунай до Пратеру. Крутилися каруселі, їхав дитячий поїзд з драконом замість паровоза, їхав тунелем, а обабіч стояли казкові персонажі: то сиділа біля згаслого вогнища Попелюшка, а біля її ніг голуби дзьобали з миски чечевицю; то спала царівна в шклянній труні, а семеро карликів, схилившись на коліна, оплакували її смерть; то з'являлася Червона Шапочка з вовком, зуби в нього блищали, а круглі шклянні очі дивилися просто на потяг, що повільно посувався межі тими дивами. В потязі були переважно діти, але і ми з не меншим зацікавленням дивилися навкруги. Ми летіли стрімголов з американських гір, де завмирало серце, і брали квитки одразу на два рейси, щоб збільшити насолоду. Сідали в коло серед підлоги, намагаючись втриматися, коли воно починало дедалі швидше обертатися. Велетенське колесо – Різенрад – не працювало, так що нам не пощастило оглянути Відень з височини. Чимало було всяких розваг у Пратері, тепер таких звичайних усюди. Дзеркала, що спотворювали обличчя, різні знаряддя до випробування сили тощо. Був іще лабіринт, зайшовши до нього, було дуже трудно вибратися назад. Чи не пророча алегорія була послана нам долею?..

Побіжно оглянули місто, побіжно пройшли музеями, де вразили порожні темні плями на місці картин, забраних після війни Італією.

Час був дбати нам про виїзд до Парижа. Послом у Відні за тих часів був Вацлав Ліпінський, поляк-українець, історик, автор монографії, присвяченої Хмельницькому. Дуже культурна і вихована людина аристо-

кратичного типу і дуже мало схожа до складу нашої місії. Він склав візит нашим радникам. Був навіть у мене – як жінки. Та й знав він мене ще з міністерства, з тих часів, як відряджували його послом. Але практично місії він нічим не допоміг – правдоподібно в нього не вистачало дипломатичних зв'язків, потрібних для віз. Навіть для Швейцарії «справжніх» віз у нас не було, бо одержані у Києві були дуже сумнівної вартости.

Проте вирішили пробиватися невеличкими групами. Першим поїхав Чечель, не пригадую, з ким другим. Частину людей скоротили, бо ясно стало, що стількох через кордон не пустять. Та й взагалі дивно було, пощо привезли з собою стільки людей, зовсім не пристосованих до цієї роботи. Ні роботи, ні мов – хоч якої-будь, вони не знали, і невідомо було, що ж саме вони мали робити в Парижі.

Слідом за Чечелем виїхала я з бібліотекарем місії, Полугою. Стояла чудова зимова година. Тіроль був весь в снігу, ялинки, вкриті снігом, мерехтіли, сліпили очі. Холоду не було.

У нашому купе сидів якийсь ксьондз. Спочатку мовчав, але потім не витримав, і почалася невимушена розмова. Ми частували його вином з нашого запасу, він повиймав своє. У Форарльберзькому тунелі запалив свічку. На пальці в ксьондза я спостерігла перстень. Такі персні я вже бачила у католицького єпископа в Петербурзі та у митрополита Шептицького. Ого, то це вже в мене третій знайомий кардинал! Незважаючи на кардинальську гідність, він був привітний і послужливий. Їхав також до Фельдкірху, де ми сподівалися одержати в консула візу на виїзд до Швейцарії.

ШВЕЙЦАРІЯ

Дорога минула швидко. У Фельдкірху ми пробули два дні. Провінціальний готель, наче з оповідань Джером Джерома, старий замок на вершині гори і древня вежа, де миші з'їли скупого єпископа. Може, з огляду на цю легенду, і був таким гостинним наш товариш подорожі з перснем?

Пішли до консула. Візу він дав, але попрохав залишити в нього зброю, якщо в нас така є. Зброя була, і ми лишили її в консула, одержавши на неї квитка. Другого дня ми були вже в Сант-Галені, а згодом у Берні.

Тепер моє існування поділилося різко на дві частини, особисту і, так би мовити, державну. Я ніколи не була в Швейцарії, і нова країна, абсолютно не схожа на знане, мене одразу захопила, тим більше, що мовами я володіла в достатній мірі, і це мене не мучило, як багатьох моїх товаришів. Світ лежав відкритим передо мною. Проте «друга частина» незабаром почала даватися ознаки.

Спинилась я в невеличкому пансіоні недалеко від вокзалу. Стояли похмурі березневі дні, дощик та туман вкривали серпанком вулиці й будинки. Щоправда, цілі

дільниці можна було проходити погід аркадами, бо місто, що лежить на височині дощових хмар, вже так і побудоване, щоби зменшити цю незручність. Другий поверх виступає над першим і спирається на колони. Таким чином пішоходи йдуть, не виходячи з-під даху.

Перше, що ми всі придбали, були непромокальні плащі. Вони справді не пропускали вологи, хоч би ви протягом кількох годин перебували під дощем. Потім накупили собі усяких різьблених з дерева ведмедиків, годинничків у народному стилі. Ще раз «одяглися», тут крам був добротний, не віденський ерзац, що розлазився при першій суворій сутичці з природою. Пальто не промокало, черевики зносили найдалші прогулянки, одяга була зручна, вигідна, із чистісінької вовни. Місто, хоч і столичне, і європейське, було якесь провінціальне, як і його населення. Невисокі будинки, близькість околиць, невеликий рух. Будинок парламенту, тераса, казино – от і все. Та славетні годинник і ведмежа яма, «*Barengraben*».

Годинник містився над вежею, що стояла на головній вулиці – рух ішов крізь браму погід вежею. А нагорі був великий середньовічний годинник з дзвонами, і о дванадцятій годині одмикалися дверцята, і з них виходило дванадцять апостолів, що солідно кружляли по балконі, і знов заходили до своїх дверцят. Звичайно перед дванадцятою годиною біля вежі вже збиралася юрба глядачів, переважно чужинців, що дивилися на урочисту процесію. Не бракувало там і дівчорі. «*Barengraben*» був недалеко від годинника. Треба сказати, що ведмідь – герб міста Берна і здовен користується пошаною. Звідси і походять усі ті різьблені ведмедики без числа, що їх купують на спогад. Бернці збудували для своїх ведмедів величезну круглу цементовану яму з басейном та великим, щоправда, сухим деревом посередині. Збоку, вже під землею, містилися клітки, з яких звірі вільно виходили до ями. Ведмеді були чудесні – годовані, волохаті велетні дуже лагідної вдачі і навіть з дещо втраченим почуттям звірячої гідності. Вони невпинно жebraли в глядачів, сідали на задні лапи, ставали дибки, танцювали, лягали, як цуценята, на спину, ревли – і все це, щоби одержати цукорків, помаранчів, булки, моркви – все це спритні швейцарці продавали тут же у невеличких плетених іграшкових кошиках. Рейс до годинника та ведмедів став у нас

щоденним. Адаже робити нам було нічого. Ми мали ждати, поки з Відня надїде решта місії та поки ми одержимо візи на вїзд до Парижа. Нас персонально це не торкалося, про це мали дбати наші шефи. Ми ждали.

Українським послом в Берні був доктор Лукасевич. Ще в посольстві працювали з киян Якубовський та дочка старого Чикаленка Вікторія – більше я нікого не пам'ятаю. Ми склали офіційний візит, вони нас запросили до театру. Метерлінківська річ, не знана мені доти, «Пеллеас і Мелісанде», справила на мене велике враження.

Загалом я мало зустрічалася з посольством – Лукасевича знала мало, Чикаленківна була непривітна, один Якубовський завітав до мене з чудесними орхідеями, але і він був якийсь чужий, хоч раніш працював у моїм департаменті дипломатичним кур'єром. Ми, приїжджі, жили відокремленим життям.

Трохи згодом надїхали Донцов і Кушнір. Вони, принаймні Донцов, добре знали Швейцарію і показували нам те, що звичайно дивилися чужинці: музей з прекрасно зробленими залами – середньовічний селянський млин, келія алхіміка, майстерня годинникаря, все це давало повне уявлення тогочасного побуту і було зроблене так досконало (а експонати були оригінальні, справжні), що аж мороз по шкірі пробігав, коли дивилася на сову, кінський череп та кістячок гомункулуса у шклянному посуді. Ось-ось буде винайдено філософський камінь!

У міському музеї ми дивилися на собаку Баррі з медаллю на шиї, що дивилася, як жива, а напис оповіщав, скільком десяткам людей вона врятувала життя. Баррі була величезним сенбернарором з монастиря на Сен-Готарді, ченці якого несуть службу рятування тих, що під час негоди минають гірський перевал. За середніх віків, та й пізніше, до самої будови Сен-Готардського тунелю, сполучення між Німеччиною та Італією відбувалося переважно шляхом, що йшов через гору Сен-Готард. Величезні стрімкі кручі, холод на горах, часті завірюхи, лавини ставали на перешкоді караванам та людям, які йшли гірськими шляхами, тут бувало немало жертв. На верховині гори, серед снігу, було побудовано монастир. Його ченці виховували великих, міцних волохатих біло-жовтих собак і навчали їх рятувати людей. І от у негоду з брами монастиря випускали цих собак. Кожний мав на ошийнику невеличке барильце з

ромом, а на спині – прив'язане ремінцем вовняне одіяло. Швидко бігли сенбернари гірськими стежками. Не раз в заметах вони знаходили знесилених пішоходів. Часом вони просто провадили мандрівників за собою; часом подорожні трохи очунювали, зігрівшись ромом та обгорнувшись теплим одіялом; коли ж справа стояла гірше, собака повертався до монастиря, дзвонив біля брами у дзвін, виходили ченці, і він провадив їх до знесиленої, а часом і замерзлої людини. Мерців до весни складали на славетному кладовищі, а в містах робили публікації. Весною до Сен-Готарду приїздили шукати тих, хто пропав під час подорожі через хребет, і пхувати трупи. Собака Баррі врятувала близько сотні людей, і швейцарці на вдячність поставили її у своєму музеї з золотою медаллю на шиї.

Дивилися ми старовинні студентські богемні корчми з пивом та вином; вечорами сходилися групами на спільну вечерю. Віз до Парижа не давали, хоч прибули вже всі члени місії, що залишилися після віденського скорочення.

Одного разу адміністрація пансіону перелякано переказала мені, що до мене приходили з таємної поліції і наказали прийти до них другого дня. Я пішла. Розмова була якась туманна, більш анкетного типу: хто, чого, пощо. Паспорт у мене був дипломатичний. Жодних розмов я не збиралася провадити, зазначила, що є моїм начальством та згадала про посольство.

Люди поліції та приміщення справили миршаве враження. Жодних політичних розмов не провадили, поводитися чемно і байдуже. На тому все і скінчилося – більше вони мене ніколи не турбували. Жити ставало нудно. Здавалося, ніби відстань додому зростає. У Відні був постійний рух, туди приїздили люди, він був зв'язаний з Галичиною, там жило багато українців, і здавалося – Україна ось тут. А Берн був чужий. Ситі спокійні люди, що живуть з чужинців. Вигідні готелі, пансіони, на кожному кроці яка-небудь вигода за вказану кількість франків. Біля гарного озера, на стрімкому урвищі, при зеленому лузі – усюди стовпчик і обява: «Кара десять франків». Це – коли топтати луг, лізти на урвище, купатися в недозволеному місці. З нудьги та великих грошей наші порушували ці десятифранкові заповіді. Наприклад, колишній міністр, здається, фінансів, Д. Чижевський знічів'я поліз у ставок біля острова Руссо у самих трусах випробувати винайдені ним якісь крильця

до плавання, так пан міністр хоч трохи розважили свою тугу. Поліз у воду просто з Женевської набережної, де повно людей, руху. Його чемно витягли, мирно зажадали традиційні десять франків. Франки було заплачено, на тому і скінчилося. В тій самій Женеві встановили меню: м'ясо «*a la Perepelysia*» – так, як любив їсти другий український діяч і грошовитий пан Перепелиця. Бувало всумішку смішно і соромно.

В Берні українці трималися скромніше. Але нудно було також. Минали тижні, просвітку не було, віз також.

Я запропонувала поїхати трохи поглянути країну, і невеличке товариство пристало до мене, і ми виїхали до Інтерлакена. Досі справжні гори ми бачили тільки з бернської тераси, пильно вивчаючи з вигравірованої там мапи контури-силуети славетних Юнгфрау, Менха та Егера. Тепер ми поїхали саме до них. Був березень. Лежав сніг, але було вогко. Дні похмурі, короткі. Величезні розкішні готелі стояли порожні, а в скромних пансіонах тинялися і нудьгували дрібні гості. З трьох боків містечко обступали невеликі, порослі сосною та ялинками гори, з четвертого відкривалася велична панорама на три снігові вершини – лагідну срібну Юнгфрау та її двох товаришів. Аж в очах темніло, коли на синьому небесному тлі в рідкі погожі години їх освітлювало сонце. Очікуючи усталення погоди, ми блукали по містечку. Знов купували ведмедиків, персні, шпильки, усякі сувеніри. Коли смеркало, ходили на околицю, де стояли стоги сіна, і дивилися, як голодні дикі сарни скачуть по скелях додолу, до тих стіжків. Такі граціозні казкові створіння! А пізніше, після вечері, ми виходили до залі, де стояв механічний органчик, що грав, як вкинути відповідну монету. Органчик грав. А Україна була далеко. До Парижа не пускали...

Нарешті прийшли ясні дні, і ми вибралися поглянути славетний Штаубах. Поза водопадом в Софіївці, інших я не бачила. Довго їхали ліською дорогою, берегом вузької річки. Праворуч здіймалися скелі, дедалі стрімкіші. Сірий, непривітний камінь, непривітний і ліс, а властиво, тільки вузьенька смужка дерев між рікою та кам'яною стіною. Біля води сніг вже де-не-де розтав, починало щось зеленіти. І ось за поворотом праворуч ми несподівано побачили Штаубах. Шуму не було. Не було й води; тільки там, угорі, біля синього неба, видно було, як падає прозорий струмок і зараз же розбивається на дрібніші, а

на половині свого шляху обертається на дрібнесенькі перлинки туману, що куряться, переливаються, грають веселкою. Зелені, червоні, топазові іскри мінілися в очах, а велетенський білий стовп простягався хмарою на всю височінь похмурої стіни скель. Надолі туман збирався у маленьке озерце, а з нього біг говіркий струмочок до річки. Оце і був славетний Штаубах. Ми поїхали далі у напрямку до Юнгфрау, щоб оглянути другий водопад, Трюмельбах. У підніжжі гір розкинулося село Ляутербруннен; як завжди в таких місцях Швейцарії, з численними готелями, пансіонами, корчмами-ресторанами та кафе. Людей було мало, сезон ще не починався. Ми заїхали, пообідали і пішли до водопаду. Надолі купили квитки, зайшли до ліфта, що підняв нас на саму гору, звідки провідник повів нас уже пішки вниз. Річ у тому, що Трюмельбах – це водопад, який знаходиться у надрах високої гори. Ріка вимила собі шлях і, крутячись між порожніх підземних печер, з страшним шумом падає вниз. Вона б'ється об стіни, обертається на піну, гнівна, велична і страшна. Навкруги печер зручно прироблено вузькі залізні балкончики, сходи з поруччям. Біля вас, під вами, над вами – пекло... Оглядний провідник провадить вас спокійно, впевнено, спляючись де-не-де, і рухом руки звертає вашу увагу, бо слів не чути навіть зблизька. Печери освітлено різнобарвними ліхтариками. Ось ви опинилися у синій смугі – все стало таємничим; червона нагадує велетенську кузню; далі – зелені, жовті вогні, ось засліплюють вас білі промені... Приголомшені, спокохані вийшли ми з полегшенням з того підземного царства. Начеб і не було нічого! Привітно усміхалися дівчата з готелю; в крамниці поблизу пропонували листівки з трьома горами, традиційних ведмедиків, малесенькі срібні дзвіночки з написом «Lauterbrunnen», ну і, розуміється, усюди був швейцарський шоколад. Усе приборкане, все лагідне – до послуг туристів. Не йнялося більше віри, що в горі, оце поруч, так близько, ховається дика, ще недавно така неприборкана стихія.

В Інтерлакені ми нудьгували ще недовго, повернулися до Берна. Але новин не було. Щовечора ми сиділи невеличким гуртом, жартували, читали газети. Новини усього світу були до наших послуг, ми не знали тільки одного, єдиного, що нас пекуче цікавило, – що робилося у рідному краю.

Одного разу мене покликали до телефону. Знайомий голос звернувся до мене. Це дзвонив приятель ранньої молодости, шкільних та студентських років, Святослав Романовський. Він прочитав десь в газеті у складі місії моє прізвище і хотів зустрітися зо мною. Ми призначили зустріч у Женеві, де жила його мати з молодшими дітьми. Людина ця була мені дуже близька, нас розлучила світова війна, і вже кілька років як перервалося навіть листування, хоч Швейцарія і була нейтральною країною.

До мене охоче прилучилися Донцов, Полюга і, здається, Володимир Кушнір. Подорож недалеко, приємна, все-таки це була розвага у нудному бернському очікуванні. Для мене ж це було приємно, бо я ще не почувала себе певно на чужині, до того ж майбутня зустріч схвилювала мене і на душі було моторошно.

Ми оглянули чудесне, як іграшка, місто: університет, вулиці, майдани, острів Руссо, затишну набережну Женевського озера, навіть Монблан ласкаво показав нам свою величну вершину, звичайно вкриту туманами. Подивилися на «Жонксіон» – як біжать, не змішуючись, води Рони та Луари, жовта і синя (пізніше я згадала їх, дивлячись на Куру та Терек). Побувала у своїх знайомих. Колишня петербурзька дама на околиці Женеві, на Шемен Болякр, годувала обідами студентів та шила білизну для майстерні, щоб утримувати дітей. Мій же приятель працював літом у городника, а тепер – перекладачем невеличкої газетки французькою мовою «Ukraine», що видавалася в Лозанні за редакцією Степанківського. Здається мені, вона була – угруповання старого Союзу Визволення України (під проводом Скорописа-Йолтуховського, Меленевського, а може, й Жука).

Фактично ж там, у редакції, був один Степанківський, друкарка Жанна та перекладач Романовський. Тоді я вперше побачила емігрантів, чи, в кожному разі, людей моєї батьківщини, що жили на чужині постійно. І враження було незвичайно тяжке. Не тим, що багата колись жінка бідувала, ні. Лише тим, що це були люди без коріння. Все, що було їм близьке, дороге, лишалося по той бік. А вигоди, краса, все хороше навкруги було не їхнє, не для них і чуже. Люди не змогли, не зуміли прийняти цього, воно все лишалося поза їх душею, як краплі дощу на лискучому листю. Ми

пробули добу в Женеві, пообідали в дуже дорогому ресторані «Норд», де лакеї в білих рукавичках та чорних фраках підносили «домашні» страви, і саме це цінувалося так дорого, що за один наш обід ціла родина прожила б спокійно місяць у тій же Женеві. Цікаво, але не весело. Ми повернулися до Берна. Тим часом наші керівники вирішили перевести місію до Лозанни. Розташувалися у скромніших готелях, пансіонах.

Знов оглядали місто, музей, університет та околиці. Наставала весна. Синіло безкрає Женевське озеро, бігали по ньому пароплавчики. На протилежному боці темніли Севенни, то вже була Франція. На базарі перекупки продавали цілі кошики жовтих пухнастих мімоз, привезених з південної частини, з Лугано, Локарно; дівчатка продавали жмутки фіолетових фіалок, що росли тут же, край міста, за Шемен Розьє. Ми ходили пішки чи їздили фунікулером до Уші – частини, дільниці Лозанни над самим озером. Годували чайок, крикливих, зухвалих, з круглими злими оченятами. Вони виривали вам з рук свою здобич і знову, знов кружляли над водою, торкаючись крилами води. Вздовж озера йшла гранітна набережна. Там певної години ходили на прохід мешканці найдорожчих чи славетних готелів. Адже тут колись проживав Байрон! І він так само дивився на озеро, і, певно, годував нахабних чайок, слухаючи їх різкі, пронизливі голоси. З наших ніхто не жив в Уші, якщо не лічити графа Тишкевича. Але він був якось наш – і не наш, він саме повернувся з Ватікану, де був послом Скоропадського. На зміну йому від уряду Директорії виїхали Василь Петрович Мазуренко, соціал-демократ, і петроградський професор (професор Д[митро] Антонович з аташе Юрком Вовком були в представництві Італії).

За кордоном оце саме починалося: наші – не наші, бо зібралися представники різних стадій, так би мовити, державного існування України, вони ставилися вороже один до одного, але об'єднувала їх спільна неможливість повороту на Україну, де «тимчасово» були большевики. Проте грошові фонди, джерела завдавали чимало клопоту головам усіх представництв, ще навіть за тих часів, коли ті джерела були досить невичерпними.

Так от, граф Михайло Тишкевич. Це був невеличкий сухенький дідок з палицею, що, здається, один почувався за кордоном удома, і який уникав контакту з

новими «дикунами з України». Він був, властиво, польським поміщиком, що мав великі кошти, і цікавився, як багато панів того часу, Україною, її старовиною, мистецтвом тощо. Молодшим за нього і менш заможним був Вацлав Ліпінський, посол у Відні. Це були пани. Їх не соромно було бачити у «світі», але те, що було в них спільного з Україною, навіть тоді здавалося мізерним. Колекціонери, дослідники... з міцною базою у вигляді маєтків. Вони були надто панами – і саме тому їх надсилали за кордон. Решта, що діставалася за кордон, панами не була. Але зате часто-густо була зовсім безпорадною, діставшись в абсолютно незнайоме з жодного боку середовище, та ще й без знання, бодай найелементарнішого, хоч якої-небудь з чужоземних мов. Німі дипломати, вони так і промовчали час своєї діяльності, не виявивши своїх якостей. Таке принаймні було в мене враження з початку і до кінця перебування в Європі, хоча треба сказати правду, ми, «дипломатичний середняк», стояли абсолютно осторонь, і ніхто нас не посвячував у жодні політичні проблеми того часу. Дещо до мене доходило через редакцію «Ukraine», але вона ще більш за нас була відірваною від України, а всякі закордонні пригоди швидше скидалися на залаштункові плітки, дрібні інтриги третьорядних, на жаль, акторів.

Щоб не марнувати часу, я вступила на курси чужоземних мов, французької та, головне, англійської, яку я знала далеко слабше. Дехто з місії за моїм прикладом і собі подалися вивчати мову. Курси були сіренькі, мало що давали, але залишили спогади завдяки моему вчителю пану Броше. Це був син паризького комунара, чудесна людина, і весь його образ високого, сивого, аж срібного, стрункого дідуся так і стоїть перед очима. Під час лекцій, що полягали для мене в розмовах, ми ходили з ним збирати фіалки в околицях Лозанни; часом я запрошувала його до театру, який він дуже любив. Ми заприятіялися, наскільки це міг дозволити короткий час нашого знайомства. В нього була старенька дружина, в яку він був і по цей час закоханий. Пам'ятаю, з яким захопленням він показував: «Ось які манісінькі ніжки в мадам Броше!», – як він незмінно величав її. А коли я іноді частувала його цукорками, він обов'язково одну ховав до кишені – «для мадам Броше». Йому було десь коло

вісімдесяти років, але він зумів заховати у своїм серці таку незмінну любов. Мене дуже зворушувало його відношення до дружини. Поза тим він багато бачив у світі, немало мандрував і був дуже освіченим і приємним співбесідником.

В той час уже була весна. Сонце пригрівало, співали якісь незнайомі пташки, наближався Великдень. Ми вирішили розважитись і поїхати куди-небудь на південь. Обрали Лугано. Як звичайно, розвідником поїхала я з кимсь іще з молодих.

Яка прекрасна була ця подорож! Хоч на деякий час уступилися тривожні думки, і хотілося просто дивитись на нове, незнане, невидане, а таке прегарне. Їхали через Оберлянд, ще засніжений, холодний. Залізничний шлях підіймався дедалі вище. Колія крутилася серпантином по стрімких схилах гір, угору – не видно неба, тільки майже прямовисний сірий камінь, вниз – урвище, а десь вже зовсім надолі засніжені долини з маленькими хатинками, соснові та ялинкові ліси. Наближався Сен-Готард. Відомий словетний тунель! Сутеніло, хоч було ще не пізно. Снігові хмари оточили потяг. В вагонах запалили світло. Раптом пішов сніг. Великий, лапатий, його пластівки невпинно опускалися перед вікном. Потяг ішов під похилою прибудовою до кручі. «Це і на захист від лавин», – пояснив провідник. «...А...а...хіба бувають, трапляються?» – «Та он, гляньте!» Я побачила на протилежному боці якусь наче хмарку. Хмарка більшала, котилася вниз по стрімкому схилі. Згодом вона наблизилася до групи старих сосон, миттю вирвала їх з корінням, замотала у сніг і знов покотилася далі, збільшуючись у розмірі. Вона давно вже стала страшною – я притискала до віконної шибки і не могла відірвати очей від неї. Так от яка вона, лавина! А надолі стояли невеличкі хатинки, і кожна з них була менша за лавину...

Потяг ішов далі, шлях звернув убік, і лавина зникла з наших очей. Спинилася вона в якому-небудь урвищі? Звалила хатини? Ми ніколи не довідалися про те, але у кожного лишився незабутнім той гірський пейзаж.

Через деякий час ми вїхали до тунелю. Двадцять хвилин йшов потяг у темряві під землею, тільки де-не-де спалахувало світло ліхтарів, і знов чорна ніч. І раптом сонце засліпило очі. Синє-синє небо з яскравими біленькими хмарками. Смарагдове листя гліциній, що

вже цвіли, чи, може, то нам здавалося? Ще трохи, і потяг спинився. *Bellinzona!*

На невеличкій станції нас очікував накритий стіл з налитими тарілками, приготованими стравами. Ми пообідали миттю і вибігли ще оглянути місто. Навкруги стрибала чорноока дівтора, цвірінчала по-італійськи, написи теж були вже італійські, усюди бриніла прекрасна співуча чужа мова.

Понад невеличким містом, між двома гірськими хребтами йшов гірський шлях до Італії, його вартувала напівзруйнована вежа з сірого похмурого дикого каменю, порослого мохом та кучерявим темним плющем, що дерся до самої кручі. *Bellinzona* – ключ до Італії. Немало бачили стіни фортеці, немало зазнали руїни від тих, хто хотів її опанувати... А тепер було тільки сонце, втішна дівтора, привітні люди та гарні дівчата, що продавали пухнасті жовті китиці мімоз. Не було боїв. Хазяйновиті швейцарці за франки продавали красу своїх неприступних гір, снігових верховин, сонячного півдня та замкових руїн. Мирно, чесно, діловито. Все це купували чужинці-туристи.

Скільки ж було того сонця! Хотілося взяти хоч оберемок з собою до вагона. А тільки ж, щойно годину, півгодини тому ми їхали у сніговій хуртовині, і перед нами котилася страшна лавина. Не вірилося вже, що снігові замети насправді лежать у цей сонячний погоідний день, і то так близько!

Недовгий шлях незабаром привів нас до мети нашої подорожі, маленького міста на березі гірського озера Лугано [...].

Вокзал був на схилі гори. На пероні метушилась обслуга готелів, у формах та шапках з написами готелів. Я вибрала собі «*Paradiso*» (Рай). На невеличкому ручному візочку поїхали мої речі, а самі ми пішли пішки позаду. Вечоріло. Озеро було вже темне, і в ньому відбивалися хмарки та перші зорі. На самому березі, понад водою, стояв мій готель, а над ним здіймалася темна круча Сальватора, гори, на яку ходив фунікулер. Кілька високих, як кіпариси або тополі, дерев чорніло над високим мурованим парканом. Моя кімната була на другому поверсі, і, як тільки я відчинила вікно, повіяло весняною прохолодою. Вікно виходило на самісіньке озеро. А в далечині на небесному тлі вимальювався лагідний силует Монте Бре...



«Теплого ранку, ясного вечора ми виїздили на середину озера Лугано, кидали весла і слухали тишу навкруги». Зліва направо: Олександр Полюга-Шуберт, Дмитро Андрієвський, Ірена Добродієва, Надія Суровцова. 1919 рік.

Вечеряли ми за табльд'отом. Людей було не надто багато, але всі були одягнені «як положено» — чоловіки у смокінгах, дами у вечірніх туалетах. Отут я вперше зазнала, скільки разів на день переодягається пересічна буржуазна дама. Все це було нове, смішило, цікавило, але, розуміється, я з усієї сили своїх двадцяти трьох років намагалася вдавати, що воно все мені відоме і байдуже.

Ранком, відсунувши штори, я побачила сяйво синього озера, алею квітучих магнолій та азалій вздовж усього берега, від нашого Сальватора до далекої Монте Бре... Яка ж я була молода, як же світило сонце! За кілька годин я оглянула все місто: властиво, то була вузька смуга землі від озера до гір, забудована в три

яруси будинками готелів та пансіонів. Не знаю, чи жили там які-небудь «нормальні» люди — пізніше, коли я вже почала виходити за околиці, я бачила села, убогі і дуже брудні будинки з дикого каменю, бачила бідноту. Все це виглядало точнісінько, як на малюнках славетних італійських майстрів, тільки... тільки часто-густо та мальовнича дітвора була голодна. А цього я не помічала з картин Мурільйо, Корреджо, Тіціана. В неділю, коли я своїм звичаєм подалася до міського музею, мені зустрівся на набережній чудернацький похід: попереду йшов хлопець і бив у барабана, за ним провадили маленького італійського віслучка з плакатом, а далі шуміла галаслива і, як мені здавалось, весела юрба людей, що аж ніяк не скидалися на туристів або членів

якихось конференцій. По-італійськи я розуміла надто повільно, щоб розібратися, в чому справа, але згодом довідалася, що то була демонстрація страйкарів. Докладніше я не зрозуміла. Південна вдача нації накладала специфічне тавро жвавості і бадьорості – це, принаймні тоді, справило на мене таке враження. Музей був невеличкий і біднуватий, зате коло нього був цілий ліс мімоз, що саме тоді цвіли, наповнюючи повітря своєрідним терпким ароматом.

До Локарно приїхало ще подружжя Левицьких, Дмитро Андрієвський та перекладачка Ірена Добродієва, напіванглійка, напівфранцуженка, що народилася і виростила у Києві. Так і блукали ми гуртом. Виїздили на вершини Сальватора – крім чудесного краєвиду, оглядали там ще могили з польськими написами; це ті поляки, що загинули під час походів, вже не згадаю, яких саме. Так далеко! Мої майже земляки... На березі завжди стояли човни з чорнявими веслярами-італійцями. Теплого ранку, ясного вечора ми виїздили на середину озера Лугано, кидали весла і слухали тишу навкруги. Хвиль не було, човен спокійно стояв, а біля нього юрмилися чорні, грубі, голі, як налим, риби. Вони припливали великими отарами і так щільно, що здавалося, по них можна було ступати... На тім березі озера, вже на італійській землі, стояло невеличке місто Кампіоне, щось на зразок Монте-Карло. Туди без жодних віз щонаочі їздили мешканці, а радше, луганські гості, щоби грати в рулетку. Для них ходив спеціальний малесенький пароплав, і вечорами я часто стежила очима, як по гладкій поверхні озера він поспішав, наче захлаюючись, освітлений огнями, на той бік.

Недалечко від нашого «Парадізо» до озера впадала річка, з мостом, що провадив до Італії. На ньому стояли вартові солдати в театральній італійській формі, немов зійшли зі сцени, з постановки Кармен. Це був «Понте Треза», річку звали Треза.

Нам на той бік було зась – знов-таки віз не було. Щоби все-таки подивитись іще на Італію, ми вирішили поїхати на Лаго Маджіоре, до курорту Локарно. Поза конференціями це місто віддавна було ушановане Кальварією, яку ми теж хотіли поглянути, щоб уявляти, який вигляд має католицтво у своїй «батьківщині» – Італії.

Приїхали вже надвечір, було пізно, та й натомила душна тіснота у потязі. Вирішили тільки глянути на озе-

ро та й лягати спати. Готель наш містився на великому порожньому майдані, а з протилежного боку блищало озеро та височіли темні силуети пальм. Небо було чорне, а зорі здавалися неймовірно великими і неспокійними – вони мерехтіли. Повернулися до готелю, порішили виспатися і зранку вибратися оглядати старовинний монастир на горі.

Я одчинила балкон, свіже повітря линуло до кімнати, і я швидко задрімала. Раптом – вві сні чи насправді? – почула під вікном спів. Гнучкий чоловічий голос співав якусь на чверть лише зрозумілу мені пісню. Але у ній було стільки пристрасти, краси, що я зірвалася з ліжка і стала за портьєрою балкону: на порожньому майдані, осяяному місячним сріблом, повільно йшов самотній співак. Було вже пізно, вікна готелів темніли на білому тлі стін. Як штучна театральна декорація, стояли пальми біля немов намальованого озера, над яким здіймався густий туман. А на обрії, по тім боці, були гори... Кроки чітко лунали в повітрі, вони все більш віддалялись, і з ними завмирав спів. Перший «справжній» італійський спів!

Ранок випав веселий. Був саме Великдень. Сила людей зійшлася до монастиря. Він стояв високо на схилі гори, оточений ажурною кам'яною стіною та вежами, а до нього йшов серпантинном піший шлях «Кальварія». На певній відстані стояли кольорові статуї Христа у різних моментах його «хресного путі» – останніми фігурами були хрести з розп'ятими на них розбійниками обабіч та далі, біля самого монастирського входу печери, де Мати Божа, схилившись, тримала на колінах тіло сина. То була статуя славетного старовинного митця, назву її та майстра я забула. Мерехтить щось як Мадонна дель Сассо, та не ручусь. Жіноче обличчя, очі були повні такої надмірної муки, що дійсно справили глибоке враження, тим більше, що постать була кольорова, печера «справжня», оточена густим чагарником. Але монастир швидко розвіяв тяжке враження: там ішов Великодній похід – ксьондзи, обслуга, хор, малі хлоп'ята, убрані в червону з білим одягу, з свічками, мальовничою плямою відбивалися на сірому тлі стін та синього неба. Під ногами лежало Локарно, блищало на сонці велетенське Лаго Маджіоре, що губилося в туманній далечині. У повітрі бриніли дзвіночки служок-хлоп'ят, доносився протяжний латинський спів ксьондзів

у сумішку з весняним щебетанням пташок. Процесія подалась кудись в околиці, вона, як барвіста змія, розтяглася по Кальварії, завернула за місто і зникла в гущавині, залишивши по собі легкий запах ладану та горілого воску. Та незабаром пахощі весняних квітів та прілого листя, молодої, зеленої, воскреслої землі подолали їх, і, вдихаючи повними грудьми свіже гірське повітря, ми повернулися до міста, а потім і до Лугано.

Незабаром ми повернулися до Лозанни. Віз не було, почали кружляти чутки, що більшість місії скоротять, а до Парижа поїде лише кілька осіб. Хто ж саме? Мені це було невідомо; але з огляду на мою незначну посаду виглядало так, що і я підлягатиму скороченню. Таким чином, основна мета подорожі – робота на конференції миру, відпадала. Поворот додому був неможливий. Життя за кордоном без жодної мети мене ніколи не приваблювало. Однак, поки все лишалося без перемін, треба було просто чекати. А весна була така хороша! Величезне, майже завжди спокійне синє сяйво озера, туманні контури французьких гір по тім боці, білі верхів'я, духмяна, тепла земля, вкрита килимом весняних квітів, веселі, на позір безжурні люди!

Ми оглядали околиці. Недалеко Лозанни, в селі Морж, жили Стравінські, родичі відомого композитора, на його ж таки дачі чи віллі. Там була дівчина шкільного віку, українка з походження, і їй хотілося вчитися української мови. Це була дочка радника міністерства Білянкіна. Я погодилася її вчити. Вона через день приїздила на велосипеді до Лозанни і колись запитала мене до себе в гості. Таким чином я побувала в них. Дача нагадувала російські приміські, сумішка пустки і буйної весни. Люди там були нудні – без коріння і певних перспектив. Знічев'я ми почали гуртом спочатку вчитися їздити на велосипеді, а потім робити екскурсії. Їздили звичайно по набережній Уші, а раз зібралися до Шильйону. Виїхали ранком. Шлях ішов виноградниками, схилом гори по дорозі, прокладеній ще римлянами. Нас поїхало з десяток молоді. Все навкруги зеленіло, співали в повітрі якісь невидимі птахи, швидка їзда бадьорила, очі наші світилися, обличчя рожевіли від зустрічного вітру.

Незабаром дорога пішла берегом. Там лежали курортні лялькові міста Ве́ве, Терріте, Гліон, Монтре – а за Шильйоном, на самому кінці озера, був Віль-Нев,

де жив Ромен Роллан. Ми вїхали до Шильйона. Невелике типове швейцарське містечко, стиснуте між горою та водою. По вузькій вулиці біг трамвай. З переляку та недосвідченості я дісталася колесом велосипеда між рейок, круто повернула і гримнула на землю. Гострий камінець розсік мені ногу, але я майже не відчула болю, швиденько встала і разом з гуртом пішла оглядати замок. Ми залишили велосипеди на пристані, мостом перейшли на острів-скелю, з якої здіймалися сірі кам'яні стіни Шильйона. Поминули приміщення варті і, нарешті, опинилися у в'язниці Бонівара. Височезна вирубана у суцільній скелі зала. Склепіння спирається на три кам'яних стовпи, і у кожному з них – кам'яне кільце, до якого прикуто довгого і грубого ланцюга. Три недбалих кам'яних ложа. Ланцюги безсило лежать на підлозі. І кожний з них такої довжини, щоби в'язні не могли торкнутися один одного. Тут було прикуто трьох братів, що повстали проти своїх володарів. Тут вмерли по черзі двоє, і лишився один Бонівар. Сучасність і Байрон, місцеві легенди і настирлива мова провідника, – все мішається в один клубок. Бачиш страшний сірий камінь, вогкі безбарвні стіни, поіржавілі кільця ланцюгів, а високо-високо над тобою – прекрасні стрільчаті колони готицьких вузьких вікон, що здіймаються ажуровими легкими переплетами аж під саму стелю, і крізь них рветься сонячне сяйво синього безхмарного неба, і видно обрій гір на протилежному березі бездонного озера. Поруч була невеличка півтемна кімната. В підлозі одна плита опускалася – аж до самої води. То був останній шлях, яким виходили з цієї темниці.

Ми вийшли на сонце. Сміялося, шуміло маленьке веселе місто... Я ніяк не могла отямитися: отак, на півкроку від тебе, вмирала друга людина, а ти не міг простягнути руку далі, ніж пускав тяжкий залізний ланцюг!

Щоб не збожеволіти від самоти, Бонівар розкидав сім шпильок, випадково знайдених ним в одязі, і шукав їх. Він непокоївся, коли довго не міг знайти одну з них, впадав у розпач, хвилювався, надіявся – і знаходив. Які ж то були радощі! Він пестив знайдену шпильочку, він променів від щастя, задоволення і спокою. А згодом знов розкидав свої скарби, щоб знов шукати і знаходити. І так безконечних сім літ!

Він вийшов на волю, Бонівар. Але воля стала чужою. Зітхання туги за минулим вирвалося з його грудей. Так писав Байрон. Байрон, що сам не зазнав ув'язнення.

Я ніколи не могла забути враження від Шильйона. Не знаю, чому. Адже на світі є багато страшніших місць і подій. Може тому, що це було такого сонячного, безжурного дня...

Ми їздили ще на нарцисові поля. В Швейцарії існує звичай щовесни під час цвітіння нарцисів вибиратися на гірські полонини. В цей час на залізницях ходять спеціальні потяги, і сила людей виїздить у гори. Отаким потягом ми виїхали з Лозанни. По більшості там була молодь, але траплялися і сиві голови. Публіка все дуже демократична: білет коштував дешево, майже кожний мав з собою пакунок з їжею, щоб не витратити грошей, яких в кожного, мабуть, було обмаль. Доїхали до Гліона. Звідти фунікулером піднялися ще вище, а там вже подалися пішки. Полонини вкриті шовковим зеленим серпанком молоді трави. Дедалі вище, то все частіш зустрічається сіре непривітне каміння. Стежка кружляє, губиться, ще поворот, – раптом... в далечині все поле вкрите снігом. А навкруги – зелено, а навколо нижній теплий весняний вітерець. Ще кілька десятків кроків, і сніг на очах обертається у білі пружні зірки квітів. Вітер приносить одурюючі пахощі. Це – нарциси. Вони ростуть отак, цілими полянами, полями. Ви приносите з собою оберемки щільно складених сухорлявих зелених стеблин, обв'язаних мотузками. Їх сотні тисяч, оцих нарцисів. Вони лежать на сітках полиць вагонів, висять на всіх гачках, вкривають столики біля вікон, коліна пасажирів. Усі вікна відкриті і, здається, сам потяг випромінює тонкі, гострі пахощі. У людей щасливі, радісні обличчя. «Потяг миру», весни і квітів. Який хороший звичай у цих прозаїчних ділових швейцарців. І цей потяг вже не комерційне підприємство для туристів – їх мало серед цієї юрби; це – власне свято. З оберемками білих зірок повернулися ми до свого пансіону. Це був останній погожий спогад про Швейцарію.

В Лозанні наші дипломати сварилися, а у вільний час розважалися. Лідери закохувалися. В редакції «Ukraine» працювала якась французька-машиністка, одна з трьох сестер шофера. Пішла пошесть на

романи: з однією одружився Севрюк, з другою – Степанківський, а з третьою згодом – Романовський. Були вони собі миршавенькі, але для наших це вже, мабуть, була Європа. Пам'ятаю, як Перепелиця теж закохався у якусь Жанну, що вчила його мови. Жанна чи просто поїхала, чи втекла до Женеві з якимсь французьким журналістом. Досить того, що потяг з ними вирушив перед носом закоханого Перепелиці. Серце його не витримало, і він погнав шофера навипередки з потягом. Всі були зацікавлені цим спортивно-романтичним змаганням а-ля Перепелиця. Наводжу це як приклад побуту за кордоном маєтних на той час наших «представників».

Але все кінчається. Дрібноту ліквідували, в тому числі і мене, а «ватажки» мали залишатися у Швейцарії і пробиватися в Париж. Останнє наше зібрання залишило тяжке враження. Ліквідація остаточно розділила нас на дві взаємно чужі групи – лідери мали якісь відомості, якийсь зв'язок, якісь цілі. Ми ж залишилися на чужині, одірвані від батьківщини, без жодного зв'язку, з тими грошима, що нам кинули на прощання наші колишні товариші. Думати про поворот до Києва вважалося за неможливе, адже ми не знали навіть до ладу, хто там і що там діється. Поміркувавши деякий час, наша група вирішила, що розумніш од усього буде податися до Відня. Одним з мотивів був стан австрійської валюти. Річ у тому, що гроші нам було виплачено за три місяці, і то «пристойною» валютою. На той час нею була валюта голландська, швейцарська, англійська та долари. Оці гроші ми і везли з собою до Австрії, де в той час валюта падала стрімголов і за дуже невелику суму можна було прожити далеко краще, ніж де-будь. А жити нам треба було ощадно, бо при найкращому оптимізмі кінця видно не було.

Раніш ніж розпрощатися назовсім з Швейцарією, мені хотілося подивитись на Цюрих. Приїхала я туди хвора, однак не хотілося гайнувати час, і я з пані Шишмановою (дочкою Драгоманова) пішла оглядати місто, а потім увечері вона повела мене до родини старих російських емігрантів ще з царських часів. Я не знала, до кого йду, але мені все одно було дуже цікаво побачити середовище людей, про яких я тільки чула та читала, та й то дуже мало. На скромній вулиці у невеликому будинку, що нагадував скоріш дачу, ми

зайшли до великої, повної людей кімнати. Освітлення було слабе, я тільки бачила довгий стіл та господаря, що встав нам назустріч і дуже гостинно вітав мою товаришку. Ми познайомилися. То був Павел Борисович Аксельрод, відомий меньшевик, про якого за тих часів я, на жаль, нічого не знала. На столі кипів російський самовар. Господар виглядав як російський інтелігент часу мого дитинства. Він з зацікавленням розпитував мене за Україну, але що ж я могла сказати цікавого для нього! Знав він, як мені здалося, дуже мало, як і взагалі чужинці, що їх зустрічала за кордоном. Почалася загальна роз-

мова. Поруч мене сидів якийсь грузин і весь час висловлював такі «общеруські» погляди, коли мова торкалася національного питання, що я не витримала і запитала, який же грузин має такі погляди. «Моє прізвище – Чхенкелі», – відповів він. «Ну, тоді це зрозуміло», – обізвалася я. Але, мабуть, я була надто молодою, і мій співбесідник анітрохи не образився за мій тон. Згодом він пішов проваджати мене до мого готелю. Там же я одночасно познайомилася і з сином старого Аксельрода.

Розпрощавшись з Шишмановою, другого ж дня я вирушила до Відня.

ВІДЕНЬ

По дорозі ми ще на добу спинилися у Фельдкірху. Консул віддав нам нашу зброю – маленькі зграбні револьвери Франкотт; ми ще раз пішли по дорозі біля замку, а на ранок потяг знову мчав горами, повз Тироль, Зальцбург, і червненого гарячого дня ми опинилися в якомусь готельчику. Це вже не був елегантний «Гранд-отель», о ні! Цей містився хоч і в центрі, але в якихось закамарках, ми жили на горішньому поверсі. Там ми пробули кілька днів, поки хлопці не знайшли в околицях, у Деблінгу, на Деблінгерштрасе маленький пансіон, де вже жило чимало українців.

Ще перед моїм від'їздом звідти, до готелю завітав до мене чогось князь Трубецкой. Ми сиділи у вітальні і розмовляли. В той же час до мене з'явився Калістрат – прізвища не пам'ятаю. Познайомилася я з ним ще на початку сімнадцятого року у Києві, і тоді він мене «ошелешив», запропонувавши доглядати його дитину, а він натомість зробить для революції все те, що я сама мала б зробити. Він був значно старший за мене, і мав славу старого діяча, здається, соціал-демократа, так що мені було дуже ніяково, але все-таки довелося одмовити, сказавши, що в таку пору я не можу відійти від життя і роботи. Так от тепер він теж приїхав до Відня. Ходив він у кобнянку, вигляд в нього був, як у опереткового персонажа провінціальної (і то дуже) трупи. Він ходив так вулицями, викликаючи загальну увагу та

посмішки. Нам було ніяково за нього, але ніхто не наважився йому щось сказати, та й не допомогло б це, надто своєрідна то була людина. Він підійшов до мене, привітався, а потім звернувся до Трубецкой: «Що ж, ваше сіятельство, може, мені роззутися, бо не руку ж вам подавати?» Трубецкой не знав, що відповісти, мені аж моторошно стало, але хтось підійшов, і ніяковість розвіялася. Я так і не зрозуміла, чим це було викликане і що хотів тим Калістрат продемонструвати.

Незабаром кілька нас переїхало до пансіону. Там жили Мурський (що незабаром одружився з Вольською), Чечель, Білиць, Полюга та я. З Західної України там вже жила раніш за нас родина Антона Крушельницького, міністра освіти уряду Петрушевича та Тимофіїв, міністр фінансів, здається, Директорії. Крім нас, там жили ще цілою колонією угорці: засновник угорської соціал-демократичної партії Дінер-Денош з дружиною, що викладала у Будапештському університеті, де він був професором. Денош був міністром освіти кабінету Карольї. Разом з ними жили діти – син лейтенантик та дівчина-підліток, школярка. Був там ще одна «екселенція» фон Матанович, адмірал Адриатичного флоту, якась велика в них персона, старий дивак у стилі Суворова.

Поза тим кілька колишніх комерсантів з родинами, вчитель, інженер-німець, що працював на якомусь

заводі, дві-три стареньких пані і угорський вундеркінд, дівчинка-піаністка Ліліке Ковач з мамою та дядько Пішта, угорський емігрант. Товариство, сказати б, дуже різноманітне.

Пансіон належав вдові капітана, але фактично усім керувала фройляйн Петернель. Невеликий, але все ж двоповерховий будинок з флігелем у садку були під її командою. Куховарка і дві покоївки бездоганно обслуговували всіх мешканців. Фройляйн Петернель була старою панною. Завжди затажена в корсет, дбайливо одягнена, зачесана до лица, вона виглядала значно молодше свого віку – а було їй близько п'ятдесяти, як не більше. Вся молодість минула на роботі економікою в дуже багатій родині, але коли діти піросли, вона стала там уже зайвою, нагородили її пенсією, і вона на спілку з капітаншею відкрила пансіон. Хтось з українців першим натрапив на нього, і від того часу пані Петернель мала у себе чимало квартирантів з Великої та Західної України. Вона дуже любила пишні титули і неодмінно величала ними усіх, хто, на її думку, посідав їх. Там жили «екселенція» Крушельницький з родиною – міністр освіти ЗУНР, Тимофіїв – міністр торгівлі УНР, і дрібніші персонажі, Зося Вольська з чоловіком, журналістом Мурським, аташе віденського посольства Юрочка Білиць, Шуберт-Полюга і, нарешті, я. Пансіон був дешевий, тихий, на затишній вулиці Шотштрассе на околиці Деблінга, віденського передмістя з виноградниками, дворами-корчмами з «Гайрігер» – молодим вином, з старовинними вулицями та будинками з написами: «Тут жив Л.Бетховен». Мене здивувало, чому Бетховен так часто міняв помешкання, аж десь в одній з біографій я вчитала, що в нього часто не вистачало грошей на платню господиням і тому він був змушений переїздити деінде.

Я почала серйозно займатися мовою: до мене ходила балакуча легковажна жіночка, фрау Бургардт, з якою ми просто вправлялися в розмові, та вчитель гімназії, з яким я проходила курс філософії, потрібний мені для університету.

Дні минали в заняттях, а увечері ми зустрічалися з віденською українською колонією у кафе «Кранц», в центрі міста, недалеко опери на Кертнерштрассе. Довгі роки там зустрічалися українці. Кафе було велике, з високими залами – одна виходила на вулицю, друга

менша, але більш інтимна і не така пишна, виходила у глибину – його саме ми й полюбили. Взагалі європейські кафе припали до смаку безпритульним безбачкам. Там полагоджувалися ділові справи, відбувалися невеликі засідання, там зустрічалися поважні діячі і молодь, там можна було знайти працю, помешкання, довідатись політичні новини, українські сенсації, послухати й погомоніти про Україну. Там можна було послухати нового вірша, зустрінути свіжих емігрантів, дізнатись про чергові плітки. Кельнери звикли до чужинців, знали всіх в обличчя, одразу подавали українські часописи і залишалися ввічливими навіть з тими, хто ледве мав на шклянку «чорної» без жодних додатків. Там були місця, де о певній годині незмінно сиділи земляки. Приїжджі з інших країн неодмінно з'являлися туди, і ледве що можна знайти українця, який не був би там постійним чи часовим гостем. Антон Крушельницький мав якесь видавництво перекладів, він давав нам там роботу, туди ж ми приносили свою працю, там же одержували досить нужденну платню. Перекладачами були я, Микола Шраг, що вже повернувся з Угорщини, де був послом УНР, та не згадаю хто ще.

Постійними одвідувачами кафе був О.Олесь, що був у Будапешті аташе Шрага, буковинець доктор Галіп, доктор Володимир Кушнір, колишній редактор «*Ukrainische Rundschau*», Артем Хомик, доктор Піснячевський, редактор журнальчика «Воля», Микола Чечель, що видавав другий журнал, есерівську «Народну волю»; там же бували усі посли та міністри-галичани і наддніпрянці – Дмитро Левицький, Микола Левицький, Лоський. Там часом бував і Коновалець, тоді студент університету, що закінчував освіту, перебіту війною. Чимало бачили стіни тої кав'ярні. Грушевський, Коссаки, Матюшенки – всі, хто жив чи тільки бував у Відні, не минали «Кранца». Від усяких політичних махінацій до найпростіших побутових справ, усе можна було там полагодити. Особливо ж притягали, розуміється, новини з України; а що часописів за тої пори не було, то кожна чутка була вже дорогою, хоч як мало було правдивих, а ще менше радісних.

Ще в Швейцарії мені дуже надокучило безладне життя решток тих дипломатичних місій, і після розформування нашої я обрала Відень, щоб спробувати закінчити там університет. Тепер, улаштувавшись у пансіоні, я

восени вжила заходів, щоб вступити до університету. З документів у мене був тільки матрикул Київського університету, де я була на останньому курсі. І от з тим я подалася по високих інстанціях. Як член дипломатичної місії я звернулася до міністерства, щоби мені дали змогу використати час перебування в Австрії для навчання в славетній альма-матер і так далі. Мені пощастило, і я, перша українка після війни 1914 року, вступила до університету. Закінчила його і, здається, першою українкою з Великої України одержала докторський диплом. Обравши темою дисертації «Богдан Хмельницький та ідея української державности», я працювала у Східному дослідному інституті, очолюваному професором Юберсбергером, дуже консервативною людиною, що вважала себе за спеціаліста східної, тобто російської, історії. Не тяжко було здобути там лаври з-поміж югославів, німців та галичан – адже ж я була в Петербурзі ученицею Платонова, Кареева, Тарле, Єфименко... Матеріали до моєї теми були і в архіві міністерства закордонних справ, куди я теж мала доступ.

Познайомившись з місцевим українським жіноцтвом, я вступила до Жіночого союзу. Там головні ролі грали Олена Залізник (з Охримовичів), Левицька, пізніше Мілена Рудницька-Лисяк, член варшавського союму потім. Підрядні ролі грали дружини усіх послів. Якої-небудь спеціальної мети союз не мав, в основному, він займався пропагандою за кордоном українських питань і вступав у зв'язки з жіноцтвом інших країн. Такого ж невиразного типу була студентська організація «Січ», до якої я теж вступила.

Життя у пансіоні було все-таки дороге. До того харчі фройляйн Петернель мало відповідали слов'янським вимогам. Отже, троє з нас, Тимофіїв, Полюга і я надумали оселитися разом десь приватно. Пошукавши трохи, ми спинилися на садибі професора Гвідо Адлера, історика музики, і найняли перший поверх його вілли. Післявоєнні часи були дуже тяжкими для Австрії, зокрема ж для «середнього стану» та інтелігенції. У професора не ставало грошей на всі видатки, зв'язані з його чудесним будинком. Отже, ми опинилися там. «Для годиться» Тимофіїв фігурував як мій дядько, Полюга був його секретарем, бо аж ніяк не випадало у такому осередку засновувати колгосп. Кожний з нас мав величезну кімнату з старовинними портретами, картинами,

статуями, не кажучи вже про меблі. Обслуговувала нас економка, угорка Софі, та її помічниця, сільська дівчина-землячка, що майже не вміла німецької мови. У білих фартушках, кокетливих спорудах на головах вони виглядали як кінові актриси. Обідали ми далеко не по-панськи в одній корчмі, де основними кадрами, на мою думку, були візники, вантажники тощо. Там ми заприятимилися з господинею, і вона часом здобувала нам на селі продукти. Так, на Різдво вона видобула нам традиційну гуску, яку побожно засмажила Софі і якою ми частували наших господарів, що майже забули смак подібних речей. Цікаво, що в один з обідів ми зустріли в своїй корчмі Вільгельма Габсбурга з його ад'ютантом, бароном Лярошем. Вільгельм, відомий серед українців як Василь Вишиваний, був тоді претендентом на український престол неіснуючої української держави. Чого він шукав у тій корчмі, я так і не знаю.

Життя йшло розмірено. Бібліотеки, університет, інститут уранці. Праця вдома над дисертацією або відвідини кафе чи яких-небудь зборів увечері. Майже одночасно з Жіночим союзом я вступила до Австрійської жіночої Ліги миру і свободи. Я вже надивилася чимало війни та крові за своє молоде життя, і мене приваблювала ідея миру. Трудно було, щоправда, уявити собі практичні шляхи до її здійснення, але крайні течії цієї організації давали її у формі повної одмови від яких-будь засобів війни, і це, власне, хоч спершу і вразило, але видалося можливим і єдино доцільним. Мене щиро захопила ця нова для мене течія. Члени ж Жіночого союзу потурали моїм крокам, вважаючи з націоналістичних міркувань цінним, щоб Україна була представлена в якомога більшій кількості міжнародних організацій та об'єднань. Одночасно зі мною вступило ще декілька, і ми утворили українську секцію, поки що формально не прийняту, але допущену до фактичної участі. Думаю, я не зроблю кривди своїм товаришкам, сказавши, що не всі вони щиро поділяли принципи Ліги. Але про це згодом.

Ліга містилася у габсбургському палаці Гофбург у центрі міста, там вона мала величезну залю та кілька кімнат для приїжджих членів з інших країн. Там же жила секретар, фройляйн Веттштайн фон Вестерстайм, літня людина типу англійських суфражисток, цілком віддана ідеї миру. Вона була дуже освіченою людиною, до того

бездоганно володіла чужоземними мовами. Ми з нею дуже заприятинилися, і я часом забігала в гості до неї. Жила вона по-спартанськи суворо, навіть бідно. Незабаром я познайомилася там з віденськими діячками Ліґи, з її президенткою пані Йелля Герцка, віце-президенткою письменницею Розою Майредер, з анархісткою пані Мізаж, з пані Лотте Геллер та багатьма іншими. Потроху, поза українським життям з його невеселими справами, я втяглася в невідоме мені чуже загальносвітове життя і проблеми. До Ліґи часто приїздили люди, жінки з усього світу, там була література про мирний рух, я довідувалася про стан інших країн. Так я дізналася, що в Сполучених Штатах була ув'язнена за пропаганду миру наш член Мері Віндзор, що в Чехії переслідувано цілу групу людей – молоді, що одмовилася йти до війська; що за це саме сидять у голландській в'язниці кілька наших однодумців. Це було новим і дивним. Якось ніколи не уявляла собі такої активності у боротьбі за мир. Воно малювалося мені солоденькими розмовами на загальні етичні теми, щось на зразок вегетаріанства та есперанто. І от див!

Найближче мені підійшла пані Геллер. Вона була молодшою за всіх, жвавою, веселою, до того не належала до надто панських кіл, як Герцка, що мала цілу садибу з будинками, оранжереєю та школою домівництва, ані як Майредер, письменниця і дружина ректора політехніки, придворного радника, – з цими мені було трохи моторошно. В неї чоловік був звичайний інженер, хоч і мав десь на провінції невеличку фабрику. Через неї я познайомилася ще з багатьма віденцями. У неї влаштовувано веселі «вечори ковбасок», коли гості приносили з собою ковбаски, а господиня подавала до них капусту та пиво. На таких вечірках було до двадцяти людей, письменники читали свої твори, розмовляли діячі, а загалом весело проводили час. Завдяки знайомству з нею я одержала від видавництва пропозицію дати книжку українських народних казок для «*Ricola-Verlag*». Маючи до розпорядження чудесну бібліотеку «свого» Східного інституту, я це зробила, і ми з Геллер переклали мою збірку, прекрасно ілюстровану за моїми ескізами Юрієм Вовком, онуком славного етнографа, професора Федора Вовка. Книжка розійшлася за місяць і була перевидана вдруге.

Поруч з університетською працею я продовжувала вивчати англійську мову. Десь чи не в тому ж кафе «Кранц» я зустрілася з галичанином Біберовичем, і він мене познайомив з своїм вчителем англійської мови, з яким я потім вчилася ряд літ, аж до самого від'їзду його з Відня, а листувалася до дня свого арешту. Це був бібліотекар індійського магараджі у Бенгалорі, професор Джаяя Крішна Рау. Глибоко культурна і незвичайно мила людина, він приїхав до Європи з хворою дочкою, у супроводі магараджі, що тоді саме подорожував, і під час війни як англійський підданець був інтернований. Він користав з допомоги через норвезького консула і все збирався їхати додому. До всього він був ще й бакалавром Оксфорда. Мене ж найбільш вабило, що він був темношкірий, браман, з власною філософською системою, і наші лекції були повні захоплюючих оповідань про його чарівну батьківщину. Пригадую собі, сидимо присмерком у салоні професорської вілли, за вікном зима, а перед очима південна Індія, чужі люди, чуже життя... Саме за цього часу приїздив до Відня Рабіндранат Тагор і теж справив на мене враження своєю величною постаттю, променистими очима і півсивими кучерями, хоч вже як не підходив він до європейського оточення.

Українська колонія збиралася в старому клубі на Штроцігасе. Тісне помешкання з кількох невеличких кімнат було вщерть набите людьми, закинутими долею на чужину. Там читалися невеликі доповіді, відбувалися засідання, власне, робилося те саме, що й у кафе, з різницею, що це було у «власному льокалі», як казали галичани, і переважали у ньому таки вони. Проте дехто з українців туди не ходив: представники соціалістичних партій та комуністи. Комуністи зосереджувалися в робітничому клубі «Єдність», що фактично цілковито перебував під комуністичним впливом і керівництвом. Складався він з робітництва – шахтарів сусідніх копалень, служниць-галичанок та почасти студентства.

З помітних людей у Відні я зустрічала усіх діячів-галичан, там же познайомилася особисто з Оленою Степанівною, славнозвісною січовичкою, та Ольгою Басараб, учителькою з Галичини, що незабаром повернулася «до краю», де її було закатовано у польській в'язниці. Її смерть викликала загальне обурення, а ми,

NOS RECTOR UNIVERSITATIS LITTERARUM VINDOBONENSIS

ERNESTUS SCHWIND, iuris doctor, professor iuris ac rerum politicarum publicus ordinarius;
CAROLUS DIENER, philosophiae doctor, professor palaeontologiae publicus ordinarius, ordinis
philosophorum h. t. decanus; RUDOLPHUS MUCH, philosophiae doctor, professor historiae
linguarum germanicarum publicus ordinarius, promotor rite constitutus, in dominam
clarissimam

NADIAM SUROWZOW

e Kiew in Ukraina ortam

postquam et dissertatione cui inscribitur „Bohdan Chmelnytzky und die ukrainische
Staatsidee“ et examinibus legitimis laudabilem in historia doctrinam probavit, doctoris
philosophiae nomen et honores iura et privilegia contulimus in eiusque rei fidem hasce
litteras universitatis sigillo sancientes curavimus.

Vindobonae, die XXX. mensis Iunii MCMXX.

жіноцтво, долучили своїх старань, і протести жінок усього світу разом з демонстраціями українців усіх країн супроводили цю трагічну подію.

Потроху моя наукова праця підходила до закінчення, і 30 червня 1920 року в урочистій університетській залі я склала присягу, що ніколи не вживу на зло людськості придбане знаття, гідність та привілеї. Диплом з середньовічною печаткою був даний, «Доміна кляріссіма Надія Суровцова, родом з України, з Київва» стала доктором філософії. Перша з Великої України. Але скористатися з гідності та привілеїв мені мало що довелося. Та це вже така доля!

Тим часом Ліга миру і свободи скликала у Відні свій конгрес після великої війни. Об'єднувала ця організація тридцять дві країни, не пригадую собі кількості членів. Мене було обрано на цей конгрес у складі численної української делегації, однак юридично ми ще не входили в організацію, і саме на цьому конгресі мало вирішуватися питання визнання нашої групи. Крім мене, до делегації належали: д-р Мілена Лісяк (член сойму), Залізник, Левицька, письменниця О'Конор-

Вілінська, Галаган, Лоська, Кононенко, Безкровна (з Кубані), буковинка Табакар, Оксана Лотоцька (княгиня Токаревська) та Марійка Донцова, дружина відомого політичного діяча Дмитра Донцова. Більшість цих жінок були дружинами УНРівських послів до різних країн, – і не скажу, щоби всі вони поділяли принципи організації, до якої намагалися увійти, аби тільки Україна була представлена в кожній міжнародній організації. Правда, це торкалося не в меншій мірі, скажемо, і делегації Польщі, однією з двох делегаток котрої була Дашинська, сестра тодішнього міністра закордонних справ та голова жіночого клубу у Варшаві, другою – Будзінська-Тилицька, досить націоналістично, як казали галичани, «успособлена».

Поляки навезли силу агітаційних видань чужими мовами, розклали їх на столах вестибюля, і наші зажурилися, бо самі мали тільки трошки жалюгідних листівок. Але українська винахідливість урятувала становище: були мобілізовані наші студентки, і до польських столів весь час підходили пані і з великим зацікавленням розбирали їхню літературу. Не треба

казати, що вони її не читали. Таким чином польська войовнича пропаганда була мирним способом паралізована. Конгрес справив чудесне враження великою кількістю представлених націй. Щоправда, люди були різних переконань і лише до певної міри сходилися на понятті «мир», оскільки приймали його щиро. Але в цьому середовищі таких було більшість.

Я познайомилася з президентом Ліги, міс Джен Адамс, відомою американською діячкою, що на власні кошти з батьком збудувала в Чикаго сел'янина з бібліотекою, майстернями, житлами, їдальнями – з усім цим я ознайомилася особисто через п'ять років під час конгресу в Сполучених Штатах. Безперечно цікавою людиною була англійка Катерина Маршал, особиста секретарка Ллойд-Джорджа на конференції в Каннах, та сама Мері Віндзор з Гарварда, що була сиділа в тюрмі за свої переконання; бельгійка Люсі Дежарден, член парламенту, славна тим, що організувала захоронки для німецьких дітей після того, як німці знищили силу дітей її власної країни; Гертруда Бер, німкеня з дуже лівими переконаннями; якщо не помиляюсь, вона стала потім комуністкою; доктор Аніта Аугсбург та її незмінна товаришка Ліда Густава Гайман, редактори часопису «*Die Menschheit*»; профспілкова діячка Париза мадам Дюшен, шведка Відігрін, редактор з Данії Тора Даугард, делегатки Ірландії, Австралії, Китаю... Мені вперше в життю довелося спіткати товариство аж до такої міри різнонаціональне. Поруч з засіданнями конгресу відбувалися великі зібрання з виступами промовців різних націй з біжучих політичних питань та подій. Однією з таких подій була хвиля єврейських погромів на Україні та у Польщі. Обмірковуючи склад промовців на великому вічу в найбільшій віденській приміщенні – залі консерваторії, наша президія вирішила, що було б бажано, щоб виступали і представниці націй, країн, де робили погроми. Здається, англійки виставили мою кандидатуру, а також польки Будзинської.

Перед вічем мої компатріотки дали мені зрозуміти, що я повинна виступити можливо стримано і заперечувати українську ініціативу, підкреслюючи, що того бажає представництво головного отамана, тобто Петлюри. Я не дискутувала з ними з цього приводу.

Настав вечір. Заля була переповнена і, в основному, мабуть, віденськими євреями та усякими біженцями

з Румунії, Польщі, України, яких було в ту пору в Відні без числа. Після спокійної промови англійки та кількох виступів представниць нейтральних держав був оголошений мій виступ. В освітленій тисячній юрбі я вже нічого не бачила. Перед очима стояли жохливі картини погрому, що я бачила в дитинстві, я наче чула всі запальні студентські промови царських часів проти обмежень та знущань над євреями. Пристрасно, гаряче таврувала я свій нарід за заподіяне, не виправдовуючи, не захищаючи. Щиро, від самого серця, з пекучим соромом за своїх виступала я того пам'ятного вечора. Заля загриміла оплесками. Безліч людей знайомилися зо мною в перерві, стискали мені руки. Землячки зневажливо поглядали на мене, що «зрадила» свою націю.

Другого дня в пресі було вміщено повідомлення про мій виступ, і після того я одержала ряд запрошень від єврейських невідомих мені діячів. Нема що й казати, польська делегатка виступила дуже холодно – саме так, як вимагали від мене мої колеги. Виглядало так, ніби євреї самі робили собі ті погроми, що ж до українських погромів (бо були і такі), то в них були винні виключно українці. Хтось з «нейтральних» закликав трохи до порядку польського промовця Будзинську, але ці виступи на довгі літа зафіксували взаємовідносини наших секцій.

Нас прийняли до організації, і я, здається, все-таки ввійшла до складу відділу як українська представниця.

Голодним України

Так минав час. З України надходили сумні вістки. І коли поява часописів і невеличких, таких дорогих книжечок Хвильового, Йогансена, ще чіхось справляла враження теплого, рідного подиху батьківщини, то відомості про голод переймали болем. Польща воювала, уряд Директорії шукав спільників, рештки посольств і дипломатів намагалися нав'язувати зв'язки з державами Заходу. Давалося це тяжко – не вміли. А головне, були представники уряду на вигнанні, до того ж держави щойно створеної, маловідомої, непевної. Справжні консерватори ждали повороту Росії, отже, не визнавали України; поступові діячі приглядалися до

большевиків і також скептично дивилися на нашу гібридну формацію. Тим часом большевики вже притулилися у Відні і існували поруч з українським посольством. В українському посольстві я зустрічала всіх старих знайомих – безробітних дипломатів; бачила колись митрополита Шептицького, кардинала Дженокі (папського нунція у Варшаві). Все це були чинники, але до цього часу вони мало чим сприяли добробуту моєї батьківщини на міжнародному полі.

В радянському представництві, куди я таки зважлася піти, щоб зв'язатися з Україною (про це докладніше згодом), я познайомилася з Юрієм Коцюбинським. Світла його особа не могла не справити великого враження: я пам'ятала пригоду з листом Єфремова, зверненням до нього як негідного сина великого батька. Весь Київ чекав тоді, затамувавши подих, що зробить большевик-нарком.

Коцюбинський не покарав Єфремова, він поминув його виступ, і це багатьох примусило задуматися. Тепер Коцюбинський зустрів мене привітно. Він стримано обіцяв усю допомогу щодо встановлення зв'язку, поруч із тим дав мені кілька книжок і часописів. Руки тремтіли, коли я їх брала! Так давно вже не було нічого з рідного краю. До того ж усе, що він мені дав, було українською мовою! Він ніколи не агітував мене, ні словом не намагався схилити мене на свій бік. Але те, що я читала в узятих писаннях, глибоко мене вражало.

Проте зараз основним питанням був голод. Сидячи знов-таки в кафе «Кранц», ми обмірковували вісті, що доходили усякими стежками – і серця наші рвалися від болю. Ми вирішили спробувати хоч трохи допомогти. Заснували провізорний комітет «Голодним Україні». З цією назвою він лишився і надалі. Головою була я, туди ж входили Олесь, Іван Коссак, Чечель і вже не пам'ятаю, хто ще. Технічним секретарем був Полюга. Така справа не могла не викликати співчуття. Незабаром до нас приєднався Грушевський, що став на моє місце головою, а я ж залишилася секретарем. Питання фінансування ми розв'язали шляхом збирання грошей по світі. Продукти ми діставали через Гувера; з його представниками в австрійському міністерстві закордонних справ я нав'язала зв'язки, і за весь час ми переправили через їх АРА посилок більше, як на десять тисяч доларів. Ім'я і популярність Грушевського сприяли

щедрим даткам американських українців. Жіночий союз звертався до всіх інтернаціональних організацій, і вони теж надсилали допомогу.

У Відні ми робили, що могли. За допомогою австрійської Ліги миру та свободи ми зробили у Гофбурзі українську виставку з невеличким концертом. Виступала Софія Корінцівна та Нижанківський. Українське убрання ми демонстрували на красуні Федаківні. Австрійці дали на користь нашого комітету в театрі виставу Берти Сутнер. Я виїхала до Німеччини, де за допомогою комуністичних діячів читала лекції у різних містах, які давали заявку до редакції «*Rote Fahne*», товариша Реммеле (у Штутгарті). То були, розуміється, робітничі аудиторії. Але успіх був усюди максимальний. На час, коли німецька валюта упала і продовжувала падати нечувано низько, слухачі все-таки зносили свої нужденні марки, виносили зворушливу постанову не пити в суботу свого кухля пива (не що-будь для німця!) на користь голодним. Пригадую, в Есплінгені після лекції до мене підійшла бідно одягнена жінка і несміливо простягнула дитячу сорочечку: «Адже ж там у вас все-таки родяться діти!» Цю сорочечку, як і багато інших речей, я переспала на Україну через Коцюбинського.

До Відня приїхав з Києва представник Червоного Хреста, доктор Холодний. Його познайомили зо мною, і він приніс мені скриньку зразків того, що їдять люди в цей час. Борошно з моху, лободи, дерева, дохлих коней... Він дав мені серію листівок братських могил, куп трупів, жажливі знімки божевільних облич людожерів. Я показувала це на своїх відчитах, люди плакали, жінки й чоловіки, і віддавали останнє. Ніколи з того часу я не вірила в загальну жорстокість людей, що б вони, може, ці самі, не діяли в тумані кривавої війни...

В ту пору я жила майже виключно подіями на Україні. Моя праця була мізерна в порівнянні до лиха; але завдяки їй я наближалася до радянських людей і переступила межу, таку тяжку для всіх українців, що опинилися по той бік кордону. Олесь, прекрасної, чистої душі людина, що безмежно мучився чужиною, так і спочив на чужій землі, не зважившись на рішучий крок. Я той крок зробила. І, сподіваюся, моя могила буде таки на Україні.

Українці у Відні жили, як комашня у муравлінні. Адміністративне, так би мовити, зосередження юрми-

лося навколо Директорії, тобто двох людей: Макаренка та Швеця. Діяльність цієї групи найкраще зображена Олесем у його «Перезвії»:

*Голубчику, голубчику,
Вам борщику, чи супчику?
Одвертяться, одбрешеться:
«Вам тисяча належиться?
Хіба ще не заплачено?!
Ось глянемо, побачимо.
Казав ще в тому місяці:
Пошліть, пошліть же тисячу!
Мошенники! Ну, вернетесь,
У тлін, у прах обернетесь!»*

Це – Макаренко, якого брали облогою українські люди в його оселі. Трудно краще віддати метушливу атмосферу і вдачу цього члена Директорії.

Взагалі, Олень у своїх прекрасних віршах відбивав усі події українського життя за кордоном, про які я пишу та згадую. Краще, проникливіш, а часом ущипливіше, ніж він писав, трудно було б змалювати минуле. Не мені змагатися з його чистим потужним таланом!

На Україні був голод. Гинули наші батьки, брати, діти. А ми безсило метушилися по той бік, намагаючись хоч крихітку зарадити лиху.

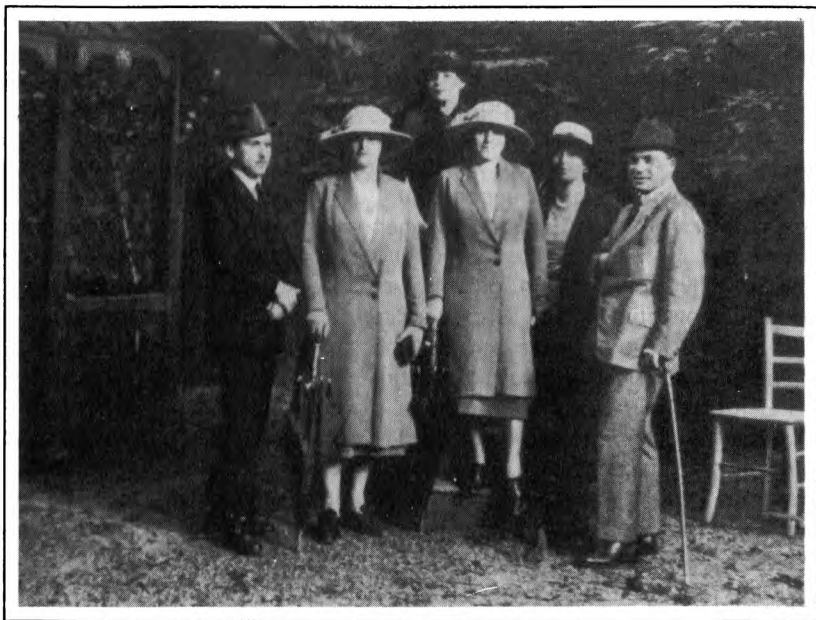
Поза життям була ще туга. Безмежна, безкрая туга за батьківщиною. Не можна і не треба висловлювати це в словах. Гріх.

Олень часом приходив до мене з Хомиком. Артим Хомик, як ми його знали, був талановитим галицьким публіцистом. Мені розповідали про нього ще у Києві, особисто ми познайомилися аж у Відні. Оповідали таке: за гетьманщини його було арештовано, він сидів у Косому Капонірі, але потім його звільнили за браком яких-будь обвинувачень. Дали підписати папери про звільнення. Хомик написав щось українською мовою. «Пишіть по-російськи, а не цією собачою мовою», – сказав офіцер. Хомик підвівся і плюнув офіцерові в обличчя. Його мали розстріляти, але не встигли, бо перемогло повстання. Скоропадський утік з Києва. Не пригадую собі, яким чином Хомик опинився у Відні, але вони дуже заприятелювали з Олесем. Разом сиділи в кафе, разом пили, багато пили по віденських корчмах; тверезі разом приходили до мене – як на прощу.

У Хомика була книжка «Всесильний доляр», поза тим він співробітничав у журналах, часописах, і все, що він писав, було яскраве, талановите і ущипливе. Це була чесна людина, як і Олень, а за тих часів це вже було неабияк. Він хворів на сухоти. Весною йому стало зле. Олень, здається, тоді виїхав до Праги. Хомик лежав у бараці, де колись жили полонені, а пізніше зробили шпиталь. Я прийшла до нього, і він уперто частував мене ласощами – щоб не образити його і не подати знаку, що в нього небезпечна хвороба, я мусила це їсти, і йому стало спокійніше. Незабаром похмурого весняного дня – ще не станув сніг – ми ховали свого товариша. Зібралось трохи людей, але в моргу не могли знайти померлого, і поховали його вже другим разом, коли майже нікого не було. Навряд чи хто знає його могилу.

То була перша смерть на еміграції.

Отже, повертаючись до попереднього оповідання: я, завдяки роботі у комітеті «Голодним України», познайомилася ближче з Коцюбинським. Одночасно, приятелюючи з групою студентів-галичан, а особливо з трьома – Коссаком (Василем), Михайлом Чичкевичем та Петром Демчуком, я ближче підійшла до робітничого клубу «Єдність». Студенти мої були комуністи. Двоє були з селян, третій, Коссак, був сином коваля з Дрогобича. Всі троє були січовими стрільцями, всі перейшли на бік радянських українців; вчилися вони в університеті, грошей мали обмаль, і коли нічим бувало платити за помешкання, переховувалися від господині у мене. В той час я жила вже у власному помешканні. Хлопці ще вчилися. Я мала вже докторський диплом і по рекомендації свого професора працювала викладачем російської мови у сільськогосподарчій академії. Але мені хотілося ще вчитись, і я вступила на факультет соціальних наук. Проте грошей на навчання в мене вже не було, і довелося цю справу залишити. Бідували ми здорово. Заробляла я викладами дуже мало. В ту добу і «справжні» професори бідували, то що ж казати за мене. Давала приватні лекції. Склад учнів був дуже різноманітний, пам'ятаю іспанця Альфонзо, якогось англійця з консульської академії, дружину кінорежисера, дружину професора історії мистецтва, старого радника німецького посольства, комуніста – представника Австрії до Комінтерну... чимало їх було, різних, минали, як у калейдоскопі. Зароблялося цим дуже мало,



Відень. Зліва – Олександр
Полюга-Шуберт, праворуч –
Чечель, поруч з ним – Надія
Суровцова.

доводилося дуже скрутно. Де за обід, де за гроші. Один час була гувернанткою, – чи, якби то сказати, нянькою? – в маленькій англійки, дочки директора театру «Еврі мен» у Лондоні, Мойри Мек Дермот.

Коли лекцій не було і прийшлося вкрай скрутно, я винайняла одну з своїх двох кімнат. На початку в мене жив бувший міністр юстиції, український сенатор Сергій Павлович Шелухин. Це був уже старий, але дуже жвавий енергійний і недурний чоловік, але він дуже тужив за Україною, сім'єю, мови не знав абсолютно і почував себе препогано, що відбивалося на його настрою. Жив у мене на повному утриманні, отже, доводилося варити йому його улюблені страви і чимало морочитись. Правда, мені тоді допомагала жінка, що приходила до нас прати білизну. Українців-емігрантів Шелухин не любив, Директорії теж, і вічно лаявся з ними. Налезав він до партії соціалістів-федералістів. До революції був либонь суддею. Пожив він у мене недовго, щось зиму. На зміну йому переїхав Дмитро Антонович, син відомого професора Володимира Антоновича. Він саме повернувся з Італії, де був послом українського уряду; разом з ним прийшли аташе того посольства Сергій Пашенко та художник

Юрко Вовк, онук Антоновича та професора-етнографа Хведора Кіндратовича Вовка, якого ми, петербурзькі студенти, знали, боялися та шанували. Пашенко вступив до сільськогосподарчої академії, де я була викладачкою, і оселився поблизу, Антонович же з онуком по рекомендації Шелухина осіли в мене.

Антонович був професором історії мистецтва, соціал-демократ, людина вже літня, але з претензіями на молодість. Живучи в мене, він писав якусь книжку, здається, з історії мистецтва, і цілі дні працював по бібліотеках. Внук його, молодий і дуже талановитий хлопець, натомість цілими днями сидів удома і не працював, чим дуже дратував свого діда. Час від часу Вовк малював дуже вдалі карикатури для журналів, що видавалися на еміграції. Пам'ятаю карикатуру на барона Василька, що за Директорії видав усіма фінансами УНР. На малюнку було зображено дохлого коня, біля якого сидів ворон у циліндрі з обличчям (дуже схожим) Василька. Дещо Вовк малював і для Крушельницького, взагалі дуже тяжкого на розплату «хазяїна»; він вічно скаржився, що не має грошей. І от одного разу Вовк намалював його, здається, для есерівського

журналу «Народна Воля» або для «Волі», що видавав доктор Піснячевський. На малюнку Крушельницький сидів, як турецький святий – в халаті та чалмі, з мисочкою на килимчику, і просив милостині. Ця карикатура дуже дошкулила Крушельницькому. Лаяв Вовка за них і дід. А легковажний хлопець заробляв дуже мало, витрочав швидко і нерозважно, це викликало між моїми квартирантами постійні суперечки та незгоди. Антонович кричав високим сопрано, а вайлукуватий хлопець одмовчувався, а потім малював на діда дотепні карикатури і клав їх йому на стіл.

За того ж часу у Відні жив Дмитро Іванович Дорошенко з дружиною Наталею. Дорошенка я знала і за Центральної Ради, і потім, коли він був міністром закордонних справ за гетьмана, коли і я працювала у міністерстві. Перед тим я його трохи пам'ятала як відомого українського діяча. Треба згадати, що від гетьманського перевороту з міністерства пішли всі українці, за винятком Лоського, директора, що лишився для продовження роботи. А Дорошенко прийняв портфель міністра нібито для того, щоб українці лишилися все-таки «біля влади». Загальні русифікаторські заходи уряду Скоропадського викликали своєрідний страйк урядовців. Від нашого міністерства делегатами до страйкарського комітету обрали Ф.Слісаренка і мене. Головувала С.Русова. Ухвалили оголосити трьохденний страйк. Дорошенко міністрував порівнююче недовго, у Відні я зустрічалася з ним і перекладала для нього якусь брошурку на німецьку чи французьку мову. Жив він з дружиною на передмісті у скромному будинку з садком. Була в нього там одна кімната. Дорошенки бували і в Антоновича.

Матеріальне становище дедалі гіршало. Курс австрійських грошей падав стрімголов. Інших грошей у мене давно не було, заробіток за виклади та лекції в Академії був мізерний, усякі обіди та квартиранти, все це не давало ще змоги існувати. Весь *Mittelstand* – середній клас – голодував, починаючи від студента, вчителя, і кінчаючи вченими професорами з гучними іменами в енциклопедіях, як-от мій бувший хазяїн, професор Гвідо Адлер, історик мистецтва, та сила інших.

Раз мені спало на думку перейти на фізичну працю. На фабрику електричних ламп мене не взяли,

буцімто там треба мати якийсь не таке, як у мене, серце. Потім я ходила по оголошеннях, але людей без роботи було надто багато, і я ніяк не потрапляла. Нарешті, на одному заводі, діставшись за рекомендацією родича власника, чоловіка моєї знайомої, я почула, що мене беруть. Це означало кінець голодуванню. Як же я зраділа! Дуже прихильний власник не мав нічого проти того, що я чужинка. «Ви не член профспілки?» – «Ні», – пригноблено відповіла я, вважаючи, що ось тут і буде мені край. «Прекрасно! Ви зобов'яжетеся, розуміється, приватно, не вступати туди. У вас будуть справи з платнею... Одним словом, так для нас зручніше». – «Я подумаю».

Так і скінчилася моя спроба. Згодом я вступила «домівницею» до приватної майстерні, що робила експортні ляльки. Вони призначалися, в основному, для Америки. Сотні, тисячі їх вийшли з моїх рук. Оплачувалася робота нужденно, але жилося за тих часів настільки тяжко, що я була рада хоч час від часу не бути голодною, не в алегоричному, а буквальному розумінні. І ляльки, і переклади Крушельницькому та другому «босу», Кашинському, і виклади в академії, і приватні лекції – здавалося, так багато прибутків... А нічим іноді було заплатити за їзу, і його запечатували; не було палива – і приятелька приходила ночувати, щоб удвох було тепліше; і продавали німецькому «шурум-бурум» все, що було «зайвого», не виходили з ломбарду годинник, літній костюм (якщо була зима) або навпаки.

Бідувала більшість населення, а про українців і казати нічого. Мали гроші Директорія та ті, що коло неї крутилися, або «достойники», що були послами до різних держав, і, заощадивши там гроші, тепер з'їхалися до Відня і жили на його низькому грошовому курсі. Дрібніші ж люди, що працювали по тих посольствах, швидко прожили свої ліквідаційні гроші і опинилися в дуже скрутному становищі. Дехто перекинувся до Чехії. Там, у слов'янській країні, було легше перебитися, бодай мова не так в'язала, як німецька.

Дивна річ – люди жили роками, дуже терпіли від цього – і не могли навчитися. Наприклад, старий емігрант Андрій Жук, ще з дореволюційних часів, що мав чимало справ політичного характеру і з німцями, ніяк не знав мови, проживши багато років у Відні. Молодь вчилася і потроху також виїздила з Відня. Так,

скінчивши експортну торговельну академію, виїхав на роботу до Німеччини наш товариш з Версальської місії Полюга (згодом він працював у Єгипті та Абіссинії). Працювали в Англії, Франції, Італії, хто міг – їхали до Галичини. А наддніпрянці (як звали нас галичани) бідували найгірше. У західних була якась зручність, меткість, працьовистість. Наші ж більше журилися, тужили, голодували, а при нагоді – пиячили.

З грошима було сутужно. Ось кілька побутових картинок: був такий кореспондент в російській емігрантській газеті «Руль» – Лозинський Іван. Він чи, бува, не виїхав також з якоюсь українською місією, але швидко переорієнтувався і став дуже неприємною людиною. Сам він був доцентом, чи що, якогось університету і мав дуже милу дружину – латишку, з якою ми досить приятелювали. Прийшла раз до них. Сидять. А очі блищать, як у вовків, аж зелені. Ніколи не думала, що таке буває. Виявляється, сидять голодні вже другий день. Ну, якось дали собі трошки ради. Ось другий епізод: немає грошей, нема чим заплатити за помешкання Піснечевським, лікарю і редактору «Волі». Жінка біжить кудись по справах і наказує продати пляшки з-під молока. Він узяв якісь не ті, чи що, – а в крамниці їх не прийняли. Це було єдине джерело, і того дня лишилися голодні. А щоб заплатити господині за приміщення (вона жила в Бадені), винайшли геніальний спосіб: занесли до ломбарду її ж таки килими і так вийшли з становища. Потім якось викрутилися. А господиня ще нахвалюлася, які пунктуальні в неї квартиранти! Хлопці-студенти, Коссак, Демчук, Чичкевич, коли не мали чим заплатити господиням, перебиралися взагалі жити до мене, аж поки не здобували грошей. Харчувалися ми один час також комуною (до речі, всі вони в той час уже були комуністами). Я знайшла якусь книжку з калоріями, необхідними для харчування, скла-ла меню на цілий тиждень, але після кількох днів хлопці жалібно заблагали, чи не можна без калорій.

Моїм фінансовим дорадником була двірничка Файтаг. Жила вона в підвалі з чоловіком-чехом, котрого переховувала протягом усієї імперіалістичної війни як дезертира. Він був молодший за неї, до того вона була єврейкою, він почував себе великою персоною, пиячив на її гроші, бив її, сам майже ніколи не працював. Разом із ними жив його батько, сліпий, що «працював» жeb-

раком на розі нашої Шіманіштрасе біля кафе. Файтаг була велика винахідниця. Так, наприклад, коли в неї і в мене не було грошей, вона раптом десь їх здобувала і братерськи зо мною ділилась. Виявилось, що в мансарді нашого дому жив скульптор, якому вона прибирала у хаті. Він виїхав на кілька днів до батьків у Чехію, а вона тим часом винесла до ломбарду один з його костюмів. Ми перебули безгрошів'я, але скульптор повернувся додому раніше призначеного терміну і мав неприємну дискусію з Файтаг, яка не визнавала себе винною за тимчасове використання «все одно непотрібного» костюма. В мене вона брала гроші, як свої власні. Але одного разу, коли в мене також не було ні крейцера, вона з хитрою усмішкою принесла мені цілу жменю дрібних грошей. Виявилось, вона їх «позичила» з матрацу сліпого, який ховав там від неї свої скарби. І на вкрадені жебрацькі гроші того дня ми всі були ситі. Ох, немало траплялося таких смішних і сумних випадків.

Не всі українці були злиднями, о, ні. Наприклад, я робила переклади для видавця Кашинського. Я знала його студентом, знала господарем «Української книгарні» в Києві, туманно пам'ятаю його, але в кожному разі він не був людиною незною тоді. Платив він скупю. Навіть це не було так уже страшно. Але...

Одного разу, випадково десь заробивши гроші, я зайшла до своєї приятельки і співробітниці Лотте Геллер. Їй забракло грошей, і вона позичила в мене незначну суму. Минув якийсь час. Я давно вже скінчила і дала переклад «Подорож до Індії» Вольдемара Бонзельса, але Кашинський все ще не заплатив за нього. Не маючи вже грошей на трамвай, голодна (бо все їстівне було вже знищено напередодні), я подалася пішки на другий кінець міста до свого боса. Мені одчинила елегантна покоївка у накрохмаленому фартушку і сказала, що пан снідають, але пустила мене. У багатобрибаній кімнаті сидів мій київський Кашинський і снідав. На столі елегантна сервіровка, всякі страви. Біля столу сидів бульдог і дивився на мене. В мене тремтіли ноги, трусилися руки. – «В мене зараз немає грошей, підождіть», – відповів мені видавець, витираючись серветкою. Я обурено сказала йому, що робота здана вже давно, і у мене теж немає грошей. Він глянув на мене, розкрив бумажника і простягнув десять крон. Цього б вистачило на трамвай додому. У

мене щось переривалося в горлі. Я взяла простягнуті гроші, кинула на недоїдені страви пана Кашинського і так грюкнула дверима, що бульдог загарчав, а покоївка здивовано відчинила мені двері на вулицю. Тоді я нагадала собі за позичені мною гроші і знов-таки пішки подалася до помешкання Геллер. Але, на мою бід, вони тимчасово виїхали на курорт. Зовсім знесилена, я зайшла до парку герцогині Моденської і там у чагарнику, сівши на землю, гірко заплакала. Тепер уже не треба було себе стримувати, і я плакала – з образи, від голоду та втоми. Але й це минулося.

За нормальних часів я користалася з кредиту в маленькій крамничці у нашому ж таки домі. Старенька німкеня, фрау Мольд, на шуфлячках з різною крупною записувала крейдою наші борги, а при виплаті витирала записи. Скільки разів завдяки цій немудрій операції я була урятована від голоду!

От іще гіркий спогад. Чоловік Пісначевської поїхав до Чехії. У неї, як звичайно в ту пору, не було грошей, але зате починався туберкульоз. Молода, гарненька, весела, вона була в мене, і ми разом крутилися отими заробітками за мої ляльки, за продані пляшки, за ломбардні гроші – заклади речей з кращих часів тощо. Але цим разом нічого не виходило. Ми проспали ніч удвох на одному ліжку, щоб хоч трохи зігрівати одна одну своїм тілом. Стояла весна, палива не було, але ночами холод ще пробирав у великих кімнатах. Ранком ми вирішили, що треба наїстися за всяку ціну. Нагадали, що колишній данський посол, д-р Дмитро Левицький, взагалі добра людина, має гроші і, може, як-небудь нам допоможе. Добре. Щодня Левицький бував у кафе «Кранц». Грошей у нас лишалося на один трамвайний квиток або – на одну чорну каву. Грошей для кельнера не вистачало вже. Причепурилися як могли. Та чи й багато було нам треба, таким молодим? Довго, дуже довго йшли ми пішки. В кафе Левицького не було. Або не прийде? Треба почекати. Грошей не було. Одна замовила чорну каву – рівно те, на що вистачало грошей. Але як бути з трінкгельдом «на чай»? Що ж залишити кельнерові? Ми ждали, а в головах крутилося від голоду, адже від учорашнього вечора ми вже зовсім нічого не їли.

Він прийшов, данський посол. Того дня поїхала до Львова його дружина, він був цілком вільний і дуже

просив нас – він нам покаже старовинну кнайпу, то щоб зробити йому таку ласку. Ми зробили йому цю ласку. Біля входу в кафе він купив нам по букетику весняних ранніх фіалок. Ну, та про що тут казати? Як ми сиділи в старовинному «льокалі», як силою примушували себе їсти помаленьку делікатненькі бутерброди з чорним кав'яром і якісь ще віденські делікатеси і пригублювали різні напої, від яких ще більше крутилося в голові... Він був незла людина, той посол. Може, спостережливий? Ні, навряд. Просто йому було весело такого сонячного дня весною в товаристві гарних дівчат. І він ублагав нас піти з ним ще пообідати... Ох, невеселі ці спогади. Я наводжу їх для того, щоб видно було, як несолодко жилося в тих закордонах.

Але і злидні йшли смугами. От видали ми з Геллер українські казки. За місяць вони всі розійшлися, і видавництво звернулося до нас у справі перевидання. Хоч і невеликі, а все ж гроші. І я знову відживала. Мої українські квартиранти розїздилися – Антонович у Прагу, хлопці – хто куди. Помешкання стояло порожнє, і за рекомендацією віденської голови Ліги миру та свободи, пані Герцької, я взяла до себе двох дівчат з Праги, одну – студентку, другу – якусь незрозумілу істоту, що хотіла жити у Відні. Самій мені запропонували поїхати до літньої інтернаціональної школи у Ляуенштайні, в Франконії. Я дуже радо погодилася і місяць пробула там. Організувала цю школу також Ліга, там зібралася з тридцять осіб різних національностей, віку, поглядів – їх об'єднували лише принципи Ліги, і там читали взаємно доповіді, спочиваючи у старовинному середньовічному замку, повному спогадів, легенд. Його власник, доктор Месмер, набув замок, реставрував його, відновив кімнати, а поруч з старовинними меблями улаштував сучасні вигоди: електричне світло, водогін тощо. Сам господар одягався, як старовинні художники, – в оксамитній чорній блузі з рембрандтівським коміром, у коротких штанах і чорних панчохах, черевики у пряжках. Його дружина ходила також у старовинній одежі, що скидалася на середньовічну і гармонувала з замком. Наша весела юрба оживила понурі стіни. Ранком, перейшовши мостом глибокий рів, ми сідали в колишній конторі фогта за простими дубовими столами до сніданку, а потім розходилися по парку, лісі, горами. З вікон замку був чудесний краєвид.

Люди були різні. Наприклад, навпроти мене сиділо подружжя Рассел – лорд Бертран з дружиною, що саме повернулися зі сходу, де перебували через репресії англійського уряду. Там і він, і його дружина викладали в Пекіні, а потім в Індії. Давній борець за мир, він уже й тоді був літньою людиною. Дружина була молода. Був там художник Гайнріх Фогелер, прогресивна людина, що поруч з малюванням своєрідних картин провадив ще й незвичайну громадську роботу, – брав участь у створенні відомого притулку колишнім злочинцям чи навіть був його фундатором. Пізніше він переїхав до Радянського Союзу, далі я загубила його слід. Був Сільвіо Гезелль – народний комісар комуністичного баварського уряду. Була американка з Гарварда Мері Віндзор, що сиділа в американській тюрмі за свої пацифістичні переконання, була дочка югославського діяча Радича, молоденька німкеня з Штутгарта Ріта Маркс, що знала родину Клари Цеткіної; Аліса Генс, молоденька дочка подружжя редакторів у Вашингтоні, що по укінченні середньої школи подорожувала по Європі, щоб обрати собі вищу школу. Була сестра Ромена Роллана Маргарита, був французький поет Андре Жув.

Час минав дуже весело і корисно. У похмурій залі замку, де колись відбувалися середньовічні феодальні суди і де досі залишився вітраж «Білої дами», вечорами,

розпаливши високий камін, ми слухали лекції Бертрана Рассела, музику угорської скрипачки, мої українські казки, німецькі пісні-балади під акомпанемент лауте господаря замку, дивилися на танки балерини, що також спочивала в нашій школі.

Часи в Німеччині були важкі, країна перебувала післявоєнну пору. Населення біля Ляуенштайну, внизу, в селі, дуже вороже ставилося до чужинців. З замком була зв'язана легенда про «Білу жінку», колишню господиню замку, покарану за зраду чоловіка та осліплення власної дитини церковним судом і поховану в каплиці при дорозі. Легенда стверджувала, що Біла жінка з'являється і віщує біду Німеччині. Цю легенду нам розказали в замку. І от одної місячної ночі гурт нашої молоді пішов на село. Вертаючись, ми побачили юрбу селянок в їх національних чорних хустках, що нагадували крила зловісних птахів. Жінки схвилювано розмовляли і дивилися на замок. Ми підвели очі вгору, і... понурий сирій замок з вежами здіймався зубчатою стіною на вершці гори. А по стіні повільно наче плив у повітрі привид... Білої жінки! Ми тільки пізніше довідалися, що нам загрожувало. Але й одразу, побачивши, відчувши настрій жіночої юрби, ми швидко післали одного хлопця, і незабаром на стіні з'явився другий, третій, четвертий привид. Розлучені селянки плюнули, вилаяли «американців» і розійшлися.

ІАІІА

У грудні мав бути конгрес Ліги миру і свободи у Гаазі. Я поїхала туди просто з Німеччини. У Штутгарті ми зустрілися з Геллер і поїхали до Голландії. Своєрідна країна, така неподібна до всього, що я бачила! Місто було невеличке. Жодного руху, поза велосипедистами різного віку і статі та ранками дітвори на ковзанах, що поспішала каналами до школи. Незвичайно чисті лялькові будиночки, вулиці, бруковані шклом, стіни, які мили по суботах жіночки наче з опери, в кристалих білих крохмальних очіпках; королевський замок, куди можна заходити і над яким має прапор, коли королева вдома; королева, що їде собі в екіпажі кінями; похмурий

ставок посеред міста з іще похмурішою в'язницею посередині, де рожеві привітні голландці показують зняряддя іспанської інквізиції, що тут діяла; де є ціла зала портретів жінок, спалених живими за відьмування в порівняно недавньому ще часі.

Був конгрес, були, як ведеться, бенкети. Вітав нас бургомістр Гааги та його жінка, огрядна, дебела, білолиця, з разками перлів на шії, як лялька, усміхалася гостям. На столі були троянди що доцвітають в Голландії аж у грудні.

Знімали кіно. Потім ми дивилися на себе. Приймали нас незвичайно сердечно, і це дуже мене захопило.

Але незабаром я довідалася дивну річ: в тюрмі сиділо кілька хлопців, що з принципіальних міркувань одмовилися йти до війська. А війна ж давно кінчилася! А голландці ж навіть не воювали! А королева ж прислала нам привітання на конгрес! В той час конгрес уже закінчував свою роботу. Мене було обрано до інтернаціональної президії і делеговано на конгрес профспілок в Амстердамі, що відбувався під гаслом «Війна війні». Так от, я запропонувала піти демонстрацією до тюрми і королеви. За це голосувало нас двоє, я та німецька делегатка Гертруда Бер. Решта пояснила нам, що це порушило б права на таку щирю гостинність з боку голландців. На тому й скінчилося. Ухвали ж наші конгресові були бездоганні.

Наступний конгрес відбувався в Амстердамі під головуванням Едо Фіммена. Це були жовті профспілки. Там я чула промови Бауера, Вандервельде, Жуо і багатьох інших. Познайомилася з радянською делегацією, що складалася з Радека, Лозовського, Ротштейна і Коллонтай. З останньою мені не довелося стрінутися, а з рештою познайомилася і слухала їх виступи. Конгрес вразив тільки великою кількістю делегатів.

Оглянувши Дельфт, чарівне старовинне місто з каналами, вітряками, та Роттердамський порт, цю казку на березі моря, я через Німеччину повернулася до Відня, наздоганяти свої виклади в сільськогосподарчій академії. Почалося знову старе життя. Згадувалася Німеччина, Голландія, нові враження, зустрічі з старими та новими знайомими з інших країн. Потроху нав'язувалася приязнь, листування. В Німеччині знічев'я, у вільний час я почала помаленьку писати. Малесеньке провінціальне місто з його людьми, такими мені незнайомими, чужими, було мені як книжка старовинного письменника. У місті жило вісім тисяч населення. Посередині бігла річка Енц, притока Некару. На горі, над стіною, височіла старовинна середньовічна ратуша. Недалеко стояла кругла напівзруйнована вежа, де принагідно сиділи злочинці – але злочинців не було, і вона стояла порожня. З другого боку ратуші, вже на пологому боці гори, був майдан з громадським джерелом-криницею і, як ведеться, кам'яним маркграфом у кам'яних латах. Навкруги йшли «установи»: управління, суд, аптека, що дуже

нагадувала аптеку з «Тартарена з Тараскона», кілька крамниць, де можна було купити все – від гвіздка до весільної фати та посагу для немовляти. Над крамницею розташувався зубний лікар, а поблизу продавався посуд місцевого виробу.

Бургомістр був присадкуватий літній чоловік з червоним набряклим обличчям, ходив він незмінно з старовинною парасолькою, зачепленою гачком за руку, з кишені в нього частенько виглядала здоровезна ярмаркова хустка до його червоного носа. Суддя був сухорлявий, верткий; зубний лікар плохенький, замучений, – його було отруєно газом під Верденом, він не вмер, але і не жив; були ще вчителі та директор школи. Майже у всіх були жінки. Жінки об'єднувалися у *Damenkranzchen* – дамському віночку. Віночок цей щоп'ятниці сходився у місцевій корчмі, чергова дама приносила печиво, а кава замовлялася господині корчми. Дами пили каву, розмовляли про гаптування та місцеві новини. Це доповнювало часопис, що його стандартно друкував якийсь трест – на останній сторінці містилися місцеві об'яви та сенсаційні події. Але об'яви всі знали напам'ять, подій не було, а сенсації заміняли звичайні плітки. От приблукав бездокументний російський полонений-втікач. Вже кілька років, як скінчилася війна, він був у Франції і прочув, що вдома «дають землю», та помандрував на батьківщину. Практичні німці зловили його, продержали кілька днів у старій вежі і вислали за межі Вюртемберга, щоб не годувати в'язня; от приїхала дитина рурських шахтарів, що страйкували проти французів, і цю дитину взяла господиня корчми. Цілий поїзд дітей їхав по Німеччині, і в кожному місті їх розбирали ті, що погодилися допомогти «батьківщині».

Спочатку я їм видалася непевною людиною – жила сама у корчмі, часом кудись виїздила, мене випитували, хто я і що, аж поки дівтора не подала мені блискучу ідею: «Ти малярка? До нас часто приїздять малярі!» Я негайно купила етюдник, незабаром намалювала ратушу, римський міст на Енці, дорогу, якою ходив Гете, виноградники. Тепер я назавжди мала спокій. Навіть сухорлявий суддя в трусах робив мені в купальні церемонійний, як у менуеті, уклін; віталися крамарі, і тільки жінки поглядали скоса. Одного разу я зайшла до корчми під час шахматного турніру, замовила собі



Українська делегація на конгресі Ліги миру і свободи. Відень, 1920 р.

Зліва направо: I р.: Піснячевська, Рудницька-Лисяк, д-р Оксана Храпко-Драгоманова, О'Коннор-Вілінська, Надія Суровцова, Кононенко; II р.: Оксана Лотоцька-Токаревська, Івга Лоська, Олена Залізник, Ольга Галаган, Табакар; III р.: Безкровна, Олена Левицька.

кухоль пива і випадково – їй-богу, випадково – виграла партію в їхнього чемпіона. Від того часу «малярка» придбала міцну репутацію в чоловіків і досить хистку – в жінок. Так от, серед цих людей, стін, доріг я і почала потрошку писати.

Приїхавши додому, до Відня, я одного разу, спочиваючи у Геллер, прочитала їй німецькою мовою кілька тих нарисів. «А чому б вам не вмістити це в газеті?» – обізвався з другої кімнати її чоловік. Думка сподобалася. Ми обробили одну новелку і послали її поштою до «*Arbeiterzeitung*», великої соціал-демократичної газети Відня. Яке ж було наше здивування, коли третього ж дня

наш твір з'явився на шпальтах газети! Ми зробилися сталими співробітниками, і не було випадку, коли б нас не друкували. Ми пунктуально одержували поштою гонорар і стали журналістами. Власне, мене журналістика тягла до себе ще з 1917 року, коли я вперше стала членом редколегії газети «Вільна Україна» в Умані; після того я завідувала відділом преси в міністерстві закордонних справ, була либонь редактором, а за кордоном писала часом у пресі Західної України. Але тепер я вступила до спілки поступових журналістів Європи (яку ми самі ж заснували) і навіть була заступником голови її президії. Входили туди, крім

австрійських, ще представники зарубіжної преси, що перебували у Відні. Крім мене, там був і грав активну роль Толмачів-Піддубний (псевдонім). Полпредство за-прошувало нас на офіційні прийняття преси. Послом був тоді вже Ауссем Володимир Христіанович, старий большевик і чарівна людина. Ці прийоми виглядали, поза діловою стороною, для мене особисто дуже цікаво. Цілісній день бігала я, заробляючи на хліб: по лекціях, в редакцію анархістського часопису «*Die Menschheit*», де я працювала секретарем, а редактором була Мізаж, член Ліґи миру і свободи, що мене туди і влаштувала. Так от, набігавшись по самі вінця, я заходила на Шварценбергплацу до громадської убіральної, витягала з портфеля паризьку, єдину в мене, модельну сукню, лаковані пантофельки, швиденько переодягалася і за десять хвилин, як дама, вже віталася з швейцаром посольства, старим Пасішником, якого добре знала по робітничому клубі «Єдність», де я в той час вже постійно була, допомагала в роботі, робила вистави, доповіді і навіть написала п'єсу «За ґратами», яку 18 березня і поставила. Старий Пасішник знімав моє миршавеньке пальто, ховав портфель, і тепер по мармурових сходах колишнього царського посольства сходила Попелюшка, а на площадці, під лаврами та пальмами, її зустрічав аташе посольства і провадив до покоїв. Розкішна, темного дуба їдальня з різьбленою стелею та меблями і шпалерами тисненої золотом шкіри вже була повна людей коло довгого стола, заставленого усякими ласощами. Журналісти пили московську горілку, заїдали кав'яром (*Russisch Kaviar!*) і ділилися зі мною враженнями. До речі, вони не знали часто до ладу моєї національності і вважали мене теж чужинкою. Після вечері часом танцювали у білій ясній залі з легенькими позолоченими меблями.

А ще пізніше Попелюшка зникала, прощалася з Пасішником, беручи свій портфель, куди клала свої єдині лаковані пантофельки, і бігла до останнього трамвая, щоб бодай не спізнитися, бо пішки йти було годин зо дві. Одного разу я несподівано придбала до свого розпорядження машину. Сталося це так: я дещо спізнилася на прийом, і коли ввійшла до їдальні, посол,

побачивши мене, підніс бокал, дивлячись на мене. Того ж вечора, виходячи, я забула рукавички – і знов Ауссем подав їх мені. Цього було досить, щоб редактор музичного видавництва відвіз мене на своїй машині і прохав завжди при потребі користати з неї. Той раз мені дуже придився, бо трамваїв уже не було, але спекулювати на редакторській помилці я не хотіла, і все скінчилося на тому випадку.

Ауссем, як і його попередники, теж давав мені наші часописи, літературу. Не пригадую собі, чи не за його часів у Відні почав виходити журнал «Нова громада», змінівіховського типу, і я там провадила якийсь відділ та брала участь, писала. Редактором там був Вітик, тоді ще соціал-демократ з великими комуністичними симпатіями. Там я написала чи не єдину свою декларативну статтю під заголовком «Ми і вони», де доводила, що «ми», закордонні, власне, є нічим, а справжнє життя нашої країни творять «вони» на Україні. Цю статтю зло висміяв кореспондент в уманській газеті, в «Селянській правді» (чи не мій віденський приятель Хомик – стаття була підписана «Х»), а у Відні дехто з емігрантів перестав зо мною вітатись. Це була друга з черги образа мною еміграції: не пробачили мені і мого німецького виступу проти єврейських погромів.

В той час багато українців вже виїхало з Відня, лишалися «корінні» галичани та молодь, що вчилася по вищих школах, закінчувала і також виїздила.

Вчився тоді на університеті і Євген Коновалець, здається, десь вчився і Андрій Мельник – всі вони тоді не мали закінченої освіти. Це вже не були отамани, а скромні хлопці, що жили, не відрізняючись нічим від решти студентства. Був тоді з галичан і Михайло Рудницький, молодий виснажений хлопець, і я з здивуванням прочитала через сорок років його книгу, де він пише, що Коновалець привіз до Відня кофри золота, награбованого на Україні. Сперечатись тепер трудно, але тоді Рудницький не міг не бачити і не знати студентського життя. У кожному разі вжитку з того золота за того часу Коновалець не зробив, і Рудницький, пишучи свою книгу, знав це не гірше, а краще за мене.

НІМЕЧЧИНА

Що другого року Ліга миру і свободи відбувала чергові з'їзди-наради. Я була на таких нарадах у Франкфурті (Вюртемберзькому), була і в Дрездені, і в Парижі, і в Свансморі в Сполучених Штатах. Поза зустрічами з однодумцями та біжучою роботою я все більше знайомилася з Німеччиною і не раз у вільний час там бувала. Я бачила Гейдельберг, Гетінген, Кобург, Мюнхен, Нюрнберг, Гейльброн і чимало дрібних міст, як Еслінген, Бітггайм, Безіггайм, Лехгау тощо. Звичайно я жила просто в організаторів з'їздів, приватних людей, знайомих і таким чином пізнавала край значно краще, ніж це звичайно робиться чужинцями. Зрештою, я мала освіту німецького університету, мовою володіла вільно і жадібно вдивлялася в життя. Довго було б спинятися на описах того, що мені тоді зустрічалося з міст, людей, стосунків, хоч, може, воно і варто було б того, бо часи були бурхливі і незвичайні.

Я пам'ятаю комуністичні збори вночі у полі біля заводу у Бітггаймі, пам'ятаю барикади і комуністичні виступи у Штутгарті – я саме там розшукувала свого зв'язкового щодо відчитів на користь «Голодним України», Реммеле. Тоді соціал-демократи надрукували плакати з віршованим написом, що кінчався: *«Die Brigade Radek-Hitler Werden wir genannt»* (...нас звуть бригадою Радек-Гітлер...). Тоді Гітлер був тільки ще баварським немовлям, а Радек, здається, пропонував блок з ним щодо справи голосування, але напевно подробиць не пам'ятаю, залишився тільки вірш!

Моя приятелька Фріда Перлен, поступова жінка, що багато років товаришувала з Кларою Цеткін, коли вона ще жила у Штутгарті, знайомила мене з німецькими діячами. Наприклад, у Дрездені вона мене познайомила з Вільгельмом Піком, у Штутгарті – з невісткою Цеткіної, редакторкою журналу. Завдяки конгресам та з'їздам Ліги я зустрічалася з багатьма різними людьми, різних напрямків, різних масштабів, але загалом завжди цікавих. Пам'ятаю пацифістичного діяча графа Куденгоф-Калергі, напівнімця-напів'японця, що написав саме тоді свою книгу та вигадав термін «озброєний пацифізм», що викликало розгомін та суперечки. Про нього ходили анекдоти, що вся його

політична діяльність є наслідком вимоги його жінки-артистки, щоб він «зробив щось визначне». Але визначною людиною він, здається, так і не став. Я знала славетного в ту пору Фріца Кортнера, що вславився своїм виконанням «Отелло» і якому тоді дуже хотілося побувати в Росії. Я бачила і слухала старого Каутського на його ювілеї у Відні, коли він промовляв просто неба, бо не було приміщення для такої сили людей. Подивилася я й на інших німців – на селі у Лехгау ходила я до селян збирати виноград. Чудесні осінні дні, схиля узгір'я покриті чорним, аж з сивиною, виноградом. Сніданок – шклянка вина та добрячий шматок пшеничного хліба, люди навкруги, сама праця – все було мені незвичайно цікавим. А коли заходило сонце, ми йшли до господині – куркульки б по нашому, і вона пригостила нас свіжоспеченими пфанкухенами, а для розваги запрошувала сільського писаря з вільгельмівськими вусами: мені була честь, йому – розвага поглянути на чужинку. Люди там траплялися напрочуд темні, хоча б от і ця моя господиня. Брат її вибився на пастора, до Штутгарта було півтори години їзди, до станції залізниці – чотири кілометри шосе – але вона ні разу не була в місті, не їздила залізницею і не бачила кіно. Було їй за п'ятдесят. А в самому селі була фабрика цвяхів, що були відомі в усій Європі, продавалися й у Африці. Господарі цієї фабрики, сини коваля з цього ж села, жили тут же і керували самі роботою та збутом, але вони вже були освіченими інженерами, комерсантами і мали в себе освічені кадри. Як воно вміщувалося все в одному селі – не розумію.

Доводилося мені стикатися з побутом робітничим, інтелігенції, купців, але то була саме післявоєнна доба інфляції, і це дуже викривлювало нормальне співвідношення. Жили нужденно майже всі верстви населення. А головне – це був постійний неспокій, постійне зростання цін на все. В крамницях цін вже не вивішували, у вікнах тільки містили «індекс» і на нього помножувалася тверда ціна. Індекс часом мінявся на день кілька разів. Візьмеш з собою грошей, аж бачиш – не стає на купівлю. Побіжиш додому, вертаєшся, аж ціни вже змінилися, індекс інший.

Моє життя минало тоді то у Відні, то в Німеччині. Часом виїздила спочити в гори, до Ішль, Гмундена, Маріацель, Зальцбурга тощо. То бували чудесні дні. Після великого міста, постійних буденних і небуденних турбот, постійного напруження політичних подій – на Вкраїні та Європі, як чудесно бувало опинитися під ясным небом, у темній прохолоді лісу, на високих зелених полонинах, на голих, сірих скелях і, нарешті, на зеленкуватих вічних снігах, на льодових вершинах, звідки було видно весь світ навкруги: гірські озерця, невеличкі міста, шляхи і вузьку смужечку залізниці з димком паровоза, що зникає у темряві тунелю. Над природно великі квіти, яскрава блакить генціанів, пахощі диких цикламенів, рожеві поля снігових троянд... Яким же прехорошим це все здавалося після прокурених кав'ярень «Кранца», ратуші, після підземного Урбані-Келлер та всіх «льокалів» Відня. Чудесні околиці самого Відня, де минало немало хороших годин, блідли, здавалися безбарвними перед цією справжньою природою. Іти стежечкою над прірвою, на дні якої бурхливо в'ється по камінню пінистий потік, минати водопади, спинятися перед стрілками дороговказу – і бути легким, дужим, молодим, з рюкзаком за плечима та гірською палицею в руках.

Чимало я помандрувала отак пішою ходою по світі і переконана, що то були мої найкращі подорожі. Робила я їх переважно у невеличкому товаристві. Але одного разу на Різдво та Новий рік я спокусила величеньку компанію. На розвідку поїхали спочатку Полюга, Чечель та я. Поїхали до Маріацель. Знайшли там готель з другорядних, зайняли кімнати, послали телеграму. Другого дня приїхали подружжя Мазуренків та Шрагів. Оце було нас семеро, і намітили ми відпочити з півмісяця. Дами привезли чемодани – я на це не звернула уваги. Другого ж дня ми вирішили подолати верховину з вічним снігом. Годин із вісім йшли вигідними дорогами вздовж залізниці. Зайшли до корчми, попоїли, розглянули карту і подалися по найкоротшому шляху. Одмічені сосни, а потім каміння точно показували нашу путь. Йшли та йшли. Стежка обіч потоку ставала все вузча, скоро довелося йти гуськом, по одному – потік, що протікав паралельно, ставав дедалі все бурхливішим і лежав він все нижче, а згодом прямо таки на дні прірви. Праворуч над стежкою

здіймалася стрімка круча, дивитися вниз або вгору ставало все менш приємним. Дивилися переважно вперед. Я йшла першою. Раптом стежка обірвалася, а над глибоченьким яром було покладено дві сосни. Не обертаючись, я обережно перейшла їх і тоді почула за собою «Ах!». Оглянулася і побачила переляканих жінок. Проте іншого шляху не було, довелося усім перейти тим імпровізованим містком. До всього – праворуч шумів і пінився над головами стрімкий водопад. Минули його. Сутеніло. В узгір'ю ставало все холодніше, починало підмерзати. Жіноцтво підупало на душі. Йти ставало все тяжче, стежка була вузька, та й ожеледь давалася взнаки. До того вони вийшли у віденських черевичках і вже постирали ноги. Спочатку вони ляляли, потім почали потихеньку плакати. Збентежені чоловіки намагалися на ходу їх потішати. Повертатися було ніяк – ми йшли вже годин сім. Хотілося їсти. Пішов дощ. А діло було в грудні. Нарешті гірська стежка скінчилася, і ми повернули в ліс. Тут жінки одразу посідали на землю і відмовилися йти далі. Насилу ми їх умовили, і в темряві, стараючись не загубити стежку, посувалися під дощем кудись вперед. Раптом крізь дерева блиснув вогник – перед нами лежала розлога полонина, а на ній дві альпійських хижі. Одна була замкнута величезним замком, з комину другої йшов дим. Лишечко, як ми зраділи! У хижі жив старий дід з онуком, невісткою та її маленькою дочкою. Негайно хлопця послали запалити грубки в замкненій хаті, а ми, поки що мокрі, посідали на дерев'яні лави до столу і почали пити гаряче вино. Тепло бігло струмками по жилах, ми заїдали смаженою сарною та сиром без хліба, і нам ставало дедалі веселіше. Ми вирішили ранком йти далі на верховину льодовця, провадити нас мав отой дідів онук. Під струмками зливи з ліхтарем ми дійшли до свого притулку, поскидали все, мокре до нитки, порозвішували і поснули сном праведним у чистих ліжках під туристичними легкими вовняними ковдрами. На ранок сонце сміялося, верховина засліплювала своїм блиском; після сніданку, залишивши дам і Шрага, що також стер ногу, ми подалися вгору. Подорож була варта зусиль. Під нами стелилися гори, долини, міста, де-не-де проходили, мов спини овець, товстенькі кучеряві хмарки. Ми переночували в діда ще раз і повернулися додому. Дуже притомилися і вернулися до свого готелю

вже пізньої ночі, заставши там покинутих нами товаришів, що вийшли туди раніше.

Трохи відпочивши, дами надумали взяти участь у зустрічі Нового року. Обрали для цього найкращий готель, отже, тим самим і найдорожчий. Грошей у нас, демократичної частини, було обмаль. Ми післи Полюгу у військовій, невідомій нікому там формі УНР до банку обміняти п'ять доларів, яких не приймали у нас віденські міняльні контори – нібито затерті. Чужинецька форма й англійська мова справили відповідне враження, і долари обміняли на нужденні австрійські крони. Таким чином створився фонд для зустрічі Нового року. Вже зранку Мазуренчиха і Соня Шраг пішли до єдиного в Маріацель парикмахера. Надвечір я до них приєдналася. Мене одягли у сукню, в якій Мазуренчиха була на прийняттю у Ватікані, дами повбиралися у свої дипломатичні сукні, кожна з них була дружиною бувшого посла. Після невеличкої дискусії з чоловіками з приводу декольте ми пішли до готелю. Чечеля ми охрестили власником кораблів у Трієсті, бо він був у спортивному костюмі. Ми звали його «капітан». Мазуренко та Шраг були у фраках, Полюга у невідомій формі невідомої нації. В готелі до нас приєдналася ще одна землячка-катеринославка, одружена з чехом, директором заводів «Шкода». За другим столом сиділи угорські дипломати з посольства. Як уже воно там було, то було. Але під кінець дипломати пересіли до нас; Мазуренко на жадання публіки танцював з красунею директоршою козачка, шампанське лилося рікою, і коли на світанку ми поверталися до свого готелю, кельнери, цаль-кельнер та пікколо шерегою стояли і одержували «гойні» трінкгельди. А другого ранку, ледве розплавившись з готелем, ми третім класом повернулися до Відня. Отак ми зустріли Новий рік!

Чимало було сумного, чимало смішного. Більшість з нас була дуже молодою! Одним літом подружжя Левицьких (посла в Туреччині) пробувало в Альпах, у Гмундені. Це було затишне місце, сказати б, село в горах, і вони на ціле літо винайняли хату та назбирали цілу діжечку масла. Гостювала і я у них кілька днів, у тих чудесних околицях. На осінь Левицькі повернулися до Відня і оселилися у пансіоні, а масло поставили до мого льоху. Мені не спало навіть на думку глянути, що то за масло, скільки його. Стоїть та й стоїть. Аж ось колись

зібралися до мене гості: подружжя Галаганів, Шраги, Чечель, Христюк, Полюга, не згадаю вже, хто ще. Було в мене в той час картопля, хтось приніс оселедця, либонь і випити трохи. Весело було, але пісенько. І хтось нагадав: «А у вас же Левицькі масло ховали?» Левицькі були скупенькі. Сміхом хтось з гостей подався на перевірку до льоху і незабаром вернувся, урочисто несучи шматок масла. «А вони зверху хреста поставили, щоб ви, бува, не вкрали! То ми масла зрізали, а хреста їм знов поставили!» Шраг, Галаган також, як і Левицький, були свого часу послами. Посміялися і, на кару скупим, з'їли картоплю з соціалістичним маслом. Згодом всі вони повіздрили з Відня. Чечель, Шраги, Христюк на Україну, здеється, пізніше і Левицькі, але з ними я на Україні ніколи більше не зустрічалася, може, вони і залишилися на еміграції.

Комуністи

У Відні, в нашому ж будинку, жив Франц Корічонер, член ЦК австрійської партії. Був він прекрасною людиною, чистої душі, глибоко відданий ідеї; здоров'я в нього було миршавеньке, особливо хворував він після розстрілу комуністів біля Фотівкірхе, коли його влучила куля в живіт, а до того ще й рік протримали в тюрмі. Руки в нього були сухенькі, маленькі, білі, як у дівчини. Товариші сміялися з нього і оповідали, як колись, виступаючи, він ударив рукою по столі і скрикнув: «Наш пролетарський кулак». Аудиторія мимохіть розсміялася. Був він неодружений, жив з мамою та сестрою; працював у банку, потім не працював ніде. Він вчився в мене російської мови, а за це мама-Корічонер годувала мене їхніми скромними обідами. Згодом, коли заснувалося видавництво «*Malik Verlag*» і почало перекладати німецькою мовою Леніна, ми з ним, Коссак Василь, В.Лібкнехт (син Карла) з дружиною працювали над перекладами. Хтось з того видавництва жив тепер у мене, коли я того літа виїхала знов. Корічонер часом воював у ЦК – вони не погоджувалися з Копленігом (сучасним секратарем) та Фіалою, але я стояла тоді оддалік від «високої політики». Я працювала, як вже згадувала, у «Єдності», мене посилали виступати до чехів, що не знали німецької мови і прекрасно

порозумівалися українською. З ЦК мені часом прислали людей, яким треба було нелегально перебути у Відні, у мене було досить зручне приміщення, і я пам'ятаю, як у мене жило двоє депортованих товаришів з Америки, потім якийсь голландець. Потім з нашого посольства мені прислали молодого товариша – Мороза, що перейшов кордон з Чехії, де в нього виникли непорозуміння. Загалом я робила маленьку дрібну роботу. Пригадую, мав приїхати до Відня хтось з комуністичних письменників Німеччини, і треба було про це оповістити населення. І от увечері я та двоє засмальцьованих хлопчаків з плакатами та банькою клейстеру вирушили в похід. «Панночка» чатувала, чи не йде поліція, хлопці робили своє. Закінчивши, ми сіли до вагону трамваю. «Ти далеко живеш?» – звернувся до мене один з хлопців. За тих часів у нас члени партії зверталися на «ти». Дивлюся – і бачу, як в огрядного панка навпроти аж очі повилазили з переляку. Відповіла хлопцеві, і тільки тоді подумала, що різниця нашої одежі налякала буржуа, такого статечного, солідного бюргера. З Францем ми товаришували чимало літ. Колись ми засперечалися, і він програв мені заклад. Я зажадала, щоби він подарував мені жабку, що віщує погоду. Такі малесенькі зелені жабки продавалися в місті. Він довго забував, нарешті одного разу таки купив три маленьких жабки і поніс додому. Загорнуті в папір, вони лежали в нього в кишені. По дорозі він зайшов на Альзерштрассе до ЦК. Там саме засідали; він приєднався і виступив по якомусь питанні. Але його здивувало і роздратувало, що на його поважну мову товариші засміялися. І чим більше він запалювався, тим більше всі сміялися. Виявилось, що в запалі він витяг з кишені хусточку і папір з жабками: він промовляв, а ті собі вистрибували по підлозі...

Ми, інтелігенція з *Malik*-видавництва, були приділені до одного осередку з тими, що чистили по

вулицях черевики, і *Obmann*'ом нашим був старий Цітерер, що стояв на людній Альзерштрассе під великим зонтиком. Туди ми приносили наші внески, звіди одержували повідомлення і вказівки. Поза тим ми ходили ще по бараках з полоненими чи втікачами. Туди вже йшли виключно українці. Я ходила переважно з Василем Коссаком.

«Поворотці»

Пригадую, темної ночі ми йшли полем на околиці міста. Адреси до ладу ми не знали. Нарешті заблима вогник. То було щось наче проста клуня, бо люди спали на горіщі на сіні. Нас зустріли понуро: жилося їм важко і голодно. Те, що ми там робили, не було доповіддю. Ми просто разом згадували. Згадували батьківщину, по якій однаково тужили і вони, мої слухачі, і я. У темряві чужого городища нам ввижався український степ, рідна весна, рідні люди, що без нас там жили, працювали, мучилися часом і творили життя. Ми згадували, ми розповідали те, що самі знали з оповідань лише, але щирість, безмежна любов та туга зріднили нас з нашими слухачами. Під кінець ми разом заспівали. Була пізня година, час вертати до міста. Ми знову йшли порожнім полем, а навздогін з бараку-клуні летіла тужлива рідна пісня.

Посольство вирядило ешелон «поворотців» додому. Я не мала сили піти на вокзал і бачити, як вони поїдуть, а я... я лишалася.

Якось жилося потрошку – потрошку писала, викладала в Академії, давала приватні лекції, але матеріально це все давало значно менше прожиточного мінімуму. А в товаришів-студентів по більшості (бо всі кинулися доучуватися) було ще гірше.

АМЕРИКА

Одного ранку подзвонив листоноша і приніс мені каблограму з Америки. Президія Ліги питалася моєї згоди прибути на конгрес у Вашингтон та зробити лекторську подорож по Америці. В разі згоди я мала телеграфувати до Амстердама, і звіди мали мені вислати квитка на пароплав, «шіфкарту», як казали галичани. Умови подорожі були: гостинність американців і оплата проїзду. Коли я отримала цю пропозицію, у мене в кишені не було й крони, і я саме роздумувала, як би його попоїсти. Забігає до мене Коссак – у тій самій, либонь, справі. Питаю, чи радить він мені поїхати до Америки. Хлопець розсміявся і поклав мені на голову руку. «Ні, я при своїм розумі, не в гарячці, ось телеграма!»

І я поїхала. З Амстердаму надіслали квитка, я мала у квітні прибути перше на конференцію до Парижа, а тоді вже рушати разом з європейськими делегаціями за океан. Почалися клопотання з візами. А паспорта ж у мене не було. Я запиталася ради в посольства. Вони сказали, що паспорта мені надуть, але ж на радянський я не одержу жодної візи! Порадили дістати Нансенівський *Heimatslos* (без батьківщини). Це було не тяжко, і дійсно візи дали, тільки в американському консульстві взяли зобов'язання не провадити большевицької агітації. Заспокоївши їх, я поїхала до нашого посольства. Одержала деяку літературу, вказівки та адреси. Та я й сама вже співробітничала в «Українських щоденних вістях» і «Робітничій газеті» у Нью-Йорку та Вінніпегу. Отак я вирушила в дорогу. Перед тим від'їздом познайомилася з Крестинським, який тоді приїздив до Відня, і він дав мені деякі поради.

До Парижа я прибула раною весною. Ми засідали цілими днями, готуючи матеріали конгресу, і мені мало пощастило бачити Париж. Ну, розуміється, Сорбонну, Лувр, Люксембурзьку галерею, Бастилію, Сакре-Кер, Нотр-Дам, площу Етуаль з могилою невідомого солдата, в той час ще єдиною у світі, та вечорами трохи легковажні дільниці – Монмартр та Фолі-Бержер. Місто чарівне, легке, але я дуже любила Відень, і Париж не затьмарив мого відношення. Може тому, що в Парижі я не жила, а тільки перебувала,

може тому, що французи мені здавалися більш поверховими, не знаю. Жила я в Оксани Драгоманової (небоги відомого професора), яка також їхала на конгрес. Петербурзький юрист, вона скінчила ще й Сорбонну і перейшла вже на адвокатуру, а перед тим працювала пакувальницею пудри на відомій парфюмерній фабриці «Коті». Весела, дотепна, освічена, вона була приємною співбесідницею. Поза нарадами, ми часом бували на прийняттях – так, наприклад, у вдови Мільєрана. Оглядала я славетну лікарню Сен-Лазар, їздила по околицях. Але щоб пізнати місто, в ньому треба жити, тільки тоді його можна полюбити; і Париж пройшов повз моє серце, хоч розум визнавав справедливість загальної оцінки.

Тому, що в Парижі відбувалася конференція європейських жінок перед конгресом у Вашингтоні, ми мали дуже мало вільного часу на розваги. Пам'ятаю лекцію Делезі про нафту, але і вона мала якісь замасковані ділові мотиви.

І от настав день від'їзду. Ми вирушили потягом до Шербурра. Дуже провінціальні вагони, дуже затишна рівнина Нормандії, і нарешті надвечір ми в Шербурі. Мало людей, старі, негарні будинки, майдан з собором. Надворі січе дрібний нехолодний дощик. Був саме великий піст. Зайшли до собору. Височінь тане у вечірній млі, мерехтять надолі рідкі свічки, статуї святих, загорнуті у чорний жалібний креп, навівають тугу.

Подалися у порт поглянути свій пароплав. По дорозі – численні міняльні контори з написами на всіх можливих мовах, корчми без ліку, де-не-де матроси. Залізниця підходить майже до самого моря, мол обіймає велику затоку з маяком, а у відкритий простір, немов у браму, видніє безкрає сіре море; щось мерехтить в далечині, мабуть, це і є наш пароплав, але ми не можемо його розглянути в тумані.

Зайшли до готелю, наостанку замовили вина і незабаром через будиночок на пристані пішли на невеличкий катер, що мав перевезти нас на пароплав, який через негоду не входив у затоку. Побіжний поверховий огляд лікаря, перевірка документів (ми були пасажирами 1-го класу), і вирушили в море, одержав-

ши в порту останні листи на своє ім'я з землі. Тепер почалася вода. Під'їхали до пароплава. Мене найбільш непокоїла думка, яким же способом ми дістанемося з маленького катера на кількаповерховий пароплав. Але виявилось, що нагору провадили зручні сходи, цілком безпечні та вигідні. А я ж уявляла собі щось на зрієць тих, якими вилазив Ромео до Джульєти!

Що ж оповісти про перші враження, думки, почуття? Яюсь ніяково про це згадувати, надто багато людей про це писало. Так же, самій для себе, ніколи не забути, як відчулося, що пароплав, який довго стояв на рейді, нарешті рушив, і все його тіло здригнулося дрібним тремтінням. Я знала лише колесні пароплави свого дитинства, цей рухався без коліс. Так ми поїхали. Моя кабіна нагадувала кімнатку готелю, тільки всі меблі міцно трималися підлоги, а замість вікна був круглий ілюмінатор, та на стіні висів рятунковий пояс з відповідними інструкціями. Ми їхали на пароплаві «Ордуна», де не було 3-го класу, він ішов круговим рейсом повз Бермудські острови, і, на мою радість, шлях мав тривати одинадцять днів. На Бермудах мав зійти з пароплава англієць – губернатор тих островів, що їхав туди з сином і донькою.

Натомившись за подорож та в Шербурі, я міцно заснула, а прокинувшись ранком, негайно згадала всі вигоди пароплава і подзвонила «бою», щоб він приготував мені ванну. Бідне хлоп'я прибігло ще зовсім заспане і пояснило мені, що зараз п'ята година ранку, бо ми йдемо на захід. Це була практична лекція географії. Я перепросила бідну дитину, і він задовольнив моє прохання аж через дві години. Чудесна ванна з солоною морською водою за майже півмісяця чудесно направила мій ревматизм, бо «на континенті», як вони кличуть велику землю, у мене часто не ставало палива, і я в холоді дуже мучилася від болів.

Сніданок, табльдот, чужі люди, друкований список усіх пасажирів, і все це розважало. Над усе ж було – море. Безмежні, безкраї простори, то похмурої сірої, то зеленої, синьої водної пустелі... Першого вечора ще було видно вогні. Останнім зник жмуток світла з маяка.

Удень за нами летіли чайки, немов проводжаючи у далеку путь. Кажуть, що вони летять до Азор, а тоді повертають назад. Ось і Азори. Згадався Маяковський: «Вот и жизнь пройдет, как прошли Азорские острова».

Незабаром після Азор погода несподівано змінилася. Океан почорнів, і по ньому кручами з пінистими гребіннями пішли хвилі. Ходити ставало дедалі то тяжче, хоча в русі хвиль була певна розміреність. Більшість пасажирів перестали виходити на сніданки, обіди, лежачи в каютах, куди бігали стюардеси з розродою та допомогою. Шклянки ставили в маленькі огорожі, тарілки доводилося притримувати, бо ніс пароплава здіймався майже на сорок п'ять градусів, то падав, наче у прірву. Люди, зустрічаючись в коридорі, не раз падали в обійми один одному. Було смішно і цікаво. Ні мене, ні мою товаришку, Драгоманову, морська хвороба не торкалася, і ми були навіть задоволені з нагоди подивитися бурю. Мені це здавалося якимсь жартом. Після сніданку я, як звичайно, пішла на прогулюнку на поклад. Щоправда, було важко від вітру одчинити назовні двері. Але коли я нарешті вийшла, я одразу ж зустріла чоловіка, що йшов мені назустріч і щось кричав. Я не могла його зрозуміти. Тоді він ухопив мене за плечі і, тримаючись другою рукою за канат, що проходив під стіною пароплава, потягнув мене назад до дверей. Тільки тоді я помітила, що на всьому покладі нас було тільки двоє. Ми ледве дійшли тих кілька кроків, ледве одчинили двері, і аж тоді я зрозуміла свою легковажність.

А вітер все дужчав, вночі стогнали стіни пароплава, били хвилі, і мимовільно спало на думку, що під тобою не люба тверда земля, а ворожа бездонна водяна прірва. Буря тривала другого, третього дня. Здавалося, вона не скінчиться ніколи. Вночі, здавалося, койка ставала прямовисно, а потім «на голову», і спати було важко, і верзлося казна-що, і хотілося до мами.

Ранком бажуючих запросили до салону на службу Божу – був Великдень. Коло рояля сидів піаніст, поруч стояв скрипаль. Службу правив сам капітан. Решта сиділа у кріслах з молитовниками і співала. Все це було буденне і нецікаве. Але коли капітан почав читати молитву за тих, що в морі, що терплять негоду, аж мороз пішов за шкірою. Глибокі, проникливі слова бриніли просто і щиро. А за вікном здіймалися бурхливі грізні хвилі, пароплав то поринав, то зносився на гребіні, а під ним був, як здавалося в ті хвилі, бездонний океан.

День минув безбарвно. Стояла така тиша! Не здригалися стіни, не біла вже хвиля, і не тремтіла дрібно

підлога. Крізь ілюмінатор виглядав зеленкуватий ранок. Сонце щойно сходило. Отже – бурі немає! Але чому ж ми стоїмо посеред океану, що сталося? Миттю ми одяглися з товаришками, шведкою Відігрін та віденкою Геллер, і вийшли нагору. Пароплав справді стояв. На небі висів величезний, немов паперовий, місяць, а з другого боку на обрії вставало таке саме велике криваве сонце. Небо було блідо-зелене, жовтаве, мінливе. А поруч, зовсім близько, у неймовірно прозорій блакитній воді здіймалися чорні скелі коралових рифів Бермуд. Каміння у воді було настільки ясно видно, що здавалося, води немає, відділяє його від нас лише повітря. На острові темніли дерева, що нагадували кіпариси або тополі, всі будівлі були білі і мали плоскі бляшані покрівлі. Одалік стояла кругла бляшана вежа. Як потім виявилось, Бермуди не мають власної води і збирають дощову, та ще користають з тої, яку здобувають шляхом опріснювання. Птахів ця країна також не має. Живуть на ній малорослі полінезійці та здоровенні негри. Ну, а поза тим, розуміється, багачі-американці, що з затишного тропічного острова зробили курорт. Але про це все ми довідалися пізніше, коли з острова надійшли човни – перший з лікарем, який довідався в капітана, чи немає хворих, а потім забрав з собою нового губернатора з родиною, потім з'явилось кілька човнів з курортниками, що поверталися до Нью-Йорка.

А поки що ми дивилися на схід сонця, на надприродну прозору блакитну воду та дивовижно біле місто на чорних шпильях скель... Це вже було понад межі звичайної краси, то була – казка.

На пароплаві я випадково зустріла земляка. Професор Дижур, родом із Звенигородки, їхав до Нью-Йорка. Там, в Америці, в нього була сестра і шурин-уманчанин Шмушкін, політемігрант, який втік за царату з уманської тюрми. Він показував мені урядження пароплава, провів до спортивної кімнати, де на спеціальному знарядді можна було гребти, займатися боксом, їздити верхи на електричному коні. Мій провідник сів на того коня, натиснув електричну кнопку і «поїхав». Коли він натиснув другу, і кінь перейшов на галоп, виявилось, що він не вміє його спинити. Я безпорадно стояла посеред кімнати, а професор мчав галопом, тримаючись руками за сідло, штанці лізли вгору, і видно було шкарпетки... Ледве

вдалося покликати матроса, і той з реготом спинив їздця.

Якось після обіду я з лінощів залягла спати в кабіні. Який же був мій розпач, коли, прокинувшись, я дізналася, що саме тоді біля пароплава пролетіла зграя риб. Летюча риба, фантастична мрія мого дитинства, була така близька, осяжна, і я проспала цю єдину, вже неповторну для мене нагоду.

Наша делегація улаштувала на пароплаві мітинг з виступами представників різних націй. Після того я попрохала капітана показати нам пароплав. Нас зібралося декілька з молоді, і ми лазили по всіх нетрях. Ми бачили, як живуть матроси, ми бачили дійсно жохливу працю кочегарів. Ми не могли витримати спеки печей тих кілька хвилин, що ми там були, а негри, кремезні півголі титани, мусили її витримувати. Зміна тривала дві години, але я не уявляю собі, як можна було там працювати аж дві години. На ціле життя лишилося в мене перед очима це підземелля елегантного корабля, блискуче від темного вугілля, осяяного червоною згравою печей.

Наближався Нью-Йорк. Якось почужили пасажери, сам пароплав, кабіна, що була досі таким привітним «домом». Ось в тумані вже здіймається славетна, але незугарна статуя Свободи, і незабаром ми входимо в порт, сирій, похмурий і непривітний.

Нас розвезли машинами по господах, що приймали кожного з нас, а увечері мав бути мітинг нагорі величезного готелю, здається, «Філадельфія» чи «Пенсильванія», де мало виступати п'ятеро промовців і я поміж них. До мене і Оксани було приставлено чи то господиню, чи перекладачку, молоду, шляхетного вигляду гарну жінку, що називалася Єлизаветою Петрівною. Я, грішниця, подумала, чи це, бува, не якась російська аристократка-емігрантка. Ми заїхали до господи учительки, трохи відпочили; там мене здивувала служниця, що прийшла дуже добре одягнена, наділа халат, попрацювала години зо дві у кухні та двох кімнатах, потім скинула халат, простягла руку господині й нам і сказала, що прийде завтра о тій самій годині. Мої уявлення про служниць в капіталістичній Америці похитнулися: у нас, в Європі, я такого все-таки не бачила. Після недовгого спочинку у вчительки по нас знову приїхала Єлизавета Петрівна, показувала нам місто, яке, до речі, приємного

враження не справило, а увечері повезла на мітинг. На горищі величезного готелю було приміщення, щось як ангар, і там на помості біля стола виступали промовці: німкеня Гайман, бельгійка Дежарден, французенка Капі і я. Мені було страшно, це був мій перший прилюдний виступ англійською мовою. Але час промов був дуже обмежений, побудувала я свою промову дуже просто – от, мовляв, бачу надолі ясні такі вогні і привітні обличчя, а досі ми бачили ворожнечу, блокаду, то ж хай буде мир, який... і т.д. Грім оплесків і сміх вітали мене. З оплесками я погодилась одразу, але сміх мене трохи здивував, на нього я не розраховувала. Причина ви-явилася пізніше: вимовляючи старанно слово блокада я вимовила його так, що по-англійськи звучало, як дубова голова, дубина. Отже, виходило, що ми досі бачили тільки непривітних дурнів. На таку сміливість я б не відважилася на першому виступі перед незнайомою аудиторією. Але вони вважали це за дотеп і плескали. Після мітингу зо мною знайомилося багато з присутніх, стискали руки і, як виявилось, запрошували до себе.

Другого дня Єлизавета Петрівна повезла мене і Катерину Каравелову, мою болгарську приятельку, дружину покійного письменника, діяча та міністра освіти Любена Каравелова, на обід до якогось містера Крейна. Я вже почала звикати, що нами совали, як шаховими фігурами, і покірно подалася до містера, не встигнувши спитати, що воно саме за людина. Помешкання нагадувало заможну оселю російських панів, особливо це підкреслювала велика кількість картин явно російського походження, усякі різьблені та мальовані строгановські та палехські дрібнички тощо. Але оскільки я там зустріла також запрошене молоде обіссінське подружжя, то вся моя увага була звернена на них, а господаря я ледве помітила: так собі, миршавенький панок, вже підстаркуватий і нічим зверху не цікавий. Незабаром нас запросили до їдальні, невеликої кімнати, оздобленої дубовою стелею, такими ж меблями, з гарним сріблом та кришталем на столі, але знов-таки – просто їдальня заможних людей. І тільки коли страви приніс слуга у фраку, білому жилеті та лайкових рукавичках, я трохи призадумалася, що ж воно за господар. Розмова була загальна, на «мирні» теми, Каравелова згадувала якісь коледжі в Болгарії та Царгороді, на тому і скінчилося. Потім я випадково дові-

далася про дві несподіванки: оцей досить миршавий містер Крейн був мільйонером і дипломатом, на власні кошти утримував ці коледжі і працював колись у Петербурзі (пізніше, аж тепер, я прочитала, що, крім цього, він був агентом Сполучених Штатів у Росії після революції і віддав саме Україною); аж тепер я зрозуміла, чому мене було запрошено на той обід. Друга несподіванка полягала в тому, що моя мила перекладачка, Єлизавета Петрівна Гепгуд, була жінкою американського посла в Данії, зроду не бувала в Росії, а мову вивчила в Інституті східних мов. От вам і американка! А я була плевнена – аристократична емігрантка.

Ці відвідини я аж ніяк не використала, бо вся моя увага була присвячена чорним обіссінцям, і як не звертався до мене білий господар, я все його уникала.

Увечері я була вільна від виступів і поїхала до Українського робітничого дому, де мало бути віче протесту проти польських знущань і де я мала виступити. Цей виступ було надруковано як в Америці, так і у Києві, у «Большевику». Ночувала я в родині складача друкарні, того вечора я вперше познайомилася з поетом Тарновським, редактором «Українських щоденних вістей» у Нью-Йорку Настасівським, яких знала вже, бо друкувалася у їх часописі. Аудиторія прийняла мене дуже тепло, тут нав'язалися мої дальші зв'язки з українцями Америки. З того часу звичайно або на вокзалі, або десь після мого американського виступу в залі до мене підходив хто-небудь з українським часописом у руках і давав мені адресу, за якою я з'являлася на свій «робітничий» виступ. Для товаришок по організації миру в мене просто «боліла голова», і я йшла на прохід, сама ж брала «кар» (таксі) і їхала за призначеною адресою. Українські націоналістичні організації після мого першого виступу в Нью-Йорку розчарувалися в надіях, які поклали на мене, в одному-двох місцях вони ще приймали мене з квітами, вітали, запрошували до себе, а далі стали зривати мітинги, доходило до викликання поліції, врешті підняли справу про мою депортацію (висилку з Америки), але в той час ми вже всі поверталися до Європи. В часописах націоналісти ганьбили мене з усієї сили, писали чомусь, що я агент Троцького. Одного разу поліція вигнала нас з приміщення, де відбувалося віче, пославшись на якісь формальності. Доповідь я закінчила, але залишалися

ще відповіді на запитання, найцікавіша і найважливіша частина. І от присутній священник запросив нас у свою молельню. Так ми всі й перейшли та продовжили там своє віче. Другого разу націоналісти з'явилися у великій кількості, перші піднесли мені квіти і заспівали «Ще не вмерла Україна». Наші це перетерпіли, але тільки це скінчилося, діти подали мені букет червоних троянд, зала знову встала, і залунав «Інтернаціонал».

Запити, дискусії бували дуже гострими, часом доходило майже до бійки, але мені щастило вгамувати пристрасті. Один з моїх попередників, але націоналістичний промовець, доктор Льонгін Цегельський з мітингу потрапив до лікарні з вибитим оком чи мало не вибитим. В одному з міст наше віче відбулося просто в полі, на зразок старовинних «майовок». Від нього в мене навіть залишилося фото.

Продовжую оповідання, в основному, за маршрутом подорожі. Отже, після Нью-Йорку ми з Оксаною ще відвідали мою стару знайому, міс Керолайн Вудс, що конче хотіла вітати нас у своїй оселі. То була наша перша самостійна подорож у провінцію, і ми родо поїхали. Жила Вудс у селищі, чи як вже його назвати, Монт-Кіско, що в перекладі з індіанської мови означало Часнична гора. Їхали туди години з півтори електричним потягом. Напроти нас сидів літній панок і читав часопис. Своїм безцеремонним звичаєм ми досить одверто розмовляли про свої перші американські враження і, здається, навіть зачепили свого сусіду. Не пам'ятаю того докладно, але зате дуже добре пам'ятаю, як він розсміявся і звернувся до нас чистісінькою російською мовою. То була нам наука на всю подорож.

Підїхали до маленької станції. Дерев'яний будиночок на зразок полустанків на батьківщині, «станціонний смотритель», смуга шосе і старе авто міс Вудс зустріли нас. Наша господиня забрала на станції часописи та журнали, ми вирушили в дорогу і за яких півгодини стояли перед двоповерховим котеджем на схилі зеленого пагорбка. За ним видніли будови й буйна рослинність. На порозі котеджу нас зустрів високий стрункий старий з молодою дівчиною, які нас привітали поросійськи: «Добро пожаловать!» Оксана зараз же защебетала їм на відповідь, проте виявилось, що гостинні господарі – (то був батько (80-річний!) міс Вудс та їх робітниця), тільки й знали, що тих два слова, які

вони пильно вивчали з самого ранку. Що ж довго оповідати? Оселя була точнісінько така, як у романах Діккенса. Старий був колись морським капітаном. Усякі дивовижні морські чудеса, полиці книжок до самої стелі, камін з багаттям біля глибоких крісел, круглий стіл з останніми журналами, пес із чудернацькою назвою: Василь. Обід увечері з мовчазною молитвою (виявилось, господарі були квакери); та хіба те, що я, стомлена, заснула в кріслі над книгою після обіду.

Другого дня ми оглянули зразкове господарство, оранжерею, парники і повернулися до Нью-Йорка, звідки всі делегати вирушили на попередню конференцію до Свансмора. Це було студентське містечко з улюбленим мешканцями коледжем. Населення, що працювало, їздило на роботу до сусідніх міст, а в самому Свансморі промисловості не було помітно. Все зеленіло навкруги, буяли квіти, була весна. Цікаво зауважити, що парканів навкруги будинків не було, їх заміняла жива парость, а що цікавіше, двері мешкань не замикалися. Це нас просто приголомшило; нам пояснили, що релігійні переконання мешканців міста цього не дозволяють. І як собі хочете, хати дійсно не замикалися. Першу ніч ми з Оксаною лягли спати, даремно шукаючи хоч якого поганенького гачка, так і не знайшли, і тільки вранці довідалися, що марно шукали. Ранки у нас ішли на ділові розмови-наради, а опісля обіду ми знайомилися з людьми, околицями, установами. Мене, наприклад, цікавило життя негрів, і ми з ірландською делегаткою побували у негритянській початковій школі. На убогій околиці містечка, в одноповерховому будиночку з великим порослим травою подвір'ям містилася ця школа, дуже нагадуючи наші старі сільські школи. Коли ми ввійшли в обійстя, сторожиха саме вдарила в дзвін, і дівтора юрмою подалася до класу. Ми попрохали в учительки дозволу оглянути школу. Вона запросила нас. Ми ввійшли до просторої, світлої кімнати, де стояли парти, старенькі вже, столик учительки та чорна дошка, над якою висів американський прапор. Діти встали і заспівали гімн. Після гімну вчителька підійшла до найменших, що сиділи окремо, і дала їм завдання. То були малята дошкільного віку, вони щось ліпили, малювали, вирізували і сиділи дуже тихо. З старшими вона про-вадила навчання. На наше бажання вийшов хлопець, потім дівчинка, і почали

читати, писати, дуже стараючись перед чужими леді. Ми тим часом сиділи на задній парті. Я оглянула дівтору. Одежина була дуже вбога, полатана, але чиста і охайна. На дівчатках були фартушки, а кучеряве волосся було заплетене у безліч кісок, що стирчали, як ріжки, замість стрічок були кольорові ганчірочки. Я взяла шматок паперу і намалювала хлопця, що стояв біля дошки. Схожими були, мабуть, тільки латки, але малеч так захопилася тим портретом, що мені довелося змалювати ще добрий десяток латаних фартушків та штаня. Потім, на наше прохання, діти почали співати. Першим виходив диригент, замовляв «свою» пісню, її співав хор. Потім його зміняв слідуючий. Нарешті вийшла дівчинка і заспівала коліскової. Хлопці в цьому співі участі не брали, співали тільки дівчата, склавши руки і колишучи уявних немовлят. На прощання діти подарували мені кілька індійських стріл, що вони часто знаходять у землі Свансмора, та свої малюнки. «Віддай дітям твоєї країни». Я свято виконала їх доручення і віддала все уманському музею. На жаль, пізніше їх там не побачила.

Школа справила приголомшливе враження. Не тому, що вона була такою вбогою – вдома у нас я бачила далеко бідніші. Біла вчителька напевне була взірцевою. Але після тої обстанови добробуту, часом багатства американського оточення оці латані одежинки, чорні дитячі лапочки, блискучі оченята під кучерями-ріжками, вся ця чорна школа, немов заповідник для звірят людської породи, все сповнювало таким жалем і образою, на серці ставало так гірко, і повставало обурення проти наших білих хазяїв. Здається, приблизно таке ж почуття було в моєї товаришки подорожі, ірландської делегатки. Це я вперше зіткнулася з расовою проблемою в Америці. Пізніше я мала змогу познайомитися з нею ширше, але вона вражала мене раз у раз однаково сильно. Щоб не одриватися вже від цієї теми, я наведу кілька прикладів з Нью-Йорка. Ми з Оксаною гуляли у сквері. На лавці сиділа негритянка з немовлям. Оксана взяла мале, пограталася з ним, ми розглядали його, як диво, ці рученята з рожевими зморшками, волоссячко, як чорний мох, і нарешті Оксана попрохала дозволу сфотографувати дитину. Мати світілася з гордощів. Я зрозуміла її дещо пізніше, а тоді вважала це за звичайне материнське

почуття. В тому ж Нью-Йорку ми заблукали, і Оксана звернулася до зустрічного негра з запитанням, як нам пройти за потрібною адресою. Негр перелякано глянув на нас, нічого не відповів і мало не бігом пішов. Згодом ми довідалися, що так нерідко провокували, щоб потім звинуватити негра в зневазі або й погвалтуванні білої жінки, а часом навіть і лінчували. Для нас то було диким, і ми того не розуміли. У вагоні трамвая я побачила кілька вільних місць, але люди стояли. Я підійшла і сіла біля негритянки з дитиною. Вийняла з кишені цукорка і дала малій. У матері блищали сльози на очах. Я подумала, що може, вони дуже бідні? Але то було інше почуття. Виявилося, що білі ніколи не сідали поруч чорних. У Вашингтоні нас запросили до університету чорні студенти. Університет був окремий, як і та дитяча школа у Свансморі. Концерт нас вразив своєю музикальністю – пізніше я дізналася, ніби негри чують краще, у більшому діапазоні, ніж інші раси, їхні пісні чарували своєю незвичайною мелодійністю.

Ми виступали там. Між іншим – місіс Вілард, старенька дочка відомого поборника за права негрів. Виступало ще кілька прогресивних американок і наші делегатки з Європи. Коли прийшла черга на мене, я відчула особливе напруження аудиторії. Не порушивши обіцянки американському консулу щодо большевицької пропаганди, я все-таки не подолала обурення від американських промов, зміст яких зводився мало не до потішання своїх слухачів, що вони народилися не такого кольору, і розказала студентам про кріпацтво на своїй батьківщині, про те, як не вважали за людей – людей одного кольору, отже, що справа становища негрів полягає не в кольорі шкіри, а зовсім в іншому. Молодь зрозуміла мою думку, мені плескали, рука боліла від потисків дужих чорних рук...

Навіть мого скромного вміння англійської мови вистачало для таких ясных думок. Не гадаю, однак, щоб мої американські колеги зрозуміли мене, навіть просто тільки зрозуміли. У цьому я переконалася колись іншим разом, то було в якомусь іншому місті одного з південних штатів, де ми були у прогресивному жіночому клубі. До речі, існування окремих жіночих клубів само по собі мені ввижалося нісенітницею. Так от там, розмовляючи про виборче право, я дізналася, що в них існував «дідівський прецедент» – закон, що полягав ось у чому: коли дід

негра був неписьменним, онук, хоча б він сам був професором, не мав права голосу. Я щиро розсміялася, але, на мою несподіванку, співбесідниця почала гаряче виправдовувати цей «закон», бо, мовляв, треба зберігати чистоту культури, а спадковість негрів могла б її принизити. Далі вже було нікуди!

Так от, у Свансморі ми оглянули школу. Потім їздили до славетного університету Гарвард. Там нас приймала професура, ми оглядали університет, і нас частували бенкетом. Особливого враження Гарвард не справив, будинок був миршавенький, здається, були канікули, студентів не було. Єдине, що мені сподобалося, це те, що по дорозі туди моя господиня вчила мене вести машину. Шлях був чудесний, машина легка, і я раділа, як дитина. Тільки й усього. Після Свансмора ми заїхали ще до Філадельфії, де в театрі мав бути великий мітинг. Перед тим мене запросила до своєї оселі Мері Віндзор. Кожна нагода зблизька поглянути на американський побут була мені дуже приємною. Ми досить довго їхали з Свансмора, машина йшла лісом, потім селищем. Асфальт, електрика, вілли... «А знаєте, мій прадід вирубав собі отут в пралісі полонинку, щоб збудувати хату. Мати ходила по воду до джерела, а дитина лишалася сама в колиці. І от одного разу, коли вона повернулася, дитини не було, а в колиці лежав індійський мокасін. То індійці помстилися білому, що порушив їхні володіння». Оповідання надвечір, коли темні дерева чорними примарами простягали на шлях свої віти, справило враження. Подумати тільки – усього прадід, а тепер тут так близько мільйонове місто!

Ми підїхали до вілли. Сестра і брат-пастор зустріли нас і відпровадили до салону, де у кріслі сиділа старенька мама, що висловила теж бажання з нами познайомитися. Ми сиділи деякий час, потім стареньку шанобливо відпровадили до її кімнати, а тоді сестри негайно запалили сигарети. Потім вони принесли всім по шклянці молока з печивом, бо обслуга після певної години йде до своєї кімнати, і турбувати її не вільно. От тобі і капіталістичне рабство, розчарувалася я. На ранок мені треба було виступати. Речі залишилися у Свансморі, я прийняла ванну, нашвидку випрала сорочку і повісила разом з рушниками. Спалося міцно. До відкритого вікна заглядали галузки квітучого «догвуду», ранок був похмурий. Прокинувшись, я метнулася до

сорочки – вона була ще мокра, дуже мокра. Другої в мене не було. Я сховалася знов до ліжка. Хтось тихенько постукав. На моє «кам ін» ввійшла покоївка в елегантному фартушку, з підносом, на якому на вибір – кава, шоколад, чай та печиво; поставила на столику, вклонилася і вийшла. Мені пригадалася казка про голого короля. Поснідавши, я одяглася (без сорочки). Надолі мене зустріла господиня, вжахнулася, що в мене такі холодні руки – а ранок був таки холодний, накинула мені на плечі теплий вовняний светр, і через годину я вже виступала з промовою у величезному театрі. Потім американки возили мене по місту, показували «найбільший в Америці» міст, «її найкращі» будівлі – у них в кожному місті повторювалося те саме, характерно, що все було «найбільше», «найкраще» в Америці, а тим самим у цілому світі. Закінчувалося воно традиційним: – «*Do you like America?*» «Чи вам подобається Америка?» – і спробуй тут заперечити господарям країни! Вони ледь вислуховували відповідь, такі були певні.

З Філадельфії ми поїхали до Вашингтона. Після Нью-Йорка він здався просто раєм. Зелене місто, все в парках, зелені вулички з невеличкими будинками, щоправда, надто одноманітними, прекрасні білі будинки центру, величезний Капітолій, бібліотека, колона Вашингтона, все це сліпило очі красою вдень і чарувало темної ночі, коли їх контури чітко вимальовувалися на тлі чорного неба, немов змальовані блискучим розком електричного наміста.

У Вашингтоні я жила в родині батьків моєї молодшої приятельки з літньої школи у Ляуенштайні, Алісі Генс. Обоє батьків були редакторами якогось журналу. Жили вони в стандартному триповерховому будинку, що мав по два вікна на кожному поверсі. В підвалі містилася кухня, на першому поверсі – їдальня та бібліотека, на другому – спальні, а нагорі – кімната служниці-негритянки, що на мене справило найбільше враження разом з ваннами горішніх поверхів. Тут я мала змогу заглянути у побут простої інтелігентської родини. Я пішла разом з місіс Генс на базар, ми ходили від ятки до ятки, вибирали м'ясо, рибу, овочі, потім заплатили у загальній касі, а куплене мав завезти ручним візком хлопечко, що працював коло цього на базарі як службовець. Удома негритянка готувала, а потім ми всі – подружжя Генс, Аліса, її брат та маленька

дівчинка-сирітка років десяти і я сідали за стіл. Страви, за звичаєм, роздає господар. Першій він подає дружині, а тоді вже гостям та решті. До речі, цікава була поява тої сирітки. Вмерли її батьки, приятелі Генсів, і дівчина лишилася сама. Аліса з братом почали просити батьків узяти її до себе. І тут відбулася оригінальна нарада: батьки пояснили дітям (вже студентам-початківцям), що це можна зробити, але за умови, що їм доведеться відмовити собі де в чому. Вони однодушно погодилися, і з того часу дівчинка жила в них як сестра, оточена загальною любов'ю.

Біля будиночка був малесенький двір і гараж. Діти самі вели машину, і вона аж ніяк не була розкішною, навпаки, користали з неї для економії, бо трамвай, «баси» (автобуси) та тролейбуси дуже дорогі. Під час відпусток нею їздили далеко, і вона, крім транспорту, служила ще й житлом.

Редакція, де працювали мої господарі, містилася у скромному приміщенні і, очевидно, належала до невеликих підприємств.

Розпочався конгрес. Він відбувався у великій і досить непривітній залі. Уряд, в особі президента Куліджа, поставився досить прихильно. Ми, делегатки Європи, були всі в нього прийняті у Білому домі, але це така стандартна, безбарвна процедура, що спиняться на ній малоцікаво. Сам Білий дім нагадує звичайний поміщицький, та ще й не надто багатий, будинок у садку, який також не зрівняти з палацами та парками польських магнатів на Україні. Мені лише сподобалася довга галерея портретів усіх президентів та їх дружин.

Само собою зрозуміло, що пацифістична громадськість Америки горнулася до конгресу, вітаючи його ідеї, особливо так незабаром після закінчення війни. Але консервативні організації, не кажучи вже про ку-клукс-кланів, наприклад, «патріотичне об'єднання дочок Америки», лагодилися зробити нам обструкцію. На конгресі, хоч він і був жіночим, було багато чоловіків. Там я познайомилася з відомим сенатором Бора, який завжди підкреслено прихильно ставився до ідей миру і був її щирим поборником. Здається, там був цим разом і граф Куденгоф-Калергі, автор «Пан-Європи», що тоді досить нашуміла у світі.

Познайомилася я ще з одним індійцем, лікарем за фахом, дуже культурною людиною; з ним трапилася

пригода, яка залишилася в пам'яті на все життя. Я, дві приятельки-англійки та він хотіли зайти пообідати. Побачивши ресторан, ми ввійшли туди, але, оглянувшись, не побачили свого супутника, який, розуміється, нас пропустив уперед. Ми почекали деякий час – індієць не з'являється. Вияснилося, що швейцар не пропустив його як «кольорового», ресторан був для «білих». Нема мови, що ми дружно покинули стіни ресторації. Це явище, таке неймовірно дике для нас, було типовим для південних штатів. У північних цього, бодай так різко і примітно для наших очей, не було. Досить близьким по типу було відношення до китайців; а далі йшло те саме – знов-таки в децю ослабленій мірі – до італійців, євреїв, росіян, до емігрантської бідноти. Багатіїв тих націй це якщо, може, і торкалося, то в дуже незначній мірі.

Під час конгресу, вже в квітні, стояла страшенна спека, і всякі штучні вентиляції мало що допомагали. У перерві ми приймали ванну, але це давало тільки коротке полегшення. Після засідань ми оглядали Вашингтон. Були в прекрасному парку-заповіднику, де вільно живуть олені, сарни та всяка звірина; увечері їздили по чудесній затоці Потوماку, де йде довжелезна алея японських вишень, подарованих Японією після миру по американській війні. Саме тоді вони цвіли – ці десять тисяч «мирних» дерев, що своїми пелюстками оспали безконечну низку машин поміж смугами зеленого газону з червоними зірками диких тюльпанів. Заходило сонце, безкрая річка сліпила своєю блискучою поверхнею, синіло небо і падав, падав повільно рожевий ніжний сніг з вишень.

Наш конгрес прагнув нести в широкий світ ідею миру. То було тяжке до здійснення завдання не тільки для наших невмілих рук, але певну долю вносить кожний щирий і благородний рух.

Ми відвідали Капітолій, ходили по його широких білих мармурових сходах, бачили під шклом першу американську конституцію; подивлялися чудесну бібліотеку Конгресу в будівлі навпроти; відвідали у Вірджинії могилу Вашингтона і слухали тишу тих околиць, таких прекрасних тої весняної пори.

Два тихні минули дуже швидко. Після конгресу мала початися агітаційна подорож по Сполучених Штатах та Канаді першого «Поїзда миру» – делегаток

конгресу, до участі в якій я була запрошена ще з Відня. Нас їхало двадцять п'ять жінок різних націй, вдачі, віку. Маршрут було розроблено американками. Ми мали вигідний пультманівський вагон, якого одчепляли у відповідних містах, де ми спиналися, а потім ми верталися до нього, щоб їхати далі. Це був, так би мовити, наш «дім», а господарював у ньому наш провідник, старий негр Джошуа. Я любила наш дім. В ньому було привітно і весело. Трудно собі уявити таке інтернаціональне співжиття! Ось надходить ніч. Втолені, повні вражень за день, ми повертаємося до потягу. З нами оберемки квітів, усяких ласощів, цукорків, все це даємо Джошуа, і він наповнює квітами весь посуд, який тільки має. Лагідне світло, закриті завіси вікон, привітні, вже постелені білі постелі, що ваблять до себе. І двоє десятків жінок усього світу. Ну, нехай не всього, а проте, найрізніших націй. Ось кучерява струнка красуня-француженка Капі. Вона полум'яний промовець і завжди має великий успіх. Але до того ж вона просто красуня. Ось молода, але зовсім сива Тора Даугард, редактор з Данії, стримана, спокійна, з тонкими сухорлявими рисами обличчя і ясними, прозорими, як вода, сірими очима; огрядна голландка, наче з картини Рембрандта, вже немолода мадам Рамон, голова теософічного товариства Голландії, – в цеї обличчя порцелянове, з рожевим рум'янцем, білими, як перли, зубами, висока, огрядна, спокійна та урівноважена, а поруч неї доктор Арлетта Якобс, з чорними швидкими очима і хижим, гострим обличчям, теж голландка, що вічно подорожує, побувала, на мою заздрість, навіть в Індії. Вона виразна консерваторка і мало приємна в товаристві – де тільки з'являється її невеличка жовчна постать, зникає сміх та жарти. Недалеко від мене розташувалися німкені – дві подружки, Ліда-Густава Гайман та юристка доктор Аніта Аугсбург. Вони, як і голландки, у довгих цютливих полотняних сорочках, зап'ятих попід саме горло, сиві, суворі, такі пацифістичні Савонаролли. А поруч них – туркєня-журналістка, Есфадж-ханум, у шовковій піжамі, з різко підмальованими тушшю очима. «Коли в мене не підведені очі, мені ніяково і здається, що я гола», – каже вона. Батько її був лікарем у Константинополі при дворі султана. Сама вона скінчила коледж, бездоганно володіє мовами і має ясний, живий розум.

Ось моя приятелька, Катерина Каравелова, видатна діячка Болгарії, дружина письменника Любена Каравелова, міністра освіти Болгарії. Це спокійна чорноока слов'янка, з великим життєвим досвідом та зв'язками у світі. В Болгарії їх подружжя шанували – у Софії існує вулиця імені Любена Каравелова, там жила в той час моя Катерина Великовна. Бельгійка Дежарден, делегатка Австрії Лотте Геллер, ірландка (не пригадаю прізвища), польська, феміністичного типу, лікарка, голова жіночого клубу в Варшаві, Будзінська-Тиліцка. Особливо ми заприязнилися з маленькою Жозефою Ленс, полінезійкою з Маніли. Вона була професором університету, ще молода, освіту отримала в Колумбійському університеті. Дуже гарна, вона нагадувала теракотову статуетку. Кучеряве чорне-чорне волосся, великі очі з довгими загнутими війми; від тих очей ішло якесь гаряче променисте світло, особливо, коли вона промовляла. Була вона палкою поборницею незалежності Філіппін. Ми дуже з нею заприязнилися і багато років, до самого мого арешту, листувалися. Де вона тепер, моя маленька темношкіра приятелька? Останнім листом вона повідомляла мене, що закінчила свою книжку. Скільки вона написала їх потім за своє життя?..

Приязні відносини були в мене і з англійкою, доктором Етель Вільямс. На позір сувора людина, сива жінка, типу старих суфражисток, вона мала дуже ніжну людяну вдачу. Була вона чи не першою англійською жінкою-лікарем. Її дуже ціковила наша країна, до мене вона ставилася з незвичайною материнською ніжністю. «Як ви можете бути лейбористкою?» – запитала я її колись. «А от ви ж комуністка?» – відповіла вона. Знала я її давненько, ще з першого віденського конгресу, і вона завжди послідовно провадила свої погляди і безперечно належала до кращих людей того часу своєї батьківщини. Парижанка мадам Дюшен була синдикалісткою, діячкою профспілок. Про німкеню Гертруду Бер я вже згадувала раніш. Це була представниця найбільш лівої течії, і в той час вона, мабуть, чи не була вже членом комуністичної партії. Шведка Відгірін – діячка в полі освіти, народних університетів. Але мені не довелося зустрітись з нею ближче.

Отаке було наше товариство. Різні мови, вдачі, зовнішній вигляд – лише спільне переконання, що війни не повинно бути місця на світі. Програма, мінімальна

на перший погляд, як показали наступні десятиріччя, глибока, серйозна і важлива. Їй присвячували свої сили мільйони жінок, об'єднаних в організації Ліги миру і свободи. Наскільки я можу судити, переважна більшість їх, як керуючих, так і рядових членів, була глибоко щира і віддана ідеям об'єднання.

Ми прокидалися досить рано. Джошуа прибирав, а ми йшли снідати до вагона-ресторану. Потім під'їздили до якого-небудь міста, і нас одразу ж оточували репортери. Нас фотографували, випитували на всі боки, задаючи найрізноманітніші запитання. Пам'я-таю, мене особливо мучив запит, чи правда, що Троцький одмовляється платити царські борги. Я, гріш-на, по щирості, навіть не уявляла, як з тим стоїть спра-ва, але вони мені не вірили. Потім до нас підходили наші господині, члени міської Ліги, і розподіляли нас між собою, по дві-три на кожну американку. Далі вони везли нас показувати місто, привозили до себе додому, там ми потроху спочивали, хоч рідко балакучі господині давали нам спокій. Ми знайомилися з їхніми чоловіками, братами, батьками, родинами – якщо опинялися у людей середнього достатку. У багатіїв воно виглядало більш офіційно, нам робили урочисті обіди з різними запрошеними особами, часом нас вітав мер міста, якісь співзвучні товариства, університети, коледжі тощо. Багато було одноманітного, очевидно тому, що ми відвідували день за днем інше місто, а як коли, то і два на день. Ці рейси з оглядом «найкращих в Америці» мостів, будівель, ці обіди з промовами, ці традиційні «кепл-пай» або салат з апельсинів з олією, ці букети, потім наші виступи, єдина поважна частина подорожі, а потім знову частування бенкетами, промовами і відпровадження шумними, палаючими неоновими рекламами вулицями на вокзал, де ми з полегшенням зітхали в своєму затишному вагоні, віддавши Джошуа денні трофеї – квіти, цукорки, фрукти. Вагон причеплювали до відповідного потягу, і ми знову летіли крізь Америку до наступного призначеного програмою міста.

Ми були в Детройті, чомусь оглядали військовий аеродром; у Пітсбурзі нас попередили, щоб ми були обережними, бо місцеві ку-клукс-кланівці готують нам «зустріч». І саме тут ми з Оксаною нерозважно вирішили пройти пішки, вийшли з будинку своєї чергової господині, не глянувши, розуміється, ані на номер

будинку, ані на назву вулиці, і подалися собі досить провінціальними вулицями, що анітрохи не вражали, як вулиці Нью-Йорка або Філадельфії, але всі були на одне копито. І от ми собі з приємністю походжали, поки не настав час вертатися. Тільки тоді ми належно оцінили свою легковажність і чимало проблукали, поки таки знайшли щасливо і без пригод свою оселю. Місто не могло зважитися прийняти нас офіційно, але все-таки улаштували приватний «конспіративний» бенкет, де висіли кольорові ліхтарики, співав під гітару хор і декламували присвячені нам вірші доморослі, дуже провінційного типу поети. Гріх було б не згодати їх теплом, так щиро вони все це робили, такими мужніми себе почували, діючи всупереч своїм грізним ку-клукс-кланам. Потім був Клівленд з димом і промисловими передмістями, був величезний Сент-Луїс, де ми спинялися у якихось багатіїв і де я вперше побачила гардероб господині і величезну кімнату з стінною шафою, де висіли десятки одяганок. Отак я собі уявляла плаття цариці Єлизавети Петрівни... Путящого ж ми там нічого не бачили. Виступили, як ведеться, де треба, і поїздом подалися до Чикаго.

Шлях був довгий, розлогий, полонинами, долиною славної ріки Міссурі. І правда, здавалося, немає краю їй та численним річкам, що до неї впадали. Широкі водяні простори, зелені луки, поля і безлюддя в порівнянні з іншими штатами, де нам доводилося проїздити досі. Нарешті ми наблизилися до Чикаго. Там на мене вже чекало подружжя моїх господарів, до яких мене було запрошено на тих два тижні, які ми, лекторська група, мали перебувати там і викладати у «*Fine Arts Building*»у, сказати б, палаці культури чи народному, вільному, недержавному університеті.

Ми сіли в машину і їхали більше двох годин містом, аж поки не приїхали до Oak-Park'у, тепер уже району Чикаго. Всі вулиці були в тінистих деревах, звідки й походила назва, парканів знов не було, їх заміняла огорожа з зелених низьких кущів. Оксамитні газони оточували окремі білі вілли. Біля однієї з них ми спинилися. Це була господа Джонсонів, моїх хазяїв. Містер Джонсон, сухорлявий сіренький панок, що скидався на Куліджа, був фабрикантом і, мабуть, заможененьким. Першою ознакою того була кількість обслуги, за тих часів це був перший показник ступеня «буржуазности».

Коли в учительки в Нью-Йорку робітниця приходила на пару годин, у «поміщиці» міс Вудс була дівчина і садівник, у редакторів у Вашингтоні – одна старенька негритянка, то у Джонсонів була куховарка, покоївка, шофер, і всі вони жили на третьому поверсі вілли, і в служниць, крім спальні, була власна вітальня, а мити посуд приходила ще жінка, і сад доглядав окремих садівник. У них був гараж, дві машини.

Родина складалася з подружжя Джонсонів і двох дочок. Старша була скульптором, вчилася і жила в Парижі. Молодша студіювала літературу в Чикагському університеті, але через віддаленість од оселі батьків жила у місті і тільки часом приїздила додому.

Будинок мав надолі традиційну бібліотеку, їдальню і додатково вітальню з зимовим шкляним садом. У вітальні стояв рояль, в кімнатах траплялися статуї, картини, килими. Про звичайний комфорт не доводиться і згадувати.

Запросили наші господарі до себе двох делегаток, крім мене, ще французенку. Я жила в кімнаті старшої дочки, на другому поверсі. Вся передня стіна складалася з вікон, до них заглядали дерева у біло-рожевому цвіті. Меблі були строгі і лише необхідні, але зате стояла прекрасна скульптура – жіноча нага постать.

Місіс Джонсон була гарна, скромно, зі смаком убрана жінка – на вигляд їй можна було дати років тридцять п'ять. Я була переконана, що дочки – це діти від першого шлюбу чоловіка. Пізніше, однак, виявилось, що Джонсон було вже п'ятдесят років. Побут родини теж порушив моє уявлення про життя американських капіталістів.

Рівно о сьомій годині ранку Джонсони сідали разом за сніданок в їдальні, прибрані, одягнені за всіма вимогами. Після сніданку вони ніжно прощалися, і господар їхав на фабрику, де залишався до вечора і тільки на восьму повертався додому на обід. Жінка його зустрічала весела, привітна, лагідна. Здавалося, ніщо і ніколи не затьмарює її обличчя. А тим часом впродовж цілого дня траплялися, ми знали, в неї, як у кожної жінки, неприємності, вона і сердилася, і журилася – увечері і сліду того не було. Ставилися вони один до одного дуже приязно, так само, як і вашингтонські редактори, зверталися одне до одного: френд, друже. Без солодкої, надмірної штучної ніжності, були веселі, бадьорі. По-

вернувшись додому, Джонсон ніколи не скаржився на втому, хоч я мала враження, що йому не так-то легко працювати весь день без відпочинку.

Що ж робила весь день місіс Джонсон? Ми, що теж працювали цілий день і не бачили її до вечора, були цікаві, і колись, залишаючись раз удома, ми її запитали, не минувши заразом з притаманною жіночою цікавістю дізнатися, яким чином вона, літня жінка, виглядає мало не молодшою за нас, тоді молодих ще дівчат. Ми сиділи у привітному закутку вітальні. Крізь двері літнього саду заглядали вічнозелені рослини. М'який голос розповідав нам про своє жіноче життя. Це життя було нам абсолютно чужим, не тільки мені, але і моїй французькій товаришці-журналістці. Розуміється, ми теоретично знали, що життя жінки капіталіста не таке, як наше. Але уявляли ми собі його зовсім інакше. Вже від самого ранку – не в'язалося з нашим уявленням, щоби буржуазна жінка вставала удосвіта і проводжала чоловіка на роботу. А де ж примхи, розбещеність? От того ми і не бачили. Однак ідеалізувати цю пару ми теж не могли. Вражала незвичайна тверезість, діловитість і страшенно прозаїчність відносин.

«Що я роблю? – почала місіс Джонсон своє оповідання. – Як бачите, я з'являюся на сніданок бездоганно одягнена, зачісана, привітна. Мій чоловік ніколи не бачить мене у поганому настрою, похмурою, непривітною, хворою. На все це я маю час, коли його немає вдома. О, розуміється, і в мене трапляються турботи, прикrostі, я почуваю себе часом втомленою, знервованою. Та цього ніколи не повинен бачити мій чоловік. Спитаєте, чому? Ви бачите нашу сім'ю. І я, і дочки, ми забезпечені тим добробутом, який здобуває мій чоловік. Це дається теж нелегко, як кожна інша праця. Я не працюю, але беру участь в тому, щоби він мав за свою працю те, на що він має право: свій дім «home» і родину. Коли б він, вертаючись додому, зустрічав стару неохайну жінку, що докучала б йому своїми дрібними скаргами та скавучанням, він мусив би тікати з такого дому і шукати розради деінде. Я витрачаю чимало часу і енергії, щоби виглядати так молодо, адже гляньте, я не фарбована, не штучна. Але щодня я терплю всі ці вправи, роблю масажі, граю в теніс – о, хіба воно мені хочеться в мої роки? Але я мушу це робити, я, так би мовити, відробляю свій хліб.

Можливо, воно здається вам, романтикам Європи, дещо прозаїчним, але вірте мені, на таких прозаїчних підвалинах родинне щастя триваліше за «полум'яне кохання». Це чесне, сумлінне ставлення жінки, що «не працює», до свого чоловіка, який забезпечує її добробут.

Усміхнулася пані Джонсон, усміхнулися й ми, але зрозуміти цю мораль нам було несила.

Здивувала мене іще друга родинна пригода. Одного вечора, заїхавши, як звичайно, по мене до «*Fine Arts Building*», пані Джонсон запитала, чи я не заперечую повечеряти не вдома, а в одній з кращих ресторацій Чикаго. Чому б і ні? Ми опинилися у величезній, в два світла, залі, з колонами, скульптурою, кришталем, дзеркалами, квітами. За невеличкими столиками сиділи по двоє-четверо; безшумно рухалися фраки лакеїв, що подавали страви. Поруч нашого стола сиділо дві молодих пари, зовсім ще підлітки, хлопці були в смокінгах, декольтовані сукні дівчат показували лопатки сухорлявого, блідого виснаженого тіла. Оце ж вона й була, капіталістична молодь у натуральному вигляді. Я була дуже вдячна за вечерю, бо мала нагоду на власні очі побачити те, що досі уявляла собі з книжок та кіно. Бо ті ресторани Європи, що я знала, розуміється, обслуговували також багатіїв, як і в Чикаго, але тут вражали розміри, масштаби. То був просто якийсь храм для споживання страв і напоїв.

«Ви знаєте, чому я запросила вас тут повечеряти?» – запитала Джонсон. – «Бо сьогодні день народження моєї дочки, в неї збираються гості, то я не хотіла заважати». – «А як же вона дасть собі раду з господарством?» – «О, все привезуть з ресторану, обслуговуватимуть лакеї, вони ж заберуть усе назад. Це найзручніше. Зараз вони, певно, вже танцюють, ось вернемося і поглянете, як розважається молодь».

Безперечно, все це було дуже зручно. Але мимовільно пригадалися мені мої дні народження. І от би мама, батько пішли з дому, щоб не заважати мені з гостями. Чи це було б для мене святом?

Коли ми підїхали додому, вілла була яскраво освітлена, у вітальні було чути рояль. Ми ввійшли, мене познайомили з гостями, і один хлопець відразу запросив мене до танцю. То був російський емігрант, що тепер підробляв своєю гарною зовнішністю, манерами та вмінням гарно танцювати. Невесела доля; хлопець

очікував, що, може, пощастить одружитися з ким-небудь з своїх партнерок по танцях, а поки що гостював у панів, їв їхні вечері, грівся теплом їхніх віталень. А як не пощастить стати утриманцем багатой жінки, тоді що?

Відношення між дівчатами і хлопцями були дуже прості, товариські, щоправда, всі вони були студентами одного університету.

Минав час. Я зробила вже свій виклад, тепер очікувала решту, щоб разом з ними вирушити в дальшу подорож. Щоб не витратити часу, кількох з нас надіслали до Детройта. Ми виступали, здається, в театрі. Після моєї промови до мене підійшла якась жінка і міцно стиснула руку. Це була дружина уманського Шмушкіна, отого, що його мав захищати мій батько і який втік щасливо з тюрми.

Ми оглянули там, розуміється, славнозвісний фордівський завод, проїхалися містом і повернулися знову до Чикаго. Там стояла вже спека, і я вперше побачила на власні очі міраж над озером Мічиган. У водяній далечині з самих хвиль поставало і мерехтіло якесь невідоме біле місто. Не вірилося, що то мара, але через деякий час воно зникло і залишилися тільки водні простори. Враження лишилося назавжди, може, воно було більше саме тому, що привид міста ми побачили в такій реалістичній прозаїчній країні.

Дивилися на бойню, стільки вже й так описану, що не можна писати про неї. Важкий сморід крові ще довго переслідував мене. Та й взагалі при відповідному вітрі мучилося від нього ціле Чикаго.

Мені треба було відвідати чикагських українців. В далекому кварталі, серед високих стандартних будинків, зібралася партійна робітничка школа, в якій я робила виклад; була я і в протилежному таборі, відвідала сестру Мирослава Січинського, що вбив свого часу намісника Галичини; в неї випадково познайомилася з відомим за тих часів чемпіоном-борцем Піддубним та кількома американськими українцями. Враження лишилося бліде. Далеко більше зворушила мене клітка зоологічного садка з написом «Русский медведь»...

Одного разу нас запросила до себе голова американської секції Ліґи, Джен Адамс. Людина незвичайно ясної голови, чистого серця, блискучий організатор, вона була дочкою дуже відомого діяча і разом з батьком займалася змолоду філантропією. Вони на власні

кошти забудували в бідній частині Чикаго, «*Down Town*», цілу дільницю, з гуртожитками, їдальнею, майстернею, клубом тощо. Сама Адамс і досі жила також в цьому сетльменті, займаючи в одному з будинків дві кімнати з ванною. Поза тим в неї був невеликий будиночок за містом, решта ж коштів, що лишалися в її розпорядженні, йшли на громадські справи. Вона була однією з перших поборниць ідеї Клари Цеткіної – жіночої організації Ліги миру і свободи, невтомно для неї працюючи по цілому світі. Незважаючи на свій уже похилий вік, вона їздила на всі європейські конгреси, до Японії, Індії, Китаю. В її сетльменті за царських часів і пізніше знаходили притулок емігранти різних націй, між іншим, її «вихованцем» був у свій час і Радек. «Мій Карл», згадувала його Адамс, коли він висунувся на значну височину в Радянському Союзі. Вона була в особистій приязні з Коллонтай, Ломоносовою, не згадуючи вже діячів Європи та Сполучених Штатів.

Трохи згодом наші українці доручили мені зробити відчит у Детройті. Там я сплилася в робітничій родині і була дуже здивована, що і вони мали власну машину. Виявилося, однак, що живуть вони дуже скромно, працюють у Форда, діти вчать далеко, і їм би довелося витратити надто багато на їзду трамваем, свою ж машину мали на виплату, дешево, і завдяки їй могли якось дати собі раду. В моїй голові воно ніяк не вкладалося, проте за тих часів, коли на Україні і в Європі власна машина була наявним доказом «буржуазности» власника, в Америці воно було інакше. Українське робітництво там уже в той час дуже різнилося від робітництва на Україні. Вони вже прожили там чимало часу, і індустріальний тон країни постирав ті відтінки села, що лишалися, а подекуди і зараз ще лишаються у наших. Зникла українська повільність, мрійливість – це були вже міжнародні пролетарі, лише з легеньким чужим відтінком. Не треба й казати, що мова в них була повна англійських слів, і вони часто зверталися навіть до цілком англійських зворотів, особливо коли треба було пояснити щось швидко. Діти ж розмовляли українською мовою, як маленькі чужинці. Побут був однаковий з американським. Тільки зрідка, як-от з нагоди мого приїзду, були приготовані національні галицькі страви та, розуміється, згадали традиційні українські пісні. Десять глибоко ще жевріла гаряча любов і туга за втраченою

батьківщиною, але в буденному житті, турботах, боротьбі їй місця не було. Мій відчит зворушив болючі місця, роз'ятрив, пробудив надії, вніс надовго неспокій у життя. А тим, що я походила з країни Рад, ці мрії про батьківщину в'язалися з соціальною боротьбою і в Америці, і ставали ті мрії вже реальними, бо Галичина, що тоді належала буржуазній Польщі Пілсудського, аж ніяк не вабила поворотом додому, а гасло «додому» тепер означало – «на Україну».

Перед від'їздом з Чикаго ми ще побували у жіночому університеті і мали зустріч з студентками. У вільній розмові я розповідала їм про умови навчання за старих часів у царській Росії. «Тоді нам, студенткам, доводилося багато бігати по лекціях, щоби заробити на життя та плату за навчання; далеко не всіх нас утримували батьки, і ми не виглядали такими лялечками, як ви». – «А от, наприклад, як ви собі уявляєте, на що живу я?» – обізвалася дуже гарна, елегантно одягнена дівчина. Глянула на неї. Зачіска, взуття, плаття, манікюр. «Ну, що ж, вам присилає батько з Каліфорнії, або Техасу, або ще звідкілясь». Вона весело засміялась. «Я мию вночі посуд в одному великому ресторані». – «Як же це?...» – здивувалася я. «Заходьте сюди завтра вранці, я чекатиму вас в університеті, поясню і покажу вам усе».

І я прийшла. Я побачила університетську пральню, де студентки прали, сушили, прасували одягу. Майстерню, де вони шили і направляли. Ванни, де вони милися, перукарню, де зачісувалися, кімнати відпочинку, де могли поспати. Вони все це робили самі, і це давало їм змогу триматися нарівні з дітьми багатіїв, яких я бачила до цього часу. Такого я справді ніде не бачила і не могла собі уявити. Але в Чикаго воно було.

Незабаром я одержала запрошення від українців з Мілвокі. Лишалось ще декілька днів до виїзду з Чикаго, я скористалася з цієї нагоди і виїхала туди. Міста я майже не бачила, та воно мене й не вабило. Ночувала я в родині безробітного. Чоловік пішов ночувати до товариша, а ми з господинею та двоє діточок переспали разом на єдиному ліжку. От там я почула про страшну кризу 1919 року, коли люди голодували, шукаючи на смітниках хоч яких залишків їжі. Тепер вже було легше, хоча працю мали далеко ще не всі.[...]

Поїхали далі. В Індіанополісі спинилися в чудесному будинку серед саду. Півтемні, повні прохолоди покої, вечерея з видатними діячами, чи не з членами Ліги націй; в спальні нагорі, де ми спочивали, стояв на каміні портрет Брешко-Брешковської, бабусі в білій хустинці. Виявилось, що її приймали наші господарі незадоволю перед нами, під час її подорожі по Сполучених Штатах. Але хто саме були ці американці, я так і не знаю.

Показували нам там керамічну фабрику. Сам господар ходив з нами по цехах, ми розглядали чудесні речі, бачили прекрасних майстрів. Я залишилася трохи позаду і запитала робітника, скільки він заробляє на місяць. Він зніяковів, оглянувся і сказав, що йому заборонили про це нам говорити. От тобі й Америка! Одразу зблідли для мене яскраві фарби їхньої кераміки.

Вирушили до Канади. Ще останнє містечко на цьому боці кордону, Ніагарський водоспад, провінціальне, з базаром, де справжні індіанки продають несправжні сувеніри, фабрично зроблені ляльки у шкірі, з темними личками і чорними бусами очей, розмальовані глечики-попільнички та шматочки шкіри з малюнками індіанських голів у діадемах з орлиного пера. Подивилися Ніагару. Могутній потік важко, наче з зусиллям, ніс свою темну, густу воду. Течії не було помітно, вода йшла без хвиль, швидко і грізно, десь у глибині. Ось-ось вона зірветься у прірву. Ми побачили і це. Та писати про відоме, описане стількома – несила.

Відвідали Торонто і закінчили подорож Монреалем. Тут я виступала знов, вже перед канадськими українцями. Мені дуже хотілося дістатися до Вінніпега, де була редакція «Робітниця» та «Вістей», де жив Мирослав Ірчан, редактор видань, де я вже співробітничала певний час перебуваючи в Європі. Та часу не вистачало, бо Ліга мала повертатися на стару землю. Наші українці запропонували мені залишитися в них інструктором – це щось на зразок мандрівного агітатора-пропагандиста. Ця робота дуже спокушала мене, поле діяльності було таке бойове та широке.

Націоналістичні угруповання, відчувши в мені «зрадницю», атакували мене на кожному вічу; в їх часописах писали про мене несотворенні речі, як про большевицького найнятого агента, мені загрожувала депортація – цього вони прагнули. Все це разом роби-

ло пропозицію лишитися ще привабливішою. З другого боку, я бачила, що у нашого робітництва бракує освічених, «з дипломом», діячів, тоді як у протилежному таборі були всі «доктори», ті, що вже жили там тепер або наїздили, змагатися з якими мені було під силу, бо я вільно володіла ораторською технікою і забивала постійно їх провокаційні виступи. Але разом з тим я розуміла, що була комуністичним неучком, що я долала тільки правдою нашого діла, щирістю, запалом, але як же мені бракувало глибокого справжнього знання і досвіду такої роботи. Я пообіцяла вернутися до Америки і працювати там після того, як наберуся відповідного досвіду на Радянській Україні. Отоді-то там, за океаном, я твердо вирішила залишити Європу і мандрувати вдруге до Сполучених Штатів за рік-другий.

Я так і не повернулася туди більше, помандрувала, щоправда, деінде.

В Монреалі було радянське торговельне представництво, і там же був консулом Іван Кулик, український поет, діяч, до того уманчанин. Ось він і запросив мене виступити на моєму останньому вічу, де особливо бурхливо виступали націоналісти. До речі, йому, Куликові, закидали організацію єврейських погромів на Україні. Я мала то прилюдно заперечити, і, як не дивно, навіть ця ворожа частина слухачів мені повірила, мені, яка запевнила, що знала Кулика ще зовсім молодим хлопцем в Умані, звідки він походив і де ми зустрілися на початку сімнадцятого року на першій громадській революційній роботі. Я не сказала їм ще більшого, що я теж знала – що він, Іван Кулик, – це Ізраїль Юдович Кулик, син вчителя-меламеда уманської єврейської школи, талмуд-тори на Пушкінській вулиці, де в зеленому садку двоповерхової кам'яниці не раз бачила малих єврейських дітей, що, сидячи, похитувалися і вивчали напам'ять незрозумілі єврейські тексти. Сам він жив на квартирі у вдови Крахмалючки на Крутому завулку, в п'ятдесят дев'ятому році названому його іменем.

Я відвідала наше торгпредство того дня, коли мав відійти у Європу наш пароплав, мені нічого вже було боятися. Я заходила в кімнату Кулика на другому поверсі, ми розмовляли про мою подорож, я ділилася з ним своїми враженнями, адже я побувала у двадцяти трьох штатах, багатьох містах, і майже всюди виступала

не лише як промовець «поїзду миру» до американців, але і до своїх земляків, українців. Як я вже згадувала, то була переважно прорадянська аудиторія, але траплялися часом і ворожі настрої. Ці настрої виявлялися, в основному, в дуже темпераментних репліках, але мене особисто жодна «партія» на зборах ніколи не скривдила, навпаки, коли дискутантам доводилося вже скрутно, мені щастило втихомирювати їх своїм авторитетом, і справа ніколи не доходила до бійки, хоч не раз було «на межі». Загалом же це було там нерідке явище.

Проте в українських антикомуністичних газетах почали-таки з'являтися усякі наклепи та пасквілі на мене. Раз навіть у віршованій формі. В основному, мене змальовували як підкупленого большевицького наймита-агента Троцького. Чому саме Троцького, я ніяк не могла зрозуміти. Разом з тим, мої «друзі» подбали про те, щоб ці відомості дійшли до Ліги миру і свободи, і одного разу товариші звідти запросили мене до себе і спитали, чи правда, що я проваджу большевицьку агітацію. Я заперечила з чистим серцем, бо ніколи не ставала на небезпечний ґрунт, хоч сам факт моїх виступів серед українців-комуністів, може, і ставав їм де в чім в пригоді.

Більше наша організація мене не турбувала, а українські націоналістичні часописи продовжували своє і вже домагалися моєї депортації. Проте – поперше, я була в Канаді, по-друге, і звідти ми мали днями виїхати.

Останній мій виступ був у Монреалі, у величезній залі з дуже нервовою аудиторією, що складалася з прихильників та ворогів радянського торгпредства. Перед тим вже, як іти до машини, щоб їхати на віче, я підсковзнула на сходах, що провадили з кімнати Кулика, і гримнула вниз, аж з другого поверху. Пролежала з півгодини в ідальні торгпреда, а потім все-таки треба було їхати на мітинг, наш, український, останній в Америці, і чомусь важливий для канадських радянських українців. Перемагаючи сильний біль, поїхала на віче, звідки мала повернутися просто в порт на корабель, що ранком мав вирушати в Європу. Думала, відлежуся в дорозі. Попрохала тільки, щоб мені поставили на сцені стільця, і виступала, тримаючись за спинку. Періодично біль змагав мене, тоді я робила паузу. Слухачам то було непомітно. Віче минало неспокійно, бурхливо. Раз у раз

лунали вигуки націоналістів, на них відповідали в юрбі, і я ледве вгамовувала це море. Головне, чого я хотіла, це щоб не дійшло до бійки – справа в Америці дуже звичайна, але яка аж ніяк не в'язалася з моїм становищем делегатки пацифістичного «поїзду миру». Не пам'ятаю, як доїхала на місце, знаю, що всю подорож, п'ять днів, пролежала в кабіні.

Лікували мене наші делегатки-лікарки, полька Будзінська та англійка Вільямс. Перша обстоювала за тим, що, з огляду на внутрішній вилив крові, доведеться в Парижі робити операцію, друга покладала надію на якісь новітні ліки. Розуміється, я схилилася до другого варіанту, англійку я дуже шанувала і любила, це була чи не перша жінка-лікар у Англії. Польки не зносила ще з віденського конгресу, коли вони так лицемірно діяли і виступали в справі погромів. Так чи інакше, але монреальське «падіння» зіпсувало мені подорож і на океані, і частину короткого перебування в Парижі, а також до певної міри сприяло тому, що я не заїхала до лондонських друзів, які мене запрошували зробити це перед Парижем, і я вже навіть мала другого квитка. Замішалися до цього і особисті справи мої в Європі. Все здавалося, що до Лондона чей же завжди встигну поїхати! Проте не встигла аж досі, очевидно, не встигну вже й далі.

Десь на другий день подорожі пасажирки були схвильовані новою: на обрії побачили айсберг. Казали, що у червні (а ми їхали на початку червня) це звичайне явище. Проте пам'ять, як загинув «Титанік», була ще у всіх жива і бентежила людей. Був рух, всі бігали на поклад, десь ворушилися, а я ж лежала і корчилася від болю в своїй каюті. Потім айсберг пішов кудись далі, а ми поїхали до Плімута. Цим разом подорож була буденною – корабель ішов простою, найкоротшою лінією, був більшим за нашу «Орду», мав, як годиться, всі три класи, повно людей, але я вже не могла гаразд роздивитися зі згаданих вище причин.

Приїхали до Плімута, висіли наші англійські товаришки разом з ірландською делегаткою, а ми вирушили до Парижа. Там час минав також досить безбарвно, хоч ліки й допомогли мені, бо я вже підвелася і могла ходити по місті. Глянула ще раз на улюблені місця, подивилася на химери Нотр-Дама, постояла в затишному куточку над Сеною, з пошаною спинилася перед

Джокондою, так і не зрозумівши слави її неприємної загадкової усмішки. В залі Венери Мілоської мовчки сидів і зосереджено дивився, переживав невеличкий японець. Мені стало соромно за свою нечутливість, і я, для годиться, з патріотизму (і ми, як люди!) постояла й

собі довше, ніж то зробила би без японця. Очевидно, рівень Люксембурзького музею був мені ближчий, і там я спиналася щиро, від серця, без жодних дипломатичних міркувань. Загалом же кажучи, мало я бачила в Парижі, бачила не те і не так, як зробила би це пізніше.

ВІДЕНЬ. 1924

Отже, до Англії я не заїхала, а просто з Парижа поїхала додому, тобто до Відня. У Фельдкірху мене зустрів Василь Коссак, і ми прожили пару тижнів у горах біля Інсбрука, здається, містечко називалося Ігльс. Воно лежало вище за Інсбрук, на невеличкій полонині, куди не глянь, був ліс та гори. В маленькому пансіоні ще не було туристів, крім одної підстаркуватої англійки та спортсмена з Данії. Йшов червень, і от на Івана Купала господиня попередила, що будуть палити Іванові вогні, *Johannesfeuer*. В Тиролю існує або існував, бодай за тих часів, цікавий звичай: місцеві туристичні об'єднання та окремі завзяті бергштайгери (що ходять по горах) протягом цілого року зносять кожний на своє місце, на «свою» гору, до найбільш неприступних місць усяке паливо, і в ніч під Івана Купала на темнім нічнім небі спалахують і горять їх вогні. В усіх селищах люди з незвичайним зацікавленням стежать за палаючим багаттям. Кожний знає свої гори, всім відомо, на якому місці і чий горить вогонь. А на ранок сповіщають ім'я остаточного переможця. Отак і я сиділа на балконі своєї кімнати і вдивлялася в заграву на темному обрії. Чудесний романтичний звичай нащадків Андреаса Гофера.

У Відні все було по-старому. Як звичайно літом, з міста люди розїхалися. Моє помешкання теж спорожніло, бо люди з *Malik Verlag*'у – Франк, Грете і ще один новий мешканець, які залишалися під час моєї подорожі до Америки в мене, тепер жили у Бадені, наймали мисливську віллу з кайзерівських спадків. У Бадені жили також (а може, дещо раніш) родини Шрагів, Мазуренків, Христюків та Микола Чечель. Вони на спілку наймали будинок у якоїсь пані, що тепер і літом жила у Відні. Це був досить великий і досить занедбаний дім, з величеньким яблуневим та вишневым

садом. Була там велика напівпорожня зала з роялем, померклими дзеркалами, старими канапами, м'якими фотелями. Я зрідка там бувала, і після вечері, місячної ночі тихенько грала українських пісень, а хлопці сходилися з своїх кутків і підтягали у темряві. Тільки крізь вікно лилося потоком місячне сяйво і заливало середину кімнати. Так тужили на чужині ми всі, кожне по-своєму.

Ця баденська колонія вся виїхала на Україну раніш за мене. Від'їзд Чечеля я ще пригадую, як в тумані, – ми прощалися в його приятельки-німкені Берти Штайнер, і він писав до мене з Харкова, а от коли виїхала решта, не гадаю, може, коли я була в Америці?

Находила осінь. Як завжди, починалися мої лекції у сільгоспакадемії, знаходилося кілька приватних лекцій, часом оселявся хто з квартирантів; ото робила певний час ляльки в майстерні. Матеріально жилося важко. На закінчення навчання та дисертації грошей мені вистачило, а от коли я вступила на факультет соціальних наук, довелося піти звідси, бо не було змоги заплатити за навчання.

Я писала і друкувалася в *«Arbeiter Zeitung»*, але там були нужденні гонорари. Ми нерідко голодували у різному, так би мовити, складі: з Клавою Піснечевською та Вірою Лозинською; з хлопцями – Коссаком, Демчуком, Чичкевичем, з Полюгою. Миршаво жилося і тоді, як в мене квартирував Білиць або Чечель. Недурно ж трапився той хуліганський епізод з маслом Левицьких.

Жили в мене чужинці – голландець, якась голландка, бразильці чи аргентинці, жили просто ті, що переходили кордон. Нарешті, оселився Семен Вітик, колишній посол галицького союму, старий соціал-демократ, тепер він наближався до комуністів, був у приязні з Коссаком, і чи не він йому нараїв помешкання в мене. З грошима у

Вітика тоді теж було сутужно, хоч він і вважався редактором «Нової Громади», журналу, що видавався, здається мені, на кошти радянського посольства. Я також брала участь у цьому журналі. Був він, як потім називали подібні видання, «сменовеховського» напрямку. Тобто там переглядалися власні політичні позиції і вголос про це говорилося. То була одинока трибуна, з якої можна було про це сказати, не належачи обов'язково до якоїсь з існуючих численних партій.

Ще від роботи в комітеті «Голодним України» я почала все глибше задумуватися над тим, що діялося на Україні. Я побачила – смішно, по-дитячому зрадивши – перший український паспорт. Побачила книжки, часописи – з того боку. Пізнала таких людей, як Юрко Коцюбинський, той самий, що стріляв «у нас» в Києві. Тепер ми сиділи поруч в моїй непаленій хаті і сьорбали малосолодку каву, і він був мені близьким, дорогим своїм товаришем. Я бігала вечорами до «Єдності», писала п'єси для її вистав, допомагала в гримі артистів, пильнувала, чи не йде поліція... Удень давала лекції російської мови Корічонеру і слухала його розповіді про поїздки до Комінтерну, про засідання на Альзерштрассе, про Фіалу, про кореспондента «Аванті» Ізо Бранте Швейде. Часом я мала доручення виступати у чеських товаришів (жінок), що не знали німецької мови, часом йшла з хлопцями чатувати поліція, поки вони розклеюють афіші, – отак йшло моє життя межі комуністами. І майже непомітно я зрозуміла, що «ми» і «вони» фактично для мене не існують, бо прагнемо ми одного. Така прірва лежала колись, полита кров'ю багатьох близьких, дорогих людей!.. Але жертви були з обох сторін, і завзяття було щирим та чистим. І крізь біль, тугу, смуток я почала пробувати робити аналіз і недалекого минулого, і сучасного. Мені хотілося заглянути далі, ніж я дивилась звичайно. От загинули мої друзі, два побратими, Петрусь Крамаренко та Євген Неронович. Одного вбито в бою як прихильника уряду Центральної Ради, другого застрелено в спину як полоненого наркомкомуніста. Обоє віддали життя за Україну, обох я знала, любила, поруч з ними йшла і працювала. Тільки недавно стежки їх розійшлися послідовно і трагічно, бо обоє були людьми міцної, безкомпромісної волі, обоє любили батьківщину понад своє життя. Кожний розумів долю України по-своєму.

Петрусь, здається мені, мало, ще менш за мене, думав тоді про соціальний бік справи. Його захоплювала романтика минулого, його тішило, що Україна воскресала на очах, він ще не бачив гетьманщини, з її потворною карикатурою на державність, і напевне вже не уявляв собі еміграції. Я маю на думці не труднощі, злидні, невдачі українські за кордоном, а той розклад, розгубленість, безхребетність, що стали наявними без жодних прикрас тільки тут, на чужій землі. Ті здрібнілі представництва українських партій намагалися і тут, можливо, вже чіткіше (на дозвіллі) укласти свої програми, але тут же, в Європі, завжди можна було знайти яку-небудь державу, що мала лад, якого прагла та чи інша партія. Різні відтінки консервативних республік, ідилічні бутафорські монархії, лицемірні соціалістичні уряди Німеччини, Австрії, Угорщини...

Все це я бачила достатньо близько, бо з Макаренком я була знайома, скажемо, ще з Києва, і у Відні бувала в нього, отже, немало чула і бачила такого, так би мовити, з перших рук. Взагалі мої знайомства придалися мені чимало для усталення мого світогляду. Звичайне емігрантське життя – я не стояла осторонь його, хоч була зайнятою, бо кінчала університет, писала дисертацію, працювала потроху і в літературі, і в австрійській Лізі миру, ба навіть і у анархістів. Я була членом студентського товариства «Січ», де колись був сам Франко; по закінченню університету я стала членом товариства прихильників освіти, де головував професор Станіслав Дністрянский; була членом жіночого союзу (голова – Олена Залізняка-Охрімівич); разом з Міленою Рудницькою очолювала (заступник голови) секцію міжнародної жіночої Ліги миру та свободи; очолювала (як голова, а потім секретар) комітет «Голодним України»; входила, як представник жіноцтва, до Національної Ради (голова – генерал Греков, заступник – сенатор Шелухин); була заступником голови товариства прогресивних журналістів Європи (головою був якийсь англієць, не згадаю); була членом австрійської філії групи Ромен Роллана та Барбюса «Клярте»; входила у склад інтернаціональної президії Ліги миру і свободи, австрійської секції; працювала технічним секретарем в австрійській анархістській газеті «*Die Menschheit*» (редактор Ольга Мізаж) – все це давало мені змогу не тільки пізнавати широке ві-

денське, європейське, інтернаціональне життя, але одночасно і порівнювати з тим, що я бачила в українських емігрантських організаціях. При цьому я мала змогу скласти свою думку не лише на підставі декларацій еміграційного уряду, партій тощо та чуток-поголосок, ні, я бачила і знала їх роботу також з відворотного боку. Мене не цікавили взаємні пасквілі, бруд пліток, але мені боліла та правда, яку я могла без великого труду там знаходити. І вже ця правда не була продиктована жодними персональними мотивами якоїсь групи, вона була, на мій жаль, вже «хімічно чистою». Я знала, я прихильно ставилася до тих людей, я так широко хотіла б їх шанувати, а натомість бачила таку здібність, обмеженість, безкраю провінціальність, якої навіть уявити собі не могла раніше на Україні, коли також знала тих діячів, але де вони були далше від мене і видавалися іншими, очевидно, такими, якими мені хотілося їх бачити.

Хотілося б того і за кордоном, та не сила була, бо надто малим було коло українців, надто близько ми знали значну частину еміграції та її чинності. Про Макаренка прекрасно написав Олесь. Це безсмертний літературний портрет не тільки його самого, його діяльності, функцій в закордонному існуванні українців, але і всієї атмосфери «Майсль і Шадн», цього тимчасового другорядного осередку еміграційного уряду. Скільки гіркого доводилося бачити, скільки переживати звичайного сорому...

Меншою мірою це торкалося окремих осіб, що тепер гуртувалися в об'єднаних між собою та відокремлених одна від одної партіях. Це були все-таки люди ідеї, а не власного зиску, як було в урядових «апаратчиків», весь внутрішній сенс діяльності яких полягав у турботі забезпечити фонди свого закордонного існування, для чого їм і була потрібна та Українська держава, її існування по змозі довше і далше від української землі, що димилася кров'ю та порохом. А не полюбляли того численні наймити представництв наших, що правдами та неправдами діп'ялися своїх рангів аташе, членів місій, радників туманно усвідомленої ними «Самостійної України», що давала їм валюту на пристойне перебування бодай у напівпристойній державі, якою тоді була Австрія. Вони смоктали своє джерельце, походжали в новій незвичній одежі і старалися

обминати менш забезпечену частину вже неприкритих втікачів.

Вістей, справжніх вістей з України систематично не було. А ті, що з'являлися, були різного ступеня ймовірності; часом хтось новий тікав від большевиків, переходив традиційний Збруч, як-от Юрко Русов, доцент Кам'янецького університету; приїхала з Польщі його мати, Софія Федорівна Русова. Це були суб'єктивні, але абсолютно чисті джерела; з'явилися поспідовно соціал-демократ Калістрат, большевики Дятлів і Толмачів. Хоч, розуміється, я з ними і була знайома, і часом, як-от з Толмачовим, працювала, певності в них, так би мовити, персональної в мене не було. Чи то так діяла їх політична законспірованість, чи нахил до «презренного металу» і приділяння цьому уваги відштовхували, досить того, що я про них мало знала, а тому, що знала від них, через них, мало вірила. Нарешті, третє джерело йшло через повпредство, Юрка Коцюбинського, пізніше – Михайла Левицького, Володимира Христіановича Ауссема та Йоффе. Мабуть, тому, що все почалося з Юрка, людини, що полонила відразу і цілком, цьому джерелу я вірила абсолютно і безроздільно. Чи то преса, чи література – Йогансен, Хвильовий, Поліщук, Досвітній – усім їм я вірила, кожному їх слову, усім твердженням, поясненням. Не скажу навіть, щоб вони мене дуже агітували – я сама прагла того контакту, горнулася до віконця на батьківщину. З того виходили часом комічні в сучасному аспекті епізоди, як-от з соловецькими листами в'язнів та спростуванням їх урядовими альбомами на крейдяному папері.

Цікаво, що, незважаючи на роки на Україні, роки боротьби з большевиками взагалі і спілкування з політичними діячами та знайомство з методами політики, я наївно, як абсолютно недосвідчена дівчина, радше дитина, вірила останніми часами кожному слову тих самих большевиків. Сталося це непросто. Довгі роки я шукала в діях нашого уряду (виключаючи Скоропадського, де одразу нічого було шукати), шукала долі України, ніколи не замислюючись над соціальним боком державного ладу нашої батьківщини, не вивчаючи до пуття ні минулого, ні сучасного, а звертала увагу тільки на самий факт воскресіння, а точніше, просто створення її державного існування. Революція, короткі

періоди змін режимів нічого не змінювали у відношенні до України: за царату, за Керенського, Денікіна, першого походу і окупації большевиків – вона була однаково потоптана, знівечена, однаково визискувалася і зневажалася. Думалося, вірилося, що вже наш уряд, хоч як тяжко буде йому напочатку, цей уряд матиме гідність і забезпечить захист і добробут народу, що в моїх очах, та й насправді, за тих часів складався з селянства, бо робітництва було надто обмаль, щоб воно вмістилося тоді в моїй молодій голові.

Як же щиро я сповіщала цей свій народ, своє селянство, що земля – народу, як воля – країні. Вже кінець Центральної Ради показав мені, що землі так і не було. Навіть, так би мовити, теоретично. І не дурно збиралися мене бити уманські селяни, бо разом з урядом я дурила їх пустими обіцянками. Може, аграрний закон вийшов запізно – напередодні гетьманського перевороту. Хай би Раді і Грушевському знайшлося навіть пізніше виправдання – моєї совісті від того не ставало легше.

Поминем епізод гетьманщини, виразний поворот до загальної реакції. Візьмем Директорію. Адже ж Винниченко, Петлюра були не сьогоднішні соціалісти, вони мали чимало за плечима, та й не якими панамі були ані Швець, ані залізничник Макаренко (не кажу про Андрієвського, бо замало знаю про нього). І от Директорія знов не зробила нічого «для народу». Знов, скажуть, не встигла. А встигли ж за цей самий час большевики дещо зрозуміти в тій царині, де виявилися такими «несвідомими» (щоб не сказати інакше) за першого свого походу на Україну?! Встигли?! Зробили дещо, не аналізуймо, щиро чи нещиро. В додатку «надбудові» над земелькою цього абсолютно вистачило, щоб прогнати Директорію і більше не дати вже жодному з колишніх українських урядів повернутися на батьківщину. Правда, після розколу я вже не мала точної інформації про те, що робило варшавське угруповання, але також далі примітивного походу з поляками на рідну землю вони щось не спромоглися. Коли німці уперше йшли на Україну, це ввижалося мені союзом, міжнародною комбінацією, але повторно редакція з поляками різонула по серці. Ну, а що ж мало бути за цим відвоюванням? Жодних навіть бодай декларацій. Ну добре, прогнати большевиків. А далі? А

землю ж, яку большевики вже таки дали, відібрати і... кому? Полякам? Як нагороду за вояцькі шаблі?

Що ж до віденського угруповання, то там було не краще. Політика здрибніла на очах, коли танули версальські перспективи, лишалися якісь торговельні, кооперативні спілки... і рештки грошей, грошей, на які були ласі в першу чергу ті, що найдалі стояли і від державности української, і від інтересів уряду, не кажучи вже, розуміється, про народ. Ця категорія була їм цілком незнаною, але ворожа самим тим, що «теоретично» мала права на матеріальні цінності. Крім цих людей, на гроші претендували найрізноманітніші організації і просто голодні люди. Організації часом щобибли або хотіли робити, якусь газету, якийсь комітет, представництво, товариство, клуб... Попри те, дехто також мусив би працювати, отже, і продержуватися певний час на поверхні. А просто голодні? Студенти, жінки членів реформованих місій – не голів, ті були при розрахунках зауважені, а рядові дрібненькі людяці, яким також хотілося поглянути на Європу, а часом просто лячно було ще раз пережити большевицьку владу, що Муравйовим надовго запам'яталася не лише киянам.

Все це життя менш за все скидалося на громадське. Громадського життя був мізерний відсоток: якась метушня в «Родині», трохи більш виправдана у «Єдності», «Січ», філантропічне Товариство прихильників освіти і майже зовсім «про людське око» – жіночі організації. Були редакції: «Воля», яку редагував доктор Піснячевський, есерівська «Народна Воля» – Чечеля, пізніше – «Правда» комуністів КПЗУ з Галичини з Букшованим. Але, по щирості, і те все було досить убоге. І саме тому, що без ґрунту під ногами. Крім кафе «Кранца», території ні в кого не було. Там сидів у ложі Грушевський зо мною, Олесем, Іваном Коссаком і Полюгою і займався комітетом «Голодним України»; в другій ложі сидів Антін Крушельницький, міністр освіти Петрушевича (але що головне – видавець!), і пив нашу кров: мою, Миколи Шрага, Христюка і ще якихось перекладачів; знов у кутку сиділи Чечель, Христюк, той же Шраг – це вже як редакція. Поки не виїхав до Праги, сидів і Піснячевський. Там само сиділо подружжя Матушенків, соціал-демократів – Бірис та Ольга, Мазуренко Василь Петрович з Мар'яшею (хоч жінки, крім мене, туди ходили рідше), а потім постійними

гостями були і Володимир Кушнір, і Дмитро Левицький, і Микола Левицький, соціал-демократ, і ще безконечне число людей. Завжди бували Олесь з Хомиком, нерозлучна пара друзів, до самої смерті Хомика.

Всі ми там «оберталися». Туди з'являлися нові втікачі, випадкові приїжджі з інших країн, «Кранц» був нашою землею, ох – нашою батьківщиною. «Уряд» там не бував. Вони осіли в «Майсль і Шадн» і до народу не знижувалися. Може тому за кордоном не повстало жодного кодексу, конституції, навіть порядної програми. А комуністи, оті, що приїхали, приїхали, а не втікли з Києва, вони зачіпали тепер і «наш» терен – національне питання і, шире чи неширо, того ми не могли знати, провадили його там, на Україні. У них був під ногами ґрунт. І на цьому ґрунті вони робили, як тоді казали, «свої експерименти». Плоди цих експериментів, незначну частинку їх, я тримала часто в руках в образі української преси, українських книжок, ба навіть українського паспорта. Я знала про українізацію шкіл, установ. Я пізнала, на власні очі побачила представників тої большевицької радянської влади. Не рядових, дрібненьких, які напевне скидалися на «наших» – ні, саме першою людиною з тогобічного світу був Юрко Коцюбинський. І це значною мірою вирішило мій остаточний ідеологічний поворот у бік комунізму.

Передо мною було дві політичні системи, дві ідеології, «наша» і комуністична. Максимально ідеалізуючи першу, я протягом недовгого періоду практичного державного будівництва побачила, – ні, не тільки те, що протягом короткого часу не можна було просто встигнути багато зробити – це було б півлиха, але, головне, була недовомленість, неясність теоретичного будівництва і відсутність сміливості в проведенні своїх принципів. Теперішні большевики, тобто комуністи двадцятих років, з одного боку виправили свої помилки, які мені найбільше боліли, тобто щодо національного питання, та не те що «виправили», вони просто поглинули своєю програмою все те, що виставляли ми, отже, тут всі мої протести відпали, натомість же мали ще струнку соціальну концепцію, послідовну, відважну, чисту і людяну, як древнє християнство, як всі найбільш ідеалістичні вчення людськості. Мали те, чого не було в мене, що було дуже невиразним в програмах, а ще більше у практиці всіх знаних мною українських урядів.

Я не знала близько Петлюри, це була ще одна людина, про яку можна би, може, говорити як про людину чистої ідеї, але ж решта, решта? Нехай видатні постаті Грушевського, Винниченка... але хіба за ними можна було б піти в огонь і воду, ручатися за їх кристалу, абсолютну чистоту і відданість ідеї? Скільки ж в них було людського, дрібного, часом непрозорого. А про Макаренків, Швеців чи Скоропадських що ж було говорити.

З австрійців був поруч мене діяч, може, не такого діапазону, але рівної бездоганної чистоти, Франц Корічонер, член ЦК і представник від Австрії до Комітерну. Оце й були ті люди, що з ними оберталося близько, часто, і які полонили мене своєю вірою. Довгі роки потім минули, поки я зрозуміла, важкий і гіркий то був досвід (маю, однак, на думці не особистий, а політичний), що не всі, хто формально належить до комуністичної партії, є комуністом на ділі. А тоді мені здавалося, ні, я була упевнена, що комуністи – це когорта людей, відданих найсвятішим ідеалам, і тільки як рідкі винятки, через помилку, зустрічаються серед них люди зі звичайними людськими хибам.

Задовго було б тепер спинятися над тодішнім світосприйманням, але поминути, не згадавши бодай коротко тодішні думки, також не можна. Отже, повертаюся до послідовного менш-більш викладу.

Вдома, так би мовити, в хаті, прихильно радянська атмосфера: нагорі Корічонер і ті, що бували в нього (між іншим, виявилось пізніш, що там мене Коссак познайомив з Адріаном Гошовським), надолі, в мене – Вітик, Франк, різні депортовані льокатори з Аргентини, Голландії, Чехії, що їх направляло на коротке перебування ЦК австрійське чи повпредство, не згадаю. У Корічонерів жила жінка Михайла Левицького, галичанина, повпреда України перше у Відні, а тоді в Чехії; у мене бували, а часом жили Коссак, Демчук, Чичкевич і якісь товариші з КПЗУ, з якими у моему помешканні зустрічався Коцюбинський... Старі друзі, товариші вже виїхали, хто на Радянську Україну, як Чечель, Мазуренко, Христюк, Шраг, хто відцурався знайомства зо мною, вважаючи мою позицію за яничарську, хто перенісся до Праги, яка поволі замінила Відень як еміграційний осередок, бодай щодо наддніпрянців.

Там вже створився міцний економічний центр студентства, там осів Грушевський з новоутвореним со-

ціологічним інститутом, жили українці в Подебрадах, Братиславі. Там опинилися Піснячевський з своєю редакцією, Шелухин, навіть Олесь, після смерти Хомика. Там же були Русови, Юрко і Софія Федорівна, Вілінські з Харитею Кононенко, поїхав туди Дмитро Антонович з Вовком, Пашенко. Чимало віденців, що дійшли вже до краю, тепер якось існували за допомогою чехів: хто вчився, хто працював науково, хто просто все-таки якось жив, не голодуючи так страшно, як останніми роками у Відні. Зв'язків я з пражанами не мала, хіба ото раз перейшов кордон молодий Мороз, з'явився до мене, а потім я по лінії повпредства познайомилася з Наумом Калюжним, коли він чи то приїздив, чи то зовсім переїхав до Відня, але це вже був не емігрант, а радянець з-над Дніпра.

Радянські представники, розуміється, не виглядали з-за мурів свого посольства, це було їм суворо заборонено, і хіба що зрідка були у мене, чи зо мною та хлопцями-студентами, Коссаком, Чичкевичем та Демчуком виїздили чи виходили за місто. Калюжний мені також дуже подобався, хоча був людиною інших вимірів, ніж Коцюбинський. Такий собі хитруватий хохол, повільний, дотепний, з вогниками гумору в очах, типова наша людина, хоча за національністю був єврей!! Ми то прекрасно знали і раз у раз дивувалися, скільки в нього було типово українського.

По кав'ярнях лишалися переважно галичани, та й тих багато виїхало. Старі, «цісарсько-королівські», сиділи в кафе «Ратгауз», там все було хоч і зубожіле, але начебто по-старому: ті самі кельнери, німецькі газети, кілька часописів з Галичини. І всі посли, доктори, меценаси, пани. І одягнені вони були по-європейському, рухалися по Відні зграбненько, нічим не звертаючи уваги на себе. «Наших» потроху цуралися, подекуди стидалися. І треба визнати, переважно за зовнішні прояви, за азійську зовнішність, за невміння триматися – за дрібниці, що вражають чужинця.

Як я вже згадувала, я мала знайомства деякі в колі журналістів та дрібних письменників. До них належала доктор Анна Нуссбаум, прихильниця, знайома і, здається, перекладачка Барбюса і Роллана. Вона затягла мене до віденської групи «Клярте», вона ж знайомила з чужоземними журналістами, кореспондентами, що перебували в той час там; журналістів я трохи знала і

по зустрічах у нашому посольстві, але про це трохи згодом. Хочеться пригадати один ліричний епізод. Отже, отримую я запрошення на «five o'clock» від однієї американської журналістки. Туди ж ішла й Нуссбаум. Жила американка на Рінгу, в старій панській кам'яниці. Чай відбувся у великому салоні, де, крім звичайних меблів і рояля, стояв великий накритий стіл. Присутніх було двадцять – двадцять п'ять осіб. Все це були чужоземці різних націй. Тинялися по салоні, знайомилися або сідали групами і розмовляли переважно англійською мовою. Сиділа і я з кимось. Нуссбаум показала мені волохатого панка і сказала, що «атракціоном» вечора-прийняття буде виступ співачки Мірри Сокальської, а то її акомпаніатор. Справді, вже кілька днів по місті висіли величезні плакати, і я ще звернула увагу на біблійне ім'я «Мірра». Нарешті прийшла і вона. Господиня привітала її, побіжно представила гостей, і незабаром Сокальська підійшла до рояля. Була то висока, гарно збудована красуня з дуже білою шкірою обличчя та пліч, мідним кольором волосся, не фарбованого, а природного, бо надто гармонійним було і волосся, і тіло, і якісь зеленавого відтінку очі, які трапляються тільки у рудих людей. Я сиділа досить байдуже і переглядала присутніх, чи не стрінеться хто цікавий, але всі були безбарвні, і я майже жаліла страченого вечора, бо перше намічала провести його інакше, але мене збила з пуття Анна.

Запросили до столу, і поточилися окремі розмови з сусідами. Поруч мене опинилася співачка, яка сама мене якнайменше цікавила. Випадково я глянула на її руку і остовпіла: я побачила в неї точнісінько такий перстень, як у мене. Звернула і вона на це увагу. Ми, розуміється, нічого не казали, але почали уважніше приглядатися одна до другої. Певне, нема нічого дивного, коли у двох молодих жінок трапляються однакові персні. Але тут справа була складніша, і ось чому: персні були недорогі, однакової форми «маркіз», вже немодної того часу, але дуже модної в Росії саме перед революцією, з уральським самоцвітом хризопразом, якого в Європі звичайно не вживають для коштовностей, але який носили тоді жінки в Росії. Темно-зелений, як болотяна вода, камінь був отут поруч мене на гарній білій руці. Звідки він у неї, і чому він, очевидно, такий же дорогий їй, як і мені, що вона носить його всупереч

місцевій моді? Точно такий був на руці у мене. Суїдка зиркнула і також наче занепокоїлася.

Після чаю господиня попрохала її до рояля, тепер вона підійшла вже співати, і серед тиші віденського салону, серед європейських та американських журналістів забриніла тужлива єврейська пісня. Та сама, що співали жінки в Умані на Старому базарі своїм дітям, уманським жиденятам. Величезний голос заповнював кімнату, рвався вдалечінь, а серце краялося від болю. Слухачі плескали в захопленні, а я сиділа, мов скам'яніла. Хто ж вона була, ця красуня з упевненими рухами світової актриси, величною постаттю, зеленим перснем, отаким репертуаром, біблійним іменем Мірра?

Вона проспівала кілька єврейських пісень, потім перейшла на іноземні. Але це безперечно не була співачка типу Ірми Яунзем, що також співала багатьма мовами. Так співати чужинка не могла.

Після концерту ми стрінулися; стрічалися ще й далі, аж поки доля не розкидала нас знов по світі – я поїхала на конгрес, вона ж вїїздила у світове турне, і більше ми не побачилися. Але я довідалася від неї дещо про її життя перед Віднем. Вона походила з маленького містечка України, змалку осиротіла і виховувалася в діда-рабина. Мабуть, старий дуже любив малу. Крім звичайної освіти, він навчав її навіть гебрійської мови. Потім рабин помер. Дівчинку виховувала вже єврейська громада. Це було тяжко для громади і нелегко для дівчинки. Одного разу містечком переїздила багата московська пані. Вона почула спів дівчинки, оглянувшись і вподобала її. Порозумілася з громадою, яка радо віддала дівча. Мірру привезли до Москви, помили, одягли, охрестили і почали вчити.

Коли вона виросла, це була висока красуня з мідяним волоссям і на рідкість ніжним кольором обличчя. Вона скінчила консерваторію, мріяла стати співачкою в опері. За поняттями її нової матері, це було непристойно. Час від часу їй дозволяли виступати на благодійних концертах, вона завжди мала величезний успіх, але це було і все. Згодом її посватав фабрикант, вони побралися, і саме тоді надійшла революція. Плакали гроші мами, плакала фабрика чоловіка, а сам він з Міррою дременули з Москви – перше у Крим, а там з розвитком подій та поглибленням революції – до

Царгорода. Там вони перший час проживали те, що встигли взяти похапцем, гроші та всякі дрібні коштовності Мірри, але скінчилися й вони. Тоді прийшов справжній голод. Про заробітки в Туреччині нічого було й думати, хоч чоловік і був інженером. Але скільки чужинців тинялося тоді по Константинополі? Коротко кажучи, довелося скрутно. Жили вони в страшній халупі, де наймали куток у справжнісінької відьми, яка щодня погрожувала викинути їх на вулицю, бо вони давно і безнадійно їй заборгували.

Одного вечора чоловік лежав, тупо дивлячись у стелю, а вона, трохи похитуючись від голоду, вийшла на вулицю. Це була портова дільниця, де щокроку трапляються матроські корчми, з яких лунають п'яні, непристойні вигуки. І... з яких пливають пахощі смаженого м'яса, олії, часнику, пахощі, що вдаряють у ніздрі і лоскочуть у самому горлі. Мірра зайшла до однієї корчми. За дерев'яними брудними столами сиділи матроси і ще якісь темні персонажі з порту. Вона підійшла до хазяїна, що стояв за яткою. «Дозвольте, я заспіваю... за їжу...» – додала вона ще тихіше, побачивши здивований погляд турка. «Співай, – відказав він. – Як сподобаєшся, візьмеш їжі і з собою, і тут по-вечеряєш».

Що вже співала Мірра того вечора, вона не пам'ятає. Але добре пам'ятає тепле, приємне почуття, що розливалось по тілі, коли вона виїла цілу тарелю турецьких потрав і прибігла до чоловіка, притискаючи до себе пакунок з їжею, рештками з чужих столів.

Вона співала в корчмі щовечора. Чутка про співачку розійшлася між матросами, і кількість відвідувачів значно зросла. Корчмар оцінив її і почав давати потроху грошенят. Господиня вже не загрозувала викинути їх з кутка. Мірра навіть купила собі яскраву хустку, щоб менше видно було лахміття. Тільки трохи спочинку, і її яскрава краса знову запроменіла у темній халупі.

Раз до корчми завернув мандрівник з Болгарії, що по справах перебував у Царгороді. Він побачив Мірру, почув її спів і одразу запропонував їй виступати у нього в кабаре в Софії. Радісно погодилася, і подружжя вирушило до Болгарії. Там з неї був немалий зиск, але це тривало недовго. В Софії знайшовся імпресарію з Відня, сплатив власнику кабаре збитки і повів Мірру до Відня. Розуміється, чоловік поїхав з нею. У Відні розгледіли її

талант і порадили змінити репертуар. Замість російських арій їй запропонували виконувати єврейські пісні. Оті самі пісні, що вона співала у себе в містечку і якими полонила московську бариню. І знову їй повернули її біблійне ім'я, і Мірра Сокальська стояла величезними літерами на всіх афішах центру міста. Саме тоді ми з нею познайомилися, і я довідалася про її невеселу долю. Чоловік тоді вже працював як інженер на якомусь підприємстві. Я побувала в них вдома і бачила її портрет, що малював тоді відомий художник. З полотна дивилася висока красуня з мідяним волоссям, і на білій руці був перстень з уральським хризопразом, що поєднав нас на вечірці в американки. Незабаром Мірра виїхала в турне до Америки – більше я її не бачила.

Зима у Відні була тяжкою. Головним чином все-таки через матеріальні злидні. Бо хоч я і об'їздила, так би мовити, весь світ, все це робилося без грошей: одержавши запрошення взяти участь в конгресі Ліги миру та свободи і «поїзді миру», я отримала з Амстердама квитка на пароплав і оплату подорожі через Німеччину до Парижа, де відбувалися попередні наради, та до Шербурга. А там, в Америці, я мала «гостинність» членів організації, тобто мене годували, давали приміщення, купували квитки на переїзди, але я не мала й копійки власних грошей. Тільки на українських вічах організація давала мені дещо з грошей, зібраних, як то ведеться в Америці, серед слухачів. Гроші ж, зібрані Лігою, йшли цілком на видатки організації. Отже, на кінець подорожі в мене таки набралось щось з двісті доларів, на які я трохи одяглася в Парижі, на решту доживала у Відні. Франки, подружжя з Малік-Ферляга (комуністичне видавництво Берлін – Відень), жили в мене під час моєї відсутності, тепер на літо виїхали до Бадена, на сплачені гроші я якось жила.

Надійшла осінь, холодна і досить голодна пора. Один час жив у мене Семен Вітик. Він редагував «Нову громаду», що виходила, мабуть, на радянські дотації. Я там писала, крім того, провадила другорядний відділ – вже не згадаю який. Вітик обертався в комуністичних колах, був у добрих стосунках з моїми друзями-хлопцями, з робітничим товариством, але все ж таки, незважаючи на свій відносний демократизм, мав у собі щось типове від галицького «пана посла». Смішна річ,

галичани некомуністичних угруповань, що не любили, часом ненавиділи його, мали також ті самі риси, і часом їх трудно було відрізнити від нього.

Поверхово я знала багатьох діячів Галичини, але декого знала і ближче, чи то по якій роботі, чи особисто. Вони були різко відмінними від наших наддніпрянців, проте трудно сказати, чим саме. Наддніпрянська еміграція гостро це відчувала і ставилася часто неприязно, іноді навіть незалежно від політичних переконань, а просто якось органічно. Може, це походило з свідомості, що наші були цілковито на чужині, а галичани почувалися і по революції в Австрії, як вдома, може, тому що вони були вихованням, манерами, навіть зовнішністю європейцями, тоді як переважна більшість з Великої України мали риси провінціала, що заблукав на чужому ярмарку. Хто зна. Я особисто почувала себе з ними часто краще, ніж з своїми, але то, мабуть, корінилося ще в давній юнацькій ідеалізації українського П'ємонту, і я часто недобачала тих рис, тих хиб, які мала ця верхівка галицького суспільства, що дісталася до Відня і перебувала там одночасно зо мною.

Про декого з них та тих наддніпрянців з старої еміграції, які вже дещо або і зовсім асимілювалися, я згадувала раніш, але зараз побіжно згадаю, може вдруге, тих людей. Ось впав мені на думку Донцов, а саме тому, що недавно одержала листа з Торонто від Кравчука, де він згадує про книжку Донцова, що вийшла в Америці, мемуарного типу. В ній Донцов пише про свій приїзд на Велику Україну у 1918 р., і між іншим згадує розмову зо мною, де я висловлювалася проти його ненависти до москалів. Кравчук з задоволенням констатує, що от, мовляв, я ще тоді була проти ненависти до Росії. Така розмова в мене справді була з Донцовим. Я її добре пам'ятаю. Знов-таки, ненависти до росіян як народу в мене не могло бути бодай вже тому, що моя мати, яку я незвичайно любила, була напівросіячкою. Це дещо примітивний політичний аргумент, і стосувався він, розуміється, не до політичної оцінки російської «лінії», а до особистих прикмет народу та окремих людей. Що ж до самого Донцова, то певний час він таки був володарем моїх думок, і то якраз за часів петербурзьких, коли виростала і міцніла серед молоді самостійницька ідеологія.

Вона не мала нічого спільного з тим, що ми побачили пізніше, за часів українських урядів у Києві, з тими

оселедцями, ламаною мовою, дикими шовіністичними гаслами з боку людей, які самі навряд чи мали право називати себе українцями. То була скороминуча креатура певних кіл, і з ними Донцов не мав нічого спільного. Та, на жаль, у нього справа стояла глибше, і це, мабуть, було гірше і для ідеї самостійності, яку компрометувало, і для нього особисто, бо значною мірою вже тоді затьмарювало образ людини з ясным розумом і великою життєздатністю. З молодих років певна частина петербурзької молоді (я маю на оці української) захоплювалася думками Донцова, його сміливою ідеєю утворення Української держави, чи відновлення втраченого Хмельницьким короткотривалого незалежного існування.

Романтики нам вистачало і поза Донцовим, але він давав дещо з економічних обґрунтувань, комбінував і підбирав історичну та політичну аргументацію, тобто робив те, чого бракувало нам, малоосвіченому українському юнацтву. Він мав блискучу манеру письма, справляв враження своєю ерудицією, все, що він писав або, вірніше, що діставалося до наших рук з-за кордону, було саме таким. А труднощі, ризик, з яким було зв'язане здобування і читання його творів, мимовільно збільшували вагу самих думок. Так, пам'ятаю один реферат Донцова, мабуть, іще студентський, ми якимсь способом дістали через шведський кордон (про це докладно знали покійний Євген Неронович та Олександр Ковалевський). Цей реферат було передруковано в п'яти примірниках на ротаторі, придбаному нашою підпільною організацією, і в сімнадцятому році, при нашому від'їзді на Україну, замурованому в помешканні одного з членів п'ятірки, що очолювала організацію. Ці примірники ми привезли на Україну і робили відчити по них в різних місцях. Одного такого реферата я прочитала в Умані невеличкій громаді, зібраній в помешканні нотаріуса Краковецького, так званого «гетьмана правобережної України». Було, як звичайно, відпущено з дому обслугу, щільно закрито віконниці, «законспіровано». Присутня була молодь – студентство та молодь з передмість. Друге таке зібрання з аналогічною тематикою пам'ятаю у нас вдома, на Нагорному.

Так от, цей самий Донцов приїхав за гетьманщини до Києва. Він з'явився і в міністерстві закордонних справ, очевидно, до міністра, але не пригадую вже, в

якій справі і до кого саме. Пам'ятаю тільки, як з ним познайомилася, і як мене вразила його оригінальна постать. До того часу я ніколи не бачила його фото. Це була дуже висока і дуже худа людина, з негарним смаглявим обличчям і густим, чорним, відкинутим назад волоссям. Обличчя вражало своєю нервовістю, а чорні, живі, колючі очі доповнювали враження. Руки в нього були дуже довгі, як у скрипаля. Отакий собі Паганіні. Мова в нього була надто швидка, – доводилося напружувати увагу, щоб ловити зміст. Він пересипав мову чужоземними цитатами і одразу заімпував мені такою ерудицією. Це саме було і в його статтях, книжках. Незабаром по приїзді він мав робити відчит, здається, в українському клубі, а може, і деінде, не певна. Пам'ятаю, що квитки при вході продавала маленька щупленька білява жіночка, трохи манірна, як потім виявилось, його жінка Марійка. Реферат був помітний і дуже гостро спрямований проти Москви. Виступи Донцова цим разом видалися мені надто шовіністичними і сповненими не принципіальним відношенням, а якоюсь просто засліпленою ненавистю, і це знижувало якість самого реферата, було наче негідним автора, яким я собі його уявляла. І от колись потім у нас відбулася з Донцовим та розмова, про яку він згадав у своїх спогадах сорокового року, отже, десятки літ після неї. Очевидно, мої зауваження справили якесь враження?

Згодом, за часів Директорії, Донцов увійшов у склад паризької місії, що їхала до Парижа на Версальські мирові переговори, куди входила також і я. В Швейцарії більшість нас чекало французької візи, і ми більше трьох місяців прожили там аж до розформування більшості урядовців. Перший час ми жили у Берні і щодня вечеряли разом в казино. Постійно бували я, Полюга, Донцов і Володимир Кушнір, часом заходив ще Теодот Галіп.

Невеличка привітна ресторація, гарна обслуга, добра скромна вечеря і довгі розмови опісля за кавою або шклянкою вина запам'яталися мені надовго. Тоді-то розказував мені Донцов про метод своєї праці: читаючи різну літературу, він робив виписки, і в нього була величезна картотека. Потім, коли траплялося писати якусь працю, він просто «наскикував» відповідні цитати з картотеки, звідси і походила та блискуча хвиля цитат різними мовами, що захопила була мене напо-

чатку. Це зізнання розчарувало мене щодо самого Донцова, бо відкривало певну «механізацію» замість вимірної мною наївно нечуваної ерудиції.

Жінка Донцова не приїхала, він нудьгував, як і всі ми, зрештою, і служив нам гідом – так, наприклад, крім загальновідомих місць, він запровадив нас до старовинної студентської «кнайпи». Потім ми раз утрюх – я, Полюга і він – поїхали до Женеви. Мені треба було зустрінутися з моїм уманським ще другом, Святославом Романовським, який працював в Лозанні в редакції «*L'Ukraine*», видаваній Степанківським. Ми умовилися зустрінутися саме в Женеві, де жила його мати з молодшими дітьми. Решта товариства приєдналася до мене. Донцов показав місто, університет, набережну, Монблан, як звичайно, закритий хмарами, а потім повів на обід до фешенебельного «*Hotel du Nord*» на березі озера; я вперше побачила такого типу ресторацію – на другому поверсі найзвичайнісеньке помешкання, кілька невеликих кімнат з столами. Щоправда, бездоганні скатірки, посуд. А потім підійшов літній кельнер у фракку, і обслуговував весь час, сам накладав до тарілок, наливав вина, і все було таке просте, домашнє, як у хорошій поміщицькій садибі, смажена гуска з печеними яблуками, якісь налисники... Оце, виявляється, і цінувалося найдорожче – рахунок був неймовірний.

Після Швейцарії наші стежки розійшлися. Я пам'ятаю ще зустріч з Марійкою Донцовою на віденському конгресі Ліги миру і свободи у двадцятому році, а куди виїхав Донцов, не згадаю. Здається, потім він раз лаяв, «шпетив» мене за щось на сторінках львівського «Діла», але ми вже ніколи не зустрінулися особисто. Кожний йшов своїм шляхом, і розійшлися вони дуже далеко.

Другим на черзі з старих емігрантів стояв Андрій Жук. Член «Союзу визволення України», того першого Союзу, що виник перед чи в часі імперіалістичної війни 1914 року (і який не треба змішувати з СВУ 1929 ні за складом, ні за характером діяльності – зрештою, не знаю, чи цей останній існував у дійсності, чи був наклепом доби). Ми знали під час війни, що за кордоном утворено такий Союз, що він має на меті відірвати від царату Україну бодай по Дніпро і створити разом з належними до Австрії українськими землями

окрему самостійну державу. Щодо устрою, то ми знали мало, але були чутки, що правити мав Вільгельм Габсбург, внук Франца-Йосифа, так званий Василь Вишиваний. Його дружина Ціта, здається, далі ношеня українського вбрання не йшла. Ад'ютантом був барон Лярош, називався серед українських кіл Лорішенко. Молодий майбутній король писав навіть українські вірші, і за певних урочистих нагод одягав українську сорочку, звідки, може, і повстало «Вишиваний». Знала я їх обох, а з Вільгельмом танцювала на якомусь українському балі, але вже у Відні. На партнеру до вальсу він надавався прекрасно, що ж до решти, то, здається, особливих талантів не виявив, а загинув, кажуть, в тюрмі після зайняття Німеччини радянськими військами і арештований там. Але того я не певна.

Так от, Андрій Жук, Скоропис-Йолтуховський, Мар'ян Меленевський, Микола Залізник і Степанківський входили до складу управи Союзу. Союз субсидювали центральні держави, їх коштом провадилася пропаганда в Європі, Туреччині, та, розуміється, Росії. В мене довго була фотолістівка, де за довгим столом сиділа вся управа, а надолі був друкований підпис усіх імен. Мабуть, дивлячись на неї, пригадалося б більше.

Андрій Жук був соціал-демократ, здається, і емігрував після всяких «неприємностей», як і Донцов, до Австрії. Тоді як Донцов закінчив за кордоном університет і був доктором філософії (чи юрист?), Андрій Жук був людиною ясного розуму, але кваліфікованої освіти не здобув. Жив він скромно, ніколи не був ані паном послом якогось уряду, ані не мав будинків, вілл, чи чогось подібного. Мав тільки добру бібліотеку і скромну жінку, яка брала участь в усіх жіночих організаціях, але знов-таки, хоч мала загальну повагу, на особливо чільні місця не висувалася. Мені це подружжя було чуже, я не знайшла з ними ні спільних слів, ні приязні, але згадую цю малобалакучу пару як приклад, рідкий за кордоном, спокійних, далеких від інтриг, поважних людей. Вони не піддавалися, бодай щодо зверхности, європейській культурі, не мали емігрантських, пошарпаних якимись вибриками, нервів, це були люди, немов перенесені усім гніздом з рідного ґрунту України, ще з дореволюційної доби.

І зовнішній вигляд в Жука був відповідний: невеличкий, темноокий, з трохи хитруватим поглядом і

темними, хоч і підстриженими дещо, але українськими вусами, нагадував члена якої-небудь «Родини», української громади з Великої України за стародавніх часів. Казали, що то був лише вигляд, а за ним крилася людина необиякого політичного розуму. Але мені особисто він ніколи не був ні близьким, ні навіть добре знайомим. І тоді як всі наші політики з-за кордону в свій час перебували у світлих покоях Терещенківської вулиці (українського міністерства закордонних справ), Андрія Жука я там не бачила.

Микола Залізник не залишався в тіні. Непоказний, низенький, з якимсь скитським, майже безбородим обличчям, він не справляв жодного враження. Але думати і діяти, казали, він умів. У дипломатичній кар'єрі він нічого особливого не досяг, був послом у Фінляндії, але кошти придбав величезні і зумів їх «до ладу» використати, хоч і в особистих також інтересах. Він був есер, але нічим не був схожий до своїх колег переважно типу «старих народовольців». Залізник мав величезну і відому прекрасну бібліотеку, знав і любив книгу. Одружений був з Оленою, сестрою відомого Мирослава Січинського. Вона була звичайна пересічна галицька пані, одночасно громадська діячка. Бодай тоді, коли я її знала. Займала вона в жіночих організаціях чільне місце, думається мені, завдяки імені брата і кишені чоловіка. За неї не згадується ні чимось лихим, ані добрим – пересічна сіра людина.

У Миколі Залізника був у Києві брат Володимир, студент, талановита, обдарована, люба всім людина, що загинув, мабуть, чи не під Крутами.

Меленевського я бачила побіжно кілька разів, познайомилася і з його дружиною-англійкою, що заходила до мене раз у Відні. Але постійно вони жили у Лондоні, і особисто я його не знала. Мав він дивні голубі пронизливі невеликі очі і низьку присадкувату кремену постать.

В Лондоні провадив власну, дещо індивідуальну політику, але всі мої відомості про нього тільки цим і обмежувалися. У Союзі ж визволення за війни він відіграв немалу роль.

Степанківський, якого я знала ще менше, справляв зовсім інше враження. Тоді, як я з ним познайомилася, то був ще молодий чоловік, високий, досить гарний, цілком європейської зовнішності і манер. Він бездоганно (бодай у порівнянні до інших українців) володів

французькою мовою, жив у Лозанні, чимало років видавав французькою мовою часопис «L'Ukraine» (зрештою, досить германофільського типу). Одночасно він постійно крутився по світі, нав'язував зв'язки з усякими, не завжди чистої води напівдипломатами, напівпройдисвітами тощо. Він не сидів у Лозанні, а вічно кудись їздив. Пам'ятаю, їздив при мені до Мюнхена, ніби мав побачення з Анвеслебенем, і це вважалося якимсь досягненням. Одружився він з швейцарською француженкою, досить демократичного походження, одною з трьох сестер. З другою одружився Олесь Севрюк і забрав її з собою до Тулузи, третю, Жанну – друкарку, взяв найпізніше Святослав Романовський. Вона чи то вмерла, чи розійшлася з ним.

Був ще за кордоном Шемет. Це була людина освічена, культурна, дуже вихована – мені чужа і мало знана. То був верхній, панський прошарок землевласників-поміщиків, «справжніх» панів, а не таких, що, маючи хутірець, до панів проскочили. Поглядив він дотримувався консервативних, що ж до національності, то був українцем справжнім, а не виучеником по граматиці Олени Курило. То була людина старого, старовинного роду, віковичних традицій. Здається, при ньому виїхав за кордон його племінник – хлопець, про котрого оповідали чи то легенду, чи правдиву пригоду: перед тим, як дістатися за кордон, хлопець був джурою у котрогось з багатьох партизанських отаманів, яких було немало за тих часів. Отаман любив декорум і мав при собі булаву, символ своєї влади. Хлопець і чув чимало, і бачив, яка боротьба точилася, скільки крові лилося за ту булаву, а мав він удачу м'яку, а zarazом рішучу. От малюк і надумався знищити в корені причину лиха – вночі викрав з отаманського намету булаву і закинув її в глибоке багно. Так закінчила своє існування булава, але, на жаль, чвари не припинилися. Отаке оповідали в двадцятих роках за наймолодшого Шемета, небожа Сергія Шемета, що був за кордоном. Юнак вчився, що сталося з ним потім, я вже не чула.

Переїду тепер до панів послів. Перше моє знайомство з ними відбувалося по фотолистівках, які ми діставали під час війни з Галичини. Була і в мене пачка-комплект фото українських діячів з Галичини, П'ємонта. Вже згадувана листівка управи Союзу визволення України, фото могил – перших могил за Українську

державу, сіових стрільців, що полягли в боях під Маківкою, фото Олени Степанівни – чисте любе дівоче усмінене личко, брати Дідушки і «пани»: барон Василько, з владним жорстким поглядом, поруч з Костем Левицьким, на вигляд європейські з голови до ніг, чи то дипломати, чи міністри. Згодом їх прикмети виявилися повніше, і оцінка захиталася ой-ой як, але в той час ця пара в циліндрах була вершиною досягнень української політики. Коли я познайомилася з Васильком, то зауважила, що барон ледве розмовляє нашою мовою і далеко більше скидається на німця. Що ж до баронства, то й тут мене стріло розчарування: воно було набуте не так давно і не надто прямими стежками. Кость Левіцький був мудріший, мабуть, а Василько був великий гешефтьяр, не дурно віддав усіма фінансами на еміграції певний час і, здається, не без особистого зиску. Проте хитрунами, і досить спритними, були обоє. Знала я їх лише поверхово, бо тільки з Васильком встигла познайомитися в міністерстві під час його приїзду, а з Левіцьким вже у Відні, де я була просто студенткою, а пізніше молодого «докторочкою».

Інших знала часом по громадській роботі, декого потім знала як чоловіків, батьків знайомих мені ближче жінок. Так, з професором Дністрянським я зустрічалася в управі культурно-освітнього товариства при «Січ», студентській організації.

За давньою студентською звичкою ще з Петербурга я, як тільки вступила до Віденського університету, одразу ж пішла розшукувати «Січ», яка містилася у восьмому бецірку, Лангегасе, 5, помешкання 6. Я знайшла миршавеньку кімнату чи дві, вже не згадаю, на першому поверсі, вхід був убогий, і взагалі приміщення скидалося на «Просвіту» не з кращих якого-небудь містечка або й села.

Принаймні таке я мала перше враження. Та й пізніше, навіть під час зборів, відчитів, все там немов чути було, що газети припали пилом, а підлогу давно не мили. Та мені було до всього того байдуже. «Січ!» Де був Франко, де перебували автори всіх тих книжок, над якими я сиділа ночима в Петербурзі, які ми переписували, мало не вивчали напам'ять, над якими тремтіли наші серця.

Але тепер, за моїх часів, «Січ» була бліденькою. Щоправда, в ній діяли дві опозиційні студентські групи, консервативно та комуністично, дискутували, розко-

лювалися, але все це якось минало повз мене, жодної активної участі я там не брала. Може тому, що власне студенткою я була там тільки формально, бо вже мала складати докторат, і треба мені було мати абсолюторій (свідоцтво про укінчення університету). Я прожила, була свідком, а часом і учасником такої доби, таких подій, мене пекли такі питання – хай лише міжнародної політики, що питання тодішньої «Січі» тільки поверхово проходили в моїй свідомості. Закінчивши університет, я залишилася в допомоговім товаристві, яке очолював проф.Дністрянський. Студентство дуже бідувало, і товариство вишукувало усякі способи допомоги, включно до американської благодійності, бо пам'ятаю, як студентам роздавали американські теплі піжами, очевидно, що залишилися після війни, і хлопці вдома грілися в теплих, але чудернацьких одежинах. А воно не шкодило, бо часи були люті, і опалення помешкань, та ще й студентських, можна було вважати умовним. Дністрянський був юрист; як усі галичани, стриманий, підтягнутий, коректний, завжди елегантний, хоч і не надто заможно вдягнений. В нього були сірі добрі очі, сивувата борідка, лиса голова і сухорява постать. Нічого виразного, яскравого він не лишив по собі в моїй пам'яті, хіба що в нього була гарна дружина, бліда чорноока красуня-піаністка, яку за звичаєм величали «пані професорова» і яка теж нічим особливим не була примітна. «Дистингована» галицька пара. Не пам'ятаю жодних пліток та інтриг навколо їх імен, але також і якої барвистої діяльності. Віденський «середняк» еміграційної верхівки. Він також був послом колишнім австрійським, може, якраз це і надавало йому такий тон.

Був іще професор Степан Рудницький. Справжній вчений, який дійсно цікавився своєю наукою, працював тільки в тій царині і мало відзначався в тих колах, де мені траплялося обертатись. Ще нестарий, він користав з пошани, чого не можна було сказати про Михайла Рудницького (не згадаю, чи він уже величався тоді професором, чи був лише молодим доктором). Цей прагнув робити кар'єру, тоді ще неясно було, яку саме... Був таким слизьким якимсь, всюди вмів влізти, де треба – заприятелювати, коли треба – своєчасно змінити фронт. Хай, як то кажуть, бог простить, але завжди хотілося вимити руки після зустрічі з цим безперечно обдарованим, з певною ерудицією «приємним молодим

доктором». Не згадаю, але начебто і він входив до складу паризької місії як журналіст чи радник.

Після Відня я вже не зустрічалася з ним, аж допіру на Колимі прочитала його бруднувату книжку, де він писав про чемодани золота, награбованого Коновальцем і привезеного до Відня. Я аж ахнула! Політична лінія Коновальця мені, комуністці, була ворожою, я могла не поділяти методів його діяльності, я могла бути його ворогом, але сказати, що він вивіз грабоване золото, тоді як Рудницький так само або й краще за мене знав, як бідно жив тоді Коновалець, студент нашого ж віденського університету! Це було надто і свідчило не на користь самого Рудницького. Не знаю мотивів його творчості – чи то особисті порахунки, чи ще які складніші, в кожному разі шлях, обраний Рудницьким, викликав замість наміченого лише огиду до самого автора.

Левицьких, Євгена та Костя, я знала тільки побіжно, але коли Євген залишився в пам'яті звичайним галицьким «паном меценасом», Кость Левицький справив враження політичного діяча європейського розмаху. Був він тоді чи не міністром закордонних справ уряду Пет-рушевича. Про його політичну діяльність, певне, написано достатньо, я з того не пригадую подробиць, але постать його, гарну, елегантну і якусь таку справді поважну, пам'ятаю й досі. Могила його на Янівському кладовищі виглядає значно скромніш од свого господаря.

Кирило Трильовський, вусатий дядько, своєю популярністю межі старими та молодими галичанами нагадував чимсь нашого наддніпрянського «артільного батька», Миколу Левитського (кооперативного діяча), хіба тільки нашого більше любили, і він мав менше ворогів. Не беруся судити сама, але дехто з галичан не вважав його особливо розумним, хоч і щирим діячем на народній ниві. Очолював він свою партію, здається, не дуже численну в ту пору, і з того нерідко сміялися.

За Дмитра Левицького (всі галичани були переважно доктори, юристи з освіти) я вже згадувала. Він був УНРівським послом в Данії, якщо не помиляюся, за Директорії. Був це тихий, чемний, мовчазний чоловічок, справляв враження досить доброї людини, культурної, чарки не минав, але я не пам'ятаю, не пригадую собі його політичних виступів чи навіть приватних розмов. Може, зрештою, тому, що ми ніде не стикалися з ним,

і він більше пригадується мені за шклянкою чорної кави в славнім кафе Кранца на Кертнерштрассе у Відні.

Елегантною декоративною постаттю видається і черговий посол, пан Семака, теж гість кав'ярень.

Семен Вітик, не доктор, але безперечно політичний діяч і по своєму життю, і по темпераменту. От у нього ніколи не переважали особисті справи; матеріальні, здається, також не відігравали для нього великої ролі. Зате всі справи, політичні та громадські, захоплювали його без останку. Кажали, він був основателем галицької соціал-демократичної партії, як Дінер-Денеш – угорської. Член колишнього австрійського парламенту, він залишив у собі дещо характерне для них. Навіть у своїм потертім пальто, стареньким костюмі він мав, як то кажуть, вигляд. А одночасно він не «ходив у наряді», не грав у пролетаря, а був щиро і наскрізь демократичною людиною. Він заприятельювався з робітниками «Єдності», і ніколи не здавалося нікому, що він робив це для популярності або зв'язків. Він був щирим інтернаціоналістом, і не тільки декларативно. Я ніколи не чула від нього антисемітських чи яких інших думок, і на схилі свого життя, вже досить літньою людиною, він одружився з польською єврейкою Ружею Лонцькою, соціалісткою не дуже високого розумового рівня, дрібною діячкою, екзальтованою амбітною жінкою. Але навіть в особистому її він зумів привернути до української роботи, і вона брала участь, досить шумно, галасливо допомагала йому, хоч до неї і ставилися досить іронічно. Соціалістом Вітик був щирим і глибоко захопленим. Думаю, в тім полягало всеньке його життя. Одночасно він не був твердолобим бонзою, думав, переживав події на Україні, поступово «лівішав», не цурався комуністичних угруповань віденських, ані молоді студентської, ані робітництва, ані пізніше радянського представництва. Згодом, десь у 23–24-му роках, він редагував, як казали, «сменовеховський», журнал «Нова громада», наскрізь і щиро ним захоплювався, день і ніч думав тільки про нього. Я вже згадувала, один час жив у мене, а це одно вже за тих часів було показником невибагливості і невеликої забезпеченості, бо всі ми тоді дуже часто, переважно хронічно, бували у скрутному фінансовому становищі, включаючи пана посла і редактора. Скрутність у даному випадку треба розуміти буквально, не вистачало іноді і на обід. У нього,

розуміється, рідше, як у нас, проте траплялося і в нього. Але це ніколи не впливало на його настрої, що визначався виключно роботою та політичними ситуаціями. Я виїхала двадцять п'ятого року і незабаром стріла його з жінкою (вони формально одружилися) вже в Харкові. Де саме там він працював, не знаю, але одну роботу, і то досить велику, ми з ним робили удвох. Цілком можливо, це заподіяло немало лиха українським діячам, але робили ми то обоє в ширім переконанні, що то потрібне і робиться на користь батьківщині і комуністичній справі. Я маю на думці картотеку міністерства закордонних справ (точніше, уповноваженого представництва його), картотеку українських діячів, що перебували за кордоном. Потреба даних про видатних емігрантів була велика, а відомості про них у Харкові були дуже вбогі. В представництві, крім мене, працювала лише одна людина, що більш-менш орієнтувалася в берлінській еміграції, але не можна було й рівняти його поінформованість до нашої. І от ми вдвох склали таку картотеку. Галицьку частину Вітик знав, певне, краще за мене, я – наддніпрянську. «Яничари» таборів соціалістичного та національного, ми віддано працювали для своєї партії, батьківщини, комуністичної ідеї. Незабаром нас обох було знищено тими, в руки яких ми передали свою роботу, знищено, затавровано самих зрадниками, змішано з останнім брудом. Що ж до картотеки, то вона напевне придалася тим, хто так безоглядно нищив згодом комуністів і некомуністів України.

Картотека була в трьох примірниках, з одного користало для інформації наше міністерство, другий був надісланий до Москви, третій віддали до харківського ДПУ (Державне політичне управління). Отака сумна історія мого останнього політичного співробітництва з Семеном Вітиком.

Побіжно зустрічала Федака – сам він не звернув моєї уваги, але мав двох дочок-красунь, що вчилися у Відні, Ію та... як же звали другу? Одна з них одружилася пізніше з Євгеном Коновальцем.

Був іще Голіцинський, красивий, підтягнутий – приїздив ще до Києва і був на дипломатичній роботі, бо «вмів носити фрак». Спеціальних якостей щось не запам'ятовалося, бо, здається, не мав.

Колесса – не той, вчений, а його брат. Користався з належної пошани галичан, як «пан меценас», і

здається, посол, був скромною і завжди мовчазною людиною, високий, головатий, з високим чолом та лисою головою і маленькими світлими очима. Був одружений з полькою, достатньо українізованою, гарною і тонкою панею, та мав двох доньок, Любку – піаністку, і маленьку Христю, яка стала з часом скрипачкою. Любці було небагато років, коли я слухала її перший концерт у Відні. Скромна, гладко зачесана русьва синьоока дівчина з прекрасною довгою косою, вона так і виступала по-дівочому, в скромній сукні, без усяких прикрас. А що була дуже молоденькою, свідчить те, що коли заходила з матір'ю до мене, то ще цілувала мені руку, хоча я сама тоді мала років із двадцять п'ять чи шість. Після гучного успіху у Відні вона робила турне по Європі, а потім – по Америці, де, мабуть, лишилася. Я її долю загубила.

Ну що ж? Згадується мені той шерек галичан, що зустрічався в житті, яких часом бачила тільки побіжно, де з ким була зв'язана, чи то політично-громадською роботою, чи особистою приязню, почуттям. Багатьох, мабуть, і не гадаю зовсім, забулися. Але за тих, кого пам'ятаю, скажу хоч по кілька слів, розуміється, зовсім незначних. Може, згодом, переглядаючи написане, повернуся до окремих людей і присвячу їм більше уваги, а поки що хай снуються спогади підряд, от, як попало, про всі ті галицькі зустрічі. Отже, на черзі Антін Крушельницький та його родина. Про нього вже згадувала. Познайомилися ми з ним, коли він був на еміграції вже, як колишній міністр освіти уряду Євгена Петрушевича, тобто так званої ЗУНР – Західно-Української Народної Республіки. Був він письменником, писав довгі романи, яких тепер вже зовсім не пригадую, та й тоді не полюбляла, бо були задовгі і безбарвні. Мав жінку, мабуть, хорошу матір і господиню, дочку-студентку Володимиру і кількох синів, хороших, яснооких, талановитих хлопців. Один писав вірші, і казали, що Шніцлер їх похваляв. Мабуть, це був той хлопець, про якого оповідали, що його розстріляно, чи то в Соловках, чи перед тим. Володимира теж була в таборах. Батька розстріляли – треба сказати, що вся родина переїхала на Радянську Україну саме за нещасливих років.

Але вертаюся до Відня. Антін Крушельницький був високою сивуватою сухорлявою людиною з цапиною

гострою борідкою, червонявим, вже вкритим зморшками обличчям і майже синіми очима, що якимось контрастували з рештою зовнішності. Очевидно, він був діловою людиною, до того обтяженою чималою родиною. Тоді як інші витрачали час і кошти або на всякі політичні авантюри, на розваги, розкоші, – цей сухорлявий професор, як його звали (мабуть, він був учителем), організував видавництво, здається, у Львові, а у Відні набрав групу перекладачів, яким замовляв переклади різних книжок по своєму вибору. З тих перекладачів пам'ятаю, наприклад, Миколу Шрага та Христюка. Я особисто перекладала для нього та другого такого підприємця, Кашинського (наддніпрянець), ряд книжок: Діккенса «Цвіркун у запічку», Бернет «Лорд Фаунтлерой», Вальтера Скотта «Айвенго», Бонзельса «Подорож по Індії» і не пам'ятаю що ще. Визискував він нас, перекладачів, добре. А поза тим вишукував шляхів, щоби зменшити і без того мізерну оплату. Одного разу він запропонував нам суму майже на чверть меншу за звичайну, і об'явив, що не платитиме віднині за крапки, протинки та порожні місця між словами, тобто зменшував оплату за друкарський аркуш та замінював його на інший, власного виробу та виміру. Хоч які ми були нуждарі, злидні, ми таки відмовилися перекладати на таких умовах, застрайкували і перемогли Крушельницького. Так само злиденно оплачував він і роботу ілюстратора своїх видань, талановитого молодого художника Юрка Вовка, онука славетного етнографа, професора Федора Вовка. Одного разу той помстився видавцеві, намалювавши його як турецького жebraка, в халаті, в чалмі та з мисочкою на милостиню. Карикатура викликала в нього велике обурення. Трагічний кінець Крушельницького якимось не в'язався у мене з усім, що я про нього знала, проте переказую все, як знала.

З доктором Панейком я була знайома дуже побіжно – враження він справляв безбарвне, зате доктора Назарука пам'ятаю далеко яскравіше. Познайомилася я з ним, якщо не помиляюся, ще на Великій Україні, вісімнадцятого року, за часів гетьманщини. Він приїздив тоді і, здається, отримав портфель чи то пошти чи телеграфу, чи щось подібне. Але ще перед тим пам'ятала його за січових стрільців. Зовнішність його мене розчарувала, він не був ні гарним, ні бодай оригінальним, як, наприклад, був негарний Донцов.

Але був дуже енергійним, винахідливим і невтомним. Вже пізніше, під час свого побуту в Америці у двадцять четвертому році, я немало чула про його діяльність там. Багато було в тій діяльності політичного авантюризму, проте думаю, хоч він був людиною ворожого табору, він був фанатично переконаний в тому, що треба і можна діяти саме так.

Інше враження справляв Галіп. Їх, властиво, було двоє, спритних буковинців-братів, Тицьо і Артур. Тицьо був Федір, або Теодор, як він називав себе, старший, освічена, спокійна людина, і Артур, що був просто Артемом. Коли Теодора я знала тільки як журналіста, члена версальської мирної делегації, то Артура знала значно раніш, коли він допіру з'явився у міністерстві закордонних справ чи не за Центральної ще Ради? Мабуть, що так, бо Шульгин, перший міністр закордонних справ, його любив, і я пам'ятаю Галіпа на Терещенківській. Галіп розмовляв французькою мовою і, скільки його пам'ятаю, крутився біля французів та румунів. Його вживали до спеціальних завдань, місій, тільки раз він поїхав «до пуття» на переговори з румунами.

Такого ж неясного для мене типу був ще один з «дипломатів» того часу, Юрій Гасенко. Тільки цей був наддніпрянець. Про обох я пізніше зустрічала відомості в літературі, очевидно, це тільки я мало знала їх. Але люди вони були такі невиразні. Чи був Галіп антантофілом? Чи мав він взагалі якісь політичні переконання? Чи був він бодай українцем? Щодо брата, я була певніша. А цей «Артур», елегантно вдягнений, якийсь масний, блискучий од очей, як маслини, до переділу на темнім, намащенім, наче лакованім, волоссю, вічно рухливий, непосидючий і... чомусь неприємний. Звідки він взявся, цей буковинець, де подівся, я так і не знаю. Але добре знаю, що отирався біля всіх цих антантських панів військових, коли вони бували у нас. Не хочу робити кривди, не маючи документальних підстав, але в мене він не викликав ні симпатії, ні довір'я. Але він «ходив у дипломатах».

Доктор Володимир Кушнір. Давній галицький журналіст, редактор віденського часопису німецькою мовою «*Ukrainische Rundschau*». Знавець Відня, кнайпів, усіх галицьких справ, людей, людців, з'явився він уже за часів Директорії, в кожному разі, був призначений завідуючим чи начальником пресбюро, яке їхало при

дипломатичній місії на мирові переговори до Парижа – Версаля і де я була секретарем. Отже – мій прямиий начальник. Ні гарний, ні логаний, достатньо освічений і бувалий, вихований, чемний, як більшість галичан, вже порядно знімчений (жив давно у Відні, мав дружину німкеню). І от цікаво, коли стараюся пригадати собі його переконання – ніяк не можу! Очевидно, це не лише моя, а і його провина, бо ж багато людей, що були мені значно дальшими, залишили пам'ять про свої виразні політичні обличчя! Чому саме він опинився в рядах наддніпрянських дипломатів, мені неясно. Правда, він був там недовго, а потім знов – у Відні, і далі зник з мого обрію, і я вже ніколи не чула про нього. Не лиха, не дурна, освічена, але якась дуже безбарвна постать.

Зустрічалися Микитей, Матвій Яворський – вони були тоді ще військовими – на Україні. Микитей – чи не стрілець? Хвалькуватий, метушливий. А Яворський чи не був при австрійській місії у Форгача, чи Спанокі, чи Фюрстенберга? В кожному разі, хто там був з певністю, так це Давид, австрійський офіцер-галичанин, що був австрійським аташе за Центральної Ради чи гетьманщини. З цим галичанином мене зв'язала одна пригода ще у вісімнадцятому році. Колись він з'явився до міністерства і познайомив мене з урядовцем австрійського посольства, здається, консулом. Прізвища не пам'ятаю. Через кілька днів консул склав мені візит додому. Жила я тоді на Малій Васильківській, в глибині дворів, у третьому, найглибшому будиночку, в окремії кімнаті скраю. Ні дворик, ні убогий ганочок, ні сама кімната ніяк не надавалися до дипломатичних прийнять. Крім того, якраз коли з'явився консул, було щось, що мені заважало: чи то гостювала мама і спала на канапці, чи я мила голову – от тільки згадую, що мені було дуже незручно, і австріяк тільки присів на стільчику, як на дзиглику, біля самих дверей, і незабаром подався; проте через деякий час він мені призначив через того ж самого Давида побачення у Ботанічному саду. Я прекрасно розуміла, що то не був інтерес до моєї особи, і спитала думку Дорошенка, мого тодішнього міністра. «Підіть». І я пішла. виявилось, що австрієць бажає бути ближче до справ міністерства і натомість пропонує інформації австрійські. Зокрема його цікавила остання нота міністерства – на жаль, абсолютно не пригадую, що було в тій ноті за змістом,

але чомусь вона була їм потрібна. За ноту консул пропонував мені якісь свої документи. Я знову спитала Дорошенка – він радив продовжувати знайомство, але ноти не давати. Оскільки зміст її знав тільки Дорошенко, я та друкарка (нова, з гетьманських кіл, не наших), то ми вважали, що вона так і лишиться до часу таємницею. Але на наступному побаченні консул, докоряючи мені за недостатню одвертість, показав копію цієї самої ноти. Це був великий конфуз для мене, а одночасно я тільки тоді зрозуміла, що шпіонаж існував у нашому міністерстві. Я повідомила про це Дорошенка, але друкарка лишилася і далі на своїй посаді. Потім сталися яксь події, і справу з нотою було забуто. Зникли десь друкарка, Давид, консул. Але тоді я зрозуміла вперше, як «вербують» шпигунів. Хоча, правду кажучи, це було зроблено досить примітивно.

Тепер про решту галичан, січовиків. Коновальця, Мельника, Чмолу, братів Дідушків, Дашкевича, Олену Степанівну, Олю Басарабову я вже згадувала в іншому місці, як і Дністрянську, Залізнякову-Січинську. Була ще серед жіночої громади така пані Могильницька, гарна вдовичка по січовику, з дочкою Славцою; вона не вславилася нічим, крім того, що одружилася з старшим отаманом Іваном Коссаком, а дочка виходила на деякий час заміж за Чечеля, а потім перебувала десь «в мистецтві», не осягаючи жодних вершин.

До речі, про Коссаків. Це рід старого Йосипа Коссака, коваля з Дрогобича (вул. Собеського, 82). Було в нього троє синів і, здається, дві дочки. Всі три сини – Іван, Гринь і наймолодший Базьо, як його кликали вдома, – пішли до стрільців. Двоє старших побували в отаманах – Василь не встиг. В бою під Козятином частина січовиків перейшла на бік Червоної Армії, серед них був наймолодший Коссак, той, що пізніше був у Відні членом КПЗУ, що потім працював у радянському повпредстві у Відні ж, працював у підпіллі в Польщі, був за чутками один час представником КПЗУ до Комінтерну, не раз його арештовано, і в останній арешт дістав шість років тюрми, нібито в Пав'яку, звідки утік на Радянську Україну. Там, у Польщі, то була вже не перша втеча. На Радянській Україні за якийсь час, десь між роками двадцять сьомим та тридцять другим, його і середнього брата Гриця – командира Школи червоних старшин, що разом з Іваном переїхав до Харкова і

приймав наше підданство, – було знову заарештовано – казали, вони мали присуд по сім років Соловків. Але що сталося далі, не знаю, слід загубився. Знову-таки були чутки, що вони мали другу, таборову справу, наслідком чого і загинули. Старший же, Іван, помер своєю смертю, а Могилиницька знову повернулася до вдовиного стану. Дочка старого Коссака, Вікторія, була одружена і жила десь не в Дрогобичі, а старша, горбатенька Юльця, чи Міля, лишалася при старих батьках. Чи були ще які брати чи сестри, не знаю. Шкода Василька! То була дуже щира українська вдача, палко віддана ідеї комунізму, до якого він прийшов досить нелегким шляхом, але якого, я певна, ніколи не зрадив. У Відні він працював у «Єдності», мав якісь справи з Букшованим, Гошовським і рештою віденських комуністів. Коли ми з ним познайомились, я ще перший час не була комуністкою і тому мало знала про його партійну роботу, але коли він у двадцять п'ятому році, літом, приїздив до Харкова, я знала, що він має повернутися до Галичини на підпільну роботу, бо він кликав мене з собою. Я вважала, що надто мало ще знаю радянське життя, бо щойно приїхала з-за кордону, до того ж обіцяла товаришам в Америці, що приїду працювати до них.

Не поїхала я до них, недовго працював і Коссаченко. А вернувшись з політизолятору, я довідалася, що Василько з братом відбувають у Соловках. Потім когось із них нібито возили до Москви... Але всі чутки тих часів дуже непевні. Сама ж я від нього вісток вже не мала, тим більше що він з певністю знав про мій розстріл. А стріляні не пишуть, як відомо. Хіба що мемуари, та й то лише по реабілітації!

Коссака писав непогані вірші – кілька було надруковано чи то в Канаді, чи в нью-йоркських «Українських щоденних вістях». Співав. І всі троє Коссаки були дуже гарні.

Було у Відні кілька дівчат: співачка Софія Корінцівна, медичка Пристаївна (її батько, священик, емігрував і був – от не згадаю, де саме, в Чикаго чи в Філадельфії, я ще відвідала його там), студентка Мудра, небога Залізнякавої, що в них виховувалася, молоденька Солошка Охримовичівна – Соломія, що тепер одружена з професором Скориком, також віденським студентом тих часів, і живе на Бойківщині. Одну з сестер Мирослава Січинського я пізнала в Чикаго, де вона одружена з священиком. Була я в неї в двадцять четвер-

тому році запрошена на обід, де були також чомусь славний борець Піддубний і, якщо пам'ять не зраджує, доктор Йосип Назарук. Там я бачила його востаннє.

Був ще у Відні стрілець-музика Нестор Нижанківський. Він акомпанював Корінцівні та Федаківні на концерт-виставці, яку я організувала у двадцять першому році за допомогою Ліги миру і свободи на користь голодуючих на Україні, у Гофбурзі для дипломатичних представників Австрії. Він і сам грав там. Оце й усі побіжні спогади про галичан на моєму шляху... Було їх, розуміється, значно більше, ніж вдається пригадати тепер, моєї осінньої пори... Трудна рада, не від мене залежала моя складна, непроста доля...

Отже, повертаюся знову до хронологічного опису життя, до Відня, свого дому, куди я повернулася з Америки. Знову надійшла осінь, почалися мої виклади в сільгоспакадемії, приватні лекції російської мови, писання новелок-підвалів до «*Arbeiter Zeitung*», «Нової громади», до Америки та Канади, переклади – але матеріально жилося скрутно. Та ще, як я згадувала, лекції за обід Францу Корічонеру, ми заприятимися давно, я бувала в його родині, вони жили з матір'ю, яка обожнювала свого сина. Коли його підстрілили під час демонстрації (за соціалістичного урядування Реннера), арештували і близько року тримали в тюремній лікарні, а потім у в'язниці, мама Корічонер щодня, в усяку погоду й негоду, вибиралася з дому і несла обід «дитині». Поранення було серйозне, в живіт, і тому, чи вижив би Франц без допомоги матері на самих тюремних харчах та турботах. Любили вони одне одного щиро і глибоко, мати, безпартійна сама, ніколи не нарікала і не дорікала синові. Вчився мови Франц тому, що незабаром мав знову їхати на конгрес Комінтерну до Москви. Особливих мовознавчих талантів він не виявляв, але вчився пильно. Пізніше мені спало на думку, що ті лекції, може, були просто претекстом підгодувати мене пару разів на тиждень, бо, будуючи в мене, він не міг не бачити моїх злиднів. Самі вони також жили дуже скромно і ощадно, бо Корічонер, дрібний урядовець банку, заробляв мало, мати була вдова. Сестра заробляла мало. Останнього року, коли Михайло Левицький, один час повперед у Відні, виїхав, здається, до Праги, а жінка Оля мусила залишитися деякий час, щоб закінчити університетські іспити, я

нараяла їй Корічонерів, і вони винайняли їй у себе кімнату.

Друга моя учениця була Нора, прізвища не згадаю, дочка власника антикварної крамниці, дружина мистецтвознавця, що мав їхати весною до Петербурга і потребував мову, а не мав сам часу. То він вирішив взяти з собою за перекладача власну красуню-жінку. Ця була дуже здібна. Була ще жінка кінорежисера, що мріяв про подорож до Радянського Союзу, ще якась її родичка, про яку тільки й спогаду лишилося, що вона водила мене до колекціонера-збирача опалів дивитися на це таємниче прекрасне каміння. Був студент-англієць з дипломатичної академії, був німець – радник посольства, студент-іспанець... чимало їх було, а тільки заробітку майже не було.

Тим часом мені трапилися нові мешканці: одного разу з нашого посольства прийшла шукати квартири нова приїжджа з України родина. Як і чого вони приїхали, не знаю і по сей день, а тільки це не були емігранти, хоч нітрохи не скидалися на комуністів чи громадян комуністичної держави, як я їх собі уявляла. Їх було троє, ба четверо – пара старих, їх мати та молодий син – одеський матрос. Головне ж в усьому те, що ці люди були – уманчани! Я просто не йняла собі віри. Пригадую тільки прізвище старої матері, бо вона була Файнштейн, вдова відомого уманського багатія. Вона ледве-ледве розмовляла по-російськи та по-німецьки, мене кликала «балабусте» і дуже любила.

Кого ж ще лишається згодати з віденських знайомств моєї закордонної семирічки? Хіба Янка Голіаса, хорвата, мого університетського товариша з міста Фельдес-Блед, коло озера того ж імени, недалеко славних вершин гори Триглав. Працювали ми з ним разом в семінарі професора Юберсбергера та над своїми докторськими дисертаціями у Віденському східному інституті. Був він напівхорват, по матері – італієць і великий патріот своєї батьківщини, Югославії, зокрема Хорватії. Завдяки йому я дещо познайомилася з хорватською мовою, ми досить часто листувалися, спочатку французькою мовою, а далі – кожний своєю. Через рік після моєї дисертації молодий Голіас захистив свою і вернувся на батьківщину. Деякий час вже в Харкові я одержувала його листи, пізніше чула, що він, як аташе сербського короля, виїхав з ним до Франції, а що сталося з ним далі,

не знаю. Слід загубився, і в мене тільки деякий час лишався едельвейс, присланий з вершини Триглава.

Так йшло життя після повороту з Америки. Я інтенсивно листувалася з кількома членами Ліги миру і свободи, яких знала вже чимало років, але тепер, подорожуючи разом три з лишком місяці, ми пізнали одна одну краще і заприятималися міцніше.

В Англії найдорожчою мені була доктор Етель Вільямс. Жила вона в Брембл-Печ, Стокфілд-ан-Тайн, це якесь маленьке містечко недалеко Лондону. Це була перша лікарка-жінка в Англії. Літня людина, дуже освічена, лейбористка – поступова, любя людина. Ми часто з нею сперечалися, але в досить мирний спосіб. Пам'ятаю, ми їхали раз поїздом вздовж Міссісіпі, здається, з *St. Louis*'у до Чикаго, сиділи поруч біля віконця і чимало годин пророзмовляли. «Ну і чому ж ви ото член лейбор-партії?» – з огірченням сказала я. Вона глянула на мене крізь окуляри своїми теплими сірими очима, усмішка освітила темнувате зморщене обличчя. «А чому ж я не журюся з того, що ви – комуністка? – мирно зауважила вона. – Адже справа не в тому».

Крім того, в мене йшло листування з Джозефою Ленс, викладачкою в університеті в Манілі, з доктором Анітою Салбом у Стокгольмі, Торою Даугард – редактором у Копенгагені, і всі кликали до себе в гості, писали про своє життя, надсилали написані ними книжки і всякі «панські» подарунки, що немало мені допомагало, бо заробітків мені ледве вистачало, щоб не надто одверто голодувати, що ж до одягу, то я оберталася отак з старим з кращих часів та оцими дарунками.

Віденське життя йшло майже безтурботно. У нас склалося дуже дружнє товариство – я, три галицьких студенти: Коссак, Демчук і Чичкевич, а коли щастило, до нас прилучався Юрко Коцюбинський. Ми йшли або їхали куди-небудь до віденських околиць; наблукавшись горами, лісами, верталися, заходили до якої-небудь корчми, і тут Коцюбинський частував нас ковбасками з капустою та пивом. Всі п'ятеро були приблизно одного віку, і з п'ятох лишилася живою одна я, та й то випадково. Хлопці ж мої вмерли гіркою, не своєю смертю. Вірю глибоко в їх чистоту, сподіваюся дожити часу, коли про всіх чотирьох скажуть це вголос. Поки що вже дожила до Юрка Коцюбинського. Лишаються ще троє, а мені вже під сімдесят... Чи встигну?

Загалом настрої серед українців ішов тоді хвилями: наступи Директорії, повстанчих отаманів, спілки з поляками вже закінчилися або на очах закінчувалися. Дипломатичні успіхи були настільки мізерними, що не задовольняли вже найбільших оптимістів. Соціалістичне крило цілковито одколося – хоча й не було ніколи «при гурті» – значна кількість еміграції та студентства вирушила до Чехії, Праги, Братислави. Там легше жилося матеріально, там уряд підтримував усякі українські культурні заклади, нарешті, була більш приступною мова, бо німецьку наші люди щось долали дуже тяжко. Комуністична частина віденських українців, переважно молодь, дуже в той час активізувалася. Моральна – може і не тільки моральна – підтримка посольства підіймала дух. Виходила газета «Правда», друкувалися книжки, переклади, йшла діяльна робота у клубі «Єдність», що перебував фактично під виключним впливом комуністів. Існувала приязнь з австрійською секцією. Рудий Толмачів, Петро Дятлів, похмурий, понурий, але дуже діловий, розвивав свою літературну продукцію. Ці два наддніпрянці, вони тепер у Відні, дуже гостро ставилися до некомуністичної частини еміграції, чого не було помітно раніш, наприклад, коли Толмачів-Піддубний вступав до складу версальської місії і разом з нами побирав немалу платню в хорошій валюті. Здається, я не помиляюся, бо з Зіньком Висоцьким ми жили в одному пансіонаті, Піддубний був десь у другій групі.

В той час, вже дуже «повоєнний», чималі групи полонених перебували у віденських бараках. Куди мав іти їх шлях? До того, шлях добровільний. Повпредству дуже залежало на тому, щоби ці полонені (часом уже з сім'ями) висловилися за поворот додому, на Україну, і далися перевезти туди урядовим транспортом. В ті бараки ходили парами – по троє пропагандисти, що знайомилися з людьми, інформували їх про те, що сталося протягом цих років на Україні, і в міру своїх сил та вміння агітували за поворот на батьківщину. Я також належала до такої групи. Працювати там мені було дуже легко, бо сама я безмежно вірила в те, що говорила, сама без краю тужила за Україною, і коли що й бувало гіркого в тій роботі, то лише хіба, коли транспорт рушав у дорогу, поїзд відходив з вагонами «поворотчан», а я лишалася по той бік кордону. Правда, тепер я знала, чому і пощо я маю лишатися,

і біль потроху тамувався у щоденній праці. В перспективі я мала з товаришами вернути на Україну, підкуватися в політичній роботі і на деякий час вернутися на нелегальну роботу в Америці. Але все це було досить невиразним, нечітким.

Юрка Коцюбинського вже перевели з Відня. На його місці перебували Михайло Левицький, Володимир Христіанович Ауссем – друг Юрка, а в останній час приїхав старий більшовик Йоффе. З усіма ними я була знайома, всі вони продовжували Юркову лінію – «просвіщали» мене, давали літературу, провадили розмови, запрошували на прийняття пресові, а як коли, і дипломатичні, і направили мою думку та працю. Коли я їхала до Америки, як я вже згадувала, мене познайомили з Крестинським, і він мені дав цінні вказівки на дорогу. Що ж до моїх «міжнародних» зв'язків, я продовжувала працювати в австрійській секції Ліги, до того, я входила ще в склад міжнародної президії. Що ж до української секції, то чомусь за цей період в мене не лишилося жодної згадки, чи існувала тоді ця група, чи завмерла. Взагалі у мене було переконання, що і виникла, і існувала вона лише з метою, щоби іще в одній інтернаціональній організації було визнано Україну, а поза тим сама ідеологія миру була для них чужою, а може і ворожою, як у польок. Після мого виступу на Першій конгресі проти погромів мене мало не бойкотували власні ж члени.

Була зима. Як звичайно, без палива. Як звичайно, голодна. Вдома жили уманські Файнштейни. З старою ми згадували вечорами Умань. Адаже там у мене лишалися батьки: паралізований вже сім літ тато і мама-вчителька, що зазнала усього, що тільки можна було, за ці літа, і за чоловіка, і за мене. Її будиночок на Нагорному... хто тільки його не захоплював, хто тільки там не перебував?! Білі, червоні, жовто-блакитні, зелені, праві-ліві, хто тільки не знущався з мужньою старенькою! Скільки треба було витримати фізично, щоби після занять у школі робити на городі, тягати з грижею тяжкі мішки аж до міста, лагодити усе в будинку, здобувати паливо, давати собі раду з хворим батьком. Як мусило краятись її серце, коли, приходячи вже поночі додому, мусила часом піднімати з підлоги батька, що впав, ступивши невдало паралізованою ногою, і лежав годинами, бо не міг сам встати. А думки про мене? Про

них я не довідалася ніколи, але, улюблена одначка, я знаю, що вона переживала тоді...

В той час Україна ставала все ближчою, конкретнішою. Але сталося все не зовсім так, як я собі уявляла.

Драматична пригода в моєму особистому житті примусила мене несподівано прискорити свій від'їзд. Протягом двох тижнів я ліквідувала все своє мізерне майно, одержала український паспорт та візи, до речі, австрійську я мала з поворотом. Польський уряд odmовився пропустити, мене, очевидно, там не тільки знали, але і недолюбливали. Не звертаючи уваги навіть на вербальну ноту Йоффе з цього приводу, вони стояли на своєму, і я була змушена їхати через Німеччину, Кенігсберг і «польський кордон», Литву, Естонію – Москва! Проте раніш, як остаточно вирішити їхати на Україну, я мала ще серйозну розмову з Йоффе. Я спитала його щирої думки, чи потрібні на Україні такі люди, як я. Я мала там повчитись і знову їхати на роботу в Америку. Я одержала переконливу відповідь. Йоффе сказав мені чимало приємного щодо моєї особи і висловив упевненість, що моя подорож і робота принесуть користь.

Мій боже, як мало користи встигла я принести за ті два роки, що пробула на волі до свого арешту!..

Йоффе помилився, але не встиг також дізнатися про мій кінець, бо сам кінчив самогубством.

І от я на віденському дворці – це я востаннє виїхала і ніколи більше не повернулася до міста, що полюбила назавжди, яке стало мені рідним, де минала у злиднях, а проте була прекрасна, моя молодість.

Мене прийшли проваджати товариші – робітники, комуністи «Єдності». Були – Коссак, Корічонер, прийшли Геллери – подружжя, Полюга, мій давній друг. Всі вони залишалися там. Поцілунки, квіти, несподівано спів «Інтернаціоналу». Поруч до Берліна їхав цілий вагон молоді, і то вони співали.

Вагон рушив. Обірвалося закордонне життя цим разом востаннє. В Берліні я побувала на Унтер ден Лінден, в нашому посольстві, перебула день чи два в готелі, мала побачення в «Адлоні» з Фріцом Кортнером, славним у ту пору драматичним артистом, родичем моєї віденської приятельки; він хотів їхати на гастролі до Радянського Союзу і прохав мене довідатися про можливість та умови. Ми сиділи в кафе, а берлінці досить безцеремонно нас розглядали. Пог-

лянула я трохи Берлін, побувала чомусь у зоологічному саду і прискорила виїзд далі. Моторошно і гірко було мені на душі – скільки я мріяла про цю подорож разом з коханим, а тепер їхала сама і з розбитим серцем! То і не до Берліна мені було.

Взявши себе в руки, рушила на Кенігсберг. Там трапилася гумористична пригода, досить характерна для того часу: коли я виїздила з Відня, Юрко Коцюбинський попрохав мене передати для його сина Леля, що в той час виховувався у когось з друзів в Кенігсберзі, великого пухнастого плюшевого ведмеда. Оскільки поїзд зупинявся там на пару годин, я зібралася з вокзалу до міста, щоб завезти ведмедика до повпредства. На моє велике здивування, мені не дозволили цього зробити, бо я мала тільки транзитну візу через кордон, коридор. Гарзд! Я подзвонила до повпредства по телефону і незабаром до мого купе з'явився аташе, чи хто, і я передала через нього подарунок. Але через деякий час до купе з'явилися робити обшук. Щоправда, я мала звичайний, недипломатичний паспорт, але інших пасажирів нікого не обшукували. Смішним було те, що мої «гості» злякалися алюмінієвої скриньки, яка стояла на верхній полиці. «Знімійте!» – наказали вони. Я відмовилася брати будь-яку участь в їх діяльності, і вони з великою обережністю самі зняли і одчинили небезпечну скриньку, очевидно, сподіваючись щонайменше бомби. Перед їхніми очима була... холодна курка, яку я взяла на дорогу!

Потім потяг рушив у напрямку Негорелого, тодішнього кордону. Їхали через Литву. В дорозі сіла студентка, що їхала відвідати батьків. Дізнавшись, що я їду в Москву, вона з величезним зацікавленням почала розпитувати мене, а я з не меншим захопленням розповідала їй те, що знала з оповідань, книжок, газет, але чого ніколи не бачила сама. Ми не встигли оглянутися, як моїй співбесідниці з жалем довелося вже виходити.

Наближався кордон. Речі мої не викликали в дорозі зацікавлення, крім кофра, де було більше тисячі листів, які я везла з собою. На них дивилися всі переглядачі, але не читали, задовольняючись моїми поясненнями. Так само було і на радянському кордоні, і все своє цікаве і велике листування з моїми різними кореспондентами я привезла з собою без найменших труднощів.

«Закордон» скінчився – десь у березні-квітні я ступила на землю Москви. То був 1925 рік.

ВДОМА

Москва—Харків—Москва

1925—1927

МОСКВА

Я не пам'ятаю свого приїзду. Знаю, ніхто не зустрів мене – бо нікому було.

У Відні я дістала в Сергія Пашенка адресу його московської рідні та листа до них, обіцяла розповісти близьким про його життя, недавнє одруження.

Дивно, але я зовсім не можу собі пригадати перші хвилини свого повороту, ні подорожі, ні приїзду. Мерехтять лише якісь неясні картини прикордонного зворушення, останньої перевірки, а потім аж до самого Харкова тільки окремі уривки окремих епізодів – один з яких я наведу тут.

Решта розтанула в імлі – мабуть, надто було тоді зворушення думок, і вони подолали мене. Отже, Москву пригадую собі тільки звечора, коли я опинилася в Сокольниках. Поява людини «з того боку» була, очевидно, дуже незвичайною подією. В невеликім темнім приміщенні, з якимись заулками-кутками було повно тієї рідні. Мене зустріли гостинно і розгублено, примостили на якійсь великій скрині в коридорчику чи закутку і запросили до чаю. За великим столом сиділа велика рідня і жадібно слухала: за сина, за невістку, про закордонне життя. Вони обережненько спитали, якої національності невістка, і довідавшись, що єврейка, здається, зажурились.

В голові у мене крутилося. Вся подорож, останній час у Відні, це було наче в тумані. Не яснішим був шлях і на завтра. Цікаво, що були самі «координати», але найменшого уявлення про конкретне майбутнє не було. Я знала, що я їду на радянську Україну, на свою батьківщину, їду пізнати життя, щоб потім нести це

світле життя туди, де буде потреба. Поки що я уявляла собі – в Америку, до тих, що стали мені такими близькими, заокеанських братів, що хотіли знати так багато, а я... не могла їм в достатній мірі служити, саме тому, що не мала знання, досвіду, ба навіть ясної уяви про свій теперішній край.

А зараз – Москва. Від втоми я сліпала очима, блискучий самовар – давно не видане чудо, подвоювався, людські обличчя, голоси мішалися... Мене покляли спати, і я кам'яним сном проспала на своїй скрині першу ніч на радянській землі.

Другого дня я пішла просто поблукати по місту. Москва не вразила мене ані розміром, ані рухом: я щойно повернулася з великих міст, рух Нью-Йорка, Чикаго перевищував московський.

Ні, не це, не рух вразив мене. Я йшла тим самим майданом, де переходила не раз студенткою. Та сама площа, та сама товстенна стіна, навіть перекупки з пиріжками у кошиках видавалися мені тими самими, що і раніш. Повз мене йшли люди – юрба людей. Навіть не вдвляючись в обличчя, а тільки слухаючи їх мову, я відчула биття того пульсу інтернаціонального життя, про яке мала лише теоретичне уявлення. Якої мови я тільки не почула! Вже не згадуючи ті, де я була не годна навіть визначити, якому народові вони належать. І я йшла майданом, весна тільки зачиналась, був березень.

Передо мною знов стелилося життя, нове, невідоме, прекрасне, якому я мала віддати свої молоді сили. Отже, не марні роки навчання, тяжкий досвід еміграції, всі думки, шукання – ось він, мій шлях, задля

якого я порвала з товаришами минулого, що не хотіли, не зуміли зрозуміти того, до чого прийшла я. Вони лишилися по той бік, не схотіли взяти участь в активному будівництві своєї батьківщини. Вони воліли лишатися спостерігачами тяжкої праці, непевних перших кроків, важких помилок. Я не хотіла бути спостерігачем, критиком, я хотіла сама будувати, шукати, помилятися...

Я стояла в черзі і зайшла до мовчазного, урочистого мавзолею. Люди йшли невпинним потоком навкруги труни з блідим, строгим Леніним; а біля труни стояв, мов неживий, скам'янілий червоноармієць. Я вийшла з усіма на простір Червоної площі – у нас на очах блищали сльози. Чому? Я ніколи не бачила Леніна живим. Ніколи за життя на батьківщині не цікавилася його творами і тільки за кордоном, працюючи з Корічнером над перекладами його творів, пізнала його чітко, чисте мислення. Тільки там виростало в мені почуття глибокої пошани і ніжності, які викликали тут сльози на очах. Яка далека зміна менш ніж за десятиріччя...

Увечері я повернулася «додому» – в Сокольники. Знову співав сомовар, і шипіли обивателі. Мої хазяї недовірко-здивовано розглядали мене, слухали мої захоплені слова. А мене настільки переповнювали нові враження, що я захлиналася ними, і мені треба було ділитися пережитим – я не зважала, з ким. В той час мені здавалося, що вже в самій Москві не може бути ворожих людей!

«Мені так хочеться ще поглянути на Кремль, я не була там майже десять років!» – «Гм... – обізвалися господарі. – Оцього ви вже не побачите, як не бачимо весь час і ми». – «Та що ви, взавтра ж я буду в Кремлі!» – самовпевнено і наївно сказала я. – «Об заклад?» – обізався хтось. – «Згода!»

Другого дня я стояла коло вежі, що провадила до Кремля. Не згадаю вже, чи то саме там була Іверська Мати Божа, а тільки мене не пустили. Усміхалися, стискали плечима: «Так воно без пропуску не робиться». Пішла до якогось військового: «Ну, то дайте мені пропуску, та й усе». – «А чого вам до Кремля?» Мені був дивним такий допит. «Я хочу відвідати знайому». – «А кого?» – в'їдливо допитувався військовий. «Клару Цеткін», – сказала я.

Я справді мала передати їй привіт від невістки і хотіла бодай тут познайомитись з нею, бо в Штутгарті

не раз наші шляхи розминалися, і я ніяк не могла з нею стрінутися. «Я подзвоню до неї», – сказала я, бачучи недовірливу міну вартового. За кілька хвилин він з наказу Цеткіної вже випишував мені пропуск, і, тільки залишивши в нього портфель і партійного квитка, я вже чимчикувала порожніми площами та вулицями Кремля. Все було наче в казці про зачаровану царівну: Кремль спав. Жодної людини, жодного руху, – мертві палати, церкви, порожні закутки. Як то казали – не дзвонив цардзвін, не стріляла цар-гармата. Я йшла повільно, оглядаючи колись знайомі мені місця і дихаючи цією новою загадковою атмосферою. Мабуть, йшла я надто довго, бо коли одчинила важкі двері старовинного будинку, де жила Цеткіна, я побачила її вже на сходах – занепокоєну, що я десь заблукала Кремлем. Хто зна, може, вона мала більше підстав до занепокоєння, ніж тоді мені здавалося. Ми просиділи кілька годин в її просторах, світлих кімнатах на другому поверсі, згадали Штутгарт, невістку, внука, штутгартських товаришів, я розказала їй про свою роботу у Вюртемберзі по його містах – на користь голодуючих України, про мої подорожі, відчити; згадали про заворушення 21-го року, про штутгартські барикади; про діяльність жіночої Ліги миру та свободи, про Фріду Перлен, нашу спільну товаришку і приятельку. Вона познайомила мене з своїм сином Костею, з секретаркою, ми захоплено говорили про світовий жіночий рух... Чорні очі блищали так молодод – не пізнати було, що їй вже незабаром міне сімдесят. Я спитала її, на що варто звернути найбільшу увагу в Москві, бо я маю виїхати на Україну і хотіла б бачити найважливіше. Вона подумала хвилинку і сказала: «Подивіться на дитячий рух! Я дам вам записку до дитячого будинку мого імени».

Десь на Червоній Пресні, на Ваганьківському, я надібрала невеличкий двоповерховий будинок. Відшукала завідувачу, скромну нестару жінку, подала їй записку Цеткіної. «А, вас цікавлять наші діти! Ну що ж, подивіться на наше життя». Вона закликала якусь дівчинку років чотирнадцяти, мабуть, сказала: «Будеш показувати товаришу все, що її цікавитиме».

Я трохи розгубилася, я сподівалася пояснень завідувачої, якихось настанов. «Ходіть!» – сказало дівча. І ми пішли. Я трохи знала дитячі установи, захоронки у Відні, трохи пригадувала собі дорево-

люційні жіночі пансіони, інститути, інтернати, кадетський корпус. А такого, як оце тепер, я ніколи не бачила. Правда, діти були одягнені бідно, меблі були дуже прості, все давало відчувати великі матеріальні труднощі, як не злидні. Але не це вразило мене – бідні притулки «для бідних» я бачила. Тут вражало інше. Я дісталася в якусь дитячу республіку – діти урядували самі. Мій гід Міра провадила мене з приміщення до приміщення, і я бачила дітей, зайнятих своїми справами. Вони дивилися привітно, але не звертали на мене особливої уваги. Там була зала фізкультурних вправ, дітлахи виробляли свої штуки; в музичній кімнаті на бідненьких інструментах вправлявся оркестр, деінде дівчата прибирали приміщення... Найбільше мене вразила «редакція». В невеличкій кімнатці дівчата, молодша навіть за мого поводиря, майструвала черговий номер стінгазети. Кілька попередніх висіло на стіні. «Товариш журналіст з закордону», – оголосила Міра, представляючи мене дівчатам. Вони одразу оточили мене, покинувши роботу, і просто закидали мене питаннями. Не подумати, що то була якась дитяча цікавість до чужоземного. Нічого подібного! Вони задавали мені абсолютно дочерні питання з обсягу біжучих політичних подій, питання, на які мені не завжди було легко відповісти. Коли ми трохи познайомилися, я побачила, наскільки ці дівчатка поінформовані і, більше того, розбираються в тому, що відбувається у світі. Нічого подібного я ніколи не бачила та й не могла бачити. Переді мною був не якийсь поодинокий вундеркінд інтелігентської родини, вимуштрований для розваги гостей, це були прості безпритульні діти, назбирані після голодного року по країні! Після цього я вже не мала сили звертати пильну увагу на решту подробиць їх оповідань. Пам'ятаю, Мірі треба було чогось іти в справах до райкому Пресні, і вона взяла мене з собою. Там я бачила, як з нею, як із рівною, віталися дорослі, а часом і літні люди, на вигляд робітники, – вона представила їм мене, – як вони діловито з нею розмовляли. Між іншим, я бачила там кімнату з картотекою по всіх важливих питаннях, і в тій картотеці Міра самостійно орієнтувалася і виписувала щось, потрібне для газет. Мені ще не хотілося розлучатися з дітьми, і я з нею повернулася до їх будинку. «Лишайтеся в нас обідати!» – зашебетали діти. Я зняквола – таке мені аж ніяк не спало на думку.

«Лишайтеся!» – вмовляли вони. «Але ж ви повинні спитатися, як на це подивиться ваша завідуюча?» – «Ні, того не треба, ми запрошуємо самі!» – рішуче сказала Міра. Коли так – я лишилася на їх обід. Бідний то був обід! Убогіший за віденські обіди в благодійних студентських їдальнях, де мені не раз доводилося харчуватись. Водичка-суп, майже непомащена гливкенька каша з незрозумілої крупи, неприваблива скибка чорного хліба. Байдуже! Цей обід варили вони самі, самі розраховували раціони – самі запрошували мене як гостя! Насилу відірвалася я від моїх нових друзів і поїхала, обіцяючи dokonче прислати свій допис про них. Я дотримала слова, допис «Червона Москва» було надруковано в нью-йоркських «Українських щоденних вістях», передруковано в Канаді, я одержала це у Харкові і переслала пізніше у Москву, в дитячий будинок імени Клари Цеткін.

Червона Москва

День весняний був. З передмістя їду все ближче, ближче – вглиб до серця Москви – Кремля. Бачу вже стіни славетні, сиві; віками стоять, на Москву дивляться. Навкруги рух – навкруги юрба. Се не блискучий потік елегантного Парижу, не похмурі шерехи Берліну, се не муравлина штовханина Нью-Йорку, не стара російська гостинна, повільна Москва – се щось нове, незнане... Воно вражає, переймає, захоплює – йдеш вулицею і хочеться не дихати, не рушати, а тихенько-тихенько приглядатися, жадібно прислухатися до кожного слова, вдивлятися у кожне обличчя, щоб нічого не пропустити, нічого не стратити. Столиця інтернаціоналу – він б'ється у кожній краплині крові твого серця, Кремля!

Чути німецьку мову, італійські співучі слова, десь маячить барвистий східній стрій, он узбеки, стрункі грузини з великими мрійливими очима, то знов англієць, а от маленький монгол, китаєць, російський селянин в сорочці та лаптях, українці, білоруси, поляки... Але це не «багато людей різних націй», що зійшлися до одного міста, се – монолітно одною волею, одною думкою перейняте. І тягнуться вони до широких старих брам, де стоять на сторожі гострі шоломи з зорями. Відчиняється віконце – пропуск – і вони йдуть, виходять, кожний з єдиною думкою в очах. Поважні, ділові – з усього світу вони тут. Щоб потім поїхати знов – за тисячі кілометрів, через пустелі, гори, моря, до білих, жовтих, чорних братів і нести світло з

Кремля. Там, на околицях – ще Росія... Там ще сичить обиватель – націоналіст. Клене нові переможні хвилі, що міжнародним морем залили «іх» матушку Москву, і зробили з золотого Кремля столицю пролетаріату цілого світу, батьківщину кожного з тих, хто бореться за перемогу праці. В Кремлі церкви, палати. Он там, ліворуч, Грановита палата, палати Олексія Михайловича, Івана Грозного, тут був і Петро Перший. Стоїть «цар-пушка», що не стріляє, «цар-колокол», що не дзвонить... і нічого більше – оце й все, що лишилося. А праворуч сходи, а на горі три кімнати ясних, просторих, а в них старенька жінка з білим волоссям і молодими очима.

У вікно падає проміння і срібним павутинням осяє жваве обличчя. Струмком біжать слова – про жінок, про їх долю, про рух на сході, Кавказ, про нову книжку, про останню подорож, кілька слів спогаду про зелений привітний Штутгарт – і про Москву, і про нове будівництво, і про нашу Україну... Скільки вона знає, ця маленька жінка, скільки енергії, сили вона заховала в своїх молодих очах... Мова німецька... А вона, з білим волоссям – така рідна, наша. І стискаючи на прощання маленьку ручку, хочеться сказати так багато ніжної щирої подяки за ту годину розмови, якої не забудеться довгими роками. «Не забудьте ж перед від'їздом на Україну ще ознайомитись з нашим дитячим рухом», – і швидким кроком йде до столу, пише листа, шукає адресу.

Звідки стільки сердечности, уважності – до кожного, хто відвідує ясний покій, кожного, хто бачить Клару Цеткін, міжнародню провідницю пролетарського жіноцтва!

А на другий ранок іду дивитись дитячий будинок. Далеко, далеко, вже майже за містом. Розшукую керівницю. Вона дуже зайнята. «Знаєте, подивіться самі, огляньте все, потім запитайте мене, коли що зацікавить...» Чого ж кращого мені бажати? Прошу котрого будь з дітей показати мені будинок. Дівчатко іде зі мною. Я ще тільки другий день в Москві. Я вся ще – «з старого світу» – і для мене це – дитина. Товариш Міра з синіми оченятами в старенькій, не раз уже випраній перкалевій сукні. Але товариш Міра – член ісполкому. Вона має поважне личко і питає, чим я цікавлюсь. Мені так хочеться усміхнутися і спитати, чи вона грається з ляльками. Але здержуюсь і прошу показати все, що є ціле життя.

Минає три години, а дзвінкий голос все ще мені пояснює, і переді мною розгортається картина дитячої комуни. Вони вчать, це – профшкола. Бачу роботи: тонке шиття, прості сукні, білизну, гаптування – все. Вона оповідає мені, куди і на що видає гроші – все це вирішують діти самі. Я оглядаю спальні, класи, салю з маленькою сценою; хтось

миє вікна, якесь мале створіння вчиться на піано, одна заклопотана біжить на кухню – це дижурна. Оглядаю кожний закуток – всюди чисто, але всюди і бідно. Діти працюють самі – з праці вони вийшли, працює і для праці виховуються.

Життя нелегке – їх біля 60 тут, і роботи в всіх вистарчає. Малі рученята і мозолі мають часом. Йдемо до їдальні. – Лишіться сьогодні в нас обідати – запрошує мала «дижурна». Це тон господині – вона не потрібує нікого питатися, і я – гість цієї малечі. Сідаю на лавку, а біля мене гуде вулик. Імо якийсь борщ і пшоняну кашу, трошки м'яса і чорний хліб. От і все. А під час обіду розпитую, звідки мої нові товаришки. Більшість з голодних країн, загубились, мандруючи за хлібом, в інших повмирали батьки... стають перед очима примари голоду, всі жохливі сцени, чуєш з дитячих уст оповідання про не одну людську долю. Затихло все, споважніло – темний смуток заліг в кутиках дитячих уст... Згадався мені Брін Мор коледж, дівчата з золотої Каліфорнії, що рік тому в шовкових салонах оповідали мені, що в програм навчання входить також, як давати файв о'клок – і usługувати гостям... Згадалась американська блокада, всі труднощі праці на урятування від голоду... Багато дечого згадалось.

Але довго не мовчалося. Як малі горобенята накинулись на мене з запитаними – яка жага у них все знати, все бачити! Вони вже й так немало бачили, бо з'їхалися з усіх кінців Союзу. Але піонерська пісня каже:

«По морям, морям, морям
Сьогодні тут, а завтра – там...»

Цю пісню чуєш на кожному кроці і своєрідний мотив врізується в нашу пам'ять і мимовільно пригадується пізніше.

Діти поділяються на свідомих і безпартійних. Безпартійні це по більшості ті, що приїхали ще недавно. Вони також працюють в культурній комісії, читають, дискутують – і потроху вступають до піонерської чи комсомольської організації. Живуть всі спільно – жодної ріжниць, розуміється, нема. Тільки комунарки мають без порівнення більше праці. «Ісполком» – виконавчий комітет обирається як з тих, так і других. Але життям провадить, розуміється, ячейка, так би мовити, «комфракція». Мені хочеться поглянути на духове життя цієї дитячої комуни. Йдемо до кімнати ячeyки і товариш Міра показує мені стінну газету. Великі сірі аркуші зібрані за цілий рік. Я переглядаю одну, другу, десяту. Ми розкладаємо їх на столах, нарешті, підлозі і завзято читємо. Міра сама активний співробітник. Вона брала участь від першого незграбного аркуша, коли зачалося дитяче «селфговерnement», де кривими літерами в

«передовій» стоїть: «дівчата, давайте зачнем слухати в класі, чого нас вчать, і не будемо кричати і грубо відповідати»... як «програм», – аж до рівних рядків про вибори до Всесоюзного виконавчого Комітету (діти ходили навіть на зібрання, а у себе робили пробне голосування), з влучними характеристиками наших політичних діячів, подій в Союзі і за кордоном... За рік дівчатка проробили величезну працю над собою. Вони – активні члени держави. Діти – але якісь нові, незнані мені діти. Вони сміються, як срібні дзвіночки, бавляться, але коли мова йде про поважні речі – вони знають все, що діється навкруги, і не лишень знають, а мають свою думку.

Не затуркані діти села, не змарнілі над передчасною працею виснажені діти міста – це нові піонери budouчого, це «зміна», як вони кличуть себе – старим борцям. Зміна, котрої можна бути певним. І коли б сила Радянського Союзу не мала нічого окрім сеї молоді – то і тоді ми могли бути певні своєї перемоги. Ці руки не випустять волі. День минає так швидко, але вже час іти, знов дивитись життя, знов учитися далі.

Скоро Великдень. Міра йде до комсомолу брати картки на «комсомольський великдень», – представлення, зібрання. Ми йдемо разом в район «Червона Пресня», що все першою йшла в боротьбі, що не раз вкривалася барикадами і була полита кров'ю. Тепер це – минуле. Паризька комуна, комунари Червоні Пресні, товариш Міра... І здається мені, що це казка і не маю я сили перемогти себе, щоб не билося серце так швидко, щоб бути спокійною і урівноваженою.

Переді мною сая, в ній діаграми – годинами б на них дивитися і вивчати. На столі лежать портфелі, і на кожному напис: «вибори», «релігія», «інтернаціонал», «фашизм», «ліквідовання неписьменности», «анальфбетизму та інше... Ніхто не потребує гаяти часу, когось питати – приходять організатор, от як моя Міра, дивиться, що їй треба, має одразу список літератури, переглядає і знає вже своє діло. Оглянули салю, «Красний уголок», – може до парткому підемо, товаришу, – питає вона мене. І йдемо знов, і дитина-товариш провадить мене по кімнатах, де кипить праця, знайомить зі старшими товаришами, пояснює... За день я маю побіжний перегляд життя партійного – від дитини до сивого робітника, ветерана революції.

Перші дні в Радянськiм Союзі, перша незабутня весна...

Потяг летить рівниною, темрява дивиться у вікно – а перед очима все ще стоїть комсомолка Міра, мій товариш і провідник у новому життю...

«Українські щоденні вісті», Нью-Йорк, 1925 р. 23 серпня)

Вечері, повернувшись на ночівлю, знову за вечірнім самоваром я триумфально розказала моїм хазяям про свої відвідини Кремля. Охали, ахали, не вірили очам, а проте я виграла заклад. Тільки значно пізніш я зрозуміла їх здивування, тоді ж я пояснювала собі, що вони, живучи весь час в Москві, просто настільки інертні, що не хочуть затратити навіть стільки енергії, скільки затратила я, щоб відвідати Кремль, і тому не бувають там.

Далі я зайшла до якогось представництва, мені здається, начебто Українська республіка мала таке наче посольство, чи що. Там я познайомилася з невідомим мені письменником, як не милому, його звали Кость Буревій. Він дуже уважно поставився до мене, коли я розказала, хто я і що, і знайомив мене з Москвою. З ним я заходила до Комінтерну, щоб довідатися, як мені технічно перейти до членів партії Радянського Союзу. Раніше я і не подумала про це, та й тепер не надто добре це собі уявляла. Взагалі, весь той час я була як в тумані, і такі само туманні лишилися спогади про ці перші дні.

Час минав. З кожним днем Москва захоплювала мене все більше. Одного разу Буревій спитав мене, чи не погодилася б я поїхати працювати у представництві до Китаю. Спокуса була величезна: поглянути далекі, незнані краї; працювати в комуністичній установі – зрештою, приносити якусь користь, бо з усіма своїми мовами я являла собою деяку вартість за тих часів, коли серед комуністів траплялося порівнююче мало таких по освіті. А Буревій умовляв – здається, він сам мав також їхати. Вагання було сильне. Але коли я здумала, що це означало ще принаймні три роки на чужині, роботи без достатньої підготовки, коли подумала, що я ж обіцяла незабаром повернутися до американських товаришів, та ще коли зважила, як тягне мене до себе та китайська дипломатична діяльність, я відчула, як легко може статися, що я вже ніколи не повернуся на Україну. Буде праця знов на інтернаціональному терені, як було і досі, а вимріяна, так мало знана Україна відійде остаточно з реальности знов у далечинь, і тим разом, мабуть, безповоротно. Ні, нізащо.

Я не поїхала до жодних Китаїв, я навіть не пішла розмовляти про це – я нашвидку зібралася і вибралася в дорогу, подалі від спокус, від чарів Москви. Єдиний раз в житті Москва вабила мене до себе, і то як! Ледве втікла!

ХАРКІВ

Відтепер пам'ять повертається до мене: вагон – жорсткий, розуміється. Моя лавка надолі; навпроти мене якийсь солдат з бляшаним чайничком. На лавці поперек – якийсь недорізаний буржуй. Виплекані руки, інтелігентне обличчя, пристойний європейський костюм. Сидить і читає собі книжку, часом зиркає на мене, кілька разів пробував нав'язати розмову. Та де там! Нащо мені буржуї, я саме вибралася в країну пролетаріату, його хочу і маю вивчати, а не нещасні недобитки минулого. Я весело лопочу з солдатом, він бігає на станціях по окріп, ми п'ємо чай разом. Грошей в мене вже не густо – трохи дрібних та необмінена п'ятидоларова папірчина, оце й усе. Воно мене анітрохи не турбує. У кофрі лежить готовий рукопис перекладу Гермінії цур Мюлен, а якої книжки, вбийте, вже не знаю. Якесь дитяча, либонь. Оцей рукопис я негайно занесу до видавництва, от і матиму гроші на прожиток! Буржуй липне з розмовами. З мого лопотіння з солдатом він вже довідався, хто я, звідки і куди я їду. Тепер він питає мене, чи я маю де спинитися. Ніби як то? В готелі, розуміється. Якесь непевна усмішка освітлює його обличчя: «А коли не буде вільного місця?» Він починає мене дратувати, от вчепився. «Ну, тоді піду до Будинку колгоспника». Я вже літературно підкована, я знаю, що таке буває. «Ну, а коли?...» От надодів-надокучив, коли та коли. Все-таки він майже силоміць дає мені свою адресу. Знаємо таких! Оце воно і є, пережитки, оті самі. А не діжде, поганець!

Я лягаю спати і міцно сплю, аж відчуваю, хтось на мене дивиться. Це з сусіднього купе. Хлопець хороший, і в чоботях. Каже, журналіст, Лісовий. Проте він вже поговорив з буржуєм і якось посміхається, хоч і прихильно, проте таки з мене. Ну, нехай, українець, в чоботях... і я також усміхаюся. Аж ось і Харків. Я ще ніколи там не була. Поспішати мені, власне, нікуди, бо ніхто мене не жде. Беру кофри і повільно їду по перону. Аж ось і мій буржуй. Його зустрічає обіймами якась огрядна, нестара ще балабусте. Я мушу їх минути. «Сара, познайомся – ось товариш здалека вперше у Харкові. Я запросив її до нас, якщо не знайде притулку на ніч!» Сара привітно стискає мені руку і дуже гостинно запрошує до себе. Я дякую, і ми розходимося.

Принаймні одне моє обвинувачення буржую одпадає, він і не думав спокуситися на мою молоду вроду. Лишається в мене тільки класова нехоть, бо ж я приїхала, як добре вихований ідеологічно пролетар.

Здаю багаж до камери і їду до міста. Готель. Заходжу. На мій запит портьє заклопотано довідується, а коли замовляли номер? Діставши відповідь, заспокоєно каже: «Номерів нема». Всі мої дальші пояснення не справляють на нього жодного враження. «Замовляють за місяць, і то нема», – каже він абсолютно байдуже. Кретин! Це якийсь винятковий готель, напевно. Їду до другого, третього, розшукую Будинок колгоспника. Їду до установи, де працює Чечель, бо не маю домової адреси. Саме перший день Великодня, ніхто не працює. Може, просто збіг обставин і вихідний? Смеркає. Хоч і квітень, а ще негаряче. Гм... Що ж його робить? Десь є ще знайомі, але адресний стіл закрито, де ж їх шукати? Такої халепи ніяк не сподівалася! Буржуй! Нерадо повільно їду по записаній адресі. Невеликий будинок за церквою у вузькому завулку. Рипучі сходи, двері на першому поверсі. Дзвоню. Ну, так і знала! Двері одчиняє старий, не згадаю вже, чи з пейсами, але типовий купець дореволюційної доби. За ним негайно викочується горішком стара. У хусточці, вуха виглядають – ну чисто у нас з старого базару, тільки одягнені обоє з неабияким достатком. Виявляється, господарів немає, але вони попередили, що я можу прийти. Мене просять до кімнати. Це, очевидно, їдальня, бо на величенькому столі накрито вечерю, самовар блищить, лампа освітлює міщанське умебльовання, міщанський диван, де мені, очевидно, сьогодні доведеться спати. Виявляється, я таки дуже стомилась. І за дорогу, і за Москву. Очі в мене злипаються, класова витриманість якось блякне... Незабаром приходять мої нові знайомі. Привітно вітаються, дивляться на мене і вирішують, що мене треба негайно покласти спати. Сперечатися я не маю сили. П'ємо чай, про щось розмовляємо, мене частують з усяких слоївків варенням, самовар подвоюється у мене в очах, слова хазяїв зливаються в якийсь суцільний гомін, і я скоро сплю непробудним сном на гостинному дивані.

Я прожила кілька днів на тому дивані, користаючи з гостинности дорожнього знайомства. Моє перше теоретичне знання радянської дійсности підвело мене: недорізаний буржуй виявився директором державного банку, старим комуністом, а його балабусте – партизанкою громадянської війни. Наше знайомство залишилося й надалі, і ми завжди зі сміхом згадували мою ганебну помилку.

Наранок я пішла шукати Миколу Чечеля по його службовій адресі. Але це був Великдень, і я чомусь його не знайшла, хоч, здається, церковних свят вже не святкували. Знайшла я його десь на передмісті, мабуть, бо пам'ятаю невеличкий одноповерховий будинок, якісь паркани. В кожному разі, то не був центр міста, а якась бічна вуличка. Чечель виїхав десь років на два, мабуть, раніше за мене. Весь цей час ми листувалися, хоч і мляво, отже, особливих новин не розказав. Я дізналася тільки, де живуть наші віденці – Мазуренки та Шраги, і подалася на оглядини Харкова та харків'ян. З життя, роботи Чечель, здавалося, був задоволений; Відень ми, розуміється, тепло згадали, але він за ним та потойбічним життям анітрохи не жалував.

У мене кінчалися гроші. Я пішла до банку, обміняла останніх п'ять доларів – за державним курсом воно виходило досить жалюгідно, і я подумала, що час подбати і про це. В мене був закінчений переклад, і я його занесла до першого ж видавництва, яке стріла по дорозі. Було воно на Сумській. Я показала рукопис редактору, запропонувала його купити – так, як це робила за кордоном. Переклад редакторові сподобався. Він сказав, що може мені заплатити по 35 карбованців за аркуш. Книжка була невеличка. В порівнянні з тими літературними гонорарами, що я одержувала у Відні, ціна мені видалася прекрасною (через кілька місяців за аркуш перекладу ДВУ мені платили вдвоє, але я не мала уявлення про такі суми). Я погодилася і чекала грошей. Проте мій купець сказав, що заплатить десь через місяць. Я спокійно взяла в нього з рук свій крам і сказала, що не звикла боргувати видавцям, гроші мені потрібні сьогодні, отже, я понесу деінде. Він глянув на мене якось здивовано, посміхнувся і... заплатив. Я не пам'ятаю, хто був цей порушник харківських звичаїв, але я переможно тримала в руках гроші, які забезпечували мені принаймні місячне існування.

Отак живеться в Радянському Союзі, є голова на плечах, і письменник чи перекладач не пропадуть. Не пропаду і я. В прекрасному настрою я почимчикувала далі, вгору по Сумській. На лівому боці вулиці була редакція «Вістей».

Темні і бруднуваті сходи. На другому поверсі хід до редакції. Одразу велика непривітна кімната секретаря – ним був дуже привітний Федь Таран, і кімната ставала кращою. Ліворуч був редакторський кабінет. Оце вже ніяк не було схожим до Відня. То була вузька продовгаста кімната з одиноким вікном, щоправда, на вулицю. Одразу проти дверей стояв редакторський стіл, перед ним два стільці. Було так вузько, що між дверима і стільцями ледве можна було пройти до решти кімнати. Там стояло кілька стільців і старий низький диван, який нещадно прилипав своєю цератою (або, як у нас кажуть, клейонкою) до всіх, хто тільки сідав на нього. За столом сидів Євген Касяненко, який був тоді редактором «Вістей». А в кімнаті було повно людей і диму. Я коротко розповіла йому про себе, а одночасно і решті присутніх. Мене прийняли дуже тепло – Касяненко закінчував писання передової, я розмовляла з усіма «в кутку», на чорному лаковому дивані. Чимало днів, вечорів минуло в цьому такому дорогому для спогадів, а такому непривітному для ока закутку. Хто саме був того першого дня у «Вістях», не знаю, але там я познайомилася з Грицем Петренком, що відав пресою у Наркомінсправі України, Олесем Досвітнім – старшим редактором Всеукраїнського фотокіноуправління, фейлетоністами «Вістей» – Остапом Вишнею, Петром Панчем, поетами Майком Йогансенем, Валеріаном Поліщуком, Михайлем Семенком, Юліаном Шполом – Мишком Яловим, Христовим і, нарешті, Миколою Хвильовим. Там же, у «Вістях», був секретарем Федь Таран. Частенько забігала Катя Філатова, мабуть, чи не перша жінка-більшовичка, яку я зблизька побачила. Була вона як з агітплатату. І, що мене незвичайно вразило, здорово матюкалась. Сама малесенька, сухенька і молода ще. Здавалося, що то на сцені, і це просто її роля. Ніде правди діти, мату було чимало!

Мене оточили зразу увагою, розпитували про мої плани і негайно ухвалили примістити мене до редактуру ВУФКУ, до Сашка Досвітнього. Розуміється, того вечора в мене в голові лишився тільки туман: стількох я

побачила, пізнала тих, котрих знала з маленьких книжечок, що позичав мені Юрко Коцюбинський, що їх ми читали в моїй кухні на Шіманіштрассе у Відні. А це – живі. Молоді, завзяті, а навкруги вир редакційного життя. Та й не тільки «редакційного». Там і ДВУ з «папашею» Пилипенком, молодим папашею, гарним, з лукавими карими очима та шовковим козацьким вусом... От «Книгоспілка» і Олекса Слісаренко, от карикатурист Сашко Довженко, от молодь, що з'являлася рідше і не сиділа цілі вечори: Юрочка Яновський, Коля Бажан, Володя Сосюра. Був і Копиленко, і Микитенко, була, скажемо, «уся Україна». Радянська, розуміється. Приїздив Наум Калюжний, Кулик, але того першого року не згадаю, чи були одразу, чи з'явилися згодом. Був і Аркадій Любченко, бував зрідка Лесь Курбас, часто – Микола Куліш, Борис Ліфшиць, тоді голова ВУФКУ, і Микола Любченко (Кость Котко) – редактор «Комуніста», і «Фуся» Фурер – «Вісті» були клубом культури, і не було там спокою тільки одній людині – господарю, редактору, «папаші» Касяненкові. Він безпорадно поглядав на той хаос навкруги крізь золоті окуляри і писав, писав – вечорами, звичайно, передову.

Бувала і я у «Вістях» щовечора. Це був мій дім. Яюсь одразу я почула себе своєю. Тепер, коли минуло стільки років і таких років, коли загинули майже всі ті «завзяті», я ледве-ледве, потроху, по спецфондах та літрозвідках намагаюся проаналізувати для себе ті угруповання, ті «Плуги», «Гарти», ба навіть ВАПЛІТЕ, найближчу мені особисто групу. Певне, що вони були різні. Але люди були в них ті самі. Тобто не було в них якихось особливих ідеологічних прикмет, і вони могли свобідно ввійти з рівним успіхом до першої-ліпшої з тих літературних організацій. Бо всі були українцями, всі – комуністами. Коли ж по-різному уявляли собі певні нюанси – але не більше – шляху до спільної мети, то це лише збагачувало рух. Люди думали, сперечаючись, змагаючись, йшли далі, і, мабуть, коли б жили, шляхи мінялися, світогляди не застигали б у «приписаних» формах, і історія заощадила б собі ганебний період повного ідеологічного застою. Скільки з них було сміливих, скільки з них не боялося думати і висловлювати свої думки! Важко, розуміється, тепер запевняти, що з них було б, але самий факт, що нікого, майже таки нікого з них нема, свідчить про їх

нескореність. І це добре, далеко краще за нас знали і розуміли ті, що їх нищили. Власне, завзятість їх переконань полонила тоді мене.

Але, вертаючись до розповіді: другого ж, як не того самого вечора, мене забрали на якесь віче протесту проти польських знущань у Західній Україні. Я зовсім не пам'ятаю, яке це було приміщення. Знаю тільки, ми прийшли, коли в залі було повно людей, і ми крізь натовп пройшли на сцену. Чомусь мене посадили до президії, але там сиділо чимало тих же «вістанських» людей, і я не звернула на це уваги. З зацікавленням слухала промовців, пригадуючи – порівнювала, адже тільки рік тому відбувалося таке ж по змісту віче, на якому я виступала з промовою в Нью-Йорку. Репортаж про це було надруковано, власне, мабуть, передруковано у Києві.

Промова другого дня з'явилась в «Більшовику». Нещодавно мені прислали друзі фото з архіву.

Закардонне життя

Українські робітники в Нью-Йорку протестують проти знущань Польщі.

Українські робітники міста Нью-Йорку на масовім мітингу 20 квітня винесли протест проти насильств польської шляхти над населенням в Західній Україні.

Помимо того, що був робочий день й лиха погода, велика зала будучого Українського Робітничого Дому була повна. Кождий свідомий український робітник й робітниця прийшли, щоб запротестувати перед робітничим світом проти знущань польської шляхти.

Промовляти т.т. А.Дмитришин, Князевич і Др.Надія Суровцова, яка приїхала з Європи на міжнародню конференцію женщин-пацифісток, що відбулася у Вашингтоні.

Промова Суровцової надзвичайно заінтересувала присутніх. Вона розказала про життя-буття української еміграції в Європі та її еволюцію за той час і скарактеризувала кілька політичних груп європейської еміграції, а головню спинилася на тій, яка вийшла з Великої України.

«Як тільки опустила та еміграція рідну країну, – говорила Суровцова – вона вірила, що робить це для добра свого народу. Осівшись за кордоном, далеко від свого народу, еміграція плекала ілюзії, що без неї не може бути України. Коли доходили до еміграції часописи і

України, література, з якої можна було довідатись про дійсний стан там, еміграція й читати їх не хотіла, з огидою відкидала, глумилась над нею, мовляв, пишуть в ній зрадники народу».

«Але життя пішло своїм шляхом – ми й не оглянулись, як на Україні твориться робітничо-селянська державність, понад голови усім її противникам, своїм і чужим. Сильна воля робітничих і селянських мас перемогла усі труднощі; господарчу руїну, голод і прочі лиха. Україні починає світити сонце, робітниче сонце, яке декого пече. І аж тоді частина еміграції очулася і хоча й пізно та все таки почала читати ту пресу, що колись з гордістю відкидала, і літературу з України. Еміграція почала переконуватись, що на Україні твориться усе те, що потрібне для українського народу. Отже й не диво, що очі тої еміграції тепер звернені на Радянську Україну».

Суровцова переказала про знущання польської шляхти над українськими робітниками й селянами, а навіть над студентами, та звивала усіх присутних допомогти їм.

Присутні нагородили Суровцову гучними оплесками. В кінці мітінга було ухвалено резолюцію.

Українці, робітники і робітниця міста Нью-Йорка, протестують перед робітництвом цілого світу проти поневолення українських селян і робітників на тих територіях Західної України, які знаходяться під окупаційною владою капіталістичних держав. Протест звернений в першу чергу проти польської влади, в безпощадних об'їмах якої знаходиться коло вісім мільонів трудового українського народу, більша частина західно-українських земель.

Подавши фактичні відомости, резолюція закликає зорганізованих робітників цілого світа підняти свій голос і ужити своїх впливів в обороні жертв панського імперіалізму.

«Ми звертаємось головне до робітничої класи Америки і тих країн, протестує віче, де правительства мусять звертати увагу на слушні домагання робітників і силою свого впливу можуть причинитися до забезпечення людських прав для населення Західної України.

Ми звертаємось також до робітників і селян Радянських Республік, зокрема до правительства Радянської України, з домаганням вжити відповідних заходів для визволення тої частини українського народу, який живе в межах капіталістичних держав, остаточно розв'язати справу поширення границь Радянської України на всі українські території».

Ми певні того, що скоро прийде кінець поневоленню наших братів в Старім краю і що увінчається успіхом їх боротьба проти спільного ворога всіх працюючих світа. Ми

і страждаючі наші брати в Західній Україні звертаємось до зорганізованого робітництва і до робітничо-селянських правительств з протестом і закликом о допомогу».

Збори собі йшли, не зчулася, коли голова раптом сказав: «А зараз виступить американська письменниця Надія Суровцова». Я аж захолола. Ніхто й словом не попередив мене, та й, гадаю, це таки був експромт. Промовляти на Радянській Україні! Яке то було щастя для мене – тепер я вже почувала себе цілком в шерегах комуністів.

Правдоподібно, я повторила свій виступ у Нью-Йорку. Тепер мені цікаво, що саме тоді, за такої тяжкої негоди в Галичині, я висловлювала віру в Соборну Україну, в те, що обидві України неодмінно будуть разом. Віче винесло резолюцію такого змісту. Так ішла провідна лінія юнацьких студентських мрій лєнінградського, тоді ще петербурзького підпілля, через еміграційний Нью-Йорк аж до сучасности. Ідеї, що вважалися еретичними, екстремістськими, шкідливими для загальної «політичної лінії», за наших днів стали дійсністю. Тепер залишається, може, складніша частина того завдання – «соборність» інтелектуальна. Бо різні, ой різні ще наші злучені України, і чимало треба кожній з них запозичити в другої...

Так от це несподіване віче було початком мого життя на рідній землі. Справу з роботою уже було полагоджено. Я мала стати редактором ВУФКУ. Пішла поглянути. ВУФКУ містилося на розі Пушкінської, редакторат на другому поверсі. Темним коридором, а тоді котрісь двері ліворуч – і маленька кімната. Там вже працювали: старший редактор Олесь Досвітній, з яким я саме познайомилася у «Вістях», весела сонячна людина, жвавий, рухливий і гарний з лиця. Крім нього, було ще троє: Таня Польська, молода жінка типу радянської суфражистки, так би мовити. З вдачі стримана, трохи якась саркастична, з досить окресленим бажанням бути оригінальною, головним чином, у побуті – була вона, наскільки не помиляюся, в той час безпартійною, але не тому, що належала до реакції, а навпаки, мала погляди типу комуністів-анархістів. Тоді я, розуміється, її зовсім не знала, згодом довідалася про деякі подробиці з її особистого життя. Перше, що було новим – це легальне, чи точніше, одверте співжиття з двома чоловіками. Одним був Левко Ковалів, що

очолював радіо, другим – головний прокурор, а пізніше нарком юстиції, Михайлик. Так і жили вони втрьох у спільному помешканні на площі Рози Люксембург, здається. Кожний мав окрему кімнату, була спільна їдальня. Таня запевняла, що заздристи межі них нема, а щодо решти, – мовляв, новий побут. Мені якось не йнялося віри, і пізніше я таки вважаю, що переконалася у слушності своїх сумнівів. Вони ж таки, оця Таня і Левко, належали, ще живучи у Києві, до організації «Геть сором» і першими голі пройшлися Хрещатиком і зайшли до трамвая. Звідти їх, щоправда, висадили і, здається, запровадили до міліції. Про це розповідала мені колись згодом вона сама. В її кімнаті на стіні висіло її велике фото, зроблене Ковальовим, який був добрим митцем у фотографії, на якому вона була голісінька. Збудована вона була прекрасно, але така оздоба приміщення була принаймні надто модерною. Освіту вона мала, здається, вищу, комерційний інститут, чи що, у Києві. Оце була перша з моїх співробітниць. Далі йшли хлопці – Коля Бажан та Юрочка Яновський. Це були поети. Кожному було років по двадцять з чимсь, але виглядали вони ще молодшими. Столи їх стояли поруч, і я завжди могла дивитись на них разом. Бажан був кучерявим, з великими синіми очима, пухкими устами – чисте янголятко з Дрезденської Мадонни. Юрочка був вищий, стрункіший, з гладко зачесаним також темним волоссям і карими очима. Стриманий, поважний.

Відносини між нами були дружні. В перерві траплялися розмови. Щоправда, дружба з Яновським трохи похитнулася, і то з моєї вини. Раз хлопці розповіли романтичну пригоду, як вони обоє проводжали містом якусь красуню, десь лізли вікном чи під вікном ждали – от не згадаю вже, що саме. Але пам'ятаю, як реготали ми з Танею, та й самі хлопці. Проте згодом, коли я розповіла про цю пригоду у «Вістях», Яновський, очевидно, образився і ставився до мене з певною «прохолодою». Може, й справді там з нього посміялися? Отже, не подумавши, я стратила приятельство хорошого товариша. З Бажаном було простіше – він був уманчанин, так би мовити, земляк. Я знала його батьків, вони знали моїх. Коли Микола надто довго не писав додому, його мама приходила до моєї по новини. Коли неспокій ставав нестерпним – раз надіслала мені телеграму: «Що з Миколою?» А раз приїхала до Харкова, і я, заспокоївши

перед тим у мене вдома, відпроварила її до «комуни», де жив за того часу її Коля разом з Яновським у майстерні Довженка. Що воно було, трудно сказати – просто величезна порожня кімната на другому поверсі якогось панського будинку на Пушкінській, очевидно, відібраного від власників і розподіленого серед пролетаріату. Меблів у тій комуні я щось не пам'ятаю, начебто було спартанське залізне ліжко і незрозумілі дерев'яні підмостки, чи то для «натури» Довженка, що був тоді, в основному, художником, чи для заміни відсутніх пристосувань для сну. Господь їх відає, як там хлопці вже жили. Відпроварила Бажанову маму, і вона була щаслива вже з того, що нічого її скарбу не сталося. А клопоту за тих часів він, мабуть, завдавав їй чимало, та й хто з нас не робив того своїм стареньким? Батько Миколи був штабс-капітаном і, казали, церковним старостою у воєнній соборі. В кожному разі, коли мене тепер випитують, чи, бува, Бажан не єврей, я рішуче заперечую на цій підставі.

Робота наша полягала в розгляді та рецензуванні кіносценаріїв. Справа була нова, бажаних писати – чимало, і часом у нас бувала справжня облога сценаристів. Досвітній розподілив кожному з нас певного типу – пам'ятаю, були дитячі, селянські та ще якісь. Автори траплялися найрізноманітніші. Ото прийде якась ватна бариня з «бувших», принесе щось у стилі оповідань Чарської і ніяк не може зрозуміти, що тепер воно аж ніяк не надається: «Но почему же? Ведь это так мило!» Хлопці доходили до розпачу, з усіх сил стримуючись у межах коректності. А то прийде хлопчина з села чи робітник з заводу. Принесе грубезного зошита: «Ось!» Читають, читають, а коли приходять за відповіддю, то чуєш гірке: «Так як же не піде, коли воно все правда? Це ж все моє життя!» – і б'є себе у груди. І жалко ж, і гірко як разом з тим нещасливим автором, і трудно, неможливо пояснити так, щоб він сам це зрозумів. Поруч із нашим кабінетом був кабінет Ліфшиця, що очолював ВУФКУ. До нього ходили не тільки автори, а й актори, яких з тих чи інших міркувань не брали на постановки. Ото як ставили «Кіру і Кіраліну», все приходила якась вже підстаркувата розмальована актриса, прямувала до кабінету і починала облогу: «А почему же...» Ліфшиць, людина м'яка і лагідна, не знав, як її позбутися.

У ВУФКУ пробували свій талан як сценаристи і наші редактори: Бажан, Яновський і наш «плакатист», згодом такий видатний діяч кіномистецтва, Сашко Довженко. Писали сценарії і ми з Марійкою Романовською, і стара, відома письменниця Христя Алчевська не минала нашого кабінету. За якийсь час моєї праці одного разу ранком, коли я прийшла на роботу, в кімнаті навпроти мого стояв новий стіл, а при ньому сидів невисокий кремезний кучерявий білявий чоловік. То був наш новий колега-співробітник, автор і актор з відомого за тих часів фільму «ПКП», Юрко Тютюнник.

Юрко Тютюнник, отаман загонів, що боролися з Радянською армією, мав чимало ворогів та прихильників. Про цього ватажка розповідалося пошепки та вголос у нас і за кордоном. Постать досить легендарна. Я почула про нього вперше на засіданні Національної ради, коли голова її, колишній військовий міністр Петлюри, генерал Греков, доповідав про сили, сконсолідовані на Україні для боротьби з більшовиками. Як не помиляюсь, то рада навіть зверталася до нього з якимись патріотичними закликами. Чула я про Тютюнника і в зв'язку з кривавими єврейськими погромами, у яких було обвинувачено його та Петлюру. Трошки пригадувала собі молодого вояка ще за часів свого перебування в Києві. Знайома з ним не була – і от тепер довелося зустрінутися. Чули ми, що він нібито добровільно перейшов на радянський бік, одержав амністію уряду і погодився заграсти у вищезгаданому фільмі ролю самого себе. Той фільм я бачила. Його літери ПКП розшифровувалися: «Польща купила Петлюру» – на той час проблема була актуальна, зроблено було картину під документальну, а участь Тютюнника надавала ще більш реалістичного характеру. На екрані він був точнісінько такий, як у житті: випростований, з точними, різкими вояцькими рухами і з кам'яним, невизначним, правильних рис обличчям. Його поява усіх нас здивувала, зацікавила. Найбільше, мабуть, мене, людину все-таки «потоїбичну», що знала його в більш складній, так би мовити, духовій концепції, ніж його знали спрощено-плакатно тут: бандит, головоріз, погромщик. Навряд чи він таким був, хоча об'єктивно обставини не раз його виставляли в таких ролях.

Мене надзвичайно цікавило, чи його поява була зміною світогляду, чи тактикою. І от колись, а загалом,

крім зустрічей і розмов по роботі, я не пам'ятаю, щоб хтось з нас з ним стикався, його спитала – віч-на-віч, розуміється, – як він собі уявляє майбутнє, коли дійсність буде для нього не до сприйняття. «Я знайшов шлях сюди, знайду і звідси», – відповів він. То була одинока, дуже лаконічна, але цілком ясна розмова між нами. Шляху назад, як я довідалася багато років пізніше, він не знайшов. Жив він у Харкові з родиною. Одного разу в якійсь кіносправі заходив до мене додому, але жодних розмов ніколи не підносив. Мовчала і я. А інші? Не знаю. Проте атмосфера на роботі була цілком коректна. Отак опинилися в одній кімнаті завязті ідеологічні вороги.

З Марійкою Романовською ми зробили дитячий сценарій «Сон Василька». Була вона тоді ще зовсім молодою, здається, молодшою за мене. Сюжет сценарію був виробничий: дитина у сні бачить розповідь забавки-паровоза про те, як він народився на світ. Отоді я вперше опинилася на ХПЗ. Показала свій пропуск, і мене пустили напризволяще блукати цехами. Одразу ж над моєю головою пролетіла страшенна металева плита, потім десь поруч щось засичало, зашипіло, десь блимнуло в очі... Щось, мабуть, не дуже виробничим вийшов у нас цей сценарій. До постановки його, проте, прийняли, а чи ставили, того вже не знаю.

Було ще чимало молоді у ВУФКУ – от був режисер Калюжний. Кажуть, він пізніше став видатним майстром і загинув під час «культу». А тоді це був просто гарний великий кругловидий веселий хлопець. Стажувався він тоді на наукових зйомках і знімав саме ховрашків – це як боротися з ними тощо. Приходить одного разу з зав'язаним пальцем. «Що таке?» – «Проклятий ховрашок, виробнича травма». Виявляється, треба було зняти ховрашка «крупним планом». Посадили його під скло. Тільки почав робити апарат, заторохотіло, «актор» злякався і негайно закопався у землю; треба ж було показати спокійним. Тоді ото надумали дати йому наркозу. Дози не знали, і ховрашок подох. Тоді Калюжний зважився на героїчний вчинок: ухопив ховрашка і тримав, щоб його зняли. Але той прокусив йому пальця аж до кістки і втік. Не знаю вже, як було далі, але розповідь про ховрашкові пригоди розважала весь наш сценарний сектор.

Через деякий час Ліфшиця змінив Хелмно. Його чомусь не любили. Мабуть, саме тому, що Ліфшиця любили, і коли його забрали, ніхто не міг вже нам догодити. Був він неформальний якийсь, похмурий, вдавав начальника, з нами не спілкувався і взагалі був людиною чужою. Отак собі, директор, та й годі. Був ще Нечеса – того пам'ятаю тільки по зовнішності, матрос. У виробничому відділі працював старий фахівець Мазо та порівнюючи молодий Паніч. З останнім я часто зустрічалася, бо в той час ми купували закордонні фільми і існувала спеціальна комісія для того. В неї входив представник Головліту, виробничого сектору – Паніч, і від сценарного – я. Коли прибували фільми, ми повинні були їх переглядати. І от зранку до вечора, весь робочий день, що тривав тоді від десятої до п'ятої, ми сиділи в якій-небудь порожній холодній залі кіно. Немає нічого огиднішого за порожні кіно вдень. Пахне курявою, по підлозі часом пробігають щури... Деркоче тільки апарат, та мерехтять перед очима стрічки фільмів. Ми переглядали їх за змістом, художністю та рентабельністю. Ті, що ухвалювали до купівлі, я перекладала, бо фільм ще був тоді німий і промовляли написи. А технічний, виробничий сектор різав невідповідні уривки і монтував решту докупи. Так йшли в нас закордонні фільми. Своїх було обмаль. Існувала Одеська кінофабрика, і оце звідти і почалися українські фільми. Туди поїхав Довженко і ще кілька молодих режисерів.

За тих часів було поставлено уперше фільм про Шевченка – я пам'ятаю його ще на громадським перегляді. Часто ми дивилися картини і в кабінеті у ВУФКУ, туди приходили «вістянці», взагалі, справа кіно була тоді не «відомствена», а громадська. Цікаві справді часи! Адже так було не тільки з кіно. Всім було до всього діло: ніби вхопивши владу до своїх рук, люди хотіли самі господарювати на своїй батьківщині, і всю цю господарку, від великого до малого, доглядали, критикували, доробляли і завзято сперечалися. Не було тої понурої одноголосности, що з'явилася згодом та триває і досі. Одноголосними пригадую собі тільки протести проти дій в Англії, Польщі, про допомогу яким-небудь страйкарям тощо, та у виборах почесних президій, яких, до речі, також бувало значно менше. Причому суперечки були настільки природними, що

усвідомила я їх тільки аж тепер, так би мовити, «в свинячий голос».

Жила я вже тепер не в «недорізнаних буржуїв», а у Густава Густавовича Дібольда, видатного агронома-науковця по насінництву, брата уманської учительки, що була у нас в родині і приятелювала з мамою, наскільки взагалі можна було б так сказати при маминій замкненій в собі вдачі. Я написала додому, що я вже аж у Харкові, і мама винайшла мені тимчасовий притулок. Дібольди жили на вулиці Артема, мали гарне помешкання з трьох великих кімнат, і знов на мою долю припав диван у ідальні. Я там же і харчувалася. Дружина була милою господинею, значно молодшою за чоловіка, завжди заклопотаного то працею на посаді, то науковими роботами у кабінеті. Маленька улюблениця, дочка Іра розважала батьків і... докучала мені. Хотілося мати власний куток. Бодай вже тому, щоб не почувати себе зв'язаною часом повороту додому. Адже найприємнішими були години по роботі, «вістянські» вечори, які часом затягалися довгенько. Та й театр – отой «Березіль» Курбаса, що причорював мене ще в Києві. Тепер я познайомилася і з самим Лесем, і «живий» він мені сподобався не менше, якщо не більше, ніж на сцені. Я розпитувала товаришів навкруги, всім жилося сутужно, хіба лише один Касяненко мав велике і гарне приміщення, але навіть на думку не спадало проситися до нього в комірники. І я продовжувала життя на дивані.

Трохи впорядкувавшись з роботою, я взяла дозвіл на поїздку додому на кілька днів. Батьки так ждали цієї зустрічі, я також, хоч і побоювалася її. В Києві я зустрінулася з двома двоюрідними сестрами, полтавською ріднею батька. Ким ми доводилися, важкувато сказати, але, мабуть, дід та баба були братом і сестрою. Проте одна з них, Віра, була близькою людиною мамі, вчителювала до одруження в Умані, і хоч була значно старшою за мене, все одно сестра. От до неї я і зайшла тоді в Києві у вільні години між поїздами. Віра нещодавно овдовіла, в неї лишилося двоє дітей, хлопчику років 10-12, школяр, та кароока, схожа до неї дівчинка Ліда. Посиділи, погомоніли. Друга сестра, Лара, була повною протилежністю гарній, серйозній та смутній Вірі. Може, навіть фах відбився на їх удачах: Віра була вчителькою, математиком. Потім одружилася під

Москвою з дуже заможною людиною і стала зразковою дружиною, матір'ю, аж до смерти свого чоловіка, а тоді знов повернулася до вчителювання та виховання дітей. Лара не була красунею. Після першого виховання в провінційній лубенській чи роменській родині дядька вона опинилася вихованкою свого хрещеного батька, князя Долгорукого*, аж у самому Парижі. І вернулася вже на весь вік парижанкою – елегантною, пікантною, поверховою. Так і не знайшла собі місця на рідній землі. Незважаючи на її поверховість, зустрічі з нею були мені приємні, хоч стрічалися ми лише кілька разів. На більше не вистачало ні часу, ні бажання обох сторін. Оце й були мої одинокі родички у Києві.

Поїхала я до Уманя. Перше зустріла маму. Міцно пригорнулася, і слів навіть не могла знайти. Кріпка і міцна була наша любов, довга та мовчазна розлука, стримана, без сліз, була радісна зустріч. Батько був уже сім літ хворий, і мама пішла його попередити, підготувати, а я тим часом ждала в другій кімнаті. Нарешті мама вийшла і пішла десь по господарству. Коли вона повернулася, непокоячись, як відбулася зустріч, вона застала нас у завязатій суперечці – батько доводив, а я не погоджувалася, потім доводила я, а він не складав зброї. Мати тільки руками розвела – сім літ розлуки!

Але тепер у нас з батьком було далеко більше спільного в поглядах, ніж тоді, як ми розлучалися. Різніми стежками ми прийшли до однакових переконань, і тепер суперечки не мали «принципального» характеру, бо в основному ми були згодні. Щоправда, я, на його думку, та й насправді, була надто «західною», і він дещо підсміювався лиш з «європейки». Час минув блискавицею, треба було вертатись до Харкова. Батьки лишались знов, як і колись, тільки я їхала вже не на навчання, а на справжню роботу, знов повертаючись до бурхливого життя своєї батьківщини як її рівноправний член.

Світило сонце, весна, українська весна зустрічала мій поворот. А вдома начеб нічого не змінилося. Ті самі кімнати, меблі, квіти, ті самі берізки й тополі під вікнами, тільки частину кімнат займали квартиранти. Я не встигла й розглянутись гаразд, як уже знову була в Києві, а там і в Харкові. Наближалось перше травня,

перший мій день на батьківщині як комуністки. Він був для мене потрясаючим.

Тепер, через сорок років, я не зумію передати безпосередність відчущань того дня – я цитую просто те, що було надруковано в «Нью-Йоркських щоденних вістях» 27 травня 1925 року.

Перше мая на Україні

Коли б... Коли б могли це все побачити, товариші!

Цілий день, і довго-довго вночі палило мене одне бажання: коли б мати тисячі рук і простягнути їх за океан, міцно-міцно стиснути, і сказати: – Ми можемо бути щасливими, товариші!...

Рік тому в цей час я стояла на березі Ніагари, дивилася на білий могутній потік, що нестримною лавою падав у прірву, обсипаючи мільонами перлин, заглушував усе навкруги.

Сьогодні... сьогодні я була тут.

І ніколи в моїй душі не співало стільки пісень, ніколи так ясно не світило сонце, і так радісно, буйно хотілося жить.

Перше мая вдома, перше мая на Радянській Україні... Свято робочого люду, свято перемоги!

Сонце недавно зійшло. В повітрі ще стояло зеленкувате проміння, співали птахи, все навкруги було повне пахоців, молоді берізки – їх так багато тут! – ясні, ніжні листочки тополя. На вулиці ще не було нікого. Я йшла зі своїм товаришем, співробітником редакції «Комуніст», щоби поглянути свято у самому серці пролетарського Харкова на паровозному заводі. Трамваї не ходили. Перед нами було немало кілометрів, і шлях назад до міста. Ось уже вийшли за місто. Мягонька земля вгиналася під ногами. Перед нами стелилися передмістя, низенькі хатини, перемішані з високими коминами фабрик, а за ними степ, широкий, безмежний наш степ. Як небо, як море, як Україна. Ішли якимись ярами, переходили через маленьку річку, потім минули робочі дома, зграбні червоні будинки, упорядковані, як найкращі мешкання Європи. Коло них – зелені.

Тут уже все ворушилося. Нарешті перед очима виріс великий комин паровозного заводу. Стали. Через низеньку браму ввійшли до подвір'я. Воно прибране прапорами. Посередині збудована трибуна, а коло неї пам'ятник, бюст Леніна. Навкруги гуло, як джмелі. Стояли старі робітники, жінки-комсомолки, молоді ленінці, і навіть, навіть «жовтенята». Правда, не знаєте? А жовтенята – це

*Обмовка автора. – Голиціна. – Ред.

діти революційного Жовтня. Маленькі пташки радянського люду, які ростуть в іншому світі, ніж росли ми всі, і дзвінким сміхом заповнюють все навкруги. Ви побачите їх усюди – на кожному святі, виставці, демонстрації, та навіть на з'їзді Рад мерехтять їх червоні хустки.

Паровозний завод святкує нині свій ювілей. Двадцять п'ять літ тому першого мая його робітники вийшли перші на всій Україні на вулицю. Ними провадив робітник з червоною хусточкою в руках. Вони йшли за ним, під нагаї козаків, Сибіром, засланням заплативши за цей день. Сьогодні їм, ветеранам революції, передають почесний прапор. Величю маячить червоний стяг у сріх мурах заводу, і падають чітко з трибуни слова, і встає перед очима перейдений шлях від шибениці і червоної хустини до цього прапора, символу міжнародньої боротьби. Горді, прекрасні слова, і говорять їх ті, котрим належить життя.

– Товариші, ми провідники Європи, і тих, що за океаном, на нас лежить завдання дати відповідь світовій реакції... Ми, робітники, селяне і червона армія зуміємо, коли треба, віддати і життя за робітництво усього світу!

Он ще прапори маячать. Це – молоді. «Батьки наші завоювали владу, а ми завоюємо весь світ». Дивлюсь, і не можу надивитися...

На трибуні промовляє піонерка (юнацька організація дітей). Скільки їй може бути літ? Та так, чотирнадцять, п'ятнадцять. Одверте лице, прозорий, дзвінкий голос. Юрба мовчить. Юрба слухає. «Назустріч весні людськості» – стоїть на одному прапорі. Весні людськості... Вона ж тут, в цих молодих обличчях, що прийшли на зміну старій гвардії, от у цьому дівчатку, що промовляє певно, виразно, і котре слухають сотні вже сивих робітників.

Далі промови. Червоноармієць, он – селянин незаможник. Спілка робітників і селян – це не порожні слова. Докази їх бачу тут на кожному кроці.

Але от промови скінчилися. Вже час іти. Шеренги без кінця. Повертаюся до міста. Всі вулиці повні люду. Дітвора-малеч, як намисто дрібненьке, розсипалася. Спортові відділи – краю немає. Дітвора в коротеньких синіх штанцятах, веселі, здорові обличчя. І – робітники. Вулиця живе, кипить, сунуться чорні смуги, а над усім в синьому весняному небі стоїть спів. Могутній непереможний Інтернаціонал.

Ще два роки тому я йшла по камінню Відня – кілька товаришів поруч. Походи Європи, як неподібні вони до свята праці тут!

Нарешті, майдан. Ідемо на трибуну. Передо мною море голів. Чорні плями – робітники, червоні хусточки

комсомолок, білі групи спортсменів і зелене – військо. А над усім мають прапори.

Сьогодні присяга. З ложі уряду пішло кілька людей. Зелена юрба заворушилася і обернулася у правильні чотирикутники. Долітає текст присяги. Скінчили. Тепер парад. Ми стоїмо вже на площі. Міцним колом оточує нас юрба, а попереду іде військо. Нас кілька тут, журналістів. А попереду на два кроки – ті, в чій руки народ віддав долю України, ті, кого ненавидить Захід, і на кого звертаються тисячі очей людей, – в зеленому, з зірками червоними.

Чубар – висока постать, таке знане з портретів одверте обличчя. Буденко – кольос з буйною кучерявою головою. Далі – дідусь Петровський. І вояки. Раптом пізнаю похмурі брови і сірі світячися очі. Це – Гриць Коссак, це наша червона Галичина складає сьогодні присягу; їх тисячі тут, з краю. І сьогодні, в цей соняшний день – вони вільні сини радянської України.

Прийде день... коли замають червоні прапори над Збручем, на верховинах Карпат, на зеленій Буковині, і віра в те, що цей день недалеко, кується тут, на цьому майдані, росте і міцніє. А військо йде, і, здається, нема йому края... Знову заливає юрба. Ідуть авто з дітворою. «Будь напоготові!» – і піднесені вгору малі засмалені рученята. На майдані побудовано маленькі сцени – усюди вистави. І не тільки тут, але і в місті, на вулицях, в подвір'ях. Їх улаштовують різні організації, клуби, їх годі перелічити всіх. Вночі сижу на балконі. Під ногами стелиться Харків – море червоних огнів. Пахнуть одурююче тополі, на чорному небі мерехтять зірки, а далеко на обрії тремтить червоним полум'ям прапор на найвищій установі України – Виконавчому комітеті Рад.

Кров'ю завзятої боротьби здобутий світить він над Харковом, а сяйво його розходиться хвилюючим промінням у темряві південної степової ночі...

1925 р.

Протягом того дня мені сталася чудна «телепатична» пригода: після параду я з одним товаришем пішла до Сокольницького парку. Ми сіли на зеленому лузі з того краю парку, де він межував з полями. Раптом до нас підійшла молода циганка. Я їй не помітила, звідки вона взялася в такому відлюдному місці. Вона настирливо пропонувала поворожити. День був веселий, сонячний. «Ну, хай же поворожить!» – сказав Гринь Коссак. «Про мене!» – і я простягла руку. Циганка

ворожила, як ведеться, про щасливу долю, що житиму довго, аж до 83-х років. Між іншим, точно цю цифру мені ворожило аж троє циганок на протязі десяти років у трьох різних країнах. Тут вона, крім звичайних зворотів, сказала, що «вернеться чорнобровий», і на дяку за щедрі мої датки простягла мені корінець, огидненький такий, як жень-шень, і сказала спалити – щоб привернути кохання. Я засміялася і зав'язала корінця до хустки. Чи ж в такому віці не трапиться зрадливого чорнобривця? Один таки був у мене на серці. І от згодом, якогось холодного вечора, коли я вже мала власну кімнату, я випадково натрапила на хустку з корінцем і розповіла присутнім про ворожбитство. «Спали його, спали!» – почали умовляти хлопці. І ми кинули корінця до каміну, що саме догорав. Щось спалахнуло – і обернулось на попіл. А за тиждень зрадливий кароокий віденець, минувши всі кордони, вже викликав мене з кав'ярні на площі Люксембург, де ми звичайно снідали в робочу перерву в цілому складі співробітників ВУФКУ. От і телепатія, от і ворожбитство!..

А тим часом я все ще була комірницею на дивані. Одного дня на майдані ВУЦВКУ я стріла якогось хлопця. Він зупинив мене, але коли я радісно гукнула: «Павло!» – тихо відмовив: не Павло і не Врублевський. І назвав мені ім'я – Данило, прізвища ж не пам'ятаю. Це був товариш з Умані часів першої [лютневої] революції та Центральної Ради. Якщо він, може, знав про мене, то я нічого не чула про нього протягом усіх років до дня зустрічі. Ми пішли поруч вулицею, розмова була, ясно, уривчаста. Між іншим, я розповіла, де я жила і поскаржилася, що ніяк не можу знайти кімнату. Кімнату він мені знайшов у тому ж будинку, де жив сам, на краю міста, біля сільгоспакадемії, ген за кладовищем. За його рекомендацією господиня радо прийняла мене, і незабаром я перенесла своїх два килими і постіль до невеличкої свіжовідремонтованої і майже порожньої кімнатки. Вікно виходило у двір, далі був цвинтар. Затишно, чудесно. Була навіть електрика. Господиня давала глечик молока, Данило, – як звався Павло, часто приносив хліба. Ми зустрічалися з ним тільки отак, бігцем в коридорі. Проте все-таки він розказав мені, що працював викладачем української мови в НКВД чи ГПУ, як воно там тоді називалося. Це

мене дещо здивувало, особливо в зв'язку зі зміною не тільки прізвища, а й імени, але, по щирості, в житті у мене було стільки нового і цікавого, що я не звернула на це найменшої уваги, так само як і на те, куди він дівся згодом, коли я виїхала з того помешкання. Господиня була отака собі на зовнішній вигляд жіночка з передмістя, і з нею ми взагалі ніколи не розмовляли.

Вдома я фактично лише ночувала, бо день минав на роботі, обідала перше у Дібольдів, а пізніше, де доведеться, по ресторанах, їдальнях, вечорами і у «Вістях» і тільки пізно поночі верталася до хати. Шлях ішов вздовж кладовища. Людей там не було, будинки з протилежного боку завжди вже спали. Часи були не надто спокійні, і колись в редакції мені відступили гарненького «дамського» браунінга, і я завжди носила його з собою. Все це було літом. Але почалися вже дощі. Дорога була без бруківки, і ходити в моїх європейських пантофельках по харківських калюжах було аж ніяк. Отже, я долучила до Європи свій хуторянський досвід і, коли кінчалися цивілізовані пішоходи, скидала взуття, клала до портфеля, виймала на всякий випадок з кишені браунінга і в такому озброєному стані минала довгу обитель «ідежи праведні упокоюються». Ніхто зроду мене не зачепив. Але зручним приміщення все-таки не було.

Як я вже згадувала, недалеко від мене, лише в протилежному напрямку до міста, розмістилася сільгоспакадемія. Ректором її був Іван Іванович Касяненко, брат редактора з «Вістей», Євгена. Отже, також якийсь мій далекий родич – бо на Полтавщині їх у нас було без ліку. І от я одержала раз запрошення до нього. Вони там і жили, в будинку академії. Крім його дружини, я застала в них ще подружжя Яковлевих. Яковлев був конструктором отих славних один час літаків ЯКів. Ще був там П.Лісовий, отой самий, що їхав разом зі мною поїздом до Харкова і що сміявся з мене разом з «недоріганим буржуєм». І ще був хлопець, що також захоплювався авіацією, Щербаков, ім'я вже позабула. Пізніше він часто заходив до мене. Отже, товариство зібралось напівлітературне, напівавіаційне.

Касяненків було четверо братів, всі вчилися у політехніці, на літо приїздили до батька в Черкаси, будували плани і призначали день випробування.

Черкащани збігалися на поле: «Касяненки летять!» – Звичайно щось траплялося, і вони лишалися на землі, мої черкаські Ікари. Але пам'ятала я про них ще з дитинства, коли ми їздили літом в Сосновку, Василицю біля Черкас, і баби, що носили молоко, яйця, полуниці, оповідали всі сенсації. А Щербаков, коли закінчив навчання, мабуть, чи не став таки світилом?

Ще в Москві я заходила до Комінтерну в справі переведення мене з австрійської компартії до КП(б)У, потім подала офіційну заяву до ЦК, їй, казали, переслали в Москву. Свій закордонний паспорт з поворотною візою я віддала – не згадаю, в яку інстанцію, щоб його могли використати нелегально, щоб вона марно не втратила своєї ціни. Чи їздив хто з моїми документами, не знаю.

А поки що я входила до осередку ВУФКУ, і там мене приділили до роботи на селі. «Змичка» міста з селом була тоді актуальним гаслом. Мені ця робота припала до серця. Зрештою, воно якось до певної міри нагадувало мою першу роботу на селі за часів Центральної Ради. Це бринить тепер, наче глум: ось тобі комуністка повторює паненські експерименти серед пейзаю. Надто багато було затавровано, надто багато ненависти, крові, руїни лежить між роками того десятиліття. А проте все-таки чимало спільного було в тій праці, і село моїх комуністичних років, люди, психіка їх чимало близького мало з селом першого року революції. Щоб зрозуміти мене гаразд, підкреслюю – це порівняння торкається не контр-, а прореволюційних його елементів. І самої праці, передовсім праці. В основному, мені дали роботу серед жіноцтва. Нібито природна річ – дівчину до жіноцтва. Але, гадаю, що не тільки тому. Простіше – хлопці, що мали чимало роботи, хотіли позбутися найнепевнішої ділянки. Ну, що його робити з бабами? Адже це незаперечно найтемніший «прошарок» на селі. Все одно з ними нічого не зробиш, хай собі при цьому ділі і буде. Отак приблизно в моїм сучаснім уявленні міркував мій секретар осередку Шура Широков та його товариш Сергій – не згадаю прізвища. Яка робота провадилася вуфківцями в місті, не знаю. Я ж одразу і безповоротно поринула у село.

Знов цитую з канадської «Робітниці», передрук з «Щоденних вістей» у Нью-Йорку, № 309, 15 листопада 1925 р.

Місто на селі

І знову залізняця, і степ у вікна, золоті копи без числа, і легкі шматочки жмар...

Кучеряві сосни, і довгий шлях сипкими пісками. Сонце палить немилосердно, навкруги пуста – тільки пісок, тільки смерека.

Попереду нас їде конячина. Повільно ступає, і золотими струмками сиплется з копит пісок. Коли задивитись на нього, здається, кінця не буде цій пустелі.

На возі лежить шість скриньок і ще кілька менш зрозумілих предметів. Хлопець-піонер, що вийшов нам назустріч, з певним острахом-радістю поглядає в їх бік. Невже справді кіно?

А хвилинами дійсно не віриться. Стають перед очима картини давнього-давнього минулого: отут, у цьому степу безлюдному... Як зганяли соди селами тих, що нащадок їх оце бадьоро йде поруч мене... Як минали століття, пливли роки, ішов переможним кроком світовий поступ, десь творилася людська цивілізація, а тут... все той же пісок, все тіж смереки. І тільки тепер, коли могутня буря перевернула все, коли бурхливими хвилями залилась радянська країна, то, немов далекі кружальця, що йдуть без числа по воді, починає розходитися по цих забутих закутках все те, що давно вже стало буденним у далекому місті.

Сьогодні це – ми. Ми їдемо з того далекого міста, а з нами отих шість скриньок та кілька незрозумілих предметів, що тягне повільно кара конячина.

Шлях завертає. Назустріч нам летить переляканий кін – рраз!.. і віз лежить на дорозі. Спіняємо свою конячину, хлопці, тай ми не з останніх, беремось за роботу. Кілька хвилин, і все на місці.

– Ну, дякуй своєму щастю, що «смичку» зустрів, а то попоробив би до вечора! – жартують робітники. Селянин дякує, і довго ще оглядається услід веселого гурту, що поволі зникає з наших очей.

Нашвидку знайомимося з головою сільради. Голова – поважний, бородатий дядько. Кілька молодших. Он надійшли комсомольці. Ну, і баби, розуміється. Стоять одалік з немовлятами на руках, ось одна відважилася, підійшла, і поточилася розмова. Звідки, що будемо тут робити, та ось дитина хвора, чи не знаю поради, та чи платять нам, що ми в неділю оце не спочиваємо. Потроху їх сходиться більше, вони забувають, що ми городянки, і говірким струмочком біжить бабська розмова: як уродило цього року, хто як посіяв, за позичку державну, що коштуватиме крам, он якусь електрику збираються робити, то що воно з того буде. Розмова йде тепер нестримано.

Йду до групи дівчор, що скупчилася коло трактора. Мені весело цього соняшного дня, хочеться бути ближче до тих білявих голівок. Сідаю на возі. Зараз же несміливо підходить кілька дівчаток, і, користаючи з моєї присутності, і собі лізуть на «хлоп'ячий» віз. Якась маленька лапка протягається до мене. Та це-ж «ленінець»? Ну, поговоримо.

– А ще що у вас?

– Та оце весною ми трактора собі справили.

– «Ми!» («Нам») – років з десять, але голосок бринить такою гордістю, що куди тобі!

– Ну, а як же ви його запрягаєте? Кінми чи волами?

Сполохалися усі, наче пташки, заворушилися на возі, ближче присунулись і враз почали пояснювати, перебиваючи одне одного... А дівчатка сиділи тихенько, поважно, не втручаючися в «ділову» розмову. Скільки-ж наопвідали хлоп'ят!..

Притомилися. Тепер моя черга. Я сиджу коло сільради, на старому возі, і оповідаю моїй зграї за маленьких чорних дитинчат за далеким океаном, за їх гірку долю, хоч вони вже давно знають, що до трактора не треба запрягати ні волів, ні коней... Дитяча думка лине далеко-далеко.

– А чому ж білі люди їх кривдять?..

А дорослі і тут ще пам'ятають... Але ось цим, що так дзвінко співають:

– Ми червоні квіти
Діти Жовтня й весни
Інтернаціоналу
Правдиві сини...
Комуна – то є гасло наше,
Всесвіт – остання мета
Хай скрізь горить ясна свобода
Червона, вільна і свята...

Як пояснити от їм? – І довго сидимо і розмовляємо про те, що стало таким тепер.

Дівчата також хочуть внести своє. Вони сідають колом, і одна починає довгу казку. Хлопці не слухають і йдуть.

Тепер вони співають: одна виводить тоненьким голосочком, а решта хором повторює останній рядок. Потім тягнуть мене гратися разом з ними. Курява здіймається стовпом, і як же їм весело, коли мене зловить яке-небудь дівчатко десь за криницею, або коло старого ганку сільради... Отже ми всі – свої.

Надходить вечір... Один з тих, що на межі літа й осені. Від річки здіймається й повзе яром туман.

На вулиці юрба. Коло нашого невеличкого кіноапарату стоїть ручна динамомашинка. Ще зовсім

примітивна – її треба крутити руками, і наші плечі кілька днів аж гудуть після такої неділі.

А людей надходить все більше та більше. Стоять групами молодіші, багато з них із немовлятами на руках. Он, вздовж вулиці майже біжить сивий, як голуб, дідок. Куди це він простує? А таки до нас.

– Оце, чуо, кажуть картини приїхали, то я відра на луці покидав – і відер шкода, бува, щоб не покрали, ну ж і не бачити ніяк, так ото й прибіг...

Старий дідок, панщину ще пам'ятає, першу залізницю як будували бачив він своїми підсліпуватими маленькими очима.

– Еге, бачив чимало, от і свободи дожив... Дивлюся тепер, як аероплани літають, а ще й не буде!..

Прибігло дівчатко. – Ой, каби ж хоч поглянути, яке воно? – засапалось, зачервонілося.

Хлопці уперто підштовхують один одного, сунуть вперед, щоб ближче до екрану.

Екран наш на воротях хати. Така велика, висока брама. Хазяйка хати стоїть на порозі і чекає.

Зійшлося кілька сот людей, все навкруги чорніє від темних постатей. На всю цю юрбу лише кілька бачили кіно, решта чекає початку з величезним напруженням.

Затріскотів мотор. Різкий промінь електричного світла срібним снопом упав на полотно; замерехтіло, і живі постаті полилися на екран. І раптом, немов ліс смерековий високий у бурю, все навкруги заворушилося, загомонило. Ще мент, і полотно жило, сміялося, манило, мотор тріщав, а юрба жила стоголосим дзвінким дівочим сміхом, дитячими сріблястими голосками, м'якою усмішкою глибоких запалих очей дядьків та стареньких бабусь, що в білих кожухах тулилися на призьбі.

Цей схвильований гомін! Тут, на моїх очах наче ставалося чудо. І відчувалося так чітко, так ясно: ось залле велику непереможну країну комун це осліплююче с'яиво, що зараз такою убогою смужкою прорізує темряву навкруги і губиться десь у темних лозах...

Далеко, широкими степами, до самих забутих сел, піде наше місто, міцною рукою поведе на новий шлях, згаснуть убої гаганці, що сизим гнетучим димом застелюють очі по білих хатинах, а натомість загориться на цілий світ ясним полум'ям п'ятикутня зоря.

1925 р.

Їздила я на село звичайно з суботи на понеділок. Часом гуртом з хлопцями, машиною. До села було кіло-метрів з сімдесят. Їхати треба було бандитським лісом, хлопці мали при собі зброю. Напади в лісі траплялися, з нами – ніколи.

Я ж частіше, коли їздила сама, їхала поїздом, стрибала на полустанку, коли машиніст сповільняв ходу, на пісок шляху і йшла пішки недалечко на село. Як ведеться, на селі ми повинні були спертися на середняк. Приїхали, погомоніли з людьми, нам сказали: йдіть ночувати до Івана Карповича, він сам постраждав, нещодавно з Сибіру повернувся, і господар з нього неабиякий, він у нас комнезамом керує. Пішли. І хата чистенька, і ночувати добре. Хлопці – своє, а я пішла до бабів та нашої хати-читальні. Хату нам сільрада дала, замели ми її, прибрали, книжки я поклала. Ніхто не йде. Ходила по хатах. Діти хворі. Привезла лікарку. Не пішли й тоді. В неділю дівчата ходили-походжали у вінках попід саму хату, ні одне не зайшло. І не сказати б, щоб ставилися вороже. Клопіт!

І от я познайомилася з дівчатами. «Який це гарний звичай, зарученій ходити тиждень у вінку». – «Та от, важко вінки здобувати, Харків, базар далеко». – «А самі?» – «Не вміємо!» – «А якби я навчила?» Кригу було зломлено. Більше, я привезла з собою добрячого кольорового паперу, і наступної неділі в хаті-читальні вирувало – я не встигала кроїти квіти, давати інструктаж. Другого тижня – те саме. І заручені пишалися своїми гарними вінками, а потім, коли минав час... віддавали до церкви прикрашувати ікони. Але тепер вже під час роботи, «щоб було веселіше», я читала вголос Шевченка, і дівчата слухали, потроху плакали над долею Катерини, а потім самі просили читати ще. Так воно склалося, що між нами повсталася приязнь. Коли на черговому засіданні осередку я мусила скласти звіт про роботу, мене спитали просто: «Чи ти збожеволіла?!» Я ж попрохала залишити мені волю ще на деякий час. Погодилися. Потроху ми відкрили курс шиття, знайшли швачку, що вчила, купили машину до шиття. А книжки почали читати вже й без мене.

З медициною справа стояла гірше – не вірили. Допоміг випадок. Раз йшла селом, бачу, біля хати плаче бабуся. «Чого ви, бабо?» – «Онук вмирає!» Я негайно до хати. На полу, біля печі лежав виснажений до краю блідий юнак і з апатією поглядав на нас. Голосу майже не чути. За півгодини я привела з собою лікарку, яка марно сиділа в читальні, чекаючи пацієнтів. Виявилось, що в хлопця був тиф, а тепер йому було тільки треба повітря, сонця, легкої їжі. Ми відкрили

вікно, і весняні пахощі прогнали задуху. Хлопець жалібно посміхнувся. «Бабо, виводьте його на сонечко!» – наказала лікарка. Стара вже не сперечалась. А другої неділі, коли я знову приїхала на село і зайшла до неї, хлопець сидів на призьбі, сам вставав і ходив по хаті. Авторитет медицини став на міцні ноги і вже лишився непорушним. Траплялися дні, коли біля хати-читальні (вона ж тимчасовий наш медпункт) юрмилися до вечора жінки з дітьми, старі, часом і чоловіки заходили. Загалом, згодом ми впорядкували на селі лікарню. Розуміється, це була чисто «культурницька» робота. Але одночасно до неї входили і елементи «політики».

Баби неодмінно хрестили своїх народжених немовлят. І от колись ми спокусили одну дуже вбогу жінку, що справимо їй «хрестини» краці на селі. «Тільки, розуміється, нам не можна, щоб до церкви». Це вона розуміла. А до церкви їй, власне, було байдуже. І от шефи стали кумами. Ми привезли з Харкова червоне одягло, загорнули дитину і понесли селом до сільради, а потім до школи. Ми йшли вулицями, попереду грав невеличкий духовий оркестр, на музики збіглося все село і так і ходило за нами. У школі був мітинг, не було як протовпитися до приміщення. Відповідні промови проголошував наш цим разом вдоволений з мене секретар осередку та голова сільради. Це був перший випадок, коли не хрестили дитину. Церква стояла поруч школи, замкнена, як сирітка. А у нас маяли прапори, грали музики, і червоне ж одягло!.. Ми не робили собі великих ілюзій, проте такі випадки хрестин без попа ставали все частішими. Пізніше боязко звернулися: а якби то весілля? Ми справляли і весілля. Все-таки новий побут почав струмочками входити в старе життя. Значно пізніше у церкві зробили стаціонарне кіно. Але тоді вже за церквою не було кому журитися – вона відживала на очах «добро-вільно». Її функції виконувалися з більшим успіхом іншими способами. Може, старі бабусі і зітхали де, а основна маса і не помітила. Мучеництва «закриття» церкви під лемент парафіян не було. Обійшлося без романтики. Скільки разів я пригадувала нашу таку примітивну роботу, спостерігаючи діяльність «войовничих матеріалістів», що вночі походом, облогою брали церкву і сіяли ненависть, гірку образу та сектантський фанатизм на довгі часи.

Це було моє перше село. Крім усього згоданого, назавжди ще лишилася, коли, заблукавши в тумані, ішли через став і мало не потрапили до ополонки, та ночівля в якійсь незаможницькій хаті. Стомлена дорогою, шляхом по морозі, я впала на постелену мені на глиняній долівці просяну соломі і заснула кам'яним сном, а потім прокинулася від світанкового холоду і ще несвідомо горнулася до чогось теплого під боком. Коли розвиднилося, виявилось, що «воно» було руденке телятко, яке також виховувалося в хаті, бо повітки не було в тім господарстві.

Щоб закінчити епопею з головою комнезаму, «міцним середняком», на якого ми спиралися згідно установці, то коли, невідомо з яких причин, мені спало на думку спитати на селі, а за віщо ж саме постраждав Іван Карпович, я дістала одноголосну відповідь: «А вони ж – вони скопці». Я негайно довела до відома осередку, і з того часу ми спиралися вже на інші бази. Спогад же про «хибну політичну лінію» лишився назавжди одним з найбільш гумористичних з тієї доби.

Робота у ВУФКУ продовжувалася. Ми переїхали до іншого приміщення, на площі Рози Люксембург, до якогось чудернацького будинку. Редакцію примістили під сходами, у темному закапелку – наскільки пам'ятаю, там не було навіть вікна, його заступали шкляні двері та постійне електричне світло. Я продовжувала щовечора ходити до редакції, почала сама писати – за два роки життя у Харкові я співробітничала у «Вістях», «Комуністі», «Червоному кличі» (мопрівське видання), «Робітничій». Почала і у ВАПЛІТЕ. Одночасно писала до нью-йоркських «Щоденних вістей», до вінніпегської «Робітниці» та канадської газети, чи то «Вістей», чи «Робітничих вістей». Редагував газету в Канаді Мирослав Ірчан, в Сполучених Штатах – Настасівський. Друкували мене регулярно, переважно в недільному літературному додатку. Часом навіть присилали в листах декілька доларів гонорару. Це було зворушливо, хоч матеріально я була цілком забезпечена – у редакції я одержувала 350 карбованців – 50 посидала батькам, решти мені вистачало на життя. Поза тим писання у Харкові також оплачувалося, до того ж, згодом я почала працювати постійним перекладачем у ДВУ (головою був С.Пилипенко). Там у мене були дуже добрі відношення,

я просто з плану вибирала те, що було мені до серця, і на ці речі складала умови. Разом зо мною працювала Марія Касяненко – перекладала з німецької мови. Що ж до мене, то я, крім німецької, перекладала ще з англійської. За харківських часів я переклала Шпільгагена «Лавою», Уельса «Сон», «Голод» Гамсуна, не рахуючи вже згаданої раніш Гермінії Цур Мюлен. Перекладала я і окремі статті для редакцій – так, пам'ятаю статтю до «Комуніста» Доброджеану Гереа.

Свою заокеанську роботу я дуже любила, бо під час побуту там міцно прив'язалася до своїх читачів, до всіх їх злигоднів та радощів, і працювала для них від серця. Все, що мене вражало, все, що було радістю, віткою, хотілося мені віддати їм, і кожне пережите почуття належало в рівній мірі зо мною – їм. То не був репортаж, нариси, новели, то було відкрите живе людське серце, відкрите близьким, найріднішим. От не вмю розповісти словами, а так воно було.

Одного разу Тарновський запитав мене, чи не можу надіслати фото керівних молодих радянських письменників для потрібного критичного нарису про літературу. Я післала те, що мала, – кілька фото: Миколи Хвильового, Валер'яна Поліщука, Олеса Досвітнього, Майка Йогансена та Євгена Касяненка. Післала під умовою, що фото будуть мені повернуті. І от, десь у 1962 чи 63-му році, колись в гостині у Тарновських я одержала пакет. «Це з деяким запізненням виконую умову» – сказав господар. Там були ті фото. Запізнення було на сорок літ. Але тепер портрет Хвильового дивиться на мене, коли я пишу ці рядки.

Одного вечора, коли я прийшла до редакції, Касяненко запитав: «А чи не полетіли б ви взавтра, мамашо?» – часом він так називав мене. Виявилось, що у Харкові почала працювати нова пасажирська лінія Харків – Бахмач – Мінеральні Води, німецька концесія Дорньє, і ото має відбутися пробний рейс. Інших бажуючих не знайшлося, і я залюбки погодилася. Касяненко зразу ж подзвонив на аеродром, я мала вилітати вдосвіта і, розуміється, дати фейлетон до редакції.

Минули роки. Швачкою на засланні я взяла участь у суперечці між кравцями та шевцями, коли саме було у нас розпочато пасажирську авіалінію. Я запевняла, що у 25-26-му році. Ніхто не вірив. Подзвонили на

Нижньо-Сеймчанський аеродром. Там також ніхто вже не знав про це. Так і залишилися кожний при своєму: не могла ж я швачкою впевнити, що писала про це фейлетон? Цьому так само ніхто б не повірив.

І от недавно, збираючи в бібліотеці Академії свої писання, я натрапила на той фейлетон. На Колімі я не помилялась. А для «свіжого враження» наводжу його тут.

Аеропланом

Похмурий світанок. Ледве розвиднюється. Січе дрібний дощ, навкруги сіра густа мряка. Різка «крикнуло» авто. Час іти.

– Пасажир? – чую на сходах.

Так.

За дві хвилини ми вже повертаємо по Басейній, летить грязюка з капота. Ще поворот, а далі стрілою шлях. Проїхали парк, сіру самотню трамвайну станцію, трибуну – а ось і аеродром.

Вийхали попід самий ангар. Велика, похмура в ранішньому присмерку будівля. Вздовж стін, мов птахи в непогоду, літаки. Сірі Дорн є. На кожному своє ім'я – літера.

Ліворуч за огорожею кабінет начальника авіастанції та кілька службових закамарків.

По ангарі ходить кілька людей. Вовтузяться коло мотору. Щось мастять, щось фарбують неначе. Пробують, як порушується хвіст. Два пілоти в шкіряних пальто виходять, дивляться на обрій – рівний безнадійний серпанок – вертаються, знизавши плечима.

Вже давно закінчено всі процедури – полагоджені справи з квитками, зважили багаж, пасажирів, давно готова пошта. Вже кілька разів приходили ліспанці від дружин пілотів і прохали «взяти листа для Віктора», то «переказати комусь щось». А ми все ще чекаємо.

Надходить телеграма з Ростову: машина вийшла. Бере задрість. За 3/4 год[ини] друга звістка: машина повернула до Ростову. Вже лекше на душі. Чекаємо терпляче.

Тим часом пілоти запрошують до себе – холод проймає до кісток: тяжко відмовитися від гостинно запропонованої чашки чаю.

По болоті йдемо до невеличкого будинку. Ластиться аеродромний пес. В садку інтернат пілотів. Великі тихі кімнати. Рояль. Веранда. Наче позабута дача. Але життя кипить. Частина спочиває, інші готуються до польету. При столі кілька людей снідає. Точиться розмова: кінець сезону,

вже потомилися від щоденної майже, напруженої праці. Хтось мріє на відпустку їхати вчитися до Німеччини, другий розпитує про Америку. Нарешті, один рішуче встає: – Лечу!

Треба поспішатися. Знов чвалаємо по болоті. На обрій трохи розвиднилося. Виводять аероплан. Сідаю в маленьке вигідне купе. Кріз віконце бачу пілота і механіка – латиша. Пропелер гуде, пожовкла трава здригається і хилиться по при саму землю. Рухили. Залізний птах біжить по землі, підстрібує, ударяючись об горбочки розмоклої глинистої землі. І раптом – так непомітно, несподівано – плавно здіймається вгору. Ви ще не помітили властиво того, не відчули, хоч і бачите, як зростає віддалення межі вами й землею. А тепер рвучке зусилля, – і вище, вище. Ось стелиться барвистим килимом парк, цвинтар, жовті копальні глини, ось під нами Журавлівка, вбік темні димарі ХПЗ, он бовваніє масив ВЕК'у, і, змагаючись в силі з вітром, ми прямуємо до Донбасу. Харків уже за нами. А долі поля. Чудернацькі різнобарвні шматочки землі, поділені рівними смужками шляхів. Минаємо залізницю. Сунеться колією довга чорна гадюка. Неначе вата недоладно тулиться до паровозу дим. Обігнали й не схаменулися.

Срібна стрічка – Донець, завітчаний червоною шипшиною-глодом, осінньою жовтою травою та очеретом ще буйно-зеленим прибраний. Щось знайоме, а таке дивне промайнуло – Мохначи, Покровське – знайомі підшефні села. Присадкувата церковна баня, вітряки, майдан, що стільки разів з нього стежила очима з літаками... Тепер я дивлюся на все з такої височини, що череда здалася мені отарою овець. Зміїв, Ізюм – неначе села. В кожному – майдан. В кожному – базар, і чорною комашнею повзають люде.

Грунт часом червоний. Все густіші ці плями. Очевидно – руда.

Над Слов'янськом. Великі заводи. Нарешті – ліс димарів. Артемівськ. Не встигаю розглянути міста, як чую (відчуваю), що ми спускаємось, і нечутно вже біжить, знов і знов підстрібує літак.

Група новобранців-червоноармійців оточує нас. Розглядають, розпитують. Але балакати ніколи. Треба «рекордно» зараз же повернути назад. Начальник Артемівського аеродрому (одного з найкращих, що я взагалі бачила, з прекрасним, твердим ґрунтом) дає наказ, і біле полотно вже лежить на землі. Куриться і спалахує крізь густий дим вогонь, стелиться темною хмарою по землі. Ледве встигли обмінятися кількома словами, як на обрії з'явилися дві темні крапки. Росли, росли – і скоро великою тінню вкрили біле полотно. Одна машина попрямувала до Харкова без пересадки, друга спинилася біля нас. Переда-

но пошту, кілька хвилин – і знов несамовито шумить мотор, і вітер б'є в одчине віконце кабіни. Зо мною летить якийсь молодий робітник з Кавказу. Очі світяться від задоволення, він старатється перекричати шум мотора, і ми уважно стежимо по карті.

Артемівськ лежить у центрі 35 рудоуправлінь; кожна має від 400 до 12 тисяч робітників. Незручно зв'язаний залізницею, він тим більше повинен цінити повітряне сполучення. Величезна економія часу – замість 2-х добової подорожі до Москви – що найбільше 6-7 годин. Яка прекрасна нагода як раз для цього промислового центру. Нема вже щой казати про Харків. Ми летимо півторагодо верств на годину. Через 70 хвилин, прорвавши останню дощову хмару, ми знов вдома. Знов стелиться передмістями розлогий Харків, от і аеродром.

– Скільки буває катастроф на залізницях, пароплавах, – скаржитися посміхаючись літун, – а ми за чотири роки рейсів не мали ні одного нещасливого випадку (поминаючи інцидент літом, що властиво стався цілком незалежно від причин, зв'язаних з авіацією) – чому ж нас ще бояться?

Я дивлюсь на свій квиток № 2167. Пригадую собі подорож минулого року до Києва. Дивлюся на міцних сталевих птахів, піонерів радянського панування і над землею, і мені так щиро хочеться побажати дальшого успіху відважним пілотам, що кують наше буденне нове життя з дня на день в ангарах аеродрому.

У Харкові я ближче познайомилася з Грицем Коссаком. Колишній отаман Січових стрільців тепер працював викладачем у Школі червоних старшин на Холодній Горі. Першого травня 25 року він складав урочисту присягу на тому параді, де я була як журналістка. Того ж дня в урядовій ложі я познайомилася з Чубарем і Петровським. Під час параду, коли члени уряду пішли майданом, вони запросили і мене в числі кількох журналістів з собою. Парадним маршем ішло військо, кудись порушувалися і ми. А потім уряд повернувся до ложі, а ми з Чубарем трохи забарилися і підійшли до входу, коли там вже стояв знову вартовий і не пускав нікого. Таким чином ми опинилися на майдані серед публіки. В мене був пропуск журналіста, у Чубаря – нічого. І я ледве мовила молодого рекрута, що Чубар «зо мною», і він пропустив нас обох. Сміялися ми всі з цієї неймовірної, а правдивої проте пригоди.

Так от я заприятявилася з Коссаком. З його молодшим братом, комуністом, членом КПЗУ, а пізніше,

казали, членом Комінтерну, у нас були дуже близькі відносини, старших братів я знала менше, Івана просто не любила, а Гриня не знала і тепер приглядалася. Був він простої солдатської вдачі, нескладний, без «витончень», може, навіть дещо примітивний. Ставився до мене дружньо, тепло. Часом ми з ним вибиралися спільно на прохід кудись до парку. Жив він при військовій школі, сім'я ще не приїхала до нього, лише якийсь молодий племінник, не згадаю вже, чий син. Отож Гриць Коссак запросив мене літом до себе в табір біля Чугуїва, в Малинівку. Там вже гостював цей його небіж.

Чудесне місце в сосновому лісі, на березі Донця. Поглянула, як живуть вояки, подихала лісовим повітрям, скупалася в Донці і повернулася до Харкова. У Малинівці ж бачила вперше таборовий дирижабль – огидну потвору – що коливався над землею, прив'язаний міцним канатом. Харківське життя, в розумінні мого побуту, було безладним. Я перестала вже бігати на обід до Дібольдів, це було далеко, розривало мені день, а на вечерю тим більше, бо з роботи знову тягло «до міста», до редакції, а йти вдруге аж з дому було надто складно. І я разом з рештою товаришів, здебільшого теж нежонатих, ходила на обід, вечерю до їдалень, рестораций, яких було кілька на Сумській, саме по дорозі до всього. Тоді їжа не забирала зайвого часу, до того ж, одночасно, завжди можна було полагодити ще якусь справу: домовитись про якусь статтю, почути або й самій розповісти новини, побачити нових, цікавих людей – адже всі, хто приїздив до Харкова, також йшли не деінде, як до тих же їдалень та рестораций. У нас бували улюблені місця. Часом наша симпатія переходила деінде, і тоді вся клієнтура, як циганський табір, мандрувала на друге місце. Пам'ятаю їдальню в напівпідвалі. Нам здавалося, що там особливо смачно годують. Потім ми розлюбили цей «льокаль» і подалися до «Шато» – ресторан у садку на протилежному боці Сумської, ближче до театру. Там звичайно обідали артисти – не раз траплялося мені обідати з Лесем Курбасом. Він провадив тоді «Березодем», і його заслужено звали тоді українським Мейерхольдом. Ставив він «Принцесу Турандот», «Зливу (або Седі)» Моєма, «Яблуневий полон», «Жанну д'Арк», «97» Куліша, все це було нове, сміливе, прекрасне. Актори

теж були молодими, ще тільки починали свій шлях. Наталка Ужвій, Бучма, Мар'ян Крушельницький, Гірняк, Валя Чистякова, Гакебуш, Балабан і багато інших. Театр був українським, але такого раніше не було. Це було мистецтво, що могло йти нарівні з Заходом, а може, і перевищувало його часом, лишаючись при тому відмінним. Я не визнаюсь у театральному мистецтві, але, уважний глядач, на виставах Курбаса я відчувала справжній «священний трепет», який завжди охоплює і не знавців там, де є справжнє мистецтво. Що ж торкається самого Леся Курбаса, то я не знаю людини, яка не була причарована його вдачею. Чим чарував він – вже не на сцені, а в житті – цей синьоокий кучерявий красень з срібними нитками передчасної сивини на гордій, прекрасній голові? Курбас, сам людина з Заходу, цікавився і західним репертуаром. Не дурно ж він першим поставив Моема.

Я мала в Лондоні друзів серед молодих новітніх драматургів. Лесь цікавився їх творчістю і, сидючи в мене разом з кількома ближчими товаришами, слухав надіслані ними речі, які я одразу перекладала з тексту недрукованих ще п'єс. Все-таки треба мати величезне зацікавлення, щоб вислуховувати таку нелегку «операцію»!

Находила осінь. Мені ставало все важче вертатись темними ночами по грязюці повз цвинтар. Скидати черевики ставало вже холодно. Праця у ВУФКУ не була мені надто цікавою: читати безліч сценаріїв, з яких не можна було зробити при найбільшому бажанні нічого придатного до постановки; постійно відчувати величезний жаль до своїх авторів та вічна мука розмов з ними, коли бачиш, що розбиваєш надії, а виходу нема і це твій обов'язок; а потім ці чужоземні фільми і щурі в порожньому театрі. До творчої роботи в той час ми ще не дійшли – він настав, мабуть, пізніше, коли я вже не працювала там.

Зустрічалася я в редакції з начальником відділу преси наркомату іноземних справ Грицем Петренком. Там саме був потрібний редактор-референт, і він запропонував мені перейти туди. Наркомом був Олександр Григорович Шліхтер, який нещодавно повернувся з Відня, де був послом щось з рік, мабуть. Праця полягала, в основному, у щоденному реферуванні наркому англійської та емігрантської преси, виданні

щомісяця коротких, закритого типу, бюлетенів про закордонну пресу для двох десятків приблизно наркомів, ГПУ тощо. Поза тим в мій обов'язок мали також входити перекладацькі функції під час приїздів чужоземців. Ще у відділі працював Віктор Йосипович Браун, колишній емігрант з Парижа, нібито есер в далекому минулому, та друкарка Межлаук, дружина відомого партійного діяча, з яким вона розійшлася.

Робота була мені цікавою, я знала, що там буду на місці, тоді як у ВУФКУ я тої певності не мала, бо навіть навпаки, часом почувала свою безпорадність та невідготованість. Правда, точно такими була і решта моїх співробітників, товаришів по праці, але від того не легшало.

Отже, на осінь я перейшла вже до НКІС. Одночасно в будинку, де жило кілька працівників НКІС, на горищі була порожня кімнатка, колишня буржуйська пральня в особняку, і спало комусь на думку відремонтувати її для мене. Я з захопленням погодилася на таку пропозицію. Це ж просто щось вимріяне: молода письменниця в типовій мансарді! В романах дія повинна відбуватись в Парижі – мене це вже не вабило, це віджило, тепер місце дії – Радянська Україна. До чого ж романтично!

І романтика почалась.

Максимільянівська, 19. Вона ж – вулиця Раковського. Друга вілла від Технологічного парку, вуличка-тупик, «дорога в нікуди». Ціла вулиця панських будинків з новими сучасними мешканцями. Поруч – з одного боку – польське консульство, з другого – вчені, Маньківський та Кулешов, пізніші академіки, в кожному разі, останній. Навпроти – вілла Чубаря та Клименка. Поруч неї – живе Шверник. Вночі у нашому під'їзді ховається від негоди вартовий. Чатує за Чубарем. А наша вілла – перший поверх, відповідальні робітники НКВС, пам'ятаю тільки Абугова та його жінку Галю – вона, здається, розвідниця закордонна, втім, не скажу з певністю, і ще якісь з родинами. Нагорі НКІС – колишній посол у Відні Михайло Левицький та Гриць Петренко. Крім того, чомусь два студенти, Добровольський та Єфтіфеев, останній з жінкою та дочкою. А на горищі («мансарда»), отже – я. Біля вілли великий садок, посередині басейн з фонтаном, чудесний бузок, вишні, яблуні, горіхи. Садок ще молодий і добірний. Я стала

його шефом. Коли прийшла весна, я кожного світанку виходила в садок, різала розкішні китиці білого, рожевого та фіолетового бузку і клала букети на порозі кожного з мешканців вілли.

А поки що, повертаючись до розповіді, мою мансарду ремонтували. Левицький знов у якихось справах виїздив за кордон, дружина ще була у Відні, і він запрошував переїхати поки що до нього. Це було доцільно, і так я опинилася у чудовій віллі. В мене була величезна кімната з балконом, паркетом; до неї через арку тулився невеличкий, правдоподібно, будуар з білим мармуровим каміном. Там я зробила свою спальню. Щодо меблів, то було бідно – Левицькому зіпхнули кілька дуже прозаїчних предметів канцелярського типу, і тільки моя вазочка з квітами дещо прикрашувала чудесне, але порожнє приміщення. З обідом я умовилася в цьому ж будинку. Жінка Єфтіфєєва годувала кількох столовників, і я приєдналася до них. Нове місце роботи лежало поблизу, і я за п'ять-десять хвилин була вже вдома. Життя почало трохи впорядковуватись, бодай денне. Вечері і вечори, як і раніш, лишалися богемними. У Єфтіфєєвих обідало подружжя Козельських. Правда, їх прізвище було якесь інше, це був, сказати б, псевдонім. Борис, чи Бобка, був відповідальним співробітником ГПУ чи МВД, не згадаю, як воно саме за тих часів називалося. Це був молодий культурний здібний хлопець-журналіст. Він писав час від часу публіцистичні статті, і його неодмінно друкували. Він же мене познайомив з іншими своїми товаришами, теж «журналістами». Я була надто далекою від життя і навіть не роздумувала над тим, ким були мої нові знайомі. Згодом, вже після арешту, виявилось, що вони керували контррозвідкою. Борис познайомив мене з Євгенєвим і Горожаніним. Євгенєв пізніше мене арештовував – смішна моя наївність! Дружина Козельського, Елочка, була милою молоденькою жіночкою, студенткою консерваторії, співачкою. На Бобку свого молилася, зі мною дуже заприятлилась. Ідей жодних не мала. Радила мені кравчиню, крамниці, розповідала про концерти, свою керівницю Муравйову, про театри тощо. Я заходила часом до їх кімнати, жили вони напроти ГПУ, на Пушкінській. Обоє були євреї-княни. У мене вони не бували, хіба часом забігала Елочка, але зустрічалися і розмовляли ми щодня за обідом. Розуміється, говорили

майже виключно про політичні події. З мешканцями першого поверху стосунки були дружні, особливо приємним був Абугов, але він дуже багато працював, мабуть, і ночами, блідий, змучений, з великими чорними очима. Яка в них була робота, я собі уявляла дуже туманно, переважно в загальній формулі: для нашої країни. Деталі прийшли до мене пізніше.

Йшла я на роботу о дев'ятій чи десятій ранку. Перше – була доповідь Шліхтеру про новини в часописах напередодні. Часто це відбувалося в нього на помешканні. Шліхтер з дружиною, Євгенією Самійлівною, та двома синами жили там же, на Садово-Куликівській, в будинку, де містилося НКІС; займали частину другого поверху. Будинок був «буржуйський», умебльовання вже збірне, очевидно, первісне зникло «у вирі революції». Шліхтер снідав (скромно), пив чай, слухав, часом що-небудь запитував. Був простим, привітним, часом навіть солоденьким. Старим ще не був, вправді, сивий, швидше – шпакуватий. Невеличкі сірі проникливі очі, жовте, вже у зморшках, обличчя. Одягався добре, але без претензій і не надто дбайливо. Пам'ятаю його переважно в тому самому піджаку, хоч і добре пошитому, але не надто випрасуваному. Розповідала я йому про те, що напередодні прочитала в кількох англійських часописах та журналах, місячних «рев'ю». Я читала «*Times*», «*Daily Herald*», «*Quarterly Revue*», «*Observer*», «*Daily News*», «*Daily Mail*», а з емігрантських на моєму обов'язку був «Социалистический вестник», який виходив у Празі.

Потім Шліхтер ішов вниз, до свого кабінету, я – нагору, до свого. Часом я доповідала йому в кабінеті, тоді це робилося швидше, бо він поспішав. Мій кабінет був нагорі, поруч з Брауном, що читав французьку пресу, у нас були спільні двері, так що ми мали змогу при бажанні розмовляти. У мене сиділа друкарка Межлаук. Хороша, мабуть, людина, але якась безбарвна зовні, а може, і глибше. Чи її прибило, що розійшлася з чоловіком, і що вона з «дружини видатної людини» стала звичайною, ще й покинутою жінкою. Я бувала деякий час у них, там ми обідали. Була в неї дочка, мама. Велике, понуре, темне приміщення також на моїй вулиці.

Поруч мого кабінету в міністерстві була шифрувальна, маленька кімната, в якій безроздільно панувала маленька суха жіночка, Чумала. Ім'я зникло з пам'яті.

Була вона колишня учасниця громадянської війни, з ЧОНу, де була разом з своїм чоловіком, ще молодим, гарним хлопцем, якого вона, здається, трохи ревнувала до всіх. З огляду на характер своєї праці, вона виходила з кімнати тільки під час сніданкової перерви, до неї, розуміється, також ніхто не заходив. Коли бідака виходила до убиральні, мусила на той час опечатувати свій кабінет. Хай бог милує! Проте людей вона любила, радо бувала з ними, тільки нагод тих траплялося дуже мало.

Надолі, біля сходів на наш поверх, завжди чатував, змінюючись, вартовий і жадав перепустку. З часом вони, вартові, звикали вже до нас, і коли ми бігали не раз з поверху на поверх, нас не чіпали. Але одного разу ця ж таки Чумала пішла в справі до наркома, перепустку ж свою опечатала в кабінеті. І от вартовий не пускає її нагору! А перепустка лежить за сургучною печаттю! Довелося викликати Петренка, що тоді виконував обов'язки заступника наркома, і він, вже на свою відповідальність, хоч і незаконно, визволив її.

У штаті був у нас ще секретар Кац. Як його звали, не згадаю, бо всі його тільки так по прізвищу кликали. Був це молодий круглолидий юнак, гарнесенько причепурений, завжди старанно поголений, чемний урядовець, що помітно намагався грати молодого дипломата, а поки що справляв все-таки враження прикажчика з невеликого містечка. Він мав якусь освіту, не був неучом, і може, якби не це бажання виглядати дипломатом, був би собі звичайним радянським службовцем. Сидів він у вітальні, доповідав наркому, коли хто хотів його бачити, бігав з дорученнями тощо. А вітальня була здоровенна, а підлога паркетна, блискуча – як же було хлопцеві не стратити голову, коли він там був «хазяїн»!

І, нарешті, ще одна посада і ще одна людина. Найлюбіша і найдорожча, милий, хороший Карло Максимович! Він був тоді заступником Шліхтера, а одночасно представником КПЗУ у Комінтерні. Він пройшов славний шлях західної партії, не минув страдницької стежки репресій і не дожив до наших днів, хоч був одного віку зо мною. Коли про Шліхтера можна було сказати, що він «тримав себе» просто, то про Карла цього не можна було сказати, бо він ніколи, мабуть, ні з ким не «тримав себе», а просто був чарівною, любово, простою людиною, дорогим кожно-

му товаришем. Його політичні погляди були мені найбільш близькими, може, тому, що я виховалася на комуніста саме в лавах КПЗУ, отже, була одночасно і його вихованкою. Поважала я його за талан, вже і за тих часів не надто частий, самостійно думати, а як треба, то і висловлювати свою думку. Я ніколи не чула від нього заялжених «вірнопідданських» формул, він ніколи не повчав, а за його відданість комуністичній ідеї в найкращих її втіленнях я була б готова віддати голову. Що, до певної міри, і сталося пізніше.

Так от один маленький характерний, а може, до певної міри і пророчий епізод. Якогось ранку я робила звичайну доповідь за сніданком Олександрю Григоровичу. Максимовича в Харкові не було, він їздив до Гданська чи то на конференцію, чи то на з'їзд Комінтерну. Коли я закінчила, Шліхтер затримав мене. Часом він любив трохи порозмовляти. І він з священним трепетом обурення розповів мені, що Карло виступив у Гданську з промовою по національному питанню, де не погодився... з Сталіним!! Я не пригадую, в чім по суті, чи Сталін був там присутній, чи мова йшла тільки про його твердження. Я перше навіть не зрозуміла, чого ждав Шліхтер, розповідаючи мені про це. І сказала перше, що відчула: «От молодець, боронить своїх переконань!» Шліхтер аж скам'янів. «Та як він міг!» Дальша бесіда не відбулась. Але я переконана тепер, що мою репліку Шліхтер не забув.

Одного разу, ідучи додому, я зайшла до невеличкої церкви на Пушкінській. Харкова я не знала, була там уперше. Раптом серед невеликої кількості парафіян у темряві розпізнала... Шліхтера. Він якось зніяковів. Вийшли ми разом. «Оце... зайшов... я в цій церкві вінчався...» – чомусь почав він пояснювати мені, немов виправдуючись. Я чула немало пліток про нього, і такі «законні» спогади мене дещо здивували. Проте він, як велося в минулому віці, завжди прилюдно шанував свою дружину і ставив молоді за приклад. Раз наші співробітники з якоїсь нагоди улаштували вечірку. Запросили і Шліхтера. Цікаво, що він прийшов. Сам, розуміється. До жінок він завжди був прихильний. Посадили мене поруч нього. Жартували, сміялися, пили. Після вечері я вииняла дзеркальце і підвела дещо стерті від вечері вуста. Я тільки що повернулась з Європи. І раптом чую: «Що ви робите!» – мало не з розпачем. Я

здивовано глянула і відповіла. «Моя Євгенія Самійлівна ніколи навіть не пудриться». Треба сказати, що вік і зовнішність його дружини робили то цілком зрозумілим. Я промовчала. Проте пуританином сам Шліхтер не був, хоча за тих часів він уже почав звикати до утвореного канонізованого образу ідеального старого партійця.

Отже, я працювала в НКІС. Там мені довелося познайомитися з чужоземцями, двома консулами, що перебували тоді в Харкові. Одним був наш сусіда по будинках, Скшинський, досить молодий, культурний, типовий поляк. Він стежив за українською літературою, наприклад, знав, що Кулик пише, читав його твори, був «у курсі» сучасного харківського культурного життя. Розмови з ним завжди були цікавими і без надто помітного того легкого розвідувального відтінку, який спостерігається або просто інтуїтивно відчувається в розмовах з людиною, причетною до дипломатії. А такою повинен був бути поляк-консул за тих часів, адже ще так недавно була польська війна, та й взагалі відносини радянські, а зокрема українські, з Польщею були до краю напружені. Я дуже уважно ставилася до своєї поведінки під час зустрічей з ним і рештою представників обох консульств. Обидва консули, Скшинський та німець Граап, бували в міністерстві, чи то пак наркоматі-представництві. Заходили й до відділу преси, в тому числі і до мого кабінету. Часом, вертаючись додому, я зустрічала Скшинського, і ми разом ішли вулицею. Одного разу зустрілася в театрі і цілий антракт походжали разом – його цікавили літературні теми, мені ж було ніяк одкараскатися від нього, хоч ходити з ним по фойє і було прикро. Але я була урядовцем НКІС і мусила лишатися ним і в позаслужбові години. Саме ця зустріч на прем'єрі «Вільгельма Телля» і «вилізла мені боком» згодом. Постановка прем'єри була цікавою, мене запросив на неї мій професор, академік Багалій.

З німцями я зустрічалась на вечорах НКІС, а також пару разів була запрошена на невеличкі прийняття до консульства. Вечори НКІС відбувалися в спеціальній залі, теж на Садово-Куликівській. На другому поверсі елегантного буржуйського будинку містився готель для видатних заїжджих чужинців, одночасно там жив Карло Максимович з дружиною, Клімцею Ланіною, а пізніше Кулик з Люціаною Пюнтек. Надолі, кажу, були парадні

покої – зала, їдальня, салон та ще якісь кімнати. Вечері – бодай ті, на яких я бувала присутня, уряджувалися за окремими невеличкими столиками. Загодя нам було призначено, з ким сидіти, кого доглядати – ну, пізніше доводилося й танцювати. Все йшло приблизно так, як на прийняттях у посольстві у Відні, тільки у відносно зменшеному масштабі. Всі розмови, тости тощо ми записували одразу ж після бенкетів, порівнювали між собою текст, утворювали один спільний. Куди йшли ці звіти далі, мені не казали, але це було і так досить ясно. Пам'ятаю окремий випадок, коли Шліхтер не міг собі пригадати одної власної промови, і ми з Петренком йому допомагали. Перепив старий. З питвом було такі складно, раз трапився і мені несподіваний випадок. Взагалі кажучи, пити я вміла, тобто ніколи не втрачала ясності і чіткості свідомості. Знала, де і скільки чого можна випити. І от – вечір. Посадили мене з якимсь чужинцем. На столі пляшка з медом. Ну, мед – що ж! Налив мені «лакей», чи як його у нас назвати, кельнер, однісіньку невеличку чарку. І партнеру також. Випила. Дуже смачно – з нектарів та амброзій, мабуть. Вина у нас взагалі завжди були добірні, але такого, як оцей мед, я не пила ніколи. Вечеря і розмови йшли далі, і все було гаразд. Тільки коли по закінченні гості мали перейти до залі на танці, і мій сусіда, як ведеться, запропонував мені руку, я відчула, що не може бути й гадки про танок. Просто ноги відмовлялися від своїх нормальних функцій. Такого зо мною зроду не бувало. Ну що ж, я запропонувала партнеру докінчити якусь цікаву розмову в салоні, просиділа з ним там з півгодинки, все минуло, і тоді я пішла танцювати. Другого дня я дізналася подробиці походження того чудернацького напою. Мед був з льохів князя Сангушка і перейшов у виключну власність НКІС для урочистих бенкетів. Отож я і скуштувала тих столітніх медів. Справді річ неповторна. Чудесний, зовсім не міцний напій. Малесенька одинока чарочка. Повна свідомість, ні краплини хмеління. І отаке!

Я дуже любила музику і звичайно разом з Петренком відвідувала гастрольні концерти. Приїхав до Харкова Егон Петрі та Жозеф Сігеті. Оскільки Петренко знав Петрі ще з Берліна, вони зустрінулися дуже радо після концерту, і слідуючого вечора Гриць запросив Петрі і мене до себе додому на вечерю після концерту. Кон-

церт був прекрасний, Петрі був бездоганним виконавцем Ліста, а надто блискучою була «Кампанелла». Одразу ж після концерту ми поїхали додому, де вже була приготована кухарем з НКІС вечеря. Сиділи ми мало не до ранку, Петрі грав без кінця, розповідав досить легковажні закордонні анекдоти, показував родинні фото, особливо улюбленої дочки, що саме тоді вчилася ще – скрипачка, чи що, не згадаю. З походження голландець, Петрі був зовсім знімчений, хоч їздив весь час світами. У нас його любили в Москві, та й на Україні він мав незмінний успіх. Через день мав бути концерт Петрі на органі німецької кірхи. Концерт був церковної музики, закритий. Я дуже люблю Баха і Генделя, про це була колись мова з Граапом, і він привіз мені квитка-перепустку. Я справді була на тому концерті, причому мала на те дозвіл НКІС.

Петрі приїздив на гастролі двічі чи тричі. Одного разу Граап запросив мене і Петренка, аматорів музики, і Петрі до консульства на вечерю після концерту, де мала виступати разом з Петрі молода музикантка, приятелька Граапа. Я обіцяла бути, знов-таки це було за згодою НКІС. І от Петренкові щось серйозно перешкодило, вже не згадаю, що саме, а тільки йти до консульства довелося мені без нього. Не піти було неприпустимо, я пішла. Це був такий «родинний», інтимний вечір. Були тільки співробітники консульства та концертанти. У піаністки, сухенької білявої безбарвної жіночки, був чоловік, вже зовсім не пам'ятаю, ані який він був, ані яку мав посаду. Здається, вони приїздили з Ленінграда, а втім, зовсім їх не пригадую. Спочатку в салоні грали: дама і Петрі. Потім була вечеря у невеличкій привітній їдальні, освітленій свічками. Це було модно в той час на Заході, але мені не траплялося бувати на таких вечорах. Справді, свічки надають якийсь інтимний теплий колорит порівняно з мертвою електрикою. Обслуговував слуга Граапа, високий, огрядний, з довгою розкішною сивою бородою. Він шанобливо підносив страви, наливав вино і справляв враження старовинного слуги з романів Толстого. Коли він вийшов і я запитала в Граапа, звідки в нього така не німецька обслуга, він розказав, що – не згадаю – Іван Іванович, чи що, справді був слугою в чийомусь «домі» і тепер опинився в нього. Після вечері Граап показав свій робочий кабінет, а потім всі

перейшли нагору, де жили молоді урядовці консульства, і там під радіолу чи патефон ми танцювали. Старий нещодавно поховав жінку, і не випадало танцювати в його квартирі. Але вихід знайдено, і ми з приємністю потанцювали з гарним аташе, який зібрався мене провждати додому.

Ми йшли вже одягнені сходами до машини, коли Граап підійшов, теж одягнений, бо була ще холодна пора, і, як самозрозуміла річ, взяв мене під руку від мого приємного супутника. Старий, сивий, не надто приємний, він аж ніяк не міг заступити молодого красеня, але дисципліна є дисципліна, та ще й німецька, і бідака тільки вклонився мені і віддав на поталу свого шефу. Їзди від консульства на Сумській до мене було рівно п'ять хвилин, але і за них Граап встиг кілька разів обняти мене в машині, намагаючись поцілувати. Оскільки це вже не входило в мої службові обов'язки, адже я була співробітницею НКІС, а не розвідки, я жартома дала старому гарбуза. Знаменним в цій пригоді було те, що під час одного з допитів після арешту, вже на московській Лубянці, слідчий, роблячи анкету, вперто випитував, чи я не «Василівна». «А згадайте!» – домагався він. Мені було смішно й досадно, я роздратовано відповіла, що пам'ятаю ім'я свого батька. Згодом колись, як мова йшла про харківських дипломатів, він же мене спитав: «А про що розмовляв з вами в машині, коли відпровождував вас, німецький консул?» – «Він обіймав мене!» – відрубала я.

А в довгі години камерного дозвілля я таки зрозуміла дещо, а саме: Граап записав моє ім'я до своєї записної книжечки. Рідке моє ім'я німцю звучало чужим, і він замість «Віталівна» записав більш популярне «Василівна». Консула пізніше не було арештовано. Трусу в нього не могли робити. Звідки ж помилковий запис став відомим слідчому на Лубянці? Очевидно, то була робота патріархального лакея, що так шанобливо обслуговував Граапа і з якого він був так вдоволений. Найбільш правдоподібним видалося мені, що не німець знайшов собі колишнього «панського слугу», а ГПУ приставило його до консула, і він на дозвіллі переглядав записи свого пана і «мельдував» до відповідної установи, а звідти вже ці дані були передані моєму слідчому. Такого ж правдоподібно походження були і відомості про те, що Граап провждав мене додому.

Таким чином, мої музичні вечори не пропали марно – про Петрі та знайомство з ним мене також, на всякий випадок, питали аж на Лубянці.

З співробітниками НКІС я працювала дружно, але приватна приязнь була тільки з Петренком. З Брауном ми колись надумали писати сценарії і таки написали аж два, і обоє були прийняті ВУФКУ. Проте, в основному, це був досить дешевий спосіб підробити. Працювали, тобто ділили роботу ми звичайно так: основні вигадки завжди лежали на мені. Розбивка на кадри, переписка, впорядкування – на ньому. А тоді знов я мусила здавати сценарій, правити гроші – в нього воно не виходило. Дуже працювитель, з великою ерудицією, освічений, бувалий та розумний, він писав прекрасні міжнародні огляди, а тут був досить безпорадним. Ідея першого фільму «Реміме-ханум» проте належала йому. Побудовано сценарій на пригодах славного в ті часи полковника Лоуренса, відомого шпигуна. Місце дії – Туреччина. Купа пригод, авантур. Ми досить довго обмірковували сюжет, потім я додавала свої витівки, він приводив все до ладу. Основні принципи сценаріїв я все-таки до певної міри уявляла собі, бо за час роботи в редактораті мусила дечого навчитися. Своє знання я виклала йому. У нього було аж дві родини, заробітку в НКІС та редакціях не вистачало. Сценарії оплачували добре, отже, він умовив мене робити з ним спілку. Здається, він таки робив більше за мене, бо мені не стало б терпцю на ту моторошну техніку. Фільми були повнометражні. Коли надходив час їхати до Києва – бо ВУФКУ незабаром після мого переходу до НКІС переїхало до Києва – так тоді Браун, звичайно чемний і ввічливий, ставав просто ніжним, умовляючи, щоб поїхала саме я, а не він. Він купував найкращого білета, одвозив мене на вокзал на машині, вчасно зустрічав при повороті... І я справді завжди приїздила з перемогою, якої там було треба – чи з авансом, чи з прийняттям картини. Коли треба було робити щось довге, я на вихідний день приходила до нього додому і сиділа «до побідного кінця», а жінка його нам догоджала, варила, смажила, годувала, напувала чаєм, а ми працювали без перерви.

Другий фільм був з революційного життя на Західній Україні. Назвали ми його «На терезах життя». Досі червонію, коли згадаю про цю свою творчість.

Особливо ганебним був бунт в'язнів у тюрмі. Скільки разів після тюремних обструкцій мені ставали перед очима сцени того фільму... А я ж мала добру волю, і там, по той бік, були мої справжні друзі, близькі товариші. Що то брак елементарних відчужень, побудова на літературних, теоретичних джерелах. От потім – потім, може, і був би фільм. Чи ставили ці картини, я вже не знаю, але чула, що остання, здається, таки вийшла на екран.

Отак і йшла праця, минали дні. Саме тоді в Англії відбувалися події з нападом на АРКОС, наше повпредство виїхало з Англії, з ними Богомоллов, мій віденський знайомий з повпредства. Там він був аташе, потім став радником. В Англії гірняки оголошили славнозвісний страйк, у нас усюди проводили мітинги протестів, співчуття та збирали датки на їх підтримку. Такі збори скликали і у нас. Перші мої отакі вже чисто революційні, на міжнародну тематику героїчні збори. Хтось зробив доповідь, хтось зачитав пропозицію – певну частину заробітку віддати гірникам, і голова зборів запропонував назвати певну суму. В мене жили в пам'яті такі близькі мені події страйку в Рурі, я пам'ятаю, як розбирали дітей, яких везли вагонами до Німеччини, пам'ятала маленького шестирічного Августа, якому оповідала українські казки в далекому Безігхаймі, і запропонувала те, що на мою думку було хоч і невеликою, але реальною допомогою: «Віддаймо місячну заробітну платню!» В залі запанувала ніякова тиша. Потім виступив ще хтось, і наприкінці погодилися на двох чи трьох процентах. Мені було безмежно соромно, напочатку я подумала, що просто не зрозуміла гаразд, що це помилка. Але помилки не було. Після зборів мені делікатно пояснили, що випадків міжнародної допомоги трапляється чимало і тому мій, хоч і «зворушливий», жест був недоречним. Так закінчилася моя перша спроба взяти ініціативу в свої руки. Я подумала – один місяць, а там же вони голодують... Я вчилася потроху жити.

В Парижі було вбито Симона Петлюру. Вбив його Шварцбард, нібито помстився за погроми на Україні – такі були загальні відомості. Більш я нічого не знала, аж доки мене не покликали на роботі до кабінету заступника наркома, де мене познайомили з невеличким сухеньким нестарим французом, месьє Лекашем,

секретарем Тореза. Торез мав боронити Шварцбарда під час судового процесу і послав Лекаша на Україну по матеріали про Петлюру. Лекаш вже одержав матеріали з НКВС (ДПУ?), а тепер звертався до нас. Мови він не знав, отже, я мала бути за перекладача і одночасно розшукувати потрібні йому інформації в архіві Харківського Іспарту. Віддав ним тоді Рубач. Лекаш пояснив, що йому потрібно знайти документи та інформації, що потверджували б прогерманську орієнтацію Петлюри. Постать Петлюри була відома, знані були його хиби, помилки, але при всьому бажанні стати в пригоді Торезу я могла тільки знайти, що німці арештовували Петлюру, що він був стійким антантофілом, що... все не те, що було треба Лекашу. Рубач допомагав мені, чим міг, проте за кілька днів праці в його архіві я так і не знайшла сліду германофільства у Петлюри. Лекаш міг би мати, можливо, чимало корисних для його справи документів, якби не шукав загодя надуманих нереальних потверджень гіпотези, потрібної Торезу. Не знаю, що він робив далі, бо незабаром він виїхав з Харкова. Процес відбувся в Парижі. Шварцбарда було виправдано.

Я дедалі більше входила в харківське життя. Моя кімната справді стала чудесною. Наркоміндел мав склади старовинних мебльових гарнітурів, і ми, співробітники його, отримали на вибір потрібне собі, розуміється, тимчасово. З нашого дому такі меблі мали Левицький, Петренко, а згодом і я. Крім незграбної канцелярської шафи під одержу та такого ж здорового письмового стола, все в мене було, наче з казки минулого віку. Вже сама кімната була незвичайною: вона містилася у вежі над будинком, і вікна виходили на три боки, причому всі були різні. Велике, майже на всю кімнату, починалося від підлоги і йшло на дві третини стіни вгору; друге було невеличке, маломіського типу; третє – маленьке, містилося попід саму стелю. Стіну вкривав старовинний український гобелен, якого колись ми з батьком перебили київському історичному музею; тахту, стіну і підлогу було застелено здоровеним перським килимом, якого мені пощастило випадково дешево купити. На підлозі лежав старенький килим, а поруч невеличкий другий, що недавно повернувся з етнографічної виставки в Парижі – це була сучасна спроба в Деркачах відновити техніку старовинного

українського гобелена, на мотив фресок Софійського собору.

З меблів я собі вибрала старовинний гарнітур карельської берези. Великий диван з ампірною спинкою та поруччям, невеличкі кріселка, осьмикутний, наче бароковий, чайний стіл, маленький круглий столик, все це було таке добірне, що я милувалася, дивлячись на все, як на музейний експонат. Казали, що ці меблі привезли з митрополичих покоїв у Києві. Смішно, що «свої» ці меблі я зустріла через тридцять років у залах Шевченківського музею в Києві. Ми оглядали музей з моюю приятелькою, доктором Наталею Корчак-Чепурківською, і звернули увагу на меблі в одній залі. Вони страшенно нагадували мої «мансардні». Жартуючи, я сказала: «Ну, коли в залі поруч буде ще стіл та два малих півкріселка, то це буде повністю мій харківський гарнітур». В залі поруч ми побачили точно те, що я сказала! Я спитала музейного контролера, звідки походять ці меблі. «Вони з маєтків Енгельгардта». Далі шлях експонатів був йому невідомий, але я була вже певна, що це колишні наркоміндельські «резерви». Це був той самий кардинальський малиновий репс, той самий орнамент і форми. Ми знову зустрінулися!

За харківських часів у мене були дружні відносини з Іваном Падалкою, тоді ще молодим ентузіастичним і вже відомим художником. Він жив на Технологічному провулку, недалеко від будинку письменників, де ми часто грали з ним у більярд, бо обоє були пристрасними аматорами. Бував він у мене і вдома, колись подарував мені свій автопортрет-акварель, голова з підстриженим по-козацьки волоссям, пов'язаним стрічкою з червоним маком. Він так і ходив часом – по тодішній моді художників, як ходив Максиміліан Волошин, – у туніку та сандаліях, Маяковський – у кохті з морквою тощо. Падалка розмалював мені фресками камін, який я собі замовила за своїм ескізом, з червоної, небіленої цегли для побільшення романтичності своєї резиденції. Центральне опалення гріло мене, камін же надавав урочистості. Було ще кілька старовинних, гаптованих золотом-сріблом вишивок з Туреччини, чеський кришталь, колекція дрібнесеньких кактусів і мімоза з Софіївки, яку незабаром замордували мої численні і не завжди тверезі друзі.

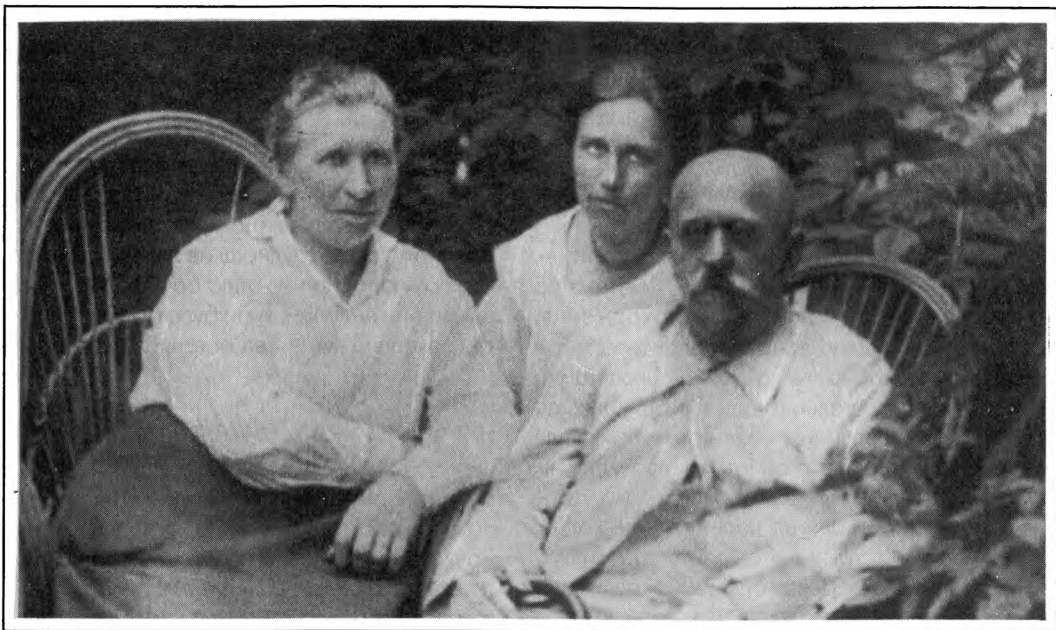
В той час у Венеції мала відбутися виставка картин, і Падалці спало на думку зробити туди мій портрет. Він писав картину на цілий зріст, по коліна, в досить «роздягнутому» туалеті. Я приходила до нього позувати, роздягалась, прибирала належний вигляд у якійсь там все-таки одежині, і ми весело розмовляли під час роботи. Одного разу до мене приїхала в гості мама. Вона щось довго клопоталася в кімнаті, було далеко за північ, я вже роздяглася і засинала на своєму енгельгардтівському дивані. Щось застукало. «Хто?» – «Та я», – почувся голос Падалки. Мама трохи здивовано поглянула на годинник. «Зараз, ось я одягнуся», – обізвалася я. На це почувся вбивча репліка з-за дверей: «Подумаєш!» Я одяглася, відімкнула двері, а коли Падалка ввійшов і побачив маму, він страшенно збентежився: «Ну, я краще піду!» Розуміється, ми його не пустили. До того треба сказати, що наші стосунки були кришталевим зразком дружби. Але тип життя був богемний. До мене заходили, коли хотіли, ключ лежав у відомому місці, їжа, вино були до послуг гостей, під час моєї відсутності приходили, їли, пили, спали, працювали. Наприклад, Сашко Досвітній у мене писав свого романа, бо вдома тоді були малі ще діти, і це заважало роботі. Зранку я йшла працювати, а він приходив і писав часто до мого повороту, а часом ми зустрічалися вже в редакції або ще де. Мою кімнату наші хлопці любили і радо до мене заходили. Крім Досвітнього, часто бував Мишко Яловий, заходив Довженко, приходив і Тичина. Щоправда, його либонь найбільш цікавила Парасенька, Петренкова сестра, що жила з братом у нашому будинку. Павло Григорович сидів тихенько в куточку, тихенько пив чай – Паша забігала до мене, а потім ми йшли вниз, до Петренків, я акомпаніювала, вона співала, а Тичина зітхав і слухав. Музику він любив дуже.

Потроху моя кімнатка вславилася, і колись Седляра направляли у Харків поглянути її. Справжньої вартости вона, проте, розуміється, не мала, але все-таки «другої такої не було». І, головне, кожний почував себе там удома.

Через деякий час після маминих відвідин я поїхала вдруге додому і пробула там кілька днів. Я зустрілася з двома своїми найкращими друзями, полькою Маркою Невяровською та Ганею Дзбановською. З Маркою ми

згадали гімназичні роки, посиділи в садку, старих кімнатах їх великого старовинного будинку, і нам хвилинами здавалося, що ми – колишні школярки-дівчата. Приблизно такою була і зустріч з Гандзею, хоч вона вже мала дитину. Але дитина аж розривалась від плачу в сусідній кімнаті, моя Ганя захоплено розмовляла зо мною і заспокоювала мене: «А ти уяви собі, що дверей немає, що це якась дитина плаче в сусідньому помешканні, і тоді розповідай спокійно». Я досі згадую цю своєрідну філософію. Вдома я познайомилася з нашими квартирантами – народним суддею Пінчуком та його дружиною. Молода, гарна жінка, казали, колишня княгиня Баскакова, як оповідають, вона виїхала за Пінчука заміж, бо він урятував їй життя, чоловіка вбили там-таки, в маєтку, десь на селі. Випадок не винятковий на ті часи після громадянської війни. Якого походження вона була до першого одруження, не знаю. А тільки з Пінчуком їй було, мабуть, дуже нудно. Був він добрим українським комуністом, мабуть, вічно чувачок докори совісті за своє нектасове одруження і старався перевиховати свою дружину. А вона нудьгувала. Коли я приїхала, ми з нею умовили Пінчука зробити «преступлення по службі», дати нам казньонні коні поїздити по Софіївці і навкруги. Одмовити нам він не міг, а жили вони з моїми батьками дружно. І от ми поїхали. Мені закортіло самій взяти віжки. Пінчук дуже умовляв кучера, щоб той «глядів». Нарешті той не витримав і обізвася: «Ви не бійтеся, вони не такими кінями їздили, в руках тримали!» Виявилось, що це був кучер ще з дореволюційних часів, і він знав і мене, і наших коней, якими я часто їздила по місті. Репутація моя була певна. Бідна княгиня нелегко зивкала до бюджету судді і в той час продавала речі, що були колись десь заховані, а тепер вернулися до неї. Вона продавала соболіні, пещеві хутра, і, думаю, вони раніш належали дійсно їй. Під час спільного обіду я все дратувала суддю, що розкажу Михайлику, тодішньому наркомюсту, як суддя давав коней жінкам для прогулянок. Суддя червонів і безпорадно дивився.

Ми чудесно досхоchu наговорилися з батьком. Цікаво, між іншим, що через багато літ по революції до нього до міста прийшли селяни, сусіди з нашого хутора, і спитали: «А чи можна орати вашу землю?» До речі, цих п'ять десятин хутора батько продав перед самою



З матір'ю і батьком в Умані. 1925 рік.

революцією і не мав жодних прав, ні претензій до землі. Але стійка була ідея приватної власності!

За того ж часу приходив з війська малий Панас, син нашої сторожихи з хутора, вдови Наталки. Високий, гарний хлопець. Чудася! А я пам'ятала, як пошила йому перші штани, і він, підстрибуючи, біг на заклик з городу, де полола Наталка, в самій сорочині, а штани лежали на межі. «А де ж твої штани?» – «Ой, забув!» – і він стрибав знову босими ноженятами і біг по штани. Отже, час ішов!

Мамі жилося ці роки нелегко. Батька було паралізовано ще з 1918 року, і з того часу весь тягар всіх бурхливих років лежав виключно на матері. Батьку було тільки сорок п'ять років, коли це з ним сталося, і от тепер він не міг навіть хату перейти. Мама садовила його до крісла і йшла на роботу до школи. Верталася і бігла на город. Аж увечері – уявляю собі втому, адже їй було вже близько шістдесяті – вона приходила до нього. А він сидів. Цілий день сидів сам, з котом Ваською, що потім наплотив котенят і виявився кицькою. Іноді він спирався

на стіл здоровою рукою і якимось переходив до ліжка. Раз – упав, встати вже не міг. Так і пролежав на підлозі, поки пізно не повернулася мама. Щоправда, через дві кімнати жила тітка, батькова сестра, що весь час була «при нашій родині». Але відколи жодної користи не надходило, то лишалося тільки жити на «жилплощі», від решти ж акцій вона почувала себе вільною.

До того, батько був майже сліпий – він ціле життя хворів на очі, йому робили операції, він ледве бачив у найсильніших окулярах, проте книжки, газети читав. Пристрасно, з захопленням, він стежив за життям, він жив ним. І, цікава річ, на старість, отак самотужки, він став комуністом, він, колись засуджений заочно – без суду – на страту, він, за голову якого було призначено ціну. До того, він ніколи не зробив жодного ворожого вчинку. І тепер, зустрівшись після семи літ розлуки, ми так гаряче розмовляли про завзяті дискусії, суперечки тодішнього життя. Він усе знав, усім цікавився, як і я. Мені теж здавалося, що я щось знаю, але в нашому житті я все-таки ще ходила навпомацки. Все здавалося

мені прекрасним, всі тіні підряд я відкидала, мені хотілося бачити світ таким, як його вимріяно, і я його бачила таким ще багато років після того, як він взагалі вже лишався за стіною... Дуже високою, і з дротом поверх.

Мама не втручалася в наші розмови. Вона була щаслива бачити нас разом. Мама була вчителька. Тисячі дітей до старости згадували про її навчання. Про таких, як вона, пишуть книжки, з них роблять картини, скульптури, їм можна ставити пам'ятники. Росіянка по національності, дочка кріпачки з походження, інтелігентка з життя і фаху, вона віддала своє життя дітям, людям України. Вона вчила дітей у школі. Вона вчила дорослих в напівлегальних недільних школах, до неї приїздили її учні з заслання, із Сибіру, – приїздили за життя і через десятки літ по смерті, вже до мене, як приїздив Квашнін з доручення С.Ковпака, бо обоє були її учнями... Мама ніколи не належала до жодної партії, але вона була дружиною студента-засланця; у нас роками зустрічалася революційна молодь, вона опікувалась ними, допомагала, вона доглядала їх могили. Це була на рідкість гуманна і чиста людина – строга, сувора на вигляд, замкнена в собі. Скільки довелося їй пережити за часів революції, коли ми з батьком поринули з головою в її вирі! Вона ніколи не намагалась втримати мене, куди б, на що б я не йшла.

А скільки їй довелося пережити за мою відсутність! Можу собі уявити, скільки докорів, зневаги вислухала вона від усіх різноманітних правителів Умані. Вона пережила там зміни дев'ятнадцяти урядів! І зуміла залишитись незмінною. Її шанували всі, хто лише зустрічався з нею. Налітали українські відділи, займали будинок – мати незмінно ходила до школи, на город, доглядала батька. Гайдамаки тікали – лишався один хворий. І вона доглядала його, пильнувала, а коли з'являлася наступна військова навала, білі чи червоні, махновці або зелені, мама боронила хворого, казала, що у хворого сипняк, і рятувала життя. Ставалося часом навпаки – червоні, а може, інші, знаходили в неї спасіння. Колись за кордоном я одержала листа від незнайомого мені чоловіка, котрий дякував мені за те, що мама врятувала йому життя. Мама врятувала єврея, сусіду Іцю Пхора, від шаблюки п'яного гайдамаки, українців рятувала від росіян, червоних від білих. Вона

глибоко шанувала людське життя. І коли вмерла, її ховало ціле місто. Крім мене, що в ті години, як звір, билася між стін своєї кам'яної клітки у Ярославлі.

Міста я не встигла розглянути, власне, його людей, відчути, чим, як вони жили цей час і як жили в ту пору. Я тільки встигла поїхати на вчительську конференцію до Монастирища і повернулося знов захоплена, замріяна. Мені все здавалося, що на землю вже сходять ось-ось рай, і тимчасові труднощі не лякали мене, та я їх майже і не помічала, бо не хотіла бачити. Мені здавалося тоді, що бачити недоліки, хиби було б зрадою тому великому, що захопило мене без останку. І я не бачила.

Аспірантура

Повернувшись до Харкова та обертаючись переважно в літературних колах, я якось дійшла думки про наукову роботу. Ніяк не згадаю, звідки саме повсталала ця думка, але я вирішила піти в аспірантуру. Ще у Відні я вступила була на факультет соціальних наук, але в мене просто не вистачило грошей за навчання там, і мені довелося на цьому і закінчити. Це був другий рецидив – колись я так само покинула юридичний факультет у Петербурзі. Тепер мені можна було вибрати – чи то кафедру історії культури України з керівником академіком Багалієм, чи юридичну, з іншим вченим. Обоє радо погоджувались мене прийняти. Я пішла на розмову до Багалія. Низенький жвавий дідок побіжно розпитав мене, і то переважно про літературну мою роботу, послухав якесь оповідання і порадив йти до нього. Розуміється, він знав мій учбово-науковий шлях, і якось я сподобалася йому. Так і почалася моя робота при кафедрі. Тривала вона недовго, бо через два роки було мене арештовано. Тим, розуміється, часом Багалій дав мені тему з революційного руху на Україні початку дев'ятнадцятого століття, маленьку монографічну роботу про графа Олізара і декабристів. Тоді про нього ще не було нічого друківаного, я користувалася двома джерелами, в основному: це спогади, закордонні, Олізара після звільнення з-під арешту та протоколи допитів протягом арешту. Щоб докладніш уявити собі його образ, я студіювала дещо економічні джерела доби і маєтковий стан самого Олізара.



Кафедра історії української культури.

Сидять: кер. кафедри акад. Д.І. Багалій (в центрі), праворуч від нього кер. секції російської історії проф. В.І.Веретенников, далі кер. етнологічно-краєзнавчої секції проф. О.В. Ветухів і науковий співробітник О.Д. Багалій-Татарінова; ліворуч – дійсний член В.О. Барвінський, наук. співробітник О.Г. Водолажченко й дійсний член Н.Ю. Мірза-Авакянц.

Стоять: аспірантка Н.В. Суровцова, наук. співробітник А.Н.Ковалівський, аспірант Севастьянов, аспірант А.І. Козаченко, аспірант О. Назарець, науковий співробітник М.В. Горбань, аспірант М.М. Тихонов.

Засідання кафедри відбувалися в Харківському університеті. Багалій познайомив мене з складом учасників і представив їм мене. Це був невеликий колектив, в основному людей середнього віку, кілька молодих, я – чи не наймолодша. З професури – може, вони були тоді ще доцентами? – був професор Оглоблін, Ветухов, Мірза-Авакянц. Дочка Багалія, Багалій-Татарінова, здається, була науковим співробітником. Були там ще Микола Горбань, Назаренко*, Тихонов, Петров, Веткіна, Барвінський, Козаченко. Оце

* Правильно Назарець. – Ред.

ніби й всі. Всі вони – за винятком мене, здається, – стали з часом вченими. Дехто був репресований, здається. Наталя Авакянц (на мою думку, вона була родичкою одіозного Андрія Лівичького), Горбань і ще хтось. Оглоблін і Ветухов, здається, емігрували і продовжували працю вже чи то в Канаді, чи в Сполучених Штатах.

Люди ці були здібні, добірні щодо праці. Розуміється, я серед них була білою вороною. Вони, як історики, далеко перевищували мене, але... В мене був західний «тон», я дещо знала, як-не-як, а дисертація дала мені деяку вправу, але по щирості, вони давно,

пильно і під майстерним керівництвом Багалія працювали над історією України, яку я знала поверхово, уривками. Частину цієї історії я колись мріяла творити, біля джерел цього творення стояла близько; тепер я починала її вивчати. З захопленням, зацікавленням. Але знов-таки – мої колеги переважно працювали по наукових установах, весь час оберталися в колі наукових історичних інтересів та діячів, писали, друкували на ці ж теми; моє життя, робота минали серед письменників, дипломатів, громадських діячів, чужоземців, мітингів, бенкетів – господи, усякої всячини, і тільки один-однісінький куточок мого життя був присвячений науці: навчанню та невеличкому досвіду справжньої наукової праці.

Для моїх колег та керівника я, мабуть, була забавкою. Досить здібна, я працювала з захопленням, воно виходило «з вогником», як казала про мене ще за студентських часів Єфименко. А мені так було втішно працювати серед них! Адже були вже такі клаптики наукової праці і в Єфименко, і в Платонова, і Тарле, і при дисертації – і от знов я могла повернутися до науки. Я думала потроху зробити історичну роботу основною, хіба що поруч літературної, службову ж, оту редакторську працю, залишити, як тільки в мене з'явиться найменше матеріальне забезпечення. З часом я почала одержувати стипендію і мала вже здійснити свої плани, та – обірвалося саме на цьому.

Потроху я знайомилася з своїм новим оточенням. З старими і взагалі «солідними», як Оглоблін, Ветухов, Татарінова, Веткіна, Авакянц, я не тримала зв'язку, поза питаннями кафедри. А з деякими «хлопцями», як от Миколою Горбанем, Тихоновим, Назаренком і Петровим ми часом після засідання кафедри подавалися до якоїсь корчемки на Катеринославській і там обідали, чи вечеряли, чи як вже так його назвати ті наші зустрічі. Ще під час засідання хто-небудь з заклопотаним виглядом передавав мені наче б «наукову» записку під носом всевидючого пильного Багалія. Часом там стояло питання, чи немає в мене «черв'яків». Я заробляла більше за них чи, може, витрачала менше, і не раз кредитувала наші «бенкети». Після засідання треба було зробити такий вигляд, щоб Дмитру Івановичу (Багалію) і на думку не спало, куди подалась його вихованка – жили ми по дорозі, і він радо ходив разом зо мною, мені ж, молодій баламутці, було нудно

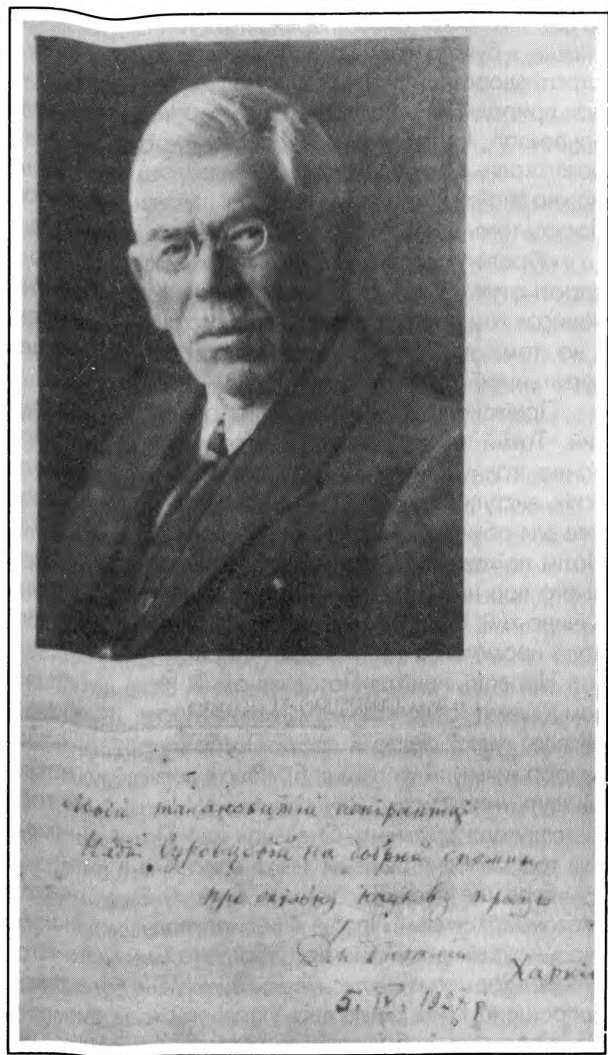
поважно йти поволеньки Харковом з старим академіком. Ото й чкурнемо до своєї корчми, а хлопці добре знали цей бік Харкова, бо такі нерідко до них вчашали. І там чудесно минав час у розмовах, цікавих, наукових же! Але при чарці, та часом і порядній чарці.

Ми любили ці свої позачергові «засідання кафедри». Колись Горбань з Тихоновим поїхали у відпустку на узбережжя Кавказу. За певний час повернулися. Але скільки я їх не питала, що ж вони побачили, відповіді не дістала жодної. Зате коли прийшла черга їхати мені і я спитала в них, де можна знайти добре вино та поглянути щось місцеве, вони дали мені точний путівник на всі кавказькі курорти та місця з вказівками, в якому погребку, корчмі, ресторані треба побувати і де що питати. Справді, все було так, як вони сказали, і я дивувала своїх супутників своєю обізнаністю. Але поза тим вони були таки справжніми вченими, як був ним у першу чергу і наш керівник, Багалій. Він жив своєю кафедрою, своїми учнями. Щозасідання учасники читали свої праці, їх уважно обмірковували, дебатували. З лона, так би мовити, кафедри вийшла історична наука тридцятих років. Можливо, вона не зуміла стати нарівні з своєю добою, можливо, доба не зуміла зрозуміти своїх вчених, а тільки певна частина складу кафедри історії культури України провадить свою наукову працю в університетах та академії аж по той бік океану, частина ж, молодша в той час, помандрувала не з власної волі на усякі північні широти, далекі від рідного краю. Ну, а дехто просто зник – тобто для мене. Про долю таких я лише випадково довідаюся. Багалій же помер, як то кажуть, своєю смертю, а перед тим відрікся мене, своєї улюблениці, «серденька», учениці, з якої хотів зробити і робив справжнього дослідника.

Після моєї першої роботи про Олізара, надрукованої в збірнику Академії наук 1927 року, присвяченому ювілею Багалія, ми з ним мали видати спільно розвідку про другого декабриста, Лукашевича. Знову Багалій привіз мені сам з Москви з III жандармського «отделенія» документи, я підготувала все, і залишалось тільки написати саму роботу. Це мав бути мій вихід в науковий світ. В супроводі такого «співавтора», як академік Багалій, і маючи, до того, таку-сяку власну голову, я могла бути певною, що шлях далі мені відкритий.

Звичайно певного дня, раз на тиждень, я приходила до Багалія, і ми годинами обговорювали в його кабінеті всі наукові питання. Я користувалася його приватною величезною бібліотекою, його вказівками, розповідями. Розуміється, ці вечори давали мені дуже багато. Одночасно з тим я чимало розповідала йому і про свою літературну роботу, він дуже цікавився моїми писаннями, і я мусила читати йому і свої новели, які йому були до серця. Після «засідання» надходила дружина Дмитра Івановича, Марія Василівна, також історик-палеограф з фаху, запрошувала до їдальні, де ми всі разом, з їхньою дочкою та хлопчиком-онуком вечеряли. Я почувала себе в них нечужою, завжди бажаною. Пам'ятаю, коли тільки з'явилися перші приймачі, оті незграбненькі, маленькі скриньки з кришталю, на якому треба було шукати дротиком-голкою відповідне місце, і тоді крізь навушники чувся тоненький голос харківської трансляції – отоді я купила за десять карбованців такого приймача, принесла Багалієві і при участі всієї родини урочисто приладнала його до парового опалення та електричної розетки, і ми всі з захопленням слухали диво ХХ віку. Багалій, як я вже згадувала, водив мене до театру. Багалій відвідував (з власного бажання) мою мансарду, і пив чай, і вилазив стрімкими сходами на моє горище. Був дуже ніжним зі мною. Але коли мама з розпачу від мого арешту приїхала до Харкова шукати правди і заступництва в моїх могутніх друзів та добродіїв, Багалій збентежено прийняв її в передпокої, навіть не запросивши до кабінету, і запевнив, що він нічого, анічогісінько зробити не може. Думаю, він таки й справді не міг. Але сказати про це матері свого «серденька» він міг би і не в передпокої. Саме таких дрібничок і не вільно вибачати людям навіть помертло.

Одночасно з роботою я значну частину вільного часу приділяла редакції або будинку Блакитного. Там весь час йшло життя. Звичайними вечорами ми зустрічалися там чи за вечерею, чи за більярдом, чи просто за пляшкою вина при розмові. А поза тим там бували дні урочисті, це коли приїздив хто-небудь, кого там вітали, зустрічали тощо. Пригадую, наприклад, приїзд Паніаїта Істраті. Тоді з ним дуже панькалися, вважали його за цінного друга Радянського Союзу і тому, може, дещо перебільшували його значення як



Дмитро Іванович Багалій.

письменника. ВУФКУ обов'язково хотіло купити для фільмування його «Кіру і Кіраліну». Досвітній теж брав участь в агітуванні Істраті того вечора, коли відбувся банкет на його честь та ще когось, хто тоді був у Харкові в якійсь делегації; вуфкувчанам здавалося, що як він виїде до Москви, не залагодивши цю справу у Харкові,

то в Москві обов'язково переходять той скарб. Так чи інакше, я була посвячена, втаємничена в цей план. І от Істраті здорово напоїли – а нахил до того він чей же мав природній. Решта гостей вже поспішала і виїхала на вокзал, Істраті допивав останню чарку, ми його розважали, а потім у гардеробі виявилось, що ніяк не можна знайти його шапку. Шукали, шукали, час минав. Досить того, що на поїзд він, розуміється, спізнився.

«Кіраліну» ставив Харків. Потім виявилось, що з Істраті отак, як з Жідом, – він повернувся до Румунії, написав там про нас щось не те, його піддали анатемі і на тому все скінчилося. Лишився оце тільки цей коротенький спомин.

Приїздив з Відня віолончеліст опери, Бережницький. Такий обережненький, педантичний, як стара панна, галичанин собі. Грав добре, в концерті мав успіх, виступав по радіо. Був і в мене, в мансарді грав уже для обмеженої «еліти», не згадаю, для кого саме. Потім поїхав і зник для мене безслідно, по сей день нічого про нього не чула. Потім був німецький вчений Кучинський. Його теж вітали – а я, звичайно, переклала промови та тости з обох сторін.

Нарешті, приїхав Паторжинський. Його вітали разом з якоюсь співачкою-українкою з Москви. Було дуже весело, гучно, сиділа я проти Паторжинського, і того вечора хильнули ми таки добре, що я не згадала навіть, як звуть мою сусідку, оту співачку з Москви, і в тості переплутала прізвище. Ото знак, що Паторжинський був тоді молодий і вмів не тільки співати, а й пити.

Була ще зустріч у тому ж будинку Блакитного з Гнатом Хоткевичем. Про це я пишу докладніше в іншому місці. А тут він читав свій твір – «Богдана Хмельницького» – перед харківськими письменниками. Мене було також запрошено. І от я сиділа десь у перших рядах, дивилась на огрядного, добре-таки лисуватого Хоткевича, що читав, і, очевидячки, хвилювався. І мені пригадалися мої дитячі роки, коли я, крадькома від гімназійного начальства, слухала в миршавій уманській залі кіно Штремера співи під бандуру молодого ясноокого хлопця майже ще, у вишиваній сорочці, і завмирала від ще не цілком усвідомлених українських дум, пісень. Мені не спалося тоді до ранку.

Згадалися і пізніші роки, коли я вже студенткою вітала цього ж Хоткевича на концерті-лекції, впо-

рядкованій нами під керівництвом і відповідальністю Олександри Яківни Єфименко. Перед концертом бандури він робив відчит про боротьбу за український університет у Львові, про вибори до парламенту. Розказав жартома, чи то дійсність, чи анекдот, як селянин віз українського парламентського посла і той запитав його, «чи задоволені хлопці з австрійської конституції». Дядько хльоскав свою конячину і відповів: «Е, паночку, перебулисьмо панцину, перебудемо і конституцію». Не раз в житті мені допомагала витримати ця народна мудрість. Ну, а тепер я сиділа в залі, ніби рівня. І слухала «до критики» «Богдана Хмельницького», що написав і читав, хвилюючись, Хоткевич. А я мала вже за собою дисертацію – також Богдана Хмельницького. Ішли літа! Ці неймовірні, несподівані літа! Чи думав хто з нас, що за яких п'ять літ ми обоє будемо сусідами по «одиначках» харківської політичної в'язниці на Холодній горі?!

Поза зустрічами в будинку Блакитного, у нашому гурті створився новий звичай: приблизно раз на місяць ми «толокою» збиралися на Максиміліанівській в помешканні Гриця Петренка, що жив з сестрами на другому поверсі нашого будинку, мав дві величезні прекрасні кімнати, в додатку з роялем. Звичайно вечерю готував кухар з наркомінделу, звіди ж походив, мабуть, і посуд, бо наші ресурси були надто скромні. Про вино дбав Петренко. Видатки сплачували присутні. Таким чином, це не завдавало нікому особливого клопоту, я з старшою сестрою Гриця наглядала за всім. Збиралися, вечеряли, а потім сиділи часто аж до ранку, а дехто лишався й ночувати, в залежності від родинних обставин і кількості та якості випитих напоїв. Бували переважно чоловіки, а якщо жіноцтво теж траплялося, то це не були подружжя, а «самостійні одиниці» – їх було мало: от, Елочка Козельська (без чоловіка), прокурор – Женя Подольська (теж сама) та раз, здається, запросили якусь невідому мені балерину, яку все гладили по колінах наші хлопці. Більших таланів у неї не виявлено. Раз колись, правда, була Горська, актриса, жінка Аркадія Любченка. Але, кажу, жінки якось не трималися нашого товариства. На них ніхто не звертав уваги, не розважав, а їм було нудно серед завзятих розмов, суперечок. Тут всім хотілося докінчити на дозвіллі недоговорені питання, теми, справи, і все те

робилося при доброму вині і традиційних цигарках «Esper». Диму було, ой диму!

Найбільш «свійськими» були Олесь Досвітній (бо він днями працював у мене) і його найближчий, мабуть, друг, Мишко Яловий (Юліян Шпол). Завжди були присутніми Микола Хвильовий, Микола Куліш, Аркадій Любченко, Слісаренко – то були «кадрові». Але бували і Володя Сосюра, і Сашко Копиленко, прокурор республіки – Лель Ахматов, Гордій Коцюба, Михайль Семенко. Довженко на тих вечорах ніколи не бував – але в звичайні дні до мене на горище заходив посидіти. Всі ми були молоді. І всі належали більш-менш до богеми. Не штучної, декоративної, а найщирішого золота. Частина, більша, вийшла зі злиднів, або з бурхливих днів громадянської війни; частина звідала тюрми, втечі. Всім був близький дух авантюристичких пригод. Не хотілося йти додому: лягали спати на підлозі на перському наркоміндельському килимі, на роялі; йшли до мене і займали там вільні спальні плацкарти. А ранком я варила міцну чорну каву і напувала гостей. Раз ото сидимо і «призволяємось» – не без того ж. Раптом Куліш вхопився за кишеню і аж зблід. Думала – серце. Аж – ні! «Ключі!!» – зірвався й побіг. А це дружина, щоб не будив пізно її та дітей, наказала взяти ключа і замкнути приміщення. Дружина працювала в Наркомосі, дітям час до школи йти, а ми – каву!.. Побіг, бідака!

У Петренка була велика тераса, що виходила в садок. Малярі покинули там удень мотузяну драбину. Щось на мене напало. Питаюся: «Аркадій, а чи живе романтика?» – «Живе!» – «Ну, то лізьте драбиною в садок». І поліз. Звідти гукає: «А чи є?» – «Авжеж», – кажу. «Ну, то слідом за мною!» – і під загальний сміх мусила переступити бар'єр і лізти в темряву. А на першому поверсі Абугову не спалося. Дивиться – на фоні вікна хтось лізе. Вхопився за зброю, чекає. Лізе... вже тим разом жінка. Пізнав мене, вранці вже розповідав.

До речі, ми всі майже дуже захоплювалися стріляниною. І в окуляри чийсь, і свічки гасили, і влучали в усяке – з гвинтівок, наганів, браунінгів. Зброї було достатньо, дозволами ми не цікавилися навіть, хоча тоді вони вже існували, як виявилось пізніше, під час трусу в мене. Джентльмен, що робив трус, вийняв з мого стола маленького браунінга, і поклав собі до кишені, і

не записав у протокол. Я зауважила йому. «А ви знаєте, тільки за це одне ви можете дістати п'ять років?» Я, розуміється, не тільки не знала того, але і не повірила, проте думала, що якісь неприємності можу мати. Але мій «гість» виявив чесність, і нелегальна зброя ніколи не фігурувала в моїх обвинуваченнях.

А тим часом жилося далі у Харкові. Приїздив єврейський театр сатири з Москви. Це ще тоді, як мама була у мене. Ставили «Десяту заповідь». Такої гри я не пам'ятаю. Мама, вибаглива людина, мови єврейської не розуміла, проте насолоду мала повну. Тематика була актуальна, існування Ізраїля – держави намагалися представити як гумористичне. Не впевнена, чи то вдалося у розумінні політичному, але на сцені відповідні місця викликали дружній сміх.

Колись на день Паризької Комуні до Харкова приїхали представники Профінтерну, від Франції – Жерам, і ще від Болгарії, прізвища не пригадаю. Як завжди, я мала бути перекладачкою. Жерам мав виступати у Будах на заводі. Прийшли дві машини, туди їхав ще хтось з ЦК, поділилися на обидві і вирушили. Двадцять шостого року весна була пізня, чи то вона взагалі така на Харківщині, а тільки за якийсь час путі ми вже витягали свою машину з снігового замету. Друга машина пішла іншим шляхом, наш водій вибрав цей. Ще півгодини – і ми знову сидимо в заметі, і цим разом більш ґрунтовно. Довелось шоферу йти на село по коні чи воли – рятівничий транспорт! Тим часом вже смеркало. Мій товариш з ЦК порадив: «Тут близько, йди з ним навпростець ліском на завод, бо ж там непокояться, їм післали телефонограму, що ми будемо». Йти, то йти. Забираю француза в кожусі та мілких калошиках на паризьких черевичках, сама в ботах і здоровезній хустці, і чимчикуємо. Ось ліс, стежка. Падає сніг, лапятий, пухнастий, аж дерев не видно. А тій стежці кінця-краю немає. Напочатку я йшла дуже впевнено, а дедалі то більше почала непокоїти думка, а чи туди ж ми йдемо? Ну, куди я веду цього миршавенького європейця, що сапає ззаду в кожусі? А заводу нема та й нема. Аж моторошно мені стало – нехай би вже сама, а то ж ще цей Сусанін плентається за мною. І, видно, охляв. Аж нарешті з'явився рятуюн – дядько назустріч. Питаю, як на Буди вийти? Виявилось, тією ж таки нашою стежкою. І незабаром у млі весняної завірюхи

ми побачили труби заводу. Я полегшено зітхнула. Підійшли до «прохідної». Питають документи. А які в мене документи, як я їхала перекладачкою ЦК у їх же машині? Нема! Питаю Жерама. В цього квиток члена Профінтерну. Такого у Будах зроду не бачили. Прибіг сам директор. А ми в снігу, голодні, змерзли. Поясною йому, як і що. Виявляється, жодної телефонограми вони не одержали, про майбутній мітинг нічого не знають.

«Ми сиреною скличемо робітників», – пропонує. Бо робітники жили переважно не в самому селі, а на хуторах навкруги. Тільки ще того бракувало! Адже сирена гуде у випадках крайньої небезпеки. Далі виявилось, що пізніше має відбутися вистава, присвячена дню Паризької Комуні. Саме добре – ми трохи відпочинемо, нагріємося, а може, нас ще трохи підгодують, надіде друга машина з болгариним? Так і зробили. У заводській їдальні нас частували усім, що знайшли, нам було тепло, всі оглядали Жерама, як диво, і настрої у нас був чудесний. Наші товариші справді незабаром приїхали, знайшовся і наш шофер, згублений по дорозі. Робітники сходилися, клубна зала була уже повна вщерть, а вони все йшли та йшли – бо розійшлася чутка про приїжджих. Нарешті вирішили починати. Через куліси ми пішли на сцену. Жерам ішов передо мною. Раптом він одсахнувся і вхопив мене за руку. «Що це?» На нашій дорозі, коло декорації стояв... член Паризької Комуні в уявленні будянської само-діяльності. Дивовижна одежа, замашчене сажею обличчя і страшенна бараняча шапка. Бідний нащадок злякався саме свого предка! Ми щиро з ним сміялися, коли я пояснила йому значення цього дивовижного персонажа.

Мітинг тривав довго. Я перекладала Жерама, робітники-селяни задавали безліч запитів, я тут же перекладала їх та відповіді, зібрання йшло напроцуд жваво і цікаво. Обидві сторони були взаємно захоплені. Я ледве встигала, так швидко йшла розмова. Яких тільки питань не підносили! Жодного порівняння з залізаними міськими зібраннями, з записками до президії, «ласкавими поясненнями» доповідача. Француз, мабуть, довіку не забуде того вечора. Потім виступав болгарин – він одмовився від моїх перекладацьких послуг, вважаючи, що розмовляє російською мовою.

Мій боже, що то була за мова! Йому плескали, він був певний, що його зрозуміли. Я ж була певна протилежного. Аби задоволений!

Вночі ми вже поїздом повернулися до Харкова. Другого дня повезла я Жерама на ХПЗ. Він уважно оглядав завод, очевидно, був сам робітником. Нас оточила в цеху ціла зграя фабзайчат. Я пояснила їм, хто це. Жерам і каже: «От завод хороший, а чому кватирок не зробили, повітря тяжке?» Зайчата образилися раптом. «Запитай його, – кажуть, – а чому вони в себе революції не зробили?» Дуже сподобалася така відповідь французу, сміявся згадуючи.

Оглянули ми ще ВЕК, працю там сліпих обмотчиків, ясла, цікаву школу прикордонників, там фотографувалися всі разом. Фото було надруковане в «Огоньку», але я його побачила значно пізніш, у пересильній камері Бутирок, де нам дали старі номери. Ото було дивно розглядати себе в таких оточенні, сидючи вже на тюремних нарах!

Поїхали профінтернщики. А життя йшло собі далі. Колись Володя Сосюра сказав, що хоче почитати мені свою автобіографію. Я радо погодилася, але на всякий випадок запросила ще Ніну Кучму, харківську перекладачку, саму киянку. Де саме ми познайомилися, не пригадую собі. Перекладала вона з англійської, мову знала досконало, походила з старовинної української родини. Мала брата-інженера, а її нареченого було вбито на війні. Гарна і незвичайно скромна, якась не сучасна дівчина, вона дуже приваблювала мене до себе. Зійшлися ми троє увечері. Тільки Володя почав читати, як по мене приїхали з театру, де був МОПРівський мітинг, і повезли перекладати якогось чужинця. Досадно вкрай, але мусила! Приобіцяла швиденько повернутися, і справді, незабаром була вже вдома. Ніна, якась збентежена, сиділа сама. Я знала Володину вдачу, мені то було не першина, і я дуже з неї сміялася. Своїм звичаєм, поет не витримав присутності гарної цікавої дівчини і почав залицятися. А що виховання вона була старосвітського, то, як вона казала, образився і пішов. Таке саме було кілька місяців тому і зо мною, тільки тоді з кімнати втікала я. Згодом ми з ним зустрінулися на вулиці, і він ображено сказав, що написав вірша, присвяченого мені, де порівнював мою «нечувственисть» до телеграфного стовпа. Того вірша я

ніколи не читала, але через деякий час ми помирилися при умові, що він дотримуватиметься відповідної поведінки. Свого слова він дотримав, бодай щодо мене. Коли ми зустрінулися з ним через сорок років і я сказала, що він навряд чи пам'ятає мене, а він запевняв, що так, я запропонувала, щоб він нагадав що-небудь з часів нашого знайомства. І раптом, в «салоні» Спілки, славетний, шановний і таке проче Сосюра так по-хлоп'ячому лукаво посміхнувся і своїм тоненьким голосом мрійливо промовив: «Молодість, молодість». Пригадався колишній Володька, і я знала, що він згадував і пам'ятав харківські літа...

Як стрімголов летить час...

Ще так недавно була ця зустріч, так недавно дарував він мені свою книжечку віршів з зворушливим написом: «Дорогій страдниці і героїні, вірній дочці України Надії Суровцовій на добру згадку. В.Сосюра, 8.IX–57». А два тижні тому радіо та газети оповістили, що нема вже синьоокого колишнього хлопця, «солов'я України»...

А біографія, яку він читав, була не в усьому схожа з тою, що тепер.

Надійшло літо, а з ним моя відпустка. Скривдив мене в ту пору один товариш, і хотілося мені забути про це. Я умовилася з дружиною Касяненка, і, навіть не залишивши нікому своєї адреси, вирушила з нею та її маленькою дочкою до Коктебелю. У Марі також була якась неприємність, і ми обидві були дуже вдоволені з своєї «конспіративности». Хай знають! Ми приїхали автобусом гарячого, аж надто гарячого кримського полудня. Містечко стояло, як марево. А за одинокою вулицею-дорогою мерехтіло сліпучо синє-синє море. Зграйка хлопців зустрічала автобус. Людей було мало. Всі пішли – кожий знав куди, пощо. Тільки нас двоє стояло з валіzkами в руках, та мале дівча лопотіло, питаючи, чи ми вже приїхали. «Хлопці, де тут винайняти кімнату?» Одразу до нас пурхнуло кілька босоногих. «Сюди, сюди!» – і повели нас над самий берег. Там у невеличкому обшарпаному садку стояла гарненька вілла, а поруч невеличкий будинок. Там була вільна кімната, велика, майже порожня, з верандою, на якій самотньо стояв незграбний стіл. Там ми і оселилися. В кімнаті поруч жило кілька балерин з Москви. Почалося безтурботне життя.

Зранку, трохи поснідовши, ми йшли на берег – яких сотня кроків! Лягали і починали шукати в піску сердоліків, чудесних камінчиків. Але й звичайними ми не гребували, і скоро в хаті було повно скарбів. Розважало нас і мале дівча, дочка Касяненків. Мале народилося, коли обоє батьків працювали у Лейпцігу. Там воно і виросло років до п'яти. Чисте німчєня! А на ім'я – Вассанта, що по-санскритськи ніби означає – весна. Людей-жінок дівча поділяло на дві групи – *фрау* та *медхєн*, причому ознакою був не вік, не вигляд, а чи говорило те німецькою мовою, чи ні. Якщо говорило, то це було *медхєн* і користало з її приязні. Нема мови, що я стала її улюблєницею. Розмовляли ми з нею німецькою мовою, але потроху вчили і української всуміш з російською. Засвоювала вона швидко, але своєрідно. Був такий епізод: Марі щось не пішла у місто, і я потягла з собою для товариства Вассанту. Зайшли в кафе, замовили морозиво. Дівча їло страшенно марудно-повільно. «Та лопай ти вже швидше те своє морозиво!» Вона слухняно доїла, і ми пішли додому. Там вона в захопленні почала оповідати: «Мамо, ми з танте Суровцовою лопнули морозиво!» – «Що, що?» – не зрозуміла мати. Ми довго реготали потім з мого навчання.

Я це вперше жила біля Чорного моря. Пощо писати про це? Сприймала я ту красу цілою душею. І Карадаг, і Сердолікова бухта, могила Юнге, болгарське селище поруч Коктебелю, і безтурботне життя курортників – хоч не було тоді ще цього терміну у тому місці. Туди їздили ще більш «по інтелект» – там була садиба Максиміліана Волошина, і головне забарвлення надавав численний контингент його гостей.

Вілла, як старовинний замок, майже при самім морі, з чудернацькою вежею, з парканом, за яким крився «контингент». Вони виходили на берег або в гори, і разом з господарем справляли дивне і не сказала б, щоб приємне, враження. Рудуватий, розкуйовджений «метр», з головою, пов'язаною стрічкою, як у Падалки, в античних сандалях на босу ногу і, головне, у якійсь грецькій хламиді, на зразок туніки, підперезаній шнуром, і криві волосаті ноги. Так само виглядали й гості, і ця дистрофічна отара городян вносила дисгармонію в безмежний строгий спокій суворого узбережжя.

Був будинок Вересаєва, великий, господарний, в ньому жили постійно. Але це виглядало звичайно, без претензій на античну школу мудреців, і називалося в людей просто «дача». І сам письменник лежав на пляжі у звичайних трусах, тихо, спокійно, без декоративних атрибутів свого письменництва. Часом приїздив його брат, Смідович, тоді вони лежали удвох.

Першого ж тижня ми познайомилися – також на березі – з дуже гарною жінкою. Виявилось, то була сестра повпреда в Швеції Осінського, дружина Ємельянова. Ми дуже заприятимися, і завжди ходили утрюх, в супроводі Вассанти і цуцика Осінської. Коли приїхав і приєднався до нашого гурту її чоловік, ми почали ходити далі, ніж зважувалися раніш самі. Раз узяли човна з циганом-скрипалем і поїхали місячної ночі на море. Так протокольно-мертво бринять ці рядки! Але десятки років, стуливши міцно очі, я можу бачити, просто бачити все це перед собою...

Ми повернулися до Харкова. Тепер, хоч мій формальний, юридичний перехід до КП(б)У ще не було переведено, і з Комінтерну та Москви відповіді не було, я перейшла для роботи до організації Раднаркому, до якого належав наш осередок НКІС. Там мене знов залишили на «змичці з селом», це вже стало моїм фахом, так би мовити. До того ще тулили жінроботу, якої ніхто не полюбляв. Почала їздити до іншого села, до Великої Писарівки. Вона лежала кілометрів за сімдесят від Харкова, і їздила туди переважно машиною. Хіба вже як доводилося їхати мені самій, то їхала залізницею до Богодухова, а туди по мене висилали конячину або я наймала її на вокзалі. Відповідальні робітники рідко брали участь, хіба з урочистих яких нагод, мені ж доводилося їздити вже систематично. Буденна робота, звичайна дрібна культурна праця, розуміється, робила своє невелике, а корисне діло. Урочисті ж виступи... цього я не зовсім певна. Та й робилося воно похапцем, без підготовки і, як сказала б, без належної пошани до своїх слухачів.

От вибралися ми з нагоди святочних дат 1905 року. Приїхали вже пізно, поночі. Зібралися люди біля колишнього панського палацу, ще й досі порожнього. Машина, велика вантажна машина, стояла межі ста-

рих дерев панського саду, оточена селянами. Виступив наш промовець. А потім раптом підштовхують мене: «А зараз – твої спогади про 1905 рік». – «Та бійтеся ж Бога, товариші, я ж тоді дитиною була!» Але наказ секретаря осередку є наказ. І люди навкруги стоять і ждуть чергового промовця. І виступала я, і згадувала тої ночі події 1905 року, яких не могла, ясне діло, ні бачити, ні розуміти. Лаялася потім на зібранні осередку, а з мене посміховувалися і казали: «Нічого, нічого, все гаразд!» Другого ранку виступала вже не я, а один міський робітник, наш же, з раднаркому. Був він дуже певний себе, до села ставився якось поблажливо. Тоді треба було збирати на якусь міжнародну ціль. Хотілося йому приголомшити своєю міською культурою. Я стояла десь у юрбі. Аж – чую: «От, ви повинні всі виступити монолітним об'єк-том...» Нагадала я вже йому той монолітний об'єкт у Харкові!

Поза тим, була звичайна робота у хаті-читальні, в школі, зустрічі з школярами, приятель з учителями села, дружні довгі розмови в маленьких мерзлих кімнатках, скромні вечери, а як коли, то й веселі танці у хаті-читальні, переважно з дівчатами.

Мене приділили до хутора – був він недалеко від села, кілька кілометрів полем та яром. Здається, якби сьогодні оце піти, то я б кожну стежечку знайшла отам, низом, попід баштанами. Та нема вже тих стежок, не ходити мені тими ярами... Ідеш, було, самотою, аж гукне хто з гори, і, диви, котиться до тебе, підстрибуючи, кавун, та такий же ловкий!

Життя моє тоді наче подвоювалося – одне було городянське, письменницьке, чи яке вже там, друге – оце хуторянське. Це було два перевтілення, якісь містичні співіснування. Не достосовувалася я, не виконувала навантажень, я просто жила тим життям – оцих якихось сорок годин, що я перебувала поза Харковом.

Часом ми, шефи, возили своїх друзів до Харкова, де в них бували свої справи, і вони використовували наш транспорт, вантажну машину раднаркому, а верталися вже залізницею, а потім кіньми чи піхотою, як трапляється. От знов газетний мій нарис про це в «Робітницю» у Вінніпегу 9 березня 27 року.

На провесні

Дзвінок по телефону, і завтра – на село. Вечеріє. Над Харковом мряка; ось і ніч. Мокрий сніг, двірць – об 11-й потяг. Півсонні люде, блимають ліхтарі, хтось поспішно біжить по-під заплакане вікно.

Рушили.

Чітко і мірно стукотять колеса, зникають в далечині один по однім міські вогники, і навкруги лиш чорний степ. Стомлено хилиться голова і дрімота сковує повіки. Аж ось – стали. Перелякано схоплююсь. Ні, ще час.

Слідуюча станція – «Золочів» – (дивно, немов у Галичині!). Але це якраз мій маршрут, бо на білому клаптику паперу наспіх написано: Золочів, Писарівка, Наум Карпович (це вчитель), ось і все.

Перший етап. Ніч морозна. Малесенька станційка. Оподалік місто. А радше – велике село. Біліють хатки, простягають віти обмерзлі дерева. На станції спить двоє селян. Але у мене немає кожуха, і я роблю спробу дістатись до якоїсь хати. Йду самотнім полем, потім снігами шляхом... Але в хатах темно, вже коло 2-ої по півночі, брами міцно заперті, і тільки гавкають собаки. Хоч-би палиця! Не сила, доводиться відступити перед переможними. Вертаю знов на двірць і чекаю світанку.

Сре, прозоре світло повільно жене мряку і стає неначе тепліше, задубілі ноги відігриваються, треба далі. Приходить заспана дівчина, і я, з моїми сусідами, п'ємо гарячий чай. О тепер інша річ! Шукаю на селі підводи і ось ми вже знову в дорозі.

– Скільки ще?

Від 15 до 20 кілометрів «кажуть», бо-ж шляху ні я, ні мій «проводир» не знаємо. Він – Федь, має років із чотирнадцять, веселе, безжурне хлоп'я. Конячина наша – стара кобила Дзюнька. А їхати – отак просто, попід школу, а тоді поза вітряки, яром, тоді ліс, мала Цапівка, хутір, велика Цапівка, могилки тай Писарівка вже. Здається просто? Ну, якось буде.

– Вйой!..

Минули школу, селянський будинок. Он кілька дівчат тягнуть ялинку і прикрашують вхід. Ось край села і вітряки. Порослиналися шостокрилі, лапи попростягали до лісу, що чорніє одалік.

Тюпає конячина. Ідемо полем, холодний вітер переймає немов до кісток. Федь радить:

– А ви в сіно!

Закриваю ноги сіном, і дійсно теплішає.

Під лісом вибої, наші санки поринають зовсім, то знову з'являються на горбку, і тоді видно темну смугу

підвод, що валкою суне поміж безкраїми сніговими просторами. Раптом стали: два шляхи перед нами. Ради-мо оден одного.

– Може сюди? – питає Федь.

Гаразд, ідемо. А шлях гіршає, вибоям краю нема, якісь ярки. Дзюнька тягне, аж пара від неї змарою в морозному повітрі здіймається.

– Оце мабуть тут перекинемося! – поважно сповіщає Федь. Коли – гульк, і ми обоє лежимо вже в снігу. Сіно все з санок на шляху, торба з їжою, рядно.

– Перекинулися! (Це Федь до мене).

Бачу вже й сама. Регочемо дружньо, знову складаємо наше майно, загортаємося в рядно, бо холод нестерпучий, і мандруємо далі. Питаємо зустрічних за дорогу, показують.

– Вчительку везеш? – питають Федя. Він хитає головою, хоч вже знає, що везе мене на «бабське свято».

Ліси, хутори, от і Цапівки, що їх не годед одну від другої відрізнити, шведські могилки з часів царя Петра, що ото тут військо билося з козаками Мазепи, а потім – білий густий серпанок снігу, і півгодина «навпростець» ланами. Хто знає, чи туди-ж? Але на обрїю знову вітряки, мелють швидко, немов поспішаються – аж вісім в'ряд. Біжать школярі з книжками.

– Це Писарівка, хлопці? – питаю.

– Писарівка! Писарівка!

Отже потрапили.

В школі. Занесені снігом сідці. Діти у великих чоботах, дівчатка в маминих хустках. Вітаюсь з учителем, коротенько довідуюсь, де решта товаришів, що приїхали напередодні, та про програму свята і сідаю поруч дівчини, що старанно малює кличі. Це написи, що будуть увечері прикрашати залю. Одночасно готуються деклямації, учнів перепитує учитель. Потім перерва. На стіні Ленін, Шевченко, Франко. Питаю:

– А то хто?

Дзвінки голосочки наперебій оповідають мені про Франка, поправляють оден одного, згадують твори. Але вже час йти на збори школи. Переді мною 250 дитячих голівок, море цікавих очей. Карі, сині, сірі, як дорогоцінне каміння блищать з-під хустин, шапок, і чекають, дивляться на мене. Якже-ж люблю мені до них промовляти!

Слухає дівтора про жіночу долю по капіталістичних країнах, про героїчну боротьбу на залитому сонцем і кров'ю Сході, про визиск в Індії, про знущання рафінованих «культурних» націй над поневоленими народами. Так хочеться показати тим блискучим дитячим очам широку картину, змалювати враз, щоб повіяло в шкільних мурах

закинутої в снігах Писарівки всесвітом далеким... Забувається ніч без сну, шлях далекий, і не чуєш вже наче, як ще все тремтить в тобі від холоду.

Навчас учитель: – Глядіть, приведіть же увечері сестер, мамів, розкажіть про те, що оповідає товаришка. Приведе-те? – Приведемо! – загуло як бджоли у вулику.

Вони прийшли. Прийшли ще раз з мамами і сестрами, увечері, коли на небі спалахнули сині зорі, а у вікнах запалилися, блимаючи, маленькі вогниці. Спочатку, одним, приходили жінки. Це «актив» (активні). Заступниця голови сільради товаришка Наталка з суворим, наче з каменя вирізьбленим, обличчям, глибокими вдумливими чорними очима та стрілками брів, що гадюками сходились на високому чолі; Параска, стара вже, балакуча, син комсомолец, менший – піонер, а вона теж у сільській раді... Зранку ще розійшлися «десятьські жінки» по кутках оповіщати селянок. І тепер, зійшовшись, хвилюються, а нуж не придуть.

Час минав. Точилася розмова ділова, буденна – про літо, про ясла (захоронка для дітей) торішні, про те, як треба поширити працю цього літа, про роботу сільської ради, кооперативу.

Тим часом людей ставало все більше: в залі теплішало. Запалили велику лямпу. В кутах чорніло від постатей. Зійшлися й чоловіки, прийшла і лікарка та ще дехто з шпиталю. Найбільше метушилася комісія по урядженню свята: голова сільської ради, секретар комуністичного осередку та комсомол. А Наталка – спокійна, повагом.

Діти заповнили усі вільні куточки і щебетали своє.

Почалися збори. Обрали президію – дві селянки й учителька. Встала Наталка і почала промовляти. Тяжко слова підбиралися, такі кострубаті, незграбні. А думка – думка ясна. Впевнена, спокійна. Наче змагалася з непокірним словом, і, нарешті, перемогла. Прості слова, свої, «бабські», простий і шлях їм до серця жіночого, селянського.

Зрозуміли всі до одної. І довго плескали грубі, спрацьовані долони Наталці, жіночому обранцеві до сільської ради Писарівки.

Говорили інші. Голова сільської ради, секретар комуністичного осередку, представники від комітету взаємної допомоги, говорили селяне-незаможники, члени Комуністичної спілки молоді (комсомольці), кооператори – всі свої, всі – селяне. Слово за словом летіло, і кувався міцний ланцюг, що в'яже жіноцтво з радянським життям. Молодь, старі чоловіки прийшли сьогодні принести свій привіт жінці-товаришеві по роботі у рідній селі. Скільки поваги бренило у відношенню до жіноцтва, скільки віри

міцної, непохитної в те, що зникне темрява на селі, зникне сама згадка за гірку долю жіночу, а настане радісна спільна праця для загального добробуту.

Промовляли й ми – «місто до села». І Харків, залитий електрикою, з шумом верстатів, димом заводів, з асфальтом бруків, білими каменцями неначе простягав невидні тисячі ниток у темну ніч, у степ снігом зав'язаний, до села між ярами, де так рідко блимають сліпими вікнами бідні вогниці серед загальної темряви.

Ці нитки змицняються і ростуть. Самотні вогниці розгортаються в яскраве багаття і де далі то більше освітлює ніч.

А у степовому вітрі, що мете завірюхою, чути ритм дружніх кроків єднання села та міста, що веде нас провідною зорею на провесні соціалістичного будівництва.

Харків, Радянська Україна, березень 1927.

У місті мені доводилося ще брати участь в роботі з піонерами. Мене та Петренка прикріпили до раднаркомівської організації. Щось не пам'ятаю особливо цінної діяльності: возили їх санками по черзі на міністерському, чи то пак наркомівському виїзному коні; раз Петренко робив доповідь, яким повинен бути піонер, не робити того та того, а потім вийшов у коридор і закурив. Тоді малеч оточила мене (в нас були дружні відносини, а його вони трохи побоювалися) і зацвірінчала: – «А чому ж товариш каже не курити, а ось вийшов і закурив?» – Довелось давати дипломатичні пояснення, але увечері той товариш дістав від мене!

Скільки тоді містилося в життя! Справ, людей, зустрічей, подій та почувань... Моєю роботою був Наркоміндел. Моєю сім'єю – «Вісті» та будинок Блакитного. Але то не були якісь відокремлені дільниці, люди, справи перепліталися, були близькими до обох сфер, часом входили до обох кіл. І було чудесне почуття відзисканої батьківщини. Те, що я бачила навкруги себе, творило життя; люди, що були моїми друзями, були чисті, як кришталь. То був український осередок, свій, рідний, більшість, переважна більшість була комуністична, впевнена, переконана, безкорисна, без підборідь, без власних машин, часто спартанська голота, незважаючи на ранги. Це був той світ людей і відносин, про який можна було хіба тільки мріяти, а тут вони були поруч мене, живі, справжні, і я могла

спілкуватися з ними, як рівна, і до мене ставилися тепло, сердечно, без докорів, без упереджень. Я була їм товаришем, та й із них не один пройшов шляхом глибоких роздумів, тернистих стежок, вагань, болю і світлого переконання у слушності своєї путі. А були і такі, як от Коцюбинський, що обрали свою дорогу на світанку життя, зовсім ще молодими. Але і він не погорджував мною, і з ним мені було легко та радісно.

В той час уже існувала ВАПЛІТЕ. Більшість ваплітян були в моїй мансарді своїми людьми. Та й взагалі чи то доба, чи молодість, а щось робило життя і відносини такими простими, людяними!

Зрідка проїздом з Царгорода до Москви з'являвся Ауссем. Перший раз зовсім несподівано – одчинилися двері, і на порозі з'явилася трохи зігнута висока знайома постать. Я так і кинулась йому на ший, я не бачила його з Відня, минуло стільки подій, почувань для мене, а він був такий рідний. Зворушила і його ця зустріч. Не знаю, чому саме, але тоді він почував себе чи самотнім, чи засмученим – кликав мене до себе на роботу в Туреччину. Працювати з ним мені, по щирості, дуже хотілося, але покидати знов Україну саме тепер, коли розцвітало моє життя, коли так дружньо усміхалася мені батьківщина, коли таким безхмарним ввижалось прийдешнє... Ввижалось... так щиро, бездумно. Я розповідала йому все, що бачила, спостерігала, знала та думала. Він слухав, поважний, вдумливий, сумний. Чи то був особистий смуток, туга, почуття самотності, чи його смутили події, яких я не знала, не уявляла собі, не розуміла? Адже незабаром почалася вже активна партійна дискусія, почали виходити дискусійні листки, виникали мітинги на заводах з виступами троцькістів або їх прихильників. Сама я була надто молодою комуністкою, до того закордонною, мене тягли до себе загальні комуністичні ідеали, окремих течій я не знала, не вдумувалася, не вслухалася в те, що було навкруги і що можна було б напевно помітити, якби не те, що я стільки літ пробула за кордоном, в стороні від політичної думки такого роду.

Ауссем їздив до Москви, вертався і їхав знову до Царгорода, похмурий, невеселий. Там він працював радником чи то посольства, чи навіть торгпредства. Їхати йому дуже не хотілось. Це було, очевидно, щось як відносно почесне заслання. Але про це думки прийшли

мені значно пізніше, тоді я нічого подібного не могло собі навіть уявити. Тоді Ауссем привіз мені в подарунок турецьку шаль та модні паризькі парфуми. Скільки літ потім мандрувала та шаль зо мною по в'язницях та засланнях! Скільки літ залишався вже ледве чутний аромат! І коли ставало зовсім нестерпно, я розгортала перед собою на ліжку чи нарах барвистий клаптик минулого життя і міряла кроками тюремну камеру Лубянки, зігріта дружнім теплом. Я думала, що десь-то на волі живе друг, спокійний, немолодий друг з сірими вдумливими очима. Я помилялася, скоро його не стало, і він зазнав багато тяжчих за мої переживань. Ми ніколи не стрінулися більше на світі. Але це – потім.

Тепер ще Харків. Відбувалися події в Китаю. Поруч мого кабінету, як я вже згадувала, був кабінет Брауна, двері ми часто тримали відчиненими. Сиджу над англійськими часописами та журналами, готую бюлетень для Шліхтера, надокучить, і починаю розважатись (Браун був знавцем Китаю): «Вікторе Осиповичу, розкажіть мені коротенько». Розказує. А я навмисне перемішаю назви ватажків та міст, і він аж в розпач впадає з моєї безталанности. Скромні, сказати б, розваги, але було.

Кота вдома ми назвали У-Пей-Фу, оце тільки й лишилося в пам'яті, та китайські дитинчата-жонглери, що ходили Харковом, заробляючи на хліб. Скільки тоді було вітаків з Китаю!

Запам'яталася зустріч Нового року, тільки якого, 26 чи 27-го? Либонь перше.

Його зустрічали об'єднано письменники разом з артистами в фойє на другому поверсі «Березолу». Там було накрито столи, і зібралася молодь – цвіт тодішньої культури! Які ж усі були молоді!

Я мало кого знала (тому і думаю, що це був скорше 26 рік). Сиділи групою Гриць Петренко з Наталкою Ужвій та я з Лесем Курбасом. Так ми пішли і танцювати, Ужвій у першій парі відкривала бал, я за нею. А що я була з Курбасом, то почувала себе дуже щасливою, бо з давніх ще часів він уявлявся мені істотою незвичайною і недосяжною якось по-дитячому. На цьому балі мені трапилася пригода: я загубила старовинне гранатове кольє. Людей було сотні. Я написала записку і прикріпила до колони залі. Через чверть години хтось приніс мені мої гранати, такий Полікратів перстень.

Через деякий час Карла Максимовича в Наркомінделі замінив Іван Кулик, що повернувся з Канади. Не знаю, де ж працював Карло – він їздив кудись, але жив на старім помешканні в Бюробіні, і там же жила Клімця Ланіна, його дружина. Одного вечора в них зібралось велике товариство, були й артисти з «Березоля», пам'ятаю Бучму та Василька. Була і дружина Кулика, Люціана Пюнтек, молода поетеса, полька по національності, однак писала мовою українською. Була гарна, стримана, типова шляхтянка комуністичного толку.

Отже, з Куликом я попрацювала недовго – він запропонував мені перейти редактором, «щоб зміцнити кадри РАТАУ», нового радіо-телеграфного агентства України, яким керував Лев Ісаєвич Величко. Я не мала найменшого бажання зміцнити РАТАУ, робота в НКІС мені була до вподоби, і я вважала себе там цілком на місці. Проте, очевидно, керівництво було іншої думки. Щоб посолодити гірку хвилину, Кулик додав мені, що там же буде працювати і його жінка. Це було для мене слабою втіхою, але сперечатися не доводилося.

Так я стала нічним редактором РАТАУ. Була в мене там геніальна друкарка Шура, дуже мила дівчина, що віртуозно працювала – подібної швидкості я ніколи не бачила. Фактично моя діяльність полягала в перекладі московських повідомлень ТАРСу. В кімнаті з апаратурою приймали матеріал з Москви, а ми якомога швидше перекладали (нібито редагували його) в своїх кабінетах з своїми друкарками. Одного разу прийшов до мене якийсь невідомий добродій і почав знімати хронометраж. Потім перейшов до сусіднього редактора і далі. В результаті виявилось, що ми з Шурою вийшли на перше місце в РАТАУ щодо швидкості роботи. Перекладала і я швидко. Довгими, нудними ночами, коли чекаєш, поки Бухарін пише або переробляє (і таке бувало) статтю, а так хочеться спати! – ми йшли з Шурочкою у «Вісті», до порожнього кабінету редактора і поруч лягали на славнозвісний «літературний» диван, поки за нами не прибігали, коли Москва вже давала матеріал. І клопи, ой і клопи ж були у цьому дивані! Вдень ніхто і не підозрював про їх існування.

Звечора ми по черзі йшли до кав'ярні, купували що-небудь до чаю: і поночі пили чай, що нам приносили до кабінету. Шурочка оповідала про свого батька,

якого дуже любила, доглядала і утримувала своєю працею. Я слухала і більше мовчала. Не вмiла тоді розповідати про себе. Кінчалася праця світанком. Тоді була весна, літо. Вже розвиднювалося, коли посилали до друкарні останній аркуш. Часом двірники вже замітали пішоходи. Верталися повії. Бульварами летів сріблястий пух тополь, в Технологічному садку співав соловей...

Не знаю, чи зміцнювала я кадри РАТАУ, але праця там мене мало задовольняла – нічого творчого, що ж до перекладів, то їх я мала досхочу з ДВУ, причому найкращих авторів, обраних на мій смак, з прекрасною оплатою і можливістю працювати в будь-які години, і також мала добру друкарку. Працювала я там недовго, запам'яталося одна ніч, коли прийшла приголомшлива вістка про вбивство Войкова у Варшаві. Там же, на роботі, я написала коротенького нариса про це.

Безсонної ночі

На вулиці гамірно. Світять очима автобуси, пронизливо кричать авта, стрімголов летять візники. Лавою суне юрба – весняна, гамірна харківська юрба.

Мерехтять кольорові вогні кінореklam.

Але поволі все стихає. Рідшає юрба, ще де-не-де промайнуть поодинокі постаті.

Нарешті – темно і тихо.

Там, внизу, на Сумській.

А у нас на горі – кипить життя. Невидне, тонке павутиння в'яже нас з цілим світом. І напруженими, як струна, нервами ми чітко вслухаємося в темну ніч. Блиснуло за вікном – покотився грім Україною, і злива б'є до шибок, краплями дзвінкими вривається, дріботить на сходах.

Зачинилося вікно напроти, засунулася фіранка дбайливою рукою.

Десь степами зараз буря блискавицями світить, і здригається чорний степ, і грізно гудуть темні сосни лісами.

В маленькій кімнаті ясно. І поруч теж. І далі.

Над тишою легко гуде здалека мотор, наче джміль гарного літнього дня. А з усіх маленьких ясных кімнат цокотять – наче дощ по шибках – машинки. Червоні очі, поблідлі обличчя, тяжко підвести стомлену голову. Звичайна, буденна праця. Так що-ночі, так і сьогодні.

І раптом...

На довгий смузї паперу, що безперервним білим струмом суне з чудернацької машини з німецьким іменням – звістка.

Постріл у Варшаві. По той бік куля наших ворогів – до нашого серця.

І вмить втоми не стало. Ясно, як метал, чути слова і стукіт машинок – як автомати працюють машини, а ранком звістка зливою залле Україну, блискавицею вдарить, грізною бурею залунає, і злучить в одне ще раз свідомістю небезпеки мільйони сердець.

Поруч – так близько – кордон.

Дитиною здавалось – там, де кордон, червона смужка повинна бути. Тепер я вже знаю її – червону, бо криваву.

Поруч – Польща і Галичина.

Надворі сіріє. Темні тіні ховаються по кутках, по подвір'ю біля будинку напроти, електрика жовтою плямою лягає на стіл, а тіні повзуть повільно і боязко, ховаються все далі й далі.

Мотор спинився. Перервався провід, і механік стурбовано направляє свою машину.

А спогади линуть – незв'язані, далекі як ніч, що минула, як тіні, що тікають від ранку. Ці спогади не вертаються майже ніколи. Лише сьогодні...

Я знаю – в Самборі є тюрма. З віконця там видно весняне поле. Там сидить мій товариш.

Я пам'ятаю – у Львові є інша тюрма. Я не бачила її, але знаю: у вузькій камері катували маленьку сухорляву дівчину. Цілу довгу, безконечну ніч. А на ранок повісили на вікні труп з перебитими кістками рук та ніг.

Скільки разів я стискала ці маленькі ручки і скільки разів ми разом мріяли про інші дні...

Я пам'ятаю іншу ніч – до світанку, і малесеньку книжку – листи Люксембург з польської в'язниці, безконечно прекрасні перлини людської прекрасної душі... Книжечку, від якої годі було відірватися до ранку.

Я знаю, бо й тепер, зимовими вечорами, схилившись біля вогню, я слухаю так часто оповідання про в'язниці по той бік, про тих, що в них чекають світанку...

Ми гартуємося в житті – щоб бути міцними, як криця, твердими і незламними.

І лише сьогодні, поки механік поправить мотор... линуть спогади туди, за ґрати.

Мотор гуде знову. – Годі! Геть спогади – до праці! До тої ночі, коли блискавиця бурею пролетить над землею і засміється наш ранок...

*«Червоний клич», орган Всеукраїнського ЦК МОПР,
№ 23, червень 1927 року.*

3 керівником РПАУ Л.І.Величком у нас були прекрасні стосунки, але дружина його мене недолюб-

лювала і поза очі називала рудою кицькою. Я таки була трохи рудувата – така Лорелея, як казав свого часу Дмитро Антонович. А то – «кицька»? Але ж робота була нецікава! І я почала думати, як би краще улаштувати свою долю.

Заняття в аспірантурі йшли все краще. Працювала я в страшенному захваті, так, як над яким художнім твором: натхненно, з хвилюванням. Мені не завжди щастило допасти до цієї роботи, бо було ж багато ще іншої біжучої чергової праці. Щоб мати якнайкращий настрій, я ставила собі на стіл квіти, мила голову – чомусь мені здавалося, тоді думки йдуть краще, ставила музику – радіо – а тоді це був малесенький детектор з резонатором у вигляді глиняного глечика та самотнім наушником: звідти долігала тонесенька ниточка далекої мелодії – і я писала. Отак потроху, поруч новелок, нарисів, статей та грубих перекладів з чужоземних мов, переважно німецької та англійської, повсталала і ця невеличка перша історична робота. Я не рахую, розуміється, дисертації, вона була ще «на тій землі». Багалієві робота подобалася, її було прочитано на черговому семінарі кафедри історії культури і схвалено. Далі Багалій запропонував ще одну тему, про декабриста Лукашевича, цим разом вже в співавторстві з ним. Незважаючи на свою деяку наївність, цим разом я розуміла, що означало для мене, початківця-вченого, співавторство з ушавленим академіком. Отже, шлях стелився передо мною, широкий, спокусливий, без терня. Мені призначили аспірантську стипендію, і я почала мріяти про те, щоби залишити механічну перекладацьку роботу в РПАУ, де я не бачила жодних наслідків від того, що я, як казав Кулик, маю «зміцнювати кадри». Навпаки, мені здавалося, що мене просто випхнули з милої мені роботи в НКІС, де я почувала себе і на місці, і потрібнішою в кожному разі, як у цьому прокуреному РПАУ. Ось я знайду собі яку-небудь невеличку працю та одержуватиму стипендію, працюватиму науково, писатиму свої мережані новелки, нариси до редакцій за океаном, моє життя буде виміряно прекрасним. А потім я поїду на комуністичну працю, як обіцяла, до товаришів, вже «підкована», радянська, своя.

В межичасі, ще в Наркомінделі, мені трапилася раз таємничка пригода: я одержала, не знаю як назвати, чи запрошення, чи виклик з ГПУ. У мене не було часу й

нагоди попередити кого-небудь, що я туди піду, та й думалося, що я незабаром повернуся, бо то буде якась справа чи консультація по роботі. Мені лучалося часом там бувати. Проте цим разом воно виглядало інакше. Перш за все, я опинилася в кабінеті, очевидно, якогось підрядного урядовця. Прізвище його було Черняк. Я не знала його раніше, ніколи не чула про нього, тоді як видатніших працівників ДПУ знала бодай з чуток. Він одразу ж прийняв якийсь таємничий тон: питає, немов робив анкету, і то таким начальницьким тоном, якого я до того часу ніколи і ні від кого на Україні, та і де-будь, не чула. Я відповідала йому у звичайному тоні, нормальної співбесіди, не звертаючи на це жодної уваги. Він спитав мене, скільки я одержую платні. Сказав, що я можу розраховувати на заробіток в них. Не розуміючи, в чому справа, я відповіла, що одержую достатньо, а коли мені бувають потрібні гроші, підробляю літературною працею, чи то статтями, чи перекладами, і маю змогу заробити необмежено, аби час. Він помовчав, а потім став наполягати, що я таки маю працювати в ДПУ. Я відповіла, що не маю заміру міняти місце роботи, з якої я вповні задоволена. Тоді, може, зрозумівши, що він має справу з абсолютним неофітом у піднесеній проблемі, він пояснив мені, що пропонує мені роботу сексота, тобто секретного співробітника ДПУ, не залишаючи своєї посади. Я здивувалася, як же я зможу одночасно працювати на двох посадах. Тоді, вже досить роздратований, і мало вірячи в мою щирість, він перейшов на одвертий тон і сказав, що «їм» потрібні систематичні відомості про кількох видатних комуністів, назвавши Юрія Коцюбинського, Володимира Християновича Ауссема та Михайла Левицького. Від здивування я не могла отямитись: як то? Ніби я маю стежити за тими людьми, завдяки яким, в значній мірі, сама прийшла до комунізму? Він додав іще Карла Максимовича. Такого любого, чистого душею Карла. Та що ж це? Адже стежити можна за ворогами, ну, хай потенціальними ворогами. Але ж я знала їх шлях, я пам'ятала Коцюбинського, що наступав на Київ сімнадцятого року, я бачила покалічені нігті на руках Михайла Левицького, куди заганяли голки свого часу у польській дефензиві, це ж вони ставили на кін за комунізм своє життя! І от тепер мені, неофіту, що не має жодних заслуг, доручається стежити, пильнувати за

ними? Хто доручає? Якийсь безпартійний миршавий чоловічок Черняк «з апарату органів»... Та я й термінології цієї зроду не чула. – «Це все одно, що ЦК» – оголосив він мені. – «Ну, коли ЦК доручить мені яку роботу... а зараз я навіть думати над вашою пропозицією не буду». – «Пожалкуєте!» – обізвався з загрозою в голосі Черняк. – «Ніколи!»

Я справді ніколи потім аж до сьогоднішнього дня не пожалкувала, розуміється, за тим. Але тоді мені вся ця розмова видалася просто марою. Я глянула на годинника – було вже пізно. Коло нас був телефон.

«Ви дозволите, я подзвоню додому», – з чемности звернулася я до нього, підходячи до апарату. – «Ні!» Я подумала, що мені причудлось, і повторила запитання. Він не дозволив мені подзвонити, кілька разів виходив з кімнати і примусив сидіти до глупої ночі. Потім взяв папір і продиктував мені зобов'язання нікому не казати про цю розмову, дав підписати. Це ще було порівняно нормальним, бо на роботі в НКВС нам траплялося не раз мати справи такого типу. Я підписала, і тоді він одпустив мене.

Ясне моє радянське життя затьмарилося: сталося щось непоправне, таке, чого я не припускала, чому ніколи не йняла віри, саме те, в чому запевняли мене за кордоном. Так наклепники ж, вороги... Піти б до своїх, сказати – це ж неймовірна річ, може, чийсь злочин, змова? А їм загрожує яка небезпека? Сказати, нарешті, Шліхтеру – він же старий більшовик, він же мусить не допустити... Сказати Карлові, Юрку, Левицькому?..

А підписка? Я ні хвилини не боялася за себе, і не тільки не боялася, але не припускала, що мені особисто могло щось загрозувати – але як крілик дивиться нерухомо на полоза, що має його з'їсти, так і я не сказала їм нічого. Може, щоб не затьмарювати їхнього життя? Не знаю. І досі не знаю, чому я того не зробила. Правда, я розмовляла про цю подію з Грицем Петренком. Він вислухав – і теж не зробив жодних кроків. А може? Може, вони все-таки знали, знали вже тоді, а не в свій останній страшний час? Коли маю каятися в чому в своїм житті, то до скону каятимусь хіба лише в тому, що додержала тої підписки поганцеві з ДПУ.

А життя йшло собі. Перекладала далі книжки для ДВУ, підписала умову з видавництвом МОПРу, мала

написати популярну брошуру історії соціалізму; співробітничала в різних журналах, часописах, мріяла про свою книжечку новел, дістала з-за кордону книжку своїх українських казок, співробітничала у ВАПЛІТЕ і, головне, проектувала нову працю з Багалієм. Це мала бути моя база наукової праці. Проте в моїй життєвій метушні, при нічній редакторській роботі, коли я поверталася додому світанком, яка я не була молода та здорова, міцна і витривала, все-таки воно не гаразд містилося у двадцять чотири години, які мала доба. Я почала наглядати собі якусь іншу працю, тим більше, що абсолютно не помічала, щоб я «зміцнила кадри», як умовляв мене Кулик. Хай собі його Люціана зміцнює без мене, а я піду деінде, думала я. До літа, до відпустки, а там організувати життя, щоби вже працювати урівноваженіш. Багалій ставився до мене дедалі, то краще. Раз він висловив бажання побувати в мене. Це дещо здивувало мене, бо його вік – сімдесят років – вважався мені тоді таким, що ходити по мансардах начебто вже запізно. І як він вилізе до мене моїми досить стрімкими сходами на горище, коли і по Харкову він ходив дрібненьким повільним кроком?

Проте – виліз. Приніс квитка на прем'єру «Вільгельма Теля», оглянув кімнату, не сказав нічого, але, розуміється, богемне гніздечко чей же не було до смаку академіку. А втім, хтозна? Колись Седляра товариші посилали аж з Києва поглянути саме мою кімнату, але що іншого художник, а що – старий професор. Посидівши трохи, він глянув на годинника і зажадав чаю. Я включила чайника, але напруго була слаба, він довго не кипів, старий нетерпеливився, боявся, що ми спізнимося до театру, і я зважилася на «кишеньковий злочин» – налила йому чаю з напівсирої води. Що вже там далі було з ним, не знаю, але тут він напився з задоволенням, і ми почвาลали до театру. Сиділи близько в партері. Прем'єра йшла з успіхом, цю річ я бачила взагалі уперше. В антракті я вийшла в фойє. Там до мене підійшов польський консул Скшинський, і поточилась розмова. Я розповідаю про неї докладніш, бо потім мені доведеться повернутися до того вечора в іншому цілком аспекті. З «Вільгельма Теля» перейшли на літературу, він почав про нову книжку Кулика, здається, «Зелене серце», а може, й що інше. Скшинський стежив за нашою літературою,

знався на ній. Проте не скажу, щоб мені був надто приємний той шпацер з ним по фойє під наглядом відповідної кількості очей; (як співробітник, хоч тепер вже і колишній, НКІС я добре це знала). Він відпровадив мене, як це належить джентльмену, та ще й польському, аж до мого місця, до Багалія, а я почала роздумувати одночасно з подіями на сцені, – як би мені уникнути другої зустрічі з ним по закінченні спектаклю, бо ж ми жили в будинках поруч, і він неодмінно пішов би разом. Мені пощастило вийти самій. Багалій поїхав візником додому, з ним мені так само не хотілося вертатись. Клопіт, та й годі! Втекла від обох.

Тепер я досить інтенсивно займалася перекладацькою роботою. В основному для ДВУ. Вже давно минулися часи, коли я «продавала» свій переклад Гермінії Цур Мюлен за тридцять п'ять за аркуш. Тепер моя ціна подвоїлася. Я приходила до «папаші» Пилипенка, і він давав мені список, з якого я вибирала собі те, що мені було більше до вподоби. Працювати я мусила ще з тої причини, що після смерті батька мама мала переїхати до мене, і я вирішила придбати разом з Грицем Петренком величеньку квартиру в будинку «Слово», що будувався на новому майдані, і де мали жити письменники. Там жили б з нами сестри Петренка та мама. Для цього були потрібні досить значні гроші, і я підписала з ДВУ умову на романи Шпільгагена, Уельса та частину трилогії Гамсуна. Разом з мною працювали Петренко та Марія Касяненко, що вважалися також кращими перекладачами на той час. З Касяненками приязнь продовжувалася. Там бувало також чимало з тих, що оберталися в нашій комуні, «тон» був дещо відмінний. Вони жили в «партійному» домі, під ними жила Адамовичка з РКІ, і вночі невільно було гупати ногами; приміщення було буржуйське, і хоч умебльовання було радянсько-спартанське, зате стравам і напоям віддавалося належне, і щодо якості, і щодо кількості.

Одного разу Микола Хвильовий написав сатиричне оповідання чи нарис: «День Івана Івановича». Як і все, що писав Микола, воно було талановите, яскраве, але, крім того, нове для нас, бо писане в гумористичному тоні. І то так дотепно, уціплюво і так портретно схоже на риси нашого комуністичного кола, риси, що тоді тільки в зародках з'являлися де-не-де у «верхівці» і

які тоді вражали. Писано було значною мірою з Касяненків, що, повернувшись з довгого перебування за кордоном, у якомусь торговельному представництві у Ляйпцігу, не тільки заробили (нормальним, чесним шляхом) значні грошенята, одяглися, придбали дешицю, тоді, незважаючи на неп, відсутню у Харкові, але і засвоїли деякі звички, що у нас, після громадянської війни та революції, вважалися міщанськими, дрібно-буржуазними тощо. Але поза тим виникали паростки значно менш невинного характеру, і про це теж йшла мова у цьому творі. Навожу окремі уступи по пам'яті, бо не знаю де і чи взагалі можна відшукати оригінал, отже автор з того світу пробачить мені неточності, як також і дуже, а дуже обмежена кількість ще живих читачів цього твору.

Отже герой, «статочний» відповідальний робітник виходить весною на балкон своєї великої, гарної квартири і дихає повітрям. «То не було бурхливе повітря якихось течій, шукань, ні – це був тихий лагідний ленінський вітерець...». (А писалося під час дискусій, і партійних, і троцькістських та інших опозиційних, і літературних – Гарту, Плугу, головне – ваплітан та інших літературних угруповань). Потім діяч збирається на партійні збори. Він наказує дружині дістати з шафи френч з часів громадянської війни, переодягає свій елегантний костюм, статочно вдихаючи рекомендоване повітря, крокує на партійні збори. Дружина займається манікюром, прибирається. На вечерю Іван Іванович відкидає міщанські страви, він хоче вечеряти по-студентськи, революційно: «забігає» до Цербокоопу (найкраща тоді крамниця), де його, партійного покупця, улесливо зустрічають продавці, і йому загортають в пакунки кав'яр, шинку, сири, горілку, вино тощо. Він приносить ці спартанські страви, і починається витримана ідеологічно комуністична вечеря, а наймичка миє на кухні посуд.

Ми реготали від серця з того твору, разом з головним героєм, Євгеном Івановичем Касяненком та автором, Миколою Хвильовим. Тоді, за тих часів, побут комуністів ще дійсно був далеким від не тільки «буржуазного», а й просто мінімально людського. Сашко Досвітній не мав змоги писати свої романи вдома, бо не було елементарних умов: заважали діти і... коза. Копиленко, Підмогильний і ще хтось третій жили в кімнаті,

колишній кухні, чи що, і один спав на плиті, а другий на ліжку з залізяк, вкритих газетами замість матрацу. Сашко Довженко, Бажан і Яновський жили у величезній кімнаті – колишній залі, мабуть, де за меблі правив постамент для статуї. Можна довго наводити, хто і як жив за тих часів. Це було навіть не колишнє «студентське» життя, бо студенти наймали свої кутки чи кімнати, і якими убогими не були їх господини та самі наймачі, вони все-таки мали той мінімум вигод, який стерли хвилі революції та громадянської війни. Створився примусово, а потім і ідеологічно, новий стиль життя, одяжі, побуту. Неп почав наново нівелювати гострі кути нового, повиповзало на світло те, що було приховалося, але вціліло, а до того пішов досить владний і природний процес прагнення якихось вигод (хай поки ще і досить елементарних), краси не завжди на належній височині, не завжди в ногу з добою. І так, як політичний неп мав своїх супротивників, так і цей зворот від шкіряних курток, кирзових чобіт, френчів, косинок до «туалетів» викликав протест, іронію.

Для мене це все лежало в площині теоретичній – я спостерігала, хоч і цілим серцем, але все одно, як театральну виставу, прекрасний, зворушливий спектакль. Я плакала над «Котом в чоботях» Хвильового (не дурно ж його вивчали в школі!), але сама для себе особисто я прогавила в житті цю прекрасну, найкращу добу комуністичної романтики. Я потрапила тільки на шапкобрання і захоплювалася тим, з чого «справжні» вже кепкували.

Починалося – хай тільки починалося – будівництво життя. В редакції гаряче дискутували, як назвати нове, казкове будівництво, і скували нове слово «Дніпрельстан».

В Галичині був голод. Ми допомагали, а мені особисто це було близьке, бо ще не так давно ми у Відні переживали голод двадцять першого року на Україні, я ж пам'ятала ці фото братських могил, ці трупи купами, божевільні очі на фото людоїдів, перед очима ставали зразки, що мені привіз Холодний від Червоного Хреста, зразки того, що їли наші люди, і які я возила по всіх містах, де мала відчити на користь комітету «Голодним України». Тепер я написала – статтю чи заклик – «Руку з хлібом за Збруч!», від цілого серця, бо Галичина була для мене найдорожчим

символом у минулому, тепер там гинули найближчі мені брати. Більше я нічого не робила, але тим разом я була певна, що голодних буде врятовано нами.

Чи було воно так, я й досі не знаю. Ось той нарис-заклик.

Геть кордони — руку з хлібом за Збруч!

Кілька літ лишень тому був той день, що звістка про голод владно перейшла кордони Європи і голосно залунала по всіх робітничих кварталах. Ліги нації обмірковували, до чого має привести «нова більшовицька інтрига», а в темних, кривих вуличках міста, там де гудуть сирени фабрик і день і ніч чорною хмарою здіймається дим, у вогких непривітних саях зібралися робітничі віча і готували свою допомогу.

Ті, що найбільш бідували самі. Ті, що їх вкрай зруйнувала війна, ті що були нашими «ворогами» по той бік, вони йшли перші на заклик «допоможіть».

Великий театр робітничого дому. Вистава — наївна, невміла. Промова жінки-робітниці до сотень і сотень людей, що заповнили все, не лишивши жодного вільного місця.

Вона каже простими словами про те, що відчуває серцем кожний присутній: «Сьогодні голод там — завтра голодуємо ми». Доля працюючих спільна — ми не знаємо кордонів.

Сотки тисяч корон зібрали вони того вечора. Але цього було мало. Хотілось власними руками дати все. Уважно обмірковували, купували, складали до великих скринь, що йшли туди, на схід, до УССР — такої незнаной, далекої. Там, у Відні, зруйновані імперіалістичною війною — довгі і довгі місяці присвятили робітники для допомоги нам.

Скільки було тих збірок, тих віч...

Штутгарт зелений. Спокійні, кремезні, червоні обличчя вюртемберзьких швабів. Слухають уважно, мовчазно, похмуро. Раптом загораються вогники — й щось непереможне охоплює салю. Дівчата йдуть з шапками вздовж рядків — і вертаються висипати повні на стіл. Купа папірців росте і росте. Німці забули про порядок — вони юрбою скупчилися коло столу, засипають запитам, дивляться на фотографії, дивляться на зразки хліба, що їли тоді тут у нас, і на очах, швабських суворих очах, що не вміють плакати, блищать перлинами сльози.

Скільки маленьких міст Німеччини відгукнулися тоді... Цуфенгаузен, Гетлінген, Еслінген, Гайльброн... хто знає ці назви тут? Але там темними ночима відривалися хвилини

спочинку в тих, що вічно працюють по великих фабриках, і гаряче закликалося допомогти незнаним братам, знесиленим боротьбою, блокадою і останнім лихоліттям — страшним голодом...

Це тоді — нам.

Кете Кольвіц, славна пролетарська німецька малярка присвятила свій твір — виснажена мати з дитиною — для газети на збірку голодним. Ця газета облітала всі міста, де лунає німецька мова.

Дрезден прислав свої датки без жодного заклик. Обізвався Будапешт. Надіслали поміч жінки Нової Зеландії. Про Америку не доводиться й згадувати — хто ж не знав у нас, що заокеанські брати завжди йдуть першими з допомогою. Не тому, що мають багато доларів, о ні, бо й американський робітник знає злидні. Але тяжка боротьба там загартувала їх і викувала міцну незломну свідомість пролетарської солідарності.

Так це було тоді — в часи нашого лихоліття. Тоді нам могло допомогати, минаючи всі перешкоди, робітництво цілого світу.

Маленька прибита Галичина збирала селами хліб і поза польськими багнетами допомагала «Великій радянській Україні».

А тепер... тепер лихо там. Тепер гинуть по селах Волині, Галичини, гинуть у високих зелених Карпатах, гинуть навкруги нафтових копалень Дрогобичу, Бориславу, з котрих неміряні скарби течуть в кишені світових капіталістів. Польським чоботом придушений, панівним ярмом шляхецької держави знесилений, бореться працюючий люд з новою долею. Повідь, неврожай, податки, безробіття — чи треба це все згадувати нам, що самі знали голод? Чи потрібні «гарні слова»? Нам? Тепер?

Міцним непохитним кроком ми йдемо вперед. Певні своєї перемоги. Ми знаєм, що доля належить нам. З нашої батьківщини невидимі нитки в'яжуть нас з долею працюючих усього світу. Нам рідні — далекий Китай, барвіста пригнічена Індія, шумні, повні диму робітничі квартали готицького Нюренбергу, ми свої в Парижі — колишній столиці комунарів, ми маємо одне, спільне майбутнє з пролетарем Америки, чорним рабом Африки, ми — одне суцільне, ми — моноліт.

Але шлях боротьби тяжкий. Часом знесилений починає хилитися, і тоді, в ту хвилину недолі до нього простягається рука, щоб піддержати братів.

Через всі кордони, через всі перешкоди працюючі, що чекають від нас на допомогу, одержать її, бо ми одно, бо для нас не існує кордонів.

«Червоний клич», 1926, № 6.

Мої знайомства поширювалися. Я заприятлилася з родиною Тані Польської, з її обома чоловіками, Михайликом та Ковальовим. Бувала в них. Левко очолював радіокомітет, Михайлик був спочатку генеральним прокурором, а потім наркомом юстиції. Бачилася я з ними коротенько, обідали чи вечеряли, бо за тих часів люди вдома не сиділи, життя було надто динамічне. Я не зовсім розуміла цей новий побут, і не дуже вірила Тані, що вона його цілком сприймає. Коли одного разу вона схвильована прийшла до мене і сказала, що лишиться ночувати, я почула якщо не визнання, то все-таки цілком зрозумілу річ: до Левка загостила якась красуня, і Таня не витримала належного добі та проблемі тону. Я була зроду і об'єктом і суб'єктом заздроси, і цим аж разом прекрасно її розуміла.

Вечірки ваплітан у нас продовжувалися. Часом з'являлися нові люди – от Лель Ахматов, що став прокурором після Михайлика. Як він заблукав до нас, не пам'ятаю. Був витонченим, культурним, гарним назовні. Проте на вечірці нічим цікавим не відзначився, випив добре і сидів та все гладив ноги якійсь балерині, що вже зовсім невідомо як до нас дісталася. І таке траплялося.

Одного разу Бобка Козелецький, який сам не бував у нас на вечірках (ходила його дружина, Елочка), звернувся до мене: «Горожанін питається, як до Вас приййти?» – «А що він п'є?» – «Нарзан». – «Це гірше, але хай приходить».

Якщо не помиляюся, він був начальником контррозвідки. В кожному разі був дуже відповідальним робітником. Чергової вечірки він прийшов. Гарний, з блідим вишуканим обличчям, він справляв дуже культурне враження. Де б, з ким би я не розмовляла, він все намагався опинитися біля мене. Нарешті ми сіли поруч. Він старанно доливав мені вина, собі – нарзану, і весь час скеровував розмову на політичні теми. Не люблю, а поготів раніш не любила партнерів, що п'ють нарзан, а розмовляють про політику. Вино я пила, голова в мене була міцна, тренована, а розмову я весь час звертала на легкі тори. Так і стратив марно вечір та ніч відповідальний робітник. Але візит його для мене на досить довгий час залишався загадкою. Тільки згодом – не дурно сказано у святому письмі: «немає нічого тайного, що не стане явним» – так ото і мені згодом

стала явною поведінка – немолодого вже красеня з контррозвідки.

Постійним, або частим відвідувачем був і Панч. Микитенка пам'ятаю щось раз чи два, він був замолодий, і взагалі не підходив до нашого товариства, дружнього і допасованого. Хвильовий, Яловий, Слісаренко, Куліш, Сосюра, Любченко, Петренко, Копиленко, Олесь Досвітній, ну, та я – то були «основна кадр» вечірок. У мене ж особисто до того можна було додати спорадично – Остапа Вишню, Леся Курбаса, Падалку, а пізніше галичан – Коссаків, Василя та Гриня, Михайла Чичкевича (з інституту марксизму й лєнінізму), ще й ректора університету імені Свердлова Михайла Барана. З останнім я познайомилася так: він прийшов до мене в якійсь діловій справі, подзвонив надолі, де я саме була і відімкнула йому двері. Раптом я побачила ту саму людину, на яку, а радше на її чорні, гарячі очі, я дивилася напередодні на зборах, де він сидів у президії. Не згадаю, що то була за справа, але наше знайомство, а потім приятельство пішли далеко поза її рамки. Баран – колишній отаман Січових стрільців, командир Олени Степанівни, пізніше видатний комуніст Галичини, член першого галицького ревкому, потім вояк Червоної Армії, далі ректор Уманського сільгоспінституту, чи училища ще тоді, та харківського університету Свердлова – був чарівною людиною, щирою, запальною, безпосередньою і зворушливо наївною. Звичайна західна культура відрізняла його від наддніпрянців і була мені більш звиклою, легкою. Не забути нашого недовгого знайомства, чудесних проведених разом годин. Так і лишилися в пам'яті усмішка, чорні гарячі променисті очі та оберемки весняної черемшини, які він приносив до моєї мансарди. Та ще хіба згадується соловейко у Технологічному парку поруч...

Наближалось літо, відпустка. Я вирішила тим разом поїхати на Кавказ. Саме звіди повернулися колеги з кафедри Багалія, Микола Горбань і Тихонов, склали мені точне справоздання про свій маршрут з наголосом на всіх вартих уваги корчмах, підкресливши, де і яке треба замовляти вино. Про музеї їх відомості були далеко менш точними. Я записала всі координати.

Склалося так, що на Кавказ ми поїхали з Петренком до Гагрів, де зустрінулися з подружжям Богомоло-

вих. Оце тоді наші дипломати мусли покинути Англію, і поки що Богомоллов спочивав у Гаграх. Його я знала ще з Відня, де він був чи не аташе, а потім, може, секретарем в Юрка Коцюбинського. Потім дістався до Парижа та Англії (чи навпаки).

Баран агітував їхати з ним, а потім до Асканії-Нової, куди його нібито мали призначити директором заповідника. З Петренком у мене були дуже натягнуті стосунки, але перед відпусткою якось наступив бургфріден, і так вийшло, що поїхали ми разом, тим більше, що він мав редагувати мій переклад Гамсуна, отже, це був би не лише спочинок, а і заробіток. Їхали ми якось нудно, в Адлері дуже невдало пересідали вночі, але нарешті таки опинилися в Гаграх. Тоді це було досить затишне місце. Жили ми в готелі, що містився у старій фортеці. Подвір'я оточувала колонада з дикого каменя, така ж була невеличка церква-капличка. У триповерховому ж будинку майже на самому березі стояв готель з балконами, що виходили у двір фортеці.

Забувся Харків, гарячий, брудний, повний турбот, пильної напруженої роботи та дрібних неприємностей. Тільки небо, тільки море та вузька смуга землі, де ліпилися будинки, готелі, парк та бульвари – а за цією смугою здіймалися кручі, порослі густим чагарником та деревами. В стрімких яругах текли річки – Гагріпш та Жоеквара, вода пінилася по камінні, з обох боків височіли кам'яні скелі. В одній з них нагорі було вирубано печеру – казали, там жив колись святий пустельник. Росли невідомі дерева, новий мені самшит, і на землі, в кущах, біля води було повно гадюк – не знаю вже, чи отруйних, але я старалася їх на всякий випадок обминати.

У себе в кімнаті, хоч я і жила на другому поверсі, наступного ранку я знайшла скорпіона. Зловила цю екзотику шклянкою і віддала обслузі, яка поставилася незвичайно байдуже, з чого я зробила висновок, що то не було тут сенсацією. А що я боюся навіть павуків, то тепер я пильно оглядала всі кутки свого кавказького приміщення. Ми негайно знайшли в готелі «Гагріпш» Богомоллова з дружиною, які встигли вже дуже знудитись за цей час і нам зраділи.

Встановився такий режим життя: ми з Богомолловим вставали рано, зустрічалися на березі у пальмовій алеї і робили годинний прохід, обоє пильнували стрункості

і побоювалися її втратити. Потім ми заходили до садівника, і Богомоллов купував квіти дружині, після чого ми заходили до готелю, і вже всі четверо йшли снідати на поплавок. Після сніданку я йшла на море, брала з собою свою мініатюрну машинку, улюблену «Еріку», куплену в Максимовича, – після купелі працювала над своїм перекладом Гамсуна там же таки, на березі. Ми всі запалилися, тіло пахло сіллю та морем, волосся стало зовсім золотим. Потім мене забирали, і ми йшли чи то на поплавок, чи в якісь корчми, рекомендовані Горбанем, пили «Напареулі» і їли неймовірні страви, після яких пекло так, що доводилося знов пити. Прогулянка в гори, знову поплавок, вечерея, і тиха, чорна та зоряна південна ніч. В подвір'ї фортеці танцювали грузини. Один був незвичайно аристократичного вигляду, і я охрестила його князем. Така постать, рухи, обличчя, такі очі! Коли я трохи «оговталася» в оточенні, то дізналася, що мій князь був візником. Глузували з мене мої земляки, та що вдієш, непереможна була ілюзія. Танцювали ж взагалі міліціонери, а здавалося, що то майстри балету. Отака декоративна нація. Та й не одна, а кілька, і відрізнити їх було для нас дуже трудно. Загалом грузинів можна було визначити по ворожому ставленні до росіян, яких вони виразно і підкреслено не любили. Але я дуже мало приділяла уваги людям та спостереженням за ними. Мене цілком захопила нова природа, барви, просто повітря, синє небо, сонце. Нібито і Крим мав море, і начеб той самий солоний, міцний вітер, але там була гола суха камінна земля, а тут, на цьому вузькому клаптику, все буяло. Чомусь пригадувалося Лугано з його магноліями, азаліями, мімозами. Я відпочивала і насолоджувалася цілою своєю істотою – кожною краплиною крові – мабуть, чи не перший, а що вже напевне, то і останній раз у своєму житті. А від Кавказу хотілося б ще більшого. Кортіло поглянути уславлену Воєнно-грузинську дорогу, усі Казбеки, Дар'яли, по дорозі глянути на Сухумі, Батумі, узбережжя. Богомоллови щось не закінчили ще свого запланованого відпочинку і не приєдналися до нас, на моє велике задоволення. Я не любила їх – він був звичайним дипломатичним чиновником, сумніним, може, навіть здібним чи спритним – адже у Відні чи він не один, бува, з них усіх старанно вивчав мови, яких не знав раніш. Ні освіти, ні, тим більше, культури він не

мав, отакий безбарвний «висуванець» посольств. Таких я бачила чимало в моїх «докомуністичних» дипломатичних установах, і він мало чим різнився від будь-кого з них. Він зробив досить значну дипломатичну кар'єру, і, можливо, я йому роблю кривду, не помітивши аж ніяк його видатних якостей, а може, ту кар'єру було зроблено, бо справжні видатні люди потроху були відсутні від політичного життя. Хтозна, де правда.

Отже, ми поїхали з Петренком удвох, на Казбеку зустріли ще харків'ян і разом верхи поїхали в гори, до монастиря та вище. Згадується подорож потім морем, соняшні міста, невидане багатство рослинності, але писати про це нема що, бо і зроблено це безліч разів значно краще за мене, та й не входить воно в моє завдання.

Що ближче підходить розповідь до свого кінця, то тяжче мені писати. Людина лишається людиною, і як мужньо не прожити своє життя, біль таки опановує істоту, коли доводиться перегортати останні соняшні сторінки радісного творчого життя і підходити до безглуздо гіркого – а може, закономірного? – кінця. Кінця, а не перерви, бо поворот на батьківщину через тридцять років вже трудно вважати повноцінним життям – і через відірваність, вік, і через обмежені фактично можливості. Та про це докладніше у зошиті «Поворот» – 1957 року і далі*.

Отже, я повернулася з відпустки, з подорожі по Кавказу повна сили, вражень, здоров'я.

У Харкові мені пощастило нарешті змінити роботу на іншу, що давала мені змогу майже цілковито віддатися науковій та літературній роботі. Я стала редактором Головліту (пізніше – управління охорони державних таємниць). І треба ж було такого! Зараз воно ввижається мені просто неймовірною вигадкою, якби не папери, листування з приводу стажу для пенсії, які документально потверджують цю подію.

Фактично, розуміється, то не було жодне редакторство, це тільки назва посади, а зводилося воно до цензури закордонної преси, яку формально вільно було передплатувати, але яку одержувалося тільки після пильного перегляду, і то, так би мовити, подвійного. Ми, українські цензори, одержували список газет, які було

заборонено до передачі в Москві. Ці номери читачі на Україні також не діставали. Але, крім того, ми були зобов'язані переглядати часописи, щоби там не пройшло щось специфічного, політично шкідливого для України, що могли пропустити чи навіть дозволити цензори московські. Ну, і потім, розуміється, ми повинні були виймати з бандеролей різні дрібнички, які вкладали в Америці для своїх родичів та друзів, як хусточки тощо. Оце й була редакторська робота. Не надто зв'язана часом, я заходила до будинку Наркомосу, де містився Головліт, працювала кілька годин і потім була вільна. Часописи надходили не щодня, так що навіть у цьому відношенні мені було дуже вигідно. Жодної втоми, жодного напруження, саме те, що мені зараз було потрібне.

Я опрацьовувала матеріали до наміченої спільно з Багалієм книжки, робота про декабристів уже друкувалася в збірнику Академії наук, присвяченому ювілею Багалія, переклади для ДВУ закінчувалися, і треба було одержати за них гроші. Щоправда, умови з МОПР'ом про написання популярної брошури – історії соціалізму, я ще не встигла не тільки виконати, а навіть розпочати. Одночасно з цим я постійно співробітничала в Канаді та Сполучених Штатах у виданнях Ірчана у Вінніпегу, Настасівського в Нью-Йорку та у харківських часописах і журналах, як-от «Всесвіт», «Червоний клич».

Була і господарська метушня: шилися мені сукні для ювілею Багалія, бігала міряти, вибирати – а як воно буде вишите сріблом, а чи прозорі рукави? Адже я була молодою. Треба було на зиму справити щось «порядне», забігала до крамниці, приміряла – уперше в житті – дорогі хутра, і важко було спинитися, чи на чорному каракулі, чи легенькій білочці. Нарешті, вибрала і пішла по гроші, які мала того дня одержати в ДВУ за здані вже переклади. По дорозі зустріла Бобку Козельського: «Зайди до Євгенєва, і то зараз». – «Та я раніш одержу гроші, та от і портфель з закупками!» – «Ні, ні, йди раніш до нього, якась пильна справа». – «Ну, то візьми портфель, я потім зайду по нього». Козельський жив напроти ДПУ. Що ж, купівля зимового хутра відкладається на якусь годину. Речі для подорожі, на ювілей Багалія до Києва були вже складені, їхати завтра ранком. Євгенєва я знала, він був з начальників КРО. Але що мені було до того. Де п'ють, там і ллють, так би

* Цього зошита не знайдено. – Прим. упорядника.

мовити. Кожна держава, в тому числі і наша, має розвідку.

Зайшла до кабінету, отак, нашвидку. Привіталася з Євгенєвим, сіла і ждала, в чому справа. «Вам доведеться поїхати в Москву!» – «Ну що ж, я не забарюся в Києві, і тоді... а в чому річ?» – «Ні, їхати треба негайно, чекати не можна». Я була неприємно вражена, але справа є справа. Очевидно, я на щось потрібна в Москві так пильно. «Тоді я забіжу по речі до Козельських», то були наші спільні знайомі, а Козельський, як я незабаром зрозуміла, був підлеглим Євгенєва. «По речі ми пошлемо, він їх принесе. А ви – арештовані. Зараз з вами поїдуть до вас додому». Я все ще не розуміла, вважаючи, що все це «бутафорія», може і поважна, але не моя справа. Подзвонили Козельському, щоб він приніс портфель. Я кинулася до нього, але Євгенєв взяв портфеля сам. «Відкрийте, що в ньому?» Тільки тут, в наказному, але такому ще незнаному, новому мені тоні я відчула щось вороже. Обурено витягла з портфеля куплені щойно трико і покрутила ним перед Євгенєвим. «Коли вже ви такі цікаві!» І все-таки їм обом було ніяково.

Я написала Козельському довіреність на одержання чималих грошей з ДВУ і прохала їх передати Петренкові. Саме треба було робити перший внесок-пай у будівництво квартири у «Слові», будинку літераторів. Після цього – а Козельський виглядав дуже збентеженим і зніяковілим і прийняв довіреність тільки після виразного дозволу Євгенєва, мені було дано двох «товаришів» та машину, і ми поїхали на мою квартиру. Вдома нікого з сусідів не було – всі на роботі. Несподівано під час обшуку залетіла моя друкарка ще з ВУФКУ, Лялька Резнікова, немов у якійсь дрібній справі. Побачивши розкидані листи, а в мене їх було понад тисячу, і їх «товариш» складав до окремого кофра, вона метнулась назад, і, дивна річ – її спокійно відпустили. Дивність цього епізоду я зрозуміла значно пізніше, коли набула фахового досвіду в подібних справах, і коли до мене дійшли деякі чутки – господь відає, чи правдиві, чи наклепницькі – про ролі цієї моєї молоді підшефної приятельки, яку вона відіграла у Харкові.

Але тоді, в цю останню еру моєї первинної наївності, я щиро зраділа її появі, думаючи, що вона то вже

сповістить друзів про непорозуміння, яке мені сталося. Я справді перебувала на межі певности, що це або декорум до чиеїсь поважної справи, або непорозуміння, яке негайно спростується, шкодувала лише, що не можу дати знати моїм друзям. Мені навіть на думку не спадав який-будь зв'язок з викликом рік тому Черняком та його погрозою. Лялька пішла, обшук тривав далі. Урядовець вийняв з стола мого маленького браунінга і поклав до кишені. Потім, коли я переглянула протокол, складений ним про обшук, я зауважила, що браунінга там не згадується, і спитала, чому він забув це зробити. «А ви знаєте, що за один цей браунінг ви можете одержати п'ять років?» – відповів він запитом на запит. І, незважаючи на свою наївність, я припинила цю дискусію.

От і все, мабуть. Розповідь кінчається, і все тяжче писати саме про ці години.

Мене привезли до такого знайомого будинку в самому центрі міста. Я зроду не підозрювала, що в ньому міститься і в'язниця. По коридору типу непершого готелю мене запровадили до невеличкої кімнати, де було неохайне незастелене бруднувате ліжко і стояв повний нічний горщик і – уперше в житті – мене замкнули ззовні. Гидко було, чудно, все здавалося, чи це мені не сниться?.. Надвечір мене випустили, до мене приєдналося двоє молодих військових, чи не лейтенантів, судячи з ромбів, і повезли машиною до двірця; там мені сказали, що ми поїдемо до Москви у вагоні делегатів на партійний з'їзд, але я не маю нікому казати, що мене арештовано і що вони мене супроводять. Я ввійшла в вагон, там зустріла багато знайомих товаришів, які були певні, що я їду як делегатка. Поїзд стояв. Я сказала своїм джурам, що хочу вийти на перон. Вони, розуміється, мені товаришували. Раптом я побачила там Буценка. Того самого Буценка, що йому акомпаніювала на роялі, коли він співав дуети з дружиною Нероновича в Касяненка після наших дружніх вечер. Він підійшов, привітався урадовоно. «Мене заарештовано, перекажіть про це Петренкові та товаришам». Він негайно знітився, зів'яв і зник. Я повернулася до вагона.

Був вечір, освітлення було вбоге. Я сиділа на місці біля вікна – підійшов і сів напроти Фурер. «На з'їзд?» Поруч мене стояли мої архангели. Я пробурмотіла щось

невизначне, розмова перейшла на іншу тему. Тим часом я прислухалася до уривчастих речень, якими обмінювалися конвоїри. «Одразу на Лубянку, 2», – почула я. Не маючи найменшого уявлення, що воно таке, я все-таки встигла ранком сказати Фуреру: «Перекажіть, що мене везуть на Лубянку, 2». Ми вийшли юрбою, на мене вже чекала машина, ми сіли «як справжні» і вирушили до міста. Я зле знаю Москву, але центр був мені відносно відомий, і я розуміла, що ми спинилися саме в центрі. Будинок був також звичайний, готельного типу, отже, це ніяка не тюрма. Чого ж мене сюди привезли, пощо? Не встигла я винайти відповідь, як до мене в кімнату ввійшла жінка і... раптом я відчула на собі огидний дотик чужих рук. Я мусила роздягнутися і тут уперше зазнати, що таке так званий «особистий» обшук. За чим шукала ця особа? Мої речі вона оглядала, хоч і пильно, але далеко менш ретельно, ніж у своїм попереднім анатомічному обслідуванні.

А потім знов якийсь старшина з ромбами повів мене до великої кімнати з блискучим бездоганно паркетом, столиком біля тапчана і... ґратами на вікні. Коли, ідучи ще по коридору, я щось його спитала, він зашипів на мене, як гадюка, нічого не відповів, і тільки вже за дверима пошепки сказав, що розмовляти не вільно.

Коридори було встелено килимовими доріжками, обслуга взута у валянки.

Навкруги панувала тиша. Як у могилі. Ні – далеко гірше. Бо не було спокою, бо в тій тиші причаїлася людська мука і страждання. І майже як з могили, звідси не було повороту.

Але того я не розуміла.

*«Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі»...*

От і кінець двом сонячним рокам моєї молодости, мого життя на Україні, та коротенькій розповіді про людей, зустрічі, події та почуття. Може, не варто було все це і писати – події відбиті і без мене, згадую я, розуміється, з прогалинами, часом, мабуть, і помилками. Пощо тоді – марна праця? Але те, що я даю, це живий шматок мого життя і моєї доби; це доля однієї, тільки однієї людини, яка всією істотою жила тим життям, скільки подужала, скільки судила доля і яка випадково зуміла дожити до цих днів.

Майже нікого не лишилося з сучасників – товаришів та друзів. Мало кому пощастило залишити свої навіть такі короткі та недосконалі записи.

Але життя йде, зростають покоління, і, може, придадуться ці часом кров'ю писані рядки про життя, просякнуте від світанку до останніх днів глибокою вірою в світле майбутнє і певністю: ніщо не піде і не пішло намарно.



Частина друга

По той бік



Москва, Лубянка.
7 грудня 1927 р.

МЕНЕ ЗВУТЬ
ПРИДУЧАТЬ СІМ

Мене Звуть придушуть сім.
Я ще мафію так бастю о тім,
та о сім,
Я була молодю, як інші дівчата,
Був у мене і дім, була рідня хата...
Ща розвіялось все, розлетілось,
мов дим...

Мене Звуть придушуть сім.
Чарівниця лиса той навяла сон.
Ні, не вірю в примару з північних
сторон!
Усміхнеться ще сонце, повернеться мрія,
Називатимуть знов мене люди
Н а д і я...

Надія СУРОВЦОВА

Ярославський політизолятор
Одиночний корпус колишньої каторжної тюрми
Камера № 37
1929 рік

Тому, хто звідав солодку гіркоту літературної праці, не позбутися туги за творчою роботою. Неповним здається життя, коли воно не лишає сліду пережитого, особливо ж, коли було воно багате та яскраве. В наші часи це обов'язок тих, хто присвятив себе відображенню життя, карбуванню стрімкого бігу літ.

Та коли життя десятки літ стрімко пробігало повз тебе? Та коли між тобою і ним стояв колючий дріт? Коли твій обрій обмежувався в найкращі роки трьома кілометрами, не кажучи вже про роки в кам'яних стінах одиночних камер?

Чи означає це, що писати ні про що і нічого? Й нема для кого? Звичайно творчість передбачає тісне спілкування автора з читачем. Певний вплив на нього. Сучасні «інженери душ» витворюють інтелект молодого покоління. Вони черпають свою тематику з сучасності, вони вивчають життя, і тоді лиш їхні твори мають справжню цінність. Щоб писати, треба знати те, про що пишеш. Знати з досвіду особистого і – якнайбільшого числа людей. І тоді твій твір буде корисним. Кому? Та коли не боятися гучних слів, просто людству, і насамперед, найближчим – людям твого краю. Тільки тоді можна, а можливо, й потрібно писати. Життя надзвичайно багатогранне. І не кожен може писати про все, тому що робота не зводиться до репортажу, коли іноді достатньо творчого відрядження...

Я навряд чи гожусь до лав своїх колишніх товаришів. В мене нема їхнього досвіду, і я не встигну його набутти, оскільки вони прожили життя, на яке я тепер дивлюсь як щасливий глядач, та, на жаль, не його учасник.

Але є сторінка цього життя, сторінка, вже перегорнута, яка однак не може не викликати інтересу, глибокого й печального, у сучасників і в наступного покоління. Страшна, незнана й незрозуміла сторінка життя, абсолютно чужа теперішньому.

Доля послала мені тривале відрядження в це життя, і мені хочеться, щоб у кінцевому підсумку воно було творчим, і щоб лишилося закарбоване очевидцем і учасником те, що назавжди буде чужим для тих, хто його знає збоку.

Інтуїція допоможе майбутнім письменникам відтворити потрібне за архівними даними, але й найталановитішому це буде вкрай трудно.

Я не філософствую в моїй роботі. Я просто лише фіксую все побачене, пережите. І якщо тут є основна лінія, то це тільки показати, як крізь тридцять тяжких років в людині збереглася гаряча любов до ідеї, як можна лишитися комуністом, перенісши усе це, про що я пишу. Найголовніше в цьому те, що я, звичайно, не якийсь там виняток: я не бачила жодного комуніста, котрий би навіть вмираючи в нашій, радянській тюрмі, оточений чужими, ворожими ідеологічно людьми, безневинно, трагічно-загадково засуджений, зрікався своїх переконань, зневірився в сяючих висотах своїх ідеалів.

Як же сталося, що я опинилась по той бік життя? От цій невеликій сумній повісті я й присвячую свою розповідь. Розповідь, якої не можна надрукувати у моїй вітчизні, тому що ще довго її використовували б вороги. А тим часом вона пишеться проти них.

Отже, як це сталося.

Щойно я приїхала в Харків. Скільки разів чула я в повпредстві Відня, що такі люди, як я, потрібні вітчизні, і мені здалося, що я зможу бути корисною після того, як пройду деяку школу для поповнення недостатнього мого досвіду.

Адже до моїх переконань я прийшла майже умоглядним шляхом: радянського життя я не знала, громадянської війни не пережила.

Та й що тепер тримало мене в Європі? Побувавши в Америці, занурившись за три місяці в такий бурхливий вир життя, я не могла і не хотіла задовільнятися тихим існуванням на Шімані-штрассе, лекціями в сільсько-господарській академії, де я викладала вже сім років, маленькою-малесенькою партійною роботою в робітничому клубі «Єдність», мені замало було радості від моїх новел, що регулярно з'являлися в пресі, навіть книжка українських казок, що витримала два видання підряд, і книжка перекладів Короленка і Стефаніка не давали мені тепер повного задоволення. Не перелічуватиму зараз усього, що я робила в ті часи. Об'їхавши в першому «поїзді миру» двадцять три штати Америки, відвідавши одночасно всі вказані мені у Відні робітничі центри комуністів-українців, я дістала від них запрошення залишитися там для роботи агітатором.

Мене запалювали численні мітинги, мене захоплювала робота, я пишалася теплотою, що зігрівала мене в будь-якій аудиторії чи родині. Та я розуміла, що знань моїх замало. І от, порадившись з старшими товаришами, Коцюбинським, Левицьким, Йоффе, я вирішила поїхати попрацювати на Україні, а тоді вже повернутись знов туди, куди мене тепер кликали. Москва приголомшила мене, я просто силою одірвалась від неї, мені було страшно, що я там лишусь і не матиму мужности здійснити свій план.

Дещо зі своїх вражень я описала в своїх американських нарисах, я й далі співпрацювала в Нью-Йорку і Вінніпегу. Я була у Клари Цеткін, і її ясний образ і тепла зустріч назавжди лишилися у пам'яті.

Я все ж поїхала на Україну. У казковий, невідомий мені край, у мою вітчизну, що так невігнанно змінилася за сім літ моєї відсутности. Я знала її з відгуків ворогів і друзів, з розповідей тих, хто приїздив у Європу, з газет, з книжок віршів, новел, що їх давав мені Ю.Коцюбинський. Мені так хотілося побачити цю землю!

І якби я знала все, що мені судилося, і від мене б залежало відвернути все це, не повернувшись додому, я воліла б витерпіти все знову, та не лишилась би на тому березі. В цьому, очевидно, й полягає вся суть наступної оповіді, і на це запитання мені доводилось не раз відповідати, задовольняючи пугу людську цікавість...

ЛУБ'ЯНКА, 2

Куди мене везли, я не знала. Але майже перед самою Москвою почула уривок розмови моїх конвоїрів, коли один з них сказав: на Луб'янку, два. Коли зі мною прощався молодий делегат, з яким ми грали в шахи в дорозі, я сказала: «Мене везуть на Луб'янку, два». Вираз його обличчя повідав мені, що він зрозумів цю адресу багато краще, ніж я. Я нічого про неї не знала.

Принаймні це була тюрма. І якась дуже дивна. Вона розташована в центрі міста. Після дуже ретельного обшуку якоюсь жінкою мене повели по сходах, на одному з поверхів ми увійшли в коридор з килимовими, широкими доріжками, а незабаром я опинилась в просторій порожній кімнаті з паркетною підлогою. Всі меблі її становила койка й невеличкий дерев'яний столик. Мені дали мої речі, я постелила собі постіль і заснула, не підозрюючи, де я перебуваю. Багато часу збігло, поки я дізналася, чим була ця внутрішня таємна тюрма. Тієї пори я не зустрічалася з людьми, котрі б це знали, та якщо б і зустрілась випадково, нізащо б не повірила.

У зв'язку з цим мені пригадується один епізод. У двадцять третьому, якщо не помиляюсь, чи двадцять четвертому році за кордоном поширювались чутки про жахливі умови Соловецьких таборів. Я була в колі журналістів, прогресивних діячів, і мене глибоко обурювало, що люди вірять таким чуткам. Сама я була в ту пору глибоко переконана, що все це брехня, звичайні наклепницькі випадки, і що в нашій країні немислиме подібне. Я могла повірити, що під час громадянської війни (якої я також не бачила), як і в будь-якій революції, багато тяжкого було неминучим; я допускала, що до ворогів і тепер застосовувалися певні репресії, але я головою ручалась, що те, про що говорили в Європі, – брехня. Я не могла цього пасивно терпіти, пішла до повпреда (де я взагалі бувала, одержувала літературу і газети з Союзу), розповіла йому з обуренням про все і отримала великий, виданий на прекрасному папері, альбом

фотографій Соловків. Чарівної краси пейзажі, старовинний Кремль, затишні камери-келії, прекрасно устаткований готель для тих, хто приїжджає на побачення, і багато іншого цілком заспокоїло мене і зміцнило в моїй упевненості. Я пішла, з гордістю несучи альбом єдиних у світі табірних фотографій. З яким захватом демонструвала я їх, знищуючи вщент своїх супротивників. Багато пізніше я почула й інше про ті ж соловецькі умови від людей, котрі там були.

Щось таке відбувалося й зі мною на Луб'янці.

Прокинувшись вранці, відпочивши від дороги й переживань, я роздивилася навколо. Невеселим було лиш вікно, до самого верху затулене щитом. Чиста підлога блищала, стіни, стеля були бездоганні. Єдине, що позначало призначення кімнати, була параша в кутку. Мені навіть цікаво було ознайомитись з цим відомим з революційної літератури предметом. Звичайно, це було єдине, що зв'язувало цю тюрму з тими, про які я мала теоретичне уявлення. Жодних жахів, нічого страшного.

Мене прекрасно годували, регулярно випускали вранці і ввечері в сучасно устатковану вбиральню, давали щітку підмести паркет, ганчірку витерти пил.

Дивною і гнітючою згодом була лиш абсолютна тиша і мовчання. Лиш відмикання замків ледве порушувало її, та й замки тут були якісь майже безшумні. Відмикав їх і виводив мене звичайно наглядяч у військовій формі з ромбом, що вказував на його ранг, – це не були рядові солдати. Хоч би з чим я зверталась до нього – від незвички нормальним голосом – він шипів на мене, як шиплять лебеді, і я приглушувала голос до шепоту. Але й на шепіт він відповідав мовчанкою. У них усіх були якісь кам'яні, без виразу обличчя. Вони змінювались, але деякий час я не могла розрізнити їх, до того вони були подібні на плакатні малюнки. То були латиські стрільці. Було страх незручно, коли, забувшись,

спитаєш про когось і зустрінеш погляд сіро-голубих очей, що дивляться на тебе, наче крізь прозору воду, і міцно стиснуті губи, наче виточені з каменю.

А я була молода, невиправдано життєрадісна і все ще випромінювала щастя повернення на Батьківщину. Мене викликали на перший допит. Молодий чорноокий слідчий привітно запропонував мені цигарки (коли в мене скінчились свої – щоденно видавали десяток цигарок). Ми розмовляли на загальні теми, він не пред'являв мені жодних звинувачень, і єдине, про що я дізналась від нього, що Петренко також заарештований. Я з тривогою подумала про його сестричок. Арешт Петренка мене здивував. Адже він замінював відсутнього заступника наркома і користувався довір'ям і повагою Шліхтера. Що за дива?

Та доводилось терпіти й чекати.

Мене дуже тривожила мама – не отримуючи листів, вона бозна-що подумає, а якщо й дізнається про мій арешт, невелика втіха. Написати до неї мені не дозволяли. Становище було безглузде. Я ходила з кутка в куток і ламала собі голову: що ж сталося? Адже так недавно вбили Войкова в Варшаві. Очевидно, сталося щось у Наркомінсправі. Щось з'ясовують, будуть з кимось очні ставки. Чекати.

Але чекати було труднувато. Якось уночі я прокинулась від того, що відмикали двері. Різке світло лампочки освітлювало нестарого гарного військового в шинелі, що стояв біля моєї койки. Я сіла, вибачившись, що не можу встати: я була роздягнена. «А запросити вас сісти я також не можу, в мене нема табуретки. Може, на койці?» – невпевнено запропонувала я, посунувшись на край. Звичайно ж, це було безглуздо, але я ніколи не була в тюрмі. Адже прийшов якийсь товариш. Мені стало не по собі. Судячи з упевненого тону відвідувача, його прізвище мало бути мені відоме, я ж знати не знала, хто такий Ягода, такого прізвища я ніколи не чула. Ну, що робити, коли не знаю? Я, щоб не мовчати, назвала й своє прізвище. Знайомство відбулося. Він дещо здивовано подивився на мене й запитав: «Вам що-небудь потрібно?» О, тут я пожвавішала.

– Мені треба передусім, щоб мене випустили звідси!

– Це залежатиме од вас.

Спершу я подумала, що він жартує. Але гарне обличчя було незворушно серйозне.

– Вас викличуть, а поки що може потрібно ще щось?

– Лист до матері, папір, книги, газети.

Біля дверей, не заходячи, стояв другий військовий. Ягода кивнув головою і вийшов.

Вранці мене викликали в головні кімнати ДПУ. Я піднялась у ліфті замість чорних сходів, якими я ходила до слідчого. У затемненому порт'єрами кабінеті сидів немолодий військовий. Коли я входила, він підскочив, буквально підскочив, допоміг мені скинути шкіряне пальто і запропонував сісти в одне з глибоких крісел біля столу. Сам він сів у друге навпроти. І почалося «знайомство». Він був винятково люб'язний, але спочатку я збивалась – і от чому: вдягаючись, я спохвату наділа різні панчохи, спідниці в ті часи носили куці, і ноги було видно від черевиків до колін. І от мій співбесідник, незважаючи на сивину, дуже часто зупиняв свій погляд на цих нещасних ногах, і мені здавалось, на різних панчохах. І це мені жахливо заважало. Я надто ще недавно відірвалась від життя і почувала себе ще жінкою.

Розмова почалась з Черняка.

– Звичайно, це було дуже нетактовно. Пропонувати гроші такій людині, як ви! Безглуздя! Звичайно, ні. Але якщо ви матимете справу тільки зі мною... Сьогодні ж ми відпустимо вас назад у Харків.

Моє обличчя не виражало очікуваного захвату.

– Ну, якщо вам буде незручно їздити до Москви, до вас приїздитиме людина, якій ви все передаватимете. Це має велике значення. Ви повинні допомогти нам стежити за цими особами. І знов назвав шановних, улюблених товаришів, котрих я не смію, хоча й пишалась би цим, назвати своїми друзями. Що ж це таке? Адже йшлося навіть не про одну людину, де, скажімо, я помилилась би оцінкою, але про цілий ряд, і якраз тих, завдяки кому я так шанувала середовище, до якого мала щастя належати...

Я відповіла, що мушу ще подумати. Артузов (я прочитала це прізвище на конвертах, що лежали на столі), а може, й хтось інший, знову підскочив, подав мені пальто, і я пішла з конвоїром, що чекав на мене, в свою паркетну тюрму.

Слід сказати, що другого ж дня після відвідин Ягоди мені дали написати до мами. Більш за все в житті я боялась, щоб вона не подумала, що я чимось завинила. Але писати про це не можна було, я лише постаралась заспокоїти її щодо себе. Даремне – я була її єдиною дочкою, і їй було багато важче, ніж мені, винести гіркоту образи. Мені дали мої чотири книги, папір, чорнило, і я спробувала встановити певний життєвий режим. Томик Гайне допомагав мені більш за все: під кінець слідства я знала його майже весь напам'ять. У Сеньбоса я читала якусь главу й перекладала по черзі – французькою, німецькою, англійською... Це відволікало думки від безглуздя мого становища. Я була впевнена, що все з'ясується, багато писала про себе в своїй автобіографії, про все, що знала, але кожне побачення зі слідчим переконувало мене, що все це дуже мало його цікавить.

Про пропозицію працювати інформатором ДПУ мови вже не було, і в мене наче камінь з серця зрушився. Але що далі? На допити мене брали вночі, тримали до світанку. Ми курили і розмовляли, іноді писали огидні «запитання» – «відповіді».

Якось Зінов'єв допитував мене в іншому кабінеті. В кутку за столом стояла гвинтівка. Він протягнув мені газету і вказав на підвал «Надія Суровцова». Це була Варшавська емігрантська газета «Відродження» за листопад місяць чи пізніше. Я почала читати. Це був мій некролог. Теплі спогади про мої студентські роки, ніжні, сумні. І «земля пером» мені, жертві большевиків, що так легковажно віддала душу і довірила життя, повернувшись на Батьківщину. Яке гірке і прикре було для мене це емігрантське співчуття, співчуття людей, що стали мені чужими задовго до повернення. А пізньої ночі я почула, як наглядачі випустили з камери в'язня, котрий весь час плакав; він присів десь недалеко в коридорі з наглядачами, і вони забавлялись несутітними дурницями, які він городив. Було цілком ясно, що він втратив глузд. І щоразу, коли чергували саме ці наглядачі, повторювалось те ж саме. По той бік дверей дурнувато хіхикав божевільний, а тут – тут у мене зупинялося серце і холонули руки від жаху. Привид божевільця найдужче лякав мене.

З ближнім сусідом ми тихенько перестукувалися. Точніше, ми просто віталися стуком уранці, завжди відповідаючи одне одному. Потім процес скінчився. Було винесено смертні вироки з оскарженням впродовж сорока восьми годин. Сусіда перестав відповідати, він метався по камері, і його кроки не давали мені заснути. На другу добу я в тяжкому забутті раптом почула, як поряд відмикаються двері. Я завмерла і зіщулилась. «А речі брати з собою?» – почула розгублений голос. – «Не треба». І його повели. В газеті я прочитала, що вирок було виконано.

Чи було це насправді, чи я марила, не знаю... У Москві я була самотня. Але мама була в Катерини Павлівни Пешкової, познайомилась з нею через Мандельштамів, у яких жила, і просила її регулярно передавати мені передачі. Катерина Павлівна, котра працювала за царизму в політичному Червоному Хресті, і після революції зберегла за собою право допомагати політичним в'язням.

Щосуботи в коридорі чулося якесь пожвавлення, відчинялися в неурочний час двері камер, раз я навіть бачила біля дверей плетені корзини. До мене ніколи ніхто не приходив, у мене нікого не було. І раптом в сутінки двері відчинились, і наглядач поставив переді мною корзину. Я розписалась і вийняла пакетики. Годували на Лубянці прекрасно, та й, правду кажучи, не до їжі мені було. Але до чого ж я хвилювалась, чекаючи суботи, з яким хвилюванням виймала й розгортала передачу. Скільки невимовної вдячності, і зовсім не за матеріальні «блага», рвалося з душі до невідомого адресата.

Згодом у мене з'явилася нова турбота: в підлозі був маленький вентиляційний отвір. І якось у сутінки, коли я тихенько сиділа і про щось собі думала, з отвору випіла маленька мишка. Відтоді вона стала моїм щоденним гостем. Я розкладала на підлозі різну їжу і стежила за тим, у якому порядку вона її знищувала; у мишки виявився цілком певний смак, і я наперед знала, за що вона спершу візьметься. Час минав, мишка на моїх харчах росла і товстішала, незабаром вона не могла вже пролізти, і я клала їжу на решітку. Миша підходила і носиком скидала їжу в отвір. Звичайно, це була величезна

розвага і задоволення. З тих пір я не можу нищити мишей, мені просто незручно виявити таку невдячність до їх поріддя.

Дні проминали, сірі, монотонні, і лише коли я бралась за Гайне, в напівп'ятмі розквітали яскравими барвами перлини його віршів. Розмірено крокуючи від стіни до стіни, я повторювала його строфи, і тюремний світ щезав для мене. Та навкруги було похмуро. І гірш за все були ці мовчазні тюремники. Здавалось, це вже не люди, а автомати, що виконують певні функції. Ніколи ні слова. Ні усмішки. Кам'яні статуї, і ті не могли б бути більш незворушні.

Якось увечері, йдучи на оправку, я помітила над своєю койкою великого павука. Це єдине, чого я, на свою ганьбу, боюсь з дитинства і, очевидно, до смертного одра. Тут... вбити його я не могла. Відігнати? Але тоді він все одно залишиться постійною загрозою в камері. Вигнати ж його мені ніхто не дозволить. Я знала, що не засну, і почувала себе такою безпомічною й нещасною, що хоч не раз уже давала собі слово не принижуватися звертанням до цих істуканів, все ж показала павука наглядачеві і знічено сказала: «Павук он. Я його боюсь...» І пішла в супроводі мовчазного наглядача. Було так соромно за себе, не було слів, яких би я щедро не адресувала собі. Справді, навіщо я з ним заговорила? Я повернулась пригнічена, зла. Двері зачинились, я зупинилась біля койки. І тут двері знов одчинились, в них до половини просунувся мій страж: «Нема вже!» – І на мій здивований погляд додав: «Його!» – і замкнув двері.

Павука не було. А душа сміялась і співала від щастя, від радості усвідомлення, що людське – вічне.

Якщо в передачі траплялись яйця, їх ретельно надбивали при контролі. Одна шкаралупка була мало пошкоджена, я намалювала на ній личко, зробила з шарфика «матрешку» і посадила на стіл. Стало начеб затишніше. Чергував старий латиш. Лягаючи спати, я поглянула на свою «матрешку» і вирішила покласти і її. Та, лежачи, вона мала якийсь безпритульний вигляд. Я вкрила її носовою хусточкою, можливо, навіть сказала «добраніч» і вляглася спати. Було ще рано. Досить скоро я почувала, як у замку повертається ключ, і старий скомандував: «До

лікаря». – Тільки б не на допит! Я з задоволенням одягнулась і мене повели по внутрішніх сходах на саму гору. По-перше, лікарем виявилась жінка. Наглядача вона залишила в передпокої. Лагідно – до того лагідно, що в мене мало не виступили сльози на очах (а я тверда була на сльози в ті часи) – вона швидко оглянула мене, дала щось, здається, бром, і сказала, що викликатиме мене через день. Яка я була вдячна!

Повернувшись «додому» пожавлена, весела. Перше ніж зачинити двері, старий ступив через поріг і сказав, вказуючи на ляльку: «Розібрати треба. Коли що... краще розібрати». Я образилась – невже ця маленька радість заважала їм. Та затьмарити мій настрій йому так і не вдалося. Я «розібрала» матрешку і заснула безтурботним сном. Тепер у мене в цих стінах був прихильник, мені було чого сподіватись.

Значно пізніше я дізналась, що означав мій несподіваний виклик до лікаря. Наглядач подумав, що я божеволію з туги за дитиною.

Минали дні за днями. Мої чотири книги читалися й перечитувалися. Я ходила з кутка в куток, повторюючи прекрасні рядки Гайне. Я перекладала їх, писала фантастичні повісті, малювала – зробила чорнилом портрет Горького, котрий тоді повернувся до Москви. Одного разу вранці в щілину щита, що затуляв вікно, пробився тонкий промінь сонця і заграв на стіні. І, диво, я розплакалась. З тих пір я чекала цього жалюгідного промінчика, тужила за ним у похмурі дні, тішилась, коли він повільно рухався по стіні.

На допит викликали рідко. Все, що я могла сказати, я написала в камері, це мені було легше. Виходив доладний виклад, але того, чого від мене хотіли, там не було. Якось мене допитував молодий рудуватий хлопчина на прізвище Осмоловський, він був м'який і майже нітився. Звичайно ж це був Зінов'єв. Нам обом було нудно. Минали місяці, я не могла добитися пуття. Нарешті обіцянка «зробити з мене політичний труп» почала здійснюватися. Зінов'єв заговорив про мою роботу в Наркомінсправі. Була вона для ДПУ вся на виду, оскільки про кожну хоч трохи цікаву зустріч, бесіду з якимось іноземним представником я негайно рапортувала до інстанцій.

Мене раптом почали «перевіряти». По службі я була зобов'язана бувати на прийняттях, банкетах для іноземців. Я вечеряла з ними, танцювала, вела розмови, бувала на прийняттях консульств, коли мене туди запрошували. Польський консул Скшинський мешкав у будинку поряд з нашим, ми іноді стрічались по дорозі додому. В мене на роботі, в моєму кабінеті бував той же Скшинський і німецький консул Граап. Якщо перший, типовий поляк, провадив бесіди про українську літературу (адже заступник наркома Кулик був літератор), то Граап любив музику і трохи залицятися, цим обмежувались його інтереси щодо мене.

До Харкова приїздив на гастролі піаніст Егон Петрі і скрипаль Сігетті. З Петрі був знайомий Петренко, і він запросив якимось його до себе. Після концерту Петрі вечеряв у нас (я потурбувалась, щоби кухар Наркомінсправу не осоромився), було добре вино. Петрі, веселий і життєрадісний, жартував, розповідав недолугі анекдоти, а потім, на моє прохання, грав. У Петренка стояв чудовий рояль Бехштейна, на якому, судячи з напису на деці, грав колись сам Рубінштейн. Мені ніколи не забути, як Петрі грав мою улюблену рапсодію Ліста. Він розповідав про родину, показував фотографію дочки, що вчилася тоді в Парижі. До Радянського Союзу він приїздив періодично. В один з приїздів після концерту він вечеряв у німецькому консульстві, і Граап запросив мене. Я пішла на вечерю, погодивши це з начальством. Були – Петрі, піаністка, що виступала з ним на концерті, з чоловіком, один чи два аташе, чи якихось там старших чиновників консульства, молодих віком людей. Сам Граап був старий, він недавно овдовів. У залі стояв рояль. Піаністка щось блідо, невиразно грала. Присутні удавали задоволення, потім у їдальні, урочисто освітленій восковими свічками, відбулася нуднувата урочиста вечеря; по вечері перейшли на другий поверх, у квартиру аташе – потанцювати, оскільки консул був ще в траурі, і танців у його квартирі не допускав етикет. По дорозі ми зайшли подивитись на його кабінет, говорили про наступний закритий концерт Баха, який мав виконати Петрі на єдиному в Харкові органі в німецькій кірсі. «Ви дозволите

прислати вам білет?» – спитав мене Граап. Я подякувала. Тоді він записав моє прізвище в записнику, ім'я та по батькові. Потім ми трохи потанцювали, і я стала збиратися додому. Мене хотів провести мій партнер по танцях, молодий і гарний аташе. Та майже коло сходів Граап спокійно відсторонив його і повів мене до машини. Дорога до моєї квартири була недалеко, та він все ж кілька разів поривався обняти мене, я повертала все в жарт. Незабаром машина зупинилась, і я пішла додому. За кілька днів я була на концерті в кірсі, затим Петрі поїхав до Москви і Голландії. З Граапом ми зустрічались, але, звичайно, про несподіваний епізод в машині не згадували, удаючи, що його взагалі не було. Згадую я про це ось чому: на першому ж допиті, коли я назвала своє ім'я та по батькові, слідчий пильно втупився у мене: «А не Василівна, подумайте!» Це мене насмішило. Деякий час він наполягав на тому, що я змінила своє «по батькові», потім заспокоївся. В довгих роздумах у камері, поламавши голову над цим дивним твердженням, я дійшла такого висновку: у Граапа був старий – «старовинного зразка» російський лакей. Поважний, з довгою сивою бородою, ну, словом, як «за добрих старих часів». Записуючи в книжечку мою адресу, німець помилився, і замість мого, порівняно нечастого, по батькові, написав більш йому знайоме. Очевидно, через цього лакея – а може, й якийсь інакше – ця записна книжка попала до слідчого, і він вирішив «викрити» мене. Про моє знайомство і зустрічі з цим консулом я, звичайно, якнайдетальніше доповідала в себе на роботі, писала рапорти, кому слід, і знову повторила все Зінов'єву. «А про що ви з ним говорили, коли він вас проводив?» – Я розуміла, що молодому слідчому мало видатись неймовірним, що старий ліз обніматися, але що ж було мені робити? Не могла ж я вгадати щось цікавіше, коли нічого не було.

Затим на порядку дня став консул польський. Якраз незадовго перед моїм арештом академік Багалій запропонував мені піти з ним до театру. Він навіть особисто зайшов за мною.

Була прем'єра «Вільгельма Телля». В антракті я вийшла у фойє. І там до мене підійшов Скшинський. Як завжди, підкреслено чемно він поговорив про

прем'єру, про нову книгу Кулика, ми пройшли разів два по фойє, коли задзвонив дзвоник. Так от, тепер Зінов'єв повідомив мене, що під час того антракту я передала польському консулу документ. Який? Цього він мені так і не сказав. Даремне я доводила йому всю абсурдність такого твердження: сам вибір місця (якщо вже абстрагуватись від «факту існування» фантастичного документа) – так от, вибір місця був до того безглуздий, що слідчому червоніти б за незграбну роботу. Скшинський часто бував у наркоматі. У мене в кабінеті сиділа лише друкарка, яку я могла б кудись послати в будь-яку мить. Часто вечорами і вночі я сама поверталась додому, мешкала ж поряд з консульством; окрім цього, наш сад розділяв тільки паркан... І вже якби спало на думку щось передавати, то було б принаймні дивно йти до театру, щоб на очах у всього Харкова і всіх спостерігачів ДПУ вручити документ Скшинському. Гадаю, слідчому й самому було незручно. Він замовк і вже до цих питань ніколи не повертався. У протоколі я, розуміється, написала, як усе було і чого не було.

Наближалась весна. В камері було темно, весь день був занурений у сутінки. Могильна тиша. Незрозумілі нічні розмови, що вражали своїм безглуздям. Вечорами часом налягала така туга! Тоді я вигадала собі гру в «якби», яка скрашувала мені багато нелегких годин. Полягала вона в тому, що я пригадувала своє життя і зупинялась на якомусь моменті: а якби – якби я вчинила інакше. Після цього я подумки продовжувала життя, як воно склалось би в такому випадку.

Якось під час чергового візиту до лікаря я поскаржилась, що 18 березня мій день народження, а я все ще в тюрмі.

Настало вісімнадцяте. Весь день минув у похмурому настрої. І раптом, пізно ввечері, мене викликали до лікаря. Це був неурочний виклик. Дивно! Повів мене «нелюбий» наглядач. Чергувала «нелюба» санітарка. «Ви випили вже ліки?» – холодно звернувшись до мене лікарка. Слід сказати, що ліків в взагалі не пила, хіба що зрідка бром. Не розуміючи, в чім річ, я промугикала щось. «Випийте!» – Вона підійшла до шафки, налягла вщерть чималу мензурку і простягла її мені. Я слухняно почала пити і... відчула смак вина. Випивши до дна, я подякувала, і мене повели. Тільки подумати – раділо все

в мені!.. Тут, заживо похована, я «справила» свій день народження, і похмурий день рукою незнаного на ім'я друга обернувся ясним святом.

Коли вдавалося, я розповідала їй про хід слідства. Вона підбадьорювала мене, що, можливо, все з'ясується, але, як мені стало ясно згодом, якраз вона розуміла становище багато краще, ніж я, і жаліла мене. Якось, говорячи про умовність поняття «неволья», вона розповіла мені, як у дитинстві (вона була сирота і виховувалась у бабусі) бабуся прив'язувала її ниткою до стільця й забороняла виходити, доки вона не вернеться... Моя «нитка» була не умовної, а цілком надійної міцності. Але я чекала на суд – до суду треба було витримати.

Якось серед дня заgrimів замок, і мене повели до слідчого. Відчинилися двері, і... в кімнаті сиділа мама!

Слідчий звернувся до мене: «Я лише прошу не говорити про справу». Боже мій, про що завгодно, я була згодна взагалі навіть мовчати, тільки б дивитися, не відриваючись, на дороге, рідне лице. – «Мамо! – голос мій зривався від хвилювання, – мамо, я не зробила нічого поганого!» – «Я знаю». – І раптом мама нахилилась до мене й поцілувала мою руку.

Це була мовчазна красномовна відповідь. – «Ну, нічого, час мине швидко, ти повернешся...» – «Який час? Звідки – повернешся?» – спитала я. – «А... – мама запнулась і запитально поглянула на слідчого, – хіба ти не знаєш?»

Слідчий зам'явся. – «Хіба вам не оголосили вирок?» – «Який вирок? Адже суду ще не було!»

І тут з'ясувалося, що суду не тільки не було, але й не буде. Мені зачитали вирок: згідно зі статтею 58, пункт 6, за польсько-німецьке шпигунство я була засуджена на п'ять років ув'язнення на Соловецьких островах.

Як же так? Без суду, без звинувачення, ось так, як я розповідаю! І згадався прочитаний некролог. Отже, так все й залишиться? Отже, вороги жалітимуть мене, як мученицю, а я не зможу вже ніколи сказати... Ні, тепер уже ніхто не подумає, що я пробувала пом'якшити свою неіснуючу провину. І, повернувшись до камери, я написала відповідь на свій некролог. Я писала про те, що жива, що не потребує співчуття ворогів, не каюся і лишаюся

вірною ідеям, що привели мене в табір комуністів. В кінці я просила слідчого опублікувати цю мою заяву – як відповідь на некролог. Про подальшу її долю я нічого не знаю.

Через десятки літ уже з других рук я дізналась, якою була розмова мами з слідчим щодо моєї провини. «Ваша дочка надто розумна, щоб дати нам докази, але моя революційна совість каже мені, що вона винна, і її буде засуджено».

Мене викликали зняти відбитки пальців. Я знала, що це робили з кримінальними злочинцями, і сприйняла як образу. Але, на жаль, у випадку відмови мені загрожувало просто фізичне насильство. Я довго з огидою відмивала липучу фарбу, і мені здавалось, щось брудне торкнулося мене.

БУТИРКИ

Так ось вона, знаменита Бутирка, тюрма, відома з революційної літератури! Велика будівля, високі, широкі коридори – звісно, я не запам'ятала дороги, я надто розгубилась по восьми місяцях мовчання й напівтемряви. Через двір, коридор і заґратовані двері, як у клітці зоопарку, мене ввели в камеру після побіжного обшуку, і в мене закрутилась голова. Щоб не впасти, я сіла на свою валізу. Камера гула. Я вперше побачила суцільні нари, поспіль зайняті жінками. Всі вони щось робили, і стояв нестихаючий гам. На мене ніхто не звертав уваги, а я, приголомшена, розкуйовджена, сиділа коло порога. – «Ну йди ж сюди», – покликала мене якась старенька з нар. Крижиста, зморщена, з владним, упевненим голосом, вона стала моїм оборонцем. Це була тьотя Маша, московська злодійка-рецидивістка, взята під час об'їзду «без діла», профілактично. Камера ставилась до неї поштиво. Хтось посунувся, і для мене знайшлося трошки місця на нарах, недалеко від вікна. Нари були з одним лиш вузьким проходом. Біля дверей стояла фундаментальна параша, а трохи далі – стіл. Вікна були з ґратами, щитами і, крім того, були забілені фарбою. Тьотя Маша навчила мене правил існування. Обов'язки були мінімальні, права мізерні,

У мене було ще одне побачення з мамою, на якому я, з дозволу слідчого, віддала їй портрет Горького з проханням передати йому, і благала маму не проводити мене під час вивозу. Мені здавалось, я не винесу цього. Мама приготувала мені в дорогу високі черевики, чайник, мисочку, квартиру. Я не перечекала, мені хотілось, щоб хоч щось відсторонило її від горя, що впало на неї.

Після вироку мене перевели в Бутирки. Вперше замість легкового автомобіля мені подали «чорного ворона», і ми рушили через Москву. Поряд зі мною в машині сидів італієць, котрий також щойно вийшов з одиночки. Дивно, але я зуміла з ним порозумітись. Він був також комуніст. Так радісно було стиснути людську теплу руку, почути слово «товариш». Ми й не зогледілись, як довелось прощатись.

і я незабаром втягнулася в спільну колію: отримувала хліб, цукор, окріп; в обід – баланду і кашу, на вечерю – кашу. В мене лишилось дещо від передач, ми поділились із сусідками, і почалося бутирське життя. Мені було надзвичайно цікаво, і це передусім. Я в справжній тюрмі! Зі справжніми злочинцями! Я придивлялась день-другий і почала знайомитись. Контингент був надзвичайно багатий, різноманітний. Була контрабандистка Роза, вона «працювала» у великій шайці, від західних кордонів, від Одеси до Владивостока. Тепер усі вони сиділи, і десь неподалік сидів її чоловік. Паша Пряхіна, котра просиділа в царській тюрмі кілька років у кайданах, а тепер спіймалася в поїзді на крадіжці дзеркала з вагона. Вона стверджувала, що навіть не крапа, а просто зайшла в купе напідпитку, коли якраз робили об'їзд, і не зуміла довести свою непричетність. Одного дощового сіренького дня я узнала її історію. Дочка університетського привратника, вона виросла вдома у великій нужді і врешті решт попала у якийсь виховний дім. Це був заклад діккенсівського типу, немало гіркої натерпілась вона там, багато було тяжкої праці – останні роки вона працювала пралею. У день випуску до них з'явилась дама-патронеса й

тицьнула дівчинці руку для поцілунку. Цю руку Паша вкусила.

І знову йшло життя в родині. Паша ніколи не мала нової речі, вона завжди доношувала після старших, а їх було семеро. І коли з'явився наречений – мав же він з'явитися – і подарував їй нові черевики, її серце належало йому. Справили весілля, і молоді оселились в якомусь підмосковному містечку. Чоловік часто кудись їхав, пояснюючи, що така в нього робота. Повертаючись, сидів удома. Паша не знала й не розуміла, в чому полягала робота, для неї він був просто істотою вищого порядку. Вона ж, як і раніше, ходила прати, прибирати в людей. Коли чоловік приїздив, вона ділилась з ним своїм нехитрим життям. Розповідала, між іншим, і про те, що прибирає у якогось багатого старого. І от, поступово, вміло, – а в ту пору вона вже була вагітна, – чоловік довів її до думки, що смерть цього старого і його гроші, що лежали вдома, дадуть добробут цій майбутній, уже гарячелюбимій дитині. Спершу вона жажнулась, опиралась, але з дня у день вона чула те ж саме: в ім'я дитини, щоб її життя не було повторенням материного. І певне дуже вже гірке було це життя, коли Паша погодилась і почала підмішувати систематично якусь отруту, що дав їй чоловік. Старий марнів на очах. Старий помер, гроші перейшли до Паші, точніше, до її чоловіка. З квартири він зник, пояснивши їй, що тимчасово краще зробити так. В умовлений час вона покірно приносила йому в певне місце чисто випрану і випрасувану білизну, улюблені страви. А сама чекала народження дитини, щастя якої вона купила такою дорогою ціною. Її заарештували. На допитах вона вперто заперечувала причетність свою й чоловікову до отруєння. Нарешті, на очній ставці вони зустрілися. Чоловік ввічі сказав, що не знав про старого і що вважає винною її.

Був суд. Суддю Паша знала, він часто бував у них в домі, приїздив на полювання. Вона пригощала його, приймала, і він завжди добре до неї ставився. А тут вона побачила суворого чужого чоловіка, котрий, уповноважений владою, присудив їй і чоловікові тяжку кару і зруйнував виплекану нею мрію про щастя майбутньої дитини. І, збожеволівши від відчаю, Паша кинулась до нього і скинула його зі сходів.

Був другий суд, і Паша опинилась в одиночці в кайданах. Вона просиділа в них довго, навчилася

сама знімати їх часом, коли схудлі руки вже проходили крізь наручники. По відвіданню якоюсь дамою-патронесою, високопоставленою особою, розчуленою виглядом і долею зовсім молодій ще жінки, кайдани було знято. Народжена дитина, повторюючи долю матері, попала у виховний дім.

Визволила жінку революція. А тепер, випадково попавши в чуже злочинське діло, Паша Пряхіна йшла на три роки в Соловки. Вона була ще не стара, але людина це була пропаща.

Якось під час пообідньої перерви, чекаючи вечірньої баланди, ми почули незвичайний гомін в коридорі. Негайно до вічка припали цікаві очі, і прийшло повідомлення: «Монашок привели! Обшукують». А через деякий час відчинилися двері, і до камери ввійшли дві чорні постаті. Третю помістили в іншій камері. На нашу долю випала мати ігуменя з послушницею Марією. Пошукавши даремне по кутках очима, вони перехрестились. Їм показали місця на нарах. Послушниця склала човником руки: «Благословіть стелитись, матушка».

Ігуменя простягнула руку, послушниця швидко зігнулась вдвоє і поцілувала її. «Стелись», – почувалась лагідна відповідь. Клунки були розміщені, подушки розв'язані, і незабаром обидві монашки розташувались на нарах. Вони сиділи там, як чорні нашорошені пташки. Однак поступово вони втягнулися в наше життя і шустро злітали зі свого сідала до видряпаной в фарбі в шибці вікна дірочки і крізь щілину в щиті спостерігали прогулянку сусідньої камери і свою матір-казначейшу, котра попала туди. Проходячи повз вікно, вона широким жестом благословляла їх, а товаришки благочестиво схиляли голови під дірочкою. Нас це забавляло. Вони здавались у тюремній камері неймовірно далекими істотами з іншого світу. Попали вони з якогось закритого монастиря. З усіма мати-ігуменя була привітна, а з контрабандисткою Розою (до речі, єврейкою) вела набожні розмови, що вельми звеселяло блатнячок.

Недалеко від мене були місця літньої фельдшерки, пригніченої, мовчазної, і молоденької студентки-троцькістки, котра розклеювала десь ночами прокламації і належала до якоїсь організації молоді. Ця була невгамовна, рухлива, весела, і з захопленням

вивчала тюремний побут. Вона ще «грала в тюрму». Навпроти розташувалась так само життєрадісна, гарна молода жінка, актриса художнього театру Яковлева. Вона була небогою розстріляного на Каспії адмірала Яковлева і сиділа, коли не помиляюся, «за походження». Як і ряд інших, вона сподівалась на визволення. Їй ми завдячували ранком безтурботного сміху.

Було так: адміністрація вирішила провести в камері радикальну дезинфекцію. Звичайно ми раз на тиждень паяльною лампою випалювали небезпечні місця, витріпували свої лахи, і цим усе обмежувалось. Цього разу ухвалили перевести нас в інше місце, а камеру дезинфікувати. Перевели нас у поліцейську вежу, що на розі проти знаменитої «Пугачовської», де сидів Пугачов. Нас, молодь, дуже радувала ця переміна, побачити цю страшну вежу мені дуже хотілось. Звичайно туди переводили голодуючих, і моторошно було бачити, як повільно йшли туди самотні людські постаті.

Тюрма була оточена високою цегляною стіною з чотирма триярусними круглими вежами по кутах. Біля кожної – мікроскопічне ізольоване подвір'я.

Отож, веселою гамірною юрбою ми рушили переселятися. Мені і ще трьом подругам, Яковлеві, студентці і фельдшерці дісталась камера на верхньому поверсі. Як я вже сказала, вежа була кругла, всередині неї були гвинтові чавунні сходи, навколо них – вузька площинка. Вежа була розділена на зрізані сегменти. Вузька заокруглена стіна прилягла до площадки, довга – до зовнішньої стіни, поверненої до вулиці. Таких камер на кожній площинці було п'ять-шість, і загальний туалет. Камери були самотні. Прикований до стіни дерев'яний столик і табуретка, а під стелею – довге вузьке вікно. Стіни були ледь не метрової товщини, так що вікно містилося в ніші. В цих вікнах були подвійні ґрати – звичайні товсті залізні і другі – неначе сітка грохота. Вони пропускали бліде зеленувате світло – на волі стояло дерево, якого ми не бачили, та відблиск його скрашував наше існування.

Оскільки нас поселили вчотирьох, спати нам доводилось покотом на підлозі, ми ледве вміщувались, зайнявши цілком увесь простір. Перевели нас

досить пізно, в метушні ми отримали вечерю, і, не встигнувши добре роздивитися, втомлені враженнями, міцно заснули. Вночі ми прокинулись від дивовижного видовища: в блідому світлі також заграбованої лампочки по брудних стінах рухалися полчища блощиць. Це було щось небачене – вони повільно рухалися суцільною масою десь на третину стіни. Вони навіть не займали нас поки що, але вигляд їх був такий жахливий, що ми не ризикнули заснути до світанку, коли вони так само несподівано зникли в численних шпарах штукатурки, немов розтанули в повітрі. Пізніше ми довідалися, що до нас у камері сидів голодуючий китаєць. Як страшно було, очевидно, йому в ці жахливі ночі.

«Битовички» у вежі чомусь одразу розперезались, стояв неймовірний відбірний мат, яким досконало володіють лише жінки. Даремне старий наглядач пробував їх совістити, вони розходились ще більше.

Старий служив ще за царя. Він був надиво благодушний і говіркий, очевидно, тут, у вежі з голодуючими, йому було не по собі. На волі в нього була внучка Машенька, про котру він нам дуже охоче розказував. До нашої камери він ставився поштиво і з симпатією. Тим більше його пригнічували блатнячки, котрі знущалися з нього. Там, в загальній камері, вони поводилися пристойно, а тут – як з ланцюга зірвались. Було противно, особливо під час оправки, коли одночасно відчиняли декілька камер, та совістити їх було даремне. Вони бачили, що лайка нам огидна, і цього було досить.

Настав ранок. Загриміли замки, з камер на площинку посунув народ. Хтось з блатнячок почав. І раптом наша Яковлева, котра немало ролей зіграла на сцені МХАТу, взялася в боки і... добірна лайка поллялась з її гарненьких уст. На мить усі остовпіли. Завмер з ключем у руці старий наглядач, а затим – похмура вежа здригнулася від вибуху гомеричного реготу. Сміялись до сліз, до болю. Після цього безпредметне матюкання щезло назавжди. Лаялись лише «за потребою».

Незабаром ми повернулись «додому», в свою колишню простору, чисту, без жодної блощиці, камеру. Ми просто раювали, згадуючи нічні нашестя блощиць

у вежі. Без нас там знову стало тихо і невесело, і, мабуть, не раз згадували нас ув'язнені на першому поверсі японці.

Без блощиць нам, звичайно, було добре. Але в сутінки, коли згасало бліде світло, що доходило крізь щити і заґратовані вікна, в камері звичайно ставало сумно і тихо. Кожний мимоволі лишався зі своїми невеселими думками. І от тоді блатні починали співати.

Я жадібно вслухалася в незнайомі мені мелодії, в нехитрі, але сповнені такого драматизму слова. Всяке теоретичне споглядале співчуття «убогеньким» не йде ні в яке порівняння з пробудженим почуттям до своїх товаришів по недолі. Абсолютна внутрішня відчуженість від усіх цих убивць, злодійок, проституток з їхнім іншим, незрозумілим для нас світом, в ці невеселі сутінкові вечори поступалися місцем почуттю спільної туги за найдорожчим для всіх – волею. Й ми потроху втягувались у загальний хор, де бриніла така туга, таке людське горе.

Очевидно, тільки там можна по-справжньому любити людину...

Співали традиційну «Ноченьку».

*Хороша эта ноченька темная,
Хороша эта ночка в лесу,
Выручай меня, силушка темная,
Я неволи-тюрьмы не снесу.
Застучала решетка железная,
Загремели в стене кирпичи,
И услышала стража тюремная,
Эй, ребята, смотри, не шути.*

Я слухала і думкою перелітала за наші грубі стіни, чула, як стукають ґрати і цегла.

Співали ще:

*Позабыт, позаброшен
С молодых юных лет,
Я остался сиротою,
Счастья, доли мне нет.*

*И куда ни поеду,
И куда ни пойду,
Я родного уголочка
Для себя не найду.*

*Ой умру я, умру я,
Похоронят меня,*

*И никто не узнает,
Где могилка моя.*

*И на твою могилку
Уж никто не придет,
Только раннею весною
Соловей запоет.*

Скільки разів у житті потім я чула цю пісню! Скільки разів рвалося серце, коли губи беззвучно повторювали ці гіркі рядки!

Наближалась пора етапу. Мене ще раз викликали на прощальне побачення з мамою, але на цей раз уже не в кабінет слідчого, а в велику похмуру залу, розділену на дві частини заґратованим коридором. Цим коридором ходив наглядач, а крізь металеву густу сітку я ще могла розгледіти дороге обличчя. Про що було говорити?

Але ми говорили – якісь лагідні звичайні прості слова – про чайник, черевики, простуду, про те, що час швидко мине й ми зустрінемось...

Відведені хвилини минули дуже швидко. Мене повели. Але коли я виходила з глибини темної залі, з темноти, в якій я, засліплена світлом з дверей, уже нічого не бачила, долетіло, як стогін, – «Донечко!»

Мене повели.

Багато в житті осмислиться, усвідомиться. І навіть власне життя, так безглуздо, жорстоко загублене, може бути скинуте з рахунку.

Але цього стогону я не прошу до могили.

Минали метушливі дні, всі збиралися в далеку дорогу. Нарешті викликали й мене. Знов довгі переходи, знов тюремні люди з паперами. Мені запропонували підписатися, і я із подивом прочитала, що направляюсь в Ярославський політизолятор.

– Це, очевидно, помилка, адже у вироку стояло «Соловецькі табори»?

– Розпишіться!

Я розписалась. Адже мені було абсолютно байдуже тепер. Я подумала, що це якась частина Соловків. Ця думка промайнула і втомлено щезла. Ми чекали до вечора, і нас нікуди не відправляли. Лише пізно ввечері нас, тридцять душ, одвели в колишню капличку, де стояла порожня буфетна стойка і величезна параша, і замкнули до наступного ранку.

Більшість етанників складалась із сектантів, було кілька магометан і молодий сухорлявий чоловік, як виявилось, француз.

Магометани розстелили на підлозі свої ганчірочки і почали молитись. Сектанти з клунками розташувались по кутках і також молились. Тільки я і француз не мали кому молитися. Ми всілися на стойку буфета й почали згадувати Париж. Вулицю за вулицею, майдани, музеї. Він пробув уже рік на Соловках, і його чомусь переводили в той-таки таємничий Ярославль. Обірваний він був украй, шинелю подарував йому князь Голіцин, з яким він зійшовся на Соловках. Я вийняла голку й нитки і, сміючись, жартуючи, зашивала на ньому його лахміття. Потім ми повечеряли маминою передачею, я змогла пригостити його давно забутими ласощами, і ми полягали спати. Я – на стойку, він піді мною, на полиці. Варто було схилитися вниз, і можна далі згадувати. Нам було весело і смішно в цій забутій капличці, серед сонних божих людей, і ми довго балакали. Ніч минула мирно, коли не рахувати невеликої сутички з наглядачем, котрий не відразу випустив мене в туалет. Він вважав, що я, як усі, повинна користуватися парашею. Але чоловіки дружно за мене заступилися, і він здався. А наступного дня, так само вже надвечір, нас одвезли на

вокзал. Яка я була щаслива, що мама послухалась моїх умовлянь і не проводжала мене!

Нас майже бігом гнали колією. Конвой нервував, навколо було безладдя, від нас сахалися з жахом; і все ж проводжаючі віднаходили наш «столипінський» вагон, проривались до вікон, їх відганяли, нас відганяли від заграбованих вікон, загрожували... Мені згадалась ідилічна картина Ярошенка «Всюди життя» – «столипінське» вікно, жінка з дитиною, багато облич за нею, і голуби на пероні...

У нас голубів не було. Підійти до вікон – нічого було і мріяти. А на пероні стояли, ламали руки, падали на коліна, втрачали свідомість чийсь матері, дружини, друзі.

Ми рушили в дорогу.

Рано-вранці поїзд стихив хід, у вікні промайнула незнайома назва «Всполие». Колеса зупинились. Застукотіли двері вагона і почали викликати по прізвищах. Викликані виходили в коридор. Звідкись здалеку долинув дитячий голосок: «Політична, ви виходите?» – «Виходжу, рідний!» – «Щасливо!» – «Дякую, й тобі того ж».

Це кричав малий, якого я бачила ввечері кризь грати дверей.

Дитяче побажання щастя збулось тільки через тридцять літ. Але, може, це воно берегло мене на тернистому шляху?

Умань, 1959.

ЯРОСЛАВЛІ

СПОГАДИ З МОЯМИ

MEMOIRES D'UNRE JOMBE

З гордо піднесеною головою йшла я в рядах у червоній косинці, подарованій мені ячейкою за жінроботу.

Мені було тридцять років. Червене сонце сяяло на синьому-синьому небі, при дорозі сірів притрушений порохом бур'ян, кроки етапу гулко звучали у свіжому ранковому повітрі.

Я була єдиною жінкою, і нечисленні перехожі проводжали мене очима. Що було в цих очах? Я не встигала прочитати. По боках і ззаду йшли молоді хлопці з піднятими наганями. Перш ніж рушити в дорогу, ми почули вперше: «Шаг в сторону, конвой, стреляй, руби...» – Рубати треба було шаблями.

А от я йшла в червоній косинці, і в серці моєму світилося: «за комунізм». Ні гніву, ні злости. Ліс рубають, тріски летять. У таких космічних масштабах без жертв, випадковостей неможливо, а якщо доля присудила це мені – не мені ремствувати!

Сонце було таке яскраве, кроки так чітко звучали, і все здавалось – не могло не здаватися – таким чітким, ясним. Але що?

Ми підійшли до контори. Карних відокремили, і ми троє, я, мусаватист Мір Мехті Агаміров і політемігрант Жорж Малле, француз, по черзі зайшли в комірчину. Я була остання. До мене викликали для обшуку жінку. Бліда, незворушна, з вузькими безбарвними очима. Вона мовчки пішла за мною і наглядачем, котрий ніс мої речі. Ми перетнули вузький дворик, що вів до великого триповерхового будинку загальної в'язниці, а другим краєм упирався

в під'їзд червоного цегляного корпусу. Там виднілася лазня. До дверей підійшли зсередини, вони відчинились, і я переступила поріг.

Мені не було страшно. Та Данте я згадала. А тоді мені дуже хотілося запам'ятати все, що я пережила в цей момент. Хоч як дивитись, але на дверях (правда, не вхідних, а прогулянкових) – неблагозвучний напис, що залишився недоторканим з царських часів – «одиначний корпус каторжної тюрми».

П'ять років... Чи вийду я через ці двері, чи... Порівняно з пережитим це було не більше, ніж просто цікаво, а життя, фізичне життя само по собі взагалі ніколи не було дороге для мене.

Довгий темний коридор під кутом. І на три поверхи вгору просвіт з легким ажурним залізним балкончиком вздовж усієї будівлі з легкими сполученими сходами. В кутку площинка з двома дверима і кам'яними сходами. Круглий годинник, під ним столик і стілець. А по стінах, скільки бачило око в сутінковій півтемряві, глибокі ніші з кованими сірим залізом дверима.

Ми вийшли на третій поверх. Білолиций жіночий привид невідступно йшов за мною. Біля дверей «37» ми спинились. Вони були прочинені, і з них виривався яскравий сонячний промінь. Наглядач вийшов. Слизькі холодні пальці білолицької забігали по моєму тілу, роблячи принизливу процедуру «особистого обшуку»... Та ми обидві були незворушні. Мені лише хотілося скоріше лишитися самій. І бажан мить настала. Загримів замок, змовкли приглушені кроки в валянках, і я лишилася сама. На п'ять років

Минуло близько сорока літ. Але я пам'ятаю цей день, як зараз. І забути його неможливо. Поки б'ється серце, поки не зраджує свідомість. Я думала про Фігнер, про її перші дні, про те, що вона переступала такий поріг на все життя. Чого б я не дала за те, щоб помінятися з нею, і переступати поріг тюрми ворогів, і за своє, велике!

Я ж ішла в одиночку того режиму, в ім'я якого я порвала з багатьма соратниками своєї юности, оточенням, роботою, полум'яно вірячи в справедливість цього режиму. В ім'я чого ж випала мені ця терниста дорога, і хто буде тепер моїм «супутником» в цих казематах? Так, це було непросто. І, звичайно, порівняно з цим, смерть не була мені страшна. Коли б тільки я могла дозволити собі цю розкіш! Не – вмерти, але дати знати, що я вмерла, не витримавши нібито вчиненого мною, інкримінованого? Ні! Жити. І коли вмерти – не від своєї руки.

А сонце світило яскраво й безжурно, і було неможливо, щоб світ продовжував існувати – отут десь близько, і далі, і скрізь, скрізь – світ без мене!

Я підійшла до вікна. Воно було на рівні мого підборіддя, через нього було видно небо, верхню, дерев'яну частину стіни, нарівні з нашим триповерховим корпусом, верхівкою тополі, будівлю фабрики оддалік і вишку з караульним.

Не встигла я підійти до вікна, як він уже почав робити сигнали і відразу ж приступив до діла: клацнув затвор... Чекати мені не хотілось, я почала оглядати своє нове житло. Багато пізніше я довідалась, що до мого прибуття таким чином застрелили двох політ'язнів, що викликало сум'яття, ізолятор був розкасований і при мені заповнювався знов. Так, тут мені доведеться існувати. Будь-якою ціною.

Вздовж – шість кроків. Два з половиною – поперек. Склепінчаста стеля – скраю я дістаю до неї рукою. Лампочка. Вішалка з полицкою нагорі. Столик, сидіння, ліжко – підйомні, прикуті до стіни. І єдине рухоме майно – параша. В кутку, в стіні, маленький квадратний отвір, закритий досить густою решіткою. Підлога асфальтована, стіни до половини пофарбовані коричневою олійною фарбою, двері, як і ззовні, зсередини оббиті залізом, і справа кнопка дзенькітливого дзвінка, що міг продзвонити лише раз

– тоді в коридорі з'являється сигнал. От і все. І тиша. Така тиша! Навіть мені, що знала тишу внутрішньої секретної Лубянки, вона видалась дивовижною. Здавалося, буквально зачароване місце. Тим часом мав тут ще хтось бути? Навіть у розрахунку самих одиночок, як і виявилось згодом, корпус вміщував не менше двохсот чоловік. Ніхто не ворухився. Я стукнула в стіни. З одного боку щось подряпалось у відповідь і вмить вмовкло. Я почала читати правила на стіні. Якщо пам'ять не зраджує, їх було тринадцять. В основному – чого не можна робити. Знаю лиш, що згодом я примудрилась робити порушень значно більше передбачуваного та. Ставши на койку, я зазірнула в двір. Навколо зеленого лужка йшла асфальтова доріжка, а по ній крокував досить високий чоловік. Він подивився в моє відчинене вікно, я махнула рукою і швиденько скочила з койки, не помітивши, чи побачив він мене. Отже, це двір для прогулянок. Одне вікно третього поверху також було відчинене.

То був меншовик Георгадзе, військовий міністр колишнього уряду Грузії. Багато років підряд ми мовчки розкланювались одне з одним. Взимку, коли вікно замерзло і в темній камері не могло бути видно з двору мого обличчя, я подихом одігрівала маленький кружок, і коли невідомий піднімав очі до мого вікна, запалювала сірник. Незнайомець усміхався, знімав кашкета і проводив рукою по своїй лисійчій голові. Обом нам ця процедура приносила задоволення – ілюзія людського спілкування.

Настав час обіду. Відчинилось віконечко в дверях, і мені подали дві алюмінієві мисочки з супом, м'ясним і привабливим, і другим, котлетою з кашею. Завжди цього було багато більше, ніж я могла з'їсти. Наглядач стояв збоку, подавали двоє ув'язнених, нестарий ще вусань, і другий, молодший, одноокий. З вигляду – кримінальні. Вони з великим інтересом розглядали мене.

Я сіла біля столу, з'їла суп, взялась за кашу. Раптом моя ложка наткнулась на щось тверде. Я одгребла кашу і побачила на дні миски... записку! Серце забилося, застрибало. Я озирнулась на вічко, прислухалась – тихо. Схопила записку, відійшла в куток, де не видно з вічка, і почала читати. Малог-

рамотний почерк повідомляв мені про суворий режим, попереджував, щоб негайно знищила записку, далі – про те, що автор через місяць має вийти на волю і пропонує свої послуги, постійне місце зв'язку – підвальні сходи при виході на прогулянку. Одночасно повідомлялось, що в тюрмі сім чоловік, серед них три жінки без мене. Я швидко знищила записку і ледве дообідала. Коли принесли окріп, я пильно дивилася – хто ж з них був автором записки і чи знав про це другий? Та караульний не спускав з нас очей, обличчя роздавачів були незворушні, очі опущені. Загадка лишалася нерозгаданою. Пальці в мене похололи, лице горіло. Зараз уже важко уявити, як вразила та записочка. Я почала всляко обмірковувати її зміст і, як звичайно, ходила по камері. Звісно, я не збиралася відповідати. Передусім, хоч би вже тому, що мені ні для чого було писати на волю, нікому і ні про що.

Чи була то провокація? Попередження про суворість режиму було зайве. Я досить добре знала з літератури про тюремні режими, мала за плечима досвід внутрішньої секретної, знаменитих Бутирок, і бачила, відчувала, що це останнє місце мого призначення не тільки не поступалось, але, очевидно, якоюсь, ще не з'ясованою мірою, переважувало якістю режиму все бачене і багато що з читаного. Але записка була. І було весело і радісно від цього. І я прискорювала кроки. І мої паризькі підбори веселіше стукотіли по сірому асфальту підлоги. Через певний час заgrimів замок, я насторожилась. Та то прийшов корпусний спитати, чи я піду на прогулянку. Аякже! Слідом за цим, ще будучи в камері, я почула, як відчиняли ще двоє дверей. Прогулянка виявилась своєрідною: ми гуляли втрьох – я, тюрор і француз. Але нам сказали, щоб ми не зупинялися і тримали між собою відстань не менш десяти метрів. Розмовляти, розуміється, також заборонялося. Цей режим був справді витончений – приречений на повну самотність в'язень бачив, фізично відчував товаришів, та мусив мовчати. Звичайно, це було набагато важче, ніж прогулюватися самому.

Ох, ці очі, людські очі, що говорили так багато, і – замкнуті уста.

Дворик був славний. Незважаючи на цілковиту ізолюваність, на високу цегляну, а вгорі таку ж

дерев'яну стіну, він усе-таки дихав життям, весь заростав зеленою травою, в якій червоніли маки, волошки, ромашки. То були сліди попереднього режиму, м'якшого, коли дозволялося квітникарство. Це відчувалося багато в чому. Очевидно, я попала в сувору смугу. Доріжка, якою ми кружляли, була покрита асфальтом. Де-не-де він уже потріскався, і крізь щілини пробивалась травичка, зелень. На узбіччі я побачила маленький кущик красолі, всього два-три листочки. Ця бідна квіточка стала моєю мрією, що переслідувала мене з дня у день, поки я, нарешті, примудрилася перенести її до себе в камеру. На кількох прогулянках, піднімаючи впущену носову хусточку, брала разом з нею дрібочку землі, а коли її набралось достатньо, піднімаючи хусточку, вийняла з землі красолію і посадила в шкаралупку від яйця. Її не відібрали, і це була одна з перших тюремних радостей.

Отож, ми ходили по колу. Одне з вікон, крім наших трьох, було відчинене, там час від часу з'являлося і стежило за нами чиєсь бліде обличчя. Короткозорість заважала мені пізнати Георгадзе. Роздивившись уважніше, я помітила, що на першому поверсі було так само відчинене вікно, а коли я порівнялась з ним, то виглянув сьогоднішній циклоп, котрий приносив обід. В руках він тримав глечик з букетом маків, жестом показав, що квіти – для мене і поставив їх на підвіконня. В другому турі я поклоном подякувала своєму новому приятелю. Через півтори години оголосили: прогулянку скінчено, і ми з яскравого сонячного дня знову пірнули в сируваті сутінки корпусу. Заgrimіли залізні сходи, забрязкотіли залізні замки, і знов запанувала тиша. Годині о восьмій принесли так само ситну вечерю, невдовзі після неї випустили на оправку. Я з великим інтересом обдивилася вбиральню, це єдине «вікно в Європу», як і слід було сподіватись, стало для мене шляхом, і то непоганим, для спілкування з людьми, котрі волею долі стали моїми товаришами в ув'язненні.

Вбиральня була вдвічі більша за мою камеру. Пофарбована тією ж коричневою фарбою, з такою ж асфальтовою долівкою, вона мала зовнішній щит на вікні, а посередині – велику каналізаційну трубу.

Це був прекрасний «телефон» на другий поверх, через який чітко було чути не надто навіть гучний людський голос. Згодом він зможе виконувати цю допоміжну функцію, але поки що мешканцями корпусу була лише наша сімка. Умивальник і вішалка для рушника довершували картину. Під стелею біля дверей був отвір для вентилятора, але решітки на ньому не було – з часом ми це врахували. Жодних написів, нічого.

Повернувшись до камери, і стомлена лягла спати. Свіжий матрац, власна постіль, моя улюблена віденська бузкова ковдра, привезена для мене люб'язним співробітником повпредства. Вдома останніх днів склеплювала повіки. Огортала дрімота, блаженний стан спокою. Нарешті вже нічого чекати. Все – позаду. Все життя. А попереду – роки каземату. Та – й тіні зневіри, печалі, а тим більше, відчаю – не було в душі. Стискалось серце тільки при згадці про розлуку з мамою.

Темне склепіння Бутирського «вокзалу», і коли мене заводили в ворота, звідкись з глибини рідний голос, як стагін: «Донечко!» Я бадьоро махнула рукою, труснула непокірною кучерявою світло-русявою головою... і зникла під освітленою ясним літнім днем аркою виходу. Може, я ще повернусь у життя... Не стріну вже рідної. Посивіла, та все такою ж лишилась моя випадково й закономірно покарана буйна голова.

Підкоряючись інстинкту самозбереження, я проганяла спогади, мені ще треба було багато, дуже багато сили для освоєння і подолання свого нового буття. Всупереч догмату воно не повинно було визначити мою свідомість.

Ранок трохи засмутив: мені оголосили, що я позбавлена права листування без особливого дозволу на те СПО (Секретное политическое отделение) Москви. Таким чином відпадало все, що могло скрасити моє життя: газети, книги, письмове приладдя. Ну, що ж! Більше за все мене тривожила думка, як сприйме й буде переносити моє мовчання мама. Я була впевнена, що вона навіть і в думці не допускає можливості існування подібного режиму, і думатиме, що я серйозно захворіла, вмерла, можливо. Адже все її життя було зосереджене в мені одній! Я написала

заяву в Москву. Дозвіл було отримано через місяць, і мені принесли каталог бібліотеки ізолятора. Там були прекрасні книги, маса книжок. Боже мій, яке то було свято! Я сіла, як звичайно, по-турецьки на койку, відкрила всі свої скарби і кидалась від одної книжки до другої. Я дуже добре усвідомлювала, що то значить такі роки. І зразу ж педантично створила для себе свій власний внутрішній уклад існування, якого в основному і дотримувалася весь час. Свій режим я протиставляла зовнішньому. Один, думала я, передбачає мою загибель, фізичну чи духовну, другий мав зберегти мене людиною, на той випадок, якби мені довелося дожити до дня виходу звідси. Я ретельно обмірковувала все своє тюремне життя. Уважно вивчила спогади Фігнер, Морозова, інших каторжан. Найбільше мені підійшли, зрозуміло, шліссельбуржці. І хоча умови ув'язнення там, порівняно з нашими, були легкі і багато чого, що було до їх послуг, так і лишилось для мене недосяжним, незважаючи ні на звертання, ні на наполегливу, вперту боротьбу, я все ж багато чого навчилася у стариків.

Я зважала на те, що вони мали могутній фактор – усвідомлення необхідності своєї жертви. В мене цього не було. Не було ненависти, не було бажання боротьби, світлої віри в свою справу. В мене була тільки віра в свою правоту, чисту, бездоганну совість. Але цього було мало.

Для чого жити? В ім'я чого пережити? Я розуміла, передчувала те, що мене неминуче чекає. Минуле залишило слід. Я давно, ще в перші місяці, втратила наївну віру в «непорозуміння, яке з'ясується». Я, як звір у клітці, відчувала свою безнадійну зв'язаність. І така, звідси, я не хотіла, не могла говорити про свою невинуватість, про те, що я й тут, у цьому каторжному корпусі, готова була до краплі віддати свою кров і життя за справу партії, до якої мене привабилла самовіддана віра в людські ідеали, досконаліших за які не знала людська думка.

Я вирішила вижити. І якщо мені це вдасться, тоді говорити з тими, в кому я була впевнена, а не з проміжними апаратними інстанціями, які теж, на жаль, не без людських слабостей. Потрібно було зберегти своє внутрішнє і захистити його від майже неминучого нальоту гіркоти й озлоблення.

Одна думка, що під впливом тюрми я зможу змінити свою позицію, жахала мене. І якщо я чогонебудь боялася там, то саме цього. Не допустити – будь-якою ціною – стало моїм завданням. Мені необхідно було зберегти тіло і душу. От цьому я й присвятила перший час у Ярославлі.

Я вставала вдосвіта. За подвійною, майже на висоту всього нашого будинку, стіною, виднілася вузька смуга землі і далеко на горизонті якийсь лісок. Ближче до стіни, невидима текла Которосль. В повільно було видно труби, іноді пропливала палуба пароплава. От на лінії крайнеба вставало сонце. Я зривалась з койки, ставала біля віконних ґрат й терпляче чекала, поки покажеться край золоті кулі. З хвилини на хвилину вона ставала все більшою, і невдовзі кругле, ще червоне сонце плавно пливло по лінії горизонту. Тоді моє вогнепоклонницьке богослужіння закінчувалося, і я лягала досипати. Крізь відкрите вікно віяв з річки прохолодний, свіжий вітерець, сон був міцним і безтурботним. Близько семи починався підйом. Давали віника підмести камеру, потім відчиняли двері, й я йшла у вбиральню. Вмившись, я верталася в камеру. Знову гримів замок, невдовзі відчинялось віконце й подавався у великій алюмінієвій казенній каструлі окріп. Пізніше я пристосувала для цього великий чайник, переданий мені мамою на дорогу в Соловки, де я так ніколи й не була... Цей вирок, як і взагалі багато чого, лишився для мене загадкою.

Я педантично снідала. На сніданок давали чай, цукор, хліб. Оскільки чорного хліба мені було забагато, я попросила замінити його меншою кількістю білого, що й було зроблено. Цукру давали кілограм, і мені його звичайно вистачало. Обід складався з двох, іноді з трьох страв, м'ясний, ситний. Бували дуже непогані пироги. Повар готував чудово, й харчування перевершувало уявлення про тюрму. Крім того, мені дозволяли раз на тиждень купувати за свій рахунок продукти і щоденно отримувати молоко, пів – один літр. Купувала я не так через недоїдання, як задля розваги – процес виписки, очікування й отримання продуктів з волі сам по собі вносив елемент різноманітності в монотонність життя, і цим доводилося дорожити більш за все.

Пам'ятаю, я купувала масло, цукорки, вишні, яблука, помідори. Я отримала велике задоволення, коли куплений кавун не проліз у віконце, і наглядачу довелося поза чергою відчиняти двері. З помідорів я збрала зернятка й виростила зелений кущик, мою гордість і предмет постійних побоювань.

Після сніданку я звичайно години півтори ходила по камері. Зранку робила гімнастику й обтиралася до пояса водою, розтираючись щіткою. Я робила це всі роки. Тяжко сказати, що приносило користь – чи фізична сторона цього процесу, чи почуття зайнятості, діловитості, пов'язане з цим ритуалом. Прогулянка півтори години, потім – сон, знову ходіння на сон грядущий, вечере, вечірня оправка, і в десять годин гасили світло. Наставала ніч. Ніч була обставлена, треба сказати, досить неприємно. Якщо вдень у вічко заглядали порівняно рідко, то нічні перевірки супроводжувалися звичайно запалюванням світла. Це будило, будоражило і тримало нерви весь час в напруженні. Вже здалеку було чути кроки валянок чергового, повороти вимикачів по камерах, і нарешті відкривалося вічко, спалахувало світло і невсипуще око контролювало моє існування, нагадуючи про все попереднє і наставляючи на довгі подальші роки. Відмінити це було неможливо. Нічні перевірки незмінно терзали нас всі роки, і тільки деякі чергові з гуманності інколи не засвічували світла, обмежуючись піднятим вічком. Насправді в літню місячну чи білу ніч електрика була абсолютно зайвою.

Радістю в житті була, як я вже згадувала, бібліотека. Окрім белетристики, були книжки з соціології, економіки, ряд книг іноземними мовами. Дозволялося брати дві книги на тиждень. Ніде й ніколи не читалося з такою насолодою і продуктивністю, як в самотності, і саме не в слідчій, а, так би мовити, нормальній. Дозволяли і передплату газет. Я передплачувала центральні, українські, літературну і англійську газети. Це доповнювало недостатність двох бібліотечних книг. Пізніше я почала передплачувати книжки, вступила до заочного агротехнікуму, отримувала звіти лекції, з дому мама прислала всього Леніна, Маркса, Гереля, Енгельса. В мене збралася пристойна бібліотечна полиця, і я могла починати жити. Дивно то було життя! Якби в

молодості знати, що життя не скінчиться от-от, що смерть судилася не в цьому асфальтовому гробу, що ні туберкульоз, ні божевілля, ні «непередбачені обставини» не вкоротять віку моєї буйної голівоньці... Але й тоді – й тоді я все ж таки жила так, ніби сподівалася пережити ці роки. Такої надії у мене не було. І все ж таки я вела дуже педантичний і діловий спосіб життя. Я зразу ж звернулася в СПО Москви, від котрого безпосередньо залежала, по дозвіл займатися літературною працею. Дозвіл прийшов через місяць, мені купили паперу, і я почала працювати. Читання, заняття економікою, бухгалтерією, стенографією, японською, італійською, пізніше тюркською і вірменською мовами, регулярне писання, господарські турботи, фізкультура, «міжнародні» систематичні спостереження життя політизолятора, все це цілком заповнювало мій робочий день. Тепер це може й дивно звучить, але мені часто не вистачало часу, так я була зайнята. Тяжко судити, що зі мною сталося б за інших обставин, але такому способу життя я зобов'язана тим, що зберегла і здоров'я, і, що ще важливіше, відносно мало ушкоджену психіку.

Я писала якусь компіляційну історію соціалізму – очевидно ще вплив вільного існування, коли в мене було декілька угод з мопрівським видавництвом на брошури про революційний рух, якщо не помиляюсь, в Болгарії. Матеріали я використовувала бібліотечні. Потім я перекладала з російської вподобану мною книгу голландського автора «Останні дні Ван-Цантена», щось подібне до щоденника європейця на тропічному острові. А тоді, й це було найулюбленіше моє заняття, писала спогади, починаючи з раннього дитинства. Дійшла я, якщо не помиляюсь, до революції сімнадцятого року. Такі мемуари давали мені величезну насолоду. Я писала докладно, цілком поринаючи в минуле, і картини різноманітного середовища – революційного, студентського, в якому я народилася і виросла в Києві, гоголівського, старосвітського, поміщицького – прабабусь у селі, з усіма зустрічами, людьми, забирали мене цілком із нинішнього. Я досі пам'ятаю врівноважені, спокійно-радісні дні безтурботного і безнадійного щастя. Десь тоді мені трапився вірш Блока з думкою, що тільки повна безнадійність дає усвідомлення власної сили

для подвигу. Що ж – життя тоді теж було певною мірою подвигом, на який виявилися здатними далеко не всі мої товариші по долі...

Тепер тяжко поновити той стан повного відчуження від марноти всього земного, від того бурхливого, кипучого, повного щасливих надій і сподівань життя, що так недавно обірвалося в московських казематах. Я не чіплялася за життя, не дорожила ним, а сприймала як обов'язок, як форму протесту проти шельмування мене як ворога цього ладу, в ім'я якого я відмовилася від колишніх однокумців, друзів, в ім'я якого я залишила врівноважене європейське існування з його перспективами.

Вмерти – означало щезнути, ніколи не сказавши останнього слова. Вмерти – це було прийняти мученицький вінець в очах еміграції, це означало підтвердити висновки автора мого європейського некролога. Єдино можливим способом політичного протесту було – вижити. Дивно, безглузда концепція. І все ж іншого виходу не було.

Додому я писала раз на місяць. Раз на місяць мені давали листа від мами. Це листування, безжалісно почикрижене цензурою, зберігалось до 36 року, а може бути, лишилося й дотепер. Це єдине, мабуть, від чого у мене пробігав мороз по шкірі, коли я один, всього лише один раз примусила себе перечитати ці спокійні, з виду буденні листи. Це страшно. Все інше було прийнятне.

Місяців через два мені дозволили гуляти з моїм сусідою і розмовляти з ним. Це був лукавий подарунок долі, сусіда був тюрком і, крім рідної мови, володів лише перською, я ж не була орієнталістом. Але все ж це внесло багато нового змісту в моє життя. Кожен день я запам'ятовувала п'ять тюркських слів, старанно повторювала їх, піднімаючись на свій третій поверх, і, як тільки двері замикались, старанно записувала їх в маленькому словничку. Дні минали, запас слів непомітно зростав. Тюрк був старий моєлім – вчитель із Степанакерта. Батько його був перс, мати – туркиня. Звали його Мір Мехті Агаміров, і був він мусаватистом. Старий, лисий, з старанно зачесаною лисиною, він був дуже наївний і по-східному не схожий на людей, з якими мені доводи-

лось зустрічатись. Зморщений, заляканий, він усе ще намагався зберегти гідність, він страшенно тужив за родиною і вітчизною. В нього були великі гарні сині очі, невідповідні до його зовнішності. За якийсь час ми трохи могли розуміти одне одного, а оскільки тюрк виписував газету латинським шрифтом, то моє навчання рушило скоріш. За три роки я розуміла звичайну мову, трохи могла розмовляти сама і з гріхом пополам писала. В Агамірова був син, учитель в селі Євлах коло Агдама. Три дочки школярки: Шафіка, Сукейна, Шушик і маленький син Джелладін, років трьох, за яким він тужив найбільш. Як звали молоду дружину, з котрою він одружився незадовго до арешту, не пам'ятаю. Листи сину звичайно писала я. Відбувалося це так: на прогулянці Агаміров детально пояснював мені, що треба писати, а я потім готувала текст, і він його переписував. Спершу ми робили це з великими пересторогами, щоб не бути спійманими адміністрацією, а в останні роки, коли й режим став легшим, та й звикли до нас керівні персони, ми робили це відкрито, з відома начальника. Агаміров був великим націоналістом.

В Байрам, Курбан Байрам, він справляв увесь належний ритуал. В якесь з цих свят увечері слід запалювати багаття, і бідний тюрк під страхом покарання спав на своїй асфальтовій підлозі номер газети, що символізувало багаття. Якось він подарував мені мікроскопічну пластинку золота, шаматочок запонки, оскільки в цей день належало дарувати другу золото. Відмовлятися було безнадійно, це означало образити його до сліз. По суті, звичайно, я була його єдиним другом, та й взагалі людиною, з котрою він міг говорити. Француз, Жорж Франсуа Малле, з котрим він перший час ходив у лазню, вбиральню, невдовзі був переведений на протилежний бік, а після спроби самогубства – самоспалення – взагалі був «прибраний», і ми побачилися з ним тільки через кілька років на північному дворі, коли він уже збожеволів. Але й у перші роки вони не могли порозумітися без спільної мови. Мені ж він розповідав багато. В сирі дощові похмурі ярославські дні, коли дрібна мряка зрошувала асфальтовий круг, на якому ми безупинно товклися, мокрий паркан понуро сірів над цегляним муром,

наохлений вартовий з рушницею темнів силуетом на вишці переді мною, під розмірену тиху мову моєліма розквітав яскравий спекотний схід, маленьке закинута в горах містечко з пласкими дахами, земляною долівкою, з печеним лавашем, пловом, чучхелою; хатки, повиті гліцініями, гранатами, виноградом, сади з ароматною айвою, волоськими горіхами, евкаліптом... Мені ввижалися темноокі жінки, вони ткали вибагливу тканину килимів, плели барвисті вовняні шкарпетки, кучерява дівчора, старовинний цвинтар, мечеть. І все це не було книжне – це було життя голубоокого, поморщеного, потворного старого, його дитинство, юність, перший шлюб, його подорож до священного міста Мешхеда, звідки він повернувся в чалмі, яку мають право носити лише правовірні, котрі були там. Агаміров і тут, за високою ярославською стіною, тужив, що не встиг відвідати Мекку і Медіну. І таким далеким, казковим видавався й цей тюрк, і розповіді, й казки, і східні ласощі, що він їх зрідка отримував з дому, – він щоразу совав їх мені в руку на темному повороті біля входу в корпус, коли конвоїр лишався ззаду, а вартовому вже не було видно. І пурпурові ягоди граната, і жовті ароматні шматочки айви безмежно далеких азербайджанських садів хвилювали могильний камерний спокій, а потворний тюрк був якимось Алладіном.

Довго-довго під час своїх ходін з кутка в куток протоптаню невідомим попередником асфальтовою стежкою я подумки повторювала чужі звучні гортанні слова і думала про чуже далеке неповторне життя, так неймовірно несхоже на все бачене, пережите мною. Для мене найдалшим східним пунктом була Москва, вся решта життя відхиялась завжди на захід і лише на захід.

Мір Мехті також прагнув вижити. Незважаючи на вік, він не вважав себе старим. Одного разу, років через два, на запитання, коли ж його випустять, йому сказали, що він залишиться в тюрмі до смерти. Він жахнувся від цього недоброго жарту і з широко розплющеними переляканими очима питав другого дня мене: «Ханум-джан, зачем он сказал – сидим тут до умер?» – Я розважила і заспокоїла його, але формулювання «сидим до умер» надовго закарбувалося в

пам'яті, і не в мене одної. Воно згадувалось мені не раз на подальшій страдницькій дорозі. Тюрк благополучно відсидів свої п'ять літ і був засланий у Ашхабад. Потім я загубила його слід. Поступово Ярославль почав заселятися. На другому поверсі з'явилась жінка, голова ленінградського теософічного товариства Лідія Гільдебранд, студент-китаєць Лі, «братик Іванушка», якийсь перський хан, два студенти-ленінградці. У нас також були нові мешканці. Поряд зі мною ворухився низький, кремезний, завжди похмурий і протестантськи настроєний чоловік. Я постійно чула його протести, невдоволення, він регулярно оголошував голодівки, сварився з адміністрацією, і обидві сторони ніяк не могли знайти спільної мови. Через кілька днів після його появи мені оголосили, що я гулятиму в новій парі. Коли я вийшла у двір, мій тюрк вже ходив з французом і сумно прикладав руку до своєї фески. Я підійшла до сусіда.

– Давайте познайомимось. – Ми простягнули одне одному руки. – Совз, – назвався він.

Свого прізвища я якось не встигла назвати. Ми продовжували ходити по колу, як коні на крупорушці, намагаючись зібратися з думками. Тривала самотність непомітно надзвичайно посилює сприйнятливність, чутливість. Потиск людської руки, тепло, просто фізичний дотик нейтральної, а не тої, що обшукує тебе, істоти цілковито приголомшує, вибиває з колії.

На другому чи третьому турі я довідалась, що мій новий колега українець, по справі автокефальної церкви, а сам за професією харківський видавець. Я пильно дивилась на нього, та не могла пізнати. А, до речі, він назвав мені видавництво, з яким я майже перед самим арештом провадила переговори про видання своїх новел, віденських і харківських, окремою книгою. Тоді я стала питати його про спільних знайомих. Він знав увесь наш літературний світ того часу. Яким же було моє здивування, коли він у низці новин, повідомив мені цілком упевнено про мій розстріл, досить тепло відгукнувшись про мене як особисто знайомого йому автора. Я пробувала встановити джерело цього повідомлення, та коли він, ображений моєю байдужістю, сказав, що йому самому показували мене на прогулянці у дворі

смертників у харківській холодногірській тюрмі спецкорпусу, я вже не витримала й розреготалась.

– Вдивіться в мене уважніше....

По суті це було доволі сумно. За рік ми змінилися до того, що не могли вже пізнати одне одного. Він розповів мені деякі харківські новини, але був загалом опозиційно до мене настроєний, а я не могла поділяти його безглуздих установок щодо режиму, отож, наші стосунки обмежувались звичайною товариською доброзичливістю двох земляків. Він розповідав про своє передмістя, автокефалію, а для мене це було щось далеке, як книги Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та Грінченка. Обмежувати свій світ класиками минулого століття я не збиралась, він же не сприймав сучасности, вважав це віровідступництвом. Так ми й не зійшлись. Останнього разу, коли йому не видали чогось з домашньої посилки, здається, цигарок, він знов оголосив мало не в'яте голодівку, потім ослаб на грип і перестав виходити, спершу на прогулянку, а тоді й на оправку. Ми перестукувались, доки в нього вистачало сили підходити до моєї стіни, потім я чула лиш, як відчинялися в певний час двері і приносили їжу. Нібито всупереч правилам приходив фельдшер, скромний, мовчазний, рудуватий хлопець. Увечері принесли щось важке, і в щілину я побачила приставлене до стіни віко труни. А вночі відімкнули камеру Совза і понесли вниз щось дуже громіздке, важке. І хоч як шептали наші сторожі у волянках, все ж тюрма чула, як він відійшов, перший наш товариш. Більше ми його не бачили. Тюрк, котрий був з ним останнім у вбиральні, передавав, що він дуже хворів. Я отримала через нього подарунок від Совза, якусь тюремну дрібничку, і привіт. Це була безглузда загибель, причому вона була викликана ним зумисне. Чи змінив він свій погляд щодо прийняття режиму і раціональності безперервних голодівок через першу-ліпшу дрібницю, через що ми з ним дуже сварилися, так і лишилось невідомим.

Ізолятор поступово заселявся. Нижній поверх був зайнятий весь. В корпусі під кутом до нашого, де раніш перебував лиш Георгадзе, також почали з'являтися нові мешканці. В нашому ряду вже не залишилось вільних камер, повний був і нижній

поверх, проти нас, вгорі і внизу, теж гриміли замки зачинених раніше камер. Оправка тривала вже близько двох годин, довго роздавався окріп, обід, двір весь день був зайнятий прогулянками. Життя, можна сказати, кипіло. Нічого й казати, як це змінило все існування. Замість похмурого величезного застінку, де в засекреченому стані перебувала сімка незрозуміло чим зв'язаних воєдино різного у всіх відношеннях типу людей, тепер ми опинилися в політичній тюрмі (її вперто іменували політізолятором і стверджували, що ми не заарештовані, а всього лиш «ізольовані») на двісті приблизно чоловік, причому, знаючи з газет про процеси, ми могли сподіватись поповнення, і воно справді з'явилося.

Але контингент був надзвичайно різноманітний, і це дуже стримувало в розумінні встановлення взаємного зв'язку. Навіть легально, на спільних прогулянках, де незабаром, як у шліссельбуржців, дозволили міняти напарників, доводилося задумуватися про те, з ким же ти розділяєш своє дозвілля, а, отже, і свої думки. В більшості випадків це були люди взаємно чужих переконань. Якщо, скажімо, на мою долю випадав українець Совз, то за своїми політичними переконаннями ми були такі далекі одне від одного, що радість бути з земляком вмить поблідла, а потім змінилась навіть легким роздратуванням. Але було цікаво в розумінні ознайомлення на практиці з живими найрізноманітнішими єретиками, зібраними воєдино в колишньому одиночному корпусі Ярославської каторжної тюрми. Я з задоволенням прочитала в одній з книжок видання політкаторжан, що тут же в якійсь камері сидів Фрунзе.

А єретиків ставало дедалі більше. З'явився високий старий монах. Це був князь Ухтомський. У лівому крилі сидів Базаров, перший перекладач Маркса. Терещенко, міністр фінансів Керенського. Сидів «братик Іванушка» Чуриков, засновник численної секти, з послідовниками якої я раніше зустрічалася. Була вона чимось на зразок толстовства, з тою суттєвою різницею, що вірила в пришествя Христа і месією вважала саме «брата Іванушку». На жаль, він був на іншій прогулянці, мені так і не довелося познайомитися з Христом і узнати його враження про світ. Але через вікно я бачила його щоденно впродовж трива-

лого часу. Він був рослий, кремезний, ходив у підперезаній косоворотці і високих чоботях, і нічим примітним під час мого перебування там не відзначився. Хтось казав, що пізніше він помер.

Там же в лівому крилі сиділи три молоденькі сестри з Красноярська. Білогвардійський офіцер Петров, що дістав десять років за перехід кордону. Помирав його батько, і син захотів побачитися з ним. Перейшов кордон, попрощався з батьком, а потім з'явився в ДПУ, здав зброю, і йому не повірили, отримав строк. Хоча пізніше я познайомилася з ним, але так і не зрозуміла, ким же він був насправді. Загинув він, кажуть, від голодівки, вимагав скорочення строку на п'ять років. Чи було справді так, не знаю, але голодував він неодноразово з різних причин, голодував уперто, фанатично, і вже кашляв кров'ю, так що чутки могли бути достовірними.

В нашій корпусі людей я знала краще. Спільні прогулянки, переклади з поверхів, перестукування, листування, переговори – все це поступово зближувало, хоча б формально, людей. Очевидно, умови викликали посилену допитливість, і якщо на волі я могла роками не знати мешканців свого поверху, то свою в'язницю я знала всю, до останнього ув'язненого. Я знала їх вік, статтю, біографію, часом сімейне становище. Таких знавців-старожилів було декілька, і ми вели неписану картотеку тюремних мешканців.

Внизу, на другому поверсі, сидів китаєць Лі та голова ленінградського теософічного товариства Лідія Гільдебранд. Сиділи московські студенти, син якогось перського хана. У нас в ряду був першим військовий грузинський міністр Георгадзе, двоє дашнаків з Вірменії, соціал-демократ Зурабов (чи син соціал-демократки), Микола Дубенской. З ним я познайомилася ближче, і певний час у нас були добрі стосунки, незважаючи на відмінні переконання. З часом ці стосунки – і особисті, і загальні якось зіпсувались, і на час його виходу з в'язниці в мене вже не було твердої упевненості щодо його порядності. Ходили чутки навіть про те, що він бував у начальника ізолятора і ставив його до відома про настрої в'язнів або, як ми тоді іменувались офіційно, ізольованих. Хто знає, чи була частка правди, і яка, в цих твердженнях, але ми відійшли одне від одного.

А людина це була безумовно цікава вже своєю біографією. Його батько, старий більшовик, з часом редактор сибірської «Правди», особистий друг Калініна, в дореволюційні часи емігрував до Америки. Там він, інженер за фахом, познайомився зі знаменитою актрисою Мері Пікфорд і, незважаючи на протести рідні, одружився з її сестрою. Шлюб з політичним емігрантом був, само собою, мало бажаним для багатих американців, але ще гіршим було те, що порівняно скоро Дубенського викликали на партійну підпільну роботу. Незважаючи ні на які вмовляння, дружина поїхала з ним. Там він став працювати на знаменитих Ленських копальнях, там же народився Микола. Дружина скоро померла. Хлопчик ріс один. Він багато згадував зі свого в буквальному розумінні золотого дитинства. Робітники його любили, він був «спільною дитиною». Юнаком він вийшов разом з робітниками і отримав кулю в чоло. Однак не помер, кулю вийняли, залишився лише великий шрам і вм'ятина, та ще жадливий гайморит, що мучив його все подальше життя. Під впливом читання він мріяв стати моряком. Батько був проти цієї професії. Тоді, закінчивши середню школу, юнак поїхав на Велику землю, нібито вступати до якогось учбового закладу, насправді ж попрямував в Одесу і вступив до морехідного училища. Через певні роки він потрапив офіцером у військовий флот. Я не пам'ятаю вже деталей, але дуже скоро він був під військовим судом за анархістську революційну пропаганду і отримав сім років каторжної тюрми. Відбував строк у якійсь тюрмі, чи не в Новгороді, готував втечу, але в останній момент його підстеріг наглядач, і з тих пір він був поставлений в умови, що не давали йому навіть мріяти про втечу.

Тим часом відбулась революція, прийшов до влади уряд Керенського, а він все ще залишався у в'язниці. Якщо не помиляюся, його звільнила лише Жовтнева революція. Він опинився в Москві. Там з захоптом працював у клубі анархістів. Водночас Калінін доручив йому відати якоюсь галуззю релігійних проблем, здається, пов'язаних з різноманітними сектами. Крім цієї діяльності, він працював у Москві інженером. З дружиною не мирився. Друзів у нього було багато. Між ними він називав

Тухачевського та його сестер. У ньому вражала кипуча невичерпна енергія. Скоро з якогось приводу, чи без нього, не пам'ятаю, його заарештували, і на цей раз помістили в політизолятор. Він старанно вів пропаганду, дуже багато розповідав мені нового, і за його вказівками я знайомилася з усією анархістською літературою, яка тільки була в нашій досить багатій старій бібліотеці. Я прочитала Кропоткіна, Мінетті, особливо новим був для мене останній. Я в свою чергу розповідала йому про віденських анархістів. У нас були добрі стосунки, і ми завжди виступали солідарно у всіх тюремних обструкціях. Та про це згодом.

Дашнаки були подібні один до одного. Один тихоня, собі на умі, був привезений чи то з Тебріза, чи з Тегерана. Другий місцевий, Мкртич Мурадян, був великим фанатиком своєї партії. Говорити з ним у площині будь-якої критики, аналізу було зовсім неможливо, це означало затяжний конфлікт, образи особистого характеру. Невеликий, кремезний, з розкуйовдженою шевелюрою й величезними карими очима, обрамленими довгими віями, він вічно щось проектував, прагнув до чогось, горів, і очі освітлювали його негарне обличчя. Працював він десь бухгалтером. Ходили чутки, що він пішов у тюрму замість якогось іншого дашнакського діяча. Пізніше казали, що він був розстріляний, бо взяв на себе знову провину когось іншого, чиє життя він вважав ціннішим для Вірменії. Не знаю, чи правдивою була ця розповідь, але що вона була цілком у стилі Мурадяна, я вірю. Він мріяв про свободу і знав, що з роботою буде тяжко, з захопленням проектував – то бути лахмітником, то – зайнятися розведенням кролів і продавати шкурки.

Був у нас ще якийсь військовий, дуже сіренький і неприємний. Запам'ятався він лише тому, що отруївся якось розчином карболки з параші, не знати з якого приводу, але оскільки все благополучно закінчилося блюванням, то так і не з'явилося хоча б співчутливого ставлення до нього.

Недалеко од мене з'явився якийсь Ваня. Спочатку ми подумали, чи не провокатор він, хоча поміщати серед нас такого не було жодного сенсу. Всі ми були особами абсолютно ясними, недвозначно сповідали

найрізноманітніші політичні переконання. Так от цей підозрілий дурнувятий хлопець виявився клоуном. Нормальним, звичайним бродячим клоуном. Може, тому він і потрапив у місце такого типу, як наш політизолятор. В першу ж загальну прогулянку він пройшовся на руках по стежці, чим викликав приховане схвалення наглядача і вартового на вищці. Був він босий і голий, і я пам'ятаю, як я перешивала йому із чогось сорочку. Відзначився він за весь час лише тим, що якось з'їв за раз всю місячну пайку цукру, після чого проспав два дні непробудним сном. Взагалі він був якимось зоологічним експонатом, в загальне життя він так і не втягнувся.

Було два солдатики, вони так і ходили майже завжди разом, в шинелях. Сиділи за збір пожертв на арештованих троцькістів у політичний Червоний Хрест. Самі вони були дуже молоді, і якихось переконань я в них не помітила.

Був єврей-фармацевт, меншовик, дуже типовий, такий, якими їх зображають споконвіку. Навіть пенсне було. Знала я його дуже мало, знов-таки через мою ідіосинкразію до меншовиків.

З часом з'явилося чотири жінки. Дві монашки, як їх називали, одна полька, швачка, друга литвинка, здається, хатня робітниця. Обидві надзвичайно фанатичні католички. Помістили їх в одну камеру. Були вони немолоді і нецікаві. Друга пара, котра теж розмішалася, всупереч нашому регламенту, вдвох, були «жінки». Жінка есера Суханова і жінка есдека Шера. Чоловіки їхні були засуджені на великому галасливому процесі, дружини ж без галасу сіли у нас. Були це типові російські інтелігентки, ну, скажімо, як у «Ходінні по муках» Толстого. Сиділи мужньо, не скиглили, не сварилися – побоювались. Їм дуже допомагали з волі, були вони прекрасно забезпечені.

Поряд зі мною замість Совза, що вмер, з'явився новий сусіда. Був він з одним оком, з чорною пов'язкою, здоровенний на зріст, дебелий, немолодий уже чоловік. Колись-то він був видавцем московської «Вечірки», адвокат, очевидно, дуже багатий. По-моєму, його прізвище було Крашенінніков, москвич. У нього дружина була італійка, красуня, через неї він стрілявся, та лишився живим, лиш око

втратив. Було в нього друге, скляне, але під час обшуку наглядачі перестаралися і пошкодили його, і з того часу він ходив з пов'язкою. Вірною йому лишилася тільки мати, старенька, що приїздила з Москви щомісяця на дозволене півгодинне побачення. Вона привозила йому всілякі делікатеси, жила тільки ним і виконувала всі його забаганки. Він був людиною релігійною, хоч як видавалося це мені дивним у вільнодумця вісімдесятих років. Й ось якось на прогулянці він дав мені проскурку, витягнуту «за здоров'є Надії», – це було нелегальне доручення старенькій матері, котра замовила всі належні процедури в якійсь московській церкві і привезла проскурку в Ярославль синові. Подумати тільки! І довелося її узяти, бо так образити людину в тюрмі було просто гріх. Вона була з'їдена гріховно з маслом, але сусіда був задоволений.

Взагалі, він переслідував мене передачами. Це все ж було зворушливо й розважало нас обох не раз і додавало багато дрібних потойбічних клопотів і турбот. От стукає сусіда: – «Мінога міногу». Я розумію, що у вбиральні, у порожньому вентиляторі над дверима буде передача. Міног, до речі, я терпіти не могла, але тут, звичайно, з нетерпінням чекала оправки. От стукають один за одним замки камер. Кроки. Нарешті одчиняються двері. Ось я сама у вбиральні. Кроки наглядача все далі. У сутінках розрізняю над дверима тонку білу нитку в отворі вентилятора. Підставляю парашу, стаю на кришку і тягну. Шелестить папір, щось застрягло, пакетик перестав просуватися. Ой! Нитка обірвалася, тепер мені не дістати. Роздосадувана повертаюся у камеру і сповіщаю: обірвала! На другий день, узявши виделку, добуваю подарунок, щоб у свою чергу віддати його монашкам. В калорифері водяного опалення він часто залишав мені коробочки (сірникові) з шоколадом, какао, цукорками.

Наглядачі не завжди старанно обшували після оправок, і немало передач потрапляло в мої руки. Але велику кількість перехоплював нагляд. Якось мого адвоката викликав начальник. Він відчинив шухляду письмового столу і показав кілька десятків сірникових коробочок, перехоплених наглядом передач. Навряд щоб у подальшій дискусії начальник вийшов пере-

можем. Добродушно сяючий товстун продовжував своє. Він взагалі був до того з минулого сторіччя, що знайти спільну мову з начальником, не менш добродушним, але цілковито радянським товстуном, вони не змогли. Наприклад, зайшовши в камеру при обході, начальник вирішив, що підлога помита погано. Миття входило в коло обов'язків ізольованих і було одним з небагатьох пунктів безпосереднього, а не через Москву, підпорядкування начальнику. До цього він ставився з підвищеною пильністю. Але підлога була асфальтована, до того ж, паскудна, й вигляд мала завжди непрезентабельний.

– Та ви що, ніколи підлоги не мили? – роздратовано звернувся начальник до господаря камери.

– Цілком правильно зволили відмітити, – чемно відповів той.

Я уявила собі московського редактора, адвоката, котрий миє (яку ж, паркетну?) підлогу. Й дуже сміялася, слухаючи на прогулянці розповідь про це. Мені особисто теж довелося вступити в конфлікт з питання підлоги. Не так давно я прочитала в одній з політкаторжанських книг спогади про якогось жандармського полковника, котрий знущався з ув'язнених у такий спосіб: під час обходу він діставав з кишені білосніжну носову хустку й обмахував нею підлогу. Якщо хустка ставала брудною, робилися організаційні висновки. Так ось, увійшовши в поганому настрої, начальник встановив, що підлога в мене брудна. Це мене доконало. – «Хвилинку!» – я взяла бездогданно чисту хустинку, потерла підлогу й продемонструвала безмовному начальникові. «Царські жандарми так робили, перш ніж дорікати ув'язненим», – уїдливо мовила я.

Начальник не відказав нічого і вийшов. Розмовляти з Крашенінниковим було цікаво, так ніби читати стару книгу. Він багато знав, бачив, бував, і в сірих стінах тюрми яскравий виклад викликів інтерес. Картини старого життя Москви, чуже мені середовище дуже багатих людей, закордонні враження, – все це було цікаво. Звичайно, погляди наші не збігалися, окрім хіба оцінок у мистецтві, яке він знав і любив. Такою ж книгою – не людиною – був ще один мешканець нашого двору. Його прозвали «Русским богатством». Високий, з борідкою, в сірому пальті,

що нагадувало обкладинку «Русского богатства», був він велемовний, нудно повчав, незважаючи на свою велику ерудицію. Не згадаю його фаху, але був він типовим інтелігентом. Він не ходив, а шестував, не говорив, а промовляв, не думав, а мислив, і був занудно безбарвний.

На другий чи третій рік до нас посадили партію польських ксьондзів. В чорних сутанах, голені, серйозні, вони спершу ходили окремо, і все ж не витримали й почали ходити й зі мною. Їх підкупило моє знання польської мови, любов до польської літератури, і, можливо, спільна вітчизна, оскільки всі вони були з України. Чи ж мені було не знати їхнього середовища? Ми згадували села, містечка, кость-оли, декламували навперебій Міцкевича, Словацького, розмовляли про Ожешко і Конопницьку, Жеромського й Пруса. Один з них, ксьондз із Малина, розповів мені історію чудотворної Матері Божої. Я спробувала раз поміркувати про догму непорочного зачаття, та ксьондзи образились і впродовж кількох днів мовчазні та сумні не підходили до мене.

Для них я була промінцем у п'ятні ярославських стін. Крізь мою пам'ять вони бачили сонячну Україну. Я дзвінко сміялась, була молода і добре розуміла їхнє нескладне минуле, і, незважаючи на мою видиму безбожність, вони все мені прощали і чекали на свій день прогулянки зі мною. Одного з них я навчала французької, другий, папський капелан, займався зі мною польською і напам'ять – кримськими сонетами Міцкевича. Мені досі боляче перечитувати декотрі строфи, до того міцно вони асоціюються з перебуванням за тюремними стінами. За якийсь час ксьондзів узяли на обмін і, за газетною заміткою, відправили до Польщі. Як же вразила мене зустріч з ними через кілька літ на реєстраційному пункті архангельського заслання! Виявляється, їх просто перевели в Соловки, де вони закінчували свій строк.

Оддалік, в лівому крилі, сидів Камков. Про нього детальніше я довідалась з приміток в одному з томів Леніна, які я отримувала від мами. Взагалі ж у мене був весь Ленін, три томи «Капіталу» і ще кілька основних праць Маркса, «Логіка» Гегеля, дещо з історії та улюблений томик Гайне по-німецькому, «Книга пісень», який я за час перебування на Лубянці

знала майже весь напам'ять. З дозволу Москви я вступила на заочні сільськогосподарські та бухгалтерські курси. Я отримувала лекції, контрольні завдання, виконувала їх, чим усе й закінчувалось. Звичайно о десятій годині у нас гасили світло. Та якось у безсоння я помітила, що в одній з камер, знов-таки в лівім крилі, світилося. Світло горіло до дванадцятої, і лиш тоді погасло. Те ж саме повторилось наступної ночі. Всі ми дуже зацікавились, хто ж перебуває в цій камері, і незабаром довідалися, що там мешкає подружжя соціал-демократів, колишніх соратників Леніна, особистих знайомих Крупської. Це був меншовик Цедербаум і його дружина, Конкордія Іванівна Єжова. В одній з бібліотечних книг я прочитала про їх знамениту втечу з етапу в Сибіру, коли вона з чоловіком, обоє невеликого зросту, були навмисне залишені товаришами, наче б багаж, і етап рушив без них далі. Тепер вони були тут з нами. Згодом я познайомилася з Конкордією Іванівною, і певний час ми були з нею в одній прогулянці. Вони справді користувались іншим режимом, от хоча б те, що перебували в одній камері. То був у нас єдиний випадок. Пояснювали це заступництвом Крупської.

От пишеш, наче б скупий, сухий перелік фактів, а життя, того життя не відчувається, і часом спадає на гадку, чи справді це потрібна робота? Йі бере якийсь сумнів – бо які часом нудні мемуари старушок, незважаючи на те, що жили вони в цікаву епоху, серед цікавих людей. Нехай проститься мені цей ліричний відступ – дуже вже самотній мій літературний шлях. І все ж потрібно, мабуть, завершити задумане, тому що нікому, мабуть, вже згадати це минуле.

Можливо, хто-небудь коли-небудь зрозуміє, скільки болю у цьому другому пришестьі на землю, незважаючи на зовнішнє благополуччя.

Отже, лишаються ще декотрі. Це група СВУ, Єфремов, Ніковський, Холодний і Гриць Голоскевич. Всіх їх я знаю, зрозуміло, в молодості, і ні з ким з них не зустрічалася особисто. Нічого не знаю про їх подальшу долю, так само як і подробиць їхніх справ, оскільки ні з ким з більш-менш значних діячів я, хоч як це дивно, не зустрічалась.

Ну, через пару років перевели з Соловків Петренка Гриця. З ним у нас налагодився спочатку

слабкий зв'язок, а потім голодівкою він добився переводу на мою прогулянку, голодуючи двадцять п'ять днів. Та це було вже згодом, у тридцять першій році, вже після моєї поїздки до Харкова. А поки що він сидів з протилежного боку, на другому поверсі, і зв'язуватись було складно. Десь у північному корпусі сидів і шив чоботи, звісно, за власним бажанням, генерал Попеляєв. Там же сидів уже божевільний Малле. З ним я розмовляла лише в пересильній Бутирок, де нам довелось разом цілу ніч чекати етапу. Він був сином революціонерки, що працювала в Болгарії й чи то брала участь, чи їй це приписували, в софійському вибухові, і там, як пам'ятаю, була страчена чи дістала довичну тюрму. Він був у нас як мопрівський працівник. На час нашого знайомства пересилався в Ярославль з Соловків. Дуже обдертий, у військовій шинелі, подарованій йому в Соловках колишнім князем Голіциним. Штани в нього були порвані на смуги, і ми їх зашивали моїми нитками. Спершу, як я вже сказала, він пробував спалити себе, а згодом я чула його вже безлюдну мову.

Туди ж на північ був переведений перс, професор з Тегерана, він постійно кричав з прогулянок, щоб сповістити в посольство, що начебто його затримали під час поїздки до Росії. Кричав професор звичайно, здається, по-німецькому, російської він не знав.

Був ще там сектант Колосков. Про нього я знала мало, але цей був якийсь ще дореволюційний, він чогось дуже енергійно домагався і на двадцять п'ятий чи тридцятий день голодівки помер у камері.

Про інших згадаю пізніше, коли йтиметься про рік після поїздки до Харкова, рік, що я його провела в північному дворі з іншим складом в'язнів.

Життя тривало. І, хоч це й дивно, не одноманітно і не нудно. Я завжди була заклопотана, і мій день був наповнений різноманітними заняттями. Ранок тратився спершу на господарські і фізкультурні діла. А тоді я відразу сідала за роботу. Перші свіжі години йшли на найважче, ну, скажімо, Гегеля, Маркса. Затим я сідала писати, звичайно до прогулянки. Думки були так далеко, мозок працював напружено чітко. Я ніколи нічого не робила, щоб забутись, щоб убити час, я завжди спішила чи то взнати, чи зрозуміти нове,

чи писати самій, але завжди робота цікавила, захоплювала мене сама по собі, точно так, як це бувало і в колишні часи на волі. Друга половина дня йшла на менш, звичайно, напружене читання; але я й малювала, в основному з натури. Наприклад, я кілька разів зробила свій портрет у дзеркальці. Я так знала своє обличчя! І пам'ятаю, як з'являлися зморшки, як повільно, о, не надто повільно мінялось лице. Ці портрети були сумним, але повчальним заняттям. Я вивчала крок за кроком, як минає час, ходу часу, його сліди. Я вишивала на мішковині від маминих посилок чорними і білими нитками, купленими в тюрмі. Вишила я цілу скатертину-килимоч собі на столик, і в камері зразу стало якоесь по-домашньому. Другу, точно таку, я вишила й передала на прогулянці дашнаку Мурадьяну. З цим вийшов смішний епізод: на обході начальник побачив у нього в камері цю скатертину, потім, дійшовши по порядку до мене, побачив точно таку ж у мене. Він не промовчав, але... не спійманий – не злодій. І скатерка лишилася у вірменина. Я багато плела крючком і на спицях шкарпетки, рукавиці собі й товаришам. Я розпускала старе й робила нове. Моєму сусіду, тюрку Агамірову, дуже хотілося мати рукавички, а з дому йому все слали добротної вовни домашні шкарпетки. Руки мерзли в незвичному кліматі. Передавати на прогулянці не завжди було зручно, особливо такому неповороткому старому, і ми придумали інше: оскільки у нас між камерами був вентиляційний отвір, він за допомогою прутика з вінника просовував мені кінець нитки від шкарпетки. Ми довго мотали клубок і перемотали потрібний матеріал із його камери в мою. Доводилось тільки зупиняти роботу, коли чулися кроки наглядача, що час від часу стежив за нами через вічко. Але ми так уже звикли, що слух безпомилково розрізняв кроки, хоч як бідолаха старався підкрадатися тихо. Валянки зменшували шум, але залізо балкона видавало незмінно. Я шила, перешивала товаришам, та все це робила не з нудьги, не знічів'я, а як конкретну потрібну роботу.

Приємною подією був похід до лазні. Спершу лазня містилася за стіною, в зоні кримінальної тюрми. Туди я ходила ще сама, в супроводі блідолицької. І що цікаво, при всій своїй товариськості, за два, три

роки я не обмінялась з нею й двома словами. Мене наче зв'язувало перше неприємне враження під час обшуку. Ми мовчки йшли, вона лишалася в передбаннику, я милась, і знов – тим самим шляхом, повз контору, через двір нашого корпусу. Біля лазні проходила набережна Которослі. Часто хвіртка була відчинена навстіж, і скільки разів я думала про те, як легко було б сипонутися в блідолицю махорки, відштовхнути її і опинитися на волі, з доброю годиною часу в запасі. Так, втекти була можливість. Тікали в старі часи і в складніших обставинах, та різниця полягала в тім, що я не могла тікати од своєї. Куди, до кого і навіщо? І я минала напіввідчинену хвіртку з опущеними очима і поверталася за ґрати. Згодом лазню влаштували під колишньою церквою, в центрі, де під кутом сходились обидва корпуси. Вже не можна було поглянути тепер на волю, зате я зустрічалася з жінками нашої прогулянки, і ми незмінно святкували разом іменини, дні народження, пригощаючи одна одну припасеними зарані ласощами. Ці бенкети тривали й у північному дворі. На диво весело було розпивати каву, чай – коли що – на полиці в лазні в костюмі Єви. Окрім цих зустрічей, у новій лазні була поштова скринька, де ми знаходили журнал, що видавався в ізоляторі. Він читався дуже повільно, від походу до походу в лазню, виходив недовго, але був подією першорядною. Ховали його в потаємному, знаному вкрай небагатьом, місці. Звичайне біжуче листування велося через убиральню. Там стіни були пофарбовані темно-коричневою олійною фарбою, а центральна товстезна труба – чорною. В умовленому місці, примружившись од блиску, можна було читати написи олівцем. Лист витирався, писалася відповідь. Кожен з тих, хто листувався, знав своє місце і свого кореспондента. Передача ж, як я уже згадувала, йшла через труби калориферів. У листуванні був певний ступінь ризику, в разі, коли конвой випадково набредє на написане. Але часто ми писали якою-небудь чужою мовою. Взагалі ж у нас жодного такого провалу не було. Поступово я звикала й до режиму, й до середовища. Був у мене якийсь завзятий внутрішній кістяк, цієї бадьорости я не втрачала ніколи і жила нею. Мені було дуже трудно. А все ж...

Навколо, в основному, були вороги, політичні супротивники, люди з цілком іншими політичними переконаннями. Люди, котрі попали в тюрму все ж за свої погляди. Вони висловлювались відкрито, чітко, і могли складати ціну режимові. Не кажучи про білих усіх відтінків, але й соціалісти, меншовики, есери, дашнаки, мусоватисти, анархісти, навіть наші опозиціонери, – усім їм було легше, вони перебували приблизно на становищі політичних в'язнів дореволюційних часів.

Ну, а я? Я, що боялася не тільки сказати, а, головне, подумати про недоліки принципового порядку. Адже страшніш за все для мене було б подумати, що не все досконало – я втратила б останній ґрунт під ногами! Ні, я вірила, я твердо вірила, тільки мені трудно було пояснити самій собі те, що я бачила навкруг себе. Я постійно змагалася з усіякими несправедливостями, які здебільшого не стосувалися мене особисто. Коли одного разу тягнули в карцер якусь жінку, я впала в цілковиту безтямність і біла в залізні двері коробкою з-під зубного порошку доти, доки руки не взялися кров'ю. Тоді я почала бити в двері ногами, я кричала, що в радянській тюрмі не можуть тягнути жінку в карцер, я вимагала, щоб мене зараз же посадили разом з нею. Услід за мною застукотіли чоловіки, піднялась справжня обструкція. Жінка замовкла, а до мене з'явилися з нотацією. Та, очевидно, стан мій був такий, що вирішили за краще дати мені спокій. А карцер все ж існував, навіть два: світлий і темний. На боротьбу проти нього ми виступили організовано значно пізніше.

Коли наставало Перше травня, нам приносили поліпшений пайок. Але тут я зрозуміла, що святкувати треба якось інакше, адже пам'ять про демонстрації у Відні, про світле Перше травня в Харкові, про яке я так радісно писала в американські газети, була ще надто жива в моїм серці. І відсвяткувати цей улюблений світлий день двома зайвими котлетами та булкою за ґратами я не могла. Якось несміло, нерішуче я поставила в цей день голодувати. Голодувати на знак протесту проти всього, що зі мною зробили. Нерішучість полягала в тому, що я побоювалась, чи не буде моя голодівка якоюсь опозицією. Та, подумавши добре, я зупинилася на цьому способі протесту. День

минув збуджено урочисто: Я прибрала якомога краще камеру, вдягнулася в найчепурнішу сукню і почувалася, очевидно, так, як віруючі, йдучи до причастя. Цікаво, що в наступні роки до мене приєдналися ряд ув'язнених і голодувало вже нас багато.

Так ми святкували.

Раз сюди, в камеру, залетів раненько гість, маленький сірий звичайний собі горобчик. Синій птах Метерлінка... Другого ранку я насипала на виступі за вікном дрібних кришок і чекала, чи не з'явиться пташка знову. Для мене це була подія надзвичайної ваги, і я чекала з тремтячим серцем. Воно билось і тремтіло не на жарт, не алегорично, о ні... Адже з живих істот у мене була тільки муха, яку я дуже берегла, підгодовувала цукром, але ж муха – то муха!

І пташка прилетіла. Вона щебетала так весело, сповнивши по вінця радістю мою сіру туну, моє бідне, а ще таке молоде, спрагле життя серце. Я підгодовувала горобчика щодня. І щодень мені було легше жити. Та раз уранці заgrimіли важкі двері, і голос наглядача, найтупішого, найбездушнішого робота, сказав: «Птицев кормить не разрешается!»

– А я буду! – відказала я.

Двері зачинились. За годину робот з'явився знову.

– Позбавляється прогулянки на тиждень! – це він встиг уже побути в начальника ізолятора.

Півтори години безперервного кружляння асфальтовою доріжкою. Але я могла милуватись зеленою травичкою і квітами червоного дикого маку, що невідомо як попав до тюремного двору.

– А я буду! – захищала я свою радість, своє вірне пташеня.

Наглядач знову зник і вдруге задоволено прохрипів.

– Позбавляється бібліотеки!

Книги, прекрасні книги, скільки радості вони давали мені ще з часів політичної каторжної тюрми. Мій азарт зростав.

– Буду! – вигукнула я.

І втретє не полінувався мій кат піти в контору, в кабінет начальника і принести мені найжорстокішу кару:

– Без листа в цьому місяці!

Він карав мене і далеку маму. Єдиний дозволений в місяць лист від далекої, рідної. Тепер уже втрачати було нічого.

– А я буду, буду, буду!

Я не гуляла тиждень. Сідила без книг. Мені не дали листа. Але сіра пташка щоранку прилітала до віконця. Мені дали спокій. Я годувала горобчика, він звикнув до мене і залітав до камери, сідав на столик, збирав те, що я залишала для нього, безтурботно цвірінчав і знову летів на волю. На волю... І мені легше жилося. У мене був якийсь безпосередній зв'язок зі світом по той бік високого паркану з вишкою, де вдень і вночі стереже людина з кулею, приготованою для мене.

Мишло літо. Часом, коли зривався великий вітер, його пориви приносили мені крізь ґрати жовте осіннє листя осики. Десять близько-близько текла ріка. Гули пароплави, я чула плюскіт і шум коліс. Якось уранці, схилившись над книгою і поринувши далеко за її змістом, я почула незвичайний гомін, а підвівши очі, побачила на вікні п'ятеро пташенят. Це була моя пташка з чотирма горобенятами, що вже навчилися літати, вона привела їх до мене.

Ну... що ж іще про це сказати? Так, проста, нескладна річ...

Настала зима. Зачинили вікна. Проминуло десяти літ. Посивіло волосся, погасли очі. Минуло все...

Але нині, коли сірий горобчик зацвірінчав у мене на вікні, отут, удома, де тепло, затишно і безкінечно самотньо, я насипала зерняток за вікно і не можу одвести очей від сірої пташки...

Наші прогулянки... Про них я вже казала. Але ще один епізод боротьби за ґратами: чим довше ми лишалися в тюрмі, тим більш падали наші сили. Харчування з роками ставало все гірше, не тільки в нас, але й на волі, та ми, будучи одірвані од світу, були впевнені, що тільки в нас. Посилки приходили зрідка, а в мене вони після смерті мами незабаром зовсім припинились. Кому з рідних я була потрібна, втративши свій «ореол»? Навпаки, спілкування зі мною нічого доброго не обіцяло.

Друзі... Особливо близьких у мене, вважаймо, й не було, багато хто, можливо, й сам уже був за

ґратами, інші тихенько тремтіли. Та й хто ж її знав, ту дівчину, що так швидко промайнула й зникла за обрієм? Ті, хто читав закордонну пресу, або чув про мене, знали, що я розстріляна ще двадцять сьомого року.

Словом, допомоги не було.

Окрім неврастенії, старого ревматизму, у мене вже був нажитий туберкульоз. Єдиним джерелом здоров'я були ці півтори години.

А сила танула. Ходити підряд півтори години було фізично дуже вже трудно. І не мені тільки, ослабли всі.

Адміністрація поставила в дворі одну-єдину лаву. Сидіти на ній дозволялося по одній парі, а нас на прогулянку було двадцять сім. Ми спробували попросити поставити ще хоч одну лаву. Нічого не вийшло. Стояла прекрасна суха осінь. Трава в центрі круга була ще яскраво-зелена, синіло безхмарне небо, за стіною золотіло листя дерев біля річки. Стільки радості давало це все, і от – не було сили. Іти ж у камеру передчасно було до сліз шкода.

І п'ятеро з нас одважились на обструкцію. У той час, як пара хворих зайняла лавку, а решта розмірено ходила по колу, ми вляглися на траві. Я, анархіст Дубенської, два троцькісти-солдатики і меншовик-фармацевт. Ми розляглися на траві, над нами було небо, це було напівбаламутство, напівборотьба.

Наглядач розгубився, просто отетерів на мить.

– Встать! – прозвучала його команда.

Ми резонно відказали, що коли навіть кінь, тварина, не може далі йти, їй дають одпочити.

– В камеру! – закричав наглядач. Ми відповіли, що не згодимось позбавити себе прогулянки, і що поки не дають другої лавки й не дозволяють сідати більш як двом на ту, що є, ми відпочиватимемо на землі. Наглядач викликав корпусного, й обидва безрезультатно переконували нас, щоб ми йшли до камер.

З цікавістю дивився солдат з вишки, держачи наготові гвинтівку, дивились з усіх вікон всі в'язні.

Нас не займали. Ми долежали, поки скінчився час. Другого дня нам оголосили, що ми покарані позбавленням прогулянки на три дні. Наступного ранку більшість з нашої прогулянки на знак солідарності повернулася з прогулянки в камеру й

продовжувала вертатися доти, доки ми не з'явилися в дворику. Що було найдивніше, лавку таки зробили. Таким чином наша демонстрація не пропала марно, і з тих пір нам стало вдвічі легше. Хворі сиділи на одній, здорові, притулившись, змінювалися, відпочиваючи на другій лавці. Час минув, лавки лишились. І ніхто вже не знав історії їхньої з'яви.

На прогулянці ми знайомились. Я побачила, вперше узнала ряд політичних течій, досі мені невідомих. Я навчилась по суті тут поважати чужі переконання, чого все-таки не вміла на волі. Тут люди нарівні зі мною переживали грізну епоху, але за свої переконання, які вони до того ж продовжували сповідати. Адже це було надзвичайно цікаво, і ці люди мене так само цікавили, хоч і бували часто моїми ворогами. Це штучне співіснування навчило мене і всіх нас, при цілковитому збереженні ортодоксальності тих чи тих переконань, бути терпимими до інших.

Важче було, отже, зі мною. Важко було «вбачити» мені відповідальність за все, що відбувалося. І все ж мене шанували і навіть любили. Адже моя молодість згасала у них на очах, без ремствувань й докору, згасала в ім'я того, що вони заперечували, проти чого боролись. Нелегко зрозуміти таке складне переплетіння. Важко – але все ж так було. Пам'ятаю, ми читали Леніна: «Держава і революція». П'ятеро різних партійців проштудіювали по черзі книгу, зробивши свої помітки. Яка цікава була ця напружена робота думки людей, котрі так по-різному думали! Звичайно, умови були мало сприятливі для обміну думками, та бажання долало труднощі, й ми гостро, напружено думали. Недаремно ж тюрми називали університетами!

У вільні години, коли наставали сутінки, ми перестукувались, доки не засвічували світла. Щоправда, стук був заборонений, та поступово, по-перше, ми навчилися робити це порівняно тихо, а потім і нагляд, поступово звикнувши до нас, децю втратив свою початкову пильність. Спершу одноманітна для нас їхня маса поступово диференціювалась, проступали окремі індивідуальні людські риси, і ми почали орієнтуватися в наших можливостях. Був один особливо ретельний страж: білий, як альбінос, з безбарвними віями і дивовижно тупим обличчям. З ним у мене

постійно були конфлікти з найрізноманітніших приводів. Щодо стуку він був неблаганний. Звичайно люди, котрі слабо володіли перестукуванням, прийом записували на папірці, а тоді вже розшифровували. Нагляд знав це і намагався одібрати записку. Однак, поки відчинялися двері і вривався наглядач, було досить часу для знищення записки, отож, усе кінчалось тільки грою на нервах. Я була вже кваліфікованим майстром справи, та мені захотілося чимось образити мого ворога. Я приготувала папірець з написом «дурак» і почала перестукуватись, сидячи на койці. Оскільки мій «ненависник» підслуховував звичайно саме біля моїх дверей, я незабаром почула звук похапливо вставленого ключа, поворот і... Я навмисне заметушилась і, начеб знітившись, сховала руку за спину. Товстун скипів, вимагав, погрожував. Нарешті я несміло простягнула руку з запискою, він майже вирвав записку, прочитав, весь налявся кров'ю – і стукнув дверима.

Жалюгідна розвага важких літ! Дні минали шалено швидко. Прогулянка, ходіння, читання, господарські турботи, малювання, плетіння, шитво. Писала непотрібні книги. Белетристика писалася рідше і важче. Її читав Давид, мій критик і натхненник. Це були маленькі книжечки, писані густим почерком, щоб зручніше було передавати. Давид походив з якоїсь московської студентської групи, комсомолец, шанувальник Пастернака, Сельвінського, Маяковського. Давид писав вірші: взагалі і деколи зокрема для мене. От це слабо збереглося в пам'яті:

*Пушистенькие волосы,
Поводочка легка,
Самой дальней волости,
С чужого хуторка.*

*Если улыбается,
Не трогай невдомек,
Ласточка-красавица,
Веселый каблукочок.*

*Шепотом и ласково
Говорю сейчас,
Помнишься с улыбкою
Ласковой у глаз.*

*Скована и брошена
И не вдалеке,*

*Ладная, хорошая
Тоже на замке,*

*Ласково и шепотом
Я сперва говорю:
Ласковую, легкую
Да и не мою,
Близко ли, далеко ли
Помню и люблю.*

У другому вірші зник з пам'яті початок.

*...И над озерами
Клубит туман.
И город издали,
И эти улицы –
Один обман.
Их вовсе не было,
Они придуманы
Вон тем мальчишкою
За тем углом.
И утро серое,
И небо серое,
И город серою
Дымит потом.
А поздно вечером
Орет о помощи
Не пароход, а так,
Его тоска.
И только кажется
Еще не вспомнившим,
Что где-то около
Течет река.
Что белогрудая
Твоя красавица
О берег плещется.
Но все равно:
Ведь сон кончается,
А нас касается –
А нас касается
Всегда одно.
О белостенная
Моя невнятица,
О потолочное
Не тронь меня.
И мир на цыпочках
Тихонько пятится,
Уже не трогая
И не маня.*

Збігали дні. Але ночі! Боже мій, за що судилися мені ці ночі!

Наставала весна. За високою, немислимо високою стіною плюскотіла Которосль, десь близько-близько протікала Волга. Долітав подих ріки, і пахло розпуклими бруньками єдиної тополі, що росла там, на волі, так недосяжно близької, біля самої стіни. І співав соловей. Ніколи й ніде, хоч який курський, хоч і український соловейко не тьохкав так! І скільки безумного болю, відчаю давала його пісня. Крапля за краплею стікало кров'ю серце, буйне, гаряче, з пристрасною жагою життя, волі.

А в загразоване вікно вливалось сріблясте світло місяця, і чорні тіні чітко відбивалися на асфальті підлоги і повзли по камері разом з неблаганним часом. Життя минало.

Колись в Гаазі, часів моїх конгресів миру, я оглядала камеру тюрми часів іспанської інквізиції. Прекрасна, затишна кімната з біблією на столі і загразованим одчиненим вікном, а внизу – кухня. І запахи страв здіймалися до вікна, де вмирав від голоду нескорений вождь якихось опозиціонерів. Він так і помер, не здавшись, здається. Забула його ім'я й історію, але місячне сяйво і солов'їна пісня варті були будь-яких мук середньовіччя. Та вдень мої підбори дзвінко вистукують, і відлуння йде по всьому будинку. Кроки мої усе ж молоді і бадьорі, хода усе ж легка і впевнена. Недарма мою комісарську шкірянку і червону хустину проводжало під час мого останнього етапного шляху немало співчутливих поглядів, незважаючи на зведену зброю конвою. «Така молода!» Але тут моя молодість мала скінчитися, такий, очевидно, й був первісний задум, так думалося й мені.

Якось, найхолоднішої пори, ми відчули, що в камерах холодніше. Трохи згодом ми переконалися, що труби водяного опалення перестали нагріватися. Ми трохи занепокоїлись, поговорили про це на прогулянці, побурчали, викликавши наглядача. Становище не змінювалось. Вночі довелось накинути на ковдру шкірянку. Ранок був надміру свіжим. Ми почали викликати начальника. Він не з'являвся, а температура падала дедалі нижче. Коли надворі й було холодно, там був рух, і все ж – «на миру й смерть красна». Та коли ми розійшлися по камерах,

торкнулися знову до холодних труб, коли зайшли сутінки, ми всі заметушилися у своїх клітках. Холод був моторошний. Грубі заholолі стіни, асфальтовий діл, залізо койки, все, здавалося, випромінювало холод. Найстрашніша була невідомість. У чім річ? Чому припинили палити? Найдикіші думки мимоволі приходили в голову. Нас хочуть заморозити! Двісті кам'яних домовин, льодовий дім. Вночі ми не спали, перестукувалася вся тюрма. На прогулянці обговорили становище і написали кожен у Москву. Напевне то були досить вагомні протести. Втратити ж нам було нічого.

Ми справді замерзали. Вже й удень ми, лише цілком знемігши, сідали перепочити, решту часу перебували в постійному русі. Для стороннього ока це мало б бути страшним видовищем: у маленьких камерах, в тісних клітках борсаються, щоб не задубіти, зачинені люди.

Через три дні в камерах потеплішало. Яким благом видалося нам це тепло! Нам так і не сказали, що то було. Можливо, зіпсувалось опалення? Не було палива? Надворі стояли міцні, до тридцяти градусів, морози, в камерах було не менше п'ятнадцяти-двадцяти. Пальці рук, звичайно, обморозились, але врешті все минулося благополучно. Якби нам хоч як-небудь пояснили, нас заспокоїло б це, і ми б терпляче чекали. Та, як завжди, нас оточувала таємничість, і збуджений розум, на жаль, не раз збагачений печальним досвідом, допускав найгірші припущення. Чи залежала ця особливість режиму від інструкцій Москви, чи від нашого начальника, точно ми не знали. Скоріше – перше. Начальник, котрого я знала з першого до останнього дня мого перебування в ізоляторі, не справляв враження жорстокої людини. Так, це був скоріше добродушний вояка, з літами розтовстілий на наших очах. До мене, гадаю, він ставився дуже доброзичливо, хоч я завдавала чимало клопоту, й вислуховував він від мене чимало гірких істин.

Раз на тиждень він з'являвся на порозі. Ми стрічали його стоячи. Я, щоб не вставати, ходила по камері, зачувши здалека, що він ходить по камерах. Так було наче легше, мені здавалося, що моя гідність менш уражена, але під час обструкції, голодівок я

демонстративно сідала спиною до входу і не відповідала на запитання. Та це вже було все, що я могла зробити. Я з заздрістю пригадувала виступи Віри Фігнер в аналогічних випадках. Сміливості в мене, безумовно, вистачило б, та... Вона зривала погони з жандармів, а переді мною стояла наша радянська людина. Наша! І руки стискались у безсилу протесті. У звичайний, мирний час начальник заходив із запитанням: «Ну, що, комсомолка, як справи?» Я або ж викладала йому якусь загальну світову несправедливість, казала, що в радянській країні не може бути карцерів, несправедливості, ще чогось. Він поблажливо усміхався, а коли в мене були якісь дрібні бажання, задовольняв їх. Так, наприклад, він дав мені дерев'яну табуретку, прикована була незручна для писання. Звелів принести порожній ящик, на якому я влаштувала собі туалетний столик. Якось він запитав, чи не потрібно мені чого. Я засміялась і сказала, що хотіла б їсти виделкою. У нас були лиш ложки. «Може, ще й ножика?» – спитав він, як мені здалося, насмішкуювато. Про ножик же я знала – річ заборонена. – «Але ж ви не дасте!» – одказала я. – «Випишіть!»

З тим він пішов. Хоч я була впевнена, що все це саме глузування, нарочито в чергову випіску продуктів додала виделку й ножик. Який же був мій подив, коли я їх отримала!

Я ретельніше, ніж звичайно, наладнувала стіл і всілася обідати. Дрібно нарізала м'ясо, відрізала шматок хліба. Я не обідала, а творила ритуал. І раптом зауважила: ножик і виделка лежать біля тарілки, я ж їм м'ясо ложкою. Такою міцною стала звичка кількох літ. Мені й потім довгі роки доводилось обходитися тільки ложкою, і досі цього знаряддя по суті цілком вистачає. Тоді це відкриття мене від душі розвеселило. Принаймні ніж і виделка в мене були, і я наново вчилася користуватися ними.

Апетит приходить під час їжі. І, влаштувавши собі туалетний столик у кутку, застеливши його простирадлом, поставивши маленьке люстерко з несесера, що було в мене, я, як у казці про золоту рибку, добивалася від начальника, щоб мені купили одеклоно. У тюрмі такі дуже прикро од специфічного запаху парашної карболки. Так хотілося, щоб хоч у

камері позбутися його! Але тут начальник був безсилий. Одеколон – алкоголь.

Я образилася на нього і написала в Москву, в СПО, куди не соромилась звертатись з будь-якими дрібницями. У СПО дозволили, і з тих пір начальник, на мою приємність, дозволяв мені купувати одеколон. Я відмовляла собі в необхіднішому, коли стало прикро з грішми, але найдовше я тратила на одеколон. Асоціації запахів були в мене найсильнішими, і вечорами, заклавши, як звичайно, руки за спину, роблячи останню камерну прогулянку, я залітала далеко, і безжальні грубі стіни відступали перед ледве відчутним ароматом волі. Всі ці дрібниці були б смішні, якби вони не допомагали жити.

Миша, горобець, муха, одеколон... Навіть незручно якось стає! Але часто я чую запитання: як ви могли витримати? Часом я й сама задумуюсь – а й справді? Та я мала вижити, хоч би там що! Я не могла вмерти обмовленою.

Усе це, звичайно, так. Але одними високими матеріями я все-таки не витримала б. Неодмінно потрібно було щось просто людське: миша, зернятко, квіточка, рукавичка, віддалений перестук, чийсь людський перестук, що розповідав про невеселу чиясь долю.

Якась боротьба, якісь перемоги...

Заходити в камеру мав право лише начальник. Черговий наглядач зупинявся на порозі. Заходив ще корпусний, але в присутності чергового. Це було, певне, добре, оскільки – хто зна, що могло бути без цього суворо дотриманого правила. Двічі альбінос вривався до мене. Перший раз з приводу перестукування, другий же випадок був цікавіший. Мама прислала мені в одній з посилок мій улюблений металевий барельєф Леніна. Це було такою радістю! Тут же я відшукала в стіні дірочку, віткнула туди сірника, барельєф був над столом.

На біду, чергував альбінос. Він звичайно піддивився все у вічко, відчинив двері і заявив: «Вішати всякі фотографії забороняється!» – «А чи не знаєте ви випадком, що це не всяка фотографія, а Ленін», – сказала я. – «Зняти, забороняється!» – підвищив голос наглядач. – «Не зніму!» – сказала я, тремтячи від злости. – «Тоді я сам!» – він зробив крок у камеру і простягнув руку. – «Посмійте!» – він

ступив ще крок, але подивився на мене, і його рука, вже простягнута до Леніна, опустилася. Він повернувся і стукнув дверима. Я зараз же сіла писати заяву в Москву, виражаючи своє обурення тим, що відбулося.

Портрет лишився у мене на стіні. Однак заборона входити в камеру, крім позитивного, мала ще й негативний бік. Медична допомога надавалася безвідмовно, але в амбулаторії на нижньому поверсі, куди нас водив наглядач. Там був звичайно фельдшер, але іноді викликали спеціалістів-лікарів з міста. Зате коли ув'язнений вже не мав сил спуститися з третього поверху і дійти до амбулаторії, надавати допомогу переставали. Увійти в камеру фельдшер не мав права, і хворі вмирили самостійно, без його допомоги.

Якось, перечитуючи «Кобзар», я захотіла скопіювати мій улюблений портрет Шевченка в шапці. Я зробила його пером, а потім припилила на домашньому вишитому рушнику в кутку полиці, на якій стояли книжки. Згодом, вертаючись з оправки, я помітила, що провожатий, молодий ще наглядач, щось не поспішає зачиняти двері. Пошепки він несподівано спитав, пальцем вказуючи на портрет: – «Самі?» – «Сама!» – посміхнулася я.

Двері зачинились, а я лишилася в роздумах. Випадок, щоб наглядач заговорив, був неймовірним. Скоро я помітила, що хлопець за мною спостерігає. Дуже часто, коли мене огортала туга, я починала співати. Співала, зрозуміло, потихеньку, звичайно українські пісні. Знала я їх безліч, і могла співати, не повторюючись, мало не від ранку до вечора. І от я помітила, що мене підслуховують. Це дратувало, як завжди. Але ніхто не відчиняв дверей, ніхто не командував перестати співати. І все ж я відчувала невидиму присутність людини за дверима. Потім шурхотіли валянки, і чулися тихі кроки. Таке повторювалось кожного чергування цього хлопчини, котрого я про себе називала Петрусем. Потроху ми з ним познайомились. І вночі, коли тюрму огортав сон, а чергові дримали біля столиків на своїх поверхах, він тихенько відчиняв двері моєї камери, і починалася розмова.

Петрусь був українцем. Він попросив мене дати йому список книг, які він збирався виписати з Москви, з української книгарні. Список я йому дала і з

інтересом чекала продовження. Іноді думала, чи це часом не трюк, але книги прийшли, звичайно він давав мені їх ранком у віконце. Він збирався учитися, щоб перейти в прокуратуру. Я всією душою підтримувала його намір піти з тюремників. Багато світлих хвилин дало мені його існування в Ярославлі, багато років бережу я пам'ять про нього.

Та Петрусь був один. Решта були сірою виконавчою масою механізованого нагляду, і лише альбінос надто вже виділявся, очевидно, вродженими для своєї діяльності якостями.

Велике задоволення приніс мені дозвіл мати в камері годинника. Власне, час визначався і без годинника досить точно: підйом, окріп, обід, прогулянка та інше відбувалося в певні години.

У сонячні дні тінь від ґрат була сонячним годинником. Але мій годинник стукотів, порушуючи гнітючу тишу. Подарований колись у день шістнадцятиліття прабабусею, з датою, ініціалами, він начеб зв'язував з давно минулим дитинством. Другий годинник, дорогий, куплений у Швейцарії, лишився на збереженні, його мені не дали. У сумні дощові сутінки, коли налягала туга і не можна було вже ніяк її подолати, я клала годинник собі на коліна, і, сидячи на койці, стежила, як рухається стрілка, чого звичайно ми ніколи не помічаємо. Там я цього навчилась.

Я бачила, як іде час. Це йшов, отже минав, строк. З ним минало життя, але цього я тоді не помічала. Мій приятель, Мурадян, подарував мені чарівні чотки, мистецьки зроблені з фарбованого хліба. В них було шістдесят зерен, за числом місяців мого строку. Вони лежали на столику, поділені на дві частини, і щомісяця відношення між частинами змінювалось, і дедалі ближчим було визволення. Про нього я, правду кажучи, майже не думала. Надто трудно було уявити собі, що ж мене чекало далі, після таких запаморочливих змін, що відбулися зі мною.

Ночами мені снилися сні. Вони були двох різновидів, тривожні і радісні. Мене заарештовували, я тікала з тюрми, мене ловили, я губила документи, залізничні квитки. Й було приємно прокинутись в камері, де вже ніхто не арештовував, і звідки не можна було втекти, і не потрібні були квитки і документи.

Але деколи мені снилися квіти. Квітучі вишні, яблуні, переливи жита з волошками, наш хутір, троянди Софіївки, бабунині алеї лілій на Полтавщині, повітря прозоре, рідне небо... Тоді прокидатись було боляче. Сірий асфальт, сіре залізо кованих дверей, низьке склепіння стелі, прикуті меблі і масивні ґрати, що бралися іржею.

Снилась музика. Раніше я ніколи не бачила музичних снів. Тепер же вони снились мені доволі часто. Опера: шелест суконь, пахоці парфумів, настроювання оркестру. Ось піднімається завіса, і затим я чула оперу.

Іноді це бували концерти. Інша зала, скрипка, віолончель... Друга рапсодія Ліста, Бетховен, Чайковський, Шопен...

Якби мені розповіли про такі сні, я назвала б це вигадкою. Та вони вперто, роками снились мені. На другий рік мого перебування в Ярославлі прийшла мама. Цей приїзд знищив її. Мене вивели на побачення. Завели в кімнату з завішеними вікнами, таку темну, що я не могла роздивитись дороге обличчя. В темноті ми обнялись. Потім сіли за стіл. Між нами сидів конвоїр – черговий. Нас попередили, щоб ми розмовляли виключно про домашні речі, побачення давалися за рік, ряд побачень по півгодини. Ніхто з нас не плавав. Говорили уривками про байдужі речі. Слухала рідний голос. Мама щось запитала про моє життя. Я якось невдало різко відказала. Побачення тут же, без попередження припинили, і мене вивели. Ми не перечили. Але другого дня я розказала мамі, яка прекрасна тут бібліотека, як я захоплююсь і заздрю життєписам Фігнер і Морозова, наглядач задоволено слухав мої бібліографічні розумування, а бідна мама...

Коли б я знала, краще б я промовчала про умови моєї тюрми. Та вже одне побачення в темряві, нечуване мною ніде й ніколи, ні раніше, ні пізніше, зробило своє. Та що про це! Мама повернулася додому. В неї почалася психастенія. Серце. Через кілька місяців вона попросила мене добитися дозволу писати їй частіше – вона відчувала, що час її настав. Даремне. На моє прохання відповіли: одужає!

Через місяць до мене зайшов збентежений начальник, ховаючи щось за спину, й розпочав заспокоїливу

промову. Я простягнула різко руку: «Я комуністка і втішати мене ні до чого... дайте телеграму».

От і все. Тепер у мене не лишилися нікого на світі. Безповоротно. Я ніколи не зможу розказати, як вдалося мені моє випробування долі, тому що розповідати вже нікому. Я не спала дві доби, а все ходила, ходила день і ніч, вночі в темноті... Фельдшер дав мені снодійне – кілька порошків хлоралгідрату, запитуючи: «Ви ж не вип'єте більше одного?» О ні, я не вип'ю більше одного. Якби я могла собі це дозволити!

Згодом я дістала від мами останнього листа, продиктованого Наді Роєвій і підписаного «мама». Вона вже не могла писати. А пізніше прислали мамин заповіт на дім і майно. До чого це все було? Я писала доручення, мене затверджували в праві на спадщину, проводились якісь формальності. Тепер я була сама, зовсім сама на світі. Товариші по проглянці дуже оберігали мене і робили все, що могли. Начальник заходив на обхід, як побитий пес. Писати було вже нікому. Зрідка – нелюбій тітці. І все.

З часом припинились посилки. Рідні, знайомі вважали за краще уступитися з моєї сумнівної якості життєвої дороги. Прийшли злидні. Я не могла вже купувати молока, в мене не було грошей навіть на зубний порошок, на марку, лагодження взуття. Я перейшла нарешті на повне утримання до моєї держави і отримала перші солдатські неформальні черевики.

На друге літо, десь певне в липні, мене розбудили серед ночі і звелили збиратися.

– Куди? – даремне запитання.

– Речі лишається тут, візьміть необхідне.

Мені хотілося попередити товаришів, і я задумала відтягнути від'їзд до завтра.

– Я не поїду без годинника!

Пішли за годинником. Але він був начебто в сейфі. Я наполягала. Пішли вдруге і принесли його мені. Довелось зібратися. Після довгих років це хвилювало. Ледь тремтіли руки. Годинник-браслет на руці. Видані останні гроші з рахунку. Конвоїр несе речі. Тихо минаємо зачинені ніші. Ізолятор спить. Вздовж коридора. Ось відчинились величезні

високі двері, двір – і ми на вулиці. Хлюпотить при березі ріка. Стоїть візник. Тиша... А наді мною чорне зоряне небо. З-за ріки вітер доносить аромат сіна. Така врівноважена, спокійна в стінах, тут я відчуваю цілковиту розгубленість од цього неба, ріки, вітерцю. Ідемо. В голові плутанина. Очевидно, везуть у Москву. Вокзал – Всполює, маленька така провінційна станційка. Сюди мене привезли три роки тому.

Другого дня ми в Москві. Пізнаю барвистий ярославський вокзал. Ой не хочеться, до смерти не хочеться у внутрішню! Проведений там час лишив тяжкі спомини. Але ні! Мене нікуди не ведуть, а два мої провідники всідаються у залі чекання. Ми чекаємо якогось іншого поїзда. Куди ж? Харків? Я починаю потроху налагоджувати дипломатичні стосунки з моїми супутниками. Адже треба на дорогу купити щось з їжі. Даю гроші, і один з них прямує до міста, в закритий розподільник ДПУ купити харчів... Це вже добре. Лишається всього один цербер. Ну, з одним то я справлюсь! Вся річ у тім, що мені хочеться повідомити дружині Дубенського, що з її чоловіком усе гаразд. Він дуже тривожився, розуміючи з листів, що його пошта до неї не доходить. У мене визріває план. Я «раптом» згадую, що в мене в Ярославлі залишилась у пранні білизна. Охаю і ахаю, і прошу в наглядача дозволу передати з ним начальнику листа. Все цілком благонадійно. За два кроки продають журнали, газети. Прошу дозволу купити паперу і отримую його. Після безсонної ночі бідака куняє і не надто пильний. Стоячи спиною до нього, я купую газету, «Огонек», конверт з папером і поштову листівку. Потім люб'язно тицяю йому «Огонек», прошу олівець, він тут же мені вручається. Конвоїр занурюється в перегляд ілюстрацій, я ж пишу листівку дружині Дубенського (адреси я звичайно зберігаю в пам'яті) і листа начальнику. Останній вручаю бійцеві, а сама починаю міркувати, як же кинути листівку в поштову скриньку. Ясно, що це слід зробити до повернення другого охоронця, з двома важче. Та той наче й розумніший. Досить скоро я прошуся піти до вбиральні. Коли б не так! Сонний конвоїр тягнеться за мною, але лишається, звісно, біля дверей. У вбиральні повно жінок. Котрась помила голову й не має чим витерти волосся.

«Дозвольте вас виручити?» – і я люб'язно простягаю велику чоловічу носову хустку. – «Та як же, та що ви!» – «Про що мова? Та от, ви також зробіте мені послугу. Прошу, киньте цю листівку в поштову скриньку, а то мені чоловік не дає спокою». Листівку взято, все в порядку. «Я вам віддам хустку, я знайду вас у залі». – Новий клопіт! – «Та ні, не треба, що ви!»

Виходжу, на радість свого тюремщика. Сідаю з ним, попередньо скинувши прикметного барвистого светра і червону хустину з голови. Хоча б вона не впізнала мене! Сідаю, затулившись газетою. Нарешті поїзд подано, і ми знову ідемо. На цей раз я вже знаю, що ідемо до Харкова. Як давно я не була на Україні! В поїзд сідають усе нові люди, чується українська мова. Десь на проміжній станції сідають іноземці-комуністи, чи то болгари, чи югослави, може, чехи, не пам'ятаю. За вікном літо, продають кавуни. Ми купуємо один. Іноземці грають у шахи, потім вони переходять у наше відділення, а ідемо ми в загальному вагоні третього класу. Я на верхній полиці, проти мене один боєць, внизу – другий. Сплять вони поперемінно, і один для публіки вважається моїм чоловіком. Але ж зіграти партію з іноземцем можна? І я змінюю «чоловіка», котрий тепер стоїть за моїми плечима і розмовляє з пасажирками.

Він добрий тюлень все-таки, цей хлопець! Я встигаю за шаховою партією розповіді гравцеві, хто я і звідки. Його великі очі сповнені жаху і співчуття. Біля Харкова він міцно, підозріло міцно для мого ревнивого чоловіка тисне мою руку і чужою мовою бажає мені щасливої долі.

Ми вже виходимо, всі змішуються в юрбі. Бійцю вже пізно турбуватися. Ми сідаємо знову в залі. Машина ще немає. Тут моїм конвоїрам захотілось окропу. Вони поникали поблизу, але не знайшли. Я запропонувала пошукати, і вони охоче погодились на це. І от я бреду через великий харківський вокзал. Повз мене – юрби людей. І відходять поїзди... Поїзди в усі сторони країни. Роками я читала літературу політкаторжан. Чимало переговорено на прогулянках, але ось так, не абстрактно, будь-який шлях відкрито... О, як мені хотілося на волю! А шлях був один, до кордону і на чужину.

Я не боялася ні ризику, ні невдачі. Гірше ж мені не могло бути, але вже тоді дати на поталу своє ім'я? Втікати? Але для чого? Адже тепер втікати можна було лиш до ворогів. Ні, нізащо! Я повернулась з чайником до своїх недоумків, котрі не підозрювали, що їх могли чекати довгі-довгі роки тюрми за мою втечу. Трохи згодом підійшла машина. Вони повезли мене з усіма пересторогами і вкинули в чергові застінки Харкова, внутрішню тюрму.

Якось поганенька вона в них була. Не минуло двох-трьох годин, як мене повели в корпус ДПУ, до кабінету. Там сидів військовий юнак і читав книгу. Він запропонував мені сісти на диван і зачекати. Я чекала години дві або й три; змагав сон. Юнак читав. Він навіть відповів мені, яку книгу. Та коли він побачив, що я дримаю, стурбувався: «Не спить, я не знаю, чи можна вам спати!». – «Тобто – як? Мені тут досить зручно, а я, до того ж, власне, не спала вже три доби». – «Не спить, не можна!» – Це мене розсмішило. – «Ну, знаєте!»

Я поклала голову на руки й задрімала. За хвилину я спала, але мене збудив стукіт склянки об графин. Бідний юнак будив мене. Не допоможе. Я надто стомилась. І я далі дримала під його умовляння не спати. Але він не був грубим. Мені навіть здавалось, що йому соромно. Втім, навряд. Через деякий час я порекомендувала йому повести мене у вбиральню. І тут стався дивний номер, нічого подібного я не стрічала за всі свої тюремні мандри: юнак лишив двері відчиненими і відмовився хоча б повернутися спиною. Ми обоє були молоді. Не знаю вже, як він себе почував, але ж у мене не було вибору.

Вночі, пізньої ночі, мене викликали на допит. Слідчий запитав мене, якою мовою вести допит.

– Українською було б приємніше.

Він повідомив, що я викликана у зв'язку з процесом соціалістичного центру, дав аркуш зі свідченнями і запитав, чи пізнаю я почерк. Думаю, помилитися було важко – переді мною лежало характерне письмо Грушевського. У Відні, коли я була секретарем комітету допомоги голодним України, головою якого після мене був обраний Грушевський, мені доводилось чимало мучитися над винятково

нерозбірливим почерком професора. Тут був і підпис. Грушевський визнавав свою участь у контрреволюційній групі з семи чоловік: Грушевський, Голубович, Шраг, Чечель, Мазуренко. Зараз я не згадаю решти. Всі вони були моїми товаришами, котрі також повернулися з-за кордону. Я зустрічалась з ними до свого арешту і була впевнена не тільки в їхній діяльності, а й переконаннях.

– Підпишіть, – запропонував мені слідчий.

– Ні, я не думаю, що написане правда.

– Ви знаєте підпис Грушевського? Адже ви бачите, що він підписав.

– Не знаю, може, коли я досягну віку професора, то також підписуватиму подібні папірці, але поки що я відмовляюсь.

Слідчий довго умовляв мене, врешті стукнув кулаком по столу й закричав:

– Я зроблю з вас чоловіка!

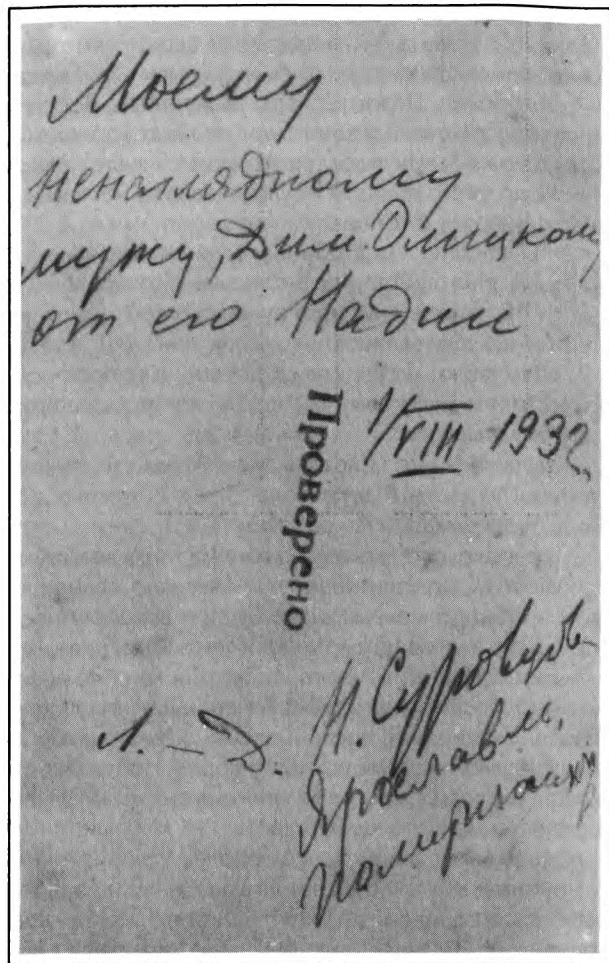
Тоді я сказала, що при подібному тоні я взагалі не відповідатиму на запитання, і що, очевидно, він мав на увазі зробити з мене людину, бо при всій могутності навіть його заклад не зможе зробити з жінки чоловіка. Я сміялася з розчервоного юнака. Він негайно перейшов на російську мову, закінчивши свої філологічні вправи. Стишив тон, протримавши мене кілька годин, не добившись нічого, відправив у тюрму. Наприкінці він сказав, що коли я хочу написати комусь з харків'ян, він передасть. Дав олівець і папір.

Мене привезли в корпус особливого призначення на Холодній горі. Будинок був зведений на зразок нашого ярославського політизолятора, з тими ж балкончиками, з тією лиш різницею, що стеля і дах були скляні. Мене поселили на третьому поверсі в просторій високій камері. Вікно було дуже високо, з долівки я не могла зазирнути в нього, але з койки побачила другий високий будинок з вікнами в ґратах. Обстеживши стіни, я виявила великий видряпаний напис. Судячи зі змісту, його зробив якийсь анархіст, котрий чекав смертної кари. Це були абстрактні думки про людство, про майбутнє прекрасне життя, в ім'я якого він охоче віддає своє. Запис закінчувався так – «Банзай!» Що ж, я взялася негайно увічнювати і своє перебування, вибравши «Contra spem spero» Лесі Українки. Не згадаю вже,

чим я видряпувала, та робота просувалась повільно. З осторогою оглядалась я на вічко, але тут нагляд був незрівнянно слабший ярославського. Взагалі режим для мене був явно підозрілим. Годували мене, приміром, обідами – їх приносили з їдальні ДПУ – нерідко з трьох страв. Цигарки за моїм вибором приносили від слідчого. Щодня мене одвідувала медсестра, щоправда, не заходячи в камеру, і говорила про моє здоров'я. А здоров'я справді щодень ставало дедалі гірше, серце підводило.

«Так, вам у такому стані тяжко витримати», – хитаючи головою, втішала сестра, даючи ліки. Не знаю, чи діяла вона за інструкцією, чи на власний убогий розум. Мене не викликали, а я все ж не здавалася. Трудність перебування в Харкові полягала у виборі камери. Чи було це зумисне, не знаю, та здається мені, не випадково мене з хворим серцем посадили в найрозпеченішу від липневої спеки частину тюрми. Щоранку я брала запас води, змочувала простирадла, рушники, обливала долівку. Все швидко висихало, і я повторювала операцію безперестанку. На мені був випадково прихоплений купальний костюм, також мокрий. Випари наповнювали камеру, але хоч трохи зменшували спеку. Так, це була важка, фізично важка пора, цей другий полюс ярославського замерзання, і одне не поступалось другому.

Тон допиту мені не сподобався. Було дуже нудно. Прогулянки відбувалися в мікроскопічних двориках, завбільшки з кімнату, з дуже високим і щільним парканом, зате з лавочкою на стежці і з квітами в густій траві. Раз я помітила, що листок айстри проткнуто сірником. Звичайно, це зробив хтось із в'язнів. Другого разу я принесла сірник й ввіткнула його поряд. Затим випала черга прогулянки в іншому дворику, і план сигналізації було зруйновано. Яюсь черговий замість того, щоб стояти за хвірткою, ввійшов у дворик і сів на лавку поряд зі мною. Судячи з розмови, він дещо знав про мене. Бесіда була незвичайна й цікава. Я надто була насторожі і подумала, чи це не провокація. Слухала його з інтересом, але навіть не ставила запитань. Потім я підбадьорилась і, щоб подразнити слідчого, написала два листи: Михайлику, що був тоді наркомом юстиції, а другий – Лелю Ахматову, прокурору республіки. З



Це фото Надія Суровцова надіслала своєму чоловікові у Ярославському політизоляторі.
На звороті його видно казенний штамп.

обома ми були знайомі домами, і я тоном світської дами писала, що була б рада їх бачити, як бувало, в себе і, якщо їх не бентежать обставини, просила зайти. Ахматова ж понад те просила наказати тюремній адміністрації повернути підв'язки до панчіх. Слідчий прийшов за листами сам. Я була, як звичайно, в купальнім костюмі. Вибачилась перед

ним за туалет і відсутність табуретки і запропонувала сісти на койці. Чистенький, у білих штанях і українській вишитій сорочці, слідчий жадібно простягнув руку до написаних листів. Бідолаха чекав, що я напишу комусь з харків'ян. Переглянувши адреси і зміст, зів'яв і після кількох беззмістовних запитань пішов геть.

Над вікном камери було ластівчине гніздо, і звідти цілий день від світанку чувся щебет пташенят. Мені не було їх видно, але старі ластівки безперервно літали до гнізда. Їх стрімкий зі свистом політ, часом темний силует на сліпучо яскравому шматочку синього неба приносили багато радості. Я сумно думала про те, що дні йдуть, і настане пора відлітати, я ж знову залишусь сама. Улюблена розвага в Ярославлі – походи до лазні – тут виявилась не надто приємною. Конвоїр привів мене в інший корпус, в дуже тісну одиночку з ванною, і, коли я роздягалась, виявилось, що у вічко, не відриваючись, дивиться блискуче його око. Я крикнула, щоб він відійшов од вічка. Він продовжував дивитися, і це ввело мене в безсилий шал. Я наляляла в шайку окропу і хлюпнула у незасклене вічко. Наскоро помившись, я вдягнулась. В камері я негайно викликала корпусного, розповіла про те, що сталося, і вимагала паперу. Звичайно, корпусний не назвав мені прізвища цікавого наглядача і дуже старанно переконував мене не писати скарги – хлопець, мовляв, молодий, недосвідчений на цій роботі, він більш не буде. Коли б не так! Він просто натрапить на молодшу, менш досвідчену, і я собі уявила ще раз почуття беззахисної роздягненої молоді жінки під цим пильним нахабним хижим оком... Ні, я написала і дуже точно вказала час, дату, зовнішність, – й більше цього наглядача я ніколи не бачила. Він зник, принаймні з мого поля зору, безслідно.

Раз під час прогулянки у вікні сусіднього корпусу з'явився збуджений чоловік. З сильним акцентом він кричав, що він чех, привіз мопривські гроші, був заарештований і кастрований, просив дати знати про все товаришам.

Я ніколи більше не бачила його. Чи був це божевільний? Так чи інакше, але настрої у мене був кепський. Я мала за собою вже чотири роки таких нечувано дивних, неймовірних літ, і все ж мене пробирав холод від баченого й чутого.

У сусідній камері хтось був. Дуже довго й нудно ці сусіди вистукували (їх було двоє) мені абетку. Як же смішно було мені, коли я зрозуміла, що вони таким чином пояснюють мені тюремну грамоту, якою я володіла досконала. Справа швидко пішла на лад. І

виявилось – моїми сусідами були Василь Петрович Мазуренко, мій дуже давній і добрий знайомий ще з студентських літ, і Гнат Хоткевич.

Літо збігало, жовкла подекуди трава, і з Холодної гори долітали звуки духового оркестру, вальс. «Василь Петрович, на тур вальсу?» – простукала я. І ми згадували нашу молодість, нашу зустріч добрий десяток-півтора літ тому.

Ну, а Хоткевич? Колись, ще в мої гімназичні роки, в Умань приїхав Гнат Хоткевич і давав концерт – вечір бандури в приміщенні літературно-художнього гуртка. Там зібралися всі «українофіли» міста: доктор Крамаренко, нотаріус Краковецький, мій батько, ряд інших, а також рушило все передмістя: Лиса Гора, Солдатська і Софіївська слобідки, Звенигородське, Івангородське. Розуміється, учням вхід був заборонений. Не знаю вже, якими благаннями чи заступництвом батька вдалося умовити маму дозволити мені піти з татом не в гімназичній формі...

Я пам'ятаю досі довгу залю і молодого ще чоловіка з бандурою. Від «Морозенка» морозом бралася шкіра, від «Без тебе, Олесю» завмирало серце, не було номера, після якого мої долоні не пашили від болю.

Цей вечір, можливо, вплинув на моє подальше життя. Через багато літ, студенткою Бестужевських курсів у Петербурзі, членом українського земляцтва і нелегальних організацій я мала честь приймати Хоткевича на концерті курсів. Це організувала О.Я.Єфименко, мій багаторічний учитель історії України і офіційний керівник нашого земляцтва.

Концерт відбувався в аудиторії.

Значно змушнілий, дещо облісений Хоткевич прочитав нам лекцію про парламентську боротьбу за конституцію в Галичині, про університетські взаємини у Львові та про багато іншого, що ми тільки з великим трудом віднаходили в інших джерелах. Добрий лектор, він блискітками гумору прикрашував і без того інтересну промову...

Лекцію Хоткевич супроводжував бандурою, оскільки інакше український виступ, та ще приїжджого з Галичини лектора, навряд чи дозволили б. Лекція закінчилась, звичайно ж, концертом. Аудиторія була повнісінька, була тут і Єфименко, очевидно, особисто

знайома з Хоткевичем. По закінченні в професорській влаштували чай. Якими все ж тремтячими руками подавала я чай моєму гостеві. Але нагадати про Умань мені бракувало сміливості.

Знов минули роки. Молодою письменницею, доктором філософських наук з дисертацією «Богдан Хмельницький», я, член спілки письменників, була запрошена на читання автором Хоткевичем драми «Богдан Хмельницький». У будинку письменників ми сиділи в партері, а за кафедрою обважнілий немолодий чоловік читав і... хвилювався. Не пам'ятаю ані драми, ані враження од неї, та вечір на паритеті з автором моїх улюблених «Гірських акварелей», з властителем дум мого серця, чий голос, що давно замовк у житті, все ще звучав у моїй пам'яті, цей вечір я також не забула. І от тепер... В цій кам'яній невеселій камері, крізь грубу брилу, умовним стуком давно розлученого з життям декабриста ми розмовляємо біля свого смертного порогу, уманська дівчина і молодий бандурист. Сивина зрівняла наші голови, епоха – доли. Я давно відійшла від минулого. Ким був він на ту пору, так і не встигла взнати, але наші камери були поряд, і коло замикалось (готова новела з трагічним кінцем).

Ластівки одлетіли, тренувальні польоти припинились, гніздо над вікном спорожніло. Все наближалося до кінця. Та через кілька днів мене несподівано вивезли й повернули у Ярославль...

Не пам'ятаю зворотнього шляху, але вертатися «додому» мені було приємно. Враження від проїзду через Москву щезло без сліду. Однак я не потрапила до своїх колишніх товаришів. Мене одразу ж помістили на північному дворі, найгіршому місці в ізоляторі. Напевне це була кара за непоступливість у харківській тюрмі. Може й ні, важко сказати.

Північний бік виходив вікнами до кримінальної тюрми, за другою стіною видно було другий поверх будинку, де мешкала тюремна адміністрація. Сонце, що так скрашувало мої дні на східному дворі, тепер з'являлося лиш зрідка, начеб боязко, вкрадьки воно скося освітлювало камеру і непривітне подвір'я. Доволі скоро мене перевели в іншу камеру, нижче, на другий поверх. Стало ще темніше, далі від клап-

тика неба. Я боялась, що мені дадуть одиночну прогулянку, однак, цього не сталося.

Моїми товаришами, сусідами з камери зліва, виявились знов Суханова і Шер, котрих також чомусь перевели сюди, китаєць Лі, мій давній приятель Давид, вчена філологиня з Москви, котра пристала свого часу до католицизму, і найцікавіша з усіх жінок – Анна Іванівна Абрикосова. Вона була значно старша мене, та й усіх нас, її шанували і начеб побоювались. Глибоко освічена (закінчила Оксфордський університет), з старовинної московської культурної родини, вона вже багато літ провела в тюрмах, а до нас була переведена, здається, з Тобольська. Мала вона десятилітній, на той час максимальний, строк і сиділа за прийняття католицької віри, не пам'ятаю вже, якими статтями це формулювалось офіційно. Була вона великою російською патріоткою, але людиною глибоко релігійною, і вважала, що католицизм – найпослідовніше з християнських учень. Вона багато читала, прекрасно знала чужі мови, матеріально була цілком забезпечена, оскільки їй постійно допомагав брат, знаменитий лікар, котрий лікував Леніна і користувався його незмінною повагою, професор і комуніст І.І.Абрикосов. Пам'ятаю, вона давала мені читати прекрасне англійське видання Біблії.

Крім неї, з літніх людей у нас була певний час пара соціал-демократів, Цедербаум і Єжова, сучасники і якісь соратники Леніна, старі політаторжани, про котрих я вже згадувала, розповідаючи про південний двір. Але вони були недовго, казали, що вони пішли в заслання, хоча надавати значення чуткам важко, надто багато з них, як виявляється згодом, абсолютно не відповідають дійсності.

Життя йшло своєю дорогою. Я досить швидко призвичаїлась до нових людей. Невдовзі перевели і Дубенського.

Якось увечері на прогулянці мене познайомили одразу з двома митрополитами. Один був літній, живоцерковець, здається, другий зацікавив мене більше: то був Борецький, автокефальний митрополит України. Ще раніш, до його переведення на спільну прогулянку, я бачила через вікно його високу картинну постать у рясі з посохом, і часто думала, чому він так пильно стежив нібито за моїм вікном, спочиваючи



На засланні в Архангельську.

на лаві напроти. Знайомство було поверхове, і він мені швиденько тицьнув у руку цукорку. Це зрештою було звичайним ділом. Тим з нас, хто жив без допомоги ззовні, часто намагались допомогти товариші, котрі діставали поміч з волі, і це нас не ображало, хоч яким гірким було усвідомлення власної самотності. Перед закінченням наступної прогулянки митрополит знов підійшов до мене й передав на цей раз записку. Зацікавлена, я почала читати, коли всіх розвели по камерах. Мене цікавила ця людина, дуже цікавило, про що ж він може мені писати, безумовно, знаючи від оточення, що я комуністка. Я прочитала раз,

другий, протерла очі... ні, в записці справді стояло: «Не бойся нічого, Сталин подарил мне тебя в жены!» Глум? Жарт? Ні! Що ж це таке? Я шукала зашифрований зміст, перевертала записку, рахувала літери – нічого не виходило. Другого дня, після оправки митрополита, я почула якусь бурхливу дискусію межи ним і наглядачем. Кожен наполягав на своєму – слів було не розібрати, бо моя 63-я камера містилася досить далеко від дверей убиральні. За кілька днів знову були якісь конфлікти в митрополичій наріжній камері, а затим ми дізнались, що Борецький сидить у карцері. Це було вже надто цікавим, ми напружили усі сили і дізнались, у чім річ. Заодно з'ясувалась і дискусія біля вбиральні.

Митрополит, очевидно, був популярним серед своєї пастви, і йому постійно постачали з волі всілякі ласощі. Не знаю, в якому стані він прибув у ізолятор, але на час нашого знайомства розум його вже затуманився, чим і пояснювалась неймовірна записка. Затим увечері він прихопив великий слоїк з варенням і приніс його у вбиральню. Там він його лишив, звелівши наглядачеві передати мені як його нареченій. Отут і відбулись незгоди, суть яких була мені неясна.

Митрополит писав до Сталіна і розкидав свої листи скрізь, де тільки бував, – на прогулянці, на сходах, у вбиральні, лазні, амбулаторії. Він подавав їх під час обходу начальнику, пробував здовати наглядачеві. Їм набридло, і йому сказали, що коли він не перестане, його посадять у карцер. Чи розуміли вони, що мають справу з хворою людиною, не знаю, та в карцер його все ж, незважаючи на загальне обурення, посадили.

Мало що так пригнічувало в тюрмі, як усвідомлення, що поряд з тобою сидять люди, котрі вже втратили розум. Гадаю, що тут, окрім усяких спонук вищого порядку, просто відіграє роль божевільний, майже тваринний страх перед такою ж долею.

У протилежному кінці коридору сидів француз Малле, з яким я познайомилася в церкві Бутирок (що була пересильним пунктом), коли нас етапували в Ярославль. Тоді це був молодий чоловік, жвавий француз, літ 35, не більше. В Ярославлі його переве-



На пам'ять про спільну роботу в Архангельському краєзнавчому музеї.

ли на захід зі східного двору, де хоч ми й були разом, та ніколи не дозволяли нам прогулюватись у парі (а він же не знав жодної мови, крім французької, і ні з ким не міг розмовляти!).

Там, на західному дворі, він замахнувся на самогубство самоспаленням, його перевели на північ в одиночку, і тепер це був сивий божевільний, звичайно тихий, лиш зрідка він починав буянити.

З того ж краю сидів перс, професор з Тегерана. Цей, по-моєму, збожеволів ще раніше, коли кричав на східному дворі, щоб повідомили в посольство про

його викрадення большевиками. Тепер він уже не кричав, та іноді, виходячи з оправки, кидав парашу, виривав у чергового ключ і біг вздовж залізного балкончика відчиняти наші камери. За ним гнався наглядч, прибігав знизу корпусний, обидва кидались на нього, перс опирався з нелюдською, властивою божевільним силою, та врешті-решт професора запихали в камеру, де він сидів тиждень-другий «на параші», тобто без права виходу на оправку. Парашу в цей час від нього виносив кримінальний злочинець. Отаких затятих у нас було троє. Ну, а цілком нормальними назвати людей з такою нещасливою долею, як наша, також було труднувато. «Все мы немного лошади», – писав Маяковський. Мій приятель «Петрусь» скаржився мені після одного з таких змагань з персом, показуючи розірвану гімнастерку:

– Ось що ваш зробив!

І все ж і він відчував якусь незручність, адже обоє ми знали, що чоловік збожеволів, і коли б його тут не тримали, нічого цього не було б.

Через деякий час у нас на прогулянці з'явився молодий гарний чоловік екзотичного вигляду. В напіввійськовій формі і баранячій шапці, навколо якої в нього була якась незвичайна чалма з торочками. Ходив він окремо, оддалік від інших; мови не знав. Це дуже тяжко, але він був до того ж дуже чи то соромливий, чи гордий, і до нього також ніхто не підходив. Першою одважилась підійти я. Щоправда, це було зухвальство. Я заклалася з кимось, що підійду й торкнуся торочків на його чалмі. Так і зробила. Незнайомець не образився, всміхнувся, і виявилось, що він навчався в Марселі і бездоганно говорив французькою. Звався він Арташес (Артаксеркс) Мурадян. В ту пору в нас багато хто знав французьку, ми всі з ним здружились, був він дуже милою людиною, вождем курдського повстання. Він перейшов на російський бік у Туреччині, але тут обставини склались інакше, аніж він собі це уявляв. Десь у нього була дружина і двоє дітей, та більш усього він тужив за своїм карабахським конем, про якого навіть спеціально писав до Москви, тривожився його долею. Він писав непогані вірші, що зворушували мене своїми східними порівняннями. Чалма була особлива, чи то через те, що він побував у Мецці, чи через

звання вождя. Його релігія не пам'ятаю. Взагалі, він подобався скромністю, чемністю і красою.

Так багато проходить їх перед очима, таких різних, випадкових. Часом думаєш, чи не стомлює галерея цих людей, пов'язаних часто лиш одним: спільною неволею?

Але нам, хто знав, що таке неволя – нам промовчати про когось, збереженого нещадною пам'яттю, здається злочином. Адже це єдине, що можна дати тим, дуже часто ні в чім не винним людям, що відійшли безповоротно. Може, в цьому обов'язок уцілілих?

Тюрма була повна. Які далекі були часи, коли нас було семеро на весь величезний корпус.

Так поступово, на очах, зростала кількість «населених» камер. Я знала майже всіх уже передусім через те, що побувала на двох найзаселеніших дворах. Я не була лише на західній стороні. Там було ще маленьке наріжне подвір'я, де гуляли смертники, коли вони з'являлись. Але про них ми нічого не знали.

Зв'язок тримався з усіма. Зв'язок – це майже єдине, що дає радісне усвідомлення, що ти не абсолютно безсилий.

Могутній апарат боровся з цим жагучим бажанням знати одному про одного. Нас ізолювали начебто цілком ідеально. Але ми знали, хто де сидить, статті, пункти, минуле, партійне, часом навіть родинне становище в'язнів. Ми знали, хто хворів, хто голодував. Повз нас не проходили смерті, хоч як ретельно їх приховували. Якщо хтось довго голодував, вся тюрма насторожувалась, і стояла якась моторошна тиша. І якщо вимоги задовольнялись, раділи всі, хоч яким би чужим був той, хто боровся за своє право.

Коли на двадцять п'ятий, чи що, день помер від голодівки чужий нам усім сектант Колосков, нас охопив жадливий відчай. Чому? Адже якщо хто-небудь і стикався коли-небудь з ним, то був завжди у протилежній стані. Його не любили навіть просто по-людськи. Але коли він помер! Отут, всього за кілька кроків од нас, за кованими залізом дверима... от цього не можна було перебути спокійно. І майже ніхто не зумів лишитися байдужим.

Я багато думала про це. Адже на волі, у взаємній боротьбі я б не вирізнялась м'якодухістю. Але в клітці...



Між засланням та ув'язненням.

Отак просто в скляне вічко дивитися, як помирає людина... і потім, дочекавшись, тихенько винести труп. Не виходить!

А голодівки спалахували все частіше й частіше з індивідуальних приводів. Люди втомлювались, нерви не витримували, адже всі вже сиділи принаймні п'ятий рік в режимі каторжної тюрми, і кожен, або більшість, мав за собою нелегкий шлях слідства. Подібного слідства в таких масштабах не знала історія, і од одного цього можна було, по суті, збожеволіти. Такий шлях пройшов кожен, хто ввійшов у ці стіни.

Голодували часом через дрібниці. Очевидно, це були якісь затемнення. Через спільну з кимось прогу-

лянку, через переведення на іншу прогулянку, через затриману домашню посылку – мало через що – люди голодували по двадцять днів і більше. Ці вимоги адміністрація звичайно врешті-решт задовольняла, але яке моторошне враження справляв такий «переможець», з'явившись по тритижневій голодівці на прогулянці. Він, похитуючись, ледве доходив до лави й сидів там із сяючими очима на вихудлому землистому лиці. Всі намагались, як могли, виявити своє співчуття. Багато все-таки людяного, в найширшому розумінні цього слова, виховала неволя! Поряд зі мною поселили одного з таких голодуючих, Петрова. Це був засуджений за шпіонаж білогвардійський офіцер, котрий перейшов через кордон у Ленінград. Він добровільно з'явився, куди слід, і пояснив, що йшов попроситися з батьком, який помирав. Але йому не повірили і дали десятку. В час нашого знайомства в нього був туберкульоз і цілковитий розлад нервової системи. Від найменшого збудження він втрачав свідомість, і кров струменіла з горла. Спішно відмикалися двері, входив нагляд, іноді несли чи вели до фельдшера. А був він сварливий, запальний і абсолютно всім нам чужий духовно чоловік. Незабаром він несподівано зник, здається, його повезли до Москви.

Камера недовго лишалась порожньою. Одинадцятого квітня туди перевели нового сусіду. Мені здалося, що обшук уже закінчено, оскільки двері не раз зачиняли, і я, завжди нетерпляча, постукала в стіну. Моє вічко відкрилось, і наглядач буркнув: «Не можете потерпіти!» Коли все стихло, сусіда постукав до мене. Так почалося знайомство, що визначило мою особисту долю.

Знайомитись з одиночником у каторжній тюрмі нелегко. Та багаторічний досвід дав стільки способів обману пильності тюремної адміністрації, що ми швидко налагодили щоденне, жодного разу не провалене листування, передачу різних дрібничок, не кажучи вже про перестукування. Це трудно пояснити, але якесь дивне почуття заважає мені навіть тепер говорити про те, якими дотепними, вигадливими були способи створення і підтримування взаємного зв'язку між ув'язненими. Мені все ввижається, наче я вчинила б зраду, відкривши їх. Очевидно, тюрма неминуче надломлює психіку і залишає невитравні сліди.

Отож – далі. На Перше травня ми знов голодували, причому голодувала більша частина тюрми. Як далеко був день, коли тільки я відмовилась від першотравневої булки! У Москву, в СПО, був направлений традиційний протест проти ув'язнення і вироку. Цікаво, чи збереглися ці бідні папірці, в які вкладалась уся гіркота безвихідної туги, безсилового обурення і твердої віри в існування наших ідеалів поза навколишньою дійсністю.

Цієї весни до нас перевели мого подільника, котрий був певний час заступником наркома іноземних справ, звичайно ж – начальником відділу преси. Він був звинувачений у шпигунстві і засуджений до розстрілу, заміненого Соловками на десять літ. По двох, здається, роках перебування там, він був переведений до нас у Ярославль. Я незабаром дізналась про це, але зв'язок між нами був погано налагоджений, його помістили на другому поверсі заходу, а ж була у протилежному краю третього поверху східної сторони. Потім, скоро після його переведення, мене повезли до Харкова.

Тепер, коли я повернулась і була поселена на північному боці, Петренко вимагав переведення на спільну зі мною прогулянку. Йому відмовили. Тоді він оголосив голодівку. На двадцять п'ятий день його вимогу задовольнили, і до нас у двір зайшов скелет – тіль людини. Похитуючись, він підійшов до мене. І знов, як звичайно бувало в таких випадках, всі оточили його теплом, всіляко намагаючись, як могли, виявити своє співчуття.

Мене весь час мучило питання: за що ж ми були заарештовані? Впродовж усього слідства мене зв'язували з ним, посилаючись на його свідчення, але жодного разу не даючи очної ставки. Я знала його всього два роки, і завжди вважала чесним комуністом, абсолютно нездатним на те, в чому його звинувачували. Але ж на волі лишалося стільки товаришів, навіть друзів, котрі посідали найвищі відповідальні пости! Чому ж ніхто не втрутився і не відмів кричуще образливе звинувачення? Може, я чогось не знала? Може, в останній момент щось відбулося? Мені необхідно було побачити його й про все дізнатись.

І от я його побачила. Ми переговорили про все, і я не взнала нічого нового, лиш повтор свого



*Надія та Дмитро Олицькі.
Архангельськ, 1935 рік.*

слідства... Мій арешт, допити, вирок і ув'язнення так і залишились болючою нерозгаданою загадкою. До кінця...

Режим залишався той самий. Та харчування погіршувалось з кожним днем. Давно зникло поживне друге, м'ясо з супу, риба ставала все гіршою, у фіолетовій ющі плавали білі кульки очей, і їсти її придумали замружившись, щоб не було так гидко... Виписки купованих продуктів звелись до нуля, у мене ж особисто взагалі вже не було грошей. Молока не було і близько, жирів також. Замість цигарок давали ще махорку. Все це ми вважали утисками і ставили на карб місцевій адміністрації. Та хоч як там було, ми буквально падали з ніг. Цинга й без того була в нас постійним гостем – тепер од неї рятувались уже тільки крихтами лимонної кислоти, що нею фельдшер скупо наділяв хворих. Крутилась голова, темніло в очах. Загальний настрій також був невеселий. Постійна присутність божевільних товаришів тиснула тяжким кошмаром, смерть Колоскова від голодівки в камері,

карцер, призначений божевільному Борецькому, зникнення голодуючого Петрова і тривалі індивідуальні голодівки, що постійно спалахували, все це дуже пригнічувало психіку. Віддала й я данину індивідуальній голодівці – ми оголосили її удвох з Петренком. Але п'ятого дня до мене увійшли й сказали, що він голодівку припинив. Я вимагала записку, і мені її принесли. Довелося підкоритись, оскільки ініціатива йшла також від нього. Кожний окремих епізод, кожний конфлікт акумулював зростаюче невдоволення. І нарешті ми вирішили оголосити загальну голодівку.

Вперше за все моє перебування в ізоляторі вся в'язниця згодилася голодувати.

Організація була довгою і складною. Не слід забувати, що в ній взяли участь південно-східна, західна і північна сторони. Кожна з них мала по два поверхи з десятком прогулянкових груп. Приєднання до голодівки одиночників було найважчим організаційно і небезпечним політично, та цього разу об'єдналися всі – близько двохсот чоловік.

І от призначений день настав. Нас вивели, як завжди, на прогулянку. Але замість того, щоб розбитись на пари й розпочати прогулянку по асфальтованому кругові, ми збилися в центрі, і один сміливець, котрий мав найгучніший голос, звучно проказав до відчинених вікон:

– Товариші! Ми вимагаємо зміни режиму, вивозу психічно хворих, хворих і голодуючих у Москву і поліпшення харчування решти. На знак протесту ми оголошуємо голодівку, йдемо з прогулянки.

Прибіг наглядач, одчинив двері, і ми в строгому порядку вернулись до камер. Ледве було зачинено двері, як у крайній камері задзеленчав дзвоник. Наглядач одчинив віконце, йому подали індивідуальну заяву в Москву. Ледве встиг він зачинити віконце, як задзвонила друга, сусідня камера. Та сама картина. Музикою звучав для нас цей камерний передзвін – ми відчували злотованість, солідарність, якої досі ніколи в нас не було. Кожен з нас завжди гостро відчував свою самотність і морально ухилявся від будь-якого єднання з чужими. Але тут чаша переповнилась, і на цих мінімальних вимогах зійшлися всі, від комуністів-ортодоксів до людей найрізноманітніших відтінків партійних і позапартійних переконань.

Випустили в двір наступну прогулянку. Знов поважний вихід, на мить завмерло у чеканні серце. Та знов чийсь знайомий голос приєднався до нашого протесту, і знов загупали двері, задзеленчали дзвоник, загриміли віконечка. Ось вийшов одиночник Георгадзе. Мовчазний (ще б пак!) стриманий чоловік. Він спинився на мить і чітко вимовив, що приєднується до вимог товаришів. З одчинених вікон вирвалися радісні вигуки, а він уже йшов угору по сходах, ось двері зачинились, і тої ж миті пролунав дзвінок. І так від прогулянки до прогулянки, з поверху на поверх... Уся тюрма дзвеніла, вся тюрма тремтіла од напруження. І лиш один штрейкбрехер, одеський професор Слабченко (на жаль і сором – українець) непевними кроками під поглядами з усіх вікон ходив по каторжному кругу. Його бойкотувала потім уся тюрма. Ми голодували три доби. А потім по камерах пішов обхід і пояснив, що наші вимоги Москва задовольнила.

Багато ясних радісних днів бувало на моєму життєвому шляху, та цього радісного почуття перемоти я ніколи не могла забути, пронесла його крізь усі похмурі наступні випробування.

Їх вивезли, наших недужих товаришів і двох голодуючих. Серед них був і Петренко, котрий вимагав перегляду справи. Мені дозволили увійти в його камеру і попрощатись. Це було нечувано – але це було. Вночі їх вивезли, і ми чули, як вони, ідучи, крикнули: «Прощайте!», і камери так само відповіли їм. Однак харчування поліпшилось зовсім мало: ми ставили це на карб адміністрації.

Якось, після чергових заяв і скарг, начальник не витримав і сказав мені: «Ви б подивились, як робітники харчуються!» На цю репліку я відповіла, звинувативши його мало не в контрреволюції. Зрівняти харчування державних злочинців і робітників нашої країни! Я була широко обурена і широко не вірила начальнику.

Тим часом був тридцять другий рік. Листи з волі проникали з великим відбором, газети про цей бік життя мовчали, або ж ми не вміли їх читати.

Анна Іванівна Абрикосова заслабла, виявили рак, і її повезли до Москви на операцію. Операцію вона витримала, але до нас не повернулась. Спершу ми думали, що їй ув'язнення замінили засланням, та пізніше дійшла чутка, що її просто спровадили в іншу тюрму. Так і зникла вона з нашого горизонту, і всі відчували її відсутність. Спокійна, врівноважена, доброзичлива, вона вносила щось дружнє в наше середовище, де вічно нуртували незгоди, конфлікти, принципи і дрібні, побутові.

Наближався край мого ув'язнення. Тюрма знов змовлялася голодувати, початок хотіли призначити на час після мого виходу. Мене це глибоко хвилювало і ображало, і аргументи товаришів, що після голодівки мені буде надто важко на волі, мене обурювали. Кому, як не мені, належало право боротися проти режиму, який я зносила довше багатьох?

Мені було нелегко виходити. Що могло чекати мене на волі? Шпигун не був політичним злочинцем. Це було найбрудніше, що тільки можна було зробити з людиною, і якраз таке випало на мою долю. Лише в ізоляторі, де я була не єдиною, я почувала себе все-

таки людиною. За його стінами – так я собі уявляла – ніколи жодна людина не зможе потиснути мені руку.

Що – порівняно з цим – фізична смерть!

А особисте життя тільки тепер усміхнулося мені. Я зустріла людину, втратити яку було б мені безмежно тяжко. І тут я здобулась на дитячий вчинок: я подала заяву з проханням замінити мені заслання на продовження ув'язнення. Мені відмовили.

Грудневими сутінками, пройшовши всі процедури ретельного обшуку (однак у мене не знайшли величезного листа одного товариша до ЦК і приватної записки), в супроводі наглядю я востаннє пройшла коридором. І біля кожної камери я голосно прощалась, і через зачинені двері линули дружні вітання. Я йшла від людей, з якими мене поріднило спільна недоля, в світ, де в мене нікого не було, і якого я, завжди безстрашна, тепер остерігалась.

У конторі мені запропонували розписатися під зобов'язанням впродовж п'яти днів прибути на місце призначення, яке не називалося. Я відмовилась підписувати анонімне призначення, у вироковій в мене взагалі не було заслання. Я вимагала покликати начальника. Мені сказали, що він зайнятий і не прийде. Тоді я всілася в конторі, заявивши, що після п'яти років просидіти ще добу мені неважко.

Час минав, чинушам пора було розходитись, та зі мною нічого не можна було зробити.

І начальник прийшов. Востаннє він терпів свою «комсомолку», як він називав мене. Він наказав оголосити мені пункт призначення. Це був Архангельськ. Хоча «для бедной Тани все были жребии равны», мені чомусь дуже не хотілося в Сибір, отож це було все ж краще. Про те, що мене вишлють, я знала, звичайно, тому що всі, хто пішов раніше, діставали заслання.

Начальник посміявся з моєї впертості, я виторгувала в нього підводу, щоб одвезти речі на станцію, мені видали літер і п'ятиденний пайок – повно хліба, оселедців, цукор, махорку. Одвезти речі мені пообіцяли вранці, а тим часом вони могли полежати в конторі.

І от я вийшла за ворота. Падав сніг. Грудневі сутінки густішали. Стіни в'язниці сіріли в серпанку

сніжинок, що повільно спускалися на білу дорогу. Поїзд ішов другого дня.

Куди?

Біля воріт кримінальної в'язниці стояла черга жінок з вузликami і каструлями, горщиками. Я підійшла до одної і спитала, як пройти на вокзал. Мені хотілось точніше взнати час відходу поїзда. Жінка охоче пояснила, що, пройшовши таку-то вулицю, досить близько, я маю почекати трамваю номер такий-то і проїхати до Всполья. Я стояла, намагаючись запам'ятати незнайомі мені назви. А можна й так, вела далі моя співрозмовниця, очевидно, приймаючи моє мовчання за невдоволення таким маршрутом, і вона знов засипала мене назвами чужих вулиць. Тут я й зовсім заплуталась. «Та ви що, нетутешня?» – спитала вона. «Ні, я в Ярославлі давно, – невпевнено сказала я, – тільки вулиць не знаю». – «А ви де жили?»

Що робити! Я показала рукою на ізолятор. «Довго?» – «П'ять». – «Господи! Зачекайте на мене хвилинку, я зараз».

Незабаром вона передала в віконечко воріт свій вузлик, і ми вийшли на дорогу. Доки дійшли до міста, я вже знала, що в неї заарештовано чоловіка за спекуляцію, і дістала запрошення переночувати в неї, адже мій поїзд йде лише ввечері другого дня.

Ми підійшли до двоповерхового дерев'яного будинку на одній з бокових вулиць, піднялись на другий поверх, і в небагатій комунальній квартирі нас одразу оточили мешканці. Очевидно, вигляд мій був не дуже важкий, бо після короткої інформації моєї господині, мене потягнули в кухню, роздягли, посадовили, поставили самовар і почали годувати, нанісши всього, чим були багаті. Охали, бідкалися, зітхали. Тут же снували діти, сідали на коліна, а в мене крутилась голова, я майже втрачала свідомість. Хлібом – найдефіцитнішим продуктом – я була забезпечена і вгощала своїх хазяїв, та вони нізащо не хотіли його брати, кажучи, що він мені самій знадобиться, а від оселедців і махорки не відмовились, бо цього в них не було, а у в'язницю треба було носити саме куриво. Я була рада, що хоч цим могла виявити свою вдячність. Мені постелили, і я незабаром лягла. В голові паморочилось. Промайнули чужі співчутливі

жіночі обличчя, теплі дитячі ручки, незнайомі вулиці, і в засніженому мареві обрис моєї в'язниці...

Міцний сон приглушив біль спогадів. Уранці я зібралася на базар. Моя господиня дуже бідкалась, що не може допомогти мені, бо ж у зв'язку з арештом чоловіка вона боялась торгувати на базарі, зате вона відвела мене, вказала місце і призначила ціну за мої лаковані черевички, які вона вибрала з моєї валізки на продаж.

Був морозний день. Я стояла в ряду з черевичками в руках. Товар був явно дефіцитним, до мене без кінця підходили жінки. Черевички подобались. Ціна – дев'яносто карбованців, призначена моєю керівницею на цім новім полі діяльності, очевидно, була підходящою. Мене ж це жало – адже я за нові п'ять літ тому заплатила тридцять п'ять! Я не могла збагнути, що часи змінились. У всіх ярославських жінок виявились завеликі ноги, і мої попелюшчині черевички не налазили на них. Наближався полудень, руки в мене аж закоцюбли, і я була на краю відчаю, коли якась дівчина схопила їх з захватом і попросила пройти з нею на сусідню вулицю, де вона позичить у знайомих гроші. Біля воріт якогось дому вона лишила мене, і кожна з нас боялась, що вже не побачить другої. Та дівчина винесла гроші і, сміючись, пішла з моїми черевичками, а я, сяючи не менше, одразу ж вирішила пообідати. Перший обід після п'яти літ!

Я вибрала якусь їдальню і зайшла. При вході мене зупинила жінка за столиком: «Ваша карточка?» – Я зніталась. – «Ну, ви тут прикріплені?» О, ні, я була прикріплена зовсім не тут! Я вибачилась і подумала, що попала в якусь закриту відомчу їдальню. Але те ж саме повторилося і в двох інших. Тоді я вирішила просто купити щось в магазині і пообідати вдома. Де там! І в магазинах у мене вимагали якісь карточки, і, нарешті, грубо сказали: «Та ви що, з неба злетіли?»

Я не пояснювала, звідки злетіла, і побрела додому. Там чужі мені люди вже чекали на мене, турбувались довгою відсутністю і сердечно сміялись з моїх пригод. Мене нагодували, я пішла за речами в контору, одвезла їх на вокзал, увечері мене провели до поїзда, даремне переконуючи лишитись погостювати й відпочити. Мені хотілось бути вже на місці.

Перед від'їздом на вокзал я ще раз пішла на берег Которослі і кинула прощальний погляд на

свою в'язницю... Мою першу, та далеко не останню в'язницю!

Посадка відбувалася в темноті. Носій влаштував мене на моїм місці. Вагон був повний, освітлювався погано, поїзд неважний. Ніч я якось переспала. За вікном мигтіли засніжені села, убогі станції, непроглядні ліси. Коло Вологди і за нею на кожній станції почали з'являтися переважно жінки, та зустрічалися й чоловіки, по одязі селяни. З опухлими, якимись потемнілими лицами, вони простягали руки і монотонно повторювали: «Хліба!»

Але це не були старці. Та й надто багато їх було для старців. Чим далі рухався наш поїзд, тим більше їх з'являлось. Ми, пасажирки, потроху ділилися з ними своїм пайком, я була найбагатша, порівняно з «вільним» населенням, тюрма щедро наділила мене хлібом. Отут я вперше згадала слова начальника, що так обурили мене в ізоляторі. Він таки мав рацію.

Ще ніч, і другого дня ми були в Архангельську. Виявилось, що місто стоїть на другому березі, і доведеться почекати криголама, який перевезе пасажирів до міста. Ми розташувались на вокзалі. І ще раз стиснулося серце, коли підійшла за милостинею жінка з двома дітьми. Вона навіть не доторкнулась до поданого шматка хліба, тут же віддала його дітям, і ті накинулись на нього. Дивитися на неї було страшно. Я ніколи не бачила голодних. Так багато і одночасно мало я ще знала!

Підійшов криголам «Єрмак». Старий, славний криголам, він тепер уже тільки перевозив через замерзлу Двіну. Крига була міцна ще лише скраю. В центрі йшла шуга. Дрібні крижини з шерхотом терлися об борти, деколи під заокруглений ніс пароплава попадала велика крижина. Прозора вода свинцевого кольору, крижини – прозоро-голубуваті, вкрита снігом кромка при березі в сутінках здавалася сірою. Величезний лапатий сніг падав на землю... Моє нове життя скидалося на похорон.

Лишивши речі на зберігання на пристані, я з'явилася на реєстраційний пункт, але вже запізнилась, він був зачинений. Доводилось чекати ранку, коли я отримаю вказівки щодо свого подальшого існування. Якась вислана, що випадково проходила, сказала мені адресу одного незнайомого

земляка – висланого. «Якщо не вдасться переночувати там, непогано на «Телефоні», він відчинений всю ніч, і туди можна заходити погрітися».

Я подякувала, і вона зникла у бічній вулиці. Мороз тріщав, незважаючи на велику хуртовину. Довга нескінченна вулиця провінційного типу. Подзенькуючи, рухається трамвай. Освітлені вікна крамниць, поспішають з роботи люди. От і сіра кам'яна споруда ОДПУ. Сюди мені доведеться з'явитись завтра. Але нині? І я прискішую ходу. Ось поворот, вулиця. Вона вся всуціль з рублених будиночків, які я бачила лиш на картинках. Все заметене снігом: різьблені ганки, узорчаті заставки, коники на дахах маленьких мезонінів, скляні галерейки по боках.

Ще можна розрізнити номери будинків. Ось нарешті й потрібний мені. Зараз я знайду свого земляка, і на чужій холодній землі в мене буде притулок в цю сувору зимову ніч. Заходжу в двір, стукаю. Мені одчиняє стомлена, але ще молода жінка. Називаю прізвище. Так, він жив тут, та вже скінчив заслання і поїхав додому. Відразу все пропало. Й стало по-дитячому страшно – порвалась тонка ниточка надії. Більше нікого тут у мене не було... І

ніколи я не здавалась собі такою немічною. Видно, моє обличчя відбило це. «Що з вами?» – спитала жінка, вже готова зачинити двері. Не знаю вже, чому я сказала їй правду. «Я не можу нічого запропонувати вам, окрім підлоги, та якщо у вас є постіль, привозьте, і переночуєте в нас».

Чи ж можна було сподіватись більшого? Наче камінь упав мені з плечей. А за якусь годинку подорожі на дзенькітливому трамваї я вже розв'язувала свій вузлик, на столі привітно шумів давно не бачений самовар, пили чай діти, я пригощала ярославським оселедцем і хлібом. Тільки тепер я відчула, як стомилася за ці останні дні.

Родина вляглася на ліжках, я постелила собі на підлозі і вмить міцно заснула.

Прокинулась поночі. Чийсь голос наполегливо повторював у мене над вухом: «Вас викликає Таймир».

Я сіла на підлозі. Голова трохи паморочилась. Крізь замерзлі вікна пробивалося місячне світло. Зовсім близько біля моєї постелі на підлозі стояв маленький дитячий детекторний приймач, і тонким дзвінким голосом домагався зв'язку Таймир. Мороз пробіг у мене по шкірі... Боже мій, як це далеко!

Життя починалося знову*.

*Тут спогади перериваються на п'ять років – три роки заслання, рік волі і рік тюрми – все в Архангельську.

В ДОРОГУ

АРХАНГЕЛЬСК-ВОЛОГДА

*Wer, wenn nicht du,
Und wann, wenn nicht jetzt.*

*Хто, якщо не ти,
І коли, якщо не тепер.*

*Динь-бом, динь-бом,
Слышен звон кандальный,
Динь-бом, динь-бом,
Путь сибирский, дальний...*

ВОЛОГДА

Восени 1937 року ми рушили в дорогу. Засурмив криголам «Москва», рушив у останній для мене рейс через Двіну, нас повантажили, і знов застукотіли колеса, везучи мене далі, ніж уявлялось будь-коли у найнеймовірніших мріях, і... надовше, ніж мені здавалось.

Нас було п'ятеро. Два брати Филиповичі: один з них – представник у якомусь торгпредстві, а в минулому міністр одного з урядів України, здається, Центральної Ради, другий – звичайний економіст-плановик. Затим Олійник – цілком невідомий мені чоловік, і його дружина Яковлева, котру я вперше в житті стріла в дорозі в «чорному вороні» і від неї довідалась, що всі ми і ще двоє, Степаненко і Світличний, становимо контрреволюційну організацію й судимосся по спільній справі. Справи ані вона, ні хтось з нас, зрозуміло, не знав, та й не міг знати, тому що її не було. Зустріч була весела, всім нам дуже остогидла в'язниця, і шлях до Вологди в шагальному, нормальному вагоні минув приємно. Ми шили чоловікам кисети, на що була пожертвована, як виявилось згодом, вельми легковажно, моя літня спідниця. Речей було мало, оскільки я йшла в етап,

коли чоловік уже також був заарештований, і прислати було нікому, та й не такі це були часи, щоб хтось чужий, скажімо, квартирна господиня, пішов на це. Мені навіть на думку не спадало просити когось із численних архангельських знайомих. «Туземців» не хотілось бентежити, із колонії засланців більшість вже були заарештовані. Приїхали ми в Вологду. Розлучилась подружня пара, розійшлась наша «організація», щоб уже ніколи не зустрічатися.

Вологодська тюрма, очевидно пересилка, містилася в старовинному будинку, як казали, колишньому палаці Івана Грозного. Це був кам'яний двоповерховий будинок з вежами і широкими сходами-входом. Навкруги, звісно, звичайний паркан, дріт і вишки, «садочки» для прогулянок, двір, лазня, амбулаторія і будинок адміністрації. Наша камера містилася на другому поверсі. Там було три камери, дві поряд – політичні, так би мовити, і одна чисто кримінальна. Між нами й ними була велика порожня зала, куди виганяли для обшуків. В одній з веж була вбиральня, призначення другої, сусідньої з нашою камери, лишалось для нас невідомим. У камері було

тісно, але ми ще дістали якісь місця на сучільних нарах, поставлених в три ряди з проходами. Я влаштувалась під вікном, звідки страшно дуло, зате можна було дихати, а оскільки в мене була тепла вистьобана ковдра, я почувала себе прекрасно. Біля дверей стояла класична параша, а в кутку чомусь одна залізна койка, на якій «жила» старчиха Фекла. Щодня народонаселення збільшувалось. Відчинялись з гуркотом залізні двері, увальювався гурт сторопілих жінок, вони зупинялися в проході і чекали, куди ж подітися в набитій камері. Дехто посунувся, когось тіснили, лягали в проходи, а і знову утрясалось буття до наступної партії. Розрахована на тридцятьох, під кінець камера вміщувала дев'яносто чоловік.

Контингент камери був надзвичайно різноманітним. Здебільшого це були безпартійні обивательки, так звані «жінки». Всі вони були в шубках, капелюшках, дорогих хустках, в «справжніх» сукнях, але у них нічого не було, крім продуктів, адже вони не мали досвіду арештів і їхали без нічого, цілком впевнені, що відповідальні чоловіки негайно, ось-ось з'ясують непорозуміння. Вони оглядали підозріло своє «оточення» і почували себе тимчасовими, випадковими мешканцями. Неначе чекали пересадки на свою, їм належну колію. Подібне враження справляли КВЖДинки, хоча й були трохи досвідченішими. Після тріумфального повернення в Радянський Союз, зустрічей, квітів, промов їх досить несподівано спроводили сюди ж. Вони були мовчазні, замкнуті, пригнічені і, в основному, зайняті єдиною метою – встановити якийсь контакт з чоловіками, котрі сиділи в тому ж будинку, поверхом вище. Такий контакт вдалося налагодити через прогулянки. Подвір'я, де ми гуляли покамерно, було спільне, і врешті-решт чоловіки почали залишати під умовленим камінчиком записки під час своїх прогулянок, а дружини, в свою чергу, під час наших. Подвір'я зачиналося ззовні. Конвоїр лише зрідка заглядав у віконце, ми ж усі дружно допомагали жінкам, щоб листування не провалилось. Та радісного воно їм не приносило нічого, вони хмурнішали з дня на день, мовчазні, пригнічені в своїх модних вишуканих закордонних туалетах.

Особливо шкода мені було Валю Морозову, молодого інженера, здається, з Харбіна. Найстаршою

і визнаним авторитетом у камері була єврейка Клара Львівна, прізвища не згадаю. Це була жінка літ п'ятдесяти-шістдесяти, стрижена, сива, типова «нігілістка» доісторичних часів. Тюремний досвід у неї був величезний, була вона людина переконань, точно знала, за що і чому сидить, і в неї не було загальної розгубленості, властивої, в основному, всій решті мешканців камери. Вона не охала, не стогнала, влаштовувала свій тюремний побут, ставилась стримано, але не недоброзичливо до оточення, допомагала порадами, завжди діловими й корисними. Та для мене особисто її товариство пропадало через безглузду, але абсолютно нездоланну мою неприязнь до меншовиків. Мені доводилося немало і близько зустрітися на своїх стежках-доріжках з людьми найрізноманітніших переконань – з анархістами, соціал-революціонерами, монархістами, кадетами, всякими комуністичними уклоністами, з релігійними фанатиками всіляких толків – ніхто з них не викликав у мене такого почуття. Просто якась ідіосинкразія!

Багато було «богомолук», селянок. Ці тримались окремо, розташовувались зі своїми великими клунками окремим табором, діловиті, хазяйновиті, такі собі куркулі запізненого сезону. Затим було кілька «самостійних» жінок: якась співачка з радіокомітету; секретар Івановського виконкому, Еллочка, котра заспівала на вечірці самодіяльності якусь частушку, визнану згодом контрреволюційною, працівник музею, великий ентузіаст свого діла, Серафима – не пам'ятаю ні по-батькові, ні прізвища, така собі Феня, на зразок Остапа Бендера. Ця сиділа не за політику. Вона з невеликою групою розповсюджувала стрічечки з молитвою, які, виявляється, заведено у православних класти на лоб померлих в час похорону. Так от, вони друкували в якійсь друкарні тексти цих молитов, а тоді розвозили по всьому Союзу і продавали.

Якось у камеру привели дівчинку літ чотирнадцяти-п'ятнадцяти. Це була дочка подружжя ув'язнених есерів, Наташа. Соціал-демократка наша знала її з заслання. Дівчинка кріпилась, та в мене просто серце розривалось, дивлячись на неї. Взяла її на свої нари, під свою ковдру – місця тоді вже взагалі не було. Вона стала моєю, так би мовити, тюремною дочкою. Наташа, виявляється, керувала ляльковим театром і гаряче любила своє діло.

Не пам'ятаю, в якому вона була класі. Матір посадили в сусідній камері, ми скоро дали їй знати, а через деякий час вдалося передати вістку й батькові, Гельфготу, котрого привезли в «чорному вороні», коли якраз я була в дворі. Я просто з вигляду здогадалась, що це він, і крикнула йому про родину.

Життя було невеселе. Годували бридкою баландою, брудно, неохайно. Раз у смердючій рибині ми виявили гачок. Досить незначний факт в загальному пригніченому стані набув неймовірних розмірів – а що коли б тось проковтнув гачок?

Гачок, як речовий доказ, про всяк випадок приховали. У лазню не ввели. В ларьок не пускали, так що й ті, хто мав при собі гроші, не могли нічого купити й сиділи на тюремному пайку. Хліба явно не вистачало, пайку їли з великою обережністю, передбачливо поділивши на ранок, обід та вечерю, інакше було вже надто голодно. Окропу було вдосталь, навіть цукор давали. Його очевидно крали, оскільки дози були гомеопатичні. Докучали обшуки. Раптово серед ночі вривався нагляд – звичайно була присутня також жінка, але обшук робив і корпусний. Виганяли у холодний величезний коридор-залу, вишикували з речами в ряд і по черзі шарили. А в камері в цей час також відбувався найретельніший обшук уже порожнього, без речей, приміщення.

Поступово ставало все нудніше. І – гірше. Минали дні – ми не рухалися з місця. З кожним днем ставало тісніше. Вже ніде було стати, проходи були суцільно заповнені людьми. Кожне нове надходження ставало предметом озлобленої і довгої сварки: адміністрація й не думала вживати якихось заходів щодо впорядкування «житлового питання». В камері нас було вже дев'яносто. Остогидли нічні перевірки. Близько другої ночі з гуркотом одчинялися двері, й верещав пронизливий свисток корпусного і його супроводу. «Перевіряючі» були звичайно п'яні. «Повірка!» – кричали вони, наче на плац-параді. Ледве поснули жінки вставали з місць і починалась плутанина, прізвища читалися поганю, часто розпочинали наново, час, дорогий арештантський час до ранкового підйому, спливав. І довго по тому, як двері зачинялись, не могли заспокоїтись розбурхані люди. Це діялося з ночі в ніч з незрозумілих причин і спонуки. Нерви розхитувались.

Якось у камеру привели жінку з чотирирічною дитиною. Потім другу, з хлопчиком уже двох і дівчинкою років шести. Дітей жаліли, вони розважали. Але сама можливість їх перебування у нас пригнічувала. Ставало важче дихати – фізично й морально. Якось матір викликали, а через деякий час прийшли за дитиною. Ми думали, що їх направляють далі. Та згодом мати повернулась. Вона кинулась до свого місця, не побачила дитини і зрозуміла, що сталося. Кров захолола в жилах, з таким криком впала вона на землю. Дозорка відчинила двері, мовчки глянула і так само мовчки зачинила. Навіть вона, багато до чого при звичаєна, не могла дивитися довше. У камері стояла мертва тиша. Втішати? Обурюватись? Боротись? Все було однаково неможливе, зайве. Другу матір узяти разом з дітьми. Понура мовчанка тривала кілька днів, затиш життя знов стало на свої рейки, дрібні безрадісні турботи.

Раз, повертаючись з оправки, ми побачили, що в башті навпроти відчиняють двері. На світлому квадраті вікна з'явився силует чоловіка, потім двері зачинили, а ми ввійшли до своєї камери. Це була сенсація. Досі башта лишалась, як ми думали, порожньою, незаселеною. Ми постукали. Але дозорка тут же одчинила віконце й насварилася. Ми стали обережнішими. Тепер з'явився якийсь спільний інтерес. Чекали вечірньої оправки, та не вдалося ні про що дізнатись, крім того, що в башті сидять, очевидно, двоє. Впродовж кількох днів нам вдалося перестукатись, і ми дістали моторошну відповідь: в камері сиділи смертники. Для пересильної в'язниці це було досить дивно, та хіба мало дивовижного творилося в ті дивовижні літа? Ми негайно почали з великим ризиком під час оправки кидати у їхнє вічко цигарки. На щастя, в Володді вічка не були закріплені. Ночами ми перестали спати. Безглузді перевірки з п'яним свистом тривали, а потім ми, завмерши, прислухались до кожного шурхоту біля дверей башти, а в вухах усе ще звучав нелюдський крик матері, що втратила свою дитину.

Неможливо було жити. Треба було шукати якогось виходу. Вечорами ми, «актив», обмірковували становище. Само собою напрошувалось, що слід ввести якийсь порядок, але як? Ми бродили в минулому і, природно, виникла ідея старостату. Її підтримала Клара Львівна, стара полікаторжанка, знайома з

побутом дореволюційної в'язниці, її ж з азартом пропагувала я, ґрунтуючись на, так би мовити, літературних джерелах багатой ярославської бібліотеки; за неї була музейна Серафима, виконкомівська Еллочка та інші. Здавалось, все йшло добре. Камера була розпропагована, «проти» не існувало. Лишилось тільки... і тут узяла слово якась нещасна активістка. «Добре, ви проповідуете старостат, ви нам розповідаєте, як це було, як має бути, ми впевнені, що наше становище при встановленні старостату поліпшиться. Але скажіть, хто погодиться бути вибраним старостою? До чого ж тоді ці слова і пуста красномовність? Ну, от ви – звернулась вона до мене, дивлячись прямо в очі, – ви погодитесь, щоб ми вас вибрали?»

Камера завмерла. Ох і не хотілося мені бути старостою! Я неймовірно боялась, що не зумію справитись з тим, за що агітувала. Адже мій багаторічний тюремний досвід зводився лиш до того, щоб сидіти та час од часу шалено протестувати й організовувати протести. Діяльність бунтівнича – одно, а от тут як бути? Еллочка іронічно, як мені здавалось, поглядала на мене. Не по-дитячому великі очі дочки також були спрямовані на мене. Очікувально мовчали «співчуваючі», з інтересом стежили «куркулі» і невелика група кримінальних. Та будь що буде! І я спокійно відповіла: «Хто може відмовитись, коли його виберуть?»

– Так от, ставимо вашу кандидатуру. Хто – за?

І камера піднесла руки. Так я одногослоно стала старостою. Радости було мало.

Першої ж ночі ми умовились під час перевірки не вставати, а дати вести діло мені. Щойно відчинилися двері, і корпусний приготувався дати звичайний свисток, я звернулась до нього з рапортом про стан камери і передала заяву начальникові в'язниці з проханням викликати мене, старосту камери, для переговорів з ряду питань, які нас цікавлять.

– Ти хто така, що за староста? – закричав корпусний.

– Прошу вас не будити людей, перевірте, адже все в порядку, – тихо й якомога спокійніше сказала я.

Це було нове й несподіване, він швидко промурмотів наш список, взяв мою заяву й зачинив двері. Звичайно ж, ніхто в камері не спав. Почали

міркувати, чим скінчиться наш замір. Підстав для особливого оптимізму не було. Але й жити так далі було неможливо. Вранці після оправки, видачі хліба, цукру й окропу двері знов одчинились і мене викликали. до начальника. Прихопивши з собою ретельно захований від обшуків риболовний гачок, знайдений у баланді, я рушила в дорогу під поглядами співкамерниць. Через невеликий двір, в інший будинок, і от я в кабінеті начальника. Розмова була з мого погляду нецікава. Напружені нерви чекали якогось вибуху, розрядки, а було ділове, тверезе буденне обговорення, видача ложок тощо. Самочинне встановлення інституту старостату не виклиало в начальника жодних заперечень, оскільки це було значно практичніше, ніж переговори чи тертя з усією масою жінок. На гачок він глянув, мовчки похитав головою і взяв його собі. На тому й скінчилося. Нас повели в лазню, і це виклиало величезний фурор у камері. Хворих почали брати в амбулаторію замість побіжних обходів у камері. В ларьок викликали невеликими групами, щоразу в супроводі і, так би мовити, на відповідальність старости. Крім старости, ми призначили роздавачок хліба та цукру. Тут, незважаючи на деякі заперечення, пройшли мої кандидатури закінчених злодійок – і чесніших роздавачок ми не бачили, з такою ретельністю вимірювали вони кособокі пайки, нерівні шматки, так точно дотежували чергу за улюбленими цілушками. Мізерні самі по собі досягнення якось невідповідно підняли загальний настрій.

Та день закінчувався, засновували кутки сірі сутінки, підступала моторошна ніч. Мені хотілося не дати впасти піднесенню, хоча б чимось відволікти людей від невеселих дум, що обсідали їх. Так я стала тюремною Шехеразадою. Щоночі, як тільки в камері наставав спокій, я розпочинала чергову казку, повість, роман. Все, що зберегла пам'ять з далекого дитинства, що запам'яталося з невичерпних скарбниць Андерсена, Грімів, українських і російських народних казок, уривків «Тисячі і однієї ночі» – все це, сплетене надлюдським зусиллям волі, пропонувала я увазі втомлених, змучених, озлоблених людей. І – дивно – камера слухала, затамувавши подих. Коли пам'ять зраджувала мене, я імпровізувала, казка розмірено звучала в брудній, вщерть набитій людьми камері, і



Після п'яти лагерних років. 1941 рік.

людей огортало коротке забуття. Думка покидала дійсність, переносилась у найфантастичніші краї, і поступово люди засинали. І щовечора камера владно вимагала: «Староста, казку!» Зрідка хтось замінював мене повістю, романом. Та це не рятувало мене від «належної» казки. Вночі мовчки, тихо з'являвся корпусний, вів зі мною повірку, а люди спали. Вдень я ходила з черговою партією в ларьок, лікарню. Домагалась ложок, яких вічно бракувало, — люди чекали, поки наїється сусіда, або ж, обпікаючись, пили через край бляшаної миски гарячу баланду, надзвичайно нагадуючи якихось дуже голодних і дуже жадних тварин.

Якось нашому «активу» спало на думку зробити виставу. Безглузда на перший погляд ідея оволоділа нами, і я взялася за режисуру. Окрім звичайних труднощів, ми мали якось захистити себе від очей дозорки, а вічко, як заведено, відкривало поглядові всю камеру. Лишалися вільними від контролю лиш куток з парашею та койка старчихи Теклі. Потягу до самодіяльності в неї не видно було, але за пайку хліба ми найняли на один вечір «театр». Текля вляглася в проході. Готувались до вистави ми старанно. Крадькома, пошепки репетирували в моєму куті на нарах, згадували спочатку зміст. Шукали необхідний реквізит. Труднувато виходило з чоловічими ролями. Тут виручала Еллочка, безвідмовно погоджуючись грати хоч кого. Не пам'ятаю, що поставили ми на нашу прем'єру, але знаю, що години на півтори було забуто всі злигодні. Це дуже підбадьорило нас, і ми вирішили продовжувати. Наступною виставою була модна тоді «Чужа дитина». Ми знахабніли. Койка Теклі вже перестала задовільняти нас своїми розмірами, і ми вирішили влаштувати сцену на бокових нарах, зосередивши публіку на решті — двох рядах. Все йшло, як по маслу. Було знайдено підходящу спокусливу примадонну, з «чоловіками» також усе йшло на лад.

Цілий тиждень провадилися репетиції, всі з нетерпінням чекали вистави, і раптом, якраз напередодні, примадонна завередала: ні, вона не гратиме, якщо її поза чергою не поведуть у ларьок. Це вже було видиме шкурництво і найнижча спекуляція високими почуттями. Нещодавно здобуте право на ларьок надзвичайно всіма цінувалося, я пильнувала чергу, а тут переді мною стояла дилема: порушити справедливість чи зірвати виставу, виношене улюблене дитя, що несло таку незрозумілу, та безумовну радість стражденим людям. Так!.. Вихід трапився несподівано, якось сам собою знайшовся. Роль примадонни взяла я. І от, вдягнувшись у закордонний харбінський туалет, лаковані черевички і чорнобурку відповідальної дружини, старанно загримована Еллочкою, я вийшла на «сцену». Вистава відбувалася живо, викликаючи захват аудиторії.

Як раптом загримів замок, і ледве ми встигли зіскочити з нар, як пролунало: «Виходь на обшук!» Боже, як недоречно! Я поспішила схвати огризок графіту, єдину камерну голку й безцінний «ножик» — заточений шматок заліза, все це входило в мої

обов'язки старости. А люди тим часом виходили в коридор, виносили речі і шикувалися в ряди. Коли я останньою підійшла до дверей, корпусний глянув мені в лице й поспитав: «А староста де?» Потім якось гмикнув і пропустив мене. Обшук пройшов без інцидентів, якщо не зважати на певний подив, викликаний брюками на Еллочці й погано стертими слідами «вусів». Ми переглядалися й ледве стримували сміх. Затим – «Розходься!» – і ми вернулися в камеру. Загримів замок, розпочався обшук у сусідній камері.

«Вистава триває!» – оголосила я і полізла на нари. Публіка зайняла свої місця, й почалась друга дія. Ледве артисти увійшли в свої ролі, як знов заскреготів ключ і причинились двері. «Старосто, виходь», – догралася таки. Я швиденько скочила в прохід і, як була, в туалеті примадонни, вийшла в коридор. Мене проводжали співчутливі погляди. Біля дверей стояли три наглядачі: наш корпусний і ще якихось двоє. «Дивись-но на мою старосту! Хоч заміж оддавай!» – казав корпусний знайомим. Затим передав мені вісім ложок, що ми їх давно домогались, і з видимим жалем зачинив за мною двері. А камера чекала, затамувавши подих. Благополучна розв'язка підняла настрій. Ми закінчили виставу і спокійно заснули. Згодом дозорка запитувала: «А коли театр буде?» – і, як глядач, не одривалась од вічка. Ми несли культуру «в широкі маси» по той бік добра і зла.

Інцидент зі смертниками також розв'язався щасливо. Уявні смертники виявились наглядачами, що проштрафились і були спроваджені на гауптвахту в порожню одиночну вежу. Вони з нудьги й удались до жарту, який коштував нам немало нервів і цигарок.

Ми вживалися в побут в'язниці. Встановився певний режим, порядок. Але мізерне харчування вкупі з відсутністю повітря давалося взнаки – прогулянки на 10-15 хвилин явно не вистачало. Якось, ведучи партію в ларьок, я на сходах зімліла. Щоб не зірвати похід, мене підхопили під руки і так тягнули кілька метрів, а вже потім однесли в амбулаторію.

Начальству, очевидно, сподобався порядок, і воно почало вимагати в сусідньої камери «призначення» старости.

У кримінальних почуття протесту, в зв'язку з відсутністю ласні, виявилось дещо своєрідно, але досить

яскраво. Раз ми почули якийсь незвичайний гомін, а тоді наша розвідка через вічко встановила таке: сусідня камера назбирала в слоїчок вошей і під час обходу висипала їх на особливо немилого наглядача.

Закінчувався третій місяць нашого перебування в пересилці. Непритомніла я дедалі частіше. Я почувалася так погано, що попросила зняти з мене старостат. Камера не перечила, лиш просила допомагати вибраній на моє місце. Та допомагати довелось недовго. Нас узяли на етап.

Майже звичайний столипінський вагон. Він видавався таким комфортабельним, повним повітря і чистим. Ми замітали і в чоловічому, сусідньому з нами відділенні, сусіди бережно дотримувались чистоти. Їхали порівняно недовго.

Свердловська в'язниця була нова, з величезними камерами, високою стелею. І все ж вона також була переповнена. Мені довелось влаштуватися на підлозі в коридорі, де вже лежало й сиділо багато жінок. Моїми сусідками виявились дві актриси свердловського театру і Авербах, дружина Ягоди, котра їхала на дорозслідування чи перерозслідування. Вона була сестра Авербаха, досить добре знала літературні справи, і ми приємно провели частину ночі, цілком відсторонившись від становища і дійсності.

Зустрілася мені ще маленька циганочка. Була заарештована вся її родина: танцівниця-мати, батько – мандрівний актор, і, здається, ще брат. Було їй літ сімнадцять. Чорні очі, тендітна постать і кучеряве волосся. Вона тужила, і я переконувала її, що вона неодмінно зустрінеться з матір'ю. «Моя мама така гарна, вона так танцює і співає. А на руці в неї широкий срібний браслет. Зустрінетесь, скажи, що я жива». Потім ринув людський потік, і циганка зникла. Вийшли ми, здається, другого дня, великою й приємною компанією. Але на якійсь станції у них була пересадка, ми ж поїхали на Іркутськ. Так, це вже був Сибір, той самий Сибір, яким у юності мене лякала мама, коли я надто захоплювалась своєю діяльністю в гуртках. Бідна мама! Наскільки далі неждано-негадано попала її безталанна дочка, і то за цілком, цілком інших часів.

*Динь-бом, динь-бом, слышен звон кандальный,
динь-бом, динь-бом, путь сибирский дальний...*

Десять за шістьдесят кілометрів знаменитий Александровський централ. І от...

ІРКУТСК

Нас, тринадцять душ, вивели з вагону. Вперше до конвоїра приєдналась вівчарка. Нас повели між кучугурами вздовж залізниці. Чи то зима була снігова, чи так уже в них заведено, але сніг лежав на зріст людини, а то й вище. Йшли швидко, поспішали. Собака слідом. І раптом удалині свиснув паровоз, рейки затремтіли, чітко застукотіли колеса, прямо на нас ішов поїзд. Ми були в сніговому тунелі. Конвоїр з рушницею наперевіс, собачка. А поїзд ішов усе ближче, ближче. Ми вже чітко його бачили. Невже кінець? Мить – і конвоїр рвонув убік. За ним кинувся собака. Ми лишились самі у якомусь заціпенінні. Але вибирати вже не було з чого. Й ми також почали дертися на кучугури. Сніг був свіжий, м'який, піддатливий, і це врятувало нас. Ледве втиснулись ми в його пухку масу, як загуркотіли колеса, і поїзд промчав майже впритул коло нас. Ох! Як повно дихнули груди. Хай невідомість попереду, та тільки не це, тільки не такий безглуздий кінець. Трохи сконфужений конвоїр підійшов до нас, песик зайняв своє місце, і ми знов, та вже без жодної урочистости, якось пере-домашньому рушили в дорогу.

Дерев'яне містечко, величезний міст над замерзлою річкою і величезний плац, зайнятий тюрмою. Такого великого двору я ніде не бачила. Через нього великий триповерховий будинок тюрми здавався приземкуватим і майже маленьким, хоч камери були величезні, і їх було сила-силенна. Та знов вона, тюрма, була стара, і це не віщувало нічого доброго. Нас повели довгим сирим і темним коридором. Біля деяких зачинених дверей обличчям до стіни, спиною до нас, стояли чоловіки. На нас покрикували, нас гнали, та все ж ми бачили, що це зарештовані. В'язниця знов була переповнена. Рік був тридцять сьомий, врожайний.

Після необхідних формальностей і обшуку нас послали у лазню. До нас приєднали ще звідкись кілька жінок, геть переляканих, по дорозі вони розказали нам, що кілька днів тому в лазні згвалтували двох ув'язнених. Лазня виявилась надзвичайно пога-

ною, приземкуватою, брудною, майже неосвітленою. Гвалтувати нас ніхто не збирався, та й тримались ми отарою, не розходились. Єдине, що нас здивувало, це виключно чоловіча обслуга. Навіть заведене «помазання» незручновимовлюваних місць квачем з дезинфекцією робив біля дверей якийсь здоровило. Пізніше ми чули від чоловіків, також з іркутського етапу, що цю ж процедуру у них проробляли... жінки. Так і лишився нерозгаданим цей таємничий звичай іркутян.

Взагалі, звичайно, тюрма була серйозна і своєрідна. Наприклад, у ній була виняткова, ніде небачена убиральня. У величезній кімнаті на третьому (та й інших, певне) поверсі стояв дерев'яний ешафот-поміст східців на чотири-п'ять, а під ним величезні бочки. Ці бочки виносили на плечах по двоє чоловіків. Неймовірний тягар, сморід, безліч досить крутих східців, усе це викликало безмежну жалість до «носителів». Майже в кожній з нас десь от так, на етапі, був чоловік, батько, брати чи сини... Мороз пробирав від такої похмурої процесії. А люди були вже виснажені, бліді, знесилені.

Наша камера виявилася наріжною. Вона була менша за інші і, коли ми прийшли, місць на нарах уже не було. Мені вдалося розташуватись у проході так, що хоча б сісти я ще могла. Гірше було тим, хто попав аж під нари. Там було так низько, що про сидіння й не йшлося, а вивозати доводилось задки. Згодом мені випало так жити в тюрмі і ще деінде, і досі не можу позбутися бридкого, майже фізичного відчуття неможливости випростатись на весь зріст чи хоча б сісти. Під нари загнали «куркульок», а за ними добровільно поповзли кримінальні. Моєю сусідкою виявилась молода битовичка, весела реготуха, і з нею ми швидко порозумілися. За нею «жила» богомолка: сита, з продуктами і дивовижно скупа.

Пайків нам у Іркутську явно не вистачало. Хоча хліба лишалося тих же сімсот грамів, але черпаки баланди майже без усякого «содержання» наповнювалися все менше. Линуть рідких помийв на денце

бляшаної миски – і їх ледве видно. З цим ще так-сяк мирилися. Але що справді було жакливим, це раціон води. Видавали на цілий день одну кварту, тобто чверть літра. На пиття, вмивання, прання. З усього це було, здається, найтяжче витримати для жінок.

Деколи нас водили на прогулянку. Тривала вона хвилин десять, п'ятнадцять. Багато часу збігало, доки пройдеш нескінченний коридор і безліч крутих, брудних кам'яних сходів. Справа від дверей на нижньому поверсі містилися карцери. У котроїсь з жінок там сидів чоловік. Гуляли по стежці двору, а з протилежного боку назустріч нам гуляла інша партія. Відчувалось неймовірне переповнення тюрми, через що навіть такі короткі прогулянки перепали лише зрідка. Просто не встигали справлятися з напливом ув'язнених, котрі прибували і прибували.

Стояла осінь. У камері було неймовірно гаряче, як і в вологодській тюрмі, хоч, розуміється, не палили. Зіпнувшись на нари, з вікна можна було побачити ворота ззовні і чергу людей з передачами. Декотрим невгамовним місцевим мешканкам камери вдавалося перегукнутися зі своїми, передавати понад щитами якісь сигнали. В камеру не зазирали, нагляд обмежувався найнеобхіднішим, нашим же внутрішнім камерним життям не цікавились. Перевищання не починалось.

Під час прогулянки ми звернули увагу на вікна. Вони несли на собі «сліди епох». Досить високі в первісній редакції (не пам'ятаю, за кого з царів був збудований іркутський централ), вікна були невдовзі майже до середини замуrowані в період посиленої реакції. Згодом було встановлено щити, які в нашу пору вже до самого верху затуляли рештки віконного простору. Лише щілина вгорі пропускала вузьку смужку денного світла в приміщення. З цих історичних нашарувань весело й уїдливо кепкували ув'язнені. Каміння закарбувало в собі дедалі більшу суворість режиму.

Ну, а життя йшло далі. Скільки сьогодні дадуть їжі? Чи поведуть зайвий раз до вбиральні? (Це зрідка бувало, від «доброти» нагляду). Коли буде прогулянка?

Народ був дуже строкатий. Тут я зустрілась і познайомилась з дитячим лікарем кремлівської

лікарні, доктором Гуревич, харків'янкою чи кримчанкою, з котрою ми згодом часто стрічались упродовж багатьох літ. Софа Паухель, німкеня з Кенігсберга, політемігрантка. Її чоловік був редактором якоїсь газети на Уралі, також комуніст. Вона кидалась в очі яскравою незвичайною красою і чорною з сивиною буйною стриженою шевелюрою. Сидячи по-турецьки на підлозі, ми знайомилися одна з одною. Паухель походила, так би мовити, з заможною сім'єю і вийшла заміж за комуніста, порвавши з ріднею, що не приймала її світогляду. Вони обоє емігрували в Радянський Союз, були дуже сердечно прийняті, і чоловіка направили на партійну роботу на Урал, де й застала їх негода. Гуревич була вдова, безпартійна. Але вся її молодість була осяяна підпільною роботою, і скільки світлих спогадів про збори, маївки, прокламації поставало в її пам'яті в нерадісні іркутські вечори! У Кремлі вона працювала лікарем, природно, була добрим фахівцем, дуже захоплювалась педіатрією і була по шию в роботі.

На верхніх нарах під вікном «жила» молода, дуже гарна синьоока жінка. Була вона винятково мовчазна, зосереджена і зовсім не спала ночами. Коли тільки я просиналась, завжди бачила, як вона сидить, обнявши коліна руками і втупивши величезні променисті очі кудись в невидиму далину, похитується, немов від якогось великого болю. З часом я стороною взнала, що це дружина начальника ДПУ чи то з самого Іркутська, чи ще звідкись, з великого центру Сибіру, що чоловік її заарештований, робив у тюрмі спробу самогубства, перетнув собі бритвою горло, але не вмер, а лежить тут же, в тюрмній лікарні. Вона дістала від нього листа чи то перед, чи після спроби самогубства. Вдома у неї лишився єдиний трирічний син. Згодом, через багато тижнів, такої от безсонної ночі ми трохи розговорились, і вона розказала про свій арешт і про те, як навіть ті, хто арештовував, не могли спокійно дивитися на її прощання з не по літах розвиненою дитиною, котра нічого не знала. Родина була рідкісно дружною, жили одне одним.

Була ще в камері японка. Вона не говорила жодного слова російською і взагалі не спілкувалась з нами. Ми лише знали, що вона під слідством, бо

ночами її викликали на допити. Одного разу вона повернулася, як звичайно, вранці і впала. Її підняли, поклали на нари. Всі ноги в неї від колін були в крові, а на панчохах встигла утворитися тверда кора. Як уміли, привели її трохи в порядок, віддаючи останню питну воду з проклятої кварти, виданої на цілу добу. Казали, що її звинувачують у шпигунстві. Невдовзі вона пішла і вже не повернулася до камери. Була вона молода, тоненька така, з чужим, не по-нашому незворушним лицем.

Моя сусідка, кримінальна, була весела, бойова дівка. Якось надвечір, коли давали окріп, вона влаштувала «файв о'clock». «Пийте, дівки, чай свіжої заварки». Ми всі охоче простягнули кварти, адже чай був рідкістю і великою насолодою, нам давали якусь смажену фруктову заварку, навіть приблизно нічим, окрім кольору, вона не нагадувала чаю. Сусідка кримінальної, котра пригостила камеру, відзначалась, як я вже згадувала, надзвичайною жадністю, вона двічі підсовувала свою квартиру, викликала протест оточення, але господиня великодушно дала їй другу порцію. Можна уявити мій захват, коли битовичка, давлячись сміхом, гаряче вишіптувала вночі мені на вухо таємницю походження чаю: вона просто витягнула його з клунка сусідки, котра цього й не підозрювала. Крім задоволення, я не відчула нічого. Так починалася поступова зміна основ етичного інтелігентського світогляду.

Тим часом смішного ставало дедалі менше й менше. Якщо в Вологді ми були вже старожилами і мали вирішальний голос у створенні внутрішнього, од нас залежного режиму, то тут ми виявились новачками, попали вже втомленими, і щодень ця утома зростала. Моє ж особисте життя під нарами, «в підпіллі», пригнічувало. Тривала й цілковита відсутність повітря, хоч якого додаткового харчу до тюремної, неважкої і кількісно недостатньої їжі, – все це починало діяти сильніше й сильніше. Народ хворів.

Медична допомога була організована в Іркутську в ту пору надзвичайно своєрідно: при самій тюрмі існувала, як казали, непогана лікарня, чи не щодень лікарі робили обхід коридорами поверхів. Та потрапити вийти з камери до цих лікарів можна було лиш, так би мовити, через руки наглядачок. Двері в камері, на

відміну від звичайних, мали ще зовнішній ланцюг, найчастіше він не знімався. Коли лікарі з'являлись десь у невидимому просторі, дозорочка прочиняла двері, як за колишніх часів робилось у «пристойних» буржуазних домах, на ланцюг, і кричала в камеру: «Которые без сознания – выходи!» Що власне розумілося під «без сознания», точно встановити не вдавалося, знали лиш, що люди, котрі ще трималися на ногах, на її думку, до цієї категорії не належали, до лікаря взагалі не випускались. Я почувалася дедалі гірше й гірше. Вже кілька місяців, як почалася й не зупинялась кровотеча, я цілковито знесиліла і, йдучи до убірального довгим, о, яким довгим, мені здавалося тоді, нескінченно довгим коридором, не раз умлівала. Мене лишали полежати на брудному кам'яному долу, доки я приходила до пам'яті і йшла з чиеюсь допомогою далі. Часом я непритомніла двічі: йдучи туди й назад. Мої нові приятельки – доктор Гуревич і Паухель – почали наполягати, щоб мене випустили під час обходу лікарів. Та сили пробитися до дверей у мене вже також не було. А за відсутності білизни й води моє становище неможливо було витримувати. Часто товаришки відривали від себе частину цієї нещасної порції води, віддавали мені, щоб я могла хоч трохи помитись. Про лазню, звичайно, не було й мови, ми з сумом згадували вологодську. Нарешті одного дня спроба підштовхнути мене до прочинених дверей усе ж завершилась успіхом. Чи пощастило, чи наглядачка трапилась добріша, чи мої щоденні вмівання переконали, що я вже підходжу до групи «которые без сознания», але, тримаючись за стіну, я підійшла до столика, за яким сиділа молода жінка-лікар і стояла сестра. Лікар досить побіжно подивилась і щось сказала сестрі. Я не встигла ні почути, ні зрозуміти й не могла нічого путнього сказати в камері. Однак за кілька годин мене взяли одразу ж у лікарню. Мені було так кепсько, що дійти туди було дуже трудно, при тому коштувало величезних зусиль. Мене одвели в ванну на першому поверсі. Неможливо описати блаженне відчуття дотику води, маси води, в яку просто не вірило змучене тіло. Шкода було одриватись. Сяк-так витершись і одягнувши чисту казенну сорочку, я ось так, майже гола, боса мала пройти на протилежний бік коридору (неопалюваного) до своєї палати, моя одежа

вже була, звичайно, прибрана, а халатів чи тапочок там не давали.

Палата була довга й вузька, в ній стояло п'ять чи шість ліжок. Моє виявилось під стіною в куті. Поряд було вікно, хоч і заґратоване, але без намордника, так що було видно якийсь закритий внутрішній дворик. В палаті лежали ще якісь жінки, не з нашої камери, тяжко хворі фінки, котрі розмовляли між собою лише по-фінському. Моя сусідка трохи говорила й російською. Другого дня мене оглянув хірург. Він сказав, що необхідна операція, але оскільки я вже втратила багату крові, то без переливання результат уявляється, ну, як сказати, він пом'явся, не цілком певним. Я пояснила, що за мною на особовому рахунку з Архангельська йде близько тисячі карбованців. Ні, так не піде, ув'язненим за гроші переливання не робиться. Тоді я сказала, що в камері товариші пропонували мені, на випадок потреби, свою кров, якщо підійде група. Справді, Паухель і Гуревич говорили напередодні про це. Ні, це також заборонено. Він явно з співчуттям дивився на мене й чекав відповіді. Перспектива знов повернутись під брудні нари переповненої чужими людьми камери і там, під цими дошками, де неможливо розігнутись, знайти свій кінець – ну, та що ж це таке? Ні, нізащо! «Ріжте, докторе, спробуємо без переливання. Вмерти під ножом куди легше, це хоч за правилами науки!» Він усміхнувся. «Добре, я підготую вас трошки і спробуємо». Я лежала на чистій постелі. До мене приходили нехай мовчазні, а все ж людяні сестри. Мене годували. Я побачила молоко, масло. Хоч скільки там його було, та смак видавався чудовим. Ходити я не могла, але ж могла зрідка сісти в постелі, сісти «на весь зріст», не згинаючи шиї, щоб не вдаритись об нари.

Так я лежала, дивилась на сніжинки за вікном і думала свою невеселу думу. На цей раз мені так безтямно хотілося вижити, вижити і ще раз зустрітись з чоловіком. А жити? Жити ж також хотілось. Тільки колишньої впевненості ставало менше. Я відчувала, що вижити не так просто і що «виживати» доведеться довго і трудно. Це знов був початок страдницького шляху, очевидно, не менш складного, хоч і цілком інакшого за формою, ніж нещодавно пережиті роки в одиночці. Там я жила, так би мовити, «за

літературними джерелами», я швидко віднайшла повну душевну рівновагу, створила собі режим і лише вичікувала, коли мине час. Я розуміла себе, своє становище, враховувала загрозу, передусім, скажімо, божевілля, затим туберкульозу, інвалідності від ревматизму – от і все. А тут являлися якісь метерлінківські несподівані дивовижні привиди невідомих, незрозумілих, цілком чужих небезпек, про що я ніколи не читала в жодних виданнях політкаторжан і не чула ні від друзів, ні від ворогів. Табір, далекий, страшний, невідомий, з якимись чужими і страшними людьми. Але ж з людьми все-таки? І звичайно ночами у чеканні операції з невідомим кінцем я думала і передумувала, зважувала, намагалася думати собі своє майбутнє і шанси на «витримку». Поступово душевна рівновага якось сама собою встановилась. Я почала пробувати ходити, тримаючись за ліжко, підходила до важких хворих, чимось намагалась допомогти їм.

День операції було призначено. Настав ранок. Примчала сестра, швиденько сунула термометри й побігла далі. Звичайно операції робили близько десятої ранку. Минула десята. За мною не приходили. От уже й час обіду. В палаті ніхто не з'являвся. Нарешті із запізненням санітарка принесла обід. Лиш під вечір з'явилась сестра, схвильована, у поганому настрої. Я несміливо спитала, як же з операцією. «Операції не буде», – коротко відказала вона і швидко вийшла. Я не встигла навіть спробувати дізнатись про причину відміни. Та й у в'язниці дуже трудно щось приховати. Через кілька днів хворі довідались про сенсаційну новину: вночі, напередодні операції, хірурга було заарештовано. Як бідному женитися, то й ніч мала. Тепер, очевидно, вмирати. Не хотілось. Не взагалі, а саме тут, на тюремній, лікарняній койці, знесиленою, нікчемною якоюсь. А в камері все-таки про мене думали, тривожились, намагались довідуватись про мене. Чекала мене й дружина самогубця, котрий лежав у лікарні, я мала принести їй звістку про його почування, що я згодом і виконала. Він лишився живим.

Кошача жіноча натура звяла своє. Я трохи підхарчувалась, мене взялася лікувати якась, очевидно, дуже досвідчена жінка-лікар і, мені на радість,

без усякої операції поставила таки мене за місяць на ноги. Я повернулась до камери, де мені поступилися місцем на нарах, і знов пішли безсонні ночі. Дружина того нещасного і я, ми, як сторожі, до світання сиділи, не склепивши безсонних очей. Ні Паухель, ні Гуревич уже не було, вони пішли в етап. На щастя, незабаром дійшла черга й до мене.

Це був якийсь спецетап. Нас було трохи більше десятка. Ми попали в просторий телятник, розташувались з відносним комфортом і почали знайомитися одне з одним. Всі інші мої супутниці якось загубились, вислизнули з пам'яті, запам'яталась лише Елла, доцент якогось прибалтійського університету. Вона викладала свій фольклор, і, пам'ятаю, розповідала мені довгу прекрасну латиську чи литовську казку про срібного коня. З нею було цікаво розмовляти, і я передчувала задоволення од спільних мандрів. На жаль, незабаром я помітила у своїй співрозмовниці деякі дивацтва, а потім точно встановила, що вона

була душевнохворою. Так ми й їхали з божевільною доценткою. Зрештою, це мало заважало нам, ми просто взяли до відома це чергове відкриття.

Ми їхали Сибіром. Конвоїри були досить добродушні хлопці, ми навіть знали, де проїжджаємо, і під Новий рік ми склалися рештками грошей, і солдат купив нам на станції хліба і ще якихось благ. Грошей було усього карбованців три, але свято було забезпечене. З віниччя і вовни з шарфа ми зробили мініатюрну ялинку, і досить урочисто і приємно провели вечір. На жаль, віконечко було малюсінке і замерзло, так що в дорозі, особливо біля Байкалу, ми так нічого й не побачили, якщо не зважати на незлічені тунелі.

Так чи інак, а ми все ж під'їжджаємо вже до Владивостока. Ми були вже на краю світу. Ще день, ще якась станція з захливою іржавою, як кров, водою, і сонячного ранку ми зупинилися на дерев'яному полустанку, взяли речі та й вийшли з вагона.

ВЛАДИВОСТОК

Яскраве світло засліплювало очі, звиклі до темноти, незвичайний пейзаж радував, було тепло, сніг танув, бігла якась річечка.

– Стройся!

Вишикувались. Конвоїри, як годиться, обабіч.

– Трогай!

Ступивши кілька кроків, я відчула, як зрушилось усе в очах, а потім, розплющивши їх знов, побачила, що наді мною клопочуться товаришки, і стоять конвоїри. Даремне, спроби повернутися в стрій не привели ні до чого. Ні я, ні друга така ж нещасна персона не могли, виявляється, ходити. Принаймні нормально, як ходять арештанти в етапі. Товаришки розібрали наші речі, нам лишили одного вельми зрадлівого з цієї обставини конвоїра, і етап рушив у дорогу. А ми сиділи на якійсь колоді, конвоїр курив цигарку і чекав, доки ми цілком прийдемо до пам'яті. Сонечко пригрівало, було чогось дуже приємно і весело.

Відпочивши, ми пішли. Довга то була дорога. Йшли ми без кінця. Якийсь міст, будиночки, шлях під сопками, знов пустирі. В одному місці біля паркану лежала здохла коняка. От вона лежить, а я все ж їду, промайнуло в голові. Не раз пізніше в житті мені згадувалась та бідна коняка... Ми відпочивали, вставали, знов ішли, і знову спочивали. Конвоїр трапився терплячий, він охоче всідався, крутив цигарку і навіть розповідав щось про себе. І знову йшли, не було кінця тій дорозі.

Лиш надвечір, вибившись зовсім із сили, ми побачили паркан табору. Наші давним-давно прийшли, вже повечеряли, нагодували нас залишеною їжею, яка видалась нам на диво смачною, майже як на волі, й ми вляглися спати у столярні. В зону нас перевели пізніше. Мені довелось спати на верстаку. Вночі прийшло маленьке цуценя, і я радо поклала його поряд з собою. Цуценя задрімало, і я, цілком задоволена життям, заснула до ранку.



Ольга Зведринь до арешту.

День минув ще в столярні. Робітники, ув'язнені, чим могли, допомагали нам, годували, напували чаєм. Ми в свою чергу наспіх латали їм сорочки, рукавиці, кувачки. Цуценя крутилось під ногами, палилась залізна грубка, і був давно не бачений затишок. Фельдшер дав мені якихось крапель, і мені небавом стало значно краще. Конвою ми навіть не бачили, а оскільки столярня все ж була в зоні, її не зачиняли, як ненависні камери й вагони.

Другого дня нас усе ж повели в нашу зону, оскільки всьому в житті настає край. І привид, навіть привид волі, надовго покинув нас. Навантажені речами, ми йшли крізь чоловічу зону, повз шереги бараків, розташованих на узгір'ї, вниз, де стояв барак старих і ослаблених. Другий, для жінок, придатних для праці, містився біля воріт у чоловічу зону. Там нам довелося бути пізніше через інші обставини. А тепер ми увійшли в свою зону, на краю загальної дротяної загорожі і паркану. Між ними також була загорожа, але досить посередня як ізоляція.

Барак був великий, чоловік на двісті, а бувало вміщував він і триста. Темнуватий, з двоповерховими суцільними нарами, вікна без ґрат і намордників, двері на ніч не зачинялись, параші не було, і не було того надокучливого специфічного тюремного запаху карболки і хлору.

У дворі, в куті височіла капітальна будівля вбиральні – з одного боку жіночої, другий бік виходив у чоловічу зону. Перемовлятися можна було вільно, а надалі народ умудрився навіть влаштовувати передачі, не кажучи про пошту.

Однією з перших скористалася цим способом для зв'язку зі своєю родиною, чоловіком та сином, Берта Бабіна, есерка, перекладачка Ади Негрі, поетеса, дуже культурна та освічена людина. Фаху чоловіка я не пам'ятаю, син був інженер, аспірант чи асистент якогось знаменитого вченого, працював самостійно в засекреченій галузі, перед ним жало блискуче майбутнє, і все розбилось так несподівано з цим арештом. Мати дуже переживала за нього, турбувалась про здоров'я чоловіка, і одразу ж зуміла розшукати їх у мурашнику чоловічої зони й налагодити зв'язок, що тривав довго, до самого етапу. Згодом старий помер в одному з таборів на Колимі, син же під час війни був терміново викликаний у Москву, де й продовжував весь час роботу над своїм відкриттям, хоч і лишився ув'язненим, і після закінчення війни мусив добувати строк, здається, знов на Колимі. Берта була весела, гарна немолода жінка, дуже привітна й балакуча, і з нею приємно було поговорити на теми, далекі од нашої дійсності.

Побутових у нашому баракі було дуже небагато. Було багато партійок, були жінки, котрі посідали

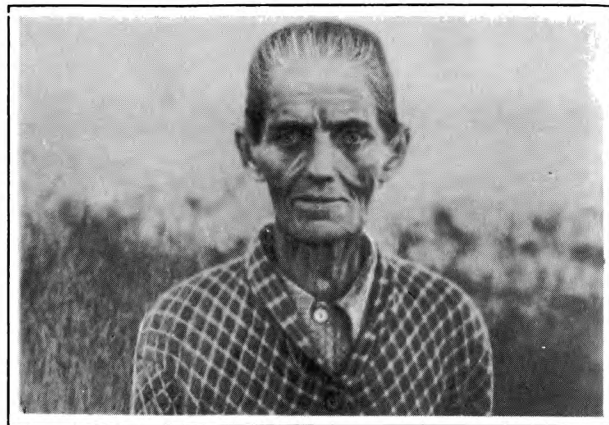
в житті самостійні місця, були дружини й родички значних державних діячів. Спершу звучні імена викликали інтерес, але до них швидко придивлялися, усякий інтерес втрачався, була рівна сіра маса людей, котрим належало пробути вкупі до чергового етапу.

А етапу все не було. Не було в березні, коли ми приїхали, ні в квітні, ні в травні... Часто ми чули гомін збирання в чоловічій зоні, бачили, як виходить з воріт маса людей, знали, що етапи не тільки приходять, але й відходять, а жінки сиділи на місці. Того року рух народу через владивостоцький пересильний табір був величезний, до тридцяти тисяч на місяць. І чим більше набиралось людей, тим гірше вони харчувалися.

Влітку погіршало й з водою, та ми, жінки, якось обходились, нас було в обох, нижньому й верхньому, бараках не більше тисячі. Нас якось жаліли і виявляли про нас велику турботу. А в чоловіків було погано. Часто ночами ми не могли заснути через надривне виття за сусіднім дротом: «Води, води...». Жажливий крик, особливо для тих, хто вже на собі відчув, що то значить спрага. Їх постачали надто погано, й вони нерідко сиділи зовсім без води. Вранці ж у пайку давали солону рибу або оселедці. Наставало спекотне далекосхідне літо.

Щоранку в нашій зоні з'являвся дідусь з відром хлорки і квачем і повільно прямував до вбиральні провадити дезинфекцію. Тихий такий дідусь, спокійний. Поступово ми з ним розговорились, познайомились і потоваришували. Через нього ми знавали деякі новини з сусіднього світу – чоловічої зони. Дідусь виявився професором з відомим іменем. Через деякий час він зник.

Моєю сусідкою була кравчиня-єврейка, не згадаю вже, звідки родом. Трохи перепочивши, а відпочивати можна було, бо сонце і прекрасне морське повітря були наші, хліба давали все ж шестисотку, спати можна було скільки хочеш, так от, відпочивши, ми з нею почали думати, звідки б добути ще якихось харчів до хліба. Давали миску баланди і черпачок – до чого ж маленький – сочевиці. Це було надзвичайно смачно, але навіть для кицьки така порція була б замала.



Ольга Зведринь – в'язень Колими.

Можна було заробити додатковий черпачок сочевиці – щодня жінок брали в санчастину мити підлоги. Ці наряди розподіляла між бажаними староста бараку, партійка, директор швейної фабрики. Нас було багато, і черга мити підлоги випадала приблизно раз на місяць. Коли настала моя черга і мене запитали, чи хочу я йти мити підлоги, я негайно зібралася в похід, вже передчуваючи черпачок сочевиці. Треба було помити підлоги в п'яти кімнатах. Мили ми вдвох. Підлоги нефарбовані, тобто їх належало шкребти після цілого дня прийому. В поті лица свого я помила свою частину. Мені знадобилися для цього неймовірні зусилля. Від слабости я буквально обливалась потом. І от настав той момент, якого я довго – майже місяць – чекала. За вечірньою роздачею мені поклали два черпачки сочевиці. Не встигла я оглянутися, як від сочевиці нічого не лишилося в мисочці, а мене мучив голод з подвійною силою. Відтоді я не ходила мити підлоги.

Моя кравчиня відкрила ательє. Багато заможних етапниць хотіли дещо перешити, переробити. Як «колишні дами», самі вони не вмели цього робити. А гроші в них були, продукти також, і пайку хліба вони могли віддати за роботу без шкоди для свого раціону. На щастя для мене, кравчиня вишивати не вмела. А за браком інших, вишивка була єдиною і досить суттєвою прикрасою. Оскільки я, «дитина з хорошого

дому», вишивати була навчена з дитинства, то стала компаньйонкою в ательє і довершувала мистецтво моєї сусідки. Це давало загалом жалюгідні крихти, але з часом у мене з'явилася краща клієнтура, і деколи я наїдалась майже досита заробленим руками своїми.

Лише один випадок я довго згадувала з гіркотою: якось багата замовниця, в якій ми сподівались добре пожитися, звеліла вишити до своєї шовкової сукні модні тоді брошку і дюжину гудзиків. На кожному мала бути мініатюрна розочка з пуп'янком і листочки, все це в тон шовкові. Щоб не осоромитись, я просиділа над замовленням, не розгинаючись, тиждень. Я була прикро вражена, діставши за все – пайку хліба.

Потім усе-таки зібрали якийсь невеликий етап, і моя сусідка виїхала. На її місце прийшла німкеня Емі Штельцер, маленька худорлява брюнетка, котра не говорила й слова російською, а також не розуміла мови. Дуже стримана, дуже замкнута, вона, очевидно, погано себе почувала. Ми швидко подружили і говорили з ранку до вечора, тим паче, що вона також була кравчиня, і ательє, накульгуючи, продовжувало свою роботу. Ми довго пробули разом, до самої розлуки вже на Колимі, після чого вона невдовзі наклала на себе руки. Мила, весела, дорога Емі! Це завдяки їй я багато чого витримала в ті тяжкі часи.

А тут, у Владивостоці, ми просто відпочивали від пережитого, милувались заходом сонця, дивилися, як хмари туману ховають хатину на вершині сопки, як зеленіє вдалині трава, як сходять на обрії в чорнім-пречорнім небі величезний місяць, як палає вдалині заграва, нібито, казали, діючих вулканів. Ці діючі вулкани звалися насправді – Хасан, а далекий гул означав канонаду, чути не тільки вночі, а й удень. Але тоді ми нічого цього не знали й просто милувались криваво-червоними спалахами. Часом уночі ми здригалися, почувши на фоні часто повторюваного «води, води» – постріл, часом стогін... тут ми вже безпомилково розуміли, що відбувається: якийсь боєць з вишки, вийшовши з себе, стріляв у чорну юрбу. Хоч би ким вони були, ті люди, в цю хвилину то були наші брати.

Емі була комуністка, втекла від фашистів у Париж і, запрошена нашим урядом, приїхала з чоловіком у Союз. За що була заарештована разом з ним, не знала. Взагалі, вона дуже мало розуміла дійсність. Дочка шахтаря, проживши все життя в Мюнхені, вона не знала нічого, крім партійної підпільної роботи, в якій минула її юність. Їй було тридцять два роки.

В кутку барака, на найзручнішому просторому місці, розташувалась «козачка», як усі її називали. Справжня козачка з Кубані, міцна, класична красуня гоголівських творів, літ п'ятдесяти, вона відразу ж розвинула бурхливу спекуляцію. З чого вона починала, я не знаю. Та за моїх часів у неї вже була перина, величезні подушки, ватяна ковдра, добротні чоботи, міцна хазяйська білизна. І неймовірні зв'язки в бараці і за його межами, в чоловічій зоні. Всі торги здійснювалися з її посередництвом. Чи знадобилось знудженій дамі муліне для вишивання (до речі, це бувало часто просто спасінням і не для «знуджених», а тих, що тужили), чи потрібна була подушка, міцна майка, тепла білизна, сукня, волянки, вишитий рушник, кварта, тарілка, миска, – все мислиме в межах табірної фантазії можна було дістати в козачки. Вона замислено зводила чорні, як намальовані, дуги брів, спокійно кидала «буде» і визначала деколи час. Перебуваючи в зоні, вона надбала чимало майна, сама купувала тільки виключно добротні речі. Була неграмотна, але з живим природженим розумом, вміла бути дотепною й мала велике почуття гумору.

В таборі в основному економіка визначає «соціальне» розшарування. І, звичайно, я, котра перебувала на протилежному краю цієї табірної ієрархії, вже на межі, так би мовити, люмпен-пролетаріїв, котрі миють підлогу за миску сочевиці, була дуже далеко від неї. Випадок звів нас ближче і дав мені можливість краще узнати цю типову постать. Така козачка була в кожному лагпункті, як я згодом переконалась. Випадок, що звів нас, був такий: природно, в бараці, крім товариських і дружніх стосунків, розвивалось і підлабунництво до «владь імущих». І от хтось із ув'язнених почав вишивати для старости чи то наволочку, чи серветку з величезним строкатим букетом квітів. Цього козачка не могла



*Надія Суровцова і Ольга
Зведринь.
Нижній Сеймчан.*

перебути. Через своїх «придворних» вона покликала мене і, пильно втупивши в мене свої карі очі, спитала: «Можеш зробити краще, ніж у старости, щоб більше квітів і щоб різні? Ниток, яких хочеш, тобі дістану!» Я розуміла, що означає таке замовлення. Старостина серветка була досить звичайним, вульгарним витвором табірною мистецтва. – «Можу». – Другого дня я вже сиділа за роботою. Неймовірний набір усіх відомих моїй замовниці квітів був представлений на великому шматку полотна. Найяскравіші, найбарвистіші. Ставало навіть веселіше над цією розцвіченою шматиною. Козачка стежила за роботою. Вона не підганяла, і лиш приносила все нові й нові нитки. Коли робота посунулася так далеко, що було ясно – рекорд побито, задоволена козачка вручила мені шматок українського сала. Та це був лиш аванс, розрахунок по закінченні вишивки був воістину королівський. Після цього я стала придворною вишивальницею. Наближався Великдень. – «Зроби мені скатерку, щоб на ній великодній стіл і щоб на ній усе було». Я зробила ескіз. Було

висловлено ряд побажань. І я почала вишивати. Боже мій!

«Все» було вишите. Уявний окорок, поросля, індичка, сирна паска, різнокольорові яйця – не перерахувати, що тільки було на козаччиній скатерці. Цей черговий шедевр остаточно затьмарив старосту, а також усю решту вишивальниць. У мене з'явилося замовлення навіть з чоловічої зони. Якийсь ясноокий хлопчина через паркан передав сорочку, нитки й попросив вишити йому волошки. Волошки були вишиті, від платні я відмовилась, і тоді мій замовник передав мені прекрасну в'ятську розмальовану дерев'яну миску. Їх чомусь одбирали при обшуках у чоловічій зоні, хлопець умудрився вкрасти її з відібраної купи. Якимось дивом вона збереглася в мене досі.

Одного разу козачка в хвилину ліричної одвертості розповіла мені, що в неї на Кубані лишився коханий чоловік, і от цьому Васі вона хоче послати вишиту сорочку, як тільки її перешлють «на місце» і можна буде спілкуватися з домом. На чудовому

полотні я вишила гарну сорочку, але до Васі вона не дійшла. Приблизно через півроку, коли нас уже перевели у верхній барак, вранці, збираючи другу партію в лазню, гукнули козачку, що мовчки лежала на нарах, потрясли за плече і виявили, що вона мертва. На шії висів хрест і одірвана тасьмочка, на якій висів ключ од сундучка, якого вона завжди так берегла. Очевидно, смерть уже була помічена кимось раніше, і були «вжиті заходи» стосовно спадщини. Конвой переписав щось, труп і решту речей винесли. Так несподівано скінчила своє життя наша козачка.

Весною, коли почалась навігація, дуже була потрібна тара, і у нас в зоні організували латання мішків. Робота була добровільна, хоч досить скоро встановили норму – сорок мішків. Слабкі, хворі, старі і, по суті, всі взагалі, хто не хотів працювати, не працювали. «Виробництво» розташувалось просто неба. Сонце пекло так нестерпно, що жінки сиділи в самих трусах і ліфчиках та робочих фартухах з тієї ж мішковини, зекономленої з дрантя, яке видавали нам на латки. Це дрантя, до речі, було одним із істотних мотивів, що змушувало йти працювати. Високі державні спонуки забезпечити тару стояли, уважаймо, на другім плані.

Робота була тяжка й неприємна. Мішки були дуже брудні, а досить часто й дуже смердючі: з-під риби, м'яса не першої свіжості тощо. Мішки з-під солі, борошна мали свої специфічні недоліки, вони зовсім не гнулись, в них було надзвичайно тяжко увіткнути циганську голку, якою пришивалися латки. Наперстків, звичайно, не було і в гадці. Пальці, геть сколоті, кровоточили, все тіло було вкрите товстим шаром бруду, що з трудом змивався без мила. Та ми шили. З азартом і певним задоволенням. Азарт з'явився якось мимоволі, всупереч здоровому глузду; спільний трудовий процес викликав його вже після кількох днів мішкової епопеї.

А потім почалася смуга крадіжок. Голі, обірвані, ми з захопленням накиннулися на латковий фонд. Грубе, брудне ганчір'я, якого раніше ніхто з нас не підняв би на дорозі, як воно виручало нас у ту тяжку пору! Шмаття сортувалося, по-братські розподілялося, пралось, вибілювалось, кроїлось ножем,

що був у нас для різання латок, і перетворювалось на всі мислимі й немислимі «предмети побуту». Простирадла, наволочки, рушники, серветочки, сукні, прекрасно вишиті насмиканими з майок різнобарвними нитками. Навіть ліфчики примудрилися шити, але вони викликали відчуття, що ти в волосяниці, і носити їх мало хто відважувався. Через деякий час, коли «ринок» був насичений, адміністрація зогляділась і встановила контроль витрати матеріалу, якось навіть спробувала відібрати наш спецодяг – фартухи, але тоді знялася хвиля такого обурення, що на нас махнули рукою і обмежились лиш суворішим наглядом за подальшою тратою.

Пробували збільшити норму. Та це було за ручної праці абсолютно неможливо: робилось надзвичайно багато, не кажучи про те, що робочий день тривав від світанку до ночі, що наставала у Владивостоці в цю пору року дуже пізно. Одного разу з'явилася якась комісія. Чепуристий молодий військовий скликав нас, мішочниць, в барак і оголосив, що віднині ударна робота стимулюватиметься преміями: будуть давати цукор, жири і ще щось, чого не було в нашому харчуванні. Настрій піднявся. Але коли промова начальника закінчувалась і він назвав необхідну для преміювання норму – сто мішків, барак прокотився шепіт обурення. В ньому була образа і гіркота нездійсненої мрії і обурення проти цього молодого лощеного юнака. Начальник чекав нашої відповіді.

– Ви дозволите запитання? – несподівано для самої себе сказала я.

– Прошу, – чемно відказав начальник.

– Ви коли-небудь латали мішки?

– Н-ні, – невпевнено протягнув він. – Але який це має стосунок до справи?

– Якби ви знали цю роботу, ви не змогли б назвати таку цифру, ви не захотіли б посміятися з людей.

Барак загомонів. Начальник швидко ретирувався. Мені не попало. Норма лишилась, яка була, про преміювання більше не йшлося.

Іноді не було мішків. В негоду ми також не працювали. Барак поринав у сутінки. За вікном –

дрібна сітка дощу, потемнілі дошки паркану, розгрузла під ногами глина і великі краплі-сльози на шипах колючого дроту. Хатинка на сопці зникала, ховалися гори, ми опинялися в густих задушливих хмарах, що йшли на нашій висоті. Ломило нестерпно ноги, задихалися люди з астмою, невесело було сухотникам. І взагалі – настрої падав. Кількість сварок, конфліктів зростала, люди починали ненавидіти не тільки все навколо, але й одне одного. Ой, як це було сумно, ця атмосфера взаємної ворожнечі в спільній тісній клітці.

Я вирішила й тут чим-небудь розрядити перенасичену атмосферу. Готувати щось складне не було коли. З дозволу старости я, як конферансьє, оголосила, що по обіді відбудеться вистава цирку. Люди завжди віднаходяться, отож за якісь дві години в кінці бараку була оголошена «умовна арена». На долівці лежав тоненький шпагат, що мав зображати канат. Публіка понуро поглядала зі своїх нар. Але коли на канаті з'явилась, балануючи, канатна танцівниця, вибухнув регіт. В мережаній куценькій нічній сорочці, підперезана рожевою стрічкою, з таким же бантиком на рештках перманенту, з тоненьким прутиком з мітли йшла, вправно балануючи, Маргарита – весела старенька сестра з сочинського «відповідального» санаторію, забрана за якийсь анекдот. Наступним номером був папуга, що розмовляє. Моя «однос-правниця» Яковлева, обвішана зібраними в бараці барвистими шарфиками, більше нагадувала старого мельника з «Русалки», але публіка бачила те, що хотіла бачити. Сьогодні це був папуга.

– Попочка, скажи щось приємне!

Папуга махав крилами:

– Е-тап, е-тап!

Барак аплодував.

– Ну, а тепер скажи щось бридке!

Знов знялися барвисті шарфики і прозвучало понуро:

– Ко-ли-ма, Ко-ли-ма!

Барак сміявся. Основне було досягнуто. Танцювали «ведмеді», одягнута у вивернуту строкату шубку, «морська свинка» витягала писком з шапки згорнуті трубочкою віщуння: «Остерігайтеся брונета», «Вами цікавиться світлий блондин». Узнавали в

віщуннях корпусного, куховара. «Вам судилися далекі мандри», «Про вас думає трефовий король», «Все скінчиться добре».

І все те була правда: думали про нас трефові королі, чекала далека мандрівка, і дуже хотілося, щоб усе добре скінчилося... «Цирк» сподобався, і ми продовжували діяти. Ставили навіть «Наталку Полтавку».

Окрім внутрішнього життя зони, мене дуже цікавило, що діється навколо. Та ізоляція тут була серйозніша, ніж у тюрмі, а може тут я була менш пристосована до нових для мене умов. Все узнавалось дуже повільно. Наприклад, за нашими зонами оддали були ще огорожі, і видно було, що там тримають людей. Хто то був, чому відділений од величезної чоловічої зони, і куди вони всі зрештою зникли, довго було незрозуміло. Виявилось, то були дизентерії. Називали їх число – три тисячі, це було, судячи з того, що ми бачили, правдоподібно. Напроти нас, у напрямку до лікарні й побутової зони, де ми провели першу ніч у столярні, був якийсь сарай з дощок. Входу не було видно, але рух удосвіта ми часто помічали. Це був морг. Звідти конячиною возили вантажені, прикриті згори брезентом вози дорогою, що вела кудись між сопки.

Невдовзі дизентерія зачепила й жінок. Одну за одну виводили й виносили часом на ношах до лікарні. Дехто повертався, але багато хто зникав безповоротно. Іти в лікарню панічно боялись. Воліли перебути в бараці, приховуючи хворобу. Та, власне, станом здоров'я ніхто особливо й не цікавився. Лікар Жуковська і сестра одержували в амбулаторії, що була в чоловічій зоні, якісь ліки, їх зберігали в маленькій навісній шафці. Потім з якимось несподіваним етапом лікар з сестрою виїхали, і на ранок барак лишився «без медицини».

Щоб заспокоїти обурених жінок, староста попросила лікаря Рудбард взяти на себе обслуговування хворих, а оскільки ми з нею приятелювали, то я пішла до неї за сестру, вирішила згадати колишнє, – за імперіалістичної війни я закінчила курси сестер «ведомства імператриці Марии Фёдоровны» і працювала в прифронтовому госпіталі, а пізніше – в

петроградському лазареті. Рудбард була весела латишка, гарна, висока, розумниця. Невдовзі ми з нею ще більше зійшлись. Діяльність наша почалась трохи гумористично: аптечку не передавали, написів на ліках не було. Але кожен порошечок був надзвичайною цінністю на той час, їх давали поза лікарнею дуже мало. Дещо попадало в амбулаторію, чоловіча ж зона існувала так, покладаючись, в основному, на те, що бог дасть. І коли вже хворіли, то попадали переважно в морг. У жінок було все ж таки інакше. Так от, до наших рук потрапили цінні, але невідомі ліки. Не викидати ж їх! І ми почали куштувати, визначаючи на смак, і робили написи на пакуночках з порошками. Більшу частину ми, звичайно, визначили, знищивши лиш незначну кількість, та по закінченні наших досліджень барак усе ж констатував: медицину нудить.

Окрім Рудбард, до нас призначили лікаря з чоловічої зони. Це був величезний ведмідь, якийсь доцент чи професор, Іван Федорович, а прізвище його вже забулось. Він щодня робив обхід, я записувала його приписи, а тоді впродовж дня ми їх виконували. Поява лікаря-чоловіка одразу викликала активність хворих. І не так справді хворих, як тієї групи удавано хворих, що є в усіх таборах і пересилках. Частина з них щиро вірила в свою хворобливість, частина – явно симулювала й мучила медперсонал. Для таких Іван Федорович створив спеціальну мікстуру з дистильованої води з кількома краплями валер'янки, м'яти і соди. Під час обходу дами вимагали його уваги, скаржилися на мене й Рудбард, і раділи, коли він, повернувшись до мене, диктував: «Інфузум стервозум, гутта унам». Щойно лікар ішов, вони починали вимагати негайно дати їм виписані ліки, я серйозно капала в мензурку нашу рятівну мікстуру і позбувалась надокучливих пацієнток.

Тяжче було з симулянтками іншого типу: це були люди, котрі виголодніли десь у дорозі і прийшли до нас у стані повного знесилення. Коли це були явні дистрофіки, їх відправляли в лікарню, і там вони підгодовувались за умови, що справа не зайшла надто далеко, коли вони просто вмирили від голодного поносу. Але ліміт місць у лікарні був дуже жорсткий, а годувати їх у бараці було нічим. Лишався

рятівний риб'ячий жир, але значна його частина йшла тим, хто заслаб на курячу сліпоту. Ця хвороба невдовзі також набула масового характеру. Гнітуче враження справляли жінки, котрих у сутінки вели під руки до розміщеної далеко вбиральні і назад. Осліплі хвилювались, лякалися незрозумілої хвороби. За три дні приймання риб'ячого жиру хвороба минала, але захворювали нові й нові жертви. Не минуло це й мене, але мені в моєму становищі було легше позбутися хвороби при самому її початку.

Виснажені ми всі були вкрай, але на чоловіків було страшно дивитись. Вони продавали через паркан все, що тільки можна було продати за пайку хліба. Пайка-майка – була така заримована такса. Багато жінок, зловживаючи цією можливістю, скуповували речі ціною свого недоїдання, а потім повороту вже не було, і вони гинули від дистрофії.

Завдяки роботі сестрою, я вибралась за зону – доктор Рудбард запропонувала мені піти з нею за ліками в санчастину, що містилася в бараці амбулаторії; ротний нас пропустив, ми пройшли повз ряд чоловічих бараків, повз чоловіків-привидів, котрі проводжали нас байдужими поглядами, і ввійшли в кабінетик начальника санчастини Мюллера. Він був земляком Рудбард. Ледве глянувши на нас, він запропонував нам сісти, а тоді вийшов. Через деякий час санітар приніс нам по кварти солодкого чаю і величезному шматку хліба. Було нестерпно соромно. Лиця наші горіли, руки пашіли. Та... Ми випили чай з крайцями хліба, а Мюллер, немов не помічаючи, підтримував «світську» балачку на медичні теми. Він видав нам наші ліки, а тоді наказав принести випрані подерті сорочки для перев'язок, компресів.

– Відберіть найціліше, – сказав він нам. – Пошиєте собі халати, а ось це, – він дав нам дві майже цілі чоловічі сорочки, – візьміть особисто собі. Крім цього, я вам дам марлю, ви зможете зробити з неї підкладку до спідниці, буде тепліше.

Мюллер був, казали, останнім чоловіком чи коханцем знаменитої балерини Гельцер; вона прислала йому посилки, він був дуже забезпеченим. Крім того, про нього казали, що він шпигун, і що пізніше його розстріляли. Ми не знаємо, ким він був, але цього візиту ні я, ні Рудбард, якщо тільки вона жива,

не забудемо до смертного дня. І не тому, що ми були в той день ситі й забирали з собою амбулаторні ганчірки. Нам просто вперше в житті обом довелось у цю табірну смугу зустріти чужого, хворобливо делікатного чоловіка, очевидно, приголомшеного нашим виглядом, якого ми самі вже не помічали.

Серед пацієток я зіткнулась з молодою полькою, студенткою з Мінська, Ядвігою Беганською. Вона з першої зустрічі, та мабуть, і до останньої, справляла на мене враження душевно хворої людини. Як і багато хто, вона зовсім не спала ночами. Якось вона розказала мені про себе, що сидить вона через чоловіка, котрий несподівано виявився польським ксьондзом, що за шпигунським завданням пробрався, прикинувшись студентом, у Віленський університет... Вона не знала, за кого вийшла, і от була заарештована також за звинуваченням у шпигунстві. Розповідала дещо про свої допити, але все справляло здебільшого враження маячні.

Друга молода пацієтка була москвичка. Закінчивши інститут іноземних мов, вона працювала гідом і водила по Москві американських туристів. Один з них, педагог з Нью-Йорка, котрий дуже симпатизував більшовикам, закохався в неї й пропонував одружитись. Дівчина відповіла взаємністю, та все ж передбачливо звернулася у відповідні органи за питанням, чи може вона вийти заміж за іноземця та чи дозволять їй виїзд з ним до Америки. Діставши позитивну відповідь, вони зареєструвались. Відпустка педагога закінчувалась. Він клопотався про візу для дружини в американському посольстві і в радянських інстанціях, справа затягувалась, і оскільки йому гарантували, що дружина виїде наступним пароплавом, він, щоб не запізнитись до початку навчального року, поїхав сам. Через деякий час дружина зайшла в посольство, щоб дізнатися, коли вона отримає документи, а на зворотному шляху, коли вона йшла додому, до неї підійшов агент і попросив її зайти. Вона опинилась на Лубянці, і незабаром, діставши вирок на десять років виправно-трудових таборів Колими як шпигунка, опинилась тут у Владивостоці. Вона була вагітна і дуже хвилювалась за долю дитини. Чоловік клопотався з Америки, батьки з Москви, вона – з транзитки, та час збігав, наближались пологи, а в



Вона любила все живе.

перспективі нічого не було видно, окрім наступного етапу на Колиму чи невеселого кінця у владивостоцькій зоні.

У бараці несподівано почалось нашестя блощиць. Щось на зразок біблейської сарани. Вони йшли просто хмарами. Коли ви стояли, вони з підлоги лізли по ногах. Влежати на нарах було немислимо. Всі виселились у двір. Більшість спала просто на землі, і лиш дехто був щасливим власником якоїсь дошки, фанери, щоб підкласти на землю. Ночі вже стали холодні, але в мене була тепла ковдра, і я почувала

себе прекрасно. Ляжеш, а над тобою чорне-пречорне небо і такі зорі, що задивишся і забудеш усе навколишнє. А тоді заснеш, і сняться далекі, чудесні сни. Удосвіта трохи змерзнеш, зірвешся і стрічаєш сонце. Вся сопка рожева, і хижу на ній видно, наче на долоні...

Раз уночі налетіла злива. Міцний був сон, і прокинулась я лиш тоді, коли промокла наскрізь ватяна ковдра. Разом з усіма я потягла мокру постіль у барак. Там ми не спали до ранку під нападами блощиць, вдень висушили своє майно і знов зажили у дворі. Зливи там бували величезної сили. За кілька хвилин весь двір заливали струмки води, що стікали з пагорбів, вода доходила до колін. Ми роздягались і приймали теплий душ. Лагідні струмені дощу огортали все тіло, ми реготіли, дуріли, а через вікна з бараку заздрісно дивилися боязкіші товаришки. Адже в лазню нас не водили.

Наставала осінь. Ми влаштували у дворі концерт самодіяльності. Серед учасниць була балерина, точніше, учениця московської студії... Крім балерини і різних інших виступів, танцювала стара циганка. У її танці було стільки пристрасти, темпераменту, відчувалася така непересічність, що від неї не можна було одвести очей. Раптом я помітила в неї на руці широкий срібний браслет типової великоустюжської роботи. Щось знайоме, але забуте, ворухнулось у пам'яті. Після концерту я підійшла до циганки, подякувала їй за танок і, розмовляючи з нею, уважніше роздивилася браслет. Не могло бути сумніву – це був той самий браслет, про який мені розказувала на свердловській пересилці маленька циганочка. Розказала матері про долю дочки, і з тих пір вона стала чекати з дня на день зустрічі. Вони й справді стрілися.

Наприкінці вересня я вирішила відсвяткувати свої іменини. Увечері до мене під паркан, на мої дві дошки зібрались запрошені. Була дружина радника лондонського посольства Берзіна, дочка посла в Варшаві Вронська-Варшавська, якісь професорші, інженери, співачки, актриси, поетеси... Запрошені приносили подарунки: сірникову коробку цукру, шматочок сушеної вобли, маленьку вишиту серветочку, цукорку, півпайки хліба. Усі принесли свої кварти і вечерю, і ми купі випили чаю. А потім, щоб

провести вечір веселіше, вигадали гру: спершу я змалювала моїм гостям уявну обстановку прийому, частування, свій туалет, а тоді кожна гостя по черзі оповіла, як вона одягнена і який принесла подарунок. Кожен опис супроводжував вибух реготу, такий смішний був контраст між описаними туалетами й нашим лахміттям. А потім вечір ішов так, немов нічого й не було. Співалися чудесні романси, декламувались вірші, говорили про музику, живопис, літературу, наче ми й справді не були табірними «подзаборницями». Барак з інтересом поглядав у наш куток, не розуміючи, про що з таким захопленням ведеться бесіда і що там відбувається. Зійшов місяць, круглий, білий, а ми все ще півголосом говорили, занурившись цілком у своє минуле. Так було відсвятковано мої іменини в 1938 році.

Якось уночі мені сказали, що мене викликають до паркану чоловічої зони. Підійшовши, я побачила незнайомого чоловіка. Він запитав мене, яке відношення я маю до родини Олицьких.

– Я дружина молодшого брата, – сказала я.

– А я чоловік старшої сестри.

Так ми познайомились, зустрілись уперше і востаннє. Він був з червоної професури. З родинних переказів я знала, що він був робітник, і що його дружина кинула наукову кар'єру і пішла з його загоном кулеметницею. Відгриміла революційна пора, Степан почав учитися і дійшов до кафедри. Та тридцять сьомий рік привів його за той самий колючий дріт. Гаряче говорив він про те, що це помилка, що скоро все з'ясується, і тут же починав сперечатися на якісь чисто філософські теми.

Помилка з'ясувалася нескоро, а мій новий знайомий захворів через кілька днів, я ледве встигла передати йому кілька порошоків, як він був призначений хворим на етап, і слід його назавжди зник.

Ставало холодніше, і вранці ми дедали частіше прокидалися раніш, ніж перше. Знічев'я никали по зоні й роздивлялись навкруги. Нас зацікавило таке явище: щоранку ворота чоловічої зони відчинялись і звідти виносили ноші. Ми підраховували. Спершу це були одиниці, потім нош стало дедалі більше й більше, їх було вже десятки. Ми гадали спочатку, що то носять до лікарні хворих. Та незабаром ми переконалися, що

виносили мертвих. У зоні спалахнула якась таємнича епідемія. Одного разу ми нарахували сотню нош. Ставало моторошно. За близьких, котрі також були десь недалеко, там, невідь-де, за цих людей, товаришів у біді за колючим дротом і, нарешті, за себе. Так безславно, так не по-людському згинуть ні за цапову душу, і ніхто ніколи не дізнається, як тебе виволочуть на ношах у морг і голу, без труни, вивезуть, накривши брезентом, з десятком інших під сопку. Ой, та як же так можна? Тим часом навіть дуже можна. І це можна ми бачили на власні очі кожного сірого безраднісного ранку...

Ми вже знали, що нагорі, в чоловічій зоні якась епідемія. Але яка? Про це навіть ми, сестри, не могли довідатись. До санчастини нас давно не пускали. Чоловік-лікар давно зник. Ліки нам приносили в зону. І от якось з'явився ротний і оголосив: «Собирайся!» Невже етап? Адже він був неминучий. Та ні. Оголосили, що речі можна скласти як-небудь, нас лише переводять. Куди? Чому? На це, зрозуміло, відповіді не було. Нас провели знову через чоловічу зону, бараки були зачинені, людей ми не бачили. Вийшли за ворота, повернули вліво. Знову дріт і знову барак. Виявляється, нас переводили у верхню жіночу зону. Отут-то вже була тіснота. Ми ж бо прийшли у вже щільно заселене житло, а нас було теж немало. Почалося ущільнення. У результаті перерозподілу кожній дісталось дві дошки на суцільних нарах. Дві дошки – для загального розуміння – можна лежати тільки боком. І повертатися тільки всім разом, одночасно. Вдень все ж таки було вільніше – люди ходили, виходили у двір, сиділи нарешті. Але спати стало неймовірно тісно. Ми лежали, як шпроти. Ви постійно відчували тіло сусідки, було жарко і душно. Горів закіптюжений каганець. Темні косматі силуети голів. Стогін, викрики, тяжке хропіння, дихання сотень людей і безсоння. І думки, куди там апухтінським.

Скоро з'явилися воші. До цих пір ми про них тільки чули. Гидливо відсувались від тих, в кого підозрювали можливість їх наявності. Тепер всі поголовно завошивіли. Різниця була тільки в кількості. Хоч би як ретельно ви слідкували, вони заповзали до вас від сусідів. Лазні, як і раніше, не було. Ізоляція у нас тепер була повна. Ми жили на пустирі, на белебні,

оточені тільки колючим дротом, в кутку – вишка з неминучим вартовим. Їжу нам привозили в бачках до воріт, й обслуга відходила. Наші підходили, вносили бачки, роздавали і знову виносили порожні за зону. Так само з хлібом. До нас ніхто не заходив. Ротний передавав старості свої розпорядження через дріт. Якийсь зачумлений, дивний режим. Раз проходили чоловіки. Бліді, хиталися. Хтось з жінок кинув пайку хліба. Чоловік підняв. Конвоїр зразу ж відібрав у нього хліб, відкинув його, а чоловіку наказав стати на коліна і так стояти. Він стояв, похиливши голову, а ми стояли по другий бік дроту й мовчали, багато хто плакав.

Потім на дорозі почали будувати якусь кам'яну споруду. Мокрою, слизькою, розгрузлого глиною, під осіннім дощем босі, обірвані чоловіки, запряжені у віз, возили граніт, а коло них крокував ситий, здоровий конвой. Будували новий великий морг. Почалися легкі заморозки. Небо стало синім, весело блищало сонечко. Я потроху знайомилася з новими людьми. Скоро ми зійшлися з одною етапницею, що їхала на слідство у протилежному нам напрямку з Магадану. Це була чиясь «відповідальна» дружина, в елегантній, ще не облізлій шубці. Від неї я почула дещо про Колиму, хоча вона жила тільки в Магадані і, як вільна, мала дуже непевне уявлення про тих, хто був поряд, у таборах. Обох нас мучило ночами безсоння і духота. У дворі стояв величезний стіл, викинутий з барака через тісноту. Ми зголосилися йти туди ночувати, якщо нам дадуть чим укритися. Потішені сусідки видали величезний кожух, зовсім непотрібний їм, і розташувались з комфортом на наших звільнених чотирьох дошках. Ми ж виїхали «на дачу». Ми лишалися там до одинадцятого грудня. Вже починав літати сніжок. Морозило. Звечора ми роздягалися до суконь, залазили на стіл, вкривались моєю ватною ковдрою – шубка лежала внизу, а зверху нас вкривали кожухом, голова ж була накрита тільки рядном. Часто вранці ми прокидалися в кучугурі снігу, що намело за ніч. Щоб не набрати його за комір, ми терпляче чекали, доки розвидниться і народ піде у вбиральню. Тоді хто-небудь підходив до нас, знімав кожух і рядно, змітав сніг, ми вдягали зимовий одяг й починали вмиватися снігом і робити зарядку. Якщо на вищі чергував новачок, його здивуванню не було

меж, коли несподівано з'ясовувалося, що під кучугурою снігу дві живі «баби». Та нам не заважали, й ми зберегли здоров'я завдяки цьому заходу. Та й вошей у нас тут, зрозуміло, вже не було.

У грудні вдень нас загнали всіх у барак, і з'явилась якась комісія. Це були відповідальні військові чини. Вони пройшли між нарами, зупинились, подивились. Чи то апатія, чи страх перед начальством, але барак мовчав. Ні скарг, ні слів. Усе й так було зрозуміло. Один військовий уважно придивився до мене і, нарешті, спитав півголосом:

– Скажіть, ми з вами не зустрічалися?

Я його теж впізнала.

– Ні! – відповіла я якомога твердіше і сховалась у натовпі.

Повернення в минуле мені не потрібне. Я пройду свій шлях, коли він мені судився. Через кілька днів у нас знову з'явилися якісь «чужі». Сказавши кілька невизначних слів, вони запропонували бажаним з тих, котрі мають медичну освіту, записатися на роботу обслуговувати хворих у лікарні й бараках при лікарні. Про характер епідемії нам не говорили. Та нам і так уже стало ясно: в зоні лютував сипняк. Записалося двадцять троє: три лікарі, фельдшерка й дев'ятнадцять сестер. В тому числі і я. Поки оформляли документи, у нас взялися боротися з вошивістю. Розділили весь барак на ланки-десятки, їх об'єднувала по вибору чомусь я. Кожного ранку через дріт я давала ротному довідку про мою діяльність. Існувало три групи: мало, середньо і дуже вошиві. Тричі на день барак мусив роздягатися догола й передивлятися білизну та одяг, підраховуючи кількість «жертв». Ланкові доповідали мені, а я давала загальне зведення. Нас почали ганяти через день у лазню, а під час миття «прожарювали» одяг у спеціальній прожарці. Дещо інколи пригорало, зате воші скоро майже зсезли. Почали давати мило, багато води. Траплялися злісні бабці, котрі не хотіли розлучатися з своїми вошами.

– Ми не бачимо, – відказували вони.

Цих доводилось обдивлятися самій. За справу взялася гаряче: вона була потрібною – захворій одна з нас, і сотні людей заразилися б. Мені rado

допомагала рештка активу. І прозвали мене в ту пору – наркомвош.

Сипняк

Нарешті по нас прийшли. Двадцять троє, котрі записалися, вийшли з зони. Речей було так мало, що не було чого й збирати. Попрощалися з друзями. Розлука була нелегкою. Вони цілком могли розділити долю чоловіків, і тоді мало хто лишився б здоровим. Про нас говорити не доводилося, ми знали, на що йшли. Що стосується мене особисто, то я сипняком ніколи не хворіла. Та вибирати майже не було з чого, а мені ненависніше за все було пасивне очікування. Тепер я могла сподіватися принести користь кому-небудь раніше, ніж настане край, у чому, відверто кажучи, і я, і мої товаришки мало сумнівалися. Проводи, отже, були урочистими: без сліз, без слів, з мовчазними, та значущими – ох, якими значущими рукостисканнями, а деколи і обіймами. Зора Гондлевська, хоч була сестрою, та лишилася. Так ми вирішили на попередніх зборах. У неї був у зоні чоловік, їй хотілося розділити його долю, але серце було таким слабким, що в роботі вона й без сипняку загинула б, бо жаліти себе було б ніколи та й неможливо.

Годині о десятій ми вийшли за загорожу. І вийшли не в якусь там лазню, а на роботу, «назовсім» наче. Ми зайшли в головний лікарняний корпус і канцелярію, і нам дали щось на зразок путівок. Я, сестра Артем'єва і Марія Миколаївна направлялись в один великий двоповерховий барак. Внизу містилися ті, хто одужував, туди потрапила Марія Миколаївна, а нагорі були важкі, по суті, безнадійні, туди призначили мене і Артем'єву. Дорогою ми поминули намети цинготників – також страшне видовище. Просто не віриться тепер, через двадцять літ, що люди могли від цинги гинути так безпомічно, страшно, і в такій кількості. Багато разів мені доводилось хворіти на цингу, та при лікуванні вона минала швидко і без наслідків.

І от ми з'явилися до свого лікаря. Це був молодий військовий лікар, вільний, двадцяти дев'яти

років, з милим, відкритим і ніяковим лицем. «Товариші, я дам вам записку до коменданта в каптьорку, там вам видадуть обмундирування, а тоді ви прийдете, пообідаєте, і ми поговоримо про роботу». «Товариші!» – таке безкінечно дороге, забуте слово! Здушило в горлі од нього. Але хлопчик був такий сердечний, і його неодмінно слід було попередити. «Доктор, вибачте, але я старша за вас, нас дуже, ви навіть не уявляєте собі, як, зворушує ваше звертання, але не називайте нас товаришами. Нам було б дуже боляче стати призвідцями якихось неприємностей для вас. Повірте, ми краще знаємо життя!» Мій «виступ» підтримала решта. Юнак знітився, та ми його переконали, і він звав нас на ім'я й по батькові. Коли ми прийшли в каптьорку, я лиш тоді подивилась на себе. Моя єдина спідниця, підшита подарованою Мюллером марлею, за півроку абсолютно розлізлась і звисала смугами, як у балерини, на марлевій основі. Не можна було без сміху дивитись на неї. А на ногах були чийсь чужі босоніжки. Балет, що й казати. Мені видали спідницю, кофту, хустку, білизну, панчохи і солдатські черевики-недомірки. Не обірвана, якась чужа, я повернулась. Лікар познайомив мене з вільнонайманою сестрою. Знайомство було короткочасне, бо другого дня вона заслабла на сипняк.

Взагалі, з чуток, які проникали сюди багато вільніше, ніж у нашу зону, у Владивостоці почастишали випадки сипняку серед вільного населення. Була епідемія і в тюрмі. Очевидно, ізоляції мало, слід було якось ліквідувати вогнище зарази, щоб урятувати місто. Було кинуте величезні кошти, навіть ми це відчували, і вживались серйозні заходи щодо з'ясування, як же так сталося, що хворобі дали розростись до таких грандіозних масштабів. Головний корпус лікарні був переповнений, це понад тисячу ліжок, наш барак – чотириста, і безліч наметів, у кожнім також було не менше ста чоловік. Начальник зони зник. Дуже поширені були чутки, що його судили і розстріляли. Як же то сталося з сипняком? А досить просто: для навігації було всього кілька пароплавів: «Джурма», «Дальстрой», «Кула» і ще два. Щомісячний перевіз становив тридцять тисяч. А етапи з землі усе йшли та йшли. Ночами вили:

«Води»... Але, крім пострілу з вишки, жодних заходів. Люди голодували. Пізніше, коли епідемія, ще невизнана, уже розгорілася, ув'язнені приховували смерть сусідів по нарах, щоб якомога довше користуватися хлібним пайком. У липневу та серпневу спеку вони терпіли поряд із собою розкладений смердючий труп, аби з'їсти ці додаткові грами. Комунедбудь з адміністрації здавалось підозрілим, чому так уперто не встає ув'язнений, його смикали за ногу, і рука занурювалась у м'яку кашу. Хворих не лікували, лише виносили в морг. Тепер якось умить все змінилось. Будь-які ліки, необмежена кількість білизни, ванни, прекрасне харчування – не було тільки людей, котрі могли б подати медичну поміч, та це було залагоджено нашою добровільною мобілізацією. Однак тепер на боротьбу пішло кілька місяців, а жертви – хто ж їх рахував у той час...

Отож настала перша ніч мого чергування. Разом із заходом сонця барак занурився у непроглядну птьму. Найменші щілини у вікнах були ретельно завішені, величезний понурий барак освітлювався вбогим каганцем, такий же горів у мене в діжурці, та й у санітарів за їхньою завіскою. Широкий прохід посередині і подвійні нари по обидва боки. На кожній з них – людина. Всього у мене їх було двісті. У немислимо тяжкому стані. – «Пити!» – Так, пити! Тут вода була. Мені треба було починати обхід, погловний, з уколами камфори. Я заглянула за штору, щоб викликати санітарку і санітарів. Та... мені довелося відступити. Трохи згодом санітарка неохоче вийшла, тицьнула мені слоїчок з камфорою, шприц, ручну драбинку, ліхтар. – «Ось!» – «А як же у вас стерилізується шприц?» – «Іще чого!» – і вона знову зникла за шторою. Пробувати зробити щось зараз, я знала, даремне. Це були злочинці цілком певного типу. Зробивши уколи тим, що лежали внизу, озброїлась драбинкою і полізла до верхніх. Коли люди були при пам'яті, все ще йшло добре. Але скільки їх кидалось, одбивалось, кричало, видиралось... Балансую на драбинці – з ліхтарем, слоїком, шприцом, ох і тяжка ж була та ніч! Удосвіта санітари вийшли, обійшли нари і прибрали трупи за запону в кінці барака. Цього разу їх було сімнадцять. Тягнули їх байдуже. Інтерес викликали тільки зуби – чи нема часом золотих, головної здобичі блатняків.

Вранці прийшов лікар. Я доповіла про умови барака. Негайно весь нижчий персонал був до одного замінений. Було налагоджено стерилізацію, з'явились ампули, голки, все якось умиє. Ми обійшли барак, встановили величезну кількість наривів від бруду, було вжито необхідних заходів. Лікар ішов обережно. Я бачила, він боїться торкатися хворих. А я ж була лише сестра, у мене не було потрібних знань, мене ледь вистачало на роздачу ліків, міряння температури, на найпримітивніші медичні маніпуляції: банки, компреси, уколи, закапування тощо. Їх було двісті. Й усі вони стогнали, кашляли, хрипіли, боролись зі смертю і – вмирали.

Наш лікар був, очевидно, дуже хороший. Та він був молодий, недосвідчений, і – боявся тифу. Це заважало йому в роботі, а ми допомоги не могли, ми були тільки виконавцями, точними, самовідданими, але це вже й усе.

За кілька днів наш лікар прийшов сяючий і повідомив, що зараз до нас прийдуть три лікарі з зони. Це було грандіозно. У піднесеному настрої ходила я вздовж рядів, колола своїх мучеників, лікувала численні запущені до нас абсцеси і все чекала. А лікарі не йшли. Наближався обід. Їх не було. Наш шеф і сам затурбувався, послав санітара. Незабаром той повернувся з повідомленням: лікарі є, з зони вони вийшли, путівки в наш барак отримали. «То де ж вони?» – нетерпляче запитав лікар. – «Вони в лазні сидять», – відказав санітар. – «До яких же пір вони там сидітимуть, нарешті!» – почувся вже роздратоване. Тут горіло, нам була дорога кожна хвилина, допомога, така бажана, необхідна була вже тут, і раптом, бачите, вони сидять у лазні! Прохолоджуються! У мене ворухнулася неприязнь до цих товаришів, що ми їх з таким нетерпінням чекали. – «Вони... вони, – запнувся санітар, і раптом, зважившись, випалив: – вони без штанів сидять!» І тут же пояснив: «У прожарці спалили!» Ми реготали до сліз. Негайно було послано швидко допомогу, мандат лікаря в каптьорку, і невзабарі з'явилися, вдягнені, як близнята, три лікарі. Живі, справжні. Передусім ми їх нагодували, пам'ятаючи своє недавнє минуле, одягнули в халати. Одного призначили на нижній поверх, двоє поки ще лишились у нас.

Почалася дружна, шалена робота. Робочого дня у нас не було. Ми працювали до того моменту, коли починали засинати на ходу. Тоді йшли до клубу, я подала на свою койку, що стояла на сцені, й лише відчувала, як хтось розшнуровує і скидає з мене черевики. Це часто робила санітарка, моя нова, вже з третього набору, співробітниця. Санітарки працювали нормальними змінами, отож втомлювались менше. Ця ж прив'язалася до мене, дуже про мене дбала, стала моєю «табірною дочкою». Звалась вона Валя. Мати її була японка, батько – росіянин. Літ їй було десь вісімнадцять-дев'ятнадцять. Гарне, своєрідне личко. За що вона сиділа, я не знала, про такі речі в таборах не розпитують. Знала лише, що, працюючи в бараці, вона не знала втоми і не гидувала. З такою ласкою, любов'ю підходила вона до хворого, що я лиш дивувалась її самовідданості.

Як я вже казала, в нас були двоповерхові нари. Ну й зрозуміло, що жодних суден не було. Хворі, котрі лежали нагорі без пам'яті, випорожнювались безпосередньо на нижній поверх. Неважко собі уявити, яке роздратування викликала робота в таких умовах у нижчого персоналу, і як неохоче й погано вона виконувалась. Лиш у зміну Валюшки всі були обмиті, перевдягнені. – «Ой ви мої бідненькі», – весело, швидко, ловко вправлялася вона з ними. Їй не набридало, як багатьом іншим, вона не кинула, не пішла собі, що могла зробити.

І от, коли ми вже розійшлися і в мене лишився в пам'яті її світлий молодий образ, мені довелось через рік-другий вдруге з нею стрітись: я побачила на її нарах звичайний напис – прізвище, стаття, пункт. Строк був дуже великий і пояснювався пунктом: убивство було не звичайне, а особливо жорстоке, а це якось одмічено кодексом. Що ж могла зробити Валя в чотирнадцять літ? (Вона вже побувала в іншому таборі і лише пересилалась на Колиму). Я дізналась про це од її товаришок. Вона рано втратила батька. Мати одружилася вдруге. Вітчим неймовірно знущався з матері, тендітної, ніжної жінки з чужого краю. Валя була єдиною дитиною, котра гаряче любила цю самотню жінку. І от, коли вітчим почав якось знов бити жінку, дівчинка схопила заступ і вбила його. Понад те, лишившись біля мертвого, вона продовжува-

ла бити заступом і порізала все тіло, впиваючись помстою. Так принаймні вважали судді, котрі призначили їй кару. І дитина на роки, на довгі роки пішла в табори, в світ дорослих, давно закінчених злочинців-рецидивістів, що становили контингент таборів далекого призначення. Можливо, наша зустріч у владивостоцькій лікарні була останнім проблиском людського існування, і там дівчинка блискуче витримала випробування. Та даремне – від долі не втекти.

Працюючи, я, незважаючи на велику завантаженість, усе ж потроху знайомилась із складом барака. Кримінальних я не пам'ятаю у нас жодного, «набір» був політичний.

Якось уранці я звернула увагу на чоловіка на верхніх нарах з дуже інтелігентним лицем. Він був сліпий, точніше, перестав бачити. Як і всі, був у тяжкому стані, ще гнітючшому через сліпоту, що робила його цілком безпомічним. Я підійшла до нього, подивилась на прізвище: Б.Ясенський. Невже – «Людина міняє шкіру»? Я спитала його відразу ж зопалу: «Ви літератор, товаришу?» – «Так, я художник», – відповів він. Мене тоді терміново покликали до когось. Я одійшла й не встигла в цей день повернутися до нашої розмови. Зробила йому якусь примочку на очі, він заснув, як мені здалося. Мене змінила Артем'єва. Другого ранку в санітарів була якась суперечка. «Сестро, поглянь, ми переплутали бірки. Не згадаєш, котрий Ясенський?» Вони покликали мене за перегордку. О так, я пам'ятала вчорашнього співрозмовника. Чи був він «тим» Ясенським, я так і не встигла дізнатись. Пізно. Тепер я могла лиш допомогти санітарам, котрі прикріплювали до ніг померлих їхній паспорт на той світ – дощечку-бірку з написом: іменем, прізвищем, роком народження і, головне, статтю і пунктом.

Скільки їх там, на страшному суді?

Взагалі в бараці було чимало іноземців. Пам'ятаю, як мене підвели до вмираючого італійця. Він розумів, що помирає, не чекав нічого. Ніхто навколо не розумів його. Він трохи розмовляв французькою. І от, тримаючи мене за руку, виснажений, страшний, та ще молодий, він, як у лихоманці, поспішливо підшукуючи слова, перемішував їх з італійськими: «Якщо коли-небудь... можливо... скажіть

товаришам, що все це брехня, я комуніст, я ніколи не був зрадником». Починалась агонія. Тримаючи його руку, я дала йому слово, що передам товаришам. Я не пам'ятаю ні імени, ні прізвища його, час зітер їх з пам'яті. Але дане слово я виконую зараз, через двадцять років.

Лежав у нас болгарин, секретар Димитрова. Були товариші-чехи. Хто вижив, а хто й помер. Та, вмираючи, вони незмінно переконували мене у своїй невинності, неначе так їм легше було йти з цього світу.

Якийсь сибірський відповідальний працівник, заступник Ейхе, весь час марив і не давав нікому робити собі уколи. Я спробувала зрозуміти, вслухатися в його марення, з того часу знайшла ключ: йому треба було сказати, що телеграми про хліб-озаготівлю вже послано. Тоді він покірно підставляв руку, пив ліки, давав зробити компрес. «Секретар, секретар!» – кричав він на весь барак, і я кидалася до нього. «А дружині послали телеграму? Я не встигну повернутися вчасно!» – «Послала, послала, товаришу». Не пам'ятаю, чим скінчилася його хвороба, боюсь, він так і не встиг повернутися до своєї дружини. Принаймні всі вже звикли, і, коли він піднімав крик, з усіх боків долинали: «Ідіть скоріше, секретаря домагається!» Був ще один голова колгоспу. Цього в маренні переслідувала ідея, що прийшли його розстрілювати. Він зривався і ліз під нари. Довго вмовляючи, переконуючи, що суд його виправдав, що він не винен, його виманювали і вкладали на місце. Та варто було хворій уяві розходитись, як він знов ліз під нари, дратуючи нижчий персонал. Коли йому стало краще, він устиг все-таки підхопити запалення легень. Закутавши звечора його капітально в спиртовий компрес, вранці я застала його вже в доброму стані.

– Дружина снилась, – задоволено повідомив він мене, – прийшла і хотіла розмотати бинти. А я їй, як зараз пам'ятаю, сказав: не ти мене путала, не тобі мене розпутувати.

Він видужав, голова. Під час хвороби він клявся, що неграмотний і кричав з-під нар: як же мене розстрілювати, коли я неграмотний! виявився він після одужання вельми грамотною людиною.

Незважаючи на харчування й лікування, люди вмирили. Очевидно, попереднє виснаження не давало рятувати життя, хоч скільки б зусиль на це клалося. Та власне догляд все одно не був «на висоті»: два лікарі, дві сестри на двісті важких хворих... Це ж було надто мало.

Вмирили по-всякому. Пам'ятаю, був з Української академії наук Цивінський, Роман чи Кирило, ім'я чогось плутається. Тиф він переніс. Та ускладнення, хвороба шлунку, його доконало. Він ліпше за мене розумів, що безнадійний, мені все ще здавалось, що його можна врятувати. Він покликав мене і просив повідомити про його смерть дружині, Вірі Заневич. Я не змогла виконати свою обіцянку і не знаю, чи вдасться це зробити тепер, через двадцять років. Так він і вмер і, прийшовши на зміну, я його вже не застала.

Було в мене в бараці двоє хворих. Лежали поряд, через прохід. Один був якимось бухгалтером. Старий весь час бурчав, у другого був дуже інтелігентний вигляд, гарне обличчя. Був він якимось контриком, казали, міністром у Колчака чи щось подібне. Хворіли вони довго, та врешті обидва одночасно померли. І, дивина, підійшовши, я побачила два абсолютно невпізнанно змінені обличчя. На місці бухгалтера лежав просвітлений, якийсь спокійний, майже сяючий старенький; замість гарного його сусіда лежав спотворений чи то злобою, чи стражданням – цілком інший чоловік. Так смерть умиль змінила їхню зовнішність.

Було кілька випадків психозу. Вже здоровий, поза всякою небезпекою, пацієнт, що починав ходити, раптом схвильовано звернувся до мене, сказавши тремтячим голосом: «Благаю, сестро, зробіть мені смертний укол». Я ніяк не могла збагнути, чого він хоче, сказала лікареві. Той подивися на нього і пояснив мені, що й до чого. Лікар пішов, а хворий усе скімлив, ламав руки і благав «смертного уколу». Він заважав мені працювати, тривожив сусідів і дуже мучився сам. Не згадаю вже, з яких міркувань він вирішив, що йому слід померти. Тоді я якнайсерйозніше сказала йому, що замість ін'єкції дам порошок, він засне і вже не прокинеться. Хворий заплакав, поцілував мені руку, сказав адресу родини, просив передати всякі зворушливі слова, випив

мій порошок і в сльозах заснув. Прокинувшись, він не пам'ятав нічого і був нормальною людиною. Товариші довго з нього підсміювались, дражнили «смертним уколом», а він ніяк не вірив, вважаючи, що вони жартують.

Наші лікарі працювали нарівні з нами. Якось один з них за щось зачепився і сильно розірвав штани. Зашити їх на ньому було неможливо, ну, а переміни ж у нього не було. І от ми додумались, роздягнувши лікаря, покласти його на вільне ліжко в діжурці, а тим часом зацерувати злощасні штани. Тільки-но це влаштували, як назло, якась комісія. Відбули все чин-чином, дали пояснення, показали барак, а лікар так і пролежав як хворий. Реготалися з цього довго.

Хворіти ми не хворіли. На звичайні слабощі у нас не було часу, а від тифу не інакше, як небо берегло. Ми уважно вивчили принесену нашим шефом літературу про воші, дізнались, що не всі укуси приносять заразу. Довідались, самці чи самки мають вкусити, скільки днів небезпечний укус воші, що перейшла від хворого, який інкубаційний період, навіть «портрети» цих вошей бачили в книжці. Єдине корисне, та й то умовно, про що ми дізналися з цього читання, був інкубаційний період. Сидиш собі в затемненні і чуєш: щось лізе по тобі. Навпомацки зловиш. Знищиш, звичайно, люто. І олівчиком запишеш дату. А потім контролюєш температуру. Ні, пронесли! До наступного випадку. Так робили всі, а потім обридло, стали якісь байдужі. Та ще й ніколи було з цим возитись. Для чого, справді?

Однак, коли заслаб один з наших лікарів, котрий працював на той час уже не в нашому бараці, ми злякалися. Незважаючи на всі заборони та ізоляцію окремих корпусів, я все ж уночі пробралась до нього, щоб вивідати, в якому він стані. Ми дуже були стривожені, бо встигли на роботі полюбити його. Веселий, талановитий, якийсь просто самовідданий, Василь Іонович Петухов став нашим загальним улюбленцем. І раптом – захворіти! Та виявилось, що це не тиф. Умови в лікарні були непогані, ми заспокоїлись, а він одужав і був залишений в головному корпусі як хірург. Наш барак поступово згортався. Тих, хто видавав, переводили вниз, нові уже не прибували.



Епідемія закінчувалась. Вимерли люди. Мобілізованих сестер повернули в зону.

Лише трьох відмінниць наказом перевели працювати з бараків у головний лікарняний корпус. Я була в їх числі. Почалася нова смуга життя, не подібна до попередньої. По-перше, час роботи обмежувався добовим чергуванням, по закінченні якого ми поверталися в зону. В зоні ми попали не в барак, а в намет, поставлений за цей час у дворі. Він був просторий, з двоповерховими нарами, але не суцільними, спати ми могли спокійно. Годували нас загальним пайком, значно ліпшим порівняно з колишнім, а в робочий час ми харчувалися в лікарні. Було, може, вогкувато, адже намет майже до половини був у землі, та ми не зважали на це. Надходила весна. Снігу вже не стало, на сонечку було так радісно, хоча дорога до лікарні була дуже недалеко. А все ж – ідеш і радієш.

Лікарняна атмосфера – починаючи від входу, швейцара, широких сходів і до чистих ліжок, блискучих підлог, бездоганно сяючої білоти халатів, хустинок, великих вікон – все це було таке далеко від нас у той час, що здавалося, й узагалі цього вже нема на світі. А тут виявилось – є, і от ми самі нечутно снуємо

між ліжками, виконуючи свою роботу, з'являємось на вранішню п'ятихвилинку до загальної грози – головлікаря, і все йде так, як «на волі».

На сестру тут припадало по сімдесят хворих. Але важких хворих було багато менше, і число їх щодня зменшувалося, більшість одужувала, смертей стало менше. Зате тепер кожна смерть мене глибоко обурювала. Річ у тім, що тут лежали люди, котрі вже перехворіли на тиф. Як же було прикро, коли вони тепер помирали од дистрофії, голодного поносу, запалення легень і багатьох якихось інших наслідків і ускладнень.

У корпусі були палати на кілька чоловік. Лежали, звичайно, дуже довго, знайомились ближче, дружили. Пам'ятаю палату, де лежав лікар, ректор Астраханського чи то інституту, чи університету, професор Ошман. В кутку лежав знаменитий льотчик, а напроти – журналіст. Журналісту треба було робити масаж, і мною керував професор, дуже делікатно виправляючи мої промахи. А льотчик боявся ходити, він розучився. І знов професор приходив на допомогу, вмовляв його не соромитись, і ми повільно ходили по палаті, міцно обнявшись, бо інакше льотчик падав. У професора була дружина, музикант. Він багато про неї розповідав, це була дуже зворушлива старенька пара. Я жила разом з нею, і коли наш намет вели до лазні, я попереджувала професора, він підходив до вікна і махав рукою старенькій, котра йшла повз нього в строю. Палата була на другому поверсі, і йому не було видно сліз на її обличчі. Це були святкові дні для них, ці мовчазні побачення крізь подвійні віконні рами. І все ж вони бачили одне одного... Як я їм заздрала.

Другий професор лежав у іншій палаті. Йому було років шістдесят. А може він здавався старшим своїх літ. Він був дуже слабкий. Познайомившись ближче, я довідалась, що він зоолог. Був це чоловік незвичайний. Дуже слабкий, дуже немолодий, він був просто одержимий одною ідеєю: він надзвичайно багато мандрував незвіданими місцями Союзу і взагалі земної кулі, вивчаючи тваринний світ, мав багато робіт на цю тему, і ряд останніх років присвятив проблемі заселення величезних просторів порівняно недавно «відкритої» Колими. Він уважав,

що за її умов, кліматичних та інших, вона може давати величезні скарби і просився свого часу туди в відрядження. В нього була велика вичерпна доповідь на цю тему, він і далі над нею працював, лежачи в постелі, нарешті, скінчив і був дуже стурбований, що нема паперу (доповідь була на добру сотню сторінок), а також – сили. Сили в нього з кожним днем дедалі меншало й меншало, незважаючи на зусилля лікарів, на котрих він також справив неабияке враження. Професор дуже боявся, щоб його не переслали в інший табір, хоч для його віку і здоров'я Колима була, якщо доречно тут так висловитись, «протипоказана». Старий хвилювався, не спав, не їв. Ми вирішили допомогти йому. Добули паперу, я перенесла його рукопис до намету, розповіла, в чім річ, і там товариші позмінно переписували доповідь, що мала бути готова до дати прибуття якоїсь комісії. Ми встигли. Професор передав доповідь для передачі урядові в Москву, заспокоївся і якимось просвітлено почав чекати. Слабнув він щодня, згасав на очах.

Була ще в мене дружба з художником, делікатним, культурним, якимсь не од світу цього. В той же час запам'яталась мені одна прикра смерть. Лежав у нас господарник, звідкілясь з азійських місць. Переніс тиф, почав одужувати. І – замислюватись. Термін у нього був великий – всі двадцять п'ять. І от – чи взагалі він був песимістом, чи хвороба на нього вплинула, та він вирішив, що й одужувати було ні до чого, ні для чого й жити. Думка сама по собі, звичайно, не позбавлена здорового глузду. Він перестав їсти. Не голодував формально, але харчувався поза всякими приписами: то нічого не їв, то їв багато. Скориставшись вільною хвилиною, я пробувала його совістити, та він незмінно відказував те саме: «Жити ж, сестро, ні для чого». Загальні слова його не задовольняли, а що йому можна було сказати, такому «господарникові»? Був би він хоч комуністом, мені було б легше, а тут просто ні за що було зачепитися. Жив він чесно, працював чесно, попав ні за що – от і всьому кінець. Стежити за дотриманням дієти ми не могли, нам бракувало часу, ми ледве-ледве справлялися з чисто медичними справами. Може, то й наш гріх, хто знає? Та тільки через деякий час у господарника почався голодний понос і дистрофія загостри-

лась. Він і далі то їв, то не їв, і свідомо йшов до загибелі. Ми пробували його рятувати, та... адже й справді, двадцять п'ять літ! Таких літ! Боже мій, та хто б з нас не хотів померти одразу!

Він слабшав, згасав з кожним днем, коли прийшла телеграма, дружина повідомляла про перегляд справи, відміну вироку. Вона чекає його додому! Повідомлення підтвердилось офіційно. І йому безтямно захотілося жити. Жити за будь-яку ціну, жити! Та було пізно. Він своїми ж руками довів свій організм до стану, від якого вже не було повороту. Послали телеграму дружині про його тяжкий стан, що він сам дістатися не може, щоб вона вислала гроші за супровід сестри. Він хвилювався, клопотавсь. Та прислани телеграфом гроші не застали його живим. Мене довго мучила совість – дати б знати дружині. Пішла до начальника. Він сказав, що, можливо, й міг би добитися дозволу на лист, та що він не радить мені цього робити. І мені не стало мужности. Я могла ще бути корисною живим, ризикувати роботою не було сенсу. Надто вже «не радив» начальник. А може – лякана ворона куца боїться. Та всі колеги в один голос умовляли не писати, і я не написала. Так і чекала бідака чоловіка, доки повернулись гроші та прийшло офіційне повідомлення.

Тепер пішла смуга смертей одужуючих. То вмер один дідусь, я ходила повз нього, а він сидів так спокійно і дивився блакитними невинними очима, поки вони взяли туманом... Вмирав якийсь дистрофік узбек. Він дуже хотів жити. Він не знав російської, але так просив лікувати, так покійно терпів вливання фізіологічного розчину, так мучився, соромлячись безперервного поносу. Ці жахливі тіла, коричневі, як мумії, з проваленими животами, випнутими кістками, ці черепа, западини очей, ротів...

Коло діжурки стояла койка з веселим «пожилцем». Був молодий, переніс тиф і тепер одужував. Лікар заборонив йому вставати. Та хлопцеві нетерпеливилось. Йдучи до діжурки, я бачила, як він устав і пробував обняти санітарку. Я гримнула на нього, зайшла до лікаря, щось запитала й знову вийшла. Хлопець лежав у агонії. Підійшла лікарка – це був кінець. Не витримав – а йому б тільки одлежатись.

А все ж багато хто одужував. Тепер нічні чергування перестали бути страшними. Лікар міг уже й перепочити в діжурці. А я ходила з палати до палати, тихенько розмовляла з тими, хто не міг спати: тільки вночі й можна було привнести щось людське, з медичного автомата ставати товаришем. Скільки було перемовлено в ці весняні ночі! Скільки гірких людських доль розгортала книга життя, і з кожної сторінки дивилося людське страждання. Ці ночі були, вважаю, найкращим з усього, що я знала. Трудно собі уявити, що значило за цих умов просте людське слово!

Багато радості давало читання газети. Та незабаром хтось доніс на мене, я дістала наганяй, і читання припинилося.

В цьому корпусі серед хворих блатні (кримінальні) попадались частіше. Хоч взагалі трималися вони тихо, однак інколи проривалися їхні повадки. Пам'ятаю, якось викликала мене лікар – Вікторія... не згадаю, як по батькові, ні прізвища. В діжурці бешкетував здоровенний блатняк. Він вимагав вколоти йому морфію, а лікар доводила, що в цьому нема жодної потреби, що морфій застосовується лише в певних випадках тощо – словом, читала лекцію. А здоровань наступав на неї й погрожував: «Не зробиш, уб'ю». А тут ніч, і нас було дві на весь поверх. У мене вже був деякий досвід, тому, не звертаючи уваги на лікаря, я серйозно звернулась до нього: «Заспокойтесь, ідіть на місце, я зараз прийду». – «Ну, гляди, не прийдеш, то й тобі це буде», – пригрозив, ідучи, недовірливий грізний хворий. Вікторія безпомічно дивилася на мене: «Як же?» А дуже просто. Я набрала в шприц дистильованої води, прихопила ватку, спирт, пішла в палату. Лежало їх четверо – всі насторожі, то не були наркомани, але їх цікавило, чия візьме. Блатняк переможно подивився на них і швиденько простягнув руку. Процедура було виконано і... через деякий час вся палата мирно спала. А другого дня неспокійного і, до речі, вже здорового пацієнта забрали з корпусу.

За місяць перед тим, ще в бараці, дивний випадок був у мене з санітаркою. Медикаменти зберігалися в шафці в діжурці. Шафка ретельно зачинялася. Однак я почала помічати, що в мене надто швидко зменшуються запаси, скажімо, ефіру, валер'янки. Наркотиків

ми в себе в бараці не мали. Я почала пломбувати шафчик, але знову мені здавалось, ніби дещо зникає. Оскільки це було цілком неможливо, я вирішила, що мене просто переслідують підозріливості. Займатись розслідуванням було ніколи, і я заспокоїлась. Якось, прийшовши вранці на зміну, я не застала своєї санітарки. У чім річ? Виявилось, що санітарку серед ночі перенесли в головний корпус. І то чому? Вона отруїлась колодієм. Три доби там з нею возились, а виходили. Що ж вигадала ця винахідлива особа? У шафці, дверцята якої я так ретельно пломбувала, ззаду виймалась дошка. А оскільки ні ефіру, ні валер'янки не виявилось, моя дівуля скористалась колодієм. Наслідки були гіркі, та оскільки вона все-таки вижила, то лишилась при своїй думці: сестра даремне казала, що не можна.

Робота в корпусі, чим далі, більше входила в норму і ставала подібною до звичайного лікарняного побуту, з тією відміною, що перспективи у тих, хто видужував, були не надто спокливі. Трудно було навіть уявити, як же ці люди, точніше, тіні людей витримають труднощі найнебезпечнішого відтинку шляху через море і сухопутний етап – ми не знали, чи на машинах, чи пішки – по невідомій колимській страшній землі.

З'явилися чутки, що найслабших повернуть до Сибіру, в Маріїнський табір, що уявлявся нам якимось раєм, чимось середнім між курортом і будинком відпочинку. Ніхто з нас не знав ні Маріїнська, ні його таборів, та це був усе-таки шлях «назад», хотілось вірити в це Ельдорадо, і ми вірили. Я, зрозуміло, не могла розраховувати на нього для себе особисто, та мене глибоко турбувала доля моїх хворих, все-таки, що не кажіть, мною доглянутих, повернутих до життя. Так жагуче хотілося, щоб ці люди не загинули відразу в трюмах пароплава на шляху і Владивосток, протока Лаперуза, Сахалін, Охотське море, Магадан. Лікарі та адміністрація почали складати списки маріїнського етапу. Виявилось, туди справді набрали цілий поїзд слабосильних. Хто не помер, а ніби одужав, ледве живі, дистрофіки з Азії, майже вся, що була в корпусі, інтелігенція, замучена, слабенька, але палко віруюча в своє воскресіння в Маріїнську, всі ці

професори, художники, журналісти, льотчики та інші увійшли, на радість нам, в список. Наставала вже справжня весна: сонце спілило своїм яскравим світлом, дні ставали довгі, ясні і – радісні.

Прийшов день етапу. Я якраз передавала зміну. Хворих уже викликали, і вони, чекаючи, повсідалися на широких внутрішніх сходах згори аж до самого долу. Через вікно падало сонячне проміння, зайчики блукали по блідих, вимучених, схвильованих лицах. Найстрашніше в їхньому житті було позаду: задушливі ночі в зоні, коли вони, згромадившись, стояли в юрбі, і постріли з вишки, і розкладені трупи поряд на нарах, і сотні вошей, що ворухилися на тілі, не даючи й хвилини спокою, марення, кошмари, тиф, трупи товаришів за простирадлом у кутку, і сварки санітарів, котрі виривали у мертвих золоті зуби; трагічні смерті серед смороду випорожнень, і багато іншого, про що не скажеш, – все це було вже, здавалося, далеко позаду. А попереду – набухлі весняні бруньки на деревах, тепле сонячне проміння, нестримна жага життя і невимовне щастя, що це їх, саме їх, уцілілих, чекає цей поїзд на захід, туди, де все найдорожче...

Слабі, схвильовані, щасливі, чекали вони останні хвилини в лікарні. Мені треба було пройти повз них. Я йшла повільно, обережно пробираючись між людьми по сходах. А вони прощалися зі мною... І якби треба було віддати життя, щоб пережити ще раз цей ранок, я, не замислюючись, зробила б це. Всі вони були мені чужі, всі незнайомі. Та поки я дійшла до дверей, я почула стільки людської ласки, любови, вдячності, скільки нечасто випадає на людську долю. Мені цілували руки, обіймали, намагались хоча б торкнутися халата. І очі, променисті страдницькі очі на змучених, страшних змарнілих обличчях, світилися щастям і вдячністю. Я, що тоді не вміла плакати, доки йшла, ледве стримувала сльози. Брати? О ні, це слово було надто бліде. Це були товариші.

У дворі приєднався етап жінок, найслабші, хворі, старі. Була визначена і дружина професора Ошмана. Усі раділи за них.

Лікарня спустіла. Були ще хворі надолі, в хірургічному корпусі, де працював Петухов. Були, звісно, і в нас, та величезний поверх здавався нам

пусткою. Почалося скорочення персоналу. Я довідалась, що й мені незабаром доведеться повертатися в зону. Звичайно, мала розпочатись навігація, а з нею й етапи на Колиму. Я вже понад рік була у Владивостоці.

Нам, сестрам, хотілося відсвяткувати Перше травня і чимось порадувати наших лікарів, з котрими ми так дружно працювали цієї моторошної зими. У вільний час ми вишили кожному з них по кисету, вони ж примудрилися роздобути нам шоколадку, ми, як змовники, зустрінулись в палаті коло операційної, куди не заходив ніхто, привітали одне одного, піднесли наші подарунки розчуленим лікарям і заодно попрощалися. Незабаром мене перевели в зону, так скінчилася моя медична діяльність у Владивостоці. Я чергувала останню ніч. Брела коридорами, заглядала в палати. Скрізь панували тиша і спокій. Важких хворих не було, люди спали.

Стояли порожні ліжка тих, хто пішов у етап. Про них думалося з полегкістю: хоч ці виривались! Наближався світанок. Сірі сутінки поповзли по білості стін, ліжок. Десь за сопкою сходило сонце, вже зеленіли контури гір. А в розпадку, де стояв корпус, було ще темно. Я підійшла до вікна внутрішньої сторони корпусу, що виходила до моргу, і почула шум коліс. Як завжди у цю пору, приїжджали грабарки й вивозили трупи. Скільки разів чула я цей шум коліс і тікала від нього. негайно в палати, не маючи сили виглянути в вікно. Сьогодні я востаннє в корпусі. Ні, я мушу, хоч би там що, підійти до вікна, я не маю права піти, так і не побачивши всього.

І я підійшла до вікна. В досвітній імлі біля темних одчинених дверей моргу стояло три грабарки, одна, навантажена, вже од'їжджала, друга, з сірим коником, стояла, навантажена горою голих закостенілих трупів, третю вантажили. Виволювали трупи з моргу й кидали в грабарку. З якимось дерев'яним стуком мертві падали один на другого. У одного стирчала рука й заважала вантажити наступного. Блатний наліг з матом, рука хруснула і подалась. Вантажили далі... «Ні, ти не відійдеш, ти дивитимешся до кінця». І я дивилась. Накрили брезентом, заскрипіли колеса, і в ранковому тумані зникли силуети коней, людей і страшного вантажу.

А з-за солки сходило іскристе, золоте, радісне, світле весняне сонце...

Маріїнський етап, казали, не дійшов. Двері були запечатані, і коли поїзд прибув до місця призначення, живих у вагоні вже не було. Нехай ця чутка, якщо

вона не відповідає істині, залишиться на совісті тих, хто доніс її до нас, якщо ж...

Невдовзі наша зона зібралась в етап, і триста жінок рушили в далеку путь за океан.

1958-1959. Умань.

ЮЛІОФА

– Дівчата, не тушуйсь!

Він дивиться з-за подвійної дротяної загорожі, у хвацько заломленій келці, і ми довго бачимо його темний силует на багрянотім тлі нашого останнього надвечір'я на великій землі.

Ми покидаємо Владивосток. Нас у рядах триста. І в кожній жінки своя доля.

Настає вечір. Вже спалахнули яскраві, не свої зірки над обрисами гір. Речі боляче тягнуть плече. Дорога далека. Уздовж якогось насипу над урвищем. Підганяє конвой. Ось останнє зусилля, і ми на баржі. Кілька годин чекання, і на світланні посадка на «Дальстрой». Досить великий і «справжній» пароплав. А потім далека дорога. Так нестерпно хочеться подивитись на безкрай простір води, побачити все, про що чула в юності, все: Сахалін, протоку Лаперуза, хоч одним оком зиркнути на таку близьку Японію. Прогулянка недовга, і знов женуть у трюм. Я «живу» на самому долі. Там темно і брудно, підлога заллята чимсь чорним, смолистим і риб'ячим. Сісти не можна, низько. Зате лежати не гаряче і можна дихати. Трудно лише обідати, коли приносять бідончик з баландою. Решта мучиться від жару і задухи. Напіводягнуті, розчервонілі лица, спітнілі тіла. Комусь погано. Бігає сестра з пляшечками.

Вночі хитрую: виходжу до люка порожніми сходами і проваджу довгу розмову з вахтером. Не пам'ятаю вже, про що ми говорили. Та досі не забула чорного оксамиту неба, блискучих зірок та

солонуватого присмаку моря на губах. Так щоночі. Остання, п'ята ніч, і ми зупинились при сірому, непривабливому березі Нагаєвської бухти. До нас на пароплав прийшов начальник Дальбуду Вишневецький. Елегантний, бездоганно чемний, він якось не надавався до нашого трюму.

Вивантажились і рушили в дорогу. Мене, як медсестру, і слабих начальник санчастини, що супроводив етап, влаштував на грузовик. Нас припровадили на транзитку. Одалік кружком стояли старі мешканці Магадана, котрі пішли в етап перед нами. Ми перегукувались, вони кидали нам хліб, цукор. Нарешті після всіх формальностей нас улаштували в великій недобудованій будівлі клубу. Було досить простору й приємно: багато повітря, менше шуму і колотнечі, гам розчинився в просторі.

Пішли в лазню. Вона виявилась великою, новою, з роздягальнею, дзеркалами. Але там уже щось знімали, щось забирали, замінюючи іншим. Якись черевики, якись шнурки лишилися безповоротно там, і назад ми прийшли вже цілком таборовими.

Червневі дні, мряка, над нами ще не було даху, і мешканки других нар особливо потерпали. Їли в їдальні, і, нам здавалося, дивовижно добре: хліба було досита, давали навіть свіжу рибу. Біля кухні, надворі, стояли бочки з оселедцями, і їх могли брати, хто хотів, скільки завгодно. Це було щось подібне до царства майбутнього.

Бараків бували різні. Ми відпочивали днів зо два, нас безувагу запрошували в гості. Вишивальниці і ар-

тистки самодіяльності жили в дуже затишному чистому приміщенні, з безліччю гарних речей. Та й сам контингент був вищий середнього рівня. Молоді, гарні, нерідко з тонким смаком жінки.

У другому баракові не було ліжок. В ньому були традиційні подвійні нари, але в кожній було своє місце, вибране за власним бажанням, бажані сусіди, уважна днювальна. Жили тут чорноробчі, штукатури, маляри, робітники гаража, виробничники, так би мовити. Матеріально всі вони були добре забезпечені, їх цінували, але втомлювались вони пекельно, приходили з роботи запоорошені, брудні, відразу милися, перевдягались, і тоді починалось «життя». Тут відразу віднайшлися друзі з моєї владивостоцької групи: синьоока Женья, інженер, напрочуд гарно співала романси; Агнеса – закордонна товаришка; уманська товстуха, котра знала моїх родичів, і багатьох інших. Вони гостинно пригощали, підготовуючи давно забутими штуками.

В день реєстрації, дізнавшись, що я літературний працівник, мені запропонували працювати для сцени і обіцяли влаштувати на легку працю. Майже одночасно я зустріла свою співетапницю по Іркутську, Анну Михайлівну Г., головлікаря кремлівської лікарні, котра вже працювала лікарем, і вона запропонувала мені роботу сестри в таборі, у щойно відкритому наметі. Я попрацювала день і попросила взяти на моє місце Зору Г.[ондлевську], в котрої було хворе серце і, крім того, вона чекала на чоловіка, що мав прийти в якомусь з близьких етапів. Мені хотілось зануритись у «справжнє» трудове життя, і я пішла в будівельну бригаду.

Рано-вранці ми місили магаданську грязюку і йшли через усе місто в район парку культури. Там будувався якийсь великий цегляний дім. Перший день я працювала з двома хлопцями, простими і хорошими. Мені доручили розмотувати триси. Триси були важкі, дріт грубий, і тонким незвичним пальцям добре діставалось. В полудень, ледве діждавшись перерви, я сіла біля сарая, недалеко од паркана і виїняла свій хліб. Школярі йшли вулицею. Кілька спинилось біля паркана, почали кидати на нас камінцями. Я пішла за сарай і думала, які ж з них виростуть люди.

Другого дня мені довелось витягати старі цвяхи. Норма була два кілограми. З цим справилась. Але



Знову в Україні, після 30-ти років розлуки.

на третій день мене знов перекинули на іншу роботу – поливати цемент на стіні. Мені доводилось з двома повними відрами балансувати на висоті одного поверху на мурованій стіні. Ноги тремтіли від слабости, голова крутилась.

Назавтра я вже стояла на грохоті з цементом. Робота йшла конвейером, відпочивати дозволялось всім будівництвом відразу. Іноді нестерпно боліли руки, здавалось, що витримувати далі неможливо, та машина не зупинялася, її паща чекала цементу. Ох і невеселі це були дні.

Потім я була на земляних роботах. Ми копали фундамент, і треба було йти нарівні з чоловіками.

Нарешті я стала підмітальницею трапу, але було вже пізно: ноги не тримали мене, і я перейшла під владу лікарів.

Останні дні я була в бригаді інвалідів, що прибирала смітники. Це було захоплююче заняття, з табору завжди давали доручення «приглянути» розбиту чашку, недоламане блюдце, зігнуту ложку і інший безцінний скарб. Навантажені мотлохом, ми поверталися до табору, де нас з нетерпінням чекали.

Невдовзі почали збирати етап у тайгу. Й знову ж таки те саме бажання випити чашу до дна примусило мене проситися на цей етап. В середині липня ми вирушили в дорогу. Дорога була небаченої краси. Пасмо диких гір, дедалі вище й вище, переплетені первозданні хребти, звивисті річки вздовж траси, все вперед, уперед. Десь у дорозі ми стріли гурт чоловіків. Жажливо страшні у своїх чорних накомарниках, вони оточили нашу машину й видивлялися на нас. У ті роки жінки там були ще великою рідкістю.

Ми зупинилися на Стрільці, перепочили, поспали зо дві години і знов пішли. Знову гори, хребти. За мною в машині, біля самого борту, сидить художниця Коровіна. Вона сидить, заплющивши очі: «Не хочу дивитись, хай буде проклята ця краса». А я забуваю про все на світі і не можу одвести очей від суворого величного пейзажу.

Біла ніч. Комарі під час коротких зупинок. Ми не знаємо, куди нас везуть, але тривожно шепчуть, що напрямком КДС або Ельген. КДС – це навіть цікаво. Але Ельген у Магадані мав ореол штрафної командирівки. І в це жажливе місце мені не хочеться. Як завжди, призначення невідоме. Як завжди, кам'яні обличчя в тих, хто нас везе. Вони тримають у руках пакети з нашими долями і гвинтівки, оберігають таємницю. Жінок везуть у тайгу. Ось поворот. Кілька закинутих бараків. Зупинка, і ми ночуємо. Тобто – спимо зо три години на кинутих на долівку бушлатах. Шофери щось лагодять. Кудись зникають битовички. Скоро починається підйом, ми рушаємо в дорогу, і на свій подив, через півгодини вже на місці.

Ми під'їздимо до великого прямокутника, огороженого високим парканом з дротом. В ньому двоповерхова будівля гуртожитку, в другій, меншій – їдальня. Умивальники в центрі двору, трохи далі –

монументальна споруда вбиральні. Був якийсь будівельник, чиєму, так би мовити, перу належав ряд цих споруд по всіх таборах. Біля входу невелика будівля контори. Проти воріт вахта, інструменталка і напіврозвалюха з маленькими заґратованими вікнами – карцер.

Отож, за цим порогом починається новий, може, цього разу останній етап існування. Вдалині видніються будиночки, синіє ліс, поле, і десь тут, дуже близько, жене свої важкі води Колима.

В контору нас закликали по одній. Там сидів начальник радгоспу Руденко, фаховий агроном, здається, колишній чекіст. Нестарий чоловік, з гарним привабливим обличчям, чарівним поведженням. Зі мною зайшла Емі Штельцер, вона все ще зовсім не розмовляла російською. Ми попросилися разом, я – щоб перекладати їй. Попали обидві в польову бригаду.

І пішли дні. КДС – Колимська дослідна станція – мала завдання вивести стійкі культури, придатні для Далекої Півночі. Там уперше було закладено теплиці, парники, городи. На площі сто гектарів учені фахівці керували роботою трьохсот жінок і кількох десятків чоловіків. Там уперше виросла картопля, капуста, в парниках і теплицях – огірки, помідори, цибуля й редиска. Там росли квіти, й було навіть лимонне дерево. Для запилення огірків тримали невеличку пасіку, яку доглядав старий німець з Поволжя. Бджоли були гібриди завезених сибірських і диких місцевих, колимських. Такі кругленькі, маленькі мохнаті бджілки. Взимку їх годували цукром, бо зробленого коротким літом запасу меду не вистачало. Затрати окуповувались економією людської робочої сили, потрібної для штучного запилення.

Посеред парників і теплиць височіла скляна будівля метеостанції. За болотом простягались показові ділянки різноманітних сіяних трав. Пам'ятаю, як одного разу я довела до відчаю агронома, виполовши з грядки всі потрібні травинки і лишивши якийсь непотріб.

При березі Колими сялися зернові культури. Понад 200 сортів різних злаків. Вузькі смужки – ячмінь, жито, пшениця. Ми з Емі працювали там. З ранішньою росю ми виходили в грубих, наче бре-

зентових, штанах і проривали межі, пололи хліб, збирали ріжки, нумерували особливо високі екземпляри. Робота була не надто важка фізично, але дуже копітка і потребувала великої старанності. Коли хліб зацвів, мене перекинули на штучне запилення. Це була винятково тяжка робота. Ділянка містилася при самій річці. Доводилося весь час працювати без накомарника і рукавиць. Комарі жалили руки, лице, та не можна було зробити найменшого руху, бо це могло зрушити пилок з тичинок, над якими ми працювали пінцетом, запилюючи колоски різних сортів за завданням агрономів. Денна норма становила 150 колосків, і це було нелегка праця. До неї людей добирали, а, з другого боку, не кожен і брався за таку працю. Запилений колосок запечатували в пергаментну торбинку і на ній вказували сорт, дату запилення і прізвище робітника. Та було в цій праці і захоплююче, якась романтика освоєння півночі. Вона захоплювала мене з перших днів мого арктичного існування.

Так спливали дні. Харчувалися ми в їдальні, завжди досита, хліб, редис, квас були ненормованими продуктами. Готували добре і цілком достатньо. Жили ми в великих світлих кімнатах, з чистими постелями, тумбочками, фіранками на вікнах, скатерками, абажурами та іншим жіночим затишком. Кімнати змагалися. Днювальні були турботливі, часом буркотливі, але завжди прекрасні господині.

Окрім табірному харчування, був ларьок, у якому можна було викупити за свій рахунок певну норму продуктів, більш ніж достатню при основному пайку. Це було майже кілограм вершкового масла, консерви м'ясні, молочні, цукор, цукорки. Рибні і овочеві консерви продавались без норми. Були цигарки і тютюн. Викупляли це або ж на прислані з дому гроші, або на заробіток. Коли ми приїхали, то в мене й Емі, моєї напарниці, лишилося 1 рубель 90 копійок, а до першої получки треба було чекати два тижні. Десь на роботі чи в їдальні ми познайомилися з дідусем-пасічником. Він запитав, чи викупили ми вже наш ларьок, і ми відверто зізналися, що ні, бо не маємо грошей. Старий обурився і запропонував позичити грошей. Незвичні взагалі до допомоги, ми довго радилися, чи брати в дідуся гроші, і нарешті взяли

дев'ять карбованців. Не треба казати, з яким задоволенням ми влаштували бенкет і як пунктуально повернули борг. Дідусь так і лишився до смерти нашим приятелем. Загинув він од серцевого нападу після надто великого фізичного напруження. Його принесли в амбулаторію ще при пам'яті, але через годину він помер. Світла пам'ять про нього збереглася у нас обох.

Ми заробляли досить багато. Емі була невеличка брюнетка. Дочка німецького шахтаря, вона з дитинства звикла до тяжкої праці, наступні роки тільки загартували її витривалість. Їй було легше працювати, і вона дуже багато допомагала мені. Поза всім, вона була значно молодша, їй було років 30-32. Ми працювали до знемоги і, крім того, шили, вишивали, підробляли собі у битовичок, у котрих завжди був додатковий дохід від «чоловіків». Ми брали роботу в поле і серед високих хлібів у нас був свій замаскований дім, де ми могли сидючи шити, будучи впевненими, що нас не видно навіть з балкони другого поверху з помешкання начальника радгоспу. Норми ми виконували, та коли нас послали, наприклад, на проривку турнепсу, я вперше не витримала. Потім мої справи дедалі погіршувались.

Поле з турнепсом лежало порівняно далеко. На нього треба було йти через болітце, повз заправку, закинуту хатину, де мешкав якийсь самотній чоловік. Тоді треба було балансувати по колоді через драгвиння, потім починалося саме поле. Працювали схилившись або присівши. Так і так через ревматизм порівняно швидко починався різкий біль. Кожна з нас бралася полоти два рядки, і так ми йшли по сухих земляних грудках під спекотним липневим сонцем, оточені хмарами комарів. Коли доходили до краю поля, я часто лишалася далеко ззаду, Емі ж, навпаки, переганяла інших. Закінчивши свої рядки, вона мовчки підходила до моїх, і йшла мені назустріч, замість того, щоб відпочивати. Мені перехоплювало горло і бракувало слів, коли я дивилася на мініатюрну постать і суворе смагляве личко. Коли робота була неважка, вона постійно співала, іноді щось розповідала з свого життя. Багато говорила про підпілля, про роботу серед молоді.

Якось пригадала свою юність і один новорічний епізод: «Ми працювали у кравця. Всі дорослі вже

розійшлися, готуючись до зустрічі Нового року. Лишилися тільки дві дівчинки. Ми дошивали й прасували жилет для якогось великого пана. Замовлення мало бути до ранку готове. І от, коли ми вже допрасовували готовий жилет, ми щось вилляли на нього. Перелякавшись, ми пробували відіпрати залляте місце, але пляма лишалась надто помітною. Тоді, зібравши останні гроші, ми побігли купити нову тканину, щоб пошити новий жилет. Та лавка вже була зачинена. Завтра хазяїн вижене нас, і ми знов лишимося без роботи. Батько в цей час страйкував, і я була єдиною опорою родини. В цілковитому відчаї я згадала про аптекаря. Це був товстий поважний пан, один з відомих багатіїв міста, я колись купувала в нього ліки. Я побігла до аптеки. Тремтячи від нетерпіння, смикнула за дзвінок. Двері одчинились. Передо мною стояв молодий хлопець, син аптекаря. Затиноючись од хвилювання, я плутано просила його допомогти мені, інакше мені загрожує велика небезпека. Співчутливо дивився він на мене, я здавалась йому молодою, і він пожалів мене. Було мені літ п'ятнадцять. Але спочатку він не так мене зрозумів. Коли ж збагнув, у чім річ, щиро розреготався і пообіцяв допомогти. Він чергував тої ночі й пообіцяв до семи годин ранку вивести пляму хімічним способом. Окрилена надією, я повернулась до своєї товаришки, і ми якось переспали ніч. О сьомій я стояла в аптеці, а на руках моїх лежав бездоганно білосніжний жилет». Багато літ сплило з тих пір, багато переживала глибокого й важливого чорнока Емі, але ту молоду трагедію вона згадала на висохлому полі колимського спекотного дня.

Одного разу під час роботи пішов дощ. Грозова хмара, холодна, похмура, закрила сонце, вмить нагнала холод. Великі краплі дедалі більше й більше змочували наші ситцеві сукні, але звідкись з'явився бригадир і грубо вигнав на роботу. Ми продовжували полоти під зливою. Льодяні цівки води збігали по тілу, все було мокре наскрізь – хустка, кофтина, тонка спідниця. Морозило, ломило всі кості. Дощ ішов не більш як півгодини. Але після нього настав вечір, наскрізь пронизаний холодом. Ми поверталися через болітце в тумані, колода була слизька. Так-сяк балансує, щоб не впасти в драговину, я перейшла

останньою, і ми увійшли в хатину заправочної. Від неї повівало гамсуновським відлюдництвом: чистота, одинока койка, фотокартка жінки й дитини в саморобній рамці на стіні і господар з некрасовським, але трохи спокійнішим обличчям. Це був Смирнов, з котрим мене надалі не раз зіштовхувала доля. У нього був десятирічний термін, але жив він, як і всі на КДС, вільно тут же, на заправці. Це було дуже своєрідне існування, зрадив він нам надзвичайно, запалив грубку, зготував чай. Ми оговтались, а за цей час він трохи одвів душу, розповідав про дружину, сина, запрошував заходити до нього. Обставини склалися так, що ми невдовзі перейшли на іншу ділянку і більш у нього не бували, але цей оазис чогось людського надовго лишився в пам'яті.

Коли ми повернулися в табір, мене дуже морозило, я пішла в амбулаторію попросити аспірину, але сестра, змірявши температуру, негайно вклала мене в маленькій кімнатці жіночого стаціонару, що був поряд з амбулаторією на другому поверсі. Мене охопило таке почуття спокою і незнане ніколи раніше почуття фізичного відпочинку від довгої і очевидно непосильної фізичної праці (у нас був 16-годинний робочий день), що я не втрималась від зухвалої спокуси і другого дня просто-напросто «настукала» собі температуру. Нічого серйозного ця простуда не дала, і на третій день я вийшла на роботу.

Тим часом погода дедалі гіршала. Похолоднішало, безперервно мрячило. На обід ми вертали-ся вже звичайно в добре намочених тілогрійках, працювати доводилось в них-таки, це сковувало рухи, ставало гаряче, але нічого легшого з одягу нам не належало. Хліб стояв мокрий, на колосці висіли важкі краплі, що падали при найменшому рухові. Мокрі грудки землі налипали на руках, черевики й онучі швидко промокали наскрізь. Спершу охоплювало огидне відчуття мокрого холоду, а потім нога поступово зігрівала воду, і виходив теплий компрес, відчуття також досить неприємне. Якщо дощ ненадовго припинявся, ми розкладали на березі вогнище, роззувалися, сушили онучі, взуття і частково верхню одіж.

Коліма була сіра, олов'яна і досить зловісна. Ми спостерігали за нею з високої кручі, а вона текла

внизу метрів на п'ять. На протилежному острові був так званий ботанічний сад, щось на зразок заповідника, де росли тополі і лози. Вода в річці поступово піднімалась, але, зайняті щоденними турботами, дивлячись на неї безперестану, ми цього якось не помічали. Примусила нас звернути увагу на повільно маленька Ласточка – наліпвересохла річечка, що впадала в Колиму недалеко від нашої ділянки. На протилежному березі роз-містилася наша лазня і пральня, а на цьому, по другий бік табірної зони були розташовані парники, оточені капустяними полями. І от ці капустяні поля почало заливати водою, що виїшла з берегів. Вода в цій невинній річечці прибувала різюче. Вона перетворилась на бурхливий каламутний потік, а поля – в непролазне болото по краях з великим озером посередині. Дорога до теплиць і до парників ішла по колодах, містках, робочі бригади ледве пробиралися зранку, а під обід доводилось робити вже нові помости.

Нашу бригаду послали полагодити прорвану загатку. Як у лихоманці, швидко накидали ми землю в мішки, на ношах підносили до земляного валу, а чоловіки і міцніші жінки кидали ці мішки в бурхливий потік. Нам удалося, вода повернулася до свого русла, і озеро перестало так стрімко розширюватись. Але настрої в усіх був препогані. В обід ми, звичайно, не встигали просушитись, мокра верхня одіж, одягнена на розгарячіле тіло, відразу наганяла тугу, і в такому пригніченому стані ми знову йшли на роботу, що ставала все тяжчою, неприємнішою і якоюсь марною. На третій день вода на ранок в самій Колімі досягала вже майже верхнього рівня крутого берега. Начальник радгоспу розпорядився піднімати берег і вздовж усієї майже півкілометрової довжини ділянок зернових культур будувати земляну дамбу. Решту робіт було припинено і, крім невеликої кількості людей, зайнятих у теплицях та на деяких інших роботах, всіх було кинуте на дамбу. Вода щогодини прибувала. Жінки були поділені на категорії, найсильніші разом з чоловіками займалися власне дамбою, інші чи то просто кидали землю на вал, чи насипали мішки для особливо небезпечних місць. Решта тягала землю на ношах і трямбувала насип, що виростав на очах. На обід ми в табір

не верталися. Гарячу їжу нам принесли на місце, і ми, нашвидку погрівшись біля вогнища й попоївши, знову взялись за лопати. А вода піднімалась. Сіра літня ніч, трохи затемнена густими хмарами, минула в шаленій роботі. Перед ранком, коли білисту імлу змінив похмурий світанок, крізь густу сітку дрібного дощу на нас дивилася зблизька, ось тут, біля самих ніг, свинцева, важка і грізна ріка. Сізіфова праця, однак, не припинялась. Та сталося щось гірше: запас мішків, приблизно чотири тисячі, вичерпувався. Дамби щомиті проривало, то в одному, то в іншому місці, і зупинити потік води можна було тільки туго набитими землею мішками. Ще кілька десятків мішків, і черговий прорив ми не зможемо ліквідувати. Все піде тоді нанівець: ці двадцять п'ять годин безперервної гарячки, самовідданої праці, натерті до крові мозолі, а головне – два роки наполегливої праці для впровадження північних сортів, на що пішло стільки фізичного і розумового напруження. Ось вони, дуже близько, за десять кроків від піднятого валу – наші коштовні колоски в намочених пергаментних шапочках, колоски, з яких розраховували виростити хліб на Колімі.

Начальник давно просив допомоги у сусіднього Таскана. Звідти, з першої електростанції, обіцяли прислати нам катер із зміною, міцними чоловіками, і потрібні нам мішки. Та катер не приходив, телефонний зв'язок давно вже був перерваний. З лівого боку, біля самого лісу, пролунав крик: дамбу знову прорвало. Кинулись засипати її землею з хмизом, кущами, торф'яними купинами. Вода проривалася, зловісно виривала купини, крутила їх у вирі і несла з собою до ріки, а жінки так само наполегливо і з якимось шаленством, далі кидали землю, бігом подавали ноші. Відчувалось, що це вже останній бій. І раптом... за поворотом ріки, за високими заростями верболозу на самому обрії, багряному від сходу сонця, що прориває навислий туман, з'явився тасканський катер. Радісний крик вирвався у змученої юрби.

Катер ішов на всіх парах. На ньому були тисячі мішків і сімдесят міцних, здорових хлопців. Підійти до берега відразу він не зміг. Кинутий канат ніяк не долітав. Його починало зносити течією. Тоді Руденко, недовго думаючи, як був, в елегантному шкіряному

пальті, рвонувся з берега і, по пояс у воді, пішов до каната. За ним, зіщулившись від холоду, несомохіть рушив миршавий Марков, начальник табору. Третьою пішла здоровенна руда Фаїна, битовичка, що вирізнялася незвичайною силою. Катер причалив, бадьора зміна висадилась і прориви було ліквідовано. За кілька годин дощ припинився, небо виянилось.

Битву було виграно. Минуло ще три дні. Колима повернулася в своє звичне русло, наші посіви були врятовані.

На КДС було кілька вчених агрономів. Ставились вони до нас дуже людяно, й дуже дружньо ніяковіли. Вони досить стримано цікавились нашими біографіями, іноді розповідали й про себе. Первий час ми працювали під керівництвом Матвія Івановича Лебедева. Був він невисокий на зріст, короткозорий і неймовірно делікатний. Коли битовичка при ньому починала матюкати колеґ, він болісно кривився і довго пояснював неприпустимість такого нетовариського ставлення. Він справляв враження людини з іншої планети, начеб зовсім не знав життя.

Якось ми йшли бригадою на сінокіс, кілометрів за п'ять за електростанцією. Він пішов з нами. І от дорогою розповів свою біографію. Селянський хлопчик, звідкілясь з-під Пскова, він попав у Ленінград підмайстром до перукаря. І справді, було в ньому щось, що нагадувало цю професію. Жагуче бажання вчитися примусило його поселитися з якимось бідним студентом і майже утримувати його, але студент за це вчив його. Що було далі, не згадаю, та після низки невдач він попав у Тимірязівську академію, закінчив її і став ученим агрономом. Дружина його, з купецької родини, гарна статечна російська жінка, працювала у нас згодом фельдшеркою.

Під час косовиці був день його народження. Він провів його з нами. Вранці перевіряв роботу, підійшов до мене. Звісно, гребла я погано, лишалися огріхи, хоч ділянка була рідкісно рівна. «Дозвольте мені взяти граблі!», – сказав приблизно так, як на балу – «не відмовте мені перший вальс». Це після всіх етапів, всіх пересилок і всього, про що не хочеться й згадувати. А тоді показав, як слід працювати. В час обіду він не пішов, сидів і обідав з нами, їв зварену на вогнищі юшку, розмовляв просто,

невимушено, хіба що іноді конфузився. А нам було до сліз приємно й дивно, що вільна людина розмовляє з нами, як з людьми. Адже магаданські діти, що кидали в нас камінням на очах у дорослих, не забувалися.

В науку він вірив надзвичайно, і був колимським ентузіастом. Завідував колимськими полями. Біля поливної водокачки росла якась особлива капуста – міцна, з величезним соковитим темнозеленим листом, незвичайної висоти. Це був спеціальний сорт, з ним Матвій Іванович робив якісь експерименти. Він старанно пояснював мені, як робити розчин, як цим розчином полляти порівну ці кілька грядок. Я ретельно розчинила в діжці потрібну кількість солей і почала поливати. Проходить між капустами було нелегко, листки надломувались, і ми прикладали їх до качанів, щоб не було видно ушкоджень. Того дня моїм напарником був чоловік, колишній директор цукрового заводу, комуніст Махно. Коли я пішла в склад за солями і повернулась, він уже скінчив свою роботу і сидів кури́в, доки я мучилась зі своєю капустою, ретельно міряючи по півлітра розчину. Як же я засмутилась, коли в мене лишилося його три відрі. Отже, знову треба ретельно все поливати. «Ану, дайте», – сказав Махно, і не встигла я охнути, як він миттю розілляв решту по всій грядці, засміявся і сів курити біля димокура. Вже згодом, коли Матвій Іванович з притаманним йому натхненням розповідав про свої наукові досліди саме над цією капустою, Махно був уже на волі, я розповіла йому, як виконувались його вказівки, і ми обоє від душі сміялись.

Іноді в клубі-їдальні ішли вистави, приїжджало кіно. Звичайно ми з Емі туди не ходили. Ми працювали від ранку до ночі, дуже стомлювались, наші руки і лица зашкарубли, і нас вважали німецькими колоністками з Поволжя. Змінилась я до того, що коли, якось почувши на перевірку знайоме прізвище Бош-Коцюбинської, підійшла до своєї колишньої знайомої, щоб розізнати про її чоловіка, з котрим ми були колись у добрих стосунках, підійшла і назвала себе, то вона довго не вірила, а переконавшись, що це справді я, була приголомшена. Вона пам'ятала мене на прийняттях повпредств, і тепер, звичайно, важко було повірити, що я теперішня – та...

Одного разу ми все ж одважились піти в кіно. І там, у темноті, ми сиділи і плакали, соромлячись своїх сліз. Більше ми не ходили.

Незважаючи на важку роботу, ми були здорові, завжди ситі і не подали духом. Я чекала відповіді на лист, посланий Дмитрові через належні інстанції, і була рада, що попала нарешті в тайгу, де був, мені здається, й він. Емі мріяла про зустріч з Ернстом.

Вечорами ми ходили іноді в червоний куточок. Там чоловіки грали в шахи, а більшість читала. Були книги, журнали, бібліотека. Та коли я попросила Леніна, мені не дали. В першу мить я подумала, що це просто невдалий жарт, і пішла до начальника, та він підтвердив: «От скінчите строк, тоді й читатимете, що завгодно». Обурив він мене надзвичайно, тим більше, що битовичкам Леніна давали.

Минув липень, і повторилась колишня картина. Знов піднялась до рівня високого берега Колима, знов бушувала Ласточка, були залляті всі дороги, попливли в грязюці, і весь табір знову вийшов на дамбу.

Знов горіли вогнища, щоб ми грілися, знов привозили обід, вечерю, і тільки позмінно ходили люди перебратися в сухе. В таборі була влаштована сушарка, видавали сухе взуття. Взагалі, Руденко вмів турбуватися й турбувався про робітників. Три доби ми змагались зі стихією. На роботу вийшли всі, навіть вільнонаймані жінки. Дружина Руденка, економіст, бухгалтер, всі поголовно копали землю. Але тепер уже йшлося про порятунок селища. Наша бригада на чолі з Гладких, чоловік п'ятнадцять, знову працювала на лівому флангові. Вечоріло. Небо облягли хмари, зробилося майже зовсім темно. Ми не бачили, що діється по всій лінії дамби, працювали зосереджено й отупіло, напружуючи останні сили. Трудно було навіть повірити, що жінки можуть так довго витримувати такий темп роботи. І от передо мною з'явився хтось з правого флангу: «Скоріше біжіть, невже не бачите, що всі вже пішли!». Нашу бригаду забули. Наказ бігти в табір дали кілька хвилин тому, берег спорожнів, в зяючий отвір прориву ринула вода, підступаючи вже до наших ніг. Хвилина вогання, та було вже зрозуміло, що залишатися не варто. І ми побігли. Ми з Емі добре знали ці ділянки, всі межі

проривались колись нашими руками, і ми повели бригаду вузькими знаними стежками. Полегле колосся плуталося під ногами, заважаючи йти, високий ячмінь бив по обличчю обважнілим колосом, а вода бігла за нами по п'ятах, доганяючи й переганяючи нас. Ось ми по кісточки в воді, прискорюємо крок, задихаємось, поспішаємо, ось при дорозі ми вже по коліна в воді, йти важко, ось ми вже біля паркану зони, тримаючись одна за одну, вервечкою заходимо по пояс у воді в ворота. Ми пішли в їдальню, встигли повечеряти і через двір-озеро вброд пішли до високого ганку.

Як тільки ми добрались до ліжок в своїй кімнаті на першому поверсі, звалилися без сил, вперше усвідомивши свою втому, і заснули мертвим сном.

Коли я прокинулась, стояла глибока ніч. Горіло світло, всі спали. Біля мене, тяжко дихаючи, спала Емі. А від дверей прямо під наші койки з-під порога бігла в кімнату вода. Я враз розбудила всіх, ми відчинили двері й побачили, що вода піднялась вище ганку, що корпус весь заливає, і збагнули, що треба вибиратися на другий поверх. Тим часом до нас прийшли з офіційним наказом переходити туди, але попереджали, щоб речей з собою не брали, бо будівля не розрахована на такий вантаж, і не виключено, що вона може впасти. Ми зв'язали речі й підвісили під самою стелею, а самі перейшли нагору. Вода піднімалася, і її рівень ми визначали по заллятих східцях. Знизу перенесли продукти. Ми були відрізани від усього світу, до трьохсот жінок і кілька десятків чоловіків. Вода піднімалася далі. Вже залляло лазню, і з даху зняли в човен двох припізнілих тепличників. Зникла цілком під водою їдальня; на радість усім, зник карцер. Ось стрімко пронесло якийсь поміст і на ньому поросся, що мирно собі щось жувало. Проплив кінь, а невдовзі за ним бурхливий потік промчав два гідроплани з тасканського гідроаеропорту.

Через деякий час до нашого вікна причалив гумовий авіачовен з трьома льотчиками. Однак начальник Марков, суворо дотримуючись табірних порядків, категорично заборонив їм лізти через вікно, посилаючись на те, що вони причалили до жіночої половини, і переконував обпливти дім і влізти у вікно чоловічої кімнати. При стрімкості течії, що зірвала

важкі гідроплани, це означало, що невагомого човника неминуче проковтне вир і знесе в головне русло Колими, тобто – на певну загибель. Це викликало такий вибух обурення і вільних, і ув'язнених жінок, що начальникові довелось відступити. Ми відчинили вікно, намоклі до кісток льотчики влізли і, перевдягнені в нашу одягу, заснули вмить мертвим сном на жіночій половині. Ми ж продовжували спостерігати.

Перспективи були невеселі. Весь нижній поверх залитий, заллята перша площадка сходів, до другої лишилось кілька східців. Було ясно, що ця повінь – катастрофічна, не було причин будувати райдужні перспективи. Ми були оточені водою на десятки кілометрів – так нам здавалося принаймні. Куди сягало око, скрізь бушували бурхливі води, а відстань до вікон скорочувалася й скорочувалася. Лишався ще дах, а тоді – безглузда загибель нашого острівця. Всі це розуміли.

Хто слабший, плакали, особливо тужили дві породіллі з дітьми, кілька полохливих додавали жалю. В основному ж, ми досить тупо чекали подальшого розвитку подій. Сумуючи, з'їли всі посилки – варення, печиво тощо. Їли своє й не своє, почуття власності знищила повінь. Потім декотрі, і я з ними, полягали спати. Втома трьох попередніх днів давала себе знати, і я спала мертвим сном. Врешті-решт – все одно якийсь край мав настати, чекати ж його напружено просто було неможливо.

Коли я прокинулась, в кімнаті панувало велике пожвавлення. Уповноважений райвідділу, надзвичайно діяльний і милий, командував підбором пасажирів, а біля самого нашого стаціонару стояв катер, на ньому – інженер і ще двоє наших мужчин. Катер міг узяти шістдесят чоловік. Бензину, не затопленого в складі, було обмаль, і не можна було сказати, на скільки рейсів до твердої землі його вистачить. Першими взяли матерів з немовлятами, хворих, старих і кількох боягузок, що сіяли паніку. Вони поїхали. Через певний час катер повернувся. Виявилось, що суша не надто далеко, за селищем, овочесховищем і кінбазою, за трасою, біля підніжжя сопки. Туди й почали ми переселятися. Та запас пального зменшувався. Серце ледь завмирало, коли

вдалині стишувався звук мотора, однак катер знову повертався, і тоді соромно було поспішати «на посадку». Я поїхала передостаннім рейсом. Бензину вистачило, переїхали всі. Дорогою навіть прихопили коня, він доплив за катером, як на буксирі, переляканий, тремтячий, ніби розумів, що йому загрожува-ла загибель.

І от ми опинились на березі. Вода вже не загрожувала, але безперервно падав дощ, а ми з невеликим запасом врятованих харчів перебували під відкритим небом. На березі стояв стіг сіна. Ми прибудували до нього курінь і почали розміщуватись. Було порівняно непогано. Та згодом нас вигнали з нашого куреня якісь урки, і я, намерзнувшись добряче, підійшла до вогнища, біля якого сиділи заступник Руденка, одвезеного в Магадан на операцію, агроном Морозов і ще хтось. Червоне полум'я освітлювало втомлені лица, мокрі шкірянки начальників, відсвіти тремтіли в темній поверхні. Небо було затягнуте хмарами. Відразу після приїзду нам видали наш пайок – консерви, вершкове масло і грамів п'ятдесят печива. Хліб, крупа, посуд, все лишилось під водою. Хотілось їсти, мокрий бушлат погано грів, від землі піднімався густий туман.

Агроном глянув на мене й сказав несподівано: «Підберіть десять-п'ятнадцять душ і їдьте на цій машині. Я домовився з начальником командировки, там вам дадуть притулок. Перспектива мокнути в полі не радувала, і я швидко зібрала групу, ми повантажились в пульторку і рушили в п'ятьму. Невдовзі машина зупинилась. Кругом була непроглядна темрява, потім вималювалась вахта, паркан і кілька темних силуетів. Один з чоловіків виявився начальником. Він нічого не знав про наш приїзд. Почулось – «у мене чоловічий табір, мені нікуди вас подіти!».

Отут нас охопив майже відчай. Повертатися? Але водій не хотів везти назад, а ми прибули самі, без конвою. Куди брести в таку ніч, коли розкрились всі безодні небесні, в незнайомій місцевості, поблизу кримінального чоловічого табору. Ми благали перетримати нас де-небудь хоч до ранку. «Добре, – сказав він, – але в мене порожнє лише приміщення колишньої шевської майстерні, це ж вас не влаштує?»

За годину встановлена грубка потріскувала веселим вогнем, ми всі спочивали на розстелених бушлатах, а через кожні півтори-дві години до нас заглядали охоронці, питали, чи не треба чого, чи не скривдив хто. Вони наносили ще вночі чашок, цукру, чаю, хліба, а вранці ми пішли в табірний ларьок, і нам дозволили купувати все, що там було. Ми набрали харчів, і як же ми здивувались і сконфузились, коли з нас не захотіли брати грошей. Бійці були з нами чисто як брати, жодного слова, жодного погляду, що міг би нас образити. Вони повели нас вранці на сопку, де в чудовому золотому березняку достигало багато ягід. Ніяковіючи, збирали для нас ягоди, а ми ніяк не могли отямитися, бо звикли до іншого поводження. Другого дня нам стало незручно, і ми вирішили, що підемо на роботу, хто міцніший. Одна пішла в їдальню, двох ми визнали хворими, десять пішло в ліс. Нас конвоювали три бійці. На трасі, за два кілометри, ми зупинились. Треба було штабелювати ліс, горілий, тонкий, звалений на сопці. Ми енергійно взялись за роботу.

Через півгодини бійці запропонували нам зробити перекур. З деякою осторогою, чи не сміються вони, ми трохи перепочили. Попрацювали до обіду. Привезли їжу, дуже багато, без усяких норм, і смачну. По обіді нас буквально умовили поспати. Ледве почало сідати сонце, як нас повели додому. Склали ми всі разом один нещасний штабелюк, норму на двох. Коли ми повернулись, усі ахали, дивуючись, що жінки стільки зробили. Ми прожили там п'ять днів, і лише тоді в таборі спохопились і прислали по нас.

Вода спала, жінки повернулись на КДС, і почалася «відновлювальна» робота. Спочатку я працювала в бригаді, що очищала електростанцію, з тим один день була на очищенні їдальні. Ця робота нагадала мені студентські роки, літні археологічні розкопки. Доводилось повільно, терпляче чистити шафи, кожну шклянку, кожну тарілку. Все було забите дрібним голубуватим річковим мулом.

Поступово життя і Колима увійшли в своє русло. Трактор приволік з лісу один за другим гідроплани, зняли з верховіття дерев парникові рами, кожухи, валянки. Всі дерева стояли кошлаті од високих водоростей, обвислих, як косми сивих кіс. Це була

одна з тих повеней, що повторюються періодично через кожні п'ятдесят літ. Колима піднялась високо, відмітини під вікнами другого поверху нашого будинку виднілися багато років, доки сама будівля не була перенесена на Ельген.

Восени, з заморозками, нас послали на сінокіс. Дуже не хотілося їхати в цей час, робота не здавалась привабливою, відчувалось, що вона може виявитись непосильною. Так і сталося. Спочатку ми мешкали в хатинці біля траси, двадцять жінок, бригадир і агроном Сенчик, та кухар – вірмен, товстий, з очима-оливками, добродушний. Чоловіки розмістилися разом з нами. Агроном вибрав собі в наложниці червонощоку дебелу битовичку Клаву. Решта трималася скромно. Час від часу звідкись з сусідніх командировок з'являлися чоловіки, привозили записки Сенчику, і тоді до них відкомандировувалась його наложниця на окрему роботу. Гулянки і інше відбувалося в напіврозваленій забутій хатинці. Ця Клава була призначена нашою ланковою і вела облік нашої роботи. Була незла, химерна жінка.

Сінокіс лежав на острівцях, серед торф'яників. Йти треба було кілометрів три по купинах, вони висковзувались з-під ніг, а між ними була вода, часом по пояс і вище. Стомлювало повернення. Стежок не було, дорогу плутали, темніло швидко, часто доводилось заходити в глухий кут і повертатися на старе місце. Приходили ми стомлені, вечеряли й засинали, як мертві. Моя Емі працювала помічником кухаря. Це була потішна пара: обоє майже не розмовляли поросійському, обоє були дуже вперті і мали свої, на додачу протилежні, смаки. Вони сперечалися: «Емички, надо муки!» – кричав кухар. Емі, червона, обурена, тупала ногою: «Не надо муки!» Емі жаліла мене й часто підготовувала чимось смачним, хоч ми й не голодували.

Одного разу, повернувшись з роботи, ми нікого не застали. Стояв мішок борошна і записка – закінчити ділянку, йти в такім-то напрямку на нове місце. Стояв похмурий дощовий день. Нас дуже обурило, що ми були так, без попередження, кинуті напризволяще. Ми – нас було п'ятеро – вирішили після обіду лишитися вдома. Дві пішли по ягоди, одна гріла лазню, щоб попаритись, а дві мали згодом



*У милій серцю
Софіївці.*

ліпити вареники. Потім захотілося чаю, але не було чайника. Недалеко жив якийсь сторож. Мене послали до нього позичити чайник.

Я постукала в двері і ввійшла. На лаві лежав непевного віку чоловік. Вузькі темні очі, вилиці – чистий Чінгісхан. Спершу він поставився до мене зверхньо, але чайник дав. Я спитала, якої він національності.

– Е, ти все одно не знаєш.

– А може?

– Ну, ойрот, не розумієш ти цього.

За вікном дрібно сівся дощик. Куди тільки сягало око, виднілась низька, пожовкла трава і незліченні дзеркальця води. Я розповіла ойроту, що знала про минуле його батьківщини. І з моєю розповіддю оживало його незворушне обличчя, він сів, запропонував мені чаю, дістав звідкись цукор, хліб. Коли я закінчила, він сказав: «У тебе негарне тіло, але красива душа. Звідки ти, жінко, можеш знати все це?»

Я провела години дві у цього ойрота. Він розповів мені дуже красиву старовинну легенду про походження своєї батьківщини. Мене зацікавив цей непересічний оповідач. Володів він російською погано, проте говорив так яскраво, самі образи дихали такою непідробною силою, барвами. Він хлопцем пішов в Індію. Старі ховалися в горах і ночами, сидючи біля багать, розповідали ці легенди. Пізніше він повернувся в Ойротію і став співцем. З Москви приїздили робити записи його творчості. Ну, а потім він опинився тут.

Повернулася я пізно, зате з чайником. За це мені подарували мою довгу відсутність, хоч і не могли зрозуміти, як я так довго залишалася зі «звіром», як називають на Колимі туземців.

Вранці ми вийшли на нове місце призначення. Йшли спочатку болотом, потім тайгою, в'юнкою стежкою, нарешті вийшли на порослу лісом гору, де

стояли два намети: жіночий і другий, чоловічий. У жіночому спав незмінний кухар. Робота стала зовсім непосильною. Головне лихо полягало в тому, що йти на покіс треба було до колін, а то й вище, у воді. Вранці вона бралася кригою. Крига провалювалась, через край чобіт наливалася вода, отже, я намокала майже до пояса. Хоча під кригою вода була тепла, та повітря морозне, вересневе, наганяло остуду й доводилося довго зігріватися. Ледве-ледве до полудня переставали стукотіти зуби. Робочий день був шістнадцятигодинний. Ми навчилися його скорочувати. Я складала сіно в копицю, і в мене була ланка косарів. На початку роботи я вважала, що достатньо виконувати свою норму, і ми відпочивали, коли відчували втому. Однак, бригадир відразу ж накинувся на мене, коли побачив, що ми сиділи й курили під час його появи. Пізніше я організувала відпочинок розумніше: дві з нас заривалися в копицю і спали там, навіть під час контрольних візитів бригадира, котрий, певне ж, не міг помітити відсутності двох жінок. Ми відпочивали по черзі, а він самовдоволено говорив: «Ну от, не можна вас не підтягувати!»

Порівняно швидко у мене почалися напади хронічного суглобного ревматизму. Якогось разу я вже не могла допрацювати день і повернулася раніше. Підійшовши до Сенчика (агронома), я попросила дозволу полежати увечері, а також відправити мене на КДС в лікарню. Він, такий доброзичливий до багатьох, обійшовся зі мною надзвичайно грубо, а коли я наполягала на відправці, тому що потім уже б не змогла дійти стежкою, а везти мене було ні на чому, то він дав мені записку до лікаря: «Перевірити, а якщо виявиться здоровою, негайно повернути на косовицю». Причому заборонив узяти з собою речі. Я вже ледве трималася на ногах. Пам'ятаю цей шлях: гострий, нестерпний біль в задубілих колінах, слизька трава на круглих, хистких купинах, довга колода через драговину, призахідне сонце, пустельна командировка, і славний одинокий хлопець-свинар, котрий влаштував мене на підводу з молоком, яка довезла мене до лікарні на КДСі.

До Сенчика я не повернулася. Пролежала тижнів два, а потім потрапила на збирання турнепсу. Тут мені остаточно не поталанило. Напарником у

мене був чоловік, а візницею руда фінка, та, що в повінь тягала мішки з катера. Вона була сильнішою за будь-якого чоловіка. Відставати було не можна, це було пов'язано з матом і докорами, і я вибивалася з сил. Проценти наші побивали рекорди, та я швидко надірвалася і знову злягла.

Лежала я нагорі в стаціонарі. Тоді нас було четверо хворих: двоє жінок, я й Шура Новикова, кравчиня КДСу, а раніше – дружина якогось договірника, бригадир Гладких і ще якийсь хлопець. Розділяла нас символічна ширма. У Шури – серце, у чоловіків – ішіас. Ніхто з них не міг навіть устати. Емі прибігала до мене щоденно в обідню перерву, і її стримана, сувора ласка зігрівала мій день.

Восени призначили етап, куди потрапили Емі і я. Та я лежала пластом, і мене викреслили. Як ми розлучалися! Жодна з нас не думала, що я лишуся жива. А в мене вона була єдиною близькою людиною. Однак доля судила інакше. Чотири роки потому, морозної зимової ночі Емі вийшла в одній сорочці на ганок сеймчанської лікарні, того Сеймчану, куди я повинна була йти з нею на етап, і через деякий час повернулася з запаленням легень, від якого й померла. Вона дізналась, що її Ернст помер на Колімі. Я була, напевне, теж мертва, і маленька чорноока жінка не захотіла довше жити.

Кілька днів після етапу, коли вже ніхто не забігав у обідню перерву і не цілував мене, мені здавалось, що я втратила в житті найдорожче. Принаймні останнє. Мені ставало дедалі гірше, і через два дні пізно вночі мене відвезли в лікарню на Ельген. Я погано усвідомлювала процедуру прийому, пам'ятаю тільки, що фельдшером виявився той одинокий відлюдник в хатинці, де ми обсихали після зливи.

Потягнулася монотонна низка днів. Тоді вільні і невірні лежали в одному будинку, тільки в різних палатах. Нас було вісім чоловік: безнадійно хвора на сухоти Марта Чалова, весела молода дівчина, котра знала, що смерть неминуча; економіст в минулому – Ліза Легатова, гарна, висока лєнінградка, з пошкодженням на роботі пальцем (його оперували, і вона, нетерпляча, колись надто пешена, дуже мучилася). В кутку лежала з неправильно зрощеним в лікарні переломом скульптор Зіна Лихачова; румунська

політемігрантка, лікар-бактеріолог Софа Кауфман – після невдалої спроби самогубства, теж молода і гарна; Віра Галицька, дочка московського професора-літературознавця, неврастенічна дівчиця з туберкульозом, котра оплакувала свого білого пацюка, з яким вона чудом пройшла всі етапи. Затим Амалія, добра істота сумнівної професії зі Львова, я, ще кілька жінок. Склад майже не змінювався, і пробули ми до весни, півроку.

Замкнуте специфічне лікарняне існування посилювалося ще й тим, що ми були, так би мовити, двічі ув'язнені, і нам довали час від часу це відчуття. Та часом ми відпочивали й жили якимось нереальним життям, розповідями з особистого побуту і літературними переказами. З сусідньої палати до нас приходила Берта Олександрівна Бабіна, котру я знала ще з Владивостока. Перекладачка Ади Негрі, людина високої культури, вона дуже заскучала за звичним їй оточенням і відпочивала в нас душею. Усі ми були веселі, і в нас панував невимушений стиль дотепів, каламбурів. Сварки, звичайні, жіночі, випадали в нас дуже рідко.

Вдень, після перев'язок, коли Легатова кричала на все селище, а палата затуляла вуха, я звичайно працювала, тобто, лежачи, вишивала чи малювала на замовлення. Це були усілякі немислимі проткнуті стрілами серця, голубки, стискання рук, монограми, натюрморти, пейзажі, залежно від замовника. Відшкодовувалось все продуктами: згущеним молоком, шинкою, цукром, варенням, цукорками. Якби не хвороба і дедалі більша слабкість, я б жила не тужила.

Проте був лікар Борисов. Педіатр з інтересом до хірургії, він досить безцеремонно відправляв своїх пацієнтів до праотців. Він же брався мене оперувати. Я все відтягувала згоду, очікуючи приїзду хірурга Свешникова. Якось не хотілося бути кроликом для цього рожевого годованого лікаря. Господарником він був непоганим, людиною ж неважною і мстивою. Він не був позбавлений дотепности, але в інших цінувати її не вмів. Йому приписувався вираз, що став серед ельгенських медпрацівників класичним: «Мертвим ін'єкцій можна й не робити». Висловлений він був на адресу сестри Жені Карпінської, коли вона, в запалі старанности, вприснула камфо-

ру вже неживому. Вона ж була героїнею епізоду з немовлям, що його потім згадували роками. Чоловічі палати розташовані поряд з жіночими. Електрики в той час ще не було, каганці гасли, їх чад був неприємним, а недовговічні гноти з вати в риб'ячому жирі швидко догорали. Будинок поринав у темряву, за вікном мела хуртовина, в довгому, широкому коридорі тоскно миготів одинокий вогник. І от у таку ніч напівсонна Женя тягла з дитячого відділення в палату породіль немовля на нічне годування. Увійшла в двері, повернула в правий кутік. Породілля була з головою вкрита ковдрою. «Дитину, годуйте дитину», – бурмотіла Женя, торкаючи за плече сплячу фігуру. Фігура заворушилася, і почувся хриплий бас: «Яку ще там дитину?» Женя кулею вилетіла з палати. Вона помилилася дверима.

Так минали тужливі дні. Дві сестри – старі панни, милі, та безконечно далекі од життя, «із бувших», пунктуальні, добросовісні, але безмірно нудні. Скульптор Зіна склала пісеньку «На Эльгене больница стоит, у нее дивный вид». Друга пісня присвячувалася Борисову і його улюбленцю, санітару Козлову. Це був незворушний українець, собі на думці, котрий прославився байдужістю до трупів. Він їх тягав під пахвою, маленькі жіночі трупи.

«Козлову улыбаемся, Козловым улыаемся, голубчик, истопа титан... Ми выглядим все галками, лежим на елках с палками» тощо. Були і дошкульні дотепні рядки. Пісеньки виспівувала спочатку вся лікарня, потім усе селище. Дійшло, звісно, й до Борисова. Розлютився він дуже і під якимось приводом, здається, за ходіння в іншу палату, виписав ще хвору, кульгаву через нього Лихачову. Через багато років її скульптури знов отримували премії в Магадані.

Я пролежала там п'ять місяців, розучилася ходити і чудом лишилася живою.

В березні сорокового року я повернулася на КДС. Емі там уже не було, і я почувалася самотньою. На сусідній койці лежала гарна битовичка, яка працювала в їдальні і користувалася симпатією начальника. Не пам'ятаю, що я їй зробила, але вона часто, йдучи на нічну зміну, засовувала мені під подушку здобну білу булочку. Зворушувала мене ця дівчинка надзвичайно.

Після двох днів відпочинку мене направили на роботу. Я прийшла в овочесховище, знайшла агронома-в'язня, тимірязівця, Олександра Володимировича Сергєєва, і подала йому записку. Старий прочитав її двічі і запитально подивився на мене. Я чекала. «Ну, так, це записка, а де ж вантажник?» – виявляється, нарядчик не знайшов нічого кращого, як послати мене вантажити. Бліда, як смерть, худа, я, що ледве пришкандибала без сторонньої допомоги за півкілометра, призначалася вантажити мішки з картоплею. Я стала хрестом для Олександра Володимировича – він повертав мене у табір, а мене знову, як той полікратів перстень, посилали до нього. Нарешті він мене пристосував до різання висадків цибулі. Я сиділа в теплиці і беззаву різала цибулю. Норма була дуже високою, і коли нормувальник зробив хронометраж, виявлялося все одно мало. Зате я була порівняно добросовісною і, крім кількох печених у попелі цибулин, нічого не пропадало. Ці цибулини з хлібом були надзвичайно смачними.

Якось у теплицю зайшов незнайомий військовий і попросив у мене цибулі. Я не дала. Потім виявилось – це був новий начальник, його зворушила така несподіванка, і він довго сміявся потім. Після того я стала кочегаром великих тепличних печей, білила стелажі, а згодом мене послали заготовляти лозу для кошків.

Була в тій бригаді художниця Коровіна. Раз вранішньою сніговою годиною ми працювали з нею в лісі за лазнею. Замети біля лози були до пояса. Ми з труднощами пробіралися в своїх ватних штанях, валянках до кущів, верталися з в'язкою прутиків по старому сліду на дорогу і складали їх в купу. Пізніше все те мали відвезти в табір на санках з конем. Та на дорозі з'явився стрілець. Він шукав мене: йшов етап на Ельген, і я була туди призначена. Все-таки я потрапила на штрафну командирівку. Пізніше я дізналася, що влаштувала це Ніна Данилівна Литвиненко, сестра, якій набридло зі мною возитися. Сама ув'язнена, вона різко відрізнялася від своєї попередниці, договірниці Лебедевої. Та провела пам'ятну кампанію проти карцера. Огидний, холодний карцер після повені став зовсім непридатним, однак, туди й далі саджали. Коли туди збирався хтось

з нашої кімнати, мандрівницю «обряжали» усі: я звичайно давала свою білу шаль, хто – кожушину, теплу одягу, кращі валянки. Та все одно мерзли там дуже. Раз посадили туди хвору битовичку, пацієнтку Лебедевої. У тої було запалення середнього вуха. Дівчина кричала від болю. Звичайно, на ранок їй погіршало. І тоді Лебедева не пустила її наступної ночі в карцер. З'явився начальник, погрожував їй можливими неприємностями, але вона дуже мужньо поставила його на місце. «Як медпрацівник, що відповідає за свої вчинки, я забороняю тримати тут ув'язнених». Скільки бився начальник, а перемогла Лебедева. Почали будувати карцер. Будували його цілу зиму, перед строем читали накази про покарання карцером, але фактично саджати не було куди, і життя стало чудовим. Коли читали накази, ми єхидно всміхалися.

Новий карцер добре опалювався і взагалі був звичайним, нормальним будинком, у ньому пізніше навіть жили нормальні вільнонаймані люди.

Отже, мене повезли на Ельген. Я приїхала на нову командирівку. На березі річки – високий дощатий паркан, колючий дріт, вишки, а всередині сім-вісім одноповерхових будівель, бараків. В більшості з них були подвійні нари і маленькі привілейовані кімнати на вісім-десять чоловік з ліжками. Бараки були світлі з великими вікнами, чавунними грубками-бочками. В кінци двору була їдальня, а біля воріт будинок вахти, КВЧ (культурно-виховна частина), амбулаторія і клуб з читальнею і червоним куточком.

Тут жило більше тисячі жінок. Ціле місто, зі своїми інтересами, особливостями, колективами. Я приїхала зовсім одинока, чужа. Розшукала барак, де була днювальною Марія Сергіївна, з якою ми лежали зо два місяці в лікарні, і була радесенька, коли вона мене прилаштувала десь на верхніх нарах. Наступного ранку я вже стояла в строю. Довгі ряди жінок, усі процедури розводу, з нахабним красивим нарядчиком Анатолієм, старостою, ротною. Біля воріт грав оркестр. Це була ера комічного музичного начальника. Щоранку збирався цей жалюгідний оркестр, кілька духових інструментів, скрипочка рудого американського єврея Артура, декілька змучених

доходяг грали підряд вальси, краков'яки, польки, під звуки яких в розчинену пащеку воріт викочувалися бригади агробази, кінбази, комендатури, всяких інших, у тому числі меліорації, куди в перший же день мене призначили. Спершу я подумала, що недочула, та нарядчик підтвердив направлення.

Пішли спочатку рядами по дорозі, потім вервечкою сніговою стежкою дійшли до безмежного снігового поля, посеред якого чорнів широкий і глибокий рів. Біля нього копошилися людські постаті. Мені дали кайло. Спробувала підняти його над головою – та окрім свого каторжанського вигляду, воно просто було мені не під силу. Що ж робити з таким зняряддям? Під вечір я ледве дійшла до табору. Ноги підкошувалися, і було моторошно, – хоч би не впасти. Щоб трохи скоротити шлях, я рахувала кроки. Коли тисячі вже закінчувалися, з'явився у сутінках паркан, ще зусилля – черга в їдальні, перевірка в бараці, і можна було простягнутися на нарах. Було тепло, це основне. Знову ранок. Я заявила, що не можу працювати на меліорації, і попросила перевести на іншу роботу. З мене посміялися і знову відправили туди ж. Я проходила три дні. Пробувала відкидати лопатою уже відбитий мерзлий ґрунт, але й це не пішло. Просто я не могла триматися на ногах.

На четвертий день мене відправили в лікарню. Я пролежала місяць. І коли повернулася, той же Анатолій неухильно направив мене на меліорацію. Через два дні я була в лікарні. Відійшовши, повернулася на меліорацію. На цей раз мені дали посильну роботу: чистити сніг для попередніх вибухових робіт. Ланці давали певну площу, ми ділили її між собою, розчищали сніг, чоловіки свердлили ґрунт і підривали його. Потім бригади кайлами відбивали і викидали лопатами землю назовні. У мене в ланці працювало двоє божевільних: грузинка Сусанна і якась друга, непевної професії істота. Обидві були порівняно молоді, міцні жінки, але їм було дуже важко втолкувати, що працювати треба. «Знаєте, Н.В., мені сьогодні зовсім не хочеться працювати, нема ніякого настрою», – говорила ця істота і сідала на кучугуру снігу. У штанях, ковбойці, така собі екзотична фігура. Сусанна ж доймала мене численними запитаними у найвищі інстанції. А норму питали з мене. От і виконай з такими!

Якось, попрацювавши весь ранок, я сіла відпочити на сніг, і піднявши голову, з подивом помітила, що нічого не бачу, таки нічого: ні снігу, ні яскраво-синього неба, ні людей. Стало страшно, коли я зрозуміла, що зовсім осліпла. До мене підійшла бригадир-інженер. Я її не бачила. Мені пообіцяли, що коли приїде виконроб, він візьме мене з собою і одвезе у табір. Він приїхав, але мене не взяв. Під вечір мене поставили в ряд, взяли під руки мої сусідки, і ми пішли. Вели довго. Я ніколи не думала, що це так тяжко. Шлях здавався безкінечним. В очах починався різкий біль, що дедалі посилювався. Мене відвели в амбулаторію. Жукоська, мій лікар ще з Владивостока, заспокоїла мене, що це снігова хвороба, а не справжня сліпота, що все минеться. Та в це не вірилося. Не вірилося тому, що мене годували, не вірилося тому, що тяжко було втрапити ложкою у кашу, роздягнутися, знайти навпомацки подушку. Два вимучені дні, на третій я стала бачити контури освітленого вікна, електричну лампочку. Біль минув. Через певний час я прозріла.

Настала весна, й зменшилась потреба в роботі меліораторів. Я походила ще недовго, ми чистили канаву, спускали весняну воду, а потім я ризикнула піти до начальника й розповіла йому, як безплідно пропадає мій час у лікарні через те тільки, що мене посилають на явно непосильну роботу. Яким же було моє здивування, коли музичний начальник призначив мене на агробазу. Ой же й торжествувала я, коли нарядчик прочитав: на агробазу! Я так і не можу зрозуміти, чому він так мене переслідував.

На агробазі мене чекала пікіровка. Робота йшла добре. Ми лежали на дошках поперек парникових рам й саджали розсаду капусти, яку неперервно підносили інші. У теплицях розсаду вибирали з стелажів. Ми працювали швидко, я навчилася працювати і лівою рукою, це прискорювало. Норма навіть перевищувалася, так що харчування по хорошій категорії було забезпечене. Час від часу переводили на пікіровку в теплиці. Огіркові й помідорні теплиці були наче тропіки. Ми працювали напівголі, і тільки в такому вигляді робота рухалася, і то ми були мокрі від поту. Якось двері у теплицю відчинилися, і увійшов старший агроном Аніщенко з якимось

приїжджим начальником. Обидва зняковіли й позадували. Ми їх заспокоїли. Моєю напарницею по пікіровці була Іра Дніпровська. Тендітна жінка років двадцяти п'яти. Була у неї десь старенька мати, якій вона посилала гроші з свого заробітку, і табірна дитина од якогось нелюбого чоловіка. Дитя вона палко любила. Виховувалось воно в диткомбінаті, звичайно, окремо від матері. Ми закінчували пікіровку у теплицях, нас знову перекидали на роботу в парниках. Погода тим часом погіршала, йшов мокрий весняний сніг. Ми лежали на дошках, а сніг падав на бушлати, танув на спині, бушлат промокав, кофта сиріла і, нарешті, по спині вздовж хребта тік струмочок холодної води, що поступово зігрівалася. Огидне відчуття! Наскільки я розуміла, простуди не уникнути.

На щастя, знову ми обидві перебравися на день у теплиці і з задоволенням працювали в «сухому вигляді». По обіді хтось прийшов і спитав, чи вміє хто креслити діаграми. Потрібні були двоє людей, згідних на погодинну оплату. А погодинна була значно нижчою нашого виробітку на пікіровці. Я запропонувала Ірі перейти разом на цю роботу. Вона відмовилась, її цікавила платня, адже вона посилала гроші матері. Вмовляти було б марно, і я пішла сама. А вона застудилася на пікіровці, пролежала два місяці з запаленням легень, і оскільки в неї був туберкульоз, до життя вже не повернулася. Я присилувала себе піти до неї у морг і не впізнала у жовтому худому трупику в труні синьооку свою напарницю. Хлопчик її ріс далі в комбінаті. Потім його всиновила трохи шалена начальниця, повезла його з собою, і слід дитини загубився.

Я закінчила написи, діаграми для теплиць, і мене залишили агробазним маляром. Місце роботи було в будиночку на краю дороги. В ньому жили інструментальник і столяр, а вдень ще працювала і я. Мені потрібно було пофарбувати і перенумерувати всі лійки, пожежні бочки, пофарбувати стіни теплиць, лави, ящики для квітів, та й у квартирах начальників роботи було багато. Я стала цілком незалежною. Завгосп видавав мені фарби, оліфу, щітки, і я насолоджувалася, як Том Соєр. Сонце світило, мій станок стояв перед будинком біля струмка, кругом зеленіла

трава, росли якісь квіточки, була справжня весна. Мої колеги були славні, добрі люди. Я допомагала їм трохи хазяйнувати, вони час від часу підготовували мене. В нас була залізна грубка, я пекла їм пиріг, столяр ловив дрібну рибку, і ми її смажили. Все це було не так важливо для харчування, зате напрочуд приємно, як куточок вільного життя. Робота і все денне життя минало без конвою, я дуже любила і цінувала свою роботу і з сумом дивилася, як зменшується запас нефарбованих лійок, як росте кількість закінчених стелажів, бочок, теплиць. Та в цей час інша подія привернула мою увагу: до нас привезли партію «тюрзаківок», тобто тих, кому тюремне ув'язнення було замінене табором. Їх розмістили в окремому бараці, заходити до них було заборонено, вони окремо обідали в їдальні, і це все було цікаво і незрозуміло. Я в цей час знову чомусь лежала в лікарні. Зустріч з цими жінками була вражаючою.

Потім поступово режим був послаблений, і через деякий час вони перейшли на загальне становище. Та якась специфічна відзнака залишалася на них усі довгі роки, які вони пробули в таборі. Звичайно, терміну п'ять років у них не було.

У мене несподівано намітилася перспектива перейти в лікарню на медичну роботу. Трохи повагавшись, я перейшла. Таким чином, було скінчено з постійною безпосередньою небезпекою призначення на тяжку фізичну роботу. А я вже скучила за звичним халатом, за безсонними ночами чергувань, за можливістю робити щось людське людям. Звичайно, цього разу головними були вже не мотиви людяності, більше – самозбереження. Хоч як дивно, але тепер хотілося все на світі пережити, вижити. Яюсь усе життя чергувався такий хвилеподібний настрій, або зовсім не хотілося жити, або охоплювало таке жагуче прагнення життя, що воно перемагало всі несприятливі обставини.

На той час припадає судовий процес над музичним начальником. Особиста моя з ним зустріч не залишила в мене враження якоїсь надзвичайної жорстокости, але говорили про нього багато і не надто добре. Так, раз уночі він улаштував музичний виїзд на сьому дільниці. Це була штрафна лісова командировка, на неї відправили невдовзі після

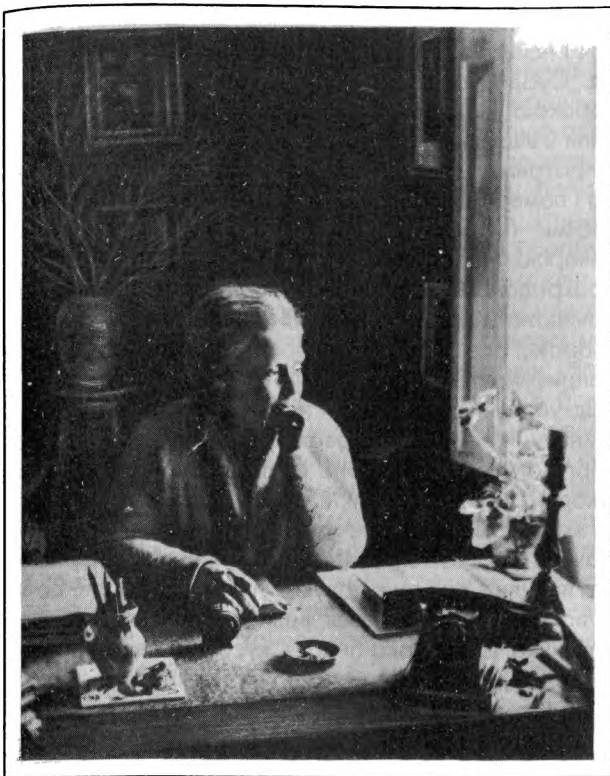
приїзду всіх тюрзаків. Жінки, що просиділи довгі роки в тюрмі, в основному в ізоляторі, ніколи у житті не працювали фізично, з нормою, що тоді досягала дев'яти кубометрів на двох, не справлялися. І от, для підтягування приїхав сам начальник. Зігнали в стрій. Він виголосив розгромну промову про недбальство. Почулися голоси про неможливість виконати таку норму. – «Так я заставлю вас виконувати її!» – розлючено крикнув любитель музики, що був, кажуть, напідпитку (що з ним нерідко бувало). – «Спробуйте!» – почувся спокійний голос з строю. – «Хто сказав?» – заволав начальник, не тямлячи себе від люті. З строю вийшла жінка. – «В карцер!» – не пам'ятаючи себе, скомандував начальник. Її відвели у карцер. Так от, у цього начальника була тиха симпатія в особі урки-старости. Жінка ревнувала його. Якось підстерігши, на розводі перед усім табором відлупила чоловіка по щоках, а затим, підбравши дані про якісь там дари, подала на нього заяву. Обшук у старости підтвердив донос. Справа слухалася з викликом табірних наложниць, ряду свідків. До чести урки, вона не видала свого коханця, і пункт звинувачення про використання службового становища відпав. Та три роки він все ж таки отримав. Мало того, він потрапив в ельгенський чоловічий табір. Ув'язнені його добряче таки травили.

Після недовгих митарств я потрапила у сьомий барак, барак аристократок. В основному, там жили «58-мі». Старостою була Олена Миколаївна Анисимова, що зберегла ще колишню елегантність. Сива, з красивим обличчям дами з великого міста, завжди бездоганно одягнена, чудово забезпечена посылками з дому, вона користувалася незмінною прихильністю усіх табірних керівників і за все перебування у таборі не знала, що таке загальні роботи. Побувала економкою начальника Б., це створило їй особливо міцне становище. Про неї ходили завжди дотепні анекдоти, що належали «пензлю» її співтапниці баронеси Енгельгардт. Інститутка, поміщиця, дружина аташе повпредства, потім видного московського лікаря, добра знайома Луначарського, своя людина в московській богемі, приятелька Сігеті, відомого угорського скрипаля, московська

дама і красуня, вона увійшла в тюремну камеру так само спокійно, самовпевнено, і тільки дивувалася. Через деякий час туди з'явилася Енгельгардт. «Що нового у Москві, Елен?» – спитала Анисимова (обидві були Оленами). – «Нічого, тільки з нагоди нашої відсутності приспущено прапор на «Метрополі».

Якось чоловік Анисимової запитав її, що прислати в посилці. Апетит у мадам був немалий. Вона склала предовгу телеграму з переліком усього, що повинен був прислати чоловік, і віднесла її у КВЧ, де в поштовому відділенні працювала Енгельгардт. – «Таку довгу не можна прийняти, – сказала вона, – та я пораджу Вам скоротити її до мінімуму». – «Та як же? – здивувалася дама, – це ж найнеобхідніше». – «А, дуже просто, телеграфуйте: вишли універмаг без продавниць і прилавоків». Казали, що низьких інтересів вона також не цуралася; вона, нібито, маючи продукти, скуповувала за пайку речі на владивостоцькій транзитці, де немало людей померло від виснаження.

Моєю сусідкою на новому місці була урка Маша Самсонова. Наша дружба з Машею зав'язалася з тієї ж транзитки, де вона мені читала свої вірші, а коли я з'явилася у бараці, вона запросила мене на місце поряд з собою. Це було рідкісне місце. Битовичка з десятилітнім строком, злодійка-рецидивістка, коханка такого ж знатного злодія Йоськи, вона займала «червоний куток» у бараці, нижні нари, з шиком обладнані в табірному стилі, з масою подушок, шляркою, завіскою тощо. Я влаштувалася поряд. Жити було добре. Правда, узголів'я промерзало, стіни були погано проконопачені, але ми завісили їх килимком і тільки весною відбили три здоровенних тази криги. Жарко, певна річ, не було, та ми притискувались уночі одна до одної, накидали на себе все, що тільки було теплого, і трохи зігрівалися. Вечорами Маша підсувалася до мене і замовляла казку або щось інше. Нічого не любила більше за це і могла слухати без кінця. Я вже засинала, а вона все ще нетерпляче підганяла: «Ну, а далі, ну?» Ця ж таки Машка мала табірну доньку. У колишніх дам вона відшуквала справжнє брюсельське мереживо й пошила дівчинці до дня народження сорочечку.



За робочим столом.

Жила ще в бараці Куртадзе, якась грузинська княжна, яка отримала у Парижі перший приз за красу. В той час їй було за шістдесят, вона приділяла своїй зовнішності дуже багато уваги, й хоча краси вже не було, проте збереглася вона добре. У всьому іншому це була ніяка і неприємна істота, але оскільки вона хворіла на епілепсію, то було якось незручно навіть внутрішньо проявляти до неї антипатію. Була Джапарідзе, дочка Альоші, чорноока і також досить привілейована, завжди добре одягнена, забезпечена посылками і на хорошій роботі. Жила там також громіздка латишка Альма-перукарка, Пуля, студентка педтехнікуму в Ризі, педагоги, два лікарі – одна кремлівська, Гуревич, друга – Лур'є з Берліна. Актриса Еллочка спала пізніше зо мною. Дружина композитора Половинкіна, піаністка, своєрідна жінка.

Вона працювала в таборі багато років з віслюками і вважала їх розумнішими і, звичайно, кращими за людей. Справді, слухалися вони її беззаперечно і, здавалося, розуміли з півслова. Хоча робота візників не з легких, особливо у зимовий час, вона віддавала їй перевагу.

На верхніх нарах жили директор швейної фабрики Рахіль і циркачка-гімнастка Ліда. Гнучка, з чудовою поставою, вона постійно виступала у клубі, і було приємно дивитися, як легко і гарно вона працює. Її напарником був той самий нарядчик Анатолій, який ледве не загнав мене на той світ. Виявилось, що він був студентом якогось учбового закладу, та потім опускався все нижче і от дійшов до табірнього придурка. На волі у нього була дружина, а в таборі його коханкою була Ліда. Ревнував він її дуже. Яким же було наше здивування, коли по табору пішла чутка, що Анатолій хотів покінчити з собою чи вбити Ліду. З'ясувалася комічна історія: у лабораторії лікарні аналізами відала ветеринар Матільда. Працювала вона у межах, необхідних для самопостачання, там же, де справа матеріальної вигоди не давала, працювала абияк. Вона переплутала аналізи на гонококи, і от Анатолій дізнається, що у Ліди гонорея. Біжить робити аналіз собі – здоровий. Сцена з отруєнням Ліди і, за звичаєм урок, побутові, організаційні висновки. Добре ще, що помилка Матільди досить скоро з'ясувалася.

Багато різного народу жило там. Була льотчиця Клавдія Шахт, чи ще щось у цьому роді, багато «дружин». Барак був чистий. Днювальна, одержима пристрасстю до чистоти, просто отруювала життя своєю вимогливістю. Вона вічно шкребла дошки підлоги, поправляла ковдри, скатертину. З одного боку, це було страшенно нудно, з другого – може, не тільки підтримувало певний зовнішній затишок, а стимулювало внутрішню рівновагу. В умивальці всі старанно милися, багато хто обтирався водою, снігом, робили гімнастику, доглядали обличчя, руки, і все це за десяти-шістнадцятигодинного робочого дня і, часто-густо, на тяжких роботах. Вставляли у темноті під брязкіт рейки, що висіла на дроті. Швидко вмивалися, бігли в їдальню снідати, пили окріп у бараці і їли пайку чорного хліба, яку отримували

звечора. Потім вистроювалися рядами біля воріт і бригадами розходилися на роботи.

Я ходила тепер у лікарню, і ми трохи відхилялися від норми, оскільки йшли на добу. Спочатку я потрапила в жіночу палату лікаря Поліни Львівни Герцберг. Це була комуністка, єврейка з Польщі, політемігрантка з десятилітнім строком. Арешт боляче її вдарив, але вона лишалася ортодоксальною і глибоко вірила, що сталася помилка. Роки йшли, у чорному волоссі з'явилися сріблянки сивини, а Поліна Львівна при зустрічі екзальтовано стискала руки й питала: «Ні, скажіть, що чути, адже ж скоро розберуться?» Розбиралися, правда, досить довго, та років через одинадцять її вже, як пересидицю, звільнили і на літаку відвезли у Москву. Передавали, що її батьків, які лишилися у Польщі, по-звірячому вбили німці. Вона була людиною з благородною, людяною, в кращому розумінні цього слова, душею. Та з неї підсміювалися через її нетутешню наївність у побуті і розповідали анекдоти. Фельдшером у нас знов-таки був Смирнов.

У маленькій кімнаті чергового, чистенької і відносно затишній, був наш «дім». Стояли квіти, у тумбочці лежав хліб, харчувалися ми на місці, в лікарні, а часто отримували і дещо поліпшений лікарняний стіл, якщо ладили з куховаркою і залишалось від хворих.

В палаті життя було, загалом, невеселе. Хворі лежали у великім наметі, і хоча не дуже мерзли, але, як не глянь, для колимського клімату намет взимку не житло. Правда, його засипали снігом, і він був врешті решт не набагато гіршим за бараки. Проте малі віконця, стеля-склепіння, і, головне, дуже вже невесела доля тих, що тут лежали, все це навіювало сум. Тяжкі хворі лежали в іншій, меншій палаті, по той бік сіней. Там же пізніше містився і морг, та за нашого часу він був ще окремо.

Вранішній обхід лікаря, потім процедури, сніданок, обід, вечірні процедури, вечеря і ніч. Страшна, примарна лікарняна ніч колимського табору, коли стільки непотрібних думок бродить у голові навіть фізично здорових людей. Хворі ж психічно завжди під вечір починали колобродити. Богомолка, що вважала Поліну Львівну божою

матір'ю, незмінно падала перед нею на коліна, а та, хоч і психіатр, страшенно конфузилася і переживала. Сусідка опівночі йшла у вбиральню і гавкала собакою. Перший час вона симулювала, але потім, коли її відвезли в психіатричне відділення у Магадані й протримали деякий час, вона збожеволіла серйозно і померла. Молоденька Усієвич замучувала мене своїми нічними ходіннями. Влітку, як тільки-но вечоріло і наставала сіра літня імліста ніч, вона прокрадалася за спиною у санітарок до моргу і починала ловити павуків. Не знаю, чи була вона хворою, але мені доводилося витримувати стільки неприємностей через її втечі і тратити стільки часу на слідкування за нею, що я покликкала якомсь її у нашу кімнату і наодинці сказала їй: якщо вона в мої чергування не припинить свої походеньки, я скажу лікарю, що вона симулює. Вона продовжувала плести якісь нісенітниці, але втечі припинилися, і я вже не бачила її постаті з розпростертими у повітрі руками, що ловили в павутині павуків. Потім її забрали. Вона була дружиною якогось великого військового начальника. Одна урка билася, кусалася і все бігла на Ельген топитися. Що було найприкріше, вона заходила у воду по пояс, і доводилося вмовляти її вийти і лізти витягати її, тому що Поліна Львівна піднімала кожен раз надзвичайний скандал через наш недогляд. Варто було санітарці відвернутися, і вона вже мчала до берега. Санітарки її ненавиділи. Всі ці «психи», як їх звали, лежали на дослідженні і отруювали існування решти хворих.

Серйозних хворих було багато. Боролася вперто зі смертю Рита Турищева, молода, гарна, інженер, пізніше балерина. Працюючи на загальних роботах, вона десь підхопила запалення легень. Сульфідін у той час ще не був відомий, у нас принаймні, і жила вона на одних камфорних ін'єкціях. Скільки разів, дивлячись на її блискучі, з розширеними зіницями сині очі, я думала, що дівчина закінчує свій життєвий шлях. Через кілька років, сидючи на виставі приїжджої магаданської трупи, я прочитала в афішці – балерина Рита Турищева. Невпевнена, я послала в перерві за куліси записку і стояла з чоловіком біля завіси. За кілька хвилин струнка іспанка ледве не задушила мене в обіймах, а моє обличчя, все в плямах від

гриму, стало схожим на шкіру леопарда. Це була та сама Рита.

У кутку, в найспокійнішому місці, вмирала Ліля Яковлева, мій колишній бригадир на меліорації, теж інженер по «вільній» професії. Її смерть була одною з найбільшніх серед тих, що я бачила за весь час свого страдницького сестринського шляху. Вона лежала місяців зо три з хворими нирками, і процес вмирання тривав кілька тижнів. Спочатку її пробували врятувати дієтою, і П.Л. робила все можливе. Її щодня носили у вільний корпус на ванни. Але процент білка щодня збільшувався, долаючи всі межі, вона слабнула, непритомніла після ванни. Через деякий час вона осліпла. Було неймовірно боляче ночами, коли вона осликала мене до себе, я сідала до неї на койку, і вона, в сльозах, обмацувала моє лице. Сльози ллялися мені на руки, я обнімала її, запевнюючи, що «це» мине, і знала, як і вона, що за «цим» настане ще більша мука, агонія, з якої лише один вихід – смерть. Вона ставала все вимогливішою і вередливішою вдень. Потім прийшло забуття, вона почала кричати, її занесли до окремої палати іншого корпусу, крик долинав крізь двері, і ми всі ходили пригнічені неминучим. Нарешті почалась справжня агонія. О третій годині крик припинився назавжди.

В другій палаті лежала Берзіна. Ця вмирала від раку, не знаючи напевне, що з нею. Страшна, причіплива, дріб'язкова і жалюгідна в свою передсмертну годину. Мука була доглядати її. Вмирала ще від септицемії селянка-українка, гарна, молода, лишаючи новонароджену дочку. В неї в останні дні вже було божевілля. То була вона покірна, лагідна, то шаленіла, відштовхувала їжу, кидала посуд і лялась. Хотілося, щоб вона вмерла скоріше, вона була безнадійна, але смерть ще не приходила. Та померла й вона.

Якось уранці, коли я вже змінилась, до моргу привезли биком труп, також з нашого барачу. Через якусь непояснену незручність я пішла туди. Вона вмерла раптово на даху, де працювала покрівельником, і була як жива, тільки лице синювате. Було якось незручно йти, лишаючи її цілком саму в непривітному морзі. Це почуття виникало в мене взагалі щодо всіх померлих знайомих. Бачила я їх

мало. Чомусь у час смерті вони викликали в мене жах і відразу. Поки людина жила, хоч би в якому жакливному стані вона була, вона не викликала відрази, принаймні, я легко долала це і працювала біля неї, не покладаючи рук, до останньої миті. Та коли очі ставали скляними, опускалась нижня щелепа, я втікала й посилала санітарок. Що дивно – багато людей не тільки не відчували відрази до трупів, навпаки – був якийсь нездоровий інтерес, я знала багатьох, хто любив мити їх, одягати, вкладати, сидіти над ними... Не знаю, мені це було незрозуміло, а страх у мене, що бачила, можливо, тисячі трупів, був, як у тварини, біологічний і нездоланний.

Хворі жінки звичайно вередували, знаючи, що я так само ув'язнена, мучили мене ще більше. І незважаючи на певний авторитет і симпатію, якою я користувалась, бувало не раз тяжко. З лікарями я ладила, бо роботу любила, і в ній віднаходила якусь тінь ідейного виправдання свого існування.

Влітку до нас потрапив хірург Петухов, з котрим я працювала у Владивостоці, де він завідував хірургічним відділенням. Це була надзвичайно радісна зустріч, адже ми з ним працювали в один з найтяжчих періодів. Він увійшов до палати якраз тоді, коли я знов лежала. Підійшов, побалакав і дістав смішний кисет, що ми зробили йому на Великдень два роки тому у Владивостоці. Веселий, життєрадісний, він любив людей, і своєю посмішкою, жартом полегшував стільки страждань, що не злічити. Як і не перелічити людей, врятованих його майстерністю. Він хотів навчити мене приймати пологи, яких я чомусь завжди панічно боялась, бо звикла взагалі працювати з чоловіками. Пам'ятаю, липневої ночі ми чергували з Танею Дедюліною, великою, гарною, дуже доброзичливою і релігійною дівчиною, що добувала власне з цього приводу свій термін. В пологовому відділенні вже лежала пацієнтка. Було це в маленькому окремому будиночку. Лікар був у основному корпусі. «Василь Іонич, як же, коли вас кликати?» – «А от так, дівчата, я ляжу спати, а ви приймайте. Досить, пора вчитися!» І хоч як було страшно, довелося приймати. Щоправда, ми по черзі бігали до його дверей, доповідали, та він так і не встав, а давав найточніші вказівки. Його маленька

постать у білім халаті, чорні очі, що блищали з-під білої шапочки, лишаться назавжди в пам'яті багатьох знедолених.

У вільному корпусі, тепер уже відділеному, працювали сестри-ув'язнені; але ми, що обслуговували тільки ув'язнених, там не бували. З табору ми виходили найчастіше з розводом, але повертались звичайно по дві-три. Це була вже ілюзія волі: пройти півкілометра без конвою. Влітку всім нам жагуче хотілось «на волю». Навколо зеленіли модрини, зарості верболозу, текла прозора гарна річка, було багато квітів, ягід. І все на такий недовгий час – і знову в перспективі нескінченна зима. Ми частенько говорили, як було б добре піти хоч раз по ягоди. Вихідних днів, щоправда, не було, бо працювали ми добу, але не в зміну можна було б недоспати. Та як вирватись? Вийти з табору? Можна було б піти по дорозі з роботи, але якби спіймали, це загрожувало не тільки карцером, але й, що багато страшніше, зняттям з роботи. Отже, слід було оформити справу легально. Мені спало на думку взяти дозвіл начальника лікарської дільниці, лікаря Семенової. Це була гроза. Дивна, з вибриками, дуже різка і неприступна, вона, як усі люди цього типу, любила й цинувала сміливість. І от, не думаючи довго, я кинулась в пашу лева, поминувши всі проміжні інстанції. Вона засміялась, звеліла половину ягід здавати на лікарняну кухню й дала мені, як бригадиру, колективну перепустку на дні перезмін.

Це був перший вільний день за кілька літ. Ми пішли вчотирьох через селище, повз агробазу, гарненький будиночок начальника радгоспу, через міст і Ельгенку, минули перевалочну базу й опинились на трасі. Незабаром звернули вправо. Нас гризли комарі, але було шкода опускати накомарники, хотілось увібрати очима всю синяву неба, всю спеку липневого дня, зелень молодих модрин і теплі тони різного моху. Ягід було багато. Ми збирали в слоїки свій «калим», збирали собі на господарство, їли досхочу. Але головне – воля! Хотілося плакати з радості. Семенова ніколи не взнала, що вона зробила тоді своїм маленьким папірцем.

Ми сиділи на купинах і мирно паслися, коли на трасі з'явилась машина. Стрільці помітили нас зда-

леку, зупинились, і один з них з усіма хитрощами нишпорки кинувся поміж купин. Сміючись у душі, ми й далі сиділи. Бесіда з вохровцем тривала кілька хвилин, доки ми не припинили її, показавши свою перепустку. Так він і пішов сконфужено, як собака, що загавкав не в лад.

Коли настала косовиця, народ почали звільняти, ущільнювати штати. Працювали шістнадцять годин на день. Дійшла черга й до мене. Начальником табору в ту пору була Зайцева. Стара партійна працівниця, вона була дуже непогана людина і адміністратор. Людей вона знала прекрасно. І от вранці, на розводі, замість звичайної роботи, мені запропонували вертати в табір, скласти речі і їхати на чоловічу сінокісну ділянку, кудись до річки Хатиннах – кухарем. Я охнула і вжахнулась, підійшла до неї й почала просити відмінити наказ. «Повір, тобі там ліпше буде! Там усього 16 чоловіків, всі хлопці хороші, не скривдять. Та й кого я до чоловіків пошлю?» Я лиш добилася від неї обіцянки – якщо мені буде надто круто, зняти мене, коли я попрошу.

Збиралась недовго. Кинула мішок з речами на попутну, що їхала на сьомий кілометр, підводу і пішла похоронною ходою за конем. На сьомому залишила речі в тамтешньої сестри, товстухи Клавдії Миколаївни, і хоч дуже не хотілося йти в тайгу надвечір, та побоялась спізнитися й рушила з якимись двома уркачами, яким було начебто по дорозі зо мною. Дорога йшла драговиною, лісом – неважна дорога. І хлопці виявились досить підозрілі. Щоправда, при мені був тільки другий рюкзак за плечима, та... на перехресті ми розпрощались. Стемніло, і я зайшла на командировку сплавників. Там у хатинці мешкав завгосп дитмістечка, котрий звався дядя Федя, і ще чоловік п'ять сплавників. Прийняли вони мене гостинно, нагодували донесхочу, напоїли чаєм з цукром, покладали спати, і вранці були так само уважні. Поблизу виднілося ще кілька хаток-бараків, диміли труби, траву вкривали холодні краплі роси. Мені показали стежку, напрямом, і я пішла самасамісінька. Спочатку ще їхав дорогою вершник, на перехресті подався направо, а я – прямо. Йшла та йшла. Такий високий ліс, штабелі вздовж дороги.

Стежка ставала дедалі вужчою, глухішою. Коріння перепліталось, кущі заступали дорогу, кінця не було. Мені вже здавалося, що я пішла неправильним шляхом. Інакше вже давно мала з'явитися моя командировка. А її нема та й годі.

Несподівано зясніло в просвітку небо – синє-синє. Ліс скінчився, і я опинилась на галявині. Зліва виднілися два курені, праворуч, при самому березі ріки, всього кроків за двадцять – землянка. Було рано, люди ще не пішли на роботу й крутились коло котла над вогнищем. До мене підійшов бригадир Савич, член-кореспондент Академії наук УРСР, агроном, він завідував тут бригадою косарів. Мене направили в його розпорядження. Я знала його ще по КДС. Мене влаштували жити в землянці разом з бригадиром, завгоспом і ще одним старим.

Потягнулися чудні, дивовижні дні. Стояла суха сонячна погода. Тайга, незорі колимські болотні сінокоси, звивиста річечка Сибіт з тихими запрудами, з прозорою крижаною водою. За річкою знов луки, і вдалині, за межами бачення, сплавна командировка. Вдосвіта звідти долинав розбитий дзвін рейки – підйом ув'язненим. Тоді я вставала. Спочатку йшла в конюшню, поїла й годувала стару білу Волгу, коли вона не ночувала на пасовиську. Тоді розпалювала вогонь, носила з річки воду в котли й починала готувати сніданок. Просиналися птахи. Прибігав бурундучок за своєю порцією. За ним поспішала грайливою ходою ласочка і, не знайшовши поживи, спускалася до річки. Виходив з куреня рибалка і йшов подивитись на здобич. Невдовзі він з'являвся, несучи в руках кілька налимів і харіусів. Я йшла в курені і будила хлопців. Неохоче, завжди невдоволені, вони вставали, вмивались коло бачка з водою чи на річці й підходили до котлів за сніданком. Потім брали коси, мантачки й брели ланцюжком по стежці, поступово зникаючи з поля зору. Тоді я йшла в намет, розпалювала там грубку, смажила рибу й будила свій командний склад, котрий вставав пізніше. Ми снідали, вони йшли, а я лишалася сама. Дивні це були відчуття для людини великих міст. Безхмарне небо, дзюрчання річки біля греблі, легкий гомін з узлісся й передзвін коників у високій траві. Я бралася за дрова. Довгою пилкою сама розпилюва-

ла сухі стовбури, які витягала зі штабелів або сушняку. Для розпалювання ламала гілочки, і вони спалахували, як порох. Вогонь весело підстрибував, вода кипіла в котлі, а я різала капусту, сушила локшину, ліпила вареники з ягодами, принесеними хлопцями напередодні. Іноді за плечем я чула протяжне зітхання. Це зітхала стара, одинока, як і я, Волга. І так з дня на день. Раз на два тижні приходив боєць і запитував, чи мене не кривдять. Я годувала його, і він ішов собі. Увечері повертались косарі, вечеряли і швидко засинали. Спалахували зорі, сходив за лісом величезний, ніби несправжній, місяць, звивались, наповнюючи повітря срібним дзвоном, жмари комарів. Я швиденько мила посуд і дзювалася од них у землянці. Там звичайно вже палав вогонь у маленькій залізній грубці, і всі мої компаньйони лежали на койках. Ми гасили свого каганця. У вікно, нашу гордість, маленьке, зашклене, справжнє вікно, світив місяць, і відсвіт його падав на стелю, долівку, на койки і людей, котрі лежали на них. Я роздягалася, лягаючи останньою. І тоді починали розповідати. У кожного за плечима було життя, і цей час був для нас відпочинком. Особливо любив розповідати старий. Він оживав, він жив цими згадками про минуле. «У нас в золотопромислових колах», – починав він. І йшли оповіді про сибірські копальні, про старателів типу героїв Джека Лондона і Маміна-Сибіряка, про гірські потоки, про розсипи, про загибель людей і їхні фортуни, і здавалося, що то перегортаються пожовклі сторінки книги. Поступово голос починав долимати начеб здалеку, зливався з розміреним ремиганням Волги в конюшні, місячні відблиски згасали в очах, вії злипалися, і я засинала.

Раз на тиждень нам доставляли з табору в'юком продукти. Я ділила хліб, махорку і розподіляла на всі дні земні блага: крупу, солону рибу, цукор, жири тощо. Крім офіційних продуктів, ми споряджали іноді злодійську експедицію: хлопець-циган брав Волгу і їхав з двома мішками на Волчок, найближчу радгоспну командировку. Там на умовленому місці дівчата залишали приховану вдень капусту, і таким чином наші «щі» ставали густіші, меню різноманітніше і поживніше. Мене часто сварили за те, що я не так варю, а все ж терпіли, бо я не крала, як інші, і була

справедлива під час роздачі. Мене майже не кривдили. Лише раз, коли якісь утікачі вкрали з куреня ковдру, я пережила немало гірких хвилин через докори, і я навіть написала Зайцевій, попросила відставки. Вона не звернула на це уваги, і я працювала й далі.

Якось серед дня на стежці з'явилося двоє людей, одягнених з ухарством уркачів, молодих, здорових, з вивернутими з шиком вилогами чобіт. Вони безцеремонно підійшли до мене і попросили закурити. Я зрозуміла, що це втікачі. Стрінуться так у тайзі було не завжди приємно. Я вмить придурилася: «Зараз у мене нема, але от я гукну бійця, он він у ліску, по ягоди пішов, він завжди мені дасть», – сказала я. «Буде, буде, не треба, ми поспішаємо», – сказав вищий, і вони зникли в заростях. Через кілька днів зникла Волга, її не було ні на пасовищі, ні в конюшні. Дві доби, втративши спокій, ганяли бригадир і загосп по тайзі, по командировках – Волги не було... І лише випадково товстий дядя Федя, із сплаву, шукаючи вночі з товаришем також пари коней, набрів на самотнього вершника. Зупинив його, та не встиг заговорити, як той скочив з коня (щоправда, дядя Федя передбачливо взявся за вуздечку) і зник у нічній темряві. З тих пір ми встановили чергування: академік не спав до трьох ранку, а тоді вставала я. Пара ж коней пропала без сліду.

Минало літо. Дні ставали дедалі холоднішими. Річка бралася тонкою кригою, і вранці доводилось ламати її, щоб зачерпнути води. Іноді літали сухі сніжинки. У тепліші дні замість них летів великий, мокрий, лапаний сніг. Розпалити вогонь ставало дедалі важче, тим паче, що завжди бракувало сірників. Якогось особливо сльотавого дня я плакала над намоклими гілочками, задубілими руками заплювала мого останнього сірника. Коли б він не спалахнув, вся бригада лишилась би голодною. Та провидіння берегло мене.

Там, у лісі, в мене був томик «Євгенія Онегіна». І ніколи не здавався він мені таким прекрасним. Нарешті випав стійкий сніг, якщо й лишалося що некошене, тепер уже було пізно. Приїхав востаннє завідуючий кінбазою Подоляка, востаннє я взяла за вуздечку його коня, на прощання нагодувала нашою

рибою і спостерігала, як начальник смакує огірки, помідори, як п'є наш чай і ретельно ховає дві ложки цукру, що лишилися. Я маю повернутись у табір, бригада ж переводиться вся на сплав. Хлопці посмутилися. Вони звикли до мене, як до тіні домашнього затишку, хоч, крім котлів та вогнища, у нас нічого не було. Але випрана зрідка сорочка, латка, пришитий гудзик, а головне, кілька сердечних слів, що не так уже й часто трапляється на табірному шляху. Однак, не знаю, яким чином, наказ було змінено, і вранці ми всі покинули своє попелище. Волгу повели на бойню в Ельген, вона була стара і допрацюювала в нас свій останній сезон, а ми, навантажені речами і бідним скарбом господарського начиння, знову ж вервечкою по глибокому снігу попрямували на наше нове місце. Я озирнулася востаннє. Стояли курені, укриті снігом. Кущі в інеї здавалися казковою декорацією. Дзюркотіла річка, скована по краях уже міцною кригою. Моя землянка стояла залишена. Було сумно і шкода кидати своє гамсунівське гніздо. Тепер воно не могло служити пристанищем навіть утікачам: сніг видає ув'язненого. Ще недавно біля Мілги зловили кількох утеклих, невловимих навіть для колимських спеціалістів. Їх знайшли, як звірів у барлозі, по слідах.

Невдовзі ми почули ще новину. На одній з периферійних командировок знайшли згасле вогнище, а в нім обгорілу голову Маркова, колишнього старости чоловічого табору. Багато страшного розповідали про цього чоловіка, і тепер ніхто не шкодував про такий кінець. Собаці – собача смерть, був однастайний вирок. Хто виконав його, так і не взнали.

Отже, ми на новому місці. Це було стійбище, де я ночувала по дорозі на сінокіс. Тут жило близько сотні сплавників і вахта з п'ятьма бійцями і собакою-шукачем, величезною німецькою вівчаркою. Шістдесят зі ста були на моєму «утриманні», решта мала свого кухаря. Була амбулаторія, і, за дивним збігом обставин, там працював знову старий Смирнов. Хатинка стояла на березі Хатиннаха, майже при його впаданні в Таскан. Крутий піщаний обрив. Глибока холодна ріка. Через неї – трос, по якому переправлявся плотик. Вільний десятник з окремою кімнатою. Й моя резиденція: окрема хатинка з

плитою, койкою, столом, будильником і газовою лампою. Однак, гріти воду доводилось все одно в казанах на березі, не вистачало місця на плиті.

Тут мені довелось господарювати вже інакше. Зайнята я була зранку до ночі. Власне, й уночі я не була цілком вільною: плоти йшли й ночами, і часто о другій, третій години ночі до мене стукали мокрі, голодні люди. Я засвічувала лампу, нашвидку одягалась, впускала їх і годувала. Плита ніколи не холонула, в духовці завжди стояло кілька запасних порцій. Моїм попередником був льотчик. Він передав мені деякі кулінарні пам'ятки, і на мене стали менше бурчати. В мене були вже помічники. Ми домовилися з Смирновим, і коли хтось з людей уже цілком вибивався з сил, він дозволяв йому перепочити. Але перепочинок без харчу, звісно, не давав би ніякого ефекту. І от такий чоловік попадав у моє господарство. Рубав дрова, допомагав мені мити посуд, носити воду, розпалювати піч, а за це я брала його, крім лікарняного пайка, на додаткове харчування. При тому, що харчувалося шість десятків людей, я могла вільно це робити. Знесилений справді ставав на ноги, а я краще справлялася зі своєю оравою.

Було холодно й темно. Вдень ще пригрівало сонце. Я бродила в ліску коло річки, йшла вздовж течії до Таскану, разів зо два брала з собою Смирнова, але він боявся йти без дозволу вахти, і мені доводилось за нього просити командира. Смішно й нудно. Він розповідав мені деколи про свою молодість, життя десь на Півночі, чи то на Оці, чи на Вятці, а здавалось мені, що я читаю Мельникова-Печерського. Розповідав він добре, але життя було мені надто далеке. Стрільці ставились до мене доброзичливо. Іноді я заходила до них, вони завжди запрошували посидіти. Якщо я пекла для них печиво, пригощали мене, коли прала, допомагали носити воду з річки. Вони розповідали про себе, показували фотографії, читали листи. Собака також ставився приятельськи, заходив до мене, не чіпав. Та я була завжди насторожі з ним і з ними. У хлопців був патефон. Яюсь надвечір я стояла над річкою. Думалось неусвідомлено, сумно. От я сама, старію, закинута так далеко, як не снилося в жодному страшному сні. Тайга навкруги. Дика ріка з дивною

назвою Хатиннах... І тут звідкись долинуло так само м'яко і сумно: *милий друг, ніжний друг, вспомни ты обо мне*. Боже мій, як тяжко згадувати безнадійно!

На командировці йшла робота. Ледве сіріло, я схоплювалась, розпалювала плиту, вогнище з котлом, в який з ночі ще була нашошена вода. Одного разу в темноті я посковзнулась і мало не впала в ріку. Стало навіть моторошно – мене б підхопила хвиля, і лише вранці люди змогли б здогадатись про це. Але, врешті-решт, чи не все одно? Адже й так я була знесена в темноті незаниманим потоком. Людей я знала мало і трималась осторонь. Пам'ятаю, яюсь увечері лишився погомоніти харківський льотчик, бригадир і завгосп. Бригадира приревнував весь барак – чого пішов до старої, ми старі, а ти йди до молодих. Робітникам жилося непогано, вони були ситі, бараки були чисті, теплі, а життя порівняно вільне, хоч і нелегка робота сплавника. Гнали останні плоти, ріка мала ось-ось зупинитися. Вдень нікого не було – стрільці, собака, Смирнов, я і один-два «на відпочинку». Іноді хтось був ще в карцері, окремі хатинці. Тоді пес сидів біля дверей. Увечері все оживало. Приїжджали підводою, йшли лісоруби, я крутилася, як білка в колесі. Посуду було мало, обід же складався з двох страв, а я єднала в собі і кухаря, і роздавача, і посудницю. На шістдесят чоловік це вже немала була робота, але тепер я вже справлялась.

Пізно вночі, завісивши вікно, я починала «жити для себе» – прибирала в хатинці, сідала при столі і думала, думала при світлі лампи. Про що? Про те, що не повернеться, про те, що не настане ніколи, про повернення «додому» на Ельген. Самітність тут була цілковита, незважаючи на рій людей навколо. «Схима во миру»... Ярославль не був тяжчим.

Одного разу ввечері мені вчувся жіночий голос, другий, третій... Не люблю, признатися, коли починаю відчувати те, чого не припускає контролюючий розум. Мимоволі мороз пробирає – невже? Та голося були такі чіткі, що я все ж вийшла з хатини. Яка ж я була вражена, побачивши біля вахти юрбу жінок, справжнісіньких, з обов'язковим стрільцем з дудиргою і нашим собакою. Я поспішила туди. виявилось, гнали етап з Мілги на Ельген. Вони пристали, про-

мерзли, і бійці привели їх до нас перепочити. Я попросила командира дозволу напоїти їх чаєм і нагодувати. Той дозволив. Вмить кинулась до хлопців і про все розказала. Негайно багато людей відмовилось від вечері, і я змогла добре нагодувати наших гостей. Палали вогнища, снували тіні. Вони сиділи біля вахти, притулившись одна до одної в морозній осінній імлі. Двох я поклала спати в себе. Але й за цими прийшов серед ночі боєць і примусив їх приєднатися до етапу. Дуже прикро мені це було, особливо те, що командир, такий завжди лагідний і привітний до мене, був таким бездушним до цих потомлених, змучених, промерзлих жінок. Ще більше я обурилася вранці, дізнавшись, що з відома того ж командира одна з етапниць ночувала у бригадира, скрашуючи його дозвілля. Та мало чого надивишся в житті! Вони пішли вдосвіта, але ще довго згадували мою гостинність, коли я повернулась на Ельген. І правда – оазис у глухій тайзі, де вогнище і кварта чаю – вже ласка. Дні проминали швидко й монотонно. Тільки холоднішало. І коли сплав закінчили, я повернулася «додому».

Дім прийняв мене суворо – відразу ж призначили на лісозаготівлю, до Кейзина. Приятелька його, так би мовити, майбутньої дружини, я могла собі дозволити сказати йому одверто, що працювати в нього я не зможу, хоч як поблажливо він ставитиметься до мене. Попрацювала я три дні. Перший, коли нас, душ двадцять, погнали під Круглу сопку. Там я одразу заблукала, вилізла на саму гору, де стояли тригранні штучки, як у полярних книгах. Звідти відкривався безмежний горизонт, якісь замерзлі озера, ліси і гори без краю з чітким малюнком снігових вершин – на тлі темно-синього яскравого неба. Назбиравши трохи з-під снігу брусниці і сховавши її для свого друга, я здибала якусь жінку, і вона показала мені дорогу. Незабаром я знайшла свою ланку: московського хіміка, Машеньку Міно, латишку-співачку і ще кількох. Ми взяли готовий штабель, перетягали на нове місце, заміряли норму і блаженно розляглися на сонечку; осіннє сонце так пригрівало, на душі було безтурботно, як часто буває в таборі, коли, уникнувши тяжкої роботи, передчуваєш добру категорію харчування. І задоволення, і пустощі разом. Другий день був

нудніший, хоч і не треба було плестись вісімнадцять кілометрів, як на Круглу сопку, зате дорога пролягла через противні торф'яні купини, по яких іти – мука: ступиш на купину, нога посковзнеться, купина вислизне, ступиш між ними, уявна стежка вивертає ногу до вивиху. Потім довелось спилувати дерева. Ну, я, скажімо, спилила лиш одно, та й то тільки для майбутніх мемуарів. Взагалі, почуваєшся зле, чекаючи, коли воно почне падати невідомо на кого. Знала я, звісно, що все можна збагнути, але знала так само, що багатьох прибили й скалічили ці тайгові дерева. А на третій день нас погнали на сьомий кілометр, перевезли в човні на острів у Хатиннахську долину і запропонували знов лісозаготівлю. Бригадирка в мене була інтелігентка і спеціаліст своєї справи. Ставилась до мене, що цілком зрозуміло, зверхньо і зневажливо. Я знайшла височеньку купину, склала свій штабель і голодна, промерзла чекала з усіма на березі перевізника, щоб вертатися в табір. А цей Харон, як на зло, не поспішав, сварився з кимось, а коли врешті навантажив надмірно свого човна і біля берега втопив його, нам довелось вилазити на лід і брести вброд. Жахливо: темно, мокро, холодно, а в перспективі йти на Ельген, та ще на додачу чекати, поки переправлять з острова останніх урочок.

Біля вогнища вже сиділа величенька група жінок. Вони роздягнули мене, роззули і, накинувши щось на мене, просушували мій інвентар. Якби мені колись сказали, що можна отак сидіти напівголій, босій, на морозі після льодяної ванни в річці, я б не повірила. Онучі висохли, підсохла спідниця і решта, я одягнулась і, ставши в ряди з тими, що наспіли з острова, рушила в дорогу. За дві години ми були в таборі. І тут я, пам'ятаючи ревматизм з косовиці, не витримала і, зустрівши біля КВЧ Зайцеву, слізно благала її взяти на роботу назад в дитмістечко. Я знала, що без її втручання на мене знов чекали місяці знущань нарядчиків і місяці лікарні. «Скажи їм, я веліла!» – сказала вона на ходу. Якби можна відплатити за добро – Олександрі Степанівні я зобов'язана, можливо, життям. Повернулася в дитмістечко, не в лікарню вже.

Дитмістечко було специфічно колимським закладом. Воно виникло у зв'язку з дедалі більшою кількіс-

тю позашлюбних, незаконних дітей. Посилаючи жінок у табір, їх прирікали на самотність. Однак природа брала своє і, незважаючи на тяжку кару, незважаючи на те пекло, фізичне й моральне, що чекало на жінку-матір, дітей ставало дедалі більше й більше, і держава мусила брати на себе турботу про цих несподіваних вихованців.

Зустрічі з чоловіками заборонялися. Та деякі роботи провадилися без конвою: кінбаза, що стала традиційним, майже узаконеним будинком розпусти, молочна ферма та багато інших робіт, де жінки могли стрічатися з чоловіками. Жінок купували, їх гвалтували, рідше їх кохали. Хто? Хворі, ув'язнені, навіть стрільці. А квіти життя – їх одбирали і селили в дитмістечку. Вагітності спочатку намагались позбутися: тягали важке, стрибали з чогось, пили хіну, дістаючи її правдами й неправдами, робили аборти, вмирили, та якщо не вдавалося нічого чи бракувало сміливості, то признавалися. За місяць ішли в відпустку, народжували в табірній лікарні, а тоді починався страдницький шлях матері-ув'язненої. Чоловіків перші роки так само переслідували, але не надто. Партійцям погрожували неприємностями, ув'язненим – карцер і позбавлення легких робіт. Лише згодом батькам почали дозволяти побачення з дітьми, а вільним навіть брати дітей до себе. Спочатку ж про батьків не говорилося.

Дитину приносили в дитмістечко на п'ятий день. Матір селили в окремий барак для «мамок». Спершу вони не працювали, а потім призначались на неважкі роботи. І на кожне годування їх під конвоем виводили до дітей. Спекотного літнього дня, і в колючу заметіль, і в зливу вони йшли шість разів туди й назад, слухаючи грізне – «Стой!», «Марш!» – свого проводиря з гвинтівкою. Одного з конвоїрів, дивного хлопця зі схильністю до садизму, всі ненавиділи. Прозвали його за гордовиту поставу – «Півень». І от, варто було строю рушити, як звідкись чулося: «Кукаріку». Стрелець кидався туди, а «кукаріку» долиняло вже з іншого місця. Озлоблений до краю, він командував: «Ложись!» Жарт часто закінчувався погано, жінки, знаючи, що з зарядженою зброєю не жартують, лягали на сніг. В п'ятдесятиградусний мороз він до п'яти хвилин тримав їх на снігу. Через кілька кроків,

знов командував «Ложись!» І так аж до вахти. Все скінчилось лиш тоді, коли кілька жінок захворіло на мастит, і в лікарні з'ясувалась причина. «Півня» кудись забрали, принаймні з дитмістечка він зник. Ненавиділи його дружно, і виводили з себе хто як умів. Одна урка насмішила мене своєю винахідливістю. Вона працювала при окропі, а «Півень», намерзнувшись з мамками, поки вони годували, забігав туди погрітися. І от кличе ця кип'ятильниця мене до себе. «Півень» біля титана гріється. Вона починає мені голосно, як на сцені, шепотіти про ті неадекватні пропозиції, які їй нібито зробив «Півень». Він червоніє і кулею вилітає геть. Я здивована, а вона регоче. Виявляється, вона все вигадала, щоб спровадити його.

Який контингент попадав у «мамки»? Неоднорідний. Там були молоді дівчатка-битовички, котрі шукали передач, щоб краще харчуватися, одягнутися з табірним шиком в чобітки з опушкою і яскраві лижні штани, в шовкові вечірні сукні поверх цих штанів, у модні шовкові шолі з торочками, дівчата, котрі замовляли старшим нескінченні прошви до гір подушок; вишивались на замовлення, звісно, носові хусточки, наволочки з написами: «Спи спокійно, дорогий Жора!» біля простріленого серця тощо. Вони наймали рабинець мити за себе підлоги, прати, прасувати білизну, готувати на залізній пічці «делікатеси» з своїх продуктів, вони пудрилися, малювались і хвалились одна перед другою своїми «чоловіками». Природа іноді все ж підводила, вони вагітніли, народжували, попадали на легку працю, вигодовували дитину й народжували знов. Це був також метод легше прожити.

Народжували й старші жінки, селянки, інтелігентки літ під п'ятдесят. Цих томила прага материнства. Вони забували про батьків і самовіданно присвячували все життя, всю любов своєму останньому дитяті. Скажімо, селянка Степанида, доярка молочної ферми, виростила школярку Наташу. Ця солідна, релігійна, пристойна жінка ніяк не вкладалася в поняття «грішниця». Або Машка-злодійка. Рецидивістка, стара, зморщена мордвинка з жовтим лицем, і в неї – Валечка. От лежить ця Валечка хвора у мене в групі. Машка бігає годувати її. Вона

запопадливо заглядає в очі: «Сестро, дивись за Валечкою, може тобі що треба, хочеш, я принесу тупфлі». Знаю – вона вкраде, а принесе, якщо сказала. Побачивши, що на кухні бракує мила, вона другого ж дня принесла шматок туалетного. Валечка її – товста апатична дитина з вузькими щілинами очей, вона спокійна, славна дівчинка. Якось вона заслабла серйозно. Необхідне було переливання крові. Мати не давала спокою лікареві, пропонуючи кров. Дівчинка одужала, виросла. Годування ставало все рідшим, нарешті, далі відкладати було неможливо, й довелось одлучити. Це означало бачити дитину лиш раз на місяць, і то побачення давалось за умови зразкової роботи без порушень дисципліни. Машка стала стахановкою агробази. А щоб мати право посидіти зайву годину зі своєю Валечкою, вона давала кров чужим недужим дітям, за це головлікар дозволяла побачення з дитиною. Ми, сестри, намагались іноді нагодувати матір, тому що харчування в таборі, звичайно ж, не для донорів. Куплені кров'ю, в буквальному розумінні, хвилини пролітали швидко, і просто бракувало духу вимовляти казенне: побачення закінчене.

Третя серед старших була інтелігентка. Вона надзвичайно важко переносила вагітність, та ще це були чи не перші пологи. Коли її перевели до нас народжувати з якоїсь іншої командировки, як це робилося звичайно, і вона підійшла до мене, я подумала, що їй буде незручно говорити зі мною. Як же я дивувалась, слухаючи захоплену сповідь майбутньої матері, такої гордої, такої щасливої, що трудно собі уявити її й не за таких обставин. Вона мало не вмерла в час пологів, вродила близнят, що померли одне за другим впродовж двох-трьох місяців.

Їх було доволі багато, цих запізнілих матерів, і дивитися на них було боляче. Вони були подібні скоріше до вдів, але чоловіки їхні були випадкові і здебільшого, так би мовити, не кращі. Ось молода кокетлива Теця. Цю одверто здолала «біологія». Батько її дитини, милого гібрида, був неграмотний пастух-узбек, котрий зовсім не говорив по-російському. Прекрасний зразок своєї раси. Вона так і розглядала його, і навіть не думала, що він може заявити якісь права на дитину. Друга, Іра, працювала зі мною. Це

була доцентка з кафедри історії якогось університету. Тендітна, дуже культурна, талановита у всіх відношеннях жіночка, вона хворобливо любила свою дитину. Я не знала про неї нічого. У своєї приятельки я зустрічала хлопця-теслю, що робив для неї підпілля. Скінчивши роботу і діставши плату, хлопець обідав. Такий собі табірний здоров'як, що не охляв за час ув'язнення. Одного разу, повертаючись строем у табір, я стояла поряд з Ірою. І от до неї підійшов цей хлопець. «Познайомтесь, це мій чоловік», – сказала вона. Трудно було зрозуміти, що могло їх єднати... У тонкої, гарної Софи Кауфман, лікаря за фахом, також була табірна дитина. Хоч вона й розповідала про приїзд чоловіка, також ув'язненого, було багато підстав думати, що батько – інший, щоправда, людина культурна.

Траплялися й міцні подружжя. Селянка-українка Маруся, гарна, молода, відбувала великий строк, покохала свого уже вільного земляка, котрий працював на Ельгені. Впродовж тих літ у них народилося троє дітей, і батько дуже домагався дозволу взяти їх до себе, і, очевидно, врешті-решт узяв. У другій колоністки, Марусі Г., був чоловік з великої землі, він приїхав з нею разом у етапі, як ув'язнений. На час звільнення вони мали вже троє дітей, старші дівчинка й хлопчик ходили вже до школи. На волі вони й далі жили разом, вона їздила у відпустку до рідні у Владивосток і знов вернулася до чоловіка працювати на Колимі. Була літня німкеня, Ольга Д. Її роман був дещо незвичайний і вартий того, щоб зупинитися на ньому. Було їй літ до сорока. Німецька добродісна жінка, вона не знала як полюбила ув'язненого. Розпочався звичайний табірний роман. Не згадаю деталей, та якось чином вона потрапила до його хатинки, де він, як бригадир, мешкав разом з кількома робітниками. Казали, він був суворим та жорстоким у роботі. Так чи інакше, а мав він ворогів. І от серед ночі кілька чоловік увірвалось до хатинки, щоб убити його. Робітники повтікали, zostались тільки Ольга та він. Убивці кинулись на чоловіка. Вона усовіщала, вмовляла, все даремно. Це ще більше розізлило їх, а вони ж нозивали її до цього матір'ю. Вона заслонила його, він вирвався...

Він повернувся з допомогою і вже тільки одвіз її в лікарню. Вона видужала. Був суд. Розбійники дістали своє. І тут цікава поведінка табірної чоловіка. Його не шокувала репутація зганьбленої Ольги. Він буквально молився на неї. Невдовзі він звільнився, влаштувався працювати шевцем у тому ж радгоспі. Всіляко допомагав їй. Коли у них знайшлася дитина, його турбота й ніжність подвоїлись. Багато літ, доки вона була ув'язнена, цей чоловік жив лише нею і для неї. Коли його перевели за двадцять з лишком кілометрів, він пішки, будь-якої пори, йшов до неї кожного вільного дня, дотримуючись тургенєвської вірності. Ольга часом вередувала, чіплялася до нього, і вже завжди командувала. Він переносив усе терпляче і ставився до неї, як рідко ставляться на Колімі до своїх жінок інтелігенти. На першу вимогу – в заметіль, мороз, негоду – він являвся до неї за двадцять кілометрів, і завжди з тим, що вимагалося.

Я працювала при п'яти начальницях дитмістечка, при кількох лікарях. Дні проминали звичайно: в досвітній імлі взимку, в білім мерехтінні весни, яскравим літнім ранком ми виходили за ворота вахти і через двадцять хвилин заходили в другі, в зону дитмістечка. Там розходились по будиночках-групах. Перебирали зміну лікарі, сестри, няні. Ї розпочиналася робота. Діти були вдягнені, наставав час снідати. З загальної кухні приносили каструлі паруючого какао, чаю і незліченну кількість пляшечок з молоком, вершками, всілякими сумішами. В здоровій групі важко було тільки справлятися з кількістю. Годівля йшла, як на конвейері. Дитина за дитиною сиділа на колінах і поглинала, волею чи неволею, належну кількість продуктів. Годували дітей бездоганно, і продуктів харчування було дуже багато. Ми харчувалися «навколо» дітей, «навколо» нас харчувався підсобний персонал, «навколо» них всілякі дроворуби, водоноси і інші, а «навколо» всього годувалась невелика свинарня. Це був незалежний оазис, в ньому царювала болгарка Христина, приятелька секретарки Бела Куна. Вона жила там же, за перегородкою, і я ходила до неї в гості й щиро заздрила: це було майже як на волі. Жилося їй

добре, а крім того, вона підробляла пранням. Свині її слухались так само, як осли Половинкіну.

Після снідання ми впаковували немовлят на прогулянку. Вони лежали на підмостках в спальних мішках і мирно спали. Їх виносили – до 35 градусів морозу. Лише під час сильніших ми вже лишалися вдома.

Після полуднання о четвертій наставав найулюбленіший час. Діти повставали, одягнені, чистенькі, й тут уже ми могли дати собі трохи волі. Ми всідалися поміж дітьми на килимі, ті оточували нас, залазили на коліна, сперечалися, ревнували, лащились, слухали нас, і це був найкращий час. За нашої роботи, напруженої й насиченої до краю, на долю кожної дитини вистачало часу рівно стільки, щоб вона була нагодована, вмита чисто й тепло вдягнена, але ласка, ця невловима нереальність, вона не належала до норми. Хвилинка, коли гладш біляву чи чорняву голівку, коли обіймаєш маленьке бідне тільце, – ці хвилини доводилось красти у свого відпочинку, а його й не передбачалося. Ото в ту годину ми віддавали дітям збережену в душі ніжність і ласку, а вони, як маленькі звірята, також тягнулись до нас.

Затим по вечері приходила ніч. Ми впаковували їх у ліжечка, гасили світло, і в півтемряві світився лиш каганець. Довго ще ми змагалися з деякими дітьми, та врешті й вони засинали. Тихо й рівно дихали вони в ліжечках, всі однакові в своїй безпритульності. Було чисто навколо, було тепло. І так самотньо від свідомості, що навіть такої, табірної, одібраної дитини в тебе нема. Й теплі дитячі сонні ручки, що обіймали тебе за шию, дітки, що довірливо пригорталися, вони також тобі не належали.

Схиливши голови, ми сиділи біля столу, складали аркушки з температурами, зважуванням тощо. А потім усе-таки приходив час, коли робити вже було нічого, і обсідали думки, невеселі табірні думки. Життя минало. Ми рахували роки, місяці неволі. Вдосвіта ставало холодно. Починали попискувати деякі немовлята. Облишались думи, починалася дійсність. Знов кухня, каструлі, пляшечки, годівля, вмивання і зміна. Втомлений рейс у табір, вахта і сьомий барак. Швидше роздягнутися, вилізти на другі нари, схватитися під ковдру й забути у міцному сні.

Десь унизу шкребе підлогу і бурчить днювальна Марія Сергіївна. Приходить хтось із сусіднього бару. Готують щось нелегально на залізній пічці, запах підноситься вгору і б'є в ніздрі. За столом їсть барачна аристократія – на серветочках, з тарілочок, сліпків, коробочок, з усього домашнього затишку, що регулярно надсилається ріднею. В мене нічого нема. Й нікого нема. Я звикла до своїх злиднів і легко терплю їх. Я міцно сплю. В обід бреду в їдальню. Поглинаю там належну мені баланду без особливої огиди – звикла за стільки літ. Увечері – вечеря, і – ніч. Ще остання напасть – повірка. Безглуздо вишикувавшись уздовж нар, ми відгукуємось на свої прізвиська, і черговий, як нишпорка, пробігає вздовж нар і, не знайшовши нічого злочинного, виходить. Лишається чергова лампочка. Барак засинає. Тиша. Лиш зрідка звідкілясь чується марення, стогін, і знову тиша. Лише тріщать, як постріли, колоди стін та шурхотить сухий сніг об вікна, вкриті товстим шаром льоду та інєю.

Робота в лікарні дитмістечка вже інша. Там атмосфера постійно напружена. Тихі палати, білі ліжечка, завіски. І в ліжечках маленькі, бідні тільця. Десь у тайзі пиляють ліс їхні матері, шиють у швейній, ліплять вегетаційні горшки, поливають парники, садять на полі каротоплю, косять болотні купини на далеких луках... А вони кидаються тут у жару. Пересохлі ротики – як у рибок. Ось п'яту добу стоїть, тримаючись за перильця ліжечка, маленька Вірочка і кричить уже звірчачим хриплим криком. Чорні очі горять, як вуглики. Вона вмирала і вмерла від голоду: будь-яка їжа верталась назад. Штучного харчування в перший рік моєї роботи лікарі не застосовували. Епідемія токсичної диспепсії забрала за півтора місяці сімдесят дві дитини. Так само, стоячи, вмер улюбленець групи Мишко Шифмакер, чорноокий, веселий, вмерла маленька принцеса Ізольда з козковим іменем, котра давала цілувати свою ручку, два маленькі-якутики.

В коридорчику, темному й холодному, зробили морг, і в ньому лежали до розтину дитячі трупики. Розтин робила звичайно Неха. А зашивала завгосп Белла, товста, подібна до перекупки. Робила це вона спершу зі страху втратити місце, а потім звикла й кокетувала перед рештою відсутністю страху.

Діти вмирали. Тихенько, майже непомітно, і швидко. Три-чотири дні, і все кінчалось. Лише одна дівчинка з менінгітом вмирала довго і в муках.

Весь час доводилося працювати в якомусь кошмарі: ні на хвилину, ні вдома в таборі, ні вві сні не минало гнітюче почуття немічності і безвиході. Постійний гість – пневмонія – також косила дітей. Сульфідін ще не застосовувався, лікували виключно камфорними ін'єкціями. Сколоті худенькі тільця звивалися під руками, кривавила бліда шкіра, скрип голки, кисневі подушки і ротики, що задихалися, а потім залякли ляльки зі скляним каламутним поглядом... Це переслідувало день і ніч, наяву і вві сні. Не лише ми, але й лікарський персонал втратив голову! Здавалось, епідемія ніколи не зупиниться, і дитмістечко перетвориться на цвинтар. Приїхала комісія з Магадана. Обстежили хворих, почали лікувати самі. Діти й далі вмирали. Комісія прожила два з лишком тижні, намагалась дошукатися причини виникнення епідемії. Говорили про якісь отруєні цукорки, використані на кухні замість цукру. Та достовірно встановити нічого не вдалося. Так комісія й поїхала, замінивши завідуючу Єлешеву лікарем Гогосоввілі. До речі, Єлешева і її чоловік були замішані в історії крадіжки зі складу дитмістечка м'ясної тушки, і так вони й зникли, забравши з собою усиновленого ними білявого Діму Дніпровського, сина померлої Ірочки.

Кошмар і далі висів над дитмістечком. Вмирала дитина, Гогосоввілі, з власної ініціативи чи за вказівкою згори, дозволяла матері проводити останні години, іноді ночі біля неї. Відбувалися вражаючі сцени. Звичайно, присутність матерів вельми ускладнювала нашу роботу. Працювали ми весь час надзвичайно напружено й старанно. Та, природно, доведеним до відчаю матерям з одного боку здавалися недостатніми всі турботи, з другого – всі страждання від приписаних лікарем процедур відбувалися у них на очах, і вони нерідко не розуміли ні того, що ми робимо, ні того – для чого ми це робимо. Часто доводилось вислуховувати чимало гіркого й незаслуженого.

Потім наставала остання хвилинка. Мати все ще не вірила, що дитя мертве. Одні падали несприятливо,

або билися в істериці, або тормозили нещасне тільце, інші кам'яніли з відчаю. Серце рвалося при тих сценах. Тоді наставала шалена активність – матері починали клопотатись про похорон. Вони замовляли труни, оббивали матерією, дістаючи все якнайкраще, наряжали дітей, бігали щохвилини в морг, сперечалися з лікарями, протестуючи проти розтину і, нарешті, несли дитину на кладовище, недалеко од табору, на краю селища. Останній клопіт – щоб могила була глибша, останя біда, якщо літом на дні була вода, а зимою – не кайлувалась тверда, як метал, земля, і до весни сніг засипав місце закінчення всіх мук, надій, всього, що скрашувало чи робило менш безбарвним табірне жіноче існування. Навесні сніг танув, осідала земля, труни виступали з землі, і матері тікали на цвинтар, знов драми відкривання крадькома трун, сині, нетлінні в мерзлоті, змарнілі страшні личка, і другий похорон, іноді в конфлікті з адміністрацією, іноді крадькома своїми засобами. «На кого ти мене покинула!» – цей стогін досі дзвенить у вухах.

Настали морози, прийшла осінь, зима, епідемія припинилась так само раптово, як і почалася. Смертність майже зникла. Дитмістечком марширувала дебела постать головлікаря. Стали більше працювати три вільнонаймані сестри – Аня Сергєєва, Тося Тарасова і Аня Каптегулова. Їх стали більше тренувати, доручали їм практичну роботу, вчили робити переливання крові. Щоправда, й тепер вони, в основному, лише «спостерігали» за нами, і весь тягар роботи, звичайно, лежав на ув'язнених, але тепер вони хоч при вільних лікарях намагалися удавати, що працюють, раніше ж це було узаконено, і вони лише з'являлися в сніжно-білих, спеціально для них пошитих халатах, більш-менш старанно робили обхід, знову зникали в своїй кімнатці.

Тося була вісімнадцятилітня гарна дівчина з України. Красива і майже примітивна, вона невдовзі одружилася з господарником, путящим договірником, народила дитину і продовжувала працювати, стаючи поступово солідною матроною. Друга, негарна Анетка, була добріша і працює-витіша за всіх. Вона цікавилась роботою багатого більше й була сумлінна. Вона пізніше всіх вийшла

заміж за уповноваженого, невдовзі овдовіла і знову працювала з дітьми. Третя, білява, добродушна Аня була закохана в якогось морячка. Вночі, йдучи на обхід, вона приносила мені листи, фотографії і ділилась своїм нехитрим внутрішнім світом. В неї було кілька романів, але доки не втрутилась грізна Євдокія Іванівна і не змусила узаконити стосунки, це нічим не закінчувалось. Після одного епізоду Аня стала дружиною також уповноваженого і поїхала на копальню, народила близнят, котрі спочатку виховувались у нас, разом з дітьми ув'язнених. Це не був окремий випадок – догляд у нас був чудовий, харчування і умови кращі, ніж в комбінаті для дітей вільнонайманних. Жили наші «вільні сестрички» в окремому корпусі, час від часу там відбувалися гулянки з великою п'ятикою і романтичними пригодами. Про це ми дізнавались од обслуги, та й од самих сестер. Грізній Євдокії Іванівні також не чужа була лірика, і з нею пов'язували, так би мовити, не парламентську, зате цілком достовірну історію про вигнання одного з колеґ за виявлену неспроможність у романтичній сфері. Але гулянки минали, і вранці знов з'являлася гроза, перед якою тремтіло все дитмістечко.

– Щоб не було мух!

І мене звільняли від іншої роботи, тому що я спритно вилувлювала мух. Годинами перед обходом ми ловили мух, та досить було одної-двох, щоб на нас падав її гнів. У гніві вона була страшнувата – особливо, якщо враховувати повне безправ'я ув'язнених. Пам'ятаю, котрась з матерів викликала її гнів, то вона позбавила її материнства. Цей своєрідний табірний термін означав позбавлення побачень і фактично відбирав у матері дитя. Нещасна мати падала у ноги, благаючи відмінити рішення, коли я увійшла з якоюсь справою в кімнату. Маленька обірвана жінка на колінах, а перед нею, як монумент, велика, вгодована, по-своєму навіть гарна Гого-сошвілі з фарбованим волоссям і підведеними великими сірими очима. Я не витримала і спробувала заступитися. «Сестра, йдіть і робіть свою роботу», – цикнула вона на мене. Так і не вибачила, а річ була в тім, що хтось передав, ніби ця мати щось погане про неї сказала. На додачу навіть це була неправда.

Чи можна сказати, що ця жінка була зла? Вона прожила важке життя, за її словами, з праль, доби-лась освіти, стала членом партії і лікарем, потерпіла якісь аварії в родинному житті і приїхала сама на Колиму. Коли бували «ударники», вона ходила в пральню і з гордістю побивала рекорди, що, правда, не дивно при її вгодованості і комплекції порівняно з нормальними нашими робітницями. Як то буває з такими людьми, сміливість їй імпонувала, і я звичайно була з нею в добрих стосунках, наскільки то було можливо при відмінності нашого становища.

Її змінила мініатюрна Раїса Семенівна Яхніна, котра раніше була лікарем. Вона була ввічлива, особливо відчули полегкість інтелігентки, з котрими її попередниця поведилася досить жорстоко. Окрім чистоти, почали звертати увагу на художнє оформлення груп, і мені довелось дуже багато малювати. Яхніна організувала кварцовий кабінет, масове опромінення дівчорі, що відразу дало блискучі наслідки. Мене вона призначила завідувати цим кабінетом. Настала найблаженніша пора мого табірнього існування. Я приходила в невелику, ясну, бездоганно чисту й теплу кімнату, перевіряла «Солюкс» і починала роботу. Щоправда, очі стомлювались від темних окулярів, нерви бували напружені, тому що не всі діти однаково реагували на опромінення, але все це не надто засмучувало мене. День минав живо і приємно, хоч жодної хвилини вільної у мене не було, дітей носили безперервним потоком. Після зміни приносили вільних дітей, приходили деякі дорослі пацієнти, а потім ми самі з задоволенням грілись в ультрафіолетових променях. Безумовно, наслідки давали себе знати. Харчі були ще непогані, зрідка кухонна аристократія, що прогрівалась для засмаги і поліпшення шкіри, приносила дещо, і я була завжди сита.

Кухня взагалі була особливим світом, що дивився зверху на простих смертних, світом забезпеченим, ситим, навіть пересиченим і могутнім. Пам'ятаю, одного разу, несучи обід взимку, няня посковзнулась, упала й розіллала суп для всієї групи. Завдяки встановленим дипломатичним стосункам, мені вдалося дістати другу порцію на всіх без втручання начальства, без усяких покарань винної. А провина

була досить сумнівна. Часто без рукавиць, а якщо й у рукавицях, то завжди з закоцюрбленими руками, няня йшла, навантажена судками й тарілками, засніженою, обледенілою стежкою солідну відстань. Іноді я допомагала, і знала, яка це невдячна робота.

Куховарки чи помічниці куховарок також мали дітей у групах, і вже така група завжди харчувалась привілейовано, починаючи з «відповідального» немовляти до останньої няні групи. І біда, коли, з'явившись поза всякими годинами побачень, мамаша заставляла випадково своє «чадо» мокрим!

Перша куховарка моєї сестринської пори була чорноволоса сіроока баба з хлопчиком Шуриком. Дитина була, звісно, вельми вгодована і пещена. Мене вразив якийсь дивний, незвичайний вираз обличчя цього хлопчика. Було йому місяців сім-вісім. Першої ж моєї нічної зміни куховарка з'явилась познайомитись і принесла чудових здобних булочок і таку кількість вершкового масла, що я була ошелешена. Та моя напарниця спокійно прийняла хабар і дала немовля матері. Дитина світилась чистотою і була абсолютно суха. Через кілька літ цей Шурик почав кусатися. Я застала раз маленьку дівчинку, загнаною в куток за грубкою, а він, оскалившись, наступав. Наш психіатр, Поліна Львівна Герцберг, за дорученням старшого лікаря зайнялась цією дитиною. І було встановлено, що мати його, наша дебела куховарка, була ним вагітна в момент вчинення вбивства, за яке вона відбувала покарання. Вбивство було надзвичайно жорстоке. Вона сонному одрубала обидві руки заступом. Можливо, існував якийсь зв'язок між цією подією і спадковістю в дитини. Мимоволі згадувалось «Ведмеже весілля» Луначарського. Друга відповідальна мамаша білоруска Аня Породня, була стриманіша. Потім вона перейшла на молкухню. Її дівчинка, здається, згодом померла. Третя була полька Ядзя Беганська, студентка мінського університету. Познайомилась я з нею у Владивостоці. Там вона була вже психічно хворою, таке враження вона справляла на мене й завжди, коли бувала відвертою. Надзвичайно дивна і неприємна це була істота. У неї був хлопчик, славна дитина. Була ще Галя Брагіна, були інші. Поступово корпус з кухнею звільняли від дитячих груп. Там була

квартира доктора Яхніної, її синок був у групі, але ночував з матір'ю. Поряд з нею мешкав головбух санчастини, фармацевт, не пам'ятаю, хто ще.

Яхніна ставилась до мене приязно, я виконувала її замовлення для груп, її хлопчик любив заходити до мене після роботи. Не раз у вільні дні я працювала в неї вдома. Але звичайна невловима межа «вільної» і зека все ж відчувалась. Я досі не можу забути незначний випадок, коли я працювала вже для неї особисто, малювала якихось пташок на її замовлення, а вона, чистенька, напахчена, сиділа проти мене на дивані і своїми маленькими тендітними ручками клала в ротик одну по одній карамельки, що стояли на столі, і вмовляла вередливого синочка їсти омлет і какао. В той день, щоб скінчити її роботу, я лишилася без обіду, і голод добряче давав про себе знати. При всій своїй безтурботності вона не могла не знати, що весь день, проведений поза табором, минув без їжі. Тим часом, коли я вже працювала як вільнонаймана, вона не раз запрошувала мене до панського столу, і ми дуже мило проводили вечір в товаристві її сусіда і приятеля, цього ж бухгалтера. Можливо, все це відбувалося цілком випадково, а сприймала я, як і всі ув'язнені, дуже болісно.

Час минув, наближався кінець строку. Ми жили, майже не помічаючи, як минає життя. Дрібні події якось одрізняли місяці і роки, а потім усе сходилось, і вже нелегко згадати, коли мав місце той чи той факт. Ось стала начальником табору Ціммерман, а наша старенька Зайцева перейшла в дитмістечко. Збирають етап і включають до нього наших потрібних, добрих робітниць. Олександра Степанівна викликає душ вісім у свою квартиру й ховає доти, доки відправлять етап. Послана за чимось до неї, я застала все товариство, яке стрільці даремно шукали по всіх бараках і селищі. Всі мирно спали покотом у їдальні. Не знаю вже, як вона потім справлялася з адміністрацією.

Минали робочі дні. Годівля дітей, напруження в час купання, коли ми самі були мокрі, як миші, і голі дрібні діти переходили з рук до рук, крутилися в ванночках, пишали від мила, няні сердились через важкі відра, слизькі стежки, а потім наставало блаженна тиша в чистій групі, діти спали, а ми спочива-

ли. Ця нудна процедура нескінченних роздавань, одягань, миття дітей! Очевидно, щасливій матері це ще може бути задоволенням, але гурт з сорока немовлят, і всі вони крутяться, звиваються, і вічно вони мокрі чи замурані, як це одноманітно – з дня у день, з місяця в місяць, з року в рік.

Часом до декотрих ми прив'язувались. Старенька Наталя Федорівна постійно виривала у смерти котрогось особливо потворного, найнещаснішого, гляділа його з усієї сили свого доброго серця, що не знало особистого щастя. З неї насміхалося начальство, колеги, а вона терпляче переносила всі клини, доглядаючи свого обранця. В мене також було своє нещасне – маленька Любочка, виснажена істота місяців п'яти, від якої всі відмовились, і Гогосовілі «подарувала» її мені: «Робіть з нею, що хочете, з неї все одно нічого не вийде». Мати була десь далеко в лісі, та я й не пам'ятаю її. У Любочки – спадковий люес чи що, вона тихо згасала, і ми з доктором Лур'є пробували її воскресити, даючи для цього свою кров. Нічого не вийшло, головлікар мала рацію, через два-три місяці її все ж однесли на цвинтар – то були вже самі кісточки. В мене ж лишилася пам'ять – сколота вена, бо ми взаємно вчилися брати одна в одну кров. Ні Несі, ні особливо мені ні до чого було берегти свою кров, хоч би як мало її було.

Ми втягувались у життя дитмістечка, з самого ранку цілком занурюючись у кипіння виру, де все було розраховане до хвилини, де слід було точно, акуратно командувати трьома сотнями маленьких істот, і їх добробут, а дуже часто – й життя в наших руках. Працювали ми майже без лірики, але добросовісно. Окрім того, що та праця годувала нас, рятувала від більш непосильної, вона все ж створювала ілюзію роботи на материку. Контингент був здебільшого культурний, багато наукових працівників, взагалі, жінок з вищою освітою, а коли й ні, то все ж культурних і люблячих свою нову справу. Няні також були добре підібрані. Звісно, й тут бували випадки крадіжок, і я пам'ятаю, як змучувало хронічне перераховування підзвітних пелюшок, сорочечок і решти майна, і неблаговидні методи поповнення втрачених. Няні крали білизну з групи в групу. Інтереси були убогі.



Умань. Рідна
оселя.

Читати вдавалося зрідка. Щоправда, в бараці було немало людей, котрі отримували книги з матеріка, але це було досить замкнуте коло, до якого я не належала. Для паритетних начал я була надто «табірна», вони зберігали жіночу подобу, жили інтересами родин, Великої землі, і це давало їм якийсь ґрунт під ногами, як дає завжди відчуття близьких, турбота про тебе і можливість підтримки.

Я належала до протилежної верстви: в мене нікого й нічого не було. Навіть з тими двома людьми, котрі підтримували зв'язок зі мною, я була надзвичайно замкнута й майже відчужена. Силу свою я брала саме з цієї безвихідної відірваності від минулого. Мені нічого не було потрібно, в мене нічого й не було. Я не сходилась близько ні з ким впродовж багатьох років, майже до самого кінця перебування в таборі. Лише троє-четверо людей завоювали куточок в моєму серці своєю сердечністю, такою дорогою в цьому світі, але й це тепло я мало виявляла, може, якраз через те, що так гаряче тужила без ласки, без когось, кому б я ще була дорога, потрібна на світі. Ця відірваність вберегла мене від

багатьох розчарувань, гіркоти, та зробила перебування в таборі надто безрадіним, з одного боку, а з другого – вселила впевненість, що я абсолютно нікому не потрібна й не можу бути потрібна.

В таборі я втратила уявлення про себе, свій інтелект і зовнішність. Я мала, щоправда, своє світобачення, але, так би мовити, об'єктивізоване до зовнішнього світу, а себе я вже втратила – ту, якою була все життя, і якою, до певної міри, звичайно, досить значної, залишалася і в таборі. Мене затоптали. Чужі і свої. Дуже мало хто знав моє минуле, хоч би в загальних рисах. Я роками жила з людьми, і вони не мали найменшого уявлення, що я робила, на якому рівні, що знала тощо. Я не мала охоти говорити з ними. Знали, що я малюю, вишиваю, що мені можна дати якесь замовлення. Трохи знали про мою освіту. Та нікому не було цікаво говорити зі мною, принаймні серед людей, з якими я жила, працювала. Це поступово накладало свою печать, а як додати до цього ще не цілком стерті сліди Ярослава, то на час свого звільнення я перетворилась на досить дивну істоту.

Якраз останнього року мені стало дещо тепліше жити в таборі, я стріла невелике коло людей, з якими зійшлась значно ближче, і які, крім того, в побуті давали ілюзію чогось давно вже забутого. Чи справді так було, чи я приймала бажане за дійсне, але, так чи інакше, я майже зі страхом чекала часу звільнення, бо три мої приятельки ще мали лишитися в таборі. Строк минав третього листопада 1941 року. Вже була війна. Вона не впливала безпосередньо на наш режим, ну, зникло радіо, на певний час різко погіршилось, але швидко відновилось постачання хліба, в решті різкий час не виявився жодними спеціфiчними рисами для нас.

Наставала осінь. Нас переселили в барак поряд з дитмістечком. Довгий, темний, але просторий і новий. Там жила виключно обслуга дитмістечка. В загальний табір ми майже не ходили і лише зрідка виривались під різними приводами. А постійне перебування – і в час роботи, і в рідкі години спочинку – в однім середовищі робило ще блідішим, ще безбарвнішим життя. Професійні бесіди не переривались, безперестану долинали давно набридлі фрази, з другого ж боку – це затягувало, мимоволі всі інтереси крутились навколо дитмістечка. Для роботи це, звісно, було добре, адже ми тілом і душею належали своєму «виробництву».

Наближався листопад. Мені й думати не хотілося про вихід. Минуло й третє число. І ще ряд днів. Про моє звільнення не було й мови. Мене нікуди не викликали, нічого не оголошували, я нікого ні про що не питала. Так я стала «пересидчицею». Тоді це слово ще не мало «прав громадянства», яких набуло потім – з таким серйозним і печальним змістом. Я працювала далі.

Якось уночі нас зірвали з нар і наказали перейти назад на старе місце. Наш барак оддавали під житло якимось вільнонайманим чоловікам. Та ніч була дуже темна і непривітна. Похапцем ми зібрали речі, з великим трудом, по знайомству, умовили одну візницю взяти їх на свого бика, куди вже звалили все своє майно наші привілейовані дами, і потягнулися з рештками, що не вмістилися на возі, темною знайомою стежиною.

Перші дні ми жили в якомусь транзитному бараці. Одрізнявся він тим, що другі нари, на яких якраз нам довелося розташуватись, були такі низькі,

що сісти на них було неможливо, доводилось якось заповзати. Постелити постіль могла тільки найменша з нас, Оля. Світла взагалі не було, а опалювався барак якось скоріше умовно. Принаймні ми ледве витримували, уклавшись разом і натягнувши на себе все, що тільки мали більш-менш теплового. Через три дні нас розподілили по бараках, і ми знов повернулись у свій аристократичний сьомий, до старих, колишніх сусідок. Там я прожила основний час, якщо не рахувати короткого періоду життя з тюрзаковками, яким я також лишилась чужою, бо в них була своя «етика» і якась сумна гордовитість, почуття зверхности над звичайними табірними, котрі не звідали їхньої долі. Далеко не всі вони мали для цього підстави, і це мене відштовхувало.

Минула зима. Настав травень. Звичайна ізоляція на Перше травня, сувора охорона, а потім знову сірі будні. І раптом перед строем прочитали список на шістдесят з лишком душ, викликаних з приводу звільнення. Панувало надзвичайне збудження. Навіть пахло волею. Ми з Катею обидві потрапили до списку. Таке звільнення мені підходило. Особливо я раділа, звичайно, за неї. Боялись вірити, боялись мріяти. Та адміністрація підганяла, навіть зі здачею речей, і все починало здаватися досить правдоподібним. Здала матрас і ковдру. Більш нічого в мене не було. Лишалася білізна, бушлат, черевики. Але тут усе припинилося. Ми спали без постелі, якось лаштуючи лігво зі свого ганчір'я. Більшість нервувалась. Бігали по всіх табірних інстанціях, але там панувала таємнича мовчанка. Так минув тиждень, другий, третій, – мною оволоділа вже цілковита впевненість, що звільнення не буде. Більшість ще чогось чекала, мене ж, коли що і засмучувало, то лиш те, що я легковажно здала постіль і тепер спала на голих дошках.

Як і раніше, я бігала на роботу в дитмістечко, все йшло своїм ладом. Весна трохи підбадьорила, хоч сили, як звичайно навесні, було менше. Висохла земля, з'явилася подекуди травичка, травень кінчався. І от якось у час обіду прибігли в містечко з зони збуджені жінки і сказали, що без мене знов читали список, і хтось з нас, чи я, чи Катя, потрапив до нього. Мені дуже хотілося, щоб це була Катя. На жаль, виявилось,



*Надія Віталіївна і Катерина Львівна.
10 березня 1974 р.*

що її затримали. Пішла в УРЧ, підписалась на якихось папірцях, що до кінця війни зобов'язують працювати в «Дальстрое». І ось тут почалась сміховина: протримавши нас три тижні після оголошення списку, адміністрація надзвичайно підганяла нас, щоб ми швидше пішли з табору. Я ледве впробувалась переночувати останню ніч, інакше мені довелось би буквально лишитися під відкритим, не надто гостинним, колимським небом.

Нас був гурт чоловік п'ятнадцять. По обіді ми побували в кабінеті начальника радгоспу і вислухали його промову. Це дуже нагадувало табір і звучало,

як вимога: йти знов на польові роботи. Тим часом в останні роки навіть табір не вимагав цього через стан здоров'я, та й вік – мені пішов сорок шостий рік. Заодно нам вказали нашу майбутню квартиру. Так почалося «вільне» життя.

На волі

Здавалось, не було жодного спокійного нерва, коли я збиралась йти від «своїх». Ми склали речі, я останній раз стала в ряди, приятельки взяли вузлики, які не по силі було нести мені, останній раз вахта одчинила ворота, остання команда стрільця, і ми пішли по шосе. Поминули поворот на автобазу, ручай біля інструменталки, де я пропрацювала весну малярю, пройшли паркан вігвамів кінбазу, підійшли до будівлі управління. Напроти стояв знаменитий «сорокавідерний» дім. В ту пору частина його була вже цілком зруйнована, і відкрита стіна зяяла чорною пащею. Одна кімната була зайнята під склад всілякого списаного мотлоху, більша – стояла порожня, а зараз у ній розмістилось вісім битовичок. Далі буквою «г» – коридор, через зруйновану стіну він виходив на пустир з вічною гоголівською калюжею біля смітника. На самому краю в кімнатці жила подружня пара з дитиною, а поряд поселили нас. Низька брусована кімната з двома маленькими вікнами, залізна грубка, провалені гнилі дошки підлоги, погано приладнані фанерні двері. Ми переночували вчотирьох, а тоді двоє поїхало, а я з божевільною Теклею лишилась жити тут. Ну, що ж! Все-таки це було моє житло. В кишені в мене майже дев'яносто карбованців, збережених із табірної заробітку. Доводилось долати апатію. Текля помила підлогу. Я повісила марлеві фіранки, застелила постіль подарованою Еллочкою старою ковдрою, на стіл поставила розфарбовану дерев'яну вологодську мисочку, збережену від етапу, і маленьке кишенькове люстерко, що його подарував мені в дитмістечку завгосп дядя Федя. У квартирі стояло кілька польових квіточок. Грубка горіла, Текля збирала тріски. Було досить ясно, чисто. По суті ж, звичайно, моторошно.

Дівчата, мої табірні приятельки, проходили щоранку по шосе. Вони поспіхом підбігали до вікна, совали в квартиру пайку хліба, без якої мені б зовсім нічого було їсти, і йшли строем далі. Ця одірвана од себе арештантська пайка дала мені можливість перебути ще кілька днів. Я прибралася в черевики – їх подарувала мені, коли я була покоївкою в готелі в Магадані, комсомолка Зоя Марченко, у свою білу шаль, якою так дбайливо обгорнув мене Діма, коли я востаннє вийшла зі свого дому на чергову страдницьку дорогу, і пішла в бухгалтерію відвойовувати належну мені вихідну табірну допомогу – п'ятдесят карбованців. Мої ж колишні гроші, близько п'ятдесяти карбованців, так і пропали по табірних етапних пунктах, а тепер треба було брати з боєм законне. По дорозі до бухгалтерії в мене одірвався каблук. Мимоволі довелося йти до шевця. Це була перша несмілива зустріч з вільним світом. Якийсь дядя Вася тут же прибив мені каблук і навідріз одмовився взяти гроші. Це мене і зворушило, і засмутило. В бухгалтерії жовчний головбух, презирливо скривившись, ніяк не знаходив потрібних резолюцій. «Невже вам так потрібні ці п'ятдесят карбованців?» Я побігла ще раз у табір, дістала негайно потрібну резолюцію начальниці Ціммерман, до чести її, вона зробила це без усіляких зайвих розмов. «Повірте, якби мені не треба було так тепер цих грошей, я заплатила б ще п'ятдесят, аби лиш не говорити з вами», – не відмовила я собі в задоволенні сказати бухгалтеру.

Ну от. На другий же день до сусідок почалося паломництво женихів. Під'їжджали машини, змовлялися, і вони, одна за одною виїжджали на копальні. Раз сталася помилка – повантажили якусь Маньку замість Аньки, і з'ясували це вже в машині. Мотор працював, заглушуючи гулом слова. «А, все одно!» – махнув хвацько рукою хлопець у кепці і повіз свою Маньку по курній дорозі кудись на рудник. Під вечір у кімнаті лишилася напівпорожня валізка, вміст якої ми по-братськи поділили з Теклею: їй дістались черевики, а мені – синя порвана спідниця з табірної ковдри. У другому бараці, заселеному виключно «мамками» з дітьми, також відбувалися дивні сцени. До кімнати, де спали жінки, з'являвся який-небудь

приїжджий «жених». «Підеш за мене, чи що?» – будив він котрусь, ледве глянувши на обличчя. «Ну, піду», – відказувала та, розплющуючи сонні очі, і починала одягатись. Або ж спросоння категорично відповідала – «Ні!» – й переверталася на другий бік.

Одного разу й до мене прийшла днювальна управління і викликала мене до бухгалтера. Оскільки я вже кілька днів безнадійно оббивала пороги в пошуках якоїсь канцелярської роботи, то й подумала, що, очевидно, робота все ж знайшлась. Маючи в минулому стаж економіста в кількох великих крайових трестах, я сподівалась, що яка-небудь нещасна роля може й тут випасти на мою долю. Я ввійшла до вказаної кімнати, прибравши максимально «достойного вигляду». На мені була та сама біла шаль, а під нею старенька суконка, прислана колись сестрою Зори на етап у Владивосток, урочисто мені подарована, бережена, як зіниця ока. Старенька, вицьвіла ганчірка. Сандалії, кинуті проїжджою в Магаданським готелі ув'язненій покоївці. Ступінь респектабельності середній, якщо додати бліде, трохи припухле, огрубіле лице, а головне, ту внутрішню зацькованість, з якою я вийшла на волю.

З усіх сил я намагалася зберігати власну гідність. У кімнаті за столом сидів літній чоловік. Другий вийшов одразу, як тільки я з'явилася. А цей відрекомендувався, простягнув руку і почався дивовижний діалог. Коли він назвав себе бухгалтером, я була цілком упевнена, що йдеться про роботу. Він же, зі свого боку, був переконаний, що я знаю про його наміри. Після кількох фраз біографічного характеру він дістав документи, які засвідчували, що він закінчив десь на Україні комерційне училище, що на ощадній книжці в нього є певна сума, і почав розповідати, яке задоволення для нього – допомагати самітнім літнім жінкам, особливо, коли у них є діти, й розповідав про такі випадки в його житті. З чемности я слухала ці оповіді, зникло гортала його документи, та все чекала, коли ж розпочнеться ділова розмова. Від бухгалтера пахло спиртом, говорив він по-українському і налягав на патріотизм. Розповів, що йому пропонують стати головним бухгалтером на КДС, що це незалежна, але дуже відповідальна робота, і що він ніяк не може зважитись, міняти йому

свій пост чи ні. «Це залежить од вас», – несподівано закінчив він.

Мені здалося, що він з'їхав з глузду, бо ж неначе не п'яний. «Тобто – чому ж од мене?» – спитала я. «Як ви порадите».

Під час подальшої розмови я втямила, що він пропонує мені їхати з ним на КДС, найкраще «просто так», в крайньому разі, працювати касиром, цю роботу він мені забезпечить. Виплати – двічі на місяць, решту часу я вільна. Житиму в нього. Я не могла опам'ятатися від подиву. Робота касира здавалася мені дуже страшною, а головне, попри всю свою наївність, я все ж розуміла, що річ зовсім не в роботі. Моя й бухгалтерова свинина ніяк не личила до змісту бесіди. Пообіцявши подумати, я пішла.

Гроші кінчалися. Я не ходила обідати в їдальню, а давала гроші Теклі, посилаючи її за одним обідом. А роботи не було та й не було. Слід сказати, що Текля була божевільна не алегорично, а в буквальному розумінні цього слова. Вже першого вечора, коли ми лишилися удвох і лягли спати, вона піддала мене детальному допиту. «Тьотю, так оце ми вольні, еге? Але ж це ми в лагері? А поженуть нас на роботу?» Я трохи заспокоїла її тим, що ми вільні і не в таборі. Через пару днів її занепокоїв брак грошей, і ввечері відбулася чергова розмова: «Тьотю, а ми – проститутки?» – «Ні, Теклю». – «А хто ж ми?» – «Хазяйки». – «І я – хазяйка?» – з недовірою спитала вона. «І ти». Вона вмовкла. Та коли я наступного вечора принесла подаровану не пам'ятаю ким рибу, вона заявила: «Завтра я піду, а то ви все ходите, та й ходите». Нещасна була щиро переконана, що джерело придбаних мною харчів не цілком певне. Вона виявляла делікатність, а водночас була досить безцеремонна, з'їдаючи все до крихти, якщо тільки мене не було вдома. Муки совісти були їй абсолютно чужі, вона чистосердечно пояснювала, що їй хотілося їсти, а про мене вона забула. Я повела її у відділ кадрів і влаштувала працювати нагородах, одвела до бригадира і так-сяк переконала її, що працювати необхідно для заробітку. Зрештою вона розуміла і почала ходити на роботу самостійно – після того, як першого разу я одвела її сама і певний час була з нею.

Минуло ще кілька днів. Недоїдання мене ще більше ослабило, почався сильний головний біль. Я вирішила піти ввечері на прийом у амбулаторію, щоб попросити якийсь порошок. Приймала Ольга Степанівна Семеняк. Уважний фахівець, вона вислухала мене, оглянула, і коли я ще сиділа в передпокої, в кабінет увійшла Семенова. Звично уривчасто і різко вона спитала про мій стан. Ольга Степанівна поштиво доповідала. «Покладіть на два тижні», – не дослухавши, сказала Семенова і пішла до себе. Вранці я збиралась до лікарні. Частину речей однесла до сусідки, а решту доручила Теклі, суворо наказавши їй, борони Боже, не виходити заміж. Вона нібито зрозуміла і обіцяла триматися до мого повернення. За годину я лежала після ванни в чистій палаті, і мене охопило почуття цілковитої байдужості до своєї долі. Я знала, що тут я не вмру з голоду, а решта марних зусиль лишилась за порогом. Я знов була знесилена, знов передо мною стелилася невідома дорога, як багато літ тому, коли мене привезли сюди з КДС вмирати. Вранці на обході з'явилась Семенова. «Кормить», – кинула вона коротко своєму почтові і вийшла з палати.

Лежала і їла. Основне задоволення полягало не так в самій їжі, як у тому, що не треба думати, як без карточок добути її. Грошей не було. Сорокавідерний дім стояв недалеко, і його чорна паща чезіла на мене. Роботи я вже не сподівалась, бо розуміла, що надто зубожіла й охляла, щоб розраховувати на те, що мене візьмуть. Через тиждень я почала вставати й ходити. Господарчий геній Семенової зараз же пристосував мене до малювання якихось картинок, одна з яких досі в рамі прикрашує стіну лікарні. Затим почалась якась перевірка, і я з ранку до ночі працювала разом з членами комісії, перевіряючи старі рецепти. Знання латини мені знадобилось, і я тижнів три пробула в лікарні. Нарешті настав день виписки. Я розуміла, що без кінця тримати мене в лікарні не можна і була безмежно зворушена Семеновою, котра, попри всю свою суворість, була єдиною людиною, що простягла мені руку допомоги в час, коли мені справді було дуже круто. Перспективи були не з веселих, і, головне, я не бачила жодного виходу. Ідучи, я лишила Семеновій записку – дякува-

ла їй за все зроблене, адже ми обидві знали, що я була не хвора, лиш просто голодна. Та чи мало злиднів на світі!

Я повернулась до свого сорокавідерного. В кімнаті пропали деякі дрібниці, речі в сусідки збереглися. Коли Текля прийшла з роботи, то розказала мені, як вийшла заміж, і чоловік повів її з собою, але, дійшовши до Круглої сопки, вона згадала, що обіцяла мені не виходити, заявила про це жениху і, незважаючи на всі його вмовляння, категорично повернула назад й пішла додому. Все це, дарма що здається анекдотичним, виявилось чистісінькою правдою.

Передо мною знову було життя. Грошей лишилось днів на два-три. Очевидно – так думаю я тепер, через багато літ – я легко могла б позичити у численних своїх знайомих і далі шукати роботу. Я ж просто голодувала. Хліб мені, як і раніше, діставався з табору. Буваючи в знайомих, забезпечених, ситих, я з усіх сил старалася, щоб не було знати, яка я голодна. Одного разу в Амалії я стріла якогось приземкуватого чоловічка напідпитку з недалекої розвідки, який, дізнавшись, що я шукаю роботу, запропонував поїхати туди, гарантуючи роботу гірничого майстра чи маркшейдера. Я не знала про це нічого, розпитувала й про квартирні умови. Він переконував, що все це просто, потрібна лиш загальна грамотність, вміння трохи креслити, що ж до житла, то він з товаришем має дім на три кімнати, і в одну охоче пустить мене, і взагалі питання побуту хай мене не бентежать, ми по-товариському прекрасно житимемо, оскільки їм нічого не бракує. П'яненко Амалія підтакувала і вмовляла їхати зараз же з ним. Це все ж здавалось мені трохи незвичайним. Я написала заяву начальнику розвідки і передала через Протопопова, так звали мого нового покровителя. Він сказав, що другого дня за мною пришлють машину і наказ про призначення. На тому й домовилися.

Мені було дуже сумно кидати Ельгенських друзів, розвідка уявлялась надзвичайно туманно, чимось з Маміна-Сибіряка, але жити далі було ні для чого, голод стояв при дверях, жодних перспектив попереду. Було тривожно й невесело. Минув день, другий. На

третій я випадково зіткнулася біля управління з Семеновою. «Ну, як здоров'я?» – уривчасто спитала вона. Я подякувала. «Де працюєш?» Тут я плутано сказала щось про плани щодо розвідки. Вона похитала головою і, помовчавши хвилину, сказала: «Прийдеш по обіді до мене». Я подякувала. Оскільки обіду в мене не було, то виконати її наказ було неважко. Близько четвертої я була біля її дверей. Вона прийняла мене в своїй їдальні. Ми сіли одна проти одної біля столу. «Говори!» Ми розмовляли близько двох годин. Вона не пускала нікого. Це була довга і дивна бесіда. В мене набралось стільки гіркого, що мені було абсолютно все одно, кому я розповідаю. Понад те, мені легше було говорити з чужою людиною. Вона попередньо висварила мене, сказала, який я поганий, нікчемний працівник, і це мене обурило. Я говорила, не помічаючи, як іде час. Семенова мовчала. Несподівано я помітила, що в неї на очах сльози. Я говорила ще. Потім, коли нервовий вибух розрядився, я замовкла. «Будеш у мене працювати у вільному комбінаті, але май на увазі, люди там сволота. Мовчати вчись, не вмієш! Завтра вийдеш на роботу». Фінал був для мене цілком несподіваний. Але я увійшла в раж і вже не могла втриматися: «Навіщо ж ви мене берете, коли я такий поганий працівник?» – «Я подивлюсь, чи виправдаєш ти моє довір'я». На це я вже не сказала нічого. Робота – це означало кінець голоду, кінець безкінечного стояння перед кабінетами начальників, вислуховування різноманітних за формою, та завжди однакових по суті відповідей.

Вранці я з'явилась до свого нового начальства, Лоханіної, в дитячий комбінат. Гарненький будиночок на березі річки, стара знайома – сестра Тося, кілька нянь, і знов пелюшки, штанці, повзунки. Діти харчувалися прекрасно, але тут я вже соромилась їсти з нянями-ув'язненими, хоч вони привітно запрошували мене. Приховуючи старанно голод, я відмовлялась, але чай, а іноді й каву все ж пила, і це, з хлібом, мене дуже підтримувало. Іноді я брала в їдальні обід. Через два дні хтось, а за моїми міркуваннями, моя ж Текля, зламав замок і обікрав кімнату. Засмучена, я вийшла з свого дому і на порозі зустріла знов Семенову. Дізнавшись, що сталося, вона звеліла мені переселитися в гуртожиток дитмістечка у вільний корпус до

сестер. На вечір я вже була там. Це були старі знайомі по табору – Таня Дедюліна, монашка Оляліна, Іра Левенталь. Було чисто, стояли койки, нам прали білизну в пральні, квартира і дрова медперсоналу належали казенні. Так-сяк можна було існувати. Працювала я в халаті, одяга мене не бентежила, а поза роботою це мені було байдуже. Літо було спекотне.

Уклавши дітей спати, я була після обіду вільна дві години. Це був найкращий час. Поклавши в торбину яку-небудь їжу, я йшла в похід. Через міст і річку, з тим вброд по камінчиках вгору і, нарешті, біля паркану агробази, в полі, я спочивала. Незабаром з щілини паркану чи на дорозі з'являлась Катя. На дві години спадав гніт вільного стану. Ми говорили, часто мовчали, лежачи дивилися в небо... Часто, коли були комарі, ми розкладали маленьке торф'яне вогнище. Дим стелився над нами, їдкий, синюватий, але було спокійно і сумно-радісно на душі. Катя курила, і це був кайф. Вона, звісно, дуже втомлювалась в цю нележку для агробази пору. А мені, звичайно, було соромно, що я не працюю фізично. Перерва доходила краю, і ми конспіративно розходились по своїх місцях. Вона – на агробазу, до своїх парників, я курною дорогою до будинку з дітьми. Іноді я встигала викупатись в Ельгенці. Вода була тепла, як молоко, і лиш на глибоких місцях текла льодяна течія, облікаючи тіло.

Мені довелося вступити до всеобучу. Ходила вечорами, за зростом я стояла поряд з Ціммерман. З нею ж була в нестройовій роті. Оскільки вона часто запізнювалась на заняття, помполіт робив зауваження, називав зразкових: мене і інших, колишніх її ув'язнених. Було смішно.

Життя йшло надто по-старому. Той же Ельген, ті ж пелюшки, лікарі, діти. Ми все одно не зливались з загальною масою, і коли попадав у наше середовище «справжній» вільний, я завжди відчувала відчуженість. Табір створив якесь нездоланне почуття, мені було тоскно і трудно. Та й голодно. Зменшили ставку з п'ятисот на триста через відсутність документів про освіту. Звідки мені було їх узяти? І нікого, нікого на всьому білому світі. Писати? Кому й навіщо? Минуле тричі скінчене. Хто й де мої друзі,

ровесники, соратники? Не було в мене звичайного, середняцького середовища! Вмерли, загинули, щезли, так само, як я, чи стали «великими людьми» по той і цей бік. Траплялись у газетах знайомі імена. Та що з того, що наркома я знала ще хлопчиком, юнаком, десь у сусіднім провулку, з тим початківцем-літератором, безпартійним талантом... Навіщо він мені, а я йому? І скільки таких! Життя пройшло повз мене, я, що переганяла їх колісь на голову, тепер вийшла в тираж. Багато людей з іменами. Мені не хотілось уже нічого. Лягти б на теплу землю, вдихати аромат скошеної пшениці, дивитись у синє рідне небо й думати. Та рідного неба не було. Торф'яні купини, сирі й холодні. А думати також було ніколи. Власне кажучи, можна було вмерти. Це був би простий, але нецікавий вихід. Смерти я, звичайно, не боялась. Та мене обурювала до глибини душі перспектива щезнути безслідно. І це втримувало, примушувало до нецікавої і марної боротьби за існування. Необхідно було підсумувати прожите, якось підбити підсумки. Невесело робити це для посмертного видання, у мріях бачити свої книги, відчувати руками шелест сторінок, вдихати запах друкарської фарби. Але вмерти просто так, лежати десятиліттями в проклятій вічній мерзлоті і ніколи, нікому не лишити жодного слова... жодної думки...

І знов захотілось видряпатися. На цей раз надзвичайно безглуздий варіант. Мені запропонували кинути роботу, що не давала вибратися із злиднів. За мною приїхала з розвідки машина, але наказу про призначення на роботу не привезла. Мене кликали, тепер це вже було зрозуміло, просто колимською наложницею, утриманкою начальничків. Я вибрала вихід, що здався мені цікавим не лише заради ситого існування, це мав бути своєрідний експеримент над собою. Я стала хатньою робітницею.

Моя пані була дружина завмага на першій ТЕС, вона працювала куховаркою там же, в ідальні. Попередньо справа уявлялась так, що я буду вихователькою її єдиного чотирирічного сина і трохи займатимусь господарством. Мої фантазії дуже швидко зникли. Я розраховувалась у Семенової, котра вважала, що я просто збожеволіла. Час показав, що вона мала рацію.

В серпневий день я йшла по вузькоколіїці, прокладеній над торфами. Неосяжний болотяний простір! Жовта, нежива трава. Де-не-де на узліссі березняки, багрянні зарості шипшини. І така тиша, таке безлюддя. Шпали, стовпи, заводи... пісок, труби ТЕС і, нарешті, маленька дерев'яна хатка над крутим берегом ріки. Неозора, могутня Колима, сіра, важка в своїй стрімкій течії. Луки на протилежному березі, а за ними високі суворі гори.

Ця хатка стала моєю резиденцією. Господиня мені була не до душі. Їй, звісно, потрібна була служниця. Але вона сподівалася поєднати приємне з корисним. Їй лестило, що в неї, як у «дами» є «компаньйонка». Досить швидко стало відомо всім навколо, що у мадам – служниця розмовляє сімома мовами. І почали знічев'я приїздити подивитися на цю служницю. Але мити підлогу я все ж не вміла. З величезною фізичною напругою я вимивала маленьку квартиру, а господиня, презирливо скривившись, роззувалася, відбирала у мене ганчірку і миттю справді бездоганно мила підлогу. Вона була трохи молодша і робила це ціле життя, на моїй же пам'яті були лічені випадки миття дерев'яної нефарбованої підлоги. Очевидно вона вважала мене злісною саботажницею. Хоч як я намагалася стати бездоганною служницею, це мені не вдавалось. Поступово пані склала ціну моїй безталанності у цьому розумінні і ставилася з погано прихованим презирством. Крім того, вона була і скупувата. Я намагалася компенсувати свої недоліки іншим: прикрашувала кімнату, малювала, шила. Сердечно ставилася до дитини, та це був неходовий товар, це не зворушувало мою куховарку. Єдине, що обоє господарів цінували в мені, це «світський тон». І коли приїжджали гості з благородних, начальство, я незмінно запрошувалася до столу в ролі чеховського генерала, і ті, звичайно, мали задоволення, рідкісне в тайзі. Несподівану бесіду на будь-яку тему. Для мене такі наїзди означали страшну метушню на кухні, багато скалок від дров у руках, гори брудного посуду, заляпану скатерку, але, з другого боку, поговорити і мені приємно, я робила це від душі. У нас бували інженери, засиджувалися довго. Була пара метеорологів, цікава мила пара. Розповідали надзвичай-

но захоплючі речі про життя на зимівлях, звідки вони до нас прибули.

Та захоплююча екзотика Півночі тепер завершувала свій цикл після Архангельська, роботи і життя з челюскінцями, з усякими відкривачами білих плям. Тут в тайзі я ще своїми руками торкалась живих людей з Льодовитого океану і на додачу в умовах тайги, на березі дикої нескореної Колими. Бувало багато культурних людей. Вони кликали мене до себе. Життя складалося досить гірко: гості розходились, від'їжджали, лишалися знову господарі: Михайло часто п'яний, Ганна Петрівна люта до краю, бо вважала своє життя змарнованим «з цим хамом», а еквіваленти матеріальних благ недостатніми. Я особисто дотримувалася іншого погляду і некультурному, сердечному, простому Михайлові віддавала перевагу перед його жінкою з міщанським лоском «під бариню».

Була осінь. Дедалі частіше випадали холодні дні. У прозорі, сонячні ми з Воликом інколи ходили в ліс, я милувалася яскравими заростями шипшини, синявою безхмарного неба, темно-зеленими купами стелюха. Я розповідала щось про зайчиків, лисичок, а хлопчик слухняно брів за мною. Тільки б вирватись зі своєї кухні і безперервних директив куховарки! Життя ставало дедалі важчим. З холодами дедалі більше допікало прання маси білизни. Боляче тріскались руки, ставало тоско на душі. Вранці схоплювалася в холодній кухні, розпалювала, дрова розгорялись погано. Світанок наставав дедалі пізніше, а сутінки надходили швидше.

Мій експеримент вочевидь виявився невдалим. Інкогніто не дотримано. Найцікавіше не відбулося. Лишилися пелюшки, сварки господарів, пиятика, вставання ночами до гостей, що приїхали розважитись, і брудні миски, сковороди, кастрюлі. Я була попелушкою, яка старіла, і мені нікуди було піти поскаржитись на свою смішну долю – мої могили були далеко, недосяжно далеко... І я плакала просто на кухні. «Тьотя Ная, ти плачеш?» – Смикало мене за спідницю дитинча. – «Плачу, Волику». Він задоволено йшов до кімнати, брав віжки від уявного коника і продовжував перервані мандрі. Вечорами зрідка заходив шведь дядя Вася, курив цигарку. Тужив за своїм життям. За

дитиною, жінкою на Ельгені. Іноді ходив туди і тоді відносив мої листи. Друзі лишалися безпорадні в таборі, такою ж безпорадною була і я на волі.

Якось один місцевий житель утеплював нашу хатку, поки я його годувала, він розповідав мені, як колись ходив він на Колиму з-під Якутська, місяцями жив у тайзі, пробираючись неходженими стежками; він дуже любив цю тайгу, знав її звірину, і розповіді його були також сповнені звіриної сили, радості переможця над природою. Він усе вмів, нічого не боявся. Його зв'язував табір. Величезний, міцний, з вузькими щілинами чорних блискучих очей, він сидів біля гарячої грубки, гриз цукор, пив міцний плиточний чай і цілком відлітав спогодами в своє минуле.

«Ех, гвинтівку б мені! Як не знають люди тут жити, скільки звіра тут є...»

У вікна бився дощ впереміж зі снігом, завивав вітер і відчувалась важка стрімка течія могутньої ріки. Перед очима сидів якут, в уяві відтворювались картини тайги, манливі, чужі і страшні. Треба було йти по воду на крутий берег і тягти її по слизькій стежці маленькими, колись ніжними, безсилимими руками городянки.

А вночі вітер ревів, зривав дах, трусив хатину, завивало в комині, сварилась за стіною з чоловіком господина, і було тоскно, невесело на душі. Казок не було. Попелюшка постаріла. Принц не з'являвся.

Все наближалося до свого кінця...*

КОЛИМСЬКА ПЕРИОДА

Отож я лишилася сама. На ранок, коли загули на аеродромі літаки, ми попрощалися з Андрієм, і він пішов, великий, прямий і, не оглянувшись, зник за халупами «Шанхаю» (квартал бідноти селища). Небо було синє, ясне. Була весна, хоча, розуміється, сніг іще лежав усюди. Перспективи отримати дозвіл на виїзд були більш ніж туманні, після всіх моїх домагань у райвідділі і навіть польоту до Магадану. Надто вже багатим був мій досвід, щоб не розуміти з тону відповідей, що справи мої безнадійні, хоча прямо й категорично принципової відмови не було.

Мій випадок не був одиноким, не пускали і інших. Та вірити хотілося, а їхати, здавалося, необхідно...

З труднощами створене маленьке, жалюгідне особисте життя хиталося, як картковий будиночок.

«Тимчасово» я лишилася жити в колишньому свинарнику. Мій дорогий супутник життя устаткував його під житло. Там я прожила понад три роки, роки важкі, самотні, часом майже безнадійні. Увійти можна було, лише зігнувшись. Випростатися можна було лише на половині житла, а далі стеля знову спускалася до зовнішньої стіни, і біля вікна існувати можна було лише сидячи. Мікроскопічне віконце було «зашклено» начисто відмитою рентген-плівкою, що її пожертвував Борис

Олександрович Еванс, рентгенолог лікарні, який давно був у дружніх стосунках з нами. На цей час він уже, здається, відбув табірні роки і працював, як і раніше, в лікарні вже як відносно вільний. Я ж працювала рахівником в аптекобазі, в тій самій лікарні. Обставлене моє житло було більш ніж скромно. «Справжньою» лишалася маленька кухонна шафочка, ложе було сконструйоване з дощок модрини, під ним викопано неглибокий, але вже у вічній мерзлоті, льох для м'яса та діжечки з капустою. Підлога була також із модрини, закрита старою ведмежою шкурою, подарованою знайомим мисливцем-ведмежатником. Над постілля висіла оленьча шкура, під нею, для утеплення – друга, собача. Проте холодно стало пізніше, поки що наближалася тепла пора. Грубка з плитою була зроблена добротно, гріла прекрасно, але стіни були з тонкої модрини, шар глини був занадто тонкий, і вже, звісно, коли мороз дійде до шістдесяти, жити буде не дуже весело.

Тим часом треба було подолати хвилю такої безнадійної туги, що було не до розмірковувань про те, що настане через кілька місяців.

* Спогади знов уриваються – до 1949 року.

Я сиділа в аптекобазі. Мила фронтовичка-лейтенант і старий санітар постачали управління, рівне великій області, медикаментами. Приїздили з копалень лікарі, фельдшери, їм вантажили машини, тут таки на ходу розповідалися місцеві новини, ішло якесь життя. А я, призвичаєна до живої роботи, сиділа нишком над «матеріальними картками», «оборотками» і вишикувала тижнями кілька копійок, загублених в надрах бухгалтерії моїм попередником, а часом вже і мною самою. Робота була осоружна, чужа, і піти від неї нікуди: треба «працювати». Та все ж я від неї тікала.

Відпрацювавши належні вісім, десять годин, я йшла додому і там увечері відпочивала душею. Прибігали по черзі діти, мої учні. Сусідський Павлик Рукін, солідний, вайлуватий, з водянистими синіми очима, повільно розповідав про шкільні справи; ми перевіряли завдання, читали, трохи розмовляли, і хлопчина оживав, лагіднішав, починав усміхатися. Його батько, відповідальний працівник управління, дуже любив його, дуже пив і часто бив за неуспішність. Хлопчик замикався в собі, і його вважали напівкретином. Випадково ми потоваришували з ним, я почала допомагати йому в навчанні з умовою, що батько припинить свої педагогічні вправи (він заводив хлопчика в тайгу, щоб не бачили люди, там бив його люто, сам блідий, нещасний, але переконаний, що виконує свій тяжкий обов'язок). Павлик став кращим учнем, він навчився усміхатися, і нас поєднала міцна дружба. Років йому було 12–13, загальний середній вік моєї дівчороти.

Приходив Гарольд – син геолога, та ще одна геологічна дитина, народжена на Колімі і названа за місцем народження – Ельген. Все це були талановиті, незвичайні діти, дуже розпечені і зіпсовані багатством батьків та їх становищем. Важке, сповнене ризику і небезпек життя геолога давало багато тисяч, ціни яким діти не знали, маючи безвідмовно все, чого лише могла зажадати їхня фантазія. Вони дуже рідко задумувалися про роботу батьків. Лише одного разу, коли пізньої осені батько Гарика повертався на саморобному плоту якоюсь річкою з двома супутниками і був підстрелений охороною, якій здалося, що це втікачі-в'язні, діти трошки замислилися. Та батька лікарі врятували, другого геолога, вбитого, поховали, відбалакали селище, відплакали родичі, і все пішло по-старому.

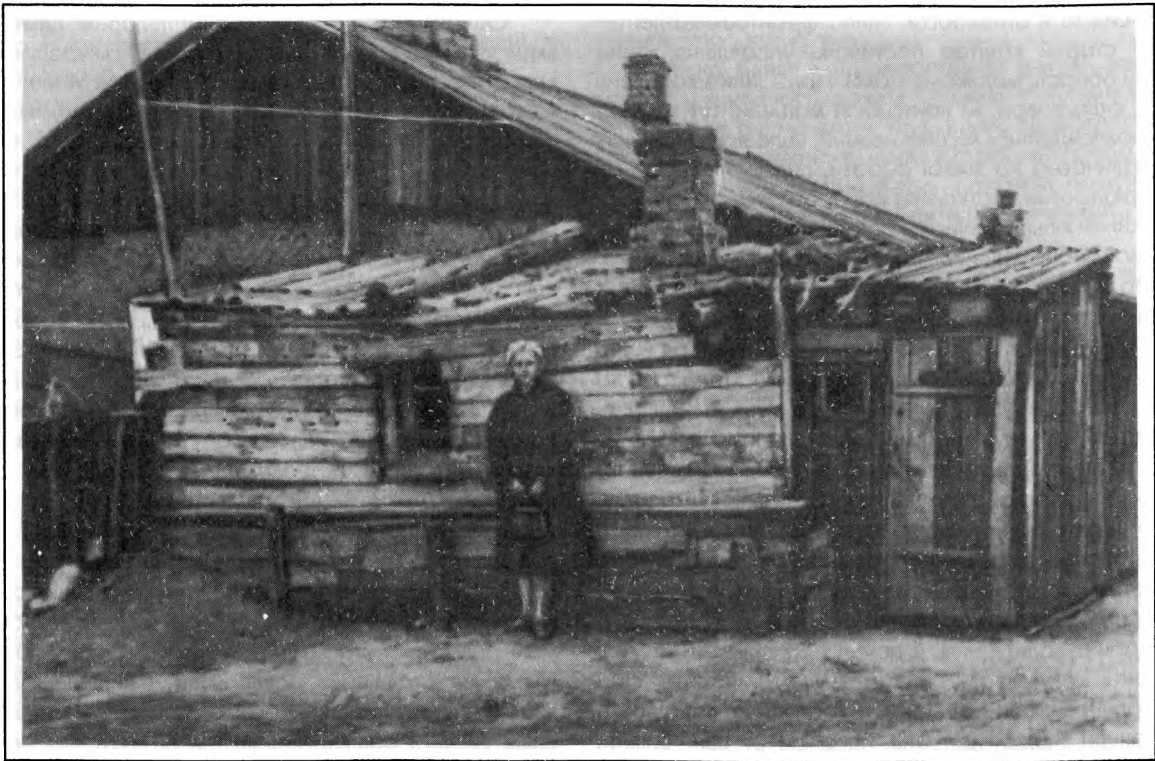
Одного разу з десятилітнім ледарем Ельгеном, який учив на домагання батьків англійську, з'явилося якесь шестилітнє створіння і заявило: «Мене звуть Севка, я також вчитимуся». – «Ну, що ж, сідай, якщо не заважатимеш». Він влаштувався на моїй койці, впродовж уроку не промовив жодного зайвого слова, точно повторяв усе, що говорив Ельген, який цього разу пнувся, як міг, щоб похвалитися перед молодшим товаришем. На наступний урок вони знову прийшли вдвох. Потім з'явився дебелий татусь, що ледве вмівся в моїй тісній «індійській гробниці», і попросив: «Вже зробіть таку ласку» – навчати дитя, якому заманулось також вчити англійську. За півроку Севка пергнав усіх дітей, і яке ж було здивування батьків, коли він почав балакати по англійському, а потім навчився й читати, чим здивував навіть мене – адже йому було лише шість років!

Були й ще діти, учні, з усіма я дружила, і вони додавали моєму життю чималу дециму тепла.

Крім дітей, у мене був мій Цапик – старий чорний відлюдкуватий кіт. До мене він перейшов від незнамого мені арештованого хазяїна, поступово звик і, очевидно, усе ж таки прив'язався. Коли ми лишилися удвох, взаємна прихильність зросла і зміцніла. Частіше він сидів удома і радісно кидався мені назустріч, коли я верталася з роботи. Спати вночі він неодмінно забирався до мене на ліжку. Але влітку він місяців на два звичайно ішов у тайгу, не з'являючись на обрії, а повернувшись, знову безвихідно сидів удома. Він мав жовто-зелені, якісь особливо круглі очі, подекуди пробивалася в шерсті сивина, йому бракувало багатьох зубів, і був він великим мізантропом. Тим більш я цінувала його ніжність до мене.

Минало літо. Ми з дітьми часто ходили в тайгу по квіти, і вони поверталися у віночках, із снопами квітів у руках. Моя гробниця потопала в квітах. В селищі казали: «Он Надія Віталіївна вже іде з своєю зграєю». Вони були наче пташки, мої хлоп'ята.

Настала осінь. Похолоднішало. Серпневі приморозки змінилися морозами. Осипалися золоті модрини, ліс стояв голий, почорніли сніпки, лише де-не-де ще зеленів темний стелюх. Випав сніг. Моя робота, що здавалося – їй немає краю, похитнулася: змінилися штати, і замість мене, колишньої з/к, взяла «вольну», посаду було



Нижній Сеймчан. У цій халабуді прожила Надія Суровцова-Олицька три роки.

переіменовано на бухгалтера; потім мене перевели до бухгалтерії санчастини, через місяць скоротили і там; я перейшла бухгалтером до ошадкаси – через два тижні провели скорочення і лишили не мене, а теж «вольну». Земля під ногами починала горіти. Я не робила поки що ніяких висновків, але настрої був невеселий. Певна річ, заробітку від уроків мені вистачало, я брала дорого, і учнів у мене було більше, ніж часу. Проте справа була не в заробітку. Треба було «працювати».

І, подумавши трохи, я пішла в шевсько-кравецьку майстерню підрядницею-вишивальницею. Мені допомогла там влаштуватися завідувачка цією майстернею, її дочку я вчила вже два роки німецької. Чарівна жінка, вона дуже сердечно ставилася до мене, і таким чином моє становище було оформлено.

Раз на тиждень я з'являлася до цеху, брала матеріал, роботу, а потім, коли вона була готова, приносила здавати. Я облїтала мереживом носові хусточки, часом вишивала сукні замовниць, робила безліч дитячих килимків, строкатих, барвистих, для яких сама добирала малюнки. Моя кімната наповнилася усілякими кошенятами, курчатами, ведмежатами. Взагалі, весь досвід праці в дитмістечку дуже мені придався. Запинала порт'єри – чого тільки я не робила! Заробляла я карбованців двісті-триста на місяць, але жодний план не тяжів наді мною, і ніхто не втручався в мою роботу. Решту мені додавали уроки, і матеріально я була більш ніж забезпечена.

Наближався Новий рік. Знов цілковита невідомість, похмурі передчуття, самота і нестерпна туга. Я звикла

завжди відзначати цей день. Але йти до щасливих, безтурботних, вільних друзів мені не хотілося; «своїх», «колишніх» – у мене майже не було. Основні друзі були в інших селищах, копальнях, а з/к просто, або «колеги», були мені цілковито чужі – і за своїм світоглядом, і за способом життя. Я жила відлюдкувато, усамітнено, всі стосунки із зовнішнім світом обмежувалися бібліотекою, кіно та, звичайно, сім'ями моїх учнів. Єдині, ближчі, відлетіли у відпустку ще навесні. Але я все ж вирішила відсвяткувати Новий рік. Кімнатка моя була метрів п'ять-шість. І от зібралися гості. Це були діти від шести до чотирнадцяти років. На плиті була влаштована мініатюрна сцена лялькового театру. Біля самої плити, на валізах розмістився оркестр-джоз. На двох табуретках і покладеній на них дошці сиділи артисти, глядачі розмістилися, як на гальорці, на койці біля стіни.

Після німецької вистави «Червоного капелюшка» хор заспівав англійською «Капітан, капітан, усміхніться...» Капітану було трудно в ту хвилину усміхатися. Проте він усміхався. На душі було гірко і боляче. З цією пісенькою я ішла з дому на новий страдницький шлях чотирнадцять років тому в Архангельську. За ці роки я втратила все найлюбиміше, найближче. У мене десь, за тридев'ять земель, лишилося кілька друзів, та наші роки, мабуть, вже кінчалися.

І все ж... Дітвора отримала карнавальні капелюшки із старих чисел «Правди» із залихвацькими, яскраво пофарбованими оранжевим стрептоцидом і мітіленкою курячими перами, всі чокнулися солодким компотом під «прозіт», «чір ап», було виголошено тости, почалися ігри, виступи артистів; невідомий провісник, обгорнутий в мою константинопольську строкату шовкову шаль, провіщав усім присутнім блискуче майбуття. Тільки моє майбутнє, таке близьке – руку простягнути – лишалось ненапророченим! Швидко з'явилися дорогі батьки, і почалися благання: ще півгодиночки! Мама, батьки стояли в проході біля дверей, розчулено розводили руками: «Чого лише Надія Віталіївна не придумала!» і зрештою ішли зі своїми дітьми по домівках зустрічати Новий рік. А в мене догорали свічки на мініатюрній ялиночці з гілок стелюха на кухонному столику. В кутку сидів чорний Цапик, невдоволено поглядаючи довкола. Надходив 1950 рік. Навушники радіо своєчасно про це сповістили.

Випав великий сніг. Мою гробницю було засипано ледь не до даху. Холод не відчувався, ніби у ведмежому барлозі. У віконце виднівся двір, рентгенплівка, виявилось, не замерзала, як скло, і декілька годин на добу у мене навіть було жалюгідне, бліде північне денне світло. Ішов лютий.

І ось вночі мене розбудив стукіт у двері. Владне «відчиніть!» було надто знайомим, щоб я могла помилитися щодо характеру відвідин. І раптом моя кімнатка заповнилася гістьми. Першим ввалився начальник ГПУ чи МГБ, не згадаю, як воно в той період звалось, майор Желтков, майор Белов, якийсь лейтенант і підстаркуватий нижній чин, люб'язний Єрмаков, і понятий, сусіда Островцев. Стало так тісно, що здавалося, нічим було дихати. А, може, дихати стало нічим не від тісноти?

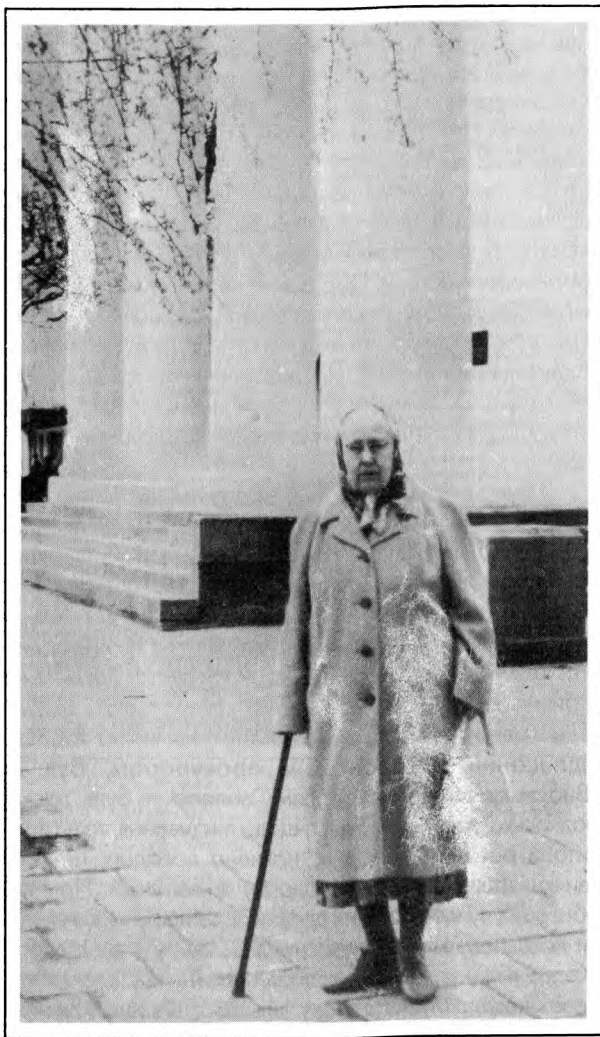
Я була в нічній сорочці. – «Вдягніться!» – скомандував майор. – «Але відверніться хоча б». – «Ні!» – «Ах, отак! Прошу!» – і я, не поспішаючи, почала одягатися перед очима рослого начальника в розквіті літ.

«Де у вас вибухівка, валюта й листування?» – спитав він, коли я закінчила вдягатися. – «Прошу ордер на обшук!» – «А, досвідчена...» – «Ще б пак!» – не втрималась я.

Ордер не тільки на обшук, а й на арешт, підписаний магаданським прокурором, був. – «Вибухівку вже шукайте самі, валюта – будь ласка, радянська, в моїй сумочці, а щодо листування, то ви його читали раніше мене, я ж, навчена досвідом, не маю звички зберігати листи і відразу ж палю їх». Почався обшук. Купу чужомовних словників та підручників вкинули до одного мішка, художню літературу – до другого. Желтков пішов, інші перелапали досить недбало шкури, навіть не заглянули до льоху, кілька місць взагалі лишили незайманими. – «Це дивно, – подумала я. – Отже, знову «захід», а не «справа».

«Збирайте речі», – запропонував Белов. Я почала складати все найцінніше. Дві віденські статуеточки ніяк не вміщувалися на вільне місце у валізці. – «Поламаються, дайте я заховаю», – сказав майор і поклав їх у кишеню шинелі. Більше я їх ніколи потім не бачила, хоча з майором ми стрічалися неодноразово.

Отак і рушили ми в путь-доріженьку, навпростець через пустир, повз кінбазу, до будинку МГБ. Одну



Після 10-ти років зусиль Надії Віталіївни в приміщенні відреставрованого костелу відкрито картинну галерею. Умань, травень 1974 р.

валізу ніс лейтенант, я – другу, постіль і мішки волочив Єрмаков. Сніг був глибокий, стежка – непротоптана, напівдорозі я впала. Мені мимохіть пригадалася здохла коняка на дорозі владивостоцького етапу. Проте – ні, майор дуже люб'язно взяв від мене речі, і тоді я,

віддихавшись трохи, досить жваво знову рушила далі. Незабаром ми прибули на місце. Ішла я відносно спокійно, та мене тривожила затиснута в руці чиясь адреса, яку я чомусь раніше не знищила і сховала під час обшуку, а знищити ніяк не виходило. Мене ввели до кабінету когось із співробітників, замкнули та залишили саму, чим я негайно і скористалася. Досить противний смак жованого паперу надовго лишався в роті.

«Іди, дурню, я в твої брудні справи не вплутуюся!» – почула я раптом десь поруч жіночий голос. Незрозуміле з'ясувалося, коли відчинилися двері і зніжковілий лейтенант сказав, що він повинен провести особистий обшук. Ну, тут уже я була надто досвідчена стара шуриха, і справу довелося відкласти до ранку. Виявляється, бідака жив тут само і агітував власну дружину обшукати мене, знаючи, що чоловік не має права на особистий обшук, а співробітниця-жінка з'являється лише вранці.

Почався безладний день. Сходились співробітники, мене перевели до якоїсь іншої кімнати; через неї весь час проходили «чини». Час ішов, ніхто мене не допитував, ніхто не зачіпав, виразно хотілося їсти. Я прихопила з собою всього десятків два сирих яєць, хліба не було, та й взагалі, що це за порядки? Повинні ж кудись відвести?

І відвели. Коли стемніло і добропорядність селища не могла вже порушитися видовиськом мого ходу до тюрми у другому селищі, мене повели повз клуб, магазин, кіно і інші громадські місця. Речі ніс якийсь найнятий мною за готівку солдат. Грошей у мене було близько чотирьохсот карбованців. Валізу з ціннішими речами я залишила з описом в ДПУ, а постіль та невеличкий вузлик прихопила з собою.

Було вже темно, коли ми підійшли до воріт. Вахтер пропустив нас, ми перейшли невеликий двір і кількома сходинками піднялися в ізолятор. Він був оточений високим суцільним парканом, звичайно, з класичним колючим дротом і вишками. З вулиці його майже не було видно, і хоч наша майстерня була дуже близько, я ніколи не бачила навіть його даху, очевидно, просто не звертала уваги на таємничу споруду біля лісу.

Тюрма звалася ізолятором. Спеціалізатором. До нього звозили арештованих з усього управління, тобто

в основному з усіх таборів, що працювали в копальнях. Зрідка туди потрапляли і вольні, котрі скоїли якісь злочини. Здебільшого це були завмаги, що прокравалися, не зуміли стримати свої апетити в належних рамках або взагалі які-небудь безталанні господарники. За рідкими винятками це були «вольні» кадри. Решта, або точніше, «основні» кадри були в'язні: бунтівники, відмовники, правопорушники, рецидивісти – з таборів або селищ, де вони жили з обмежувальними паспортами. Цього року додалася нова категорія, «політичних». Нас було шістнадцять душ, і я була остання, єдина жінка! І тут мені «поталанило»!

Коли в джурці оформляли моє надходження, наглядач перегорнув якісь папірці: – «Бачинська!» – «Ні, Олицька».

Отже, Софія Петрівна також намічена в плані, подумала я. Бачинська колись працювала після табору зі мною в ошадкасі, дуже хворіла, тож із роботи пішла. Жила вона з шиття. Але Софію Петрівну ця чаша обминула. Чому так сталося, ми дізналися майже через рік.

А поки що погано освітленим коридором мене провели до ще похмурішої камери і за мною знову – вже вкотре в житті? – було замкнено двері. В камері мене зустріли дві жінки: беззуба стара в лахмітті, із поморщеним землистим обличчям і маленькими бігаючими очима. З цією було все ясно. Друга – молода квітуча гарна висока дівчина, з інтелігентним обличчям і великими синіми зляканими очима. Вмить мешканки камери оглянули мене, я – їх. Стара обнишпорила очима мої речі, я оглянула камеру. Суцільні нари, віконце з намордником угорі, грубка, від якої йшло умовне тепло. І, розуміється, параша. Як то кажуть, просто, та мило. Всі троє ми стояли на ногах. – «Ну, дівчата, давайте хліба, та й будемо вечеряти!» – я розгорнула вузлик, виныяла по двоє яєць кожній. – «Сіль є?» – «Є, є», – діловито заклопоталася стара. Дістали хліб, і відбувся бенкет. Наївшись, я почала стелитися на нарах, одночасно довідуючися про умови. Стара докладно проінформувала мене про пайку, прогулянку, лазню і, звернувшись до молодшої, задоволено сказала: «От вчися, бачиш, – людина!» Її і без слів було ясно, що я не новачок. «Свій брат».

Цей мій новий «свій брат» сиділа за рецидив, розуміється, і досить аховий. На сусідній копальні стара

тримала таємний притончик. До неї зайшов хлопець, вона його напоїла і, коли він заснув, каменем пробрила йому голову, витягнула із кишень чотириста – всього чотириста! – карбованців, облила його бензином і пішла в селище. Коли хатинка вже палала, вона симулювала жах, прибігла додому. Але хатинку якось загасили. Витягли труп, і тут розтин показав, що хлопця попередньо було вбито. Не пригадую вже деталей, але стара отримала чергову десятку і чекала на етап до Верхнього Сеймчану, де був жіночий табір.

Доля Машеньки була менш стандартною і більш драматичною. Єдина улюблена донька, вона вчилася десь у технікумі, здається, на Уралі. Закінчила. Було у неї кохання – хлопча, що отримав призначення на Колиму. Туди ж поїхала Маша, її призначили майстром на збагачувальну фабрику, де працювали виключно ув'язнені. Перші ночі Машенька просто проплакала. Їй було «жаль». Хлопці були молоді, непогані. Потім вона втягнулася в роботу. Писала листи татам-мамам, заробляла великі гроші, купувала, що привозили до магазину. На фабриці хлопці часом просили її купити їм масла, махорки, – чого не можна було дістати в таборі суворого режиму. Машенька приносила масло, махорку, білий хліб. Хлопці за неї готові були у вогонь і воду, і працювали, як чорти. Одного разу, коли повернувшись із нічної зміни вона міцно заснула важким сном, її розбудили – викликали до уповноваженого. Ще спросоння вона почула, що за її сприяння ув'язнені втекли; нібито зброєю, яку дістали від неї, вбили шофера, але їх вже піймали, і на допиті один виказав її. Їй здавалося, що вона все ще спить і бачить страшний сон. Її протримали кілька місяців. Тяглися безкінечні безглузді допити. Одної ночі її привели до уповноваженого. Конвоїр пішов. Уповноважений запропонував Машеньці віддатися йому – за це «справа» про її співучасть буде залагоджена. У Машеньки було кохання і велика наївність не по роках. На суді вона розповіла про цей інцидент. Але... часи були не ті, і дівчина отримала свої десять років. Вона не могла написати додому, боячись, що вб'є матір. Вона не писала нікуди по інстанціях, втративши віру. Вона могла лише плакати, що й робила з успіхом з ранку до вечора. Вона теж чекала на етап і чіплялася за мене, як за несподіваний порятунок від товариства страшною для



*Килим роботи
Сергія Колоса
зігрівав у довгі
роки засланы.*

неї старої-убивці, з якою вона до мого прибуття лишалася наодинці.

Через годину-другу тюрма вже знала про мене. Звідкілясь із камер вигукнули моє прізвище, і щоб я не засмучувалася, «нас» уже шістнадцять, але «нам» ніщо серйозне не загрожує, це просто «захід». Не скажу, що я дуже журилася, можливо, це навіть взагалі було якоюсь зовнішньою розрядкою мого важкого настрою, проте, само собою, радіти теж не було з чого. Умови, я вже відразу зрозуміла це, були тут «як треба». Наступне перевершило всі мої сподівання.

Крім мене, ці п'ятнадцять чоловіків, що відвоювали собі право сидіти окремо від кримінальних, були: московський інженер Горшков, старший плановик управління Бельтіков, завмаг вірменин Акопян, працівник лабораторії Борисов, двоє Фесенків – Коля і ще якийсь, і ще декілька, мені зовсім незнайомих осіб з периферії. У багатьох з них були сім'ї. Вони постійно отримували передачі. Горшкову, наприклад, який мав особливо близьке знайомство з адміністрацією, дружи-

на щоденно приносила обід. Завмага постачали дружина і друзі, він був найзаможніший, і тюрма постійно надривно ревела: – «Акопян, дай махорки, Акопян...» – просто стогін стояв. Скільки він її роздав, цієї махорки!

З моєю появою тематика розширилася: я прийшла в шкіряному пальті, явна буржуйська ознака, і блатняки заревли: – «Старуха, віддай шкірянку...» Але мені це скоро надокучило, і я повідомила їх про мій тюремний стаж, відсутність передач і твердий характер. Виття припинилося. На якийсь час я стала «своя».

Дні минали одноманітно, нудно. Ледве пробивалося крізь пилюку та павутиння слабке жовте світло лампочки, темніли закурені стіни, тріщини вкривали візерунковою сіткою грубку. Вранішня оправка в замерзлій, в кучугурах, убиральні, потім роздача хліба, окріп, традиційний шматок оселедця, потім знову нудьга, п'ятнадцятихвилинна прогулянка в дворі, високий тоскний дерев'яний паркан, за ворітьми в даліні димки над дахами селища і верхівки голих модрин над річкою. Коротка північна днинка. Баланда в обід, баланда на

вечерю, безперервні перемовляння камер, зрідка гримання наглядачів і сірі присмерки на нарах, коли з кутів повзе темрява і обсідають невеселі думи та спогади.

Скільки їх було вже, цих тюрем, на моєму шляху! Паркетні, з килимовими доріжками на Лубянці, камінний мішок Пугачовської вежі в Бутирках, тюрми Харкова, Архангельська, Вологди, Іркутська та інші, їх імена ти, Господи, весі... Чей же цьому не буде кінець? Ні, кінець буде, звісно буде, інакше б не варто ні жити, ні терпіти, ні вірити. Але... «прийде він по наших вже кістках»... – писав Франко.

А так хотілося б раніше! Крізь втому років, тягар прожитого так страшенно хотілося б дожити до радісного ранку! Та тверезий безжалний розум твердив: не діждати...

Певного дня у нас подія: лазня. Лазня на протилежаному кінці селища, нас поведуть не у «вільну», а в табірну. Тим краще – чим довша дорога, тим більше розваг обіцяє вона в одноманітності наших днів. Звичайна метушня, лаштується конвой, і ми виходимо у двір, де вже вишикувані рядами чоловіки, і в хвості походу рушаємо в дорогу. Ще рано. В селищі робочі вже пройшли, службовців ще не видно. Йдемо по шосе, під аркою «Добро пожаловать», збудованою давним-давно біля стадіону з якоїсь нагоди, минаємо хлібну лавку, шкільний інтернат, виходимо на трасу, звертаємо до лісу, ліворуч, і незабаром зупиняємося перед ворітьми табірної вахти біля будиночка лазні. Ми чекаємо. Спочатку мийуться чоловіки. Потім увиходимо ми втрьох. Машенька боїться, та я сміюся з неї, старанно замикаю двері на гачок, навіть зав'язую його мотузкою. Тепер уже безпечно, ніхто з урок не ввійде до нас. Вони галасують за стіною, біля дверей, але ми спокійні.

Як приємно помитися! Стоять залізні діжки з гарячою і холодною водою, в лазні жарко, повно пари, палиться діжка-піч. Роздягнувшись, ми починаємо мити волосся. Банщик-ув'язнений вділив нам мила щедрише, ніж звичайно, і можна помитися досхочу. Ось тепла піна тече по плечах, обличчю, я щільно замружую очі і зосереджено мию голову. І раптом чую таке «ой!», що вмить розплющую очі. Відразу ж попадає в очі мило і нестерпно різке, проте я можу розрізнити, що смертельно бліда Маша стоїть біля стіни і дивиться переля-

каними очима кудись поза мною. Обертаюся і бачу: зза діжки з холодною водою виходить величезний голий здоровань. Блатняк заховався туди з попередньої партії чоловіків. А я ж так старанно зав'язувала мотузочкою защіпку на дверях. Ото він сміявся! Наша баба-урка дотримує суворого нейтралітету. Мийтеся, ніби нічого не сталося. А Маша ось-ось знепритомніє. Отож, дійовою особою лишаюся я, в однині. Нашвидку промивши очі, хапаю таз з напівхолодною водою і йду в рішучий наступ. – «Забирайся геть, бо я тобі окропом очі ошпарю!» – «Мамашо, я ж до Вас нічого не маю». – «Ще чого! Забирайся!» – Я поспіхом розв'язую клямку, відчиняю двері. Конвой не показується. На мое здивування, блатняк повільно обертається і з буркотінням ретирується. Я зачинаю двері, за якими чути гиготіння чоловіків. Нашу лазню зірвано. Маша приходиться до тьми, стара висловлює запізниле обурення, ми якось домиваємося і виходимо.

На зворотному шляху зустрічається знайома дама. Зненацька не розібравши що й до чого, вона підходить до мене, вітається, кличе мене на тротуар – я показую їй стрій і конвоїрів, вона щось утямлює, ніяковіє і зникає з об'їю. А ми повертаємося «додому».

Минає належний час, нам знову командують: «Збирайся до лазні!» – та ми категорично відмовляємося. Безрезультатні переговори в інстанціях – не йдемо. Тоді мене викликають до прокурора. Виходить, то моя робота. Ну, що ж! Це все-таки якась розвага в буденній одноманітності наших днів.

Світлий кабінет, розкішний стіл, секретарка в приймальні. Така чистота, порядок. Отже, все це ще існує на світі? Прекрасно! За столом одноокий прокурор. Він, само собою, мене добре знає. Зустрічаємося одначе по-діловому: «Ви порушуєте санітарний порядок ізолятора». – «Ах, що ви, лазня – така приємність». – «Ви відмовляєтеся ходити туди». – «Авжеж!» – І я розповідаю про нашу пригоду. Прокуророві дуже важко зберегти серйозний вигляд, хоч я розповідаю ніби стримано. Він дивиться вниз, він дивиться вбік, він намагається не зиркнути своїм єдиним недремним оком у мої смішліві очі. І – він піддається. – «Вам буде лазня у дворі тюрми!» – Ура, лазня, в якій мийтеся начальничок з дружиною! Яку ми миемо, палимо, але якою не користуємося. Прекрасно. Висловлюю



У Києві.
1981 рік.

свою вдячність прокуророві і йду до тюрми. Сьогодні на дозвіллі, за чаркою спирту, прокурор посміється з друзями. Розділ табірнього Декамерона закінчено.

Впродовж цього часу мене викликають на допит. Але ж це не допит! Сидить чемний молодий хлопець, говорить про якісь незначні анкетні дані, немає ні загальноприйнятих протокольних запитань-відповідей, немає взагалі нічого. Для чого, властиво, він мене викликав? І яку цього разу «шиють» мені «справу», якщо висловитися на жаргоні моїх теперішніх тюремних товаришів?

– Запевняю вас, вам ніщо не загрожує, не турбуйтеся, це лише так, – говорить наприкінці слідчий.

Нічого собі «так»! І, крім того, я ж то знаю, «так» нічого не буває. Отже, треба чекати. Тим гірше, та нічого не поробиш. І я повертаюся в тюрму. Все ж пройшлася по морозу, поглянула на ліс, небо, буди-

ночки. Дорогою зо мною навіть мужньо привіталася бухгалтерша в білячій шубці, вольна, партійна дама. Дивно! Нормальніше було б, якби вона мене «не помітила» або «не впізнала». Може, справді це «так»? Абсурд. Проте думати в камері нема про що. І на дозвіллі не раз повертаюся думками до цього дня. І знову одноманітність.

У Машеньки з'явилися залицяльники. Щовечора в щілину лунає чоловічий голос: «Викликає Таймир». Маша сідає навпочіпки, і починається безкінечна розмова. Як на мене, це тюремний флірт, я так і кажу їй. І потрібна обережність. Взагалі, а з тутешнім контингентом особливо. Але дівчина не вірить. Це – товариш. І кожного, кожного вечора допівночі вони шепочуться, і я засинаю під цей шеліт. Урка лається. Я – терплю. Іноді, на замовлення, непоганий тенор співає ходові романси. Штиб, одначе, типово табірний. Та Маша впевнена, що

він «політичний». В тій самій камері сидить якийсь Саша з її однодільців. Від нього дізналися, що парубка, який дав на Машеньку свідчення, задушили. Бесіди з Сашею йшли вперемішку з розмовами з новим знайомим. Потім почалися ревнощі. Безглузді тюремні ревнощі. «Новий» зненавидів Сашу і робив Маші сцени за її дружбу з ним. Вона виправдовувалася, хвилювалася, але, з моїх спостережень, невидимий тенор з Таймира встиг зачепити якусь струнку її сердечка. Страшна справа – порожнеча життя в тюрмі, якщо її зовсім нічим заповнити. А що могла протиставити дівчина цій порожнечі? Улєсливий голос викликав вечорами, і ночі минали в безплідних, порожніх розмовах, та шепіт був тривожний, Маша блідла з кожним днем. Події наростали.

Одного разу по обіді, коли тюрма поринула в сон, із сусідньої камери почулося кілька ударів, глухих і м'яких. Потім глухий придушений стогін і хвацька молодечка «Подружка моя» кількома голосами. Маша припала до щілини і з жахом відкинулася. В камері вбивали. Із стіни грубки виїняли цеглину, поклали у валянок і цим валянком били по «сонниках» – такий технічний термін убивства сплячих. Спало двоє – одним із них був Саша. Стосунки між ним і тенором так загострилися, що спати вночі він не наважувався. Він і його товариш необережно одночасно заснули вдень. І от...

Почувся стукіт у двері. – «Черговий, приберіть труп». Прибігли чергові, загримів засув, щось понесли, когось повели. Ми завмерли з жаху. Маша – як з хреста знята. Вона одна бачила – не чула, а бачила те, що скоїлося. Через якийсь час, після телефонних дзвоників, біганини, з'явився начальник, прийшло вище начальство, всю камеру вивели в коридор і замкнули потім в іншу. Почався допит, а в старій камері почали мити підлогу та наводити порядок. Так швидко і просто. Одного вони забили на смерть, але Саша якось вислизнув з-під удару, йому розбили, щоправда, череп, проте, всього заллятого кров'ю, його все ж попід руки відвели в діжурку, а звідти, після перев'язки, відвезли до лікарні. Ми знали, що одна група загрожувала вбивством. Ми знали, а Маша навіть бачила, хто вбивав. Що можна було зробити? І для чого?

Невдовзі ми довідалися, що хтось один із співкамерників тенора взяв провину на себе. Він був десятирічник, звичайно, рецидивіст. Власне, йому

нічого було втрачати. Не знаю, однак, чи цілком добровільно він прийняв провину на себе, чи були ще якісь невідомі мені махінації. Ясно було одне, тенор викрутився. Винуватця ж, чи то випадково, чи в зв'язку з чимсь складнішим, згодом задушили – теж сонного.

Настала тяжка пора. Тюрма замовкла. Хтось сидів у карцері, комусь надягли наручники – це нове американське удосконалення. Цих наручників не можна було витримати, кажуть, довше двох годин. При кожному напруженні м'язів вони автоматично стискалися, зупиняючи кровообіг, і спричиняли страшний біль. Карцер, звичайно, не опалювали, підлога була цементна. Чомусь одному з карцерників не дали параші, і він сидів в мокрому обмерзлому барлозі. Якось, знову ж таки через щілину, примудрялися передавати куриво. З куривом справа взагалі була досить поганенька, діставати не було де. Сірників також не було. Якщо вже вдавалося роздобути де-небудь трохи махорки, то прикурити чергові перестали давати. Повернулися до кам'яного віку: з фуфайки висмикували шматок вати, брали якусь трісочку і починали терти. Невтомно, без упину. І добували вогонь, якщо тільки налядач, почувши з діжурки специфічний звук тертя, не прибігав і не перешкоджав добувати вогонь.

Десь йшло слідство з убивств, кудись тягали на допити – камера стійко трималася: знати не знаємо, не бачили, спали. Тенора виправдали, він отримав за якісь свої дріб'язкові справи «п'ятірку» і збирався виходити із тюрми, перед тим попередив Машу, що вони ще – це перелякало її – зустрінуться. Це була її перша наука з тюремного флірту. Тепер, лише тепер вона мені повірила, як обережно треба регулювати свої почуття в такій тюрмі. Проте на цьому не скінчилося. Наступної ж після суду ночі мене розбудив дотик руки. На нарах я спала посередині, бо Маша побоювалася старої, і я була, так би мовити, бар'єром між ними. Нічого не розуміючи, я спросоння підвела голову. Як завжди, тьмяно горіла жовтим світлом брудна лампочка, здавалося, було тихо. Маша сиділа на нарах і божевільними від жаху очима дивилася на мене.

«Послухайте!» – і вона притулила на знак мовчанки палець до вуст, вказуючи очима на стару. Нічого не розуміючи, я прислухалася і в тиші виразно розрізнила якийсь незрозумілий звук, що долинав із сусідньої

камери, ніби щось свердлили. Я з цікавістю стала стежити. Там щось тихо сказали. – «Ні, ще мало», – відповів другий голос. І знову хтось продовжував, як мені здалося цього разу, – добати потихеньку, з перервами, нашу стіну. Маша до болю стиснула мені руку: – «Прощайте, якщо колись зможете, передайте мамі...» Що за чортовиння! Збожеволіла вона, чи що? Збирається накласти на себе руки? – «Що сталося, Машо?» – теж пошепки спитала я. – «Хіба Ви не чуєте? Вони розбирають стінку! Вони мені погрожували, скоро вони увірвуться!» – Он воно що! Та ж ні. Ще бракувало такого кінця. В мені піднялася гаряча хвиля. Я зрозуміла, що Машин жах не був марний. Я дуже добре уявила собі, що станеться незабаром: через пролом у стіні до нас увірвуться кілька бандитів, а стара, якщо і не заодно з ними, то в усякім разі зберігатиме нейтралітет. Мене швидко прикінчать – адже я не дивитимуся мовчки, ну, а Машу... чекає невесела доля «трамваю» (колективне гвалтування. – Прим. автора), така нерідка у нас на Колимі. Крикнути? Покликати нагляд? – порішать тоді пізніше, іншим разом. Потрібний був дипломатичний і правдоподібний хід. І от – я застогнала. Не марно, мабуть, я стільки керувала самодіяльними виставами. Стогін був такий страждальницький, що стара прокинулася, або прикидалася сплячою, але в усякім разі злякано спитала: – «Що з тобою?» За стіною робота припинилася. – «Ой, серце», – ледве вимовила я. Я задихалася і непритомніла. Маша метушилася з водою, мокрим рушником. Де там! Тоді стара, не ми, а стара загрюкала у двері і заволатала: «Черговий, старуха вмирає!» Прибіг наглядоч. Він стояв наді мною остовпілий, з розгубленим виглядом, а я вмирала. Що може бути простішого і природнішого? Цьому повірила вся тюрма. Наглядоч приніс мені якісь жалюгідні краплі. За півгодини він заглянув знову. Мені ставало гірше. Слівкамерниці клопоталися біля мене. Черговий пішов. Задзвонив телефон – він викликав із табору лікаря. Була четверта година ранку. Лікар, звичайно, не з'являвся. Все затихло. І знову поблизу почалася тиха, але безсумнівна робота. Очі Маші знову розширилися, вони стали такими великими, що страшно було дивитися. Та я, окрилена успіхом, знову застогнала. І знову знялася метушня. Кілька разів до світанку я повторювала цю комедію.

Перед підйомом і роздачею хліба мені стало значно легше. Тепер треба було за будь-яку ціну добитися переводу до іншої камери. Ще одна ніч, і моє мистецтво вже не допоможе. Стара, втомлена безсонною ніччю, від прогулянки відмовилася. Мені потрібне було свіже повітря, і я, при підтримці Маші, вийшла у двір.

На моє щастя, в цей час прийшов начальник. Коли він проходив двором повз нас, я, не зупиняючися, попросила не подавати вигляду, що він мене слухає, і коротко розказала йому про те, що сталося. Ми дуже просили перевести нас, але не виказуючи, що ми доповіли йому. – «Розібрані цеглини, на підтвердження наших слів, ви побачите самі». Начальник мовчки хитнув головою і пройшов до тюремного корпусу. Події останнього часу, кілька убивств одне за одним, безумовно насторожили і його, і він чудово зрозумів, що моїми словами говорить не страх, а цілком тверезе розуміння дійсності. До нашої камери ми не повернулися. Просто з прогулянки нас замкнули в одиночці біля самої діжурки; було тіснувато втрьох, але, як то кажуть, тісно, зате тепло. Навіть наші речі було перенесено.

Як же солодко нам спалося цієї ночі «під крильцем» чергового! Грубка виходила в діжурку, крізь щілини в опалому тиньку було чутно всі розмови, нам відразу додалося розваг і через уривки підслуханих фраз, розмов створився примарний зв'язок із зовнішнім світом. Адже ми не мали ні газет, ні радіо, ми були абсолютно відрізані від зовнішнього світу. Основним інформатором був візник, що доставляв з табору бачки з обідом та вечерею на старій актованій кобилі Білці. Мені завдавало великої радості годувати її шматком хліба і гладити патлату білу голову. Візник проїздив вольним селищем, та й у таборі життя було майже нормальне, порівняно з нашим.

Раптом у нас поширилася тривожна чутка: війна. Це було так жахливо, що просто серце зупинилося. Якщо війна була жахом на волі, то для нас вона означала безумовну загибель. Я не повірила, переконала тих, що говорили, – в цей час ми мили на кухні посуд – проте ніхто не хотів мені вірити, і всі стверджували одне: візник сказав, на волі всі знають – війна. В цей час прийшов з обходом начальник. Він заглянув і до нас. Я вирішила звернутися до нього з



Київ. В гостях у Антоненка-Давидовича.

безпосереднім питанням. – «Так, війну оголошено, – підтвердив він. Мені було ні до чого торжество моїх опонентів. – Війна в Кореї», – продовжив він і коротко поінформував нас. Як же я була йому вдячна!

Невдовзі Машу і урку взяли на етап, і я залишилася сама. Можна було б подумати трохи на дозвіллі про себе, але було це ні до чого. Я давно вже зв'язалася зі своїми, так би мовити, товаришами, і всі ми дійшли одностайного висновку, що нікому з нас не інкримінується жодної провини, злочину, одним словом, ніякої «справи», що й підозрював при арешті кожний із нас. То в чому ж суть? Чому раптом шістнадцять душ, нічим не пов'язаних навіть зовні, було заарештовано, і вони місяцями сидять у тюрмі, де звичайно ніколи не тримають довше одного-двох місяців, і де умови зовсім не пристосовані для того, щоб люди могли їх витримати впродовж довгого часу. Достатньо досвідчена та загартована, я й сама часом думала, що мені, може, і не витримати цього разу, а «тендітніші» колеги, що побували лише раз у попередньому ув'язненні, ремствували, впадали у відчай. Гнітила безпрецедентність такого

сидіння. Завжди вас у чомусь, нехай найбезглуздішому, але звинувачують. Від вас вимагають якихось зізнань, свідчень, усіляко ганьблять. А тут – ніхто вас не оббріхує, не беруть інтерв'ю, ні в чому не звинувачують, і навіть ніби заспокоюють. Тим тривожніше ставало на душі.

Одного разу мене викликали на незвичайний допит: слідчий сам приїхав до тюрми. Я подумала, що це в зв'язку з кількома вбивствами, що сталися перед тим. Здогад мій зміцнів, коли слідчий звелів вийти з діжурки, де провадив допит, усім, начальнику також. Одначе, це було щось цілком інше. «От Ви знаєте мови», – невпевнено почав слідчий. – «Знаю деякі», – підтвердила я. – «А німецьку і італійську?» – похвалівав він. – «Італійську дуже погано, німецьку пристойно». – «Маю до Вас прохання...» Прохання полягало в тому, що він придбав німецький фотоапарат, та не міг розібратися в інструкції. З великим задоволенням ми обоє взялися до цієї зовсім нетюремної справи і, на спільне задоволення, подужали її.

«Ну, а італійська?» – поцікавилася я. – «Ой, так!» – Він витяг якийсь пожовклий папірець. – «Мені б треба

перекласти це». – Тут вже я насупилася. Отже, фотоінструкція лише привід, аби «приспати мою пильність». Папірець перекладати мені страх не хотілося. Проте цікавість взяла гору.

«Та Ви не думайте», – яось зняковівло промурмотів юнак. Моїх мізерних знань вистачило, щоб зрозуміти: папірець стверджував, що такий-то належить до партизанського з'єднання в такій-то місцевості Італії. Я здивувалася і переказала слідчому зміст.

«От і добре, значить, підтверджується, він мені весь час говорив про це, але я не міг прочитати. Дякую!» – Ну, хоч щось добре вдалося випадково зробити, подумала я, повертаючи папірця.

«А як Вам тут?» – із чемністю поцікавився, ідучи, слідчий. – «Самі бачите!» – вказала я рукою на «речовий доказ» – цеглину, якою вбивали Сашу, і яка все ще лежала в кутку в джурці.

Вся тюрма – і ув'язнені, і начальство були заінтриговані моїм довгим і незвичайним допитом, але так і не дізналися, в чому була справа.

Було нуднувато. Основне, що пригнічувало, це – відсутність книжок. Лишалися думки та давнє тренування – фіззарядка вранці, обтирання холодною водою, ходіння на жалюгідному клаптику вільного місця між величезними нарами на півкамери і залізними все-таки дверима. За звичкою я намагалася вижити, хоча тепер вже яось дуже неясно було, для чого, власне, я це роблю.

Одного пізнього вечора мою камеру відімкнули, і на порозі з'явилося три силуети на тлі освітленого коридора. Потім двері зачинилися, і я почала розглядати тих, що увійшли. Точніше, розглядати було ніколи. Це були невимовно обдерті, до неможливості брудні три блатнячки. Вигляд їх був дуже жалюгідний.

«Сідайте, дівчата, – посунулася я на нарах. – Звідкіля?» – «З Верхнього, з карцера». – «Пригощайтесь!» – я підсунула хліб. Запрошувати ще раз не довелося. З того, як вони їли, було без слів все зрозуміло. – «Спасибі, мати!» Через якийсь час принесли баланду і окріп. Я попросила чергового дати якомога більше води, мовчки вказавши йому на прибулих. Він зрозумів і приніс, як просила. – «Мийтеся, дівчата, зачісуйтесь!» – Перемігши огиду, простягнула їм свій гребінець. Вони довго і старанно милися, причісувалися. Потім ми

посідали на нари, і вони розповіли коротко про себе. Любочці лишилися із семи – два роки, татарці Фатимі – чотири, а Дуська відбувала вже без ліку, про неї нема що говорити. Всі троє – злодійки. Дуська – класична, зроду урка: її мати, теж злодійка, народила її в тюрмі, вона виросла в табірних яслах, дитбудинку і, як тільки це стало можливим, потрапила до в'язниці, де й перебувала перманентно все своє життя, не рахуючи короткочасних виходів на волю перед новим ув'язненням. Було їй близько тридцяти років. Фатима була якоюсь дрібною «господарською» злодійкою, сиділа вперше. Любочка була дочкою якогось відповідального московського працівника МВД. У батьків – велика квартира, дитей лише двоє. Любочка та менша сестра. Любочка закінчила семирічку і вийшла заміж за сина лікаря, такого ж хлопчину. Розуміється, проти волі батьків. Через чоловіка потрапила до популярної на той час зграї, знаменитої «Чорної кішки». Спочатку вона лише допомагала, кілька разів «злегка» попадалася, але її вирятовував батько, а під кінець вона досить активно виступила в пограбуванні цілого вагона з товарної станції і сіла міцно. Батько весь час клопотався, обіцяли звільнити її достроково, та все тяглося, а життя на Верхньому було нудним, і треба було якоїсь розрядки. Розрядку три подруги винайшли незвичайну: відсиджуючи в карцері свої дрібні провини, вони надумали «виступ». Як воно сталося, не збагну. Любочка політично була цілком безграмотна, навіть дивно, як могло вирости в Москві, в такій родині, таке далеко від сучасного життя та зацікавлень створіння. Татарка, та й по-російському ледве розмовляла, а читати просто не вміла. У Дуськи був чисто блатняцький світогляд, політиці в ньому місця не було. Тим часом вони примудрилися дістати паперу і зробили плакат: геть одне, і хай живе щось, не пригадую точно, але щось невідповідне. І не вигадали нічого кращого, як засунути свій твір до кишені уповноваженого, що з'явився їх допитувати у карцері. Ця оригінальна пропаганда мала результатом продовження карцерного терміну. А час був холодний, і сидіти було нелегко. Вони зігрівали одна одну, лаяли конвой, і знову їх «осінило»: склали соломку, своє манаття і підпалили карцер. Коли почали гасити, горіли вже стіни, і взагалі то була справжня пожежа. Сповістили вище начальство, аж в районі, а тим часом

наділи на них наручники, і вони, зв'язані, продовжували хуліганити й бешкетувати в міру можливостей. Через два тижні їх, завошивілих вкрай, брудних неймовірно, зголоднілих і блідих, доставили в моє товариство. Розповідали вони все це, хвацько вихваляючись передо мною, як і належить справжнім уркам. – «Не подобається мені ваша справа, дівчата!» – похитала я головою. – «Та, мати!»... – далі довга добірна лайка. Ну, що ж!

Коли їх викликали на допит, вони капітально обляяли слідчого і, повернувшись, урочисто оголосили, що їм «шиють» пункти 10, 11 та 7-ий. Інакше кажучи, організація і терор. Організація ж виявилася троцькістською. Дівчата сяяли і качалися зі сміху. Мені цей «пошив» мало сподобався, і я сказала їм, що справа виглядає не смішно. І «прокламація», і «підпал» – все ж були, і багато залежало від висвітлення подій з урахуванням особистостей терористок. Але де там! Хіба можна було з ними говорити! Вони вже відмилися, трошки підхорчувалися, і молодість клекотіла в них. Багатоповерхові лайки виповнювали повітря, і панувала блатна безтурботність.

Мій побут дещо похитнувся. По-перше, дівки прийшли в самих лише фуфайках, а було ще холодно. У мене ж була ватяна ковдра. І хоч як я боялася, по давній владивостоцькій пам'яті, вошей, та запропонувала лягати покотом на нари під мою одноосібну ковдру, з умовою щоденного обстеження моєї голови. Умова була з захватом прийнята і чесно виконувалася до тих пір, поки в камері з'явився густий гребінець. Але на той час вошей вже поголовно винищили.

Історія появи гребінця була незвичайною. Почалося здалеку: коли ми вже більш-менш познайомилися, наставала весна. Щоправда, морози вранці стояли ще міцні, та вже почали прилітати птахи. На прогулянках ми стежили жадібно, як по синьому небу летять пташині зграї, ключі журавлів, гусей, низько пролітають лебеді. Та за кілька днів раптом вдарили дуже сильні морози, дрібні водоймища, які було розтанули, знову позамерзали, замерзли болота, річечки, ручаї. Про великі ріки й казати нічого, вони ще не скресали. Птахам ніде було сісти, і вони гинули у незліченних кількостях. Якось одного разу ми зібрали у дворі під час прогулянки десятків зо два замерзлих дрібних їстівних

– головне, їстівних – пташок. Принесли їх до камери, розморозили, обскубли, випатрали і на плитці, в моєму владивостоцькому казанку, зварили винятково духмяну юшку. Це створило такий призабутий вже затишок, що у блатних нерви не витримали, виник, не пригадаю, з якого приводу, бурхливий конфлікт, в результаті якого Любочка широким жестом скинула з нар вже «подану» юшку, і вона розіллалася по досить брудній підлозі. Сумно валялися мініатюрні пташки, мрія перетворилася на сміття, зібране в купу і вкинуте в парашу. Подружки пересварилися, настовбурчені сиділи по кутках, але справи вже не зарадити.

Ми постійно голодували, що й казати! Кілька разів я намагалася через чергового прикупити з волі хліба. Та грабіж був такий безсоромний, що навіть я обурилася і припинила це починання.

Не пригадаю вже як, але звідкілясь дружині начальника тюрми (скоріше всього з майстерні, в якій я працювала), стало відомо, що я гарно вишиваю. Після недовгих організаційних заходів я взялася за начальницькі фіранки та інші речі, прикрашуючи їх незліченними улюбленими в селищі вишивками рішельє. Освітлення було слабке, денне світло пробилося над намордником на невеличкий клаптик нар, і цю освітлену площину без усяких заперечень було віддано мені. Коли горіло світло, також краще місце було моїм. Закінчивши чергову роботу, я отримувала крізь віконце у дверях то шматочок сала, масла, то цукру, слоїчок молока і таке інше. Відразу ж відбувався колективний бенкет, усе ділилося порівну на чотири частини, а тоді знищувалося за власним розсудом. Принцип зрівнялівки розчулював урок; вони спочатку кокетували, відмовляючися, але затим засвоїли мої принципи поведінки і з задоволенням ласували. Одного разу начальниця, бажаючи дати консультації, навіть вивела мене з тюрми до свого помешкання, в будиночок за зоною. Патріархальні звичаї це дозволяли. Моя замовниця була навіть щедрою, але ж нас було четверо, а це вже не входило в її розрахунки.

Двічі час від часу журилися, що не можуть нічим реваншувати мою допомогу, і от, нарешті, цей час настав. Незважаючи на політичну статтю (58-му) і страшні пункти, адміністрація розуміла, що дівчата –

битовички, і продовжувала так їх трактувати. А битовичок звичайно до суду і вироку, а іноді й після, аж до відправки в табір, брали на роботи в селищі. Формально вони ходили по квартирах військового тюремного начальства мити підлоги. В основному, це були неодружені, одруженим мили дружини, принаймні не дозволяли брати урок. Кінчалось це зрозумілим чином. І от, моїх дівчиць покликали в селище. Вони вже насиділися під замком і подалися з захватом. Цілий день я відпочивала, було тихо і спокійно. Надвечір вони повернулися – збуджені, веселі, захмелілі, і перше, що вони з триумфом пред'явили, був густий гребінець. Любочка, член гучної злодійської «Чорної кішки», Любочка, що «виводила» товари цілими вагоннами, принизилася до крадіжки густого гребінця у лейтенантуса селища... Це було зворушливо. Потім на нарах було розкладено найрізноманітніші блага – масло, цукерки, сало, білий хліб. Вони були ситі донесхочу, та все ж їли і вимагали, щоб їла я. «Ти так довго нас годувала, а ми не могли нічого дістати». Походження пропонованих благ не викликало сумнів: навпаки, було цілком ясно, якою «працею» заробили їх мої товаришки. Але відмовитися було неможливо. Жодна з них не зрозуміла б моїх міркувань, і кожна сприйняла б відмову як кривну образу. Нічого не вдієш!

Наш бюджет виріс: я вишивала незліченні рішельє, дівчата добували свій невеселий хліб походами на вольний стан. Проблеми перелюбства було точно регламентовано, і це вважалося справою цілком зрозумілою. Лише в мене це викликало подив. Проте факти говорили самі за себе. Навіть в межах тюрми постійно «випадково» одна камера лишалася порожньою, ночами за домовленістю черговий відводив туди котрусь з моїх співкамерниць і залишав до вранішнього підйому. Точніше цим питанням я не поцікавилася, проте і без деталей було зрозуміло. Розклад адміністрації був безсумнівний. Одного разу стався такий комічний епізод: один із змінних чергових («діжурненьких», як їх звали урки) дуже часто працював п'яний, і ще раніше Машенька дуже боялася його відвідин. Він увірвався до камери, чого не мав права робити згідно з статутом, і довго крутився у нас, чіпляючись до кожної дрібниці: то миска стоїть не так, то якась шмаття, тощо. Потім він раптом безслідно

зник. Через якийсь час ми довідалися, що його знято і переведено до табору. Провина його була така: коли він чергового разу приніс до камери блатних спирт, ті напоїли його до переможного кінця і вирішили, в свою чергу, позбиткуватися. Він був у такому стані, що дав умовити себе роздягнутися догола і раював зі своїми підшефними друзями. Вибухи реготу раз у раз долітали з камери. Камери відчиненої, наповненої бандитами, висококваліфікованими злодіями, рецидивістами, вбивцями, достойними жителями матінки-Колими, на чолі з голісіньким стражем, охоронцем режиму тюрми, де не можна було писнути. В цей час привели нового в'язня. Урки не хотіли, щоб їхні дружок «погорів»; вони ледве умовили його вдягнутися, майже силоміць вивели з камери, та зачинилися, ніби нічого не сталося. Але, прийшовши в діжурку, засмучений перерваною розвагою черговий навідріз відмовився приймати новачка. Конвоїри поспішали, вони хотіли скоріше здихатися арештанта, а тут непередбачені обставини – при наявності всіх документів, папірців, наказів п'яний, як чіп, колега відмовляє в прийомі. Можливо, вони ворогували між собою, може, були ревними служакками, та тільки, навіть умовивши чергового та здавши свій багаж, подали рапорт начальству, і в наступну зміну «улюбленця публіки» не стало у нас, на нашу радість.

Наскільки сам начальник і його заступник були поінформовані про внутрішні звичаї тюрми, я не знаю, проте, зважаючи на мій вихід до дому начальника та ще кілька аналогічних «правопорушних» випадків з іншими, я думаю, що і він був не без гріха. Наприклад, інженер Горшков робив – через свою дружину – якісь послуги лейтенантові і часто виходив до нього допомагати йому проявляти знімки, а одного разу навіть з'явився до нас у двір з апаратом і сфотографував нашу групу біля вишки. Пізніше я бачила це фото і дуже шкодую, що не змогла отримати і зберегти його на пам'ять. Час від часу в'язні – з наших шістнадцяти – зустрічалися з дружинами. Вони ходили на роботу, робили ремонт квартири слідчого, туди «випадково» приходили їхні жінки, і вони мали можливість годинами розмовляти, не домагаючись офіційних побачень, заборонених для тих, хто був під слідством. Звісно, справа була нечиста. Та мені не було з ким зустрічатися, ні про що клопотатися. Єдине, що я раз собі випрохала, це піти на телеграф і відправити

Андрієві офіційно процenzурований текст телеграми, щоб він не турбувався відсутністю листів. Мені не хотілося тривожити його повідомленням про свій арешт. Допомогти було неможливо, а перелякався б він дуже. Проте без передач ставало все скрутніше. Одного разу через Горшкова я отримала від приятеля-агронома з іншого селища торбинку кислої мороженої капусти. Це був бучний бенкет. Важко собі уявити, яка необхідна на півночі організму ця штукавина! Ми з'їли все мигцем. Та й взагалі ж було голодно. Товариші, котрі отримували передачі, відкладали на мою користь шматочок чогонебудь, передавали тарілку борщу, мисочку картоплі, та це бувало не так уже часто, та й було нас четверо.

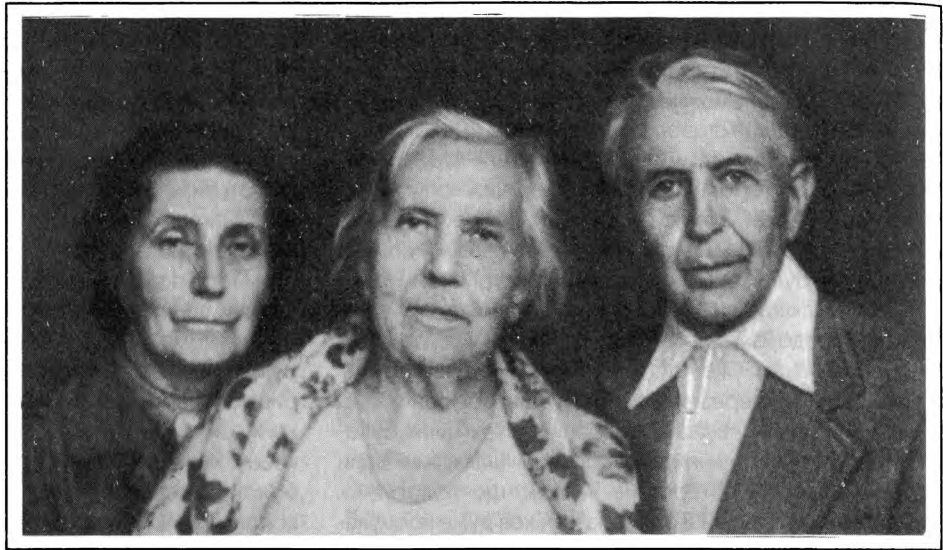
На восьме березня ми спробували замовити собі в табірній їдальні через водовоза десяток білих булочок. Це був легальний, дозволений шлях; ми дали водовозу гроші і нетерпляче чекали, що поласуємо. Однак восьмого вранці водовоз приїхав дуже засмучений – у нього відібрали в таборі вже куплені булочки, не повернувши, звичайно, грошей. Це зробив відомий наглядоч, Павло Іванович, на прізвисько «Трубка». Може тому, що ми – головне дівчата – дуже чекали на ці бідолашні булочки, може тому, що «Трубка» взагалі не мав у нас популярності, та чергове грубе порушення наших убогих свобод викликало хвилю обурення, що виявилось у звичній формі моїх урочок – диких вибухів лайки та нарікань на безправ'я.

Мені дуже захотілося довести їм, що право все ж існує. Академічного засвідчення було, безперечно, замало, треба було довести, що зло буде покаране, а добродієність переможе. Завдання досить складне і важко здійсниме при наявному співвідношенні сил. Проте знічев'я я зайнялася цим. А тим часом відчинилося віконце, і разом з хлібом, баландою та окропом «звір», котрий приносив їжу, просунув і пляшечку з спиртом, причому вручив її мені особисто. Коли я спробувала розрахуватись, він не взяв грошей і погрожував на віки вічні на мене образитися. Сумно і зворушливо було отримати поздоровлення-подарунків від убивці з другим терміном, хлопця, котрий ледве вмів говорити ламаною російською мовою. І він був у мене один. Дивно якась доля!

Випили ми, звичайно, цей спирт. Й захмелілі полягали спати. Все-таки «відсвяткували». А другого дня я

почала кампанію за булочки. Довго, нудно, настирливо скаржилася, писала, говорила, подавала заяви. Незважаючи на всю інертність (в кращому випадку) адміністрації, нам усе-таки повернули гроші, а «Трубці» було зроблене попередження. Дівки шаленіли від перемоги, а я розводилася про переваги законної боротьби, в чому сама не була вже твердо переконана. Однак, їх безумовно треба було виховувати, що я й робила на дозвіллі.

Поступово теплішало, а, головне, дні довшали. Сонце світило так ясно, що навіть крізь невелику щілину намордника освітлювало нашу злиднену камеру. Для різноманітності нам підкинули ще одну товаришку; у зв'язку з перелягом справи «належало» її тримати в ув'язненні, після чого мало відбутися дострокове звільнення. Все це було наперед відоме, бо це була хатня робітниця начальника Каньйонської копальні, і йому про це повідомили владу імущі. Вона сиділа спокійно; проте речей з нею не було, і ми знову ділилися тим, що мали. Звали її Надя, була вона українка, звідкись із Дніпропетровщини, указниця. Мала термін – сім років. Десь там мала вона будиночок, батьків, дочку, навіть чоловіка, щоправда, невдовзі після арешту він зрадив її. Вона була чудова господиня, надзвичайно охайна, нестара, мила, з типовими українськими рисами обличчя. Її історія була досить стандартною у нас тоді: на час її арешту у них в області був чи то недорід, чи голод, не знаю вже, як назвати. А її сусідка, вдова забитого на війні, мала трьох дітей. І після збору врожаю, пішла на поле збирати колоски. Скільки разів мені доводилося вислуховувати про ці колоски! Набравши оберемок, вона поверталася додому і вже на вулиці помітила обхід – голову і ще когось там. Перелякана, вона кинулася до Надіїного двору, і там вони вдвох заховали колоски в хліві. Все це відбувалося чи не на очах комісії, яка негайно ж зробила обшук і вилучила шість кілограмів зерна. Після чого відбувся суд, і за указом винна отримала десятку, укривателька – сім років. П'ять вона відсиділа, та виявилось, її вже можна звільнити. І ось, чекаючи на звільнення, вона й сиділа з нами, а в нас перспективи були менш ясні. Адміністрація негайно використала її для прання, прасування білизни командному складу. Вона цілі дні проводила в приміщенні лазеньки у дворі,



*Зустріч з Григорієм
Кочуром та його
дружиною Іриною
Воронович.*

Київ, травень 1982 р.

ходила туди і я – мити посуд, прати. Після епізоду в лазні, милися ми тут. Із задоволенням палили, гріли воду, прали, прибирали – аби довше не повертатися в камеру. А наглядачі красувалися в бездоганній білизні, у них були пришиті всі гудзики, зав'язки. Я блукала двором, прибирала там і мріяла зробити квітню та городик на вільному місці.

Вбиральня у нас була напіврозвалена і дуже гидка. А тут таки біля неї валялися нові дошки. Надходив травень. Під час чергового обходу начальника мені спало на думку запропонувати йому полагодити вбиральню. Він задумався – а де ж узяти матеріал та інше? Я йому сказала про дошки. Робочої сили було більш, ніж достатньо. Робота закипіла. І досить швидко сяюча жовтизною свіжовиструганої модрини нова вбиральня прикрашала куток у дворі. Чекали на передтравневу комісію. Начальник сяяв яскравіше за нову вбиральню. І раптом вранці маємо сюрприз: оправку, себто похід до вбиральні, відмінено. Основна, так би мовити, утіха – коли можна було поглянути на сонце, пройтися під вікнами чужих камер, перекинутися кількома словами, і взагалі розважитися, що не так часто траплялося. Замість усього цього нам пропонувалося – одній черговій раз на добу винести парашу. Одночасно відмінялося тривале перебування в лазенці, і прогу-

лянку обмежили п'ятнадцятьма хвилинами. Інакше кажучи, встановлювався карцерний режим. Ой леле! Я розуміла свою безглузду роллю у цьому дурнуватою заході: спорудивши вбиральню і очистивши двір, начальник хотів показати себе перед комісією, а щоб запобігти передчасному забрудненню, чудесним щедрінським методом взагалі відминив вбиральню. От до чого привели мої благородні ідеї! І я ж гостріше інших відчула це – адже, крім повітря, у мене нічого не було, і от саме цього мене позбавили.

Нас випустили на прогулянку. Я прихопила з собою попередньо написану заяву до прокурора з протестом проти переведення на карцерний режим і з клопотанням повернути нормальну тривалість прогулянки та (не втрималася!) про дозвіл користуватися вбиральнею за прямим призначенням. Справа тепер полягала в тому, як передати заяву начальнику особисто, позбавивши його, таким чином, можливості відкритися – не отримував, мовляв, не знаю тощо. А начальник від нас ховався. Він приходив, але не заходив до камер, і нам казали, що його немає. Вимагали його всі камери. Але ж ми, хто містився біля діжурки, щоденно чули його голос, могли навіть крізь щілинку бачити його галіфе. Приходив він звичайно вранці, і я розраховувала піймати його під час прогулянки. Мої товаришки з напруженням чекали

наслідків боротьби. Прогулянка закінчувалася. От уже з'явився черговий, здоровенний тупуватий і немолодий уже чоловік, на прізвисько «Недозволено». Від нього марно чекати поступки. – «Прогулку кончать!» – скомандував він. Я зажадала начальника. – «В камеру!» Мої енергійні дівчата зчинили галас, взяли в руки по досить солідній каменюці. З-за намордників камер почувся гомін та підбадьорюючі вигуки; це додало їм натхнення. Справа повертала на інше, що не входило в мої розрахунки. – «Дівчата, йдіть у камеру», – скомандувала я. – «Не лишимо тебе, мати!» – почула войовничу відповідь. – «Не заважайте мені, я знаю, що роблю». Неохоче, та все ж вони мене послушали і, озираючись, поплентались до дверей. Відвівши їх, наглядяч прийшов по мене. Камери гули. – «Ви порушуєте дисципліну!» – «Я вимагаю начальника, віддам заяву і відразу ж піду до камери». – «Начальника немає!» – «Ну, то я зачекаю». Конвой, що зібрався за загорожею, з цікавістю спостерігав несподіваний спектакль. Мені було видно, що побігли за начальником. «Недозволено» вийшов за огорожу і наступав на мене. А крізь протизаконні щілини намордників за мною стежили десятки кримінальних, подаючи час од часу репліки. Хоч я й не малою на зріст уродилася, та після голодної зими від мене вже лишилася сама тіль, боєць же був годований. Тоді мені згадався випробований у молоді роки прийом – я... сіла на землю. «Недозволено» остовпів, він не наважився тягнути мене загальноприйнятим способом, мене все-таки огортав «ореол» шанованої в селищі особи, і він не знав, чи можна зважитися на тюремну зрівнялівку, чи зі мною належить поводитися якимось іншим чином. На наше обопільне задоволення, питання розв'язалося появою у воротах начальника. Я вийшла з прогулянкової загорожі, і він підійшов до мене. – «Ви порушуєте дисципліну, я змушений перевести вас в одиночку!» – відразу ж почав він. – «Будьте ласкові, прийміть заяву до прокурора: я змушена була діяти таким чином, щоб добитися можливості подати її особисто через вас. За переведення – дякую!» Я щиро зраділа, що таким благовидним способом позбудуся товариства моїх урочок, яке вже добре-таки мене пригнічувало. З виразу обличчя начальника я не могла зрозуміти, люб'язність це чи кара. Зібравши речі, під слова солідарності та співчуття співкамерниць, перейшла до одиночки.

Це була величезна, дуже брудна камера душ на двадцять. На нарах можна було танцювати, та й на долівці лишалося досить багато місця. Поряд була камера засуджених, з другого боку – невелика, в якій сиділо двоє двадцятип'ятилітників-рецидивістів, в тому числі «Жора», що верховодив усією тюрмою. Тепер він хворів.

Перше, з чого я почала, це зажадала мітлу, відро з водою та ганчірку. Все було безвідмовно негайно доставлено, і я взялася прибирати. Протерла розбиті шибки у вікні, пообмітала павутиння, вимела купи сміття з-під нар; вимила нари, підлогу. Піт котився градом, серце то зупинялося, то калатало десь під горлом, та я заповзато прибирала камеру, мені було весело, і я з нетерпінням чекала, що ж буде далі. Принесли, як завжди, обід. Обслуга витріщала допитливі очі, зазирали наглядачі. По обіді настало «dolce far niente», я сиділа на просохлій дошці нар і відпочивала. Замислившись, я не почула метушні в діжурці й отямилася лише тоді, коли відчинилися двері і мене викликали. Дивовижна швидкість, подумала я. Не минуло й п'яти годин від подачі заяви, як до тюрми з'явилися прокурор і начальник райвідділу. З його родиною я була добре знайома, бувала у них вдома і була в добрих стосунках з його жінкою.

Там же, в діжурці, стояв виструнчений начальник. «Ви мені писали? – почав із «Євгенія Онегіна» прокурор. Я, звісно, не відрікалася, як Татьяна. – Чого ви хочете?» Мою заяву він тримав у руці. «Там все викладено, – скромно відповіла я. – Про прогулянки, про користування... вбиральнею». Усім трьом було смішно. Усі троє робили серйозний вигляд. Обидва були зі мною знайомі. А в начальника райвідділу ввечері напередодні дня народження Сталіна я, на запрошення його дружини, керувала всім його численним сімейством, яке робило паперові квіти, за що дружина отримала грамоту-подяку від жіноради і ще якоїсь організації. Це було так іще недавно!

Прокурор гмикнув. «Так от, – звернувся він до начальника, який все ще стояв виструнчений, – беручи до уваги стан здоров'я, вік та ще деякі обставини, нехай ходить у дворі, скільки хоче, ну, прибирає там по зможі; камеру не замикати. Зрозуміло?» – Начальник стукнув закаблуками. Та мені не було зрозуміло. Але спитати

все одно не вільно. Мене вивели. Через кілька хвилин двері відчинилися, і до камери увійшли прокурор та начальник райвідділу. Начальник тюрми стояв на порозі.

«Та у вас тут так гарно!» – сказав, пом'явшись, прокурор. І справді – блищало чистотою, а за ґратами стирчало кілька зелених гілочок, витягнутих з мітли. Мене неначе щось штрикнуло. «Та якби не певні обставини, я б охоче запросила вас до себе на відчини!» – Начальник райвідділу якось гмукнув, начальник тюрми закашлявся на своєму порозі, прокурор, не знайшовши слів, потоптався, і всі троє пішли. А я негайно почала знайомитися з сусідами.

Засуджених було небагато, серед них два сектанти чи взагалі якісь, як їх називали, церковники. Вони нізащо не хотіли працювати у свята. Хоча в багатьох таборах адміністрація знаходила компромісний вихід – відмовники працювали у загальні вихідні. А цим не пощастило, і їх судили – за саботаж, здається. Не пам'ятаю, як воно формулювалося. А церковники, очевидно, вважаючи себе мучениками, продовжували свою лінію. Зараз вони чекали на відправку знову до копальняного табору. Були вони з Лазо. Решта – і поготів нецікаві сусіди. Зате Жора мене цікавив. Я негайно відрекомендувалася через досить широку щілину, спитала про здоров'я і взагалі зав'язала дипломатичні стосунки. Кожний з нас був в своєму роді особю повожною і шановною в певних колах. Про мою історію йому вже доповіли.

Так продовжувалося життя. Мені прислали з МВС мою валізу в тюрму, і вона зберігалася в каптьорці. Брати її в камеру при моїх урочках не було рації, а тепер я попросила начальника видати мені її, повиймала різні ганчірочки, розклала їх на нарах, створила умовний затишок. Це чудово заспокоює і робить життя значно веселішим. Була весна. Я вставала вдосвіта, робила зарядку, обтирання і починала крокувати по своїй просторій, до жовтизни вимитій підлозі. Церковникам я видавала в щілину іконку Успіння, яка залишилася в мене від роботи в музеї. Це було бронзове литво Петровської епохи. Церковники молилися «справжньому Богові» і вдячно просовували іконку назад у щілину. Жорі я видавала таким же способом термометр, і він задовольняв свою цікавість і регулю-

вав відносини з фельдшером. Після сніданку і оправки – в новозбудованій вбиральні – я залишалася в дворі, скільки хотіла. Я підмітала доріжки, підбирала недопалки, білила вапном паркан, слідувала за чистотою вбиральні. Це справило певне враження – в'язні часом дуже бридливі щодо цього. Я ж, до певної міри медпрацівник, не переживала і добровільно взялася за цю справу. І, дивно, у вбиральні стало чисто. Контингент тюрми був надто далекий від цивілізації, однак, в порядку персональної послуги, всі поводили себе дуже охайно.

Мої урочки скучали за мною. На прогулянках розповідали мені про свої допити, про останній похід до прокурора, і що далі, то ясніше я бачила, що справа їхня закінчиться погано. Та вони вихвалялися, пустували і сміялися з моєї занепокоєності. Ставлення до мене було зворушливе. Отак, одного разу пізно після вечері вони почали грюкати, викликали чергового і буквально примусили його віднести мені знайдений під нарами мій наперсток. Він зник у мене досить давно, і я думала, грішним ділом, чи не прихопили його собі мої товаришки. Вони настирливо нишпорили під нарами, вигребли звідтіля купу замерзлих екскрементів, недопалків, сміття, та наперстка не знайшли. Зникнути йому не було куди. І ось тепер вони радісно розказували через коридор про те, як вони його знайшли за ніжкою нар.

І все ж одного разу у мене стався конфлікт з чоловіками-битовиками. За кілька днів начальник перевів до мене Надю, робітницю начальника копальні, Азрієля. Вона пробула всього кілька днів, а звільнившись, принесла мені передачу, багато гарних речей, цигарок і навіть спирту. Я розділила все на три частини: камері засуджених (це щось ритуальне в тюрмі!), двом хворим, а третю частину залишила собі і з насолодою поїдала потроху. Через день, перед тим, як вийти на післяобідню прогулянку (двері в мене з часу відвідин прокурора не замикалися до вечора), я дрімала на нарах. Раптом мені здалося, що хтось прочинив двері. Та коли я розплющила очі, двері були зачинені. Здалося, подумала я. Спати не хотілося, була чудесна погода. Я вийшла в двір. Через деякий час мені знадобилася хустка, і я досить швидко пішла до камери. Підійшовши, побачила, що двері прочинені, на порозі мене відштовхнув хлопець, що вишмигнув звідти. У нього з рук падали якісь дрібні мої речі. Я крикнула

наглядачу, той вийшов з діжурки, але хлопець уже сховався за дверима своєї камери. Його затримали на порозі. Він відсварювався, казав, що просто помилився дверима, що він нічого не брав, та наглядач одразу ж вийняв у нього з кишені пару моїх рукавичок. Ясно, що все було вже передано в камеру, де сиділо душ десять-п'ятнадцять. Повального обшуку не робили, черговий обмежився словесними погрозами, замкнув їх та й пішов. З вечерею я отримала з камери шанобливого листа – щоб я не турбувалася про свої речі, все в цілості, і мені пропонується за викуп – мою передачу – отримати їх назад. На це я негайно надіслала відповідь, що багато бачила злодіїв, ми взаємно завжди поважали одне одного, та «дешевки», що вимагають передачу, можуть спокійно залишити собі речі, жодного викупу від мене ніхто не дістане. Повідомила, до речі, що дві третини передачі я вже віддала їхнім же товаришам, котрі перебувають в гірших умовах, третину ж розраховую з'їсти сама. Перед тим як відправити листа викликала до щілини Жору, розповіла йому про те, що сталося, прочитала листа і свою відповідь і спитала, як він вважає, чи правильно я вчинила. «А чому ти мене питаєш?» – поцікавився він. Я пояснила, що вважаю його справжнім злодієм і тому цінюю його думку. Він трохи подумав і сказав: «Правильно!» Більше ми не говорили. Рознощик окропу передав моє послання. Принесли вечерю. Затих поступово звичний гул, проїшов з повіркою, зазирнув у вічко черговий, все змовкло. Я мирно вляглася спати. В напівдрімоті раптом почула гучний голос: «Люди великого міста!» – «Слухаємо!» – відгукнулася камера моїх злодіїв. – «Говорю я, Жора! Так от: старуха вас за людей мала, а ви до неї... (так би мовити, зворотним боком медалі). Речі негайно віддати. А якщо хто вимагатиме викуп, то платитиму в лазні я! Зрозуміло?» – «Порядочок, Жора, ясно», – відгукнулися бандити. І знову тиша. Я підійшла до стіни. «Спасибі, Жора! Не за речі, не за передачу»... – «Ну, що ти, мати...» Вранці, коли я повернулася з оправки, речі лежали на нарах, з поясненням, що пояс вони розламали, а решту повертають. Більше ми цієї теми не чіпали.

Ось уже десяток років моя пам'ять дбайливо зберігає цей епізод людяності на дні, зігріваючи теплом в тяжкі хвилини.

Якось увечері партнер Жори розповідав йому якусь довгу і, звісно, доволі сороміцьку повість – «роман». Йшлося про давні часи, але розповідач, в азарті натхнення, приплив туди чи то телефон, чи літак – я не витримала і сказала їм вранці: «Адже в ті часи нічого цього не було». Жора ахнув і почав вибачатися за фривольний текст, вони, мовляв, думали, що я не чую. Зате вечорами я робилася, як і в вологодські дні, їхньою Шехерезадою. Ці мирні вечірні години, заповнені переказами всього, що мені спадало на думку, дуже урізноманітнювали наше існування. Обидві сторони були задоволені. Мене завжди нестримно вабило культуртрегерство навіть у найневідповідніших обставинах.

Та сили помітно падали. Ні третина передачі, ні дворове повітря не могли зупинити наслідків багатомісячного голодування. Темніло в очах, почастишали запаморочення, потроху кашлялося кров'ю, сукня ставала все просторішою, а кінця сидінню не передбачалося. Ніхто не викликав, ніхто не допитував, ніхто ні в чому не звинувачував. Світ продовжував існувати, надходило наше миле коротке колимське літо, але з усього було видно, що воно не принесе весни. Я «доходила», за тюремною термінологією. Останнім зусиллям волі примусила себе зважитися на таке: вимагала виклику до начальника МВД. Мене негайно викликано. Начальнику я сказала, що в мене, за всіма ознаками, очевидно рак. І тут начальник перелякався! По-справжньому! Це було дуже дивно і незрозуміло, але стояло в безперервній шерезі, починаючи від недбалого обшуку, запевнень слідчого, надто вільнодумного режиму в камері, і от тепер він запропонував мені піти самій, без конвою, – «тільки прошу, ні до кого не заходьте», – до вольної лікарні, на консультацію хірурга Василя Михайловича Зверева, колишнього в'язня, людини з цікавою долею.

Я прийшла до лікарні і коротко розповіла Звереву суть справи. Мимоволі хочеться сказати: «Пошли йому, Господи, царство небесне». Він негайно написав у МВД, що в зв'язку з серйозною підозрою на рак мене необхідно покласти на перевірку і обстеження до лікарні. Папірець я пред'явила начальнику, зайшла до тюрми за потрібними речами, а решту здала в каптьорку. По дорозі до тюрми мене зустріли Ельген,



*Рідна хата. Умань, вул. Коммолоді, 6.
Справа наліво: Катерина Олицька, Надія Суровцова,
Олександра Чорномордик (внизу), Ольга Діденко, Ріта
Райт-Ковальова.*

Севка і Павлик. Вони радісно кинулися до мене. Єрмаков, старий служака, що супроводив мене і, безперечно, знав таких «відповідальних» дітей, та й взагалі добросердий старий, що неодноразово вже випивав законні сто грамів за моє процвітання, нічого їм не сказав. Ми йшли лісом, діти цвірінькали, рвали, своїм звичаєм, для мене квіти, і я підійшла до тюрми з величезним букетом. «Ну, дітки, а тепер додому!» – «Надіє Віталіївно, ви тут працюєте? Живете?» – «Так, так». – «А скоро ми почнемо вчитися?» – «Скоро, любі».

Ворота відчинилися і зачинились знов. Мій світ знову залишився по той бік.

Другого дня я була вже в лікарні. Це була далеко не перша моя лікарня. Та кожна була цілком іншою, не подібною до попередньої. Сеймчанська лікарня розмістилася на околиці селища. Зразу ж за нею починалася тайга і сінокоси. Було там дві зони: для вольних – один барак, будинок аптекобазиса (де я недавно працювала), кухня і морг; друга зона – для в'язнів – мала чотири бараки, лабораторію, рентген-кабінет. Була вона огорожена умовним якимось штахетним парканчиком, умовним так само дротом, і біля воріт тоді вже сидів вахтер, донедавна і його не було. Фактично відав усім доктор Зверев. За неписаною угодою з лікарні не втікали. Порушників, крім закону, карав сам табір, що, як зіницю ока, зберігав дружбу з Василем Михайловичем.

Важко, одначе, словами описати, яка дорога була для мене ця людина, скільки доброго, не лише як лікар, але й людина в найвищому розумінні цього слова, зробив він на своєму віку. Авторитет його був незаперечний, слово – закон для всіх, до найодчайдушнішого безшабашного двадцятип'ятилітника-рецидивіста, що скоїв найнемислиміші злочини. Василь Михайлович відбув 15 років у таборі і завоював собі загальну повагу. Пацієнти його були розсіяні по всьому Союзу. Звільнено його було на представлення якогось високопоставленого працівника з такого приводу: одного разу у нас розбився льотчик. Вольний, розуміється. В ньому лишалося надто мало життя. Його поховали авансом усі найближчі. А Василь Михайлович вперто боровся за його життя. З неймовірним терпінням впродовж місяців він складав, зрощував уламки кісток, шматки м'яса, пересаджував з місця на місце шматки шкіри, словом, творив чудеса. А льотчик все не вмирав, іскорка життя жевріла в цьому до невпізнання скаліченому тілі. Так чи інак, та проминув рік, може, й більше, льотчик міцно потиснув руку своєму рятівникові, ув'язненому лікареві, і, сказавши, що він цього не забуде, поїхав до Москви, де були його рідні.

Минуло чимало часу. Василь Михайлович, як і раніше, чикрижив у операційній роздроблені вибухами в шахті ноги, зашивав рвані, різані, колоті, стріляні рани найрізноманітнішого походження, грізно гримав на

неслухняних, настирливо сперечався з начальством, відстоюючи те й інше для свого улюбленого дітища – лікарні, а у вільні години увечері незмінно крокував тайговою дорогою за лікарнею – у супроводі сірого прирученого дикого гусака на прізвисько «Марія Іванівна». Стрункий, підтягнутий, з сивою чуприною, самотній чоловік відпочивав від напруженого дня.

Несподівано селищем рознеслася звістка: Василя Михайловича звільнено! Було йому на ту пору років сімдесят. І не було людини, котру б до глибини душі не зворушила ця звістка. В просторих, світлих квартирах щиро раділи усі начальники; в скромних будиночках, корпусах раділи рядові вольняшки; за колючим дротом, вишками, огорожами торжествували табори: нашого Василя Михайловича звільнено! Лютчик, якого реставрував і воскресив лікар, не забув даного слова і добився свободи своєму рятівникові. Зверев зостався працювати там само, в своїй лікарні.

Смішний і характерний епізод трапився із зверевським знаменитим гусаком, Марією Іванівною. Тому що він був цілком ручний, один із селищних хлопчаків легко вкрав його і урочисто приніс додому. Та коли вдома впізнали загальновідому Марію Іванівну, батько негайно звелів хлопчині з вибаченнями доставити покращу хазяїну.

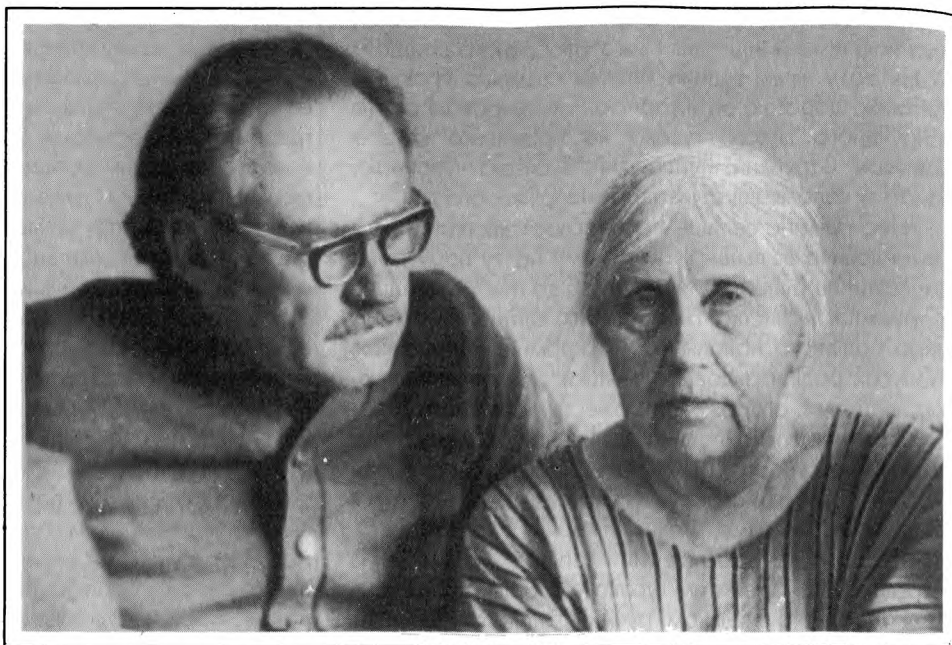
І Зверев, і фельдшери, і рентгенолог лікарні Еванс, і хімік Занковський жили в лікарні. Фельдшери мали кімнатки в корпусах, лікар – в окремому будиночку лікарів. Фельдшери розвели в зоні лікарні грядки, картоплю, цибулю, редиску – вони запропонували мені користуватися на мій розсуд цими благами.

Рентгенолог розводив квіти, посадив чотири вишеньки – гордість селища – і влаштував парничок для огірків. Борис Олександрович Еванс став рентгенологом, власне, лише в ув'язненні. За професією він був інженер-електрик, та вони разом із Зверевим з великими труднощами, переборюючи всі перепони, створили рентген-кабінет і взагалі обладнали єдиний на все величезне управління фізіотерапевтичний заклад. Еванс був англійцем. Його діда викликали з Англії майстром на уральські заводи, там працював і його батько, що народився вже в Росії, онук став інженером і вже не знав жодного слова англійською. Однак у тридцять сьомому році його заарештовано – як

англійця – і він уже другий десяток років був на Колимі. Жив він при кабінеті, спав на дерев'яному диванчику, на якому вдень лежали пацієнти під солюксом, кварцем, діатермією і іншими благами. Зайве, звичайно, говорити, що послугами кабінету користувалося і все вольне населення селища. Еванса любили, він був люб'язний, чемний і дуже уважний до хворих. Завзятий рибалка і фотограф, він мав багато друзів; начальство дивилося крізь пальці, коли він з кимось із відповідальних вольних ішов на рибалку.

Із фельдшерів найбільше запам'ятався Гриша – в основному, мабуть, через його трагічну долю: його зарізав під час чергування інший в'язень, санітар. Подія сколихнула не лише лікарню, а й усе управління. Причини до пуття так і не дізналися. Гриша був сектант якогось напрямку. Він потихеньку вірив у щось, дуже добре працював, був на кращому рахунку в лікарів, і звичайно у випадках серйозних захворювань саме його призначали доглядати начальство у селищі. Кажали, що була якась романтична причина, нібито санітар приревнував його до хворої. Інші казали, що сталося просто помилка, що вбити мали не цього, а іншого фельдшера, котрий справді мав роман із ув'язненою, що згодом, після звільнення, закінчився шлюбом. Так чи інакше, ошалілий убивець ввірвався до спальні фельдшерів і, не знайшовши там нікого, побіг до лікарняного корпусу. Гриша ще дрімив у кабінеті лікаря. Санітар накинувся на нього з ножом і наніс йому безліч ран, що виявилися смертельними. Ховали Гришу урочисто, всім селищем, хоча й на цвинтарі для в'язнів. Було багато вінків, квітів. А через якийсь час прийшла якась амністія. Гриша мирно лежав у вічній мерзлоті колимської землі, а старі батьки доживали свого віку, так і не побачивши єдиного, гаряче любимого сина. Все вийшло якось недоладно...

Завідуючий лабораторією Занковський був дивною людиною. Гарний фахівець, він добре організував і налагодив лабораторію, та все ж, мабуть, був не цілком нормальний. Його не любили. Був він боязкий, облесливий. Для мене найпривабливішим в його лабораторії були морські свинки, розведені для лабораторних реакцій. На Колимі ці звірятка здалися мені особливо милими, і я багато біля них поралася. Я виносила їх у двір, годувала бур'яном, напувала, взагалі, турбувалася



Надія Суровцова та
Іван Світличний.
Київ, травень 1979 р.

про них. Свинки, раніше занехаяні, розцвіли. Одного разу селищна дівтора з'явилася до лікарні і вимагала показати їм «морських поросят»...

Я підгортала фельдшерську картоплю, годувала свинку, поливала парники, вишивала безкінечні фіранки. Лікарнею ув'язнених відала дружина секретаря райкому, Нікітіна. Гарна, молода, сердечна і тямуща жінка, в ту пору початкуючий лікар. Хірургом була Марина Олександрівна Петрова, фронтовий лікар, удова з маленьким сином-школяриком. Будинок був непоганий, утримувався він, як і інші, в зразковому порядку. Зверева боялися, як вогню, і суворий він був дуже, хоч ніколи не підвищував голосу. Хірургічна була зразковою, і саме в ній він творив свої чудеса; вольних оперували теж в складних випадках у нас, в лікарні для в'язнів. Палати виблискували чистотою, білизна, часом старенька, ніколи не була порваною. Ні галасу, ні блатних звичаїв не було й сліду. Та й, правду сказати, в основному, хворі не були блатні. Щоправда, траплялися порізани, підколоті, стріляні, та більше все ж було з копалень, звичайних «роботяг», контужених вибуха-

ми, осліплених, з переламаними ногами, руками, пошкодженими хребтами та іншими виробничими травмами. Санітаром був донецький шахтар, тепер із копальні Лазо, Коля, на прізвисько Шарик. Лежав він в лікарні дуже довго, та все ж Зверев виходив його і залишив у себе санітаром. Це був найвідданіший виконавець усіх вимог Василя Михайловича. З натури привітна, лагідна людина, з іскоркою шахтарського українського гумору. Терпіння у нього було невичерпне – що тільки доводилося йому вислуховувати від битовичок.

Хірургією відала Марина Олександрівна – мініатюрна тендітна жінка з великими очима. Управлялася вона з блатними прекрасно. Мабуть, їй багато дав фронтовий досвід, вона не знала страху, була влевнена і, як хірург та учениця Зверева, талановита. Її боялися, слухалися і поважали. Я особисто була їй, як і Нікітіній, багато чим зобов'язана. Вони обидві, звичайно, з самого початку розуміли, що спостереження за раком було приключкою, щоб якось забрати мене з тюрми. Коли за місяць рак відпав, у мене виявилася трофічна виразка на нозі. Ранка справді на підшві

була. Та вона заросла б за кілька днів, і тоді мені знову довелося б вертатися у блатне пекло, царство «Недозволено», де, як і раніше, різали, душили один одного, і де я вже так втомилася, просто страшенно втомилася жити. Від мене лишилися самі кістки та очі. І от Марина заявила, що перев'язки робитиме мені сама. Фельдшера в це вона не втаємничувала. І регулярно кожної перев'язки вона зривала зарубцьоване, розколупувала злегка ранку і знову бинтувала. Я шкутильгала, але прекрасно шкандибала по всій лікарні й лікарняному дворі. Не вперше і не одному лікарю я була зобов'язана життям, яке без них було б давним-давно скінчене в моїх катівнях. І мені безмежно жаль, що немає способів, якими я могла б колись висловити мою безмежну подяку не лише за дароване мені життя, а в ще більшій мірі за збереження глибокої віри в людину.

Щоб приносити хоч мінімальну користь, я попросила у Марини Олександрівни дозволу допомагати медперсоналу. Мені було дозволено ходити по палатах. У перев'язочній фельдшери передали мені частину процедур. Я відала і капітальним прибиранням шаф з інструментарієм, взагалі дещо вивільнила середній персонал.

А потім почалося знайомство з людьми. Люди, кожна майже людина, самі по собі заманливі. До них тягне. Та знедолені – це вже цілком особлива група. Не можна відірватися від такої людини, і що нещасніша, похмуріша, відлюдкуватіша людина, тим важче, просто неможливо відірватися від неї, не зігріти хоч трохи сердечним теплом її безрадісного існування. Це дуже нелегке завдання, тому що підійти до таких важко. Та все ж... Впродовж двох-трьох місяців у мене утворилося досить широке коло друзів, яке лишалося ще багато років після виходу з лікарні і розірвалося лише із смертю декотрих з них. Багатьох, звичайно, розвела доля, і вони вже чисто механічно розгубилися по білому світі. Та взаємна пам'ять напевне збережеться у нас на довгі роки.

Перша зустріч у ту пору була з Райкою на прізвисько Огоньок. З'явилася вона майже одночасно зо мною. Привезли її з лісної командировки. Чи то робота там була не під силу, чи розбещена блатна краля не хотіла працювати, та вона вдалася до

відомого методу, так званої «мастирки», штучно викликаного захворювання, щоб потрапити до лікарні. Проте сам спосіб і його виконання були дуже невдалі: вона упорснула собі під шкіру гас, це викликало болячку, але нагляд не ладив із нею і не викликав лікпома, доки у неї не почалося зараження крові. Привезли її з височенною температурою та розбухлою почорнілою гнійною ногою. Лежати вона могла лише на животі. Відразу ж її поклали на операційний стіл. Перед наркозом, під час нього і після Райка віртуозно крила найвитонченішим способом Марину Олександрівну, що незворушно продовжувала працювати над величезною смердючою ранною. Райку треба було годувати, поїти, вмивати, зачісувати та улещувати. Все це в своє чергування терпляче робив Шарик, в інші ж дні с'як-так допомагала я, а зрідка і її товаришки-блатнячки. Райчина доля була мало цікавою. Дочка річкового капітана, школяркою вона на чомусь звихнулася і помаленьку докотилася у двадцять три роки вже на Колиму. Вважалася вона дрібною злодійкою-рецидивісткою. І дуже любила «романи»: літературні та життєві. Чим звичайно і займалася. Це жалюгідне табірне кохання!.. Найчастіше воно зводилося до примітивного співжиття; ще частіше – просто до проституції. Та іноді серед загального сміття блищали такі самоцвіти великого, самовідданого, непідробно глибокого почуття, що мороз поза шкірою пробігав при думці, через які випробування мала пройти така надлюдська табірنا любов.

Сумними бували і нерідкі випадки «нерівних» зв'язків. У нас був в'язень-фельдшер. Веселий світлоокий український хлопчина, який грав непогано на гітарі і вже, звичайно, знав безліч українських пісень. З ним працювала молоденька договірниця-сестра Таня, що недавно приїхала з материка на колимські заробітки. Колимські заробітки попервах були дуже скромні, друзів, навіть знайомих у неї майже не було. А складнощів, технічних, північних труднощів в житті було аж надто. То сніг до даху завалив житло, то немає колотих днів, а подих зупиняється, коли мороз доходить до шістдесяти, то треба щось полагодити, чого не вміють непристосовані до самостійного життя дівочі руки. Все це з охотою, з запалом робив Сергій, що як фельдшер ходив вільно,



Надія Суровцова і Леся Лук'янова (упорядник цієї книжки) йдуть на Шевченківський вечір 9 березня 1981 року. Умань.

без конвою, і міг вирватися з осоружної лікарняної зони до маленької затишної кімнатки з марлевими фіраночками, олеографіями на стіні, з годинником, що мирно відстукував щасливі хвилини під гітару та улюблені пісні... Вони обоє були такі молоді!

У Танечки народилася славна дівчинка. Її викликали в комсомол і висварили. Опріч усього, Сергійко був ще 58-й, тобто «політичний». Його перевели в радгосп за двадцять кілометрів. Таня маялася, тягала дитину до ясел, стояла в магазині в черзі за продуктами, поспіхом варила, рубала дрова, тягала воду, прала безкінечні пелюшки. У рідкі приїзди Сергія по службових справах

ревнувала його до табірних і нетабірних радгоспівських жінок. Світле молоде кохання не витримало іспиту, і Таня взяла «законний шлюб» з вільнонайманим шофером, диспетчером автобазу, старшим за неї на двадцять років. Відпали господарські турботи, з'явилися в іще більшій кількості вишивки рішельє, замість марлевих повісили тюлеві фіранки, над величезним ліжком із шишечками та широкими облямівками красувався дорогий килим. Таня вдяглася «як лялечка». І з дорогих лахів дивилися великі жіночі зажурені очі. Народилася друга дитина. Чоловік з гордістю вів під руку молоду дружину в кіно. І селище вибачило Тані її «гріх».

Пам'ятається ще кохання. Один із змінних вахтерів, черговий боєць, покохав ув'язнену битовичку з сусіднього радгоспного табору. Вона часто нездужала і місяцями перебувала в лікарні. Тиха, роботяща, дуже охайна, вона любилася лікарям, і вони затримували її, щоб вона, а не хтось інший, прала та прасувала халати медперсоналу. Так вона і прижилася в лікарні. Зовсім її не могли перевести, але фактично вона лише ночувала в палаті, а решту часу працювала в корпусі. Вахтер був уже немолодий, їй було років тридцять. Ризикуючи своєю роботою, він майже відверто допомагав їй, віддаючи ледве не весь свій заробіток. Коли вона нарешті скінчила свій термін, вони негайно одружилися, і щастя їхнє не мало меж. Історія дуже проста на перший погляд, та почуття людини, яка роками змушена з наганом біля пояса стерегти кохану за колючим дротом, це теж все-таки велике і важке випробування.

Були, звичайно, і менш складні психологічно випадки. «А піду-но я заміж!» – це табірне формулювання в таких випадках. Адже люди були молоді, не завжди виснажені до останнього краю, і життя брало своє. Через загорожі, дроти, тайговими стежками, задвірками продиралися одержимі, і буйним чортополохом розцвітало заборонене кохання. А квіти життя – діти йшли до табірної дитмістечка, куди матері могли, при добрих показниках виконання норм і відсутності порушень режиму, приходити раз на місяць на годину побачитися з дітьми. Кількість абортів, розуміється, була величезна. Материнство давало певні полегшення в роботі, тому на це часом йшли навіть навмисне і, як показала амністія матерям, розрахунок виявився в

кінцевому результату правильним. Все ж багато жінок не зважувалися стати на цей тернистий шлях. Вагітні піднімали важке, стрибали з усіляких підвищень, роздобували правдами й неправдами хіну, робили усякі немислимі операції, нерідко гинули або потрапляли до лікарні і довго мучилися, щоб, очунявши, починати знову те саме.

Було іще одне «блатне» кохання. «Вона» була гарненька злодійочка середньої руки. Такий потрапити до лікарні із жіночого табору було неважко. «Він» був рецидивіст-бандит, двадцятип'ятилітник. З таким терміном і минулим в управлінні було важче. І все ж вони примудрялися влаштувати собі тривалі побачення в лікарні. Йому це коштувало дуже дорого: він років два підтримував собі штучно трофічну виразку, явище нерідке на півночі. На його ногу було страшно дивитися, і, вірогідно, він на все життя лишився через це калікою. Та ми знали, що всі ці муки він терпить заради тих тижнів, іноді кількох днів, які, завдяки цьому, йому вдається провести поза табором із коханою. І, дивлячись на це кохання, ставало якось не по собі.

Одне дівчисько просто пристрелив у полі конвоїр, коли вона відмовилася відійти від фактичного свого чоловіка, який підійшов до неї. Конвоїра зняли, та...

Можна було б розповісти дуже багато про табірне кохання. Страшного, зворушливого, трагічного, часом спотвореного, брудного, неймовірного. Одне тільки лишається при згадках про все: якось інакше мусить складатися життя людей у цьому відношенні, коли вже життя їхнє приречене через ті чи інші обставини постійно або дуже довго проходити за ґратами.

Отож, з дозволу лікаря я почала шкандибати по палатах. Почала, за давньою звичкою, з важких. В невеликій наріжній палаті звичайно лежали перші дні післяопераційні хворі або – останні дні – конаючі. От між цих «смертників» я знайшла одного, як казали, цілком безнадійного. Він був із копальні Лазо, лежав з перитонітом, оперувався, здається, вшосте. Але тепер навіть вперта Марина Олександрівна чекала на сумний кінець. Хворий лежав випростаний, жовто-восковий, увесь висохлий, як лаврські мощі, і мовчки байдуже дивився в одну точку. Заходили до нього зрідка, і просто чекали, коли ж він помре. Я підійшла ближче. Сіла біля нього на стільчику. Він лишився, як і досі,

мовчазний, але я бачила, що очима він стежить за мною. Отже – при пам'яті. І так жагуче захотілося хоч якось, хоч на мить повернути до життя цю, вже всіма поховану людину, про яку я нічого не знала, окрім того, що це мій брат по долі. Цього, звичайно, було б мало, якби він, ми обоє були живі. Та він умирав фізично, а я була вже зовсім недалеко від грані смерті духовної. Я взяла олівець, папір і намалювала квітку. «Весна вже», – сказала йому. Збайдужілі очі враз ожили, уважно подивилися у мій невибагливий рисунок, і з них викотилися дві важкі, великі сльози. Я сиділа й малювала: свинку, мультиплікаційних діток, будиночки... Хворий сміхався: Щеміло серце, і було страшно дивитися, як, ідучи з життя, посміхається напівертамо людина...

Та найдивніше було те, що ми зустрілися через шість років. Мене зупинив у кіно добре вдягнутий чоловік під руку з уже немолодою жінкою. – «Надіє Віталіївно, я хотів би познайомити вас з моєю дружиною. Я багато розповідав їй про вас». Я не впізнала його. «А пам'ятаєте п'ятдесятій рік, лікарню? Ви ще малювали мені квіточки, а я плакав?» Боже мій, він вижив! І тепер, реабілітований, з дружиною, яка приїхала з Великої землі, працював на Півночі, щоб дати можливість синові закінчити вуз, отримати самому пенсію і потім повернутися додому.

Ще одне знайомство – привезений з далекої Зирянки хворий з гангреною ноги. Він умирав, допомогти було вже неможливо. Казали, що зирянські лікарі, бажуючи позбутися зайвого «архіву» (так називали померлих), вантажили його на баржу з черговим етапом і відправили річкою нібито на лікування. До мене прийшли латиші з його палати і ламаною мовою пояснили, що він просить цукру. Цукру в мене не було, але я пішла в палату до блатнячок, які завжди все мали, розповіла, в чому справа, і, завжди добрі та чулі на таке, вони мене навантажили грудками цукру, який вмираючий так і не встиг з'їсти. Та один кусочок він із задоволенням погриз. Я сіла поруч нього. Повільно, через силу, він розповів мені, що в нього десь є мати. Знаєш, кажу, давай напишемо, вона пришле тобі сюди посилку, їстимеш, одужаєш. Він повірив. Сказав мені адресу матері і встиг продиктувати половину листа. Закінчила я, коли він уже лежав у морзі. Але листа ми відправили. І мати дізналася, що,



Надія Суровцова і Галина Дидик

вмираючи, син думав про неї, і що біля нього були люди. Хто він був, я так і не знаю.

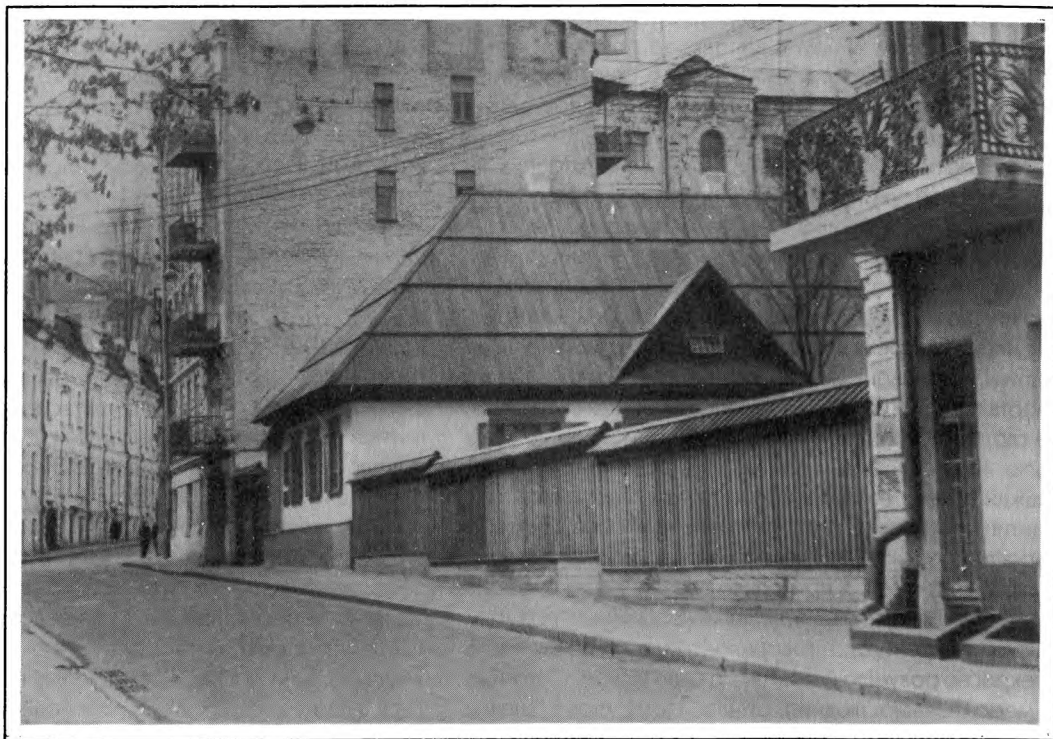
У цій самій палаті лежав латиш з переламаною ногою. Невдалий вибух у шахті, кості були добряче розтрощені, і лікар бився вже з півроку, зрощуючи уламки. А латиш був здоровенний, як ведмідь. Білявий, з голубими очима і завжди голодний. Звук харчуватися інакше і ніяк не міг задовольнитися лікарняним пайком, хоч Марина Олександрівна робила все, що могла. Багато хто не міг з'їсти свою порцію, часто віддавав йому; цього теж було прикро мало, та й не завжди воно було. Рідних, які б допомагали йому, у нього, розуміється, не було, не було посилок, не було листування – нічого не було, крім постійного відчуття голоду і болю поламаної ноги. Полежавши якийсь час нерухо-

мо, він міг уже потроху пересуватися, ознайомився з середовищем, і, коли я з ним познайомилася, у нього вже було своєрідне виробництво. Блатні, при відсутності будь-яких релігійних переконань, впевнені в тому, що хрестик приносить щастя. Нерідко раніше мене дивували хрестики на шиї відчайдушних представників цього світу. І от латиш скористався з цього. Хрестики на Колимі були певним дефіцитом, і він почав їх виробляти з усією акуратністю і педантичністю, властивими його нації. З держаків зубних щіток, з фарбованого жованого хліба він ліпив, вирізував вправно і вишукано, фабрикував католицькі розп'яття, які йшли нарозхват, з оплатою продуктами. І латиш харчувався. Так він вцілів.

Поруч із латишем лежали два злодії: корабельний та ювелірний. Ювелірний, Саша, був гарний, інтелекгентного виду хлопчина, син лікаря з Одеси. Чорноокий, жвавий, дотепний – проте з постійно причаєним смутком, він швидко стрибав по палатах і коридору на одній нозі – другої у нього не було. Не пам'ятаю, де і як він її втратив. Сидів він за пограбування і убивство ювеліра. Якщо пограбування для мене вже стало цілком звичним у біографіях моїх нових друзів, то вбивств я не приймала. Але Саша був несхитно впевнений у своїй правоті: вбивати він не хотів, проте, оскільки ювелір невчасно з'явився до майстерні, він, розуміється, виказав би Сашу і його компаньйона з головою, і вони мали рацію, прибравши його з цього світу. Незважаючи на це, він все ж якось «погорів» і пішов мандрувати безмежними табірними просторами. Мати десь сумувала в Одесі, він не писав, вважав своє життя скінченим. Мабуть, справді він мав рацію.

Корабельного злодія особисто я не знала та часто чула його розповіді під час вечірньої прогулянки коридором. Він крав тільки на великих кораблях; якось підпливав до ілюмінаторів кабін – взагалі, це були складні пригоди подібні до історій Шерлока Холмса. Однак, інші блатні запевняли мене, що це не вигадка. Він був відомий як великий спеціаліст.

В сусідній великій палаті я знала всіх та дружила з багатьма. Серед постійного складу був санітар Коля Шарик, який лише спав там, сліпий Петро – «хребетний» та Сулинський, який лежав там вже два роки. «Хребетний» впав у шахті. Він лежав, витягнутий на спині, а голову й ноги тягнули важкі гири. Було



*Цей будинок на «Козячому болоті» належав Івану Івановичу Житницькому.
Тут жив колись Тарас Шевченко. Тут бувала у своєї бабусі Надійка Суровцова.*

страшно дивитися на нього, і не вірилося, що людина може витримувати таку муку. Я мало з ним розмовляла – мені здавалося, не можна говорити, я через силу примушувала себе обмінятися привітанням вранці та побажанням доброї ночі надвечір. Яка вже то добра ніч могла бути у нього?! І все ж він вижив. Чи краще це було для нього, не беруся сказати.

Сліпий Петро лежав біля дверей. Його скалічив вибух у шахті. Зламана нога зрослася; загоїлася, лишивши лише синюваті цятки, рани на обличчі й тілі від каменів, кинutih силою амоналу; залікувалися груди, забиті крижі... Та зір не повертався. Він лежав, великий, здоровий, гарний сільський Петрусь і зосе-

реджено думав, пригнічено мовчав. Насилу їв; сяк-так, тримаючися за стіни, просувався до вбиральні й назад і знову мовчав. Якось мені все-таки пощастило трохи вивести його з цього стану. Потроху ми почали з ним розмовляти. І на мій ранковий привіт – завжди йому першому: «Добрідень, Петрусю!» – він уже почав усміхатися. Я прислала до нього дівчат із своєї палати, і вони, не заходячи (це заборонялося), клали йому на ліжко дрібні подарунки: шматочок цукру, цигарку, цукерку – що траплялося. І це якось почало заповнювати його життя. Одужавши, він, як інвалід, попав під одну з амністій, і його направили до притулку для самотніх старих на материк. Про нього писала мати,

заслана, своїй дочці, яка була на заслання зі мною в Сеймчани. Таким чином я випадково довідалася про його подальшу долю. Можна було б без кінця переказувати долі моїх товаришів у ці літні дощові місяці мого останнього тюремного перебування в лікарні.

Отож, останнім був поляк Сулинський. Потрапив він під час просування нашої армії в Польщу. Був банківським працівником. Типовий польський шляхтич старого часу. В міру інтелігентний, в міру ліберальний; він аж ніяк не розумів ні того, що з ним трапилося, ні країни, до якої потрапив, ні свого оточення. Вдома лишилася старенька мати, сестра і дружина. Три любими, шановані жінки. Тут його розбив параліч, змертвіли ноги. Отак він і лежав. Ніколи не скорхився, не сварився з сусідами, не нарікав на лікарню та свою долю. По-російському він говорив дуже погано. Мені завжди буває особливо шкода людей «без язика». Ще в дитинстві я плакала над Короленковим оповіданням, а дорослою завжди намагалася полегшити, чим могла, долю таких людей. Я приходила до Сулинського, сідала біля його ліжка, і ми провадили нескінченну розмову. Звісно, я прелогано говорила польською, але зате прекрасно розуміла його. І цього було цілком достатньо. З моєю появою людина ожила. Йому стало значно краще, навіть, як він запевняв лікаря, почали ворухитися пальці на змертвілих ногах. Я дуже сумнівалася в цьому, проте своїх сумнівів не висловлювала. Ми розмовляли про Міцкевича, Словацького, про Жеромського та Пруса, Ожешко та Конопницьку. Коли надходила «szaga godzin» (сутінки) і було тихо в палатах, ми часто, перебиваючи один одного, декламували улюблені вірші.

*...Litwo, ojczyzna moja –
Ile cie trzeba cenic,
Ten tylko sie dowie,
Kto cie stracil. – ...
...Литво, вітчизно моя,
Як тебе треба цінувати,
Тільки той знає,
Хто тебе втратив. – ...*

А втратили свою вітчизну ми обоє. І ось тут, далеко-далеко, на краю світу, в чужому холодному непривітному краю, двоє, що по-різному втратили свою життя, в дощові сірі літні присмерки плели нитку споминів. Не про себе, не про втрачене – про те, що

лишається назавжди прекрасним і що ріднить людей в кращому розумінні цього слова...

В таборі в ці часи йшла війна. Нерідко до лікарні поступали поранені. Мертвих відправляли на цвинтар. Воювали суки і злодії. Минуть роки, і буде дивно згадувати ці часи. А тоді весь табір був «на військовому становищі». Адміністрація майже не втручалася, зберігаючи нейтралітет, і, лише коли різанина переходила всілякі межі, намагалася приборкати воюючих, та й то не завжди вдало. Війна така, наскільки мені відомо, відбувалася у всесоюзному масштабі, в усіх кримінальних таборах. Воювали в Находці, в Караганді, на Яні й Індигірці, всюди, звідки лише доходили вісті, було те ж саме. Продовжувалася вона років три-чотири. І повсюди було два стани: суки й злодії. З чого почалася війна, сам спалах, я не знаю. А суть полягала ось у чому: «злодії», так звані «чесні злодії» – це були, так би мовити, принципові злочинці, вірні певним засадам, не таким вже непорушним, як іноді зображується, проте, вони стійко гордували працею і усіляким перевихованням, що й було їхньою основною лінією поведінки в таборі. «Суки» ж, або «зсучені» являли собою новітнішу формацію таких, що похитнулися в своїх засадах. Коли лінія поведінки адміністрації схилилася у бік праці, і припинилося або, скажімо, дещо скоротилося протегування відвертим неробам і протиставлення їх 58-й – «політикам», тоді блатним довелося братися до роботи, бо інакше питання харчування розв'язувалося не на їх користь. І частина блатних почала працювати. Адже працювали поруч «політики». Спочатку їх лише зневажали за це. Але поступово – адже праця, навіть надмірна, навіть примусова табірна праця – все ж таки справа заразлива. Так чи інакше, та частина цих здорових, міцних трутнів почала працювати. Їхню ініціативу зуміли відзначити, вони «гриміли». Ось тут і виник розкол. «Чесні» злодії зрозуміли це як зраду товаришів. І хоч поголос про злодійську товариську надто перебільшено і не відповідає він в мій час, принаймні, істині в повному масштабі, та переходу на бік лягавих вони не простили.

Так мало важило людське життя у нас там о тій порі!..

Злодії почали відновлювати справедливість радикально, з кореня. Вони просто вбивали зрадників.

Шановні Павле Григоровичу!

Може Ви пам'ятає - бо ж. поет
намагає все - як тридцять років тому,
у 25-27 році з'явився у Харкові письменницька
молодь у дівчини Надії Суровцової, що тоді
тільки починала свою літературну діяльність,
в тій хаті, Максимілівська 19 не раз бували
і Ви.

Але коли б Ви і не згадали мене
„за жидів“, то, певне, не забули, як я зникла
з того життя, мого арешту, моєї смерті, що
триває і досі.

Ви згадали, або чули про великий некролог
з нагоди мого розстрілу в емігрантській польській
пресі, і чули дещо за мене. Тоді це була
рідка подія.

Тот я зникла з життя. Минуло багато
часу. Змінилися події, обставини, люди.
Я й досі не знаю досі багато.

Знаю лише одне: що мала весь час шере,
незатямоване. сущиння. Як тільки те було

Різали сонних, рубали сокирами, душили рушниками – одного разу одна з партій на дві доби захопила їдальню, а друга її взяла в облогу. Велика кількість жертв не бентежила адміністрацію, і вона, в основному, лише стежила, щоб війна не виходила за межі зони. Суки не лишалися в боргу у злочинців і, в свою чергу, користали з кожного слушного випадку для знищення їх. Чимало гинуло при цьому і «мужиків», як звали усіх цих численних напівпобутових указників та решту «сірої маси». У цій війні загинуло чимало моїх знайомих, в тому числі молодий чорноокий татарин Фатимка. Перебуваючи на лікуванні в лікарні, він із великим захватом втаємничував мене в свої плани, як він працює і як працюватиме після відбуття табору. Це був рідкісний випадок повернення людини за дротом до чесного трудового життя. Але здійснитися цим пориванням не судилося. Фатимку зарізали злочинці, коли його переводили до ізолятора через лісок, в якому діти рвали мені колись квіти. Не став на захист конвой – його лише принесли вже в морг. Довго тужила я за ним, він був загальним улюбленцем.

Так минав час. Літо було дощове, грибне. Лікарняні господарники надумали засолити грибів. Здоровіші пацієнти їхали у тайгу і поверталися ввечері з підводами груздів. Ми, слабші, перебирали їх і засолювали в лікарняній кухні. З кухнею я теж була знайома – зрідка я і сестри – ув'язнені литовки Юля й Данута – готували там мисливські трофеї Еванса, що дарував нам качок, рибу. Але кухарі були аристократи, і при них я була сама не своя.

З харчуванням справа налагодилася: по-перше, в лікарні харчували непогано; крім того, на мої гроші, які тепер лежали у Еванса, я завжди могла попросити купити мені щось у лавочці навпроти; затим з'явилось ще одне джерело: в селищі довідалися, що мене переведено до лікарні. І нерідко зовсім незнайомі, малознайомі вільні, які приходили на рентген, кварц та інше, приносили мені щось смачненьке. Я почала поправлятися. Чутка про мій арешт поширилася і серед якутів. «Стару зарештовано», – і звістка пішла далі, з селища до колгоспу, з колгоспу – в тайгу, в тайгові колгоспи і докотилася до Балигичана, де жила моя юкагірка Маруся з бабусяю та ламути, що пили колись у мене «електричний» чай. Мене, звісно, жаліли. І от, як тільки скресла Колима, із нетрів спорядилася дев'яностолітня бабуся

Власівна у похід, рятувати мене. Набрала яччок, сметани. У тюрму її не пустили і сказали, що мене немає. Та вона обійшлася й без адміністративної інформації – місцеві жителі їй не тільки сказали, куди я поділася, а й провели до тюрмової лікарні. Як вже вона там встановлювала контакт із вахтою, не знаю, але одної гарної днини Власівна з усіма вузликками, горшечками, слоїчками чекала на мене в передпокої корпусу, куди мене викликав усміхнений фельдшер. Стара пригорнула, поцілувала мене і почала хрестити з усіх боків. Потім вручила всі подарунки і передала поклони від якутів, ламути, юкагірів колгоспу. Другого дня вона пробралася знову і принесла цукор, незважаючи на всі мої заперечення, що у мене тепер все є. Маленька, вся висохла, вона сиділа, дивилася на мене і плакала. Потім, розпрощавшись, помандрувала в далеку дорогу. Вона жива і досі, і міцна дружба єднає нас, очевидно, до переможного кінця.

Настала осінь. А мене все не звільняли. Про зиму я подумувала, але навіть думати було страшно. Достигла капуста. Як завжди, в цю пору бракувало робочих рук, і більш-менш придатних хворих мобілізували на збирання врожаю на городах. Я охоче поїхала працювати. Повертатися частині людей довелося пішки. І от, ідучи до лікарні, я вирішила зайти додому, поглянути на свою індійську гробницю, що вже стільки місяців простояла запечатаною. Більш за все мене, звичайно, цікавила доля мого kota, про якого я постійно розпитувала і зрідка отримувала відомості, що він ще живий.

Вечоріло, коли я поспіхом підійшла до своїх дверей. Довкола у дворі сиділи сусідки. Почалися охання, розпитування. Я дізналася, що Цапик мій живий, попросила не кривдити його, підгодовувати, пообіцяла (на свій розсуд), що от уже скоро повернуся, і попрямувала до лікарні. Моя «втеча» минула непомітно, і я блаженно заснула, заспокоєна тим, що моє любе звірятко існує. По кількох днях, коли я сиділа в аптеці і допомагала розважувати ліки, увійшов схвильований фельдшер і, покругившись трохи, сказав, що на вимогу згори мене випускають знов у тюрму. Звичайно, я давно чекала цього втручання згори – не могла ж я безкінечно перебувати в лікарні. Та десь в глибині душі все ж жевріла надія, що за відсутністю «справи» нас повинні звільнити. Я пішла подякувати дуже збентеженій моєю випискою головлікарю Нікітіній, заспокоїла її, а

вона сказала, що незабаром знову постарається взяти мене на лікування. Не встигнувши навіть купити продукти, я попрямувала, вже під конвоем, до тюрми. Дівки чекали на мене і кинулись обіймати. Їх уже судили, і – я здригнулася від жаху – кожна з них отримала по двадцять п'ять років. Найжахливішим було те, що другого дня після суду Любочці прийшло повідомлення про зняття з неї двох років, що лишалися, виклопотав таки нарешті батько в Москві, та запізнився.

В камері були новачки: завмаг з аеродрому, з «фінансового питання». Типова розтратниця, вона миттю встигла розказати про всі несправедливості звинувачення, про свої позитивні якості, на доказ чого навела свої інтимні стосунки з головбухом копальні. Основною її вадою була надмірна балакучість та докучливість. Я з сумом подумувала про перспективу лишитися з нею вдвох, тому що дівчат ось-ось мали відправити до табору. Настав вечір. Завмагша все бурмотіла. Урки були засмучені. Та й мій настрій був невеселий. Я зовсім розгубилася перед своїм майбутнім, бо становище було найнедоладнішим із усіх попередніх, де все ж на певному етапі починала відчуватися перспектива. Тут усе було темне. Ну, що ж!

Поїли баланди та вляглися спати. Знову нари! На лікарняній тюремній койці був матрац із сіном, і цього разу дошки видалися твердіші, ніж раніше. Вранці пішли на opravku. Ліс за парканом вже золотився, модрина світилася в променях сонця. Побродили на прогулянці, пообідали. Нудно, тоскно. Знову, отже, треба брати себе в руки і чекати...

Загриміли двері. – «Збирайтеся з речами!» – Іще чого! Тільки цього бракувало! Отже, повезуть кудись. Куди? Не на материк же? Значить, до Магадану. Знову «чужа» тюрма, славнозвісний «дім Васькова». Ох, не хотілося. Не могли хоч дати відпочити. До всього, мене брала злість, що я так легковажно не потурбувалася про продукти, це було так легко зробити в лікарні. От бач! А тепер ні цукру, ні чаю, ні цигарок.

«Та ні, не на етап, додому!» – сказав черговий. Я розізлилася ще більше. Милі жарти! – «Знаємо ваше додому!» – «Ну от же із вашої камери теж ідуть!» – «Ваша камера», тобто політичних чоловіків.

Справді, в коридорі відмикали замки, чулися кроки, гомін. І, як завжди, охопило почуття внутрішньої

розгубленості. Ніколи, мабуть, в'язень не буває такий безпорадний, як у цей, здавалося б, радісний момент. Ну, а зовні – що ж? Робилося те, що звичайно робиться. Поспіхом збиралися речі, поспішно роздаровувалося, що можна, товаришкам, які залишалися, всі допомагали складатися, ойкали і ахкали. І за якихось півгодини я стояла за ворітьми з партією звільнених одночасно чоловіків. Речі були в руках. Ми занесли їх до будинку одного із наших звільнених, він жив майже поряд з тюрмою, і попрямували, ще з конвоїром, до райвідділу, спецкомендатури № 23, до свого нового начальства. Там нам запропонували по черзі розписатися, що ми переходимо «надалі до особливого розпорядження» на становище засланих у Сеймчані і в межах трьох кілометрів можемо існувати вільно, для більш віддаленого пересування потрібна перепустка. З'являтися на реєстрацію що два тижні, за неявку – гауптвахта. За втечу – двадцять п'ять каторги.

– Що таке каторга? – запитувала я.

– В кайданах, – люб'язно відповів начальник.

– Хіба тепер є кайдани?

– Зробимо! – заспокоїв він.

Що кайдани вже були, я, ой леле, знала прекрасно і бачила їх не раз на копальні Ельгенуголь, як поверталася із шахти гірники з кайданами на руках. Але...

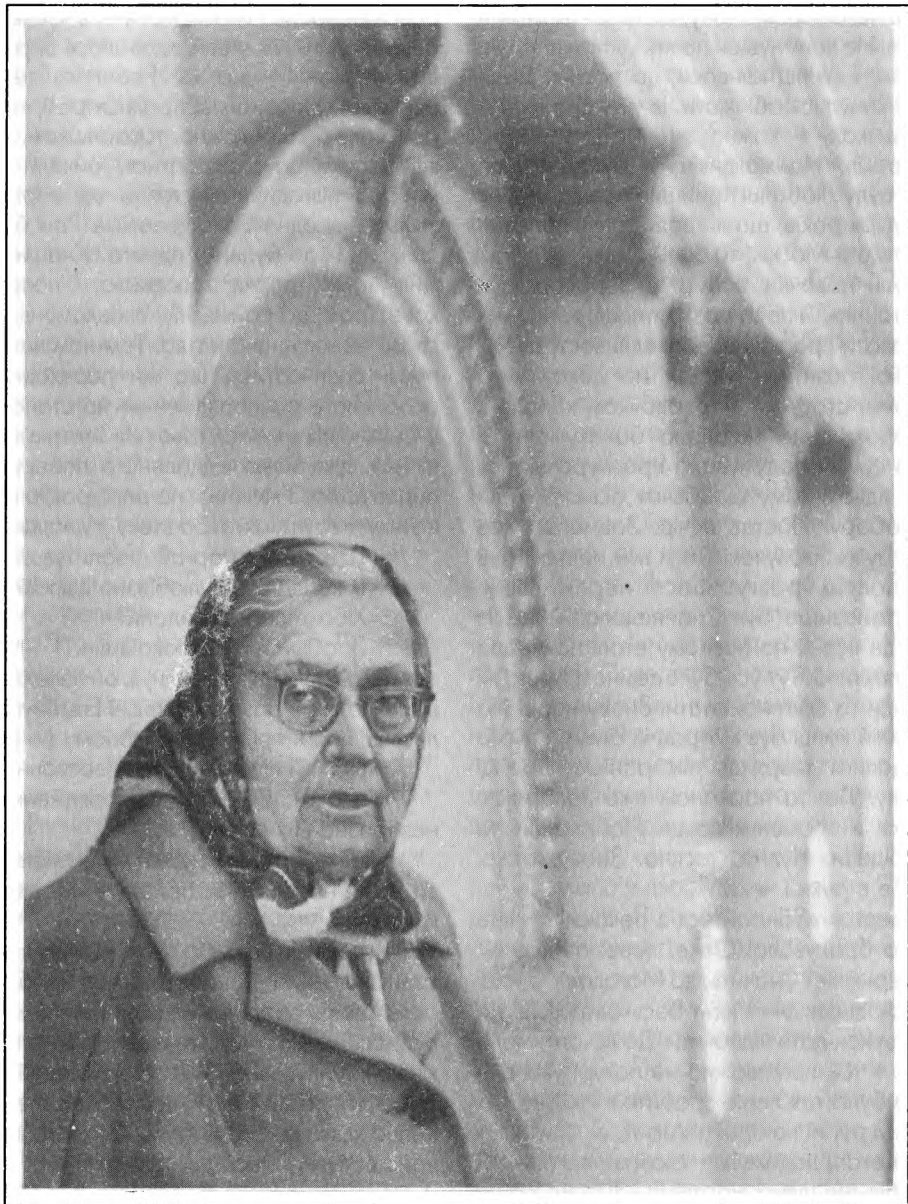
– На якій підставі дається заслання? – спитали ми.

– До особливого розпорядження... – почувлася невизначна відповідь.

І довго, протягом років ми не могли добитися, хто, за віщо, на який час присудив нас на цей новий вид існування.

Рушилися всі мрії, згас вогник найслабшої надії колись дожити до повернення на батьківщину, нас остаточно охопило своїми чіпкими лапами дике безнадійне свавілля, в якому ми мали борсатися до кінця наших днів. Були категорії людей із засланням на три, п'ять років. Були – довічно. Проте всі щось знали. Наша клята категорія була «до особливого». І це було найважче, найнестерпніше!

Одного ясного морозного дня я пішла в лісок на кладовище. Ще не встигли осипатися багряні модрина. Темним карміном відтіняли зелень стелюха кущі шипшини. Покинуті, забуті, порослі іван-чаєм могили. Про давню любов говорили жалюгідні вицвілі написи. Вітер



*«Так швидко минуло життя, так невблаганно швидко пролітали
щасливі роки, так непомітно зникали у сутінку ті, що, може, краще б їх не було.
І ось тепер заходить сонце...»*

шматував рештки вінків. Похилилися хрести, зірки, падали парканчики, лавки. В останньому ряду були заготовлені на зиму могили. Я зазирнула в одну з них. Сріблилася вічна мерзлота, та шаруділо кілька сухих осикових листочків, занесених поривом вітру. «Ні, боротися! Я не хочу лежати нетлінними мощами в цій чужій, навіки промерзлій землі! Але й повертатися так, прощеною, помилуваною каторжанкою – ні, нізащо!»

Так, було важко.

А поки що – ми отримали папірці, замість паспортів, і нас відпущено. Моя квартира стояла опечатаною. «Та зірвіть ви самі печатки, та й годі», – сказав начальник. Справді, що було, те лишилося, а що розтягнули раніше – чи не однаково мені?

Я повернулася додому. Зірвала печатку, що підозріло погано трималася; відчинила двері, і на мене пахнуло пліснявою цвинтарного склепа. Вісіло павутиння, що ворушилося при кожному подуві повітря; товстим шаром лежав порошок; на підлозі валялися клапті якихось паперів, ганчір'я. Стіни були голі, як і нари з перевернутими дошками, як убога кухонна шафочка і стіл з кількома каструлями та сковорідкою. Лежала кинута коцюба, крізь тьмяне вікно ледве проникало світло вмираючого короткого осіннього дня. Я хотіла спробувати прибрати – із стелі, здійнявши клуби пилу, завалилася відсиріла в кутку штукатурка. А сил у мене не було. Лише тут я відчула цілком виразно, чого коштував мені цей рік.

За спиною почувся голос. Це нові сусіди, що оселилися вже після мого арешту, кликали ночувати до себе. Я з вдячністю прийняла їх запрошення. Увійшла в квартиру, де прожила три роки, де мріяла повернутися додому, де, якщо й не була щаслива, то все ж жила порівняно по-людськи. Ані їжа, ані питво не йшли у горло, хоча господарі, шофер та його дружина-блатнячка, гостинно пригощали. Тут таки лазила дитина. Мені постелили на стільцях у кухні, хазяї пішли до спальні. Звичайно, не спалося.

Ну от, я вже не в тюрмі. І нікому, нікому це не радісно, нікому не потрібно! Прожито таке довге життя. Стільки подій, людей, почуттів, стільки переборених труднощів. Укотре я починаю жити? І який раз я уникнула смерті?

Де ж, чому, якій справі я принесла користь? В ім'я чого я жила, коли так часто хотілося вмерти?!

Цього разу мені вже не лишалось нічого, жодної крихти особистого життя. Я була безмежно самотня і тужила не за собою. Адже десь, за далекими хребтами сопок, за безкраєю тайгою, величезними холодними ріками пливло життя! Яке? Воно було надто далеко в просторі і часі, щоб я знала його.

Та здавалося: ось, якби обтрусити весь бруд, що протягом десятків років покривав моє ім'я, я б з гордо піднятою головою, по-давньому легкою ходою покрюкувала цим життям. Не для себе, о ні, звичайно...

А надворі була не до пори тепла ніч. Я вийшла на ганок. Темніли городи, вдалині височіли силуети будівель. Гукнути? Кого?

Та я покликкала. Тремтячим і, мабуть, кволим голо-сом.

– Цапик, Цапик!

Чому я покликкала свого старого беззубого чорного друга? Невже він міг вціліти за цілий рік моєї відсутності?

І раптом щось тепле заворушилося біля моїх ніг. Не вірячи очам, я нахилилася і підняла звірятко. Ніби привіт від життя, де, здавалося, не лишилося вже нічого.

Я принесла kota в чужу кухню. Ми вляглися на цих чужих стільцях, і до ранку Цапик лизав мені ноги, руки, обличчя і, не засинаючи, радісно муркотів.

Сумна була ця ніч, і немало сліз було пролито. Мабуть, від відчуття несумірності того, що було, і що лишилося.

Проте я знову чіпко трималася за життя! Може, ця тюрма буде останньою?!

Минуло кілька років. І настав день, коли я почула: тюрму розбирають. Піднімалася пилюка при відбиванні штукатурки. Оголоювалися залізні товсті стрижні, чавунні плити, замасковані в стінах, підлозі. Тюрма була збудована на славу, я навіть не підозрювала, яке там все міцне. Ці вдосконалення зроблено після втечі бунтівних ув'язнених з копальні Лазо. Їх застрелили, але вже за межами тюрми, де вони зуміли зробити підкоп.

І от тепер над тюрмою стояв стовп пилюки, і люди радісно, зі сміхом, кайлили тверду землю і очищали її для будівництва магазину.

Вишки було вже скинуто, між колодами, почорнілими від часу, пробивалася зелена весняна травичка...

11 травня 1958 р.

Стан Утінний – Нижній Сеймчан – Умань.

НАДІЯ СУРОВЦОВА

НОТЯТКИ З НОТЯТОК

Минуло одинадцять років з дня смерті Надії Віталіївни, як всі її називали, а мені ще далі важко взятися за перо. Бо Умань, з крученими провулками і невеликими будиночками на них, вуличка з чудернацькою назвою Коммолоді, де мешкала Надія Суровцова, Софіївка, з її ще недоруйнованою красою та чимсь новим, несподіваним за згином кожної стежини, а найбільше довгі дні та довгі вечори, заповнені розмовами – ще живо стоять перед очима. Бо й десятки листів, написаних характерним почерком – та езоповою мовою тамтих часів – лежать невеликим стосом переді мною й перечитувати їх, ой, як не легко, а, тим більше, розкривати їх нехитрий, але своєрідний код.

Видимі та невидимі нитки сердечної приязні з'єднували з Надією Суровцовою всіх нас: мою матір, Олену Степанів, університетську (та не лише університетську) приятельку з років спільної віденської еміграції часів після Визвольних змагань 1917–1919 рр.; мого батька, Романа Дашкевича, близького знайомого Надії з цього ж віденського періоду; мою дружину, Людмилу, що довгі дуже важкі й тривожні тижні провела біля ліжка важко хворої 1985 року. У мене ж – майже двадцять два роки, 1963–1985, з частими поїздками до Уманя (якось намагався пригадати, як довго я мешкав, коли зібрати докупи всі дні, тижні, навіть місяці, у невеличкому будиночку на цій же вул.Коммолоді, 6, – вийшло, що місяців шість-сім, не менше), спільними блуканнями по зелених вуличках з візитами до небагатьох знайомих (тих, які вже не боялися і не цуралися), та розмовами, спогадами, думками – ще й з годинами важких роздумів. А все про те, що було, як є, що буде. Чи надії Надії здійсняться і коли? І чи сподівання, гарні, світлі, про вимріяну вільну Україну переженуть час – чи час пережене надії? Як все закінчиться? Питання залишилися для неї без відповіді. Не судилося.

Перегортаючи листи (Надія Суровцова була великим майстром епістолярного жанру, в ньому відбилися її літературні таланти, для яких у 50–60-х рр. вже майже не було виходу назовні, в друк, не рахуючи того, що писалося для себе, для шухляди), нотатки з тамтих часів, я натрапив на те, що записував – уривками, як відповіді на питання, як спроби простежити її дивовижне життя. Ці нотатки допомагають мені тепер реконструювати її життєпис таким, яким вона його бачила немов у трохи поширенішій автобіографії – вже незалежно від завершених раніше (у 1959 р.) спогадів. Мої нотатки (це була продиктована Надією Віталіївною коротенька автобіографія та відповіді на 21 питання складеної мною анкети) виникли в кінці 70-х – і я подаю їх у стислому викладі, не намагаючися докладно співставляти зі спогадами або іншими джерелами (свідомо залишаючи це завдання пізнішим дослідникам) – і майже не виправляючи помилки (або й перекручення, часом свідомі), що увійшли в писання тих, які були їй справді близькими, та в писання інших, які не те що близькими, але й милими їй не були, але шати милих і близьких надівають залюбки, особливо від 1989 р. починаючи, коли це вже стало безпечним.

Надія Суровцова народилася 5(17) березня 1896 р. у Києві. Батько Віталій з дрібних поміщиків, по батькові, з Полтавщини; за родинною традицією – по мамі – з українізованих литовських князів-ізгоїв. Батька з політичних мотивів виключили з Київського університету і заслали. За фахом був адвокатом. Він був українським громадсько-політичним діячем в Умані (після переїзду туди 1903 р.), в роки реакції після революції 1905-1907 рр. захищав український суспільний рух, безплатно боронив селян перед судом; був гуманною людиною – спасав євреїв під

час погромів. У 1917 р., за часів Центральної Ради, як авторитетна фігура, був обраний головою міської управи, не допускав її більшовізації, а від розправи при т.зв. радянській владі «спасла» його лише важка хвороба – кілька років лежав паралізований. Помер в Умані 1926 р. у віці 54 років, могила його загубилася. Мати – Ганна Іванівна Говердовська, по батькові з польської родини – дід Надії по цій лінії був учасником польського повстання 1863-1864 рр., засланим до Тули; баба Надії – кріпачка з Вороніжчини. Мати працювала вчителькою. (Не знаю яким чином виникла побрехенька, що Надія Віталіївна була росіянкую; див., наприклад, Г.Гордасевич. Україна і тоталітаризм // Кур'єр Кривбасу. – Кривий Ріг, 1995. – № 29. – С. 19; і по крові, і за вихованням, і, тим більше, за національною свідомістю російського в ній було дуже мало; також немає підстав русифікувати її прізвище – має бути Суровцова, а не Суровцева).

Життя Надії починалося в Києві, на Великій Житомирській, у будинку, що належав до Валентини Миколаївни Тіль, яка й стала хрещеною матір'ю дитини; хрещеним батьком був Кость Лазаркевич. Дальші дитячі роки пройшли, між іншим, також в будиночку на Козиному болоті, тому самому, де 1846–1847 рр. мешкав Тарас Шевченко (тому, коли реконструювали будинок-музей Т.Шевченка на теперішньому провулку Шевченка, 8а, Надію Віталіївну розпитували, яким був цей domeк в кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст.). Середнє навчання розпочала у Фундуклеївській гімназії в Києві, але кінчала жіночу гімназію в Умані 1912 р., а в 1913 р. склала матуральні іспити – потрібні для продовження вищої освіти – в уманській чоловічій гімназії. Вчилася на Вищих Бестужевських жіночих курсах (рівноцінних університетів) в Петербурзі 1913–1917 рр., на історико-філологічному факультеті. Тут належала до українських нелегальних студентських гуртків. В Петербурзі пройшла через Лютневу революцію. Як представник групи Євгена Нероновича, що виступала за поразку Росії у війні, виїхала до Києва, згодом до Уманя. З осені 1917 р. у Київському університеті на історичному та юридичному факультетах. 1918 р. також навчання у Консульській академії в Києві.

Українська революція 1917 р. кинула її у вир громадської та державної праці. Спершу в Умані, де 1917 р. з'явилися її перші публіцистичні (й белетристичні) виступи в газетах «Голос провинции» і «Вільна Україна». За Центральної Ради Н.Суровцова – діловод у Секретаріаті внутрішніх справ (в Департаменті для справ біженців), пізніше – завідувача загальним відділом Секретаріату (міністерства) закордонних справ (допомогло вільне володіння двома європейськими мовами – французькою і німецькою). В ці роки опинилася серед державно-політичної еліти України, деколи секретарювала при голові Центральної Ради Михайлові Грушевському, який через свій аподиктичний і авторитарний характер не подобався молодій дівчині. В часах Гетьманату – начальник дипломатичного відділу (пізніше – відділу преси) Міністерства закордонних справ. Тоді через її «руки» проходила акредитація чужоземних послів, їх зустрічі з міністрами, інформація про Україну для закордону. За Директорії в кінці 1918 р. її призначили секретарем Інформаційного бюро дипломатичної місії Української народної республіки, яку скерували на Паризьку мирову конференцію. До Парижа Н.Суровцова не доїхала – в складі місії була у Відні, Берні, Лозанні, а у 1920 р. її звільнили з неї, й вона на п'ять років осіла у Відні.

Роки віденської еміграції (1919–1925) не були легкі, часом дуже важкі. Бо й для навчання в університеті й для самого проживання треба було здобувати матеріальні засоби. 1919–1920 рр. – завершення вищої освіти на філософському факультеті, дисертація (під керівництвом проф.Юберсбергера, керівника Інституту дослідження історії Сходу університету) «Богдан Хмельницький й ідея української державности», ступінь доктора філософії. Для заробітку – викладач російської мови у Вищій агрономічній школі у Відні, секретар-друкарка в газеті анархістів «Die Menschheit», приватні лекції російської. У Відні через розчарування темними сторонами життя української еміграції відбулася досить несподівана еволюція в бік радянофільства (таку еволюцію тоді пройшли, зрештою, також з трагічним кінцем, сотні українських інтелектуалів на чолі з М.Грушевським – та й незалежно від нього).

Почалося від праці в Комітеті допомоги жертвам голоду на Україні (1921–1922 р.), керованому М.Грушевським. З'явилися контакти з українським радянським посольством у Відні – Юрій Коцюбинський, особистий чар якого також відіграв роль у цій еволюції, потім Михайло Левицький. Діяльність у міжнародному пацифістському русі – в Інтернаціональній жіночій Лізі миру і свободи (в українській та австрійській секціях, у міжнародній президії) та участь в її конгресах, зустрічах, нарадах (Відень, Дрезден, Фрайбург, Гаага, Амстердам, Париж, Вашингтон, ще й інші міста) – проходила спершу під українським, а потім вже під радянським прапором. Також агітаційно-пропагандистське турне («Поїзд миру») по США та Канаді у 1924 р. На завершення політичної еволюції – вступ до Комуністичної партії Австрії, також у 1924 р.

На віденський період припадає перший розквіт її літературно-публіцистичного та перекладацького таланту. Нариси, оповідання, статті та повідомлення у віденських «Новій громаді» (1923–1924 рр.) й «Arbeiterzeitung», у північноамериканських «Українських щоденних вістях» (1924–1925 рр.), у канадських «Українських робітничих вістях», «Робітниця» (1924 р.), «Голосі робітниця» (1924 р.) та інших. Стала одною із засновників Спілки прогресивних журналістів. Чимало перекладала на українську мову, а також на німецьку – твори В.Стефаніка, В.Короленка, збірку «Українські народні казки».

Не лише політичні, але набагато більше глибоко особисті мотиви (розрив з Олександром Шубертом-Полюгою, що виїхав згодом до Африки) стали причиною її виїзду у квітні 1925 р. з Відня на Схід. Спершу – на коротко – була Москва, пізніше Харків (1925–1927 рр.). Калейдоскоп посад і занять: редактор і завідувача сектором дитячих сценаріїв ВУФКУ; редактор пресового бюро Наркомату закордонних справ (тут українська радянська дипломатична еліта: Олександр Шліхтер, Карло Максимович, Іван Кулик, останній – ще товариш з юнацьких уманських років – з єврейського напівгетто цього міста), де готувала пресовий спецбюлетень НКЗС УСРР; редактор РАТАУ; цензор закордонної преси в Головліті. Спроба повернення до історичної науки – під керівництвом

Дмитра Багалія, до очолюваної ним Кафедри історії культури України (так виникло дослідження про Олізарія). Для Держвидаву переклади з англійської, французької, німецької. Публіцистика і белетристика для Харкова (газети «Вісті ВУЦВК», «Культура і побут», «Робітнича газета», журнали «Всесвіт», «Червоний клич») та закордону («Українські щоденні вісті», «Робітниця»). Надійка своя у письменницьких та театральних колах (Микола Хвильовий, Микола Куліш, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Михайло Яловий, Лесь Курбас), вона біля чи у ВАПЛІТЕ. Надійку люблять, в неї закохуються (Григорій Петренко, високопоставлений урядовець НКЗС, але, здається, найбільше Михайло Баран, галицький комуніст, ректор Харківського університету, раніше також пов'язаний з Уманем, де був директором пізнішого Сільськогосподарського інституту), її втягує досить безжурний і бурхливий стиль життя харківської богєми, своєрідного бенкетування серед чуми. Але їй і не довіряють (тому не було завершено перехід з Комуністичної партії Австрії до ВКП(б)), за нею стежать, її намагаються використати – і шантажувати. 1926 р. харківське ДПУ (тов.Черняк) пропонує стати секретним співробітником. Відмовилася.

29.XI.1927 р. арешт і перебування на московській Лубянці. Знову вмовляння: товариші Ягода, Артузов переконають піти на таємну співпрацю, бо треба ж стежити за Юрієм Коцюбинським, Михайлом Левицьким, Карлом Максимовичем... Рішуче відмовилася. Так виникла справа про шпигунство на користь Польщі та петлюрівської розвідки при посередництві польського генерального консула в Харкові, з яким вона справді не раз розмовляла. Крім шпигунства, її хотіли ще пізніше прив'язати до справи міфічного Українського національного центру, керованого, нібито, М.Грушевським, але з цього нічого не вийшло. Постановою Колегії ОДПУ з 28 травня 1928 р. її засудили на п'ять років ув'язнення. Це були роки в одиночній політизолятора Ярославської в'язниці.

Арешт, ув'язнення викликали широкий відгомін у харківському письменницькому середовищі. Михайло Драй-Хмара занотував у своєму щоденнику 28 лютого 1928 р.: «Після засідання я з Рильським пішов на чай до Филиповича. Говорили про Сур[овцо]ву,

Петр[ен]ка й Од[ин]ця, про харківський літературний диспут тощо» (див.: «Літературна Україна». – 24 травня 1990 р.: в публікації повні прізвища не розкрито; Г.Петренко арештували цього ж 29.XI.1927 р.). І в Україні, і за кордоном розійшлися чутки, що Н.Суровцову розстріляли – думки ділилися на «так» і «ні». Олександр Ковалевський вмістив (під псевдонімом В.Розумовський) теплий, хоча й не в усьому вибачливий некролог у варшавській «Українській ниві» з 6 квітня 1928 р. Про Надію листувалися колишній міністр закордонних справ (під час гетьманату) Дмитро Дорошенко і колишній посол Української держави у Відні В'ячеслав Липинський. Д.Дорошенко писав 26 квітня 1928 р. з Берліну: «Ви питали про Суровцову; звістка про розстріл мала на увазі саме Надію Віталіївну С[уровцо]ву, яку Ви знали. Але в совітс[ьких] газетах було спростовання, що її не розстріляно. Та я й сам одразу цій вістці, ніби її розстріляно, не повірив: не похоже на неї, щоб вона після свого «сменовеховства» вела себе так, щоб більшовики мусіли її розстрілювати». І знову ж він 17 червня 1928 р.: «Приїхала з Києва пані Черняхівська – тепер Гекен [...] Надію Суровцову таки дійсно розстріляно в Москві разом з якимсь Петренком». Та ще 27 червня 1928 р.: «Пані Рона (тобто Черняхівська-Гекен – Я.Д.) мене трохи розчарувала щодо оповідань про Київ [...] Суровцову таки дійсно розстріляно – в Москві» (цитую за виданням: Дорошенко Д. Листи до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – С.288, 296, 299–300). Не виключено, що чутку про розстріл чекісти поширили навмисне, щоб таким чином здобути ще додатковий звинувальний матеріал.

А далі пішли заслання і в'язниці одні за одними. Після Ярославля – заслання до Архангельська (постановою Колегії ОДПУ з 16 жовтня 1932 р.) на три роки, тобто, формально на 1932–1935 рр. Тут у 1935 р. вона одружилася з сусідом по камері у Ярославському політїзоляторі, видатним російським соціалістом-революціонером (євреєм за національністю) Дмитром Львовичем Олицьким (пізніше знову арештованим, розстріляним 3.XI.1937). З листопада 1936 р. другий арешт, вже у Архангельську (на Україну повернутися не дозволили), разом з групою українців, що також

мешкали там, на Півночі. 3 вересня 1937 р. – вирок, п'ять років таборів. Так вона опинилася на Колимі, де її звільнили 29 травня 1942 р. 15.II.50 р. третій арешт, вже на Колимі, та присуд 12 липня 1950 р. – «безтермінове заслання». У 1954 р. амністована з зняттям судимості, але ще до весни 1957 р. залишалася на Колимі. В роки заслання Н.Суровцова поміняла безліч професій: контролера, завідуючої, інспектора ощадкаси, сестри дитячого садка, наймички, обмотниці-перекладача в електромережі, рахівника, бухгалтера аптеки, швачки-вишивальниці, викладача англійської мови в вечірній школі, швачки в якутській факторії, працівника агробази. Заробляла приватними лекціями. І писала – офіційно для газет «Советская Кольма» і «Красный горняк»; неофіційно – для себе, для шухляди, про те, що бачила і пережила. Приятель – латиш, ветеринарний лікар з агробази, від'їжджаючи з Колими до Латвії, забрав на її прохання рукописи, щоб зберегти. За приятелем і рукописами слід простиг. Не вперше і не востаннє.

Після смерті Сталіна якось на деякий час проясніло на небосхилі. Навіть на колимському. Після амністії 1954 р. писала, багато писала, вимагаючи перегляду фіктивних слідчих справ. В Україні слідчі розпитували про неї колишніх харківських друзів. 22 травня 1956 р. Військовий трибунал Київського військового округу реабілітував Н.Суровцову «за відсутністю складу злочину», скасувавши присуд 1928 р. за шпигунство. Залишалися ще дальші два присуди. Їх скасували 28 лютого 1957 р. (за документами Надії Віталіївни; існує ще справа 36584 ФП в архіві Служби безпеки України в Києві). Остаточний баланс (якщо я правильно підрахував): 13 років ув'язнення (з них п'ять у одиночці), 16 років заслання (з них вісім за присудами, решта – «без права виїзду»). 29 років невольного – в повному цього слова значенні – життя, повного знущань, цькувань, поневірян і переслідувань. Але витримала.

Повернення до Уманя було сумним – на кожному кроці руїни молодости. Боротьба за батьківський будиночок, націоналізований після смерті матері, закінчилася успішно. Половину продала, щоб якось влаштуватися у своїй половині. Постягала по кусочках родинні пам'ятки, трохи вцілілих паперів. Збирала

етнографічну колекцію та предмети старовини. Спробувала до себе сестру чоловіка, також відому есерку, Катерину Олицьку. Та енергії, незважаючи на роки неволі (а може саме вони й загартували), було ще багато. Поїздки до Києва, щоб розшукати давніх знайомих – Павла Тичину, Миколу Бажана, Юрія Смоліча, дружину Остапа Вишні. Була короткотривала відлига, і ця еліта не боялася зустрічатися й дечим допомагати. Дома ще далі працювала над спогадами, доповнюючи їх тим, що пригадала або перевірила (наприклад, у Львові). В Уманському краєзнавчому музеї – над впорядкуванням фондів, над новою експозицією. В архівах (у Києві), бібліотеках (Києва, Львова) збирала історичні матеріали про Умань, про Софіївку, про уманську легенду – Софію Главані-де Вітте–Потоцьку, в честь якої було споруджено один з найкращих парків України. Всі архівні та інші матеріали передала (якось так трапилося, що при моєму сприянні) варшавському історикові Ежому Лоекові. Без них не було б бестселлера польської історичної літератури «Історія гарної бітинки. Розповідь про життя Софії Віттової-Потоцької (1760–1822)», що вийшла вже, здається, п'ятим виданням. (Перше видання у Варшаві 1970 р., дальші 1972, 1982 рр. і т.д. Про цю допомогу Є.Лоек лояльно згадує в передмові). Пам'ять далі була дуже цупкою, чимало людей скористалося з неї, з пам'яті, так як і з зібраних Н.Суровцовою матеріалів. Ровесників та ровесниць з шкільних та гімназійних років в Умані можна було перелічити на пальцях: Ніна Доманицька (родичка Василя Доманицького, письменника і громадського діяча), що працювала в аптеці; сестри і брат Комарницькі – він відомий в Умані та поза нею краєзнавець; сім'я євреїв Білінкісів – він добрий лікар, син і внук знані російські літературознавці; ще лікар-педіатр Гудима, в давні роки близький до Івана Огієнка; історик і археолог Стефанович – цей з старшого (ще було й таке) від Н.Суровцової покоління. З Польщі приїздив товариш молодости, професор геодезії Станіслав Петкевич. (Це люди, яких також я, завдяки Надії Віталіївни, пізнав особисто).

Поволі формувалася «уманський салон» Надії Віталіївни. Мало хто, хто приїздив до міста в кінці 50-х, у

60-х, не заходив туди, не вів там змістовних, а з боку Н.Суровцової – блискучих розмов, міг при потребі поїсти, відпочити, переночувати. Художники і скульптори (завдяки ним, за ідеєю Н.Суровцової, й виникла Уманська художня галерея, хоча на момент її відкриття сама ініціатор стала знову persona non grata), архітектори і реставратори, археологи (наприклад, московський В'ячеслав Крапоткін, потім плеяда тих, що відкривали на Уманщині пам'ятки трипільської культури за аерофотознімками) й історики-архівісти (Іван Бутич, Людмила Проценко), літературознавці (Федір Сарана) і лінгвісти (тюрколог Ельвіра Груніна з Москви) та багато, багато інших. (Згадую знову тих, яких я на власні очі бачив в Умані). Книги відвідувачів не було, а записалися б до неї сотні непересічних імен. Для цікавих і почесних гостей була ще й прогулянка по Софіївці. Надія Віталіївна була тоді неперевершеним за жвавість викладу та ерудицією гідом.

На початку 60-х простягнулися зв'язки до Львова. Почалося з експедиції до Уманя працівників Львівського музею етнографії та художнього промислу (Антін Будзан, Катерина Матейко). Так дійшло до поїздки до Львова – і зустрічі з приятелькою віденських часів Оленою Степанів, яка також не так давно, у 1956 р., повернулася з ув'язнення в мордовських таборах. Поволі відкрилося ще одне віконце в минуле і сучасне: подорож до Дубини на Львівщині, де доживав віку Михайло Скорик з дружиною Соломією Охримовичівною, також знайомою з Відня. Пізніше були ще мандрівки до Львова і поза Львів – для зустрічей з дружиною Михайла Левицького, колись посла у Відні, з членами Центральної Ради – Миколою Шрагом, професором Львівського політехнічного інституту, та Дмитром Ісаєвичем, вже важко хворим у Стрию. У львівському будинку старості віднайшла товаришку з Ліги миру і свободи.

Після державного перевороту, який довів до усунення Микити Хрущова, політичний клімат навіть у далекому від центрів Умані почав погіршуватися, що й вдарило, в першу чергу, по салоні Надії Віталіївни. Справа в тому, що в уявній книзі відвідувачів найбільше місця зайняли б колишні політичні в'язні різних напрямів (наприклад, і староста Катині з німецьких часів) та

кандидати на новітніх політичних в'язнів. Уманський салон, де опозиційна молодь («шестидесятники») не лише могла побачити дуже живу і активну немов реліквію часів Української революції та часів українізації 20-х рр., не тільки обмінятися думками, не лише передати самвидав, але й дістати пораду та навіть здобути певний політичний досвід, став сіллю в оці. Не буду перелічувати десятки імен київських і небагатьох львівських дисидентів, вони самі згадують про ці зустрічі також у друкові, але атмосфера уманських розмов стала заразливою і, як здавалося окові, що наглядало, та вухові, яке підслухувало, загрозливою. Тим більше, що Н.Суровцова користувалася великим авторитетом в Умані та поза Уманем. Якщо у 60-х – на самому початку 70-х Н.Суровцова ще дещо друкувала – більші або менші нотатки – в «Уманській зорі», «Вечірньому Києві», в «Архівах України», а навіть у канадському комуністичному «Житті і слові» (відкіля відгукнувся ще давній знайомий Петро Кравчук); якщо її й деколи згадували навіть дуже благодійні автори – А.Ярошенко (в книжці «Юрій Михайлович Коцюбинський». – Київ, 1965 – але в другому російському виданні, Москва, 1977, прізвище Н.Суровцової вже зникло), В.Півторадні (у збірці «Червоні квіти. Вірші та оповідання». – Київ, 1972, де вміщено передрук новели Н.Суровцової та нотатку про неї), П.Кравчук (стаття «Наша співробітниця. До 75-річчя Надії Суровцової» в «Житті і слові» за 24 травня 1971 р.), то незабаром на її ім'я в друкові було накладено табу. Наступили спроби ізолювати від оточення, шантажувати не лише телефонними дзвониками, але й залякувати тих, що до неї заходили. Її жертвна безоплатна праця в Уманському краєзнавчому музеї виявилася непотрібною, на зустрічі в школах перестали запрошувати, батьків, що посилали дітей на приватні лекції чужих мов, відмовляли від цього. Знайшли майже однолітка, уманського краєзнавця (не Комарницького), який при нагоді й без неї пригадував, як голова міської управи Віталій Суровцов, нібито, арештовував і наказував розстрілювати більшовиків. Надію Віталіївну обплутували інформаторами, донощиками, сіткою плітки, підозрінь – все робилося для того, щоб зменшити доступ людей до неї і зменшити її духовний вплив.

Було дві причини, чому відновилися переслідування та цькування Н.Суровцової. Перша – салон, а в ньому чимраз більше не просто дисидентської, але «звичайної» національно (чи націоналістично) націленої молоді. Тогочасний політичний спектр в Україні був дуже бідний. Майже весь був заповнений червоним (а може брудно червоним, бо корупція вже пустила глибоке коріння), а десь на краєчках рожевіші відтінки дисидентів (бо хотіли вони соціалізму «з людським обличчям») та вже цілком окремо синьожовті промені в невеликому, затисненому з усіх боків, національному секторі спектру. У всьому цьому місця для Надії Віталіївни не було. Вона вперто вважала себе українською націонал-комуністкою типу Миколи Хвильового (не даремне його фотографія стояла в рамочці – поруч з фото Олени Степанів), тобто представником цілком винищеної і в умовах 70-х рр. дуже анахронічної течії, своєрідним міфом, останнім могіканином, після якого вже таких діячів бути не могло. До краху комуністичних ілюзій не могла признатися. Ставлення до дисидентів, як українських, так і російських (а бували тут і Марія Гаврилівна Под'япольська з дівочим прізвищем Петренко – близька родичка Григорія Петренка – М.Под'япольська пізніше емігрувала до США; і Віктор Некіпелов, спершу уманський аптекар, непоганий російський поет і непокірний в'язень кінця 70-х – початку 80-х рр., разом з дружиною Ніною Комаровою – В.Некіпелов помер 1985 р. в Парижі; та, врешті, сам Олександр Солженіцин, що два тижні тут студіював спогади Н.Суровцової, на які покликається десятки разів у «Архіпелазі ГУЛАГу» – присутність та перебування якого в Умані вся хитромудра кдб-івська машина не була здатна викрити) було прихильним – бо, все ж таки, опозиція, – та поблажливим. Незважаючи на свій політичний ідеалізм у теоретичному плані, Н.Суровцова одночасно була настільки прагматичною в мисленні, що не вірила в результати боротьби з жорстоким режимом тими методами, якими це робили дисиденти, тим більше в ім'я абстрактних загальнолюдських принципів. У формулі «націонал-комунізм» її тепер чимраз більше притягала перша складова частина. Ще в роки перебування на засланні вона жадібно ловила

всі відомості про український збройний національно-визвольний рух, за яким бачила майбутнє, майбутнє, що веде до незалежної Української держави. В Умані почали з'являтися люди з цілком іншим минулим та з цілком іншими поглядами. Галина Дидик, фактичний ад'ютант ген.Романа Шухевича, Дарія Гусяк, зв'язкова Центрального проводу ОУН, Катерина Зарицька, видатна діячка націоналістичного руху, люди до них близькі й з ними пов'язані. Вони внесли цілком інші віяння в будиночок на Коммолоді, 6. Та й я дивився з недовірям на теорію і практику дисидентства. Щоб загальмувати поширення небезпечних думок через уманський салон, органи всіма силами добивалися його ліквідації. Навіть під фальшивими інсинуаціями, що це ледве чи не конспіративний націоналістичний осередок.

Друга причина – це були спогади Н.Суровцової. Працю над ними вона формально закінчила у 1959 р., але продовжувала доповнювати, виправляти, шліфувати як найдорогоцінніший (а це справді так було) свій твір. Великої таємниці з спогадів вона не робила, маючи навіть, зрештою дуже слабку надію, що зможе їх видати в часи відлиги. Тому й найдрастичніші моменти (наприклад, більшовицьку різню в Києві 1918 р., ряд таборових епізодів) вона пропускала та й кликала на допомогу ідеальний нереальний комунізм. Спогади давала читати Миколі Бажанові та Орієві Смоличеві, але схвальних відгуків від них не отримала. Їх дуже роздратовало, як це українські війська, український уряд – ті, часів Центральної ради, Гетьманату, Директорії, можна було називати «нашими». Був ще й окремих конфлікт з Ю.Смоличем. Надія Віталіївна дуже обурилася, що він у романі «Рече та стогне Дніпр широкий» набрехав на Софію Галечко, яка, нібито, розстрілювала з кулемета галичан, колишніх військовополонених (до речі в час подій, які з апломбом описував Ю.Смолич, Софії Галечко вже не було в живих). Метр від політичних псевдоповістей – памфлетів, пізніший Герой соціалістичної праці, дуже обурювався на таку критику. Читав спогади також Петро Кравчук, каннадський (порівняй те, що писав він уже пізніше в журналі «Київ». – 1990. – № 4. – 120–121). Так чи інакше, при допомозі «колишніх друзів» видати спога-

ди було неможливо, а без їхньої допомоги – тим більше. Від передачі спогадів для видання за кордон (такі пропозиції були) Надія Віталіївна відмовилася, хоча на її очах відбувся триумф мемуарів чоловікової сестри Катерини Олицької (написаних в Умані), що стали дисидентсько-емігрантською сенсацією. Носилася з думкою, щоб продовжити спогади до сучасних її днів, але з цього вже нічого не вийшло.

На спогади органи безпеки почали полювати у 1972 р. Обшуки пішли за обшуками: 19 січня, 20 січня, 27 січня, потім 13 липня 1972 р. Видно, хтось доносив, що спогади мусять бути дома. За кожним разом брали якісь нотатки, чернетки, книжки, які потім не повертали. Кілька років перерви – і нові обшуки 28 вересня 1977 р. та 31 серпня 1979 р. (всі дати згідно з офіційними актами про обшук). Нова хвиля погоні за спогадами прокотилася вже не лише по Уманю, але й по Києві (почалася хвиля в березні 1981 р. у Львові). 28 березня шукали за ними в добрій знайомій Лесі Лук'янової та 31 березня в племінниці Н.Суровцової Ліді, про що вже широко заговорили в матеріалах самвидаву та в інших публікаціях за кордоном (див.: «Українська гельсінська група 1978-1982. Документи і матеріали». Ред. О.Зінкевич. – Торонто, Балтимор, 1983. – С.276; «Ukrainian Quarterly» – 1981. – Vol. 37, No.3 – Р. 331–332). Та, очевидно, що власть імущих це не зупиняло.

Н.Суровцова виготовила кілька машинописних копій спогадів, які вона роздала на збереження, як вважала, вірним людям. Був ще рукописний оригінал у «товстих» зошитах, що таки потрапив до рук КДБ (його забрали в Умані під час останнього обшуку). Та ще у 70-х рр. Н.Суровцова вирішила найважливішу частину свого особистого архіву передати на державне зберігання. Так виникли два фонди – № 302 в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР та № 284 у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР. В обох фондах мали зберігатися спогади. Коли завідуючий Відділу рукописів Микола Візир віз з Уманя матеріали Надії Віталіївни до Києва, його по дорозі перестріла машина з кдб-істами. М.Візир заявив їм: «А я і так везу ці матеріали для вас». Цей епізод давав би підстави вважати, що обо за хатою

постійно стежили, або що весь час підслуховували телефонні розмови (тому й знали коли з Києва приїдуть за матеріалами) – це цілком імовірно, або що й сама хата прослуховувалася.

Ітак, насправді салон перестав існувати. В останні роки життя навідувалося чимраз менше дисидентів, а більше тих, гірших, націоналістів. Н.Суровцову цькували далі, бо вона намагалася скеровувати людей до тих патріотичних ідеалів, до яких сама змагала колись – і які здійснити їй не вдалося. Останні місяці життя виявилися дуже важкими, стан здоров'я погіршувався повільно, але невпинно. Тягарі піклування винесли на своїх плечах найстійкіші: звичайний робітник Дмитро Калюжний, що кілька років мешкав в будиночку на Коммолоді, б, на правах комірника, з добрим та терпеливим серцем, Людмила Шереметьєва-Дашкевич і Дарія Гусяк. 13 квітня 1985 р. Надія Віталіївна померла.

Похорон був не просто сумний, а тривожний. На Коммолоді чергувала одна автомашина, на кладовищі, під ліском, недалеко викопаної могили – інша. Неможливо збагнути навіщо. Міф померлої не давав спокою. З Києва приїхала далека родина, а також Лариса Скорик. Зі Львова був я. Ще разів два-три приїздив на річницю на могилу. А потім відчув, що Умань вже не той. В Умані відзначали пам'ять Надії Віталіївни, тепер вже офіційно, святково. Відзначали люди інші, виступали з справжніми та несправжніми спогадами (це я суджу з преси), щоб відблизити легенди вправ також на них. До Уманя вже ніхто не запрошував ні Людмилу, ні мене. Ознаки іншого часу – чи справді того, про який мріяла Надія Віталіївна?

Починаючи від 1989 р., в Києві почали відверто згадувати Н.Суровцову – 4 березня 1989 р. на організаційній конференції українського «Меморіалу»; 15 березня 1990 р. був вечір її пам'яті, який провела Лариса Скорик та Михайлина Коцюбинська. Почали писати у відкритому друкові – чи не перша Михайлина Коцюбинська («Україна». – 1989. – № 32, 33). 25 травня 1990 р. Л.Скорик говорила у Верховній Раді України про рукописи Н.Суровцової, забрані під час обшуків 70 – початку 80-х рр. Наскільки мені відомо, їх не збиралися повертати і не повернули. З

сухляд почали витягати і публікувати її мемуарні етюди, нариси: Інна Кульська в «Україні». – 1990. – № 39 («Колимські силуети»); Надія Мудра в «За вільну Україну». – Львів, 1 листопада 1990 р. («Їх ексцеленція. Спогади про митрополита Андрея Шептицького»), М.Євтушенко в «Слові і часі». – 1991. – № 8 («Перехрещені стежки – Остап Вишня», публікація з чотирьох не поясненими перепусками), Леся Падун-Лук'янова в «Зоні» № 1. – 1992. – № 3 (п'ять новел з циклу «Скалки») і т.д., і т.д. Цей перелік для ілюстрації, а не як зразок повної бібліографії. Почали писати про неї з точки зору фемінізму: Марта Богачевська-Хомяк в своїй монографії «Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939» (Едмонтон, 1988; український переклад Київ, 1995); з точки зору журналістики: О.Мукомела в «Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника» (Ред. М.Романюк. – Львів, 1994. – Вип.1); В.Передирій у своїй же праці «Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853–1939 рр.). Анотований покажчик» – Львів, 1995. Майже всюди в переліченому вище є неточності, помилки, перепуски. Шкода, якщо вони залишаться надалі.

Такі помилки, наслідок неухважності, вже давніше стали частими. Олександр Мотиль, коментуючи «Щоденник» Володимира Винниченка, 50 разів безпідставно ідентифікував Надію, лікарку в Москві (йдеться про 1921–1925 рр.) з Надією Суровцовою і перетворив її, таким чином, у дуже близьку прихильницю письменника (див.: Винниченко В. Щоденник. – Едмонтон, Нью-Йорк, 1983. – Т. 2. – С. 695).

По суті, вивчення життя і творчості Надії Суровцової лише починається. Завершення на академічному рівні дуже бажане – але коли до нього дійде? Леся Лук'янова, що найкраще знає спадщину Н.Суровцової, зладила і передала також мені проект зібрання творів, для складення якого використала матеріали з обох згаданих вище особових фондів, тексти, що є у приватних руках. Тут є белетристика, публіцистика, спогади у вигляді окремих нарисів, листи. За попередніми підрахунками (без листів) яких 360 стор. машинопису. Це-велика частка написаного, але ще й

далеко не все. Із спогадів-нарисів частину було опубліковано, частину ні. Є мемуари про Леся Курбаса (видані), Гната Хоткевича, Павла Тичину, Олеса Досвітнього, Остапа Вишню (видані), Івана Кулика, Мирослава Ірчана, Олександра Олеса, Артима Хомика, Андрея Шептицького (видані), Олену Степанів (також видані). Великі зусилля потрібні, щоб зібрати відомості про розкинене буквально по цілому світу листування, обсяг якого навіть приблизно уявити не можна.

Та, все ж таки, основним твором Надії Суровцової залишаться її великі спогади про своє життя, які ось видаються вдруге в книжковому оформленні, але

все ще без потрібного наукового апарату. Справа видання цих спогадів виринула у 1989 р. – вони побачили світ у трьох підряд щорічниках «Україна. Наука і культура» (1990–1993, вип. 24, 25, 26-27). Невеликий уривок спогадів надруковано в Москві («Доднесь тяготеет», вип. 1, 1989 р., публікація Дмитра Калюжного). Робив я також спробу в 1989–1990 рр. друкувати спогади в Росії (при допомозі історика Анни Хорошкевич) – потенційні видавці не зацікавилися, бо таборова тема, мовляв, вже остогидла. Та спогади в Україні таки вийшли. І стали великим надбанням української мемуаристики, символізуючи біг за недосягненим ідеалом.

Ярослав ДАШКЕВИЧ

Розширений іменний покажчик до Спогадів Надії Суровцової

Список скорочень

ВЖК – Вищі жіночі курси	ОУН – Організація українських націоналістів
ВК ВС – Військова колегія Верховного Суду	I св.в. – Перша світова війна
ВРНГ – Вища рада народного господарства	ПУН – Провід українських націоналістів
ВУАМЛІН – Всеукраїнська Асоціація Марксо-Ленінських Інститутів	УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква
ВУАН – Всеукраїнська академія наук	РУП – Революційна українська партія
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет	УВУ – Український Вільний Університет
ДВОУ – Державне видавниче об'єднання України	УГА – Українська галицька армія
ДВУ – Державне видавництво України	УНДО – Українське народно-демократичне об'єднання
ДПУ (ГПУ) – Державне політичне управління	УНДП – Українська народно-демократична партія
ЗО УНР – Західна область УНР	УНР – Українська Народна Республіка
ЗУНР – Західно-українська народна республіка	УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
ІНО – Інститут народної освіти	УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів
ІУНМ – Інститут української наукової мови	с.-д. – соціал-демократ
КДС – Колимська дослідна станція	УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
КПСГ – Комуністична партія Східної Галичини	с.-р. – соціаліст-революціонер
ЛНВ – Літературно-науковий віс(т)ник	УСС – Українські січові стрільці
МР – Мала Рада	ЦР – Центральна Рада
НТШ – Наукове товариство ім. Т.Шевченка	ЧУГА – Червона українська галицька армія
	ШЧС – Школа червоних старшин

Абрикосов Іван Іванович, професор, лікар Леніна. – 252

Абрикосова Анна Іванівна, ув'язнена в Ярославському політизоляторі. – 252, 258

Абугув Ашер Йосипович (1899 – розстріляний 1938), начальник IV відділу НКВС УРСР (1938). – 179, 193

Абугова Галина, дружина А.Абугова. – 179

Авакянц Наталя – див.Мірза-Авакянц

Август, хлопчик з Руру. – 184

Авербах Іда Леонідівна (розстріляна 1938), племінниця Я.Свердлова, дружина Г.Ягоди. Помічник прокурора СРСР. – 267

Авербах Леопольд Леонідович (1903, Саратов – розстріляний 1939), літератор, публіцист, політ. діяч, член ЦК КСМ І-го

зкликання та Московського комітету РКСМ, редактор «Юношеской правды» (1920). Працював за кордоном по лінії КІМ. Після повернення редагував журнал «Молодая гвардия», газету «Уральский рабочий», відповідальний редактор журналу «На литературном посту». Один із засновників ВАПП (Всесоюзна асоціація пролетарських письменників), генеральний секретар РАПП (Російська асоціація пролетарських письменників). – 267

Агаміров Мір Мехті, мусаватист, в'язень у Ярославлі. Його діти –Джелладін, Сукейна, Шафіка, Шушик. – 226, 231, 232, 239

Агнеса, гувернантка в сім'ї Суровцових. – 14

Агнеса, ув'язнена. – 293

Адамович Євгенія Миколаївна (1872, хутір поблизу Хорола, Полтавщина – 1938), держ. та парт. діячка. З родини поміщика. В

с.-д. партії з 1893, 1913 заслана в Печорський край, 1915 арештована в Петрограді, з 1919 на державній роботі в Україні, з 1922 в Іспарті ЦК КП(б)У. Автор спогадів про Леніна та праць з історії більшовицьких організацій в Україні. Працювала в Музеї революції в Харкові. – 203

Адамс (Adams) Джейн, президент Ліги миру і свободи. – 108, 134, 135

Адлер (Adler) Гвідо (1.11.1855, Айбенцітц, теп. Іванчіце, Моравія – 15.02.1941, Відень), австр. музикознавець. Праці – «Стиль у музиці» (1911), «Метод історії музики» (1919). Видавець «Пам'яток музичного мистецтва Австрії» (1894-1938) та «Довідника історії музики» (1924). – 105, 112

Азріель, начальник копальні на Колимі. – 350

Айхгорн (Eichhorn) Герман фон (13.02.1848, Бреслау – 30.07.1918, Київ), прусський генерал-фельдмаршал (1917). Від березня 1918 командував групою військ центральних держав у Південній Росії. 30 липня 1918 р. лівий с.-р., член бойової організації партії, Борис Донської кинув бомбу, якою було смертельно поранено Айхгорна та його ад'ютанта. Це призвело до розриву німецько-радянських стосунків. Донського було повішено на Лук'янівській площі Києва 10 серпня 1918 р. – 84, 85

Айхельман – див. Ейхельман. – 9

Акопян, в'язень в Нижньо-Сеймчанській тюрмі. – 338

Аксельрод Павло Борисович (1850-1928), с.-д. 1905 висунув ідею скликання широкого робітничого з'їзду, на противагу партії. Член редакції меншовицької газети «Голос соціал-демократа». Після Лютневої революції 1917 – член виконкому Петроради, підтримував Тимчасовий уряд. Жовтневу революцію зустрів вороже. – 103

Аксельрод – син П.Аксельрода. – 103

Алчевська Христина Олексіївна (4.03.1882, Харків – 27.10.1931, там же), укр. поет, педагог. Навчалася у Парижі на Жіночих курсах. Автор збірок поезій (перша – «Туга за сонцем», 1907), лібретто опери «Кочубеївна»; перекл. творів Беранже, Вольтера, Гюго, Ж.Верна, Л.Толстого. – 168

Алчевський Іван Олексійович (27.12.1876, Харків – 10.05.1917, Баку), драматичний тенор. На оперних сценах Маріїнського театру в Петербурзі (1901-05), в Парижі (1908-10), Великого театру в Москві (1910-14). – 50

Альма, ув'язнена на Ельгені. – 309

Альфонзо (Alfonso), іспанець, навчався мови у Н.Суровцової у Відні. – 110

Амалія, ув'язнена на Ельгені. – 304, 329

Анатолій, ув'язнений на Ельгені. – 305, 306, 309

Анвеспелен. – 148

Андерсен Ганс-Крістіан (1805 – 1875), данський письменник, автор 156 казок. – 265

Андрієвський Дмитро (27.09.1892, с.Будки, Полтавщина – 30.08.1976, Дорнштадт, похований у Мюнхені), інженер,

дипломат, політ. діяч. Секретар дипломатичної місії УНР в Швейцарії (1919-20). На 1-й конф. укр. націоналістів (1927) у Берліні обраний до ПУН. Брав участь у роботі I-го конгресу ОУН (1929), один із основоположників ОУН, довголітній референт зовнішніх зв'язків ПУН. Голова Союзу укр. журналістів у Німеччині. Редактор і довголітній співробітник «Нового шляху». Автор книги «Російський колоніалізм і советська імперія». 1944 арештований гестапо, ув'язнений в концтаборі в Брецї. З 1948 – член Української Національної Ради. – 55, 99, 100

Андрієвський Опанас Михайлович (1878, Уманщина – 1955, Австрія), укр. держ. і політ. діяч. 1906 закінчив Ярославський юридичний ліцей, був адвокатом у Києві. Від грудня 1917 – член Української партії соціалістів-самостійників. 14.11.1918 увійшов до складу Директорії УНР. Підтримував позицію Петлюри, спрямовану на безкомпромісну боротьбу проти більшовиків і пошук шляхів до союзу з Антантою. Наприкінці квітня 1919 підтримав спробу державного перевороту, очолену отаманом В.Оскілком. 4.05.1919 вийшов із складу Директорії УНР. В червні 1919 був причетний до заколоту П.Болбочана. Після поразки Визвольних змагань 1917-21 жив у Чехо-Словаччині й Австрії. 1928-29 разом із А.Макаренком і Ф.Шведцем організував Укр. Національну Раду за кордоном. – 86, 90, 141, 241

Андрій (Крумин), ветеринарний лікар. – 332, 347

Анжеліка, приживалка Калісти Миколаївни Суровцової. – 18

Анисимова Олена Миколаївна, староста барачу на Ельгені. – 308

Аніщенко, старший агроном на КДС. – 306

Анна Михайлівна – див.Гуревич. – 293

Антоненко-Давидович Борис Дмитрович (5.08.1899, Ромни, тепер Сумська обл. – 8.05.1984, Київ), укр. письменник. Навчався в Харківському ун-ті (1917-18), 1923 закінчив Київський ІНО; друкувався з 1923; член літературних організацій «Ланка», «МАРС». 2.01.1935 арештований в Алма-Аті, засуджений 23.09.1935 до 10 років концтаборів, відправлений на Баллаг. Там 20.05.1937 виїздна сесія крайсуду НКВС СРСР на станції Урульга засудила А.-Д. до 10 років к/т та 5 років позбавлення прав. 1947 звільнений. Непівлегально приїхав на Україну, працював фельдшером в с.Білий Рухав Хмельницького р-ну Вінницької обл. Знову арештований 6.07.1951, етапований на довічне заслання в с.Малоросейка Великомуригінського р-ну Красноярського краю під нагляд МДБ. Повернутися до Києва вдалося лише після реабілітації 1956 р. Останні 15 років А.-Д. весь час перебував під пильним оком КДБ, яке невтомно травило літнього письменника, робило обшуки, викрадало написане, хоч формально зі СПУ А.-Д. не виключали. Після смерти вийшло кілька книжок на Україні, в Америці, Австралії. Автор збірок оповідань, повістей, нарисів. Перекладав з російської та німецької. Лауреат Державної премії ім. Т.Шевченка (1994, посмертно). – 343

Антонович Володимир Боніфатійович (18.01.1834, Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії – 21.03.1908, Київ), історик, археолог, етнограф, археограф. Закінчив медичний (1855) та історико-філологічний (1860) ф-ти Київського ун-ту; один

із організаторів «Київської громади»; 1863-80 редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві; проф. російської історії Київського ун-ту (з 1878); голова Історичного т-ва Нестора-літописця (з 1881). – 111

Антонович Дмитро Володимирович (1877, Київ – 1945, Прага), мистецтвознавець, держ. діяч. Від 1921 проф. УВУ, потім директор Укр. Академії мистецтв та Укр. музею в Празі; автор праць з давнього та сучасного укр. мистецтва та театрознавства. – 97, 111, 114, 143, 201

Арбітман, уманський домовласник. – 29

Аристархова, лікар в укр. лазареті в Петербурзі. – 48

Аркас Микола Миколайович (1889, Херсонщина – 14.12.1938, Хуст), кадровий військовий, син укр. історика М.Аркаса. 1913 командир кінного відділу охорони Центральної Ради, потім нач. особистої охорони гетьмана. 1919 командир кінно-гонецького полку, 2-го кінного Переяславського полку 2-ї Волинської дивізії армії УНР. У листопаді 1919 разом із полком приєднався до 2-го корпусу УГА, яка в цей час уклала угоду з Денікіним, оголошений поза законом, емігрував на Закарпаття. Після відставки включився в культурно-освітню роботу. Був актором і режисером укр. театральних колективів у Станіславі, Коломиї. Автор кількох п'єс. З 1920 – директор Руського театру в Ужгороді. Здійснив багато вистав, зокрема «Дай серцю волю – заведе в неволю» М.Кропивницького, «Наталка-Полтавка» І.Котляревського, «Живий труп» Л.Толстого, в яких грав провідні ролі. – 80, 184

Артем (партиїний псевдонім Сергєєва Федора Андрійовича; 6.03.1883, с.Глебово, тепер Фатєєвськ р-н Курської обл. – 24.07.1921), професійний революціонер, рад. партійний і громадський діяч. Загинув у залізничній катастрофі, похований у Москві. – 169

Артем'єва, ув'язнена медсестра. – 283, 286

Артузов (Фраучи) Артур Христіанович (1891 – розстріляний 1937), член компартії з 1917, з 1919 в центральному апараті ВЧК-ГПУ, член колегії. На час арешту – корпусний комісар, заступник начальника розвідуправління генштабу РСЧА. – 216

Артур, амер. єврей, музикант, в'язень на Ельгені. – 305

Архип, конюх у Гельмязові. – 32

Аугсбург (Augsburg) Анита, доктор, редакторка. – 131

Ауссем Володимир (Вальдемар) Христіанович (14.07.1882, м.Орел – 1936), син учителя, вихованець Орловського кадетського корпусу, чився в Харківському технологічному ін-ті. З 1899 член РСДРП, працював у робітничих гуртках. Арештований в березні 1901, висланий до Орла. Висилку замінено на виїзд за кордон, закінчив політехнікум у Брауншвейзі, одружився з Альмою Агнес Бенеке, 1902 народився син Володимир (Вальдемар). 1904 А. повернувся до Росії, жив у Подільській, від 1906 – у Чернігівській губ., працював на цукроварнях, організував с.-д. осередки. На 1 св.в. – ополченець. Після лютого 1917 у Києві, член Ради солдатських депутатів. В грудні 1917 делегат І-го Всеукраїнського з'їзду більшовиків, обраний до ЦВК та наркомфінанс. Влітку й восени 1918 член центрального РВК, від липня 1919 член Реввійськради

8-ї армії. 1920 працював у ВРНГ. 1921-25 за кордоном: повпред України в Берліні, потім повпред СРСР у Відні. Від 1925 голова ВРНГ УСРР. На XV з'їзді ВКП(б), делегатом якого був А., 18.12.1927 його оголошено троцькістом і виключено з партії, відізнано з Туреччини, де він працював торгпредом, та направлено у Армавір. 16.05.1929 А., який працював вченим секретарем Армавірської планової комісії, був арештований і постановою Особливої наради при колегії ОДПУ від 5.06.1929 засланий до Середньої Азії на три роки, перебував у Кзил-Орді та Ташкенті. 30.06.1930 А. з товаришами відправили листа-звернення опозиції більшовиків-ленінців «товаришам делегатам XVI з'їзду партії» – проти примусової колективізації, за скасування посади генсека, про становище в країні, зокрема про репресії опозиції. Після відбуття терміну, постановою Особливої наради від 16.05.1932 А. позбавлено права проживати в 12 пунктах, виїхав до Орла, працював зав. хімічною лабораторією Санітарно-бактеріологічного ін-ту. 15.01.1933 р. А. заарештовано, привезено до Москви у Бутирську тюрму. Знову заслання на 3 роки – до Астрахані. На засланні працював завідуючим хімічною лабораторією. За даними КДБ, 19.2.1936 А. від заслання звільнено, і він виїхав до Ленінграду. Проте в Ленінграді не виявлений. За відомостями його сина Володимира, А. 1936 року вчинив самогубство. Дружину Альму Федорівну заарештовано в Києві 16.12.1937 і розстріляно 29.01.1938. Сина Володимира, комбрига, заст. нач. штабу Харківського військ. округу, усунуно з посади 16.05.1937, арештовано і 16.10.1937 розстріляно в Києві. – 118, 140, 156, 199, 202

Афанасьєв Георгій Омелянович (28.02.1848, Уфа – 1925, Белград), навчався в Оренбурзькій гімназії, 1865-69 в Новоросійському ун-ті; по закінченні курсу залишений при ун-ті, одночасно працював як журналіст, викладач історії в Одеській жіночій гімназії; 1877-78 А. завідував політ. відділом одеської газети «Правда», в якій вмістив більше 200 статей. Від 1879 – директор Одеського т-ва взаємного кредиту. 1885 захистив у Києві магістерську дисертацію, 1886-95 – приват-доцент Новоросійського ун-ту, змушений залишити посаду як політично «неблагонадійний»; 1896 призначений керуючим конторою Держбанку в Києві. Від 3.05.1918 – член уряду України: державний контролер, з 14 листопада – міністр закордонних справ. – 86-88

Ахматов Лев Соломонович (1899 – розстріляний 1937), закінчив Київський ун-т, лівий с.-р., член компартії з 1919, делегат XII з'їзду КП(б)У від РНК (керуючий справами), з кінця 1935 – в органах НКВС УСРР, кандидат у члени ЦК КП(б)У, прокурор республіки. Арештований 31.07.1936 року. – 193, 206, 249, 250

Бабіна Берта Олександрівна (уроджена Змойро, літ. псевдонім Невська; 1886, Петербург – 17.02.1983, Москва), вчилася на ВЖК в Петербурзі; 1907 вступила до партії с.-р. Одружилася з В.М.Головним, с.-р., виїхала з ним до Італії, де він лікувався від туберкульозу; після його смерті з сином Всеволодом повернулася до Росії (Всеволод загинув 1942 на фронті); 1913 одружилася з Борисом Бабіним, сином полковника, активним с.-р., засудженим за царату до каторги. 1917 після розколу партії Бабіні примкнули до лівих с.-р., 1922 були заарештовані, ув'язнені, заслані. З кінця 1920-х Б. жила в

Москві; робила переклади для Комінтерну. Подружжя Б. заарештовано 1937, ув'язнено нарізно в колимиських таборах, листувалися протягом двох років; був етап, ув'язнених повантажили в фургоны «даймонди», без вікон, без вентиляції. Борис Бабін звідти живим не вийшов. Їхній син Ігор також попав на Колиму в концтабір, звідки за допомогою друзів потрапив у «шарашку» до Туполева. На Колімі Б. була 17 років. Після звільнення 1954 жила в Ухті (Комі АРСР) до 1958. Реобілітована 1964. В Москві у Б. збиралася «Колимське земляцтво». Б. приваблювала людей своєю революційною натурою, жвавим розумом, діяльною добротою. Вона любила життя, лишалася відданою ідеалам своєї молодості. З 1950-х рр. досліджувала літературу народів Далекої Півночі та Далекого Сходу, допомагала молодим талантам, друкувала літ.-критичні статті в ж.«Новий мир», «Дружба народів», в «Лит.газете». Однією з перших Б. оцінила творчість Ч.Айтматова, Ю.Ритхеу, В.Сангі. – 273, 304

Багалій Дмитро Іванович (7.11.1857, Київ – 9.02.1932, Харків), укр. історик, дійсний член ВУАН (з 1918); професор (з 1887), ректор Харківського ун-ту (1906–10); член Держ. Ради у Петербурзі від ун-тів (1906, 1910–14), громад. діяч Слобожанщини, 1914–17 – голова Харківської міської Думи, один із співзасновників Харківської громадської бібліотеки. 1918 – член комітету для заснування ВУАН, перший голова історико-філологічного відділу; в 1920-х – голова Харківського наукового т-ва при ВУАН, науково-дослідної кафедри історії культури України; науковий керівник архівних справ на Україні. – 182, 188, 189, 191, 197, 203, 204, 208, 219

Багалій Марія Василівна, дружина Д. Багалія. – 191

Багалій-Татарінова Ольга Дмитрівна (1888–1942), історик, співробітник комісії громадських течій ВУАН і Харківської н.-д. кафедри історії культури України; праці з історії декабристів на Україні та військових поселень на південній Україні. – 189–191

Багге Пиктон, англієць, дипломат. – 75, 78

Бажан Микола Платонович (9.10.1904, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельницька обл. – 23.11.1983, Київ), укр. поет, громад. та держ. діяч, академік АН УРСР. – 165, 167, 168, 204

Базаров В. (псевдонім Володимир Олександровича Руднева; 1874, Тула – 1939), політ. діяч, до Жовтневої революції ставився негативно. Під час громадянської війни жив у Харкові, друкувався у меншовицькій пресі (ж. «Мысль»); 1919 вийшов збірник статей Б. «На шляху до соціалізму» і відкритий лист до рос. інтелігенції «Про містичну природу патріотизму», в якому Б. звертається з закликком до «нової віри та смирення». Від 1921 Б. на роботі в Держплані. – 234

Байрон Джордж-Ноел-Гордон (22.01.1788, Лондон – 19.04.1824, Міссолунгі, Греція), великий англ. поет. У поемі «Шільйонський в'язень» (1816) оспівав мужність швейцарського республіканця 16 ст. Бонівара. – 97, 101, 102

Балабан Борис Олександрович (23.12.1905, Харків – 8.03.1959, Київ), укр. рад. режисер, драматург. У 1922–34 рр. працював у театрі «Березіль»; у 1948–59 рр. – режисер Київського драматичного театру ім. Франка. – 179

Банк, власник квіткового кіоску в Умані. – 21

Баран Михайло Лукич (1884, с. Скала-Подільська над Збручем Борщівського повіту, тепер Тернопільська обл. – розстр. 4.11.1937 на Соловках), закінчив юридичний ф-т Львівського ун-ту; УСС від серпня 1914, відзначений медаллю хоробрости; в рос. полоні з 30.10.1914; після Лютневої революції 1917 – член РСДРП(б). Засновник компартії Східної Галичини. В лютому-квітні 1920 – ком. 1-ї бригади ЧУГА, в липні 1920 заст. голови Галревкому. Учасник польсько-українських мирних переговорів як представник Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, комісар ШЧС в Умані, Києві; 1925 – заст. директора комвузу ім. Артема в Харкові, зав. Укрнаукою та на інших відповідальних посадах. Остання посада перед арештом – директор Ін-ту літературознавства в Києві. Арештований 29.07.1933. Засуджений 14.02.1934 «триюкою» ГПУ на 5 років концтаборів, 1937 – до розстрілу. – 50, 204

Барац, зубний лікар в Умані. – 33

Барвінський Віктор Олександрович (1885, Чугуїв, тепер Харківська обл. – 1940, на заслання), історик і архівіст, проф. Харківського ун-ту, після Жовтневої революції працював у Центральному архівному управлінні УРСР, у Харківському історичному архіві; розвідки з історії України XVII–XVIII ст. Репресований в 1930-х роках. – 189

Барбюс Анрі (17.05.1873, Аньєр – 30.07.1936, Москва), французький письменник і громадський діяч. – 139, 143

Барчуки – див. Дідушки. – 72

Басараб Ольга Михайлівна (уроджена Левицька; 1889 Підгороддя, поблизу Рогатина – 12-13.02.1924, Львів, замордована в польській тюрмі на вул. Яхновича), вчилася в гімназії в Перемишлі, там вступила до «Пласту». Закінчила Український дівочий інститут, вчилася в державній Торговій академії у Відні, активний член студентського т-ва «Січ», Союзу українок та Червоного Хреста. 1914 вступила до першої жіночої чоти УСС; 1915 одружується з студентом Львівської політехніки, старшиною УСС Дмитром Басарабом, іде з чоловіком на італійський фронт; після його загибелі працює секретарем укр. посольства в Фінляндії, потім в укр. жіночому комітеті допомоги пораненим. Від 1919 працює у Відні як радник посольства ЗУНР, бере активну участь в Укр. жіночому союзі; 1920 вступає до УВО, шойно створеної Є. Коновальцем, працює зв'язковою. 9 лютого 1924 арештована у Львові польською поліцією. – 106, 153, 201

Баскакова, княгиня, див. Пінчука дружина. – 186

Бать Саша, товариш Суровцова В.П. – 18

Бауер Отто (1882, Відень – 1938, Париж), один з лідерів австрійських с.-д., ідеолог австро-марксизму. – 116

Бах Йоганн-Себастьян (1685 – 1750), німецький композитор і органіст; найвидатніший представник поліфонічного стилю в світовій музичній культурі. – 183, 219

Бачинська Софія Петрівна, ув'язнена в Нижньому Сеймчані. – 335

Беганська Ядвіга, студентка з Мінська, ув'язнена у Владивостоку, потім на Ельгені. – 280, 322

Безкровна, українська делегатка на Віденському конгресі Ліги миру і свободи. – 107

Безкровний Кузьма (1876-1937), економіст, громад., політ. діяч на Кубані; член РУГ; один із засновників Укр. кредитового т-ва в Харкові; за часів революції член усіх Кубанських Рад, міністр внутрішніх справ у кабінеті П.Курганського. На еміграції – лектор Укр. господарчої академії в Подебрадах та член її термінологічної комісії; автор численних статей, підручників і спогадів, частину яких видав Укр. науковий інститут у Варшаві. – 84

Белла, завгосп у дитмістечку на Ельгені. – 320

Бенуа Олександр Миколайович (1870, Петербург – 1960, Париж), російський художник та історик мистецтва. – 39

Бер Гертруда, німкеня, член Ліги миру і свободи. – 108, 116, 131

Бережницький Богдан (1886, Галичина – ?), віолончеліст Фольксопера (Відень) та квартету Готтесмана; у 1920-х гастролює по Європі із В.Барвінським по УСРР. – 192

Берзін Ян Антонович (11.10.1881 – розстріляний 29.08.1938), рад. держ. і парт. діяч. Син селянина з Ліфляндської губ., вчитель. З 1921 на дипломат. і держ. роботі. Автор праць з історії компартії та міжнародного робітн. руху, культ.-худ. критики. Писав переважно латиською мовою. – 281

Берзіна, дружина Я.Берзіна, ув'язнена у Владивостоку. – 281

Бернет (Burnett) Френсіс Еліза (24.11.1849, Манчестер – 29.10.1924, Нью-Йорк), америк. письмен., англ. походження. Відомі її твори для дітей. – 152

Бетховен (Beethoven) Людвіг ван (16.12.1770, Бонн – 26.3.1827, Відень), великий нім. композитор, піаніст, диригент. – 104, 246

Бехштейн Карл (1826–1900), нім. фабрикант-роялів. Фабрика заснована 1853 в Берліні, невдовзі відкрито філії в Лондоні, Парижі і Петербурзі. – 219

Белінський Віссаріон Григорович (1811–1848), рос. літературний критик і публіцист. – 35

Белов, майор МДБ у Нижньому Сеймчані. – 335

Бельтків, ув'язнений у Нижньо-Сеймчанській тюрмі. – 338

Біберович, галичанин у Відні. – 106

Бібіков Дмитро Гаврилович (1792–1870), рос. держ. діяч. В 1837-52 – київський військовий губернатор, київський, волинський і подільський генерал-губернатор. – 151

Бізе (Bizet) Жорж (Александр Сезар Леопольд) (1838 – 1875), французький композитор. Опера «Кармен». – 25

Білиць Юрій, дипломатичний кур'єр. – 84, 103, 104, 138

Білянкін, дочка радника міністерства в Лозанні - 101

Блаватний – капітан, повітовий комісар в Умані, потім ад'ютант гетьмана П.Скоропадського. – 71

Блаватський Євген – див. Коновалець Євген

Блакитний (Елланський) Василь Михайлович (12.01.1894, с.Козли, Чернігівщина – 4.12.1925, Харків), письменник і громад. та держ. діяч; член УПСР з 1917, голова Чернігівського губкому

УПСР, один з лідерів її лівого крила, яке 1918 оформилося в партію боротьбистів, редактор газети «Боротьба». В березні 1920 після ліквідації партії перейшов до КП(б)У. На політроботі в РВР 12-ї армії. З 1921 – член колегії ДВУ, редактор газети «Вісті ВУЦВК» та додатку до «Вістей» «Література, наука, мистецтво» (згодом «Культура і побут»), журналу «Червоний Перець» (з 1922), двотижневика «Всесвіт» (з 1925); організатор спілки пролетарських письменників «Гарт» (1923-25). Член ЦК КП(б)У, член ВУЦВК та ЦВК СРСР. Помер від хвороби серця, похований з почесними, але потім могила була знищена, дружина відбула 10 років концтаборів, твори були вилучені, знищені або сховані у «спецфондах». – 191, 192, 198

Блок Олександр Олександрович (1880 – 1921), один із найвідоміших рос. ліриків, також публіцист і критик. – 231

Богач, селянин із села Шукайводи, Уманщина, с.-р., голова уманської «Селянської Спілки». – 68

Богомолів Дмитро Васильович (1890-1937), рад. дипломат, з 1920 зав. інформбюро НКЗС РРФСР в Одесі (1920-22), зав. відділом друку НКЗС УСРР в Харкові, секретар представництва УСРР в Москві, 1922-23 – перший секретар повпредства УСРР в Австрії та Німеччині; 1924-27 – повпред СРСР в Австрії та Великобританії (1927-29); повпред СРСР в Польщі (1927-29). З 1929 по 1932 – радник повпредства СРСР у Великобританії; 1933-37 – в Китаї. – 184, 207

Бодуен де Куртене Іван Олександрович (1.03.1845, Радзівим поблизу Варшави – 3.11.1929, Варшава), російський і польський мовознавець. – 43

Бон, бельгійський католицький священик. – 84

Бонзельс Вальдемар (1881-?), нім. письменник. Найвідоміші твори: «Бджілка Майя» та книга мандрів «В Індії». – 113, 152

Бонівар Франсуа (1493–1570), громадянин міста Женеви, брав участь у боротьбі проти герцога Савойського та єпископа Женеви; 1530-36 був ув'язнений в підземеллі замку Шільйон на Женевському озері. Б. – автор «Історії Женеви» (надрукована вперше 1831 р.). Образ Б. введений в поемі Дж. Байрона «Шільйонський в'язень» (1816). – 101, 102

Бора, американський сенатор. – 130

Борейський Микола (19.12.1879, м.Сарни, Волинь – 1936, Ленінград, божовільня), другий після Василя Липківського митрополит Київський і всієї України УАПЦ. Закінчив Київську духовну семінарію та педагогічні курси в Харкові. Був священиком на Поділлі в парафії Коханівки, Жмеринки, Гайсина; законоучителем в школах, у Вінницькому вчительському ін-ті, учительській семінарії, жіночій гімназії в Гайсині; 1914-18 – військовий священик. 1920 єпископ Пимен заборонив Б. служити в церкві за те, що той служив українською мовою. 1921 Б. приєднався до УАПЦ. На Другому Всеукраїнському Православному Соборі 1927 обраний митрополитом Київським та всієї України. Арештований органами ДПУ 1930 р. Відбував покарання в Ярославському поліізоляторі, звідки хворого його відправили 1933 р. на Соловки; із Соловків як безнадійно хворого 1935 його перевезли в Ленінградську психіатричну лікарню, де він помер. – 252, 257

Борзаковський, уманський «земгусар». – 55

Борисов, лікар на Ельгені. – 304

Борисов, ув'язнений в Нижньо-Сеймчанській тюрмі. – 449

Бочарова Н.В., вчителька малювання, товаришка Ганни Суrowцової. – 12

Бош-Коцюбинська Ольга Петрівна (4.12.1897, Вознесенськ Херсонської губ. – 10.12.1973, Москва), парт. діячка. Закінчила гімназію в Києві, член компартії (1917-1937), служила в Черв. Гвардії (1918); на парт. роботі в Липецьку, Києві, Москві; 1930 – в Харкові близько року директором Всеукраїнського заочного ін-ту технічної освіти та Всеукраїнського н.-д. ін-ту комунального господарства (1931–34). 1937 засуджена Особливою нарадою при НКВС СРСР за контрреволюційну троцькістську діяльність на 5 років (була в концтаборі на Колімі). Дружина Юрія Коцюбинського. – 298

Брагіна Гая, ув'язнена на Ельгені. – 322

Браун Віктор Йосипович, с.-р., за царату – на еміграції у Франції, референт французьких видань у НКІС та співавтор сценаріїв. – 179, 184, 199

Брешко-Брешковська Катерина Костянтинівна (1844, Лутівка Чернігівської губ. – 1934, Хвали, біля Праги), діячка рос. рев. руху (з 1870 р.), «бабушка русской революції», видатна народниця та с.-р. Від 1919 на еміграції в США, у Франції, останні 10 років – в Чехо-Словаччині. – 136

Броше, вчитель французької мови у Лозанні. – 97

Броше, дружина вчителя. – 97

Будзінська-Тиліцка (Budzynska-Tylicka) Юстина (1876, Ломж – 8.06.1936, Варшава), діячка робітн. й жін. рухів, лікарка, поширювала ідею свідомого материнства; член ППС (Польська партія соціалістична) і Головної Ради ППС (1931-34); член виконкому соц. Міжнародної жін. організації. – 107, 108, 131, 137

Букшованій Осип Іванович (1.06.1890, с.Жаб'ю-Ільці Косівського повіту, Галичина – розстріляний на Соловках 8.12.1937), закінчив гімназію в Коломиї, Львівську політехніку. Від серпня 1914 в УСС, 1915 в рос. полоні, звідки втік в Туреччину, на турецькому фронті отримав кілька відзнак за хоробрість. В кінці 1917 командант сотні, 1918 – полку, 1919 – бригади УСС. 1920 перейшов кордон через Дністер на бік червоних, невдовзі відправлений в концтабір до кінця громадянської війни. 1921 направлений у Військову академію в Москву, по закінченні її 1922 р. від КПЗУ направлений за кордон, 1923 повернувся на Рад. Україну. 1927 відраджений ЦК КПЗУ на підлітну роботу до Польщі, де арештовувався 1929, 1930 та 1932 рр. Арештований у Харкові 1933, засуджений судовою «трійкою» при Колегії ГПУ УСРР 23.9.1933 до 10 р. концтаборів. 25 листопада 1937 на Соловках засуджений до розстрілу. – 141, 154

Булавицький, слідчий в Умані, потім член суду. – 29

Булич Сергій Костянтинович (21.08.1859, Казань – 1921, Петроград), рос. мовознавець і історик музики. Закінчив Казанський ун-т. (1882), навчався в Петерб. консерваторії. Професор Петерб. ун-ту (з 1908), ректор ВЖК (з 1910). Праці з

слов'янського мовознавства, зібрав багатий матеріал з історії мовознавства на Україні. – 45

Бургардт, фрау, віденка. – 104

Буревій (Буровій) Кость (псевд. – Едвард Стріха, Кость Соколовський; 2.08.1888, с.Велика Меженка на Вороніжчині – розстріляний 15.12.1934, Київ), укр. письменник, публіцист і театрознавець, автор драми «Павло Полуботок». – 162

Бухарін Микола Іванович (27.09.1888 – розстріляний 1938, Москва), теоретик комунізму, економіст і соціолог. – 200

Буценко Панас Іванович (30.01.1888, с.Таранівка, тепер Зміївський р-н Харківської обл. – 1965, Москва), парт. та держ. діяч. 1906-14 – робітник в Харкові та Донбасі, 1914-17 – в царській армії, у полоні; 1918 – голова Полтавського ревкому, 1920–1923 – голова окрвиконкомів Полтави, Лубен, Кам'янець-Подільського; 1923 – курсант марксистських курсів при ЦК КП(б)У в Харкові; від 1923 до 1928 – секретар ВУЦВК УСРР; 1928-1929 – голова окрвиконкому в Харкові; з кінця 1929 – голова Сибкрайспілки в Новосибірську, голова Хабаровського крайвиконкому, начальник Дортрансу РМ РРФСР (Москва, 1933-1936), голова окрвиконкому в Тобольську (1936-1937). Заарештований у вересні 1937, перебував під слідством до травня 1939, в концтаборах (Воркута, Караганда) до 1955. Від 1955 – персональний пенсіонер, жив у Москві. – 171, 209

Бучма Амвросій Максиміанович (14.03.1891, Львів – 6.01.1957, Київ), укр. актор, режисер, театральний педагог. Працював у театрі т-ва «Руська бесіда», театрі Миколи Садовського, один із засновників і керівник Київського театру ім.Франка. – 179, 200

Вакула, санітар в українському лазареті в Петербурзі. – 48

Вандервельде (Vandervelde) Еміль (1866 –1938), бельгійський політ. діяч, правий соціаліст, один із лідерів 2-го Інтернаціоналу. Представник Бельгії на Паризькій мировій конф. 1919-20, підписав Версальський договір 1919 р. – 15

Василько (Милієв) Василь Степанович (7.04.1893, с.Бурти, тепер Шполянський р-н Черкаської обл. – 18.03.1972, Одеса), укр. режисер, актор і педагог, працював у театрі Миколи Садовського, «Березолі», в театрах Одеси, Харкова, Донецька, Чернівців. Один з ініціаторів створення (1924) театрального музею в Києві. – 200

Василько Микола (1863–1924), визначний гром. і політ. діяч Буковини, дипломат, депутат Буковинського сейму і Віденського парламенту (1898–18). Організатор Гуцульського Буковинського куреня (1915–16). Дипломатичний представник ЗУНР в Австрії (1918–20) і посол в Швейцарії та Німеччині (1920–24). – 72, 83

Васильченко (Панасенко) Степан Васильович (8.1.1879, м.Ічня, тепер Чернігівська обл. – 11.8.1932, Київ), укр. письм. і драматург. – 66

Васіліаді, іспанський консул. – 75

Вася, швець в Ельгені. – 327, 331

Вашингтон Джордж (1732 – 1799), перший президент США (1789). Брав найактивнішу участь у створенні конституції США. – 130

Введенський Олександр Іванович (1856, Тамбов – 7.03.1925, Ленінград), філософ і психолог. Проф. Петерб. ун-ту (з 1890), голова С.-Петербур. філософ. т-ва (з 1899). У 1920-ті – активний учасник філософ. диспутів, виступав проти марксизму. – 40

Векслер, власник будинку на Нагорному завулку в Умані. – 33

Величко Лев Ісаєвич (7.11.1879, Москва – розстріляний 17.09.1937, Київ), журналіст, науковець, дипломат, член компартії з 1920. Після 1922 – на роботі в НКЗС, з квітня 1923 – перший секретар рад. посольства в Берліні; в липні 1923 викликаний до Харкова, де разом із заст. наркомом Яковлевим переформовував НКЗС УСРР в Управління НКЗС СРСР; з квітня 1924 два роки – радник повпредства у Туреччині; від 1926 – керівник РАТАУ, генеральний секретар НКЗС; 1930–31 – торгпред СРСР в Японії; в квітні 1931 – в Ін-ті Близького Сходу (колишній ін-т Сходознавства); заст. директора, декан турецького ф-ту, професор. Від 1933 – голова Укр. т-ва культурних зв'язків з закордоном. Арештований 23.7.1937 в Києві, звинувачений в приналежності до націоналіст. організації. Засуджений до розстрілу. – 200

Венгеров Семен Панасович (1885, Лубни – 1920), історик рос. літ., професор Петерб. ун-ту, викладав на ВЖК. – 43

Вересаєв (Смідович) Вікентій Вікентійович (1867 – 1945), рос. письменник. – 196

Веретенніков В.І., професор. – 189

Веріго-Даровський, адвокат з Умані. – 23, 28

Вернадська Ніна Володимирівна (р.н.1898), дочка В.Вернадського. Під час гром. війни жила з родиною на Україні, завідувала в земстві педагогічним бюро, «завдяки гарному знанню української мови» (з листа В.Вернадського). Від 1922 в Чехо-Словаччині, закінчила мед. ф-т Празького ун-ту. 1926 одружилася з археологом Н.Толлем. 1939 переїхали до США, 1940-53 Н.В. працювала в психіатричній клініці під Бостоном.

Вернадський Володимир Іванович (1863 – 1945), перший президент Української Академії наук. – 117

Вернер, власник крамниці в Умані. – 21

Ветухів Олекса (1867-1941), етнограф, мовознавець, учень і популяризатор учня О.Потебні, педагог; в 1920-х – професор Харківського ІНО, керівник етнографічно-краєзнавчої секції н.-д. кафедри історії укр. культури, досліджував говірки Слобожанщини. Праці – «Народные колыбельные песни», 1892; «Заговори, закличання, обереги і др. види народн. вичаювання, основаные на вере в силу слова», 1-2, 1902-07 рр. – 189, 190

Веткіна, науковий працівник кафедри Багалія. – 190

Винниченко Володимир Кирилович (26.07.1880, с.Великий Кут, Херсонщина – 6.03.1951, Мужен, Франція), політ. діяч, письменник. Один із лідерів УСДРП, 1917 – в керівництві ЦР та голова уряду – Генерального Секретаріату УНР; голова Директорії. – 72, 73, 80, 86, 90, 141, 142

Виноградов Павло Гаврилович (1854 – 1925), історик, професор Московського, потім Оксфордського ун-ту. Більшість праць В. присвячена середньовічній Англії. Близький до конституційних демократів. Після Жовтневої революції прийняв англійське громадянство. – 88

Висоцький Зіновій – один із семи членів Українського військ.-рев. комітету, залишеного в Києві Директорією на поч. листопада 1918, який в порозумінні з місцевими більшовиками та соц. партіями пробував двічі почати повстання в Києві проти гетьмана. У складі комітету – М.Авдієнко, В.Чеховський, А.Пісоцький, З.Висоцький, М.Галаган, Н.Загородній, М.Марченко. – 156

Вишиваний Василь – див. Габсбург Вільгельм

Вишневецький, начальник Дальбуду. – 292

Вишня Остап (літ.псевд.Павла Михайловича Губенка; 12.11.1889, хутір Чечна в Полтавщині – 28.09.1956, Київ), укр. письм., сатирик, гуморист. Арештований 25.12.1933 у Харкові; 23.02.1934 засуджений «трійкою» до смертної кари, проте 3.03.1934 вирок замінено на 10 років ув'язнення. Відбував покарання в Ухті на Печорі. 8.10.1943 звільнений достроково (через втручання М.Хрушова). – 164, 206

Відгрін (Widegreen), шведка, член Ліги миру і свободи. – 108, 125, 131

Вікторія, член Ліги миру і свободи. – 290

Віллард, член Ліги миру і свободи. – 128

Вілінська – див. О'Коннор-Вілінська

Вілінський Олександр (1872–1928, Подебради), інженер і педагог, політ. діяч; член ЦР (1917-18); доцент Київського політехн. ін-ту. В еміграції професор і проректор Укр. господарчої академії у Подебрадах. Дружина О'Коннор-Вілінської Валерії. – 143, 247

Вільямс Етель (Williams Ethel), англійка, доктор, член Ліги миру і свободи. – 131, 137, 155

Віндзор Мері, член Ліги миру і свободи. – 106, 108, 115

Віра – див. Гусева Віра

Вітик Семен (1876 с.Гаїв, побл. Дрогобича – ГУЛАГ), галицький гром., політ. і профспілковий діяч. Син залізничного сторожа. Закінчив гімназію в Дрогобичі. Засновник УСДП (1899) і провідник її крила, що співпрацювало з Польською партією соціалістичною; депутат Віденського парламенту (з 1907); 1918 – член Української Національної Ради та президії Трудового конгресу України. Віце-президент ЗУНР. З 1919 – у Відні, 1923-25 видавав прорадянський журнал «Нова Громада». 1925 в складі транспорту політемігрантів приїхав до Харкова, вступив до компартії, працював у НКЗС, в Комісії культзв'язку з закордоном при Наркомосвіті, в ДВУ; активну діяльність провадив в Клубі політемігрантів. Заарештований на поч. 1930-х. Доля невідома. – 138, 139, 142, 145, 150, 151

Вітковський, власник крамниці в Умані. – 21

Вітте Сергій Юлійович (1849–1915), граф, рос. держ. діяч. Міністр фінансів (1892-1903), голова Ради міністрів (1905–1906). Сприяв розвитку капіталізму в Росії. – 53

Власівна, приятелька Н.Суровцової з Балигичану. – 362

Вовк, дружина Ф.Вовка., дама-патронеса українського лазарету. – 38

Вовк (Волков) Федір (Хведір) Кіндратович (5.03.1847, с.Крячківка, теп.Пирятинський р-н на Полтавщині – 30.06.1918, Гомель), видатний укр. антрополог, етнограф, археолог. – 106, 111, 112, 143, 152

Вовк Юрко (1899–1961, Прага), онук Ф.Вовка і Д. Антоновича; маляр і графік, з 1923 у Празі. – 97, 106, 111, 112, 152

Водолажченко Ольга (1888 – ?), історик, науковий працівник Харківської н.-д. кафедри історії української культури; праці з історії України та історії освіти на Слобожанщині. 1937-38 р. заслана. – 189

Воеводський, авіатор. – 39

Войков Петро Лазарович (13.08.1888, Керч – убитий 7.06.1927, Варшава), активний учасник рев. руху в Росії, рад. дипломат. 1903-17 меншовик, 1907-17 на еміграції в Швейцарії, член РСДРП(б) з серпня 1917. Від жовтня 1924 – повпред СРСР в Польщі. Убитий білогвардійцем. – 200, 216

Волківський Михайло, уманчанин. – 55

Волконська, княгиня. – 39

Волконський Сергій Григорович (19.12.1788 – 10.12.1865, с.Вороньки, тепер Чернігівська обл.), князь, генерал-майор, декабрист. – 20

Воля – див. Лосієвський Всеволод

Волошенко, український журналіст. – 29

Волошенко, секретар В.П. Суровцова в Умані. – 46

Волошин (Кирієнко-Волошин) Максиміліан Олександрович (28.05.1877, Київ – 11.08.1932, Коктебель, Крим), мислитель, поет, художник. Його поезія сповнена громадянської мужності, філософської глибини і ліризму. – 185, 195

Вольська (в заміжжі Мурська) Софія Степанівна (Зося) (1894, с.Степанів Канівського р-ну на Київщині – 16.06.1946, Мангайм, Німеччина), 1917 – референт ЦР, 1919 їздить з капелюю Ол.Кошиця як перекладач. Одружилася у Відні з Володимиром Мурським; 1920 подружжя оселилося в Тарнові (Польща), перекладала «Пропащий світ» Конан-Дойля (вид. у Львові 1922). З 1925 сім'я в Кракові, потім у Стамбулі, де 1935 М. – голова укр. секції на Всесвітньому міжнародному жін. конгресі (замість Мілени Рудницької, яка не прийшла), розповіла про голодомор на Україні 1932-33 рр. Після смерті чоловіка, 1935-39 живе з 4-ма дітьми у Львові, випадкові заробітки уроками англ. та франц., перекладами, які друкувалися в часописі «Новий час», товаришує з Наталею Королевою. Після приходу більшовиків переїздить в Краснянський р-н, викладає рос. мову в Фірлевській середній школі, потім в школі в с.Сторонибабах того ж р-ну. 1943 повернулася до Львова, працює референтом в Укр. Центр. Комітеті. Далі Краків, Кірхгайм, Мангайм. Померла від раку. Син Богдан після 1945 – в концтаборі м.Ухта Комі АРСР. – 84, 88, 103, 104

Вольська Францішка (з роду Лехно-Васютинських), дружина Степана Вольського, мати С.Вольської. Освічена і активна гром.

діячка; заснувала 1917 у Києві «Громаду укр. католиків». Допомогала в'язням-галичанам; видавала укр. дитячу літературу, редактор ж.«Волошки» (Київ, 1917). – 84

Воронович Ірина Михайлівна (9.05.1907, м.Піщанка Вінницької обл. – 9.06.1985, Ірпінь), дружина Григорія Кочура. До війни викладала у Вінницькому педінституті російську мову. Заарештована в 1943, засуджена на 10 років концтаборів. Відбула 7 років у м.Котлас (тепер Архангельська обл.), працювала медсестрою; три роки – на Печорі, працювала лічником. Потім – разом з чоловіком Г.Кочуром – на засланні в м.Інта. Повернулася в Україну 1958. – 348

Врангель Петро Миколайович (15.08.1878 – 25.04.1928, Брюссель), барон, генерал-лейтенант (1917). – 50

Вржещ, уманський домовласник. – 23, 28

Вронська-Варшавська, ув'язнена у Владивостоку. – 281

Врублевський Павло, уманчанин. – 172

Вудс Керолайн (Woods Karoline), член Ліги миру і свободи. – 127, 133

Вудс, батько К.Вудс. – 127

Габсбург Льотрінген Вільгельм-Франц (Василь Вишиваний; 10.02.1895 – 18.08.1948, Київ, тюрма), австрійський архикнязь, ерцгерцог, онук австрійського імператора Франца-Йосифа; полковник УСС, в 1918 на Україні командант армійської групи, до якої належали УСС. За Директорії – у міністерстві військових справ УНР (1919-20), радник С.Петлюри. 1921 повернувся до Австрії. Автор збірника поезій укр. мовою «Минають дні» (1921). 22.09.1947 схоплений контррозвідкою МДБ у Відні, таємно вивезений до Києва. Засуджений 25.05.1948 на 25 років таборів особливого режиму, цей присуд 24.07.1948 замінено на 25 років тюрми, але Г. не дізнався про це, помер у тюремній лікарні. – 50, 83, 105, 147

Гадомський, уманський пан. – 23, 28, 70

Гайман Ліда (Heiman Lyda), редактор. – 108, 126, 131

Гайне Гайнріх (до 1825 Гарі Г.; 13.12.1797, Дюссельдорф – 17.02.1856, Париж), німецький поет і публіцист. «Книга пісень» (1827). – 217, 218, 237

Гаккебуш Любов Михайлівна (26.09.1888, Немирів Вінницької обл. – 28.05.1947, Київ), укр. акторка, Народна артистка УРСР. Працювала в театрі «Березіль», театрах Одеси, Харкова, Донецька. – 179

Галаган Микола (1888, Чернігівщина – після 1945), укр. гром.-політ. діяч, публіцист. Фізик за фахом. 1903-04 – член РУП, з 1917 – член УСДРП. 1917-18 – представник України на Кубані. За Гетьманату голова департаменту міністерства охорони здоров'я. 1918 – член військревкому для організації антигетьманського повстання. Голова дипломатичної місії Директорії УНР у Будапешті. – 151

Галаган Ольга (1885 – ?), дружина М.Галагана, гром. діячка в Києві, в 1920-30-х на еміграції у Відні й Празі, член управи Укр. жін. союзу в Празі та укр. секції Ліги миру і свободи. – 107, 116

Галагани: Гнат Іванович (помер 1748), зрадив Мазепу, перекинувся на бік Петра I, допоміг Москві здобути Запорізьку Січ; син його Григор (1716-1777), син Григора Іван (помер бл.1798), його син Павло Іванович (1793-1834) почесний інспектор повітової школи у Козельці, мав мистецький смак; відомий архітектор того часу Павло Андрійович Дубровський збудував 1829 р. палац в його маєтку в с.Сокиринці Чернігівської губ.; син його Григорій Павлович Г.(1819-1888) – визначний мещанат укр. культури, етнограф, давов грошову допомогу укр. виданням, брав участь у визволенні укр. селян із кріпацтва; добрий знайомий М.Максимовича, А.Метлинського, Т.Шевченка, П.Куліша; заснував у Сокиринцях перше на Україні селянське позичкове товариство. 1871 р. заснував «Колегію Павла Галагана» в Києві на честь свого рано померлого сина (1853-69), де безкоштовно навчалися здібні юнаки з українських родин. – 107, 121

Галатик, власник ковбасної крамниці в Умані. – 21

Галечко Софія (3.05.1894, м.Новий Сонч, теп.Польща – 20.07.1918, с.Пасична на Станіславщині, втопилася), закінчила філософ. ф-т ун-ту м.Грац (Австрія), хорунжа легіону УСС (з 1914), відзначилася в Карпатських боях, нагороджена медаллю за хоробрість; 1917–18 – у запасній частині легіону. – 50

Галицька Віра, дочка московського літературознавця, ув'язнена на Ельгені. – 304

Галіп Артем Мелетійович (1887 – ?), адвокат у Чернівцях, товариш міністра закордонних справ (1918), на еміграції займав советофільську позицію. – 89, 152

Галіп Тодот Мелетійович (19.06.1873, с.Волока Вижицького пов., тепер Чернівецька обл. – 6.04.1943, Брно), громад. і політ. діяч Буковини, письменник, публіцист, за фахом адвокат (закінчив юридичний ф-т ун-ту в Чернівцях); лідер Укр. радикальної партії на Буковині (1906-18), голова Союзу Січей і редактор його органів «Громадянин» і «Січ»; депутат Буковинського сейму; член Укр. Нац. Ради ЗУНР у Станіславові, член дипломатичної місії УНР у Римі; від 1920 – адвокат у Хусті, 1939 емігрував до Брна (Моравія). Твори: ліричні поезії, повісті, історичні оповідання; праці про звичаєве право на Закарпатті, спомини. – 89, 104, 146, 152

Галкін, власник заїзду в Умані. – 28

Гамсун (Hamsun) Кнут (К.Педерсен; 4.08.1859, Лом, Норвегія – 19.02.1952, Норгольм), норвезький письменник, Нобелівська премія (1920). Автор романів: «Голод» (1891), «Пан» (1895), новели «Вікторія» (1899); укр. переклад цих творів: Харків, ДВУ, 1928, без імени перекладача. – 176, 203, 207, 296

Ганжа Полікарп, петербурзький студент. – 52, 55, 76

Ганцов Всеволод Михайлович (7.12.1892, Чернігів – 1979, там само), мовознавець, діалектолог. 1916 закінчив історико-філолог. ф-т Петроград. ун-ту, залишений при кафедрі рос. словесности для підготовки до професорського звання; з 1918 прикомандирований до ун-ту св.Володимира в Києві, від 21.02.1919 – в УАН постійним членом, секретарем, керівником комісії з складання Словника живої укр. мови. Від 1922 – науковий співробітник, а від 1924 – дійсний член та керівник секції укр. мови Н.-д. кафедри мовознавства при

Київському ун-ті; проф. Київського ІНО. 1927–1929 у науковому відрядженні (Берлін, Гамбург, Париж). Арештований 21.08.1929 в справі «СВУ»; 20.12.1946 після 17 р. та 4 міс. безперервного ув'язнення Г. приїхав на мешкання до Черніг.р-ну Запорізьк.обл., де в агротехнікумі викладала його сестра Сухонда А.М., та з нею жила їхня 80-літня мати, тут проживав до 24.03.1948. В квітні 1948 переїхав у м.Александров Володимирської обл., але не міг влаштуватися на роботу і вїхав до Казанстану, з кінця серпня 1948 сім місяців жив у селищі Ілі, поблизу Алма-Ати. Влаштуватися на роботу не вдалося, в квітні 1949 повернувся до м.Александрова, з червня по грудень 1949 працював позаштатно в секторі Словника мови О.С.Пушкіна Ін-ту рос. мови АН СРСР. 17.12.1949 арештов. у м.Александрові, звідки переправлений до слідчої тюрми у Владиславі і засланий «як соціально-небезпечний елемент». до Красноярського краю в кінці квітня 1950. 5.07.1950 прибув у селище Караул (райцентр Усть-Єнісейського р-ну Таймирськ. Нац. округу), де був «ссылным политпоселенцем» до жовтня 1954, під «гласним наглядом», – двічі на місяць мов відмічатися в спецкомендатурі. 15.10.1954 Г. отримав паспорт, але не отримав дозволу вїхати з Далекої Півночі ще 2 роки, працював бухгалтером в Усть-Єнісейському райриболовпотребсоюзі до 19.09.1956. Від 19.10.1956 мешкав у Чернігові. – 51, 52

Гарик, син геолога, учень Надії Суровцової у Нижньому Сеймчані. – 133

Гасенко Юрій (1894–1933), інженер, член дипломатичної місії УНР в Румунії. Винахідник моторного човна («блоха»). Автор оповідань, новел. – 152

Гегелло, лікар в українському лазареті в Петербурзі. – 48

Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх (1770–1831), німецький філософ. – 237, 238

Гезелль Сільвіо (Gesell Jean Silvio; 17.02.1862, Санкт-Віте, Бельгія – 11.06.1930, Еден), нім. теоретик господарства. Працював у галузі теорії грошей; його можна вважати одним із засновників Міжнародного валютного фонду, 1919 – міністр фінансів Баварської рад. республіки. Г. засновник Вільних господарських спілок і автор вчення про вільні господарства, які мали привести до «вільного суспільного порядку», що веде до ліберального соціалізму. – 115

Геллер Лотта (Heller Lotte). – 106, 113-116, 125

Геллери, подружжя. – 117, 157

Гельдебранд Лідія, ув'язнена в Ярославлі. – 233, 234

Гельфгот Олександр Павлович (1897 – ?), с.-р., свідок захисту на «показовому» процесі с.-р. у Москві (8.06. – 7.08.1922), відмовився робити заяви, на які розраховував трибунал, і зі свідків потрапив до звинувачених, після суду опинився на Соловках. – 264

Гельфгот, дружина О.Гельфгота, ув'язнена. – 263, 264

Гельфгот, дочка О.Гельфгота, ув'язнена. – 263, 264

Гельфенбейн Хуна та його брат – уманські фактори. – 23

Гельцер Катерина Василівна (2.11.1876, Москва – 12.12.1962, там само), перша (1925) народна артистка РСФФР, видатна виконавиця російського класичного танцю. – 279

Гендель Георг-Фрідріх (1685–1759), німецький композитор, найвизначніший після Й.-С.Баха майстер органної музики. – 183

Генс Аліса, була в літній інтернаціональній школі в Лявенштайні. – 115, 129

Генс – батьки Аліси, в Вашингтоні, редактори журналу. – 129, 130

Георгадзе, меншовик, ув'язнений в Ярославському політизоляторі. – 127, 128, 133, 158

Гелгуд Єлизавета Петрівна, перекладачка в Америці, приставлена до делегаток Ліги миру і свободи, дружина американського посла в Данії. – 125, 126

Герасимів, солдат, соціаліст в Петербурзі. – 51

Герасимовичка – див.Романовська-Герасимович

Герbst, фотограф в Умані. – 23

Герbst Каця, Стас – діти Герbstа, товариші дитинства Надії Суровцової. – 23

Герцберг Поліна Львівна – лікар-психіатр із Польщі, ув'язнена на Ельгені. – 310, 311, 322

Герцка (Hertzka) Йелля, уродж.Фухс (Fuchs) (4.02.1878, Відень – 13.11.1943, там само), президент австр. секції Міжнар. жін. Ліги миру і свободи (1921-1938). Освіту отримала в вищій садівничій школі в Бад Годесберзі. Заснувала Вищу дворічну садівничу школу для дівчат у Відні (1913), керувала нею до еміграції (1938). По смерті чоловіка (Еміль Герцка, музичний видавець, помер 9.05.1932) перейнялася справами видавництва (Universal-Edition), з 1947 – керівник вид-ва. В жін. русі з 1903, президент Віденського жін. клубу (1909–1933), організатор 3-го міжнародного конгресу Ліги у Відні (1921). Сприяла поверненню військовополонених. – 106, 114

Гете Йоганн-Вольфганг (28.08.1749, Франкфурт-на-Майні – 22.03.1832, Веймар), нім. поет і мислитель. – 116

Грете, працівник видавництва «Malik». – 138

Гірняк Йосип Йосипович (14.04.1895, Струсів – 17.01.1989, Нью-Йорк, похований у Бовнд-Бруку), видатний укр. актор, майстер сценічного гротеску, провідний актор «Березоля», співтворець театральної системи Леся Курбаса. – 179

Гітлер (Шікльгрубер) Адольф (1889-1945), лідер націонал-соц. партії, глава фашистської Німеччини (1933-1945). Ініціатор розв'язання війни в Європі, яка переросла у світову війну, організатор винищення мільйонів людей. – 119

Гладких, бригадир на КДС. – 299, 303

Гладунівна Антоніна, курсистка. – 62, 66

Глембоцька, уманська пані. – 29

Глібов Леонід Іванович (1827–1893), укр. поет, байкар і лірик. – 28

Говердовська (Суровцова) Ганна Іванівна (1863, Тула – 01.1930, Умань), мати Надії Суровцової. – 9–12, 14, 15, 17, 18, 23, 24, 28,

30, 31, 33–37, 40, 41, 46–48, 54, 57, 64, 67, 70, 71, 79, 84, 134, 156, 167, 169, 170, 186–188, 203, 216, 217, 220, 221, 224, 225, 247, 267, 293.

Говердовський Ян, дід по матері Надії Суровцової. – 15

Гогосовілі Євдокія Іванівна, головний лікар у дитмістечку на Ельгені. – 320-323

Голіас Янко, хорват, студент ун-ту у Відні. – 155

Голіцин, князь, хрещений батько Лариси Василівни Романовської-Дяченко, до революції жив у Франції. – 170

Голіцин, князь, в'язень на Соловках. – 225

Голіцинський Євген (1889-1932), діяч РУП, член її першого ЦК (з 1902), 1903-04 – член закордонного комітету РУП; 1919 посол УНР в Естонії. В 1920-х доцент хемії в Укр. господарчій Академії в Подєбрадах. – 151

Голоскевич Григорій Костянтинович (1885–1935?), науковий співробітник ВУАН, редактор «Словника живої мови». Засуджений на процесі «СВУ» до 5 років позбавлення волі та 2 років поразки в правах. Після виходу з ув'язнення наклеп на себе руки. – 51, 52, 238

Голубович Всеволод Олександрович (1885, с.Полтавка Балтського повіту, Поділля – 1939, концтабір), політ. діяч, журналіст, інженер. Член УПСР, її представник в Малій Раді та Генеральному секретаріаті. Голова делегації УНР на миров. переговорах в Брест-Литовську (1918). Голова та міністр закордонних справ (30.01.1918–28.04.1918). 1921 засуджений за процесом членів ЦК УПСР більшовицьким трибуналом до 5 років концтаборів, 1922 амністований, працював головою ВРНГ УСРР до арешту 2.03.1931 в справі «УНЦ», засуджений до 6 років концтаборів, потім новий термін, помер в ув'язненні. – 76, 249

Гондлевська Зора Борисівна (13.04.1897, Київ – 2.07.1987, Москва), анархістка, в'язень Колими. – 283, 293, 327

Гонта Іван – один з керівників Коліївщини. – 56, 67

Горбань Микола Васильович (1899, с.Микільське, Полтавська обл. – 1973, Ташкент), історик, письменник, науковий співробітник Харківської н.-д. кафедри історії української культури. Праці з історії України XVIII ст., автор історичних повістей «Розбійник Мацапура» (1927), «Козак і воєвода» (1929), «Слово і діло Государеве» (1930). Заарештований 5.04.1931 в справі «УНЦ», засуджений на 3 роки заслання у Казахстан. 5.03.1934 – ще на 3 роки в Західний Сибір. Опублікував кілька праць з історії Казахстану та Західного Сибіру. – 189, 190, 206, 207

Гордон Владислав – родич Романовського Святослава. – 53, 56

Гордон Міхаліна, родичка Романовського Святослава. – 54, 56

Гордон Ян, київський адвокат. – 89, 180

Горожанін (Купельський) Валерій Михайлович (1899, м.Акерман, Бессарабської губ.– розстріляний 1937), від 1909 вчився на юридичному ф-ті Новоросійського ун-ту (Одеса). 1912 року виключений за приналежність до партії с.-р. Після Лютневої революції 1917 член партії боротьбистів, з лютого 1919 – член КП(б)У. 1907-14 – на підпільній роботі в Одесі та Бессарабії;

побував у Франції (написав памфлет «Анатоль Франс і Ватикан»), від жовтня 1917 в Одесі, писав для газ. «Голос революції» під псевд. «Горожанин». Від травня 1919 в органах ЧК, слідчий з особливо важливих справ Одеської губчека; 1920-21 нач. слідчо-оперативної частини та член колегії Миколаївської губчека; 1921-22 нач. секретного відділу ДПУ УСРР; 1923 – нач. повноважного представництва ДПУ Правобережної України; 1923-24 – пом. нач. Київського губерньського відділу ДПУ, мав пряме відношення до фабрикації «Справи Київського обласного центру дії». 1921 р. розробив і ліквідував організацію «Народна помста», брав участь у захопленні Ю. Тютюнника та ін. Від 23.05.1924 – голова таємного відділу ДПУ УСРР, після 1930 – в ОДПУ в Москві: до 21.05.1935 помічник нач. іноземного відділу, другий заст. нач. цього ж відділу; від 11.1935 старший майор держбезпеки, заст. нач. Особливого бюро НКВС СРСР. 21.11.1937 звільнений з органів НКВС і розстріляний. «За участю тов. Г. було досягнуто викриття ролі Української Автокефальної Церкви як повстанського зняряддя «СВУ», здійснення його політичного розкладання та знешкодження...» (В.Балицький). Нагороджений орденом Червоного Прапора «за викриття СВУ», керував ходом цього процесу. – 204

Горська, драматична акторка театру ім. Івана Франка в 1920-х, в кінці 1930-х – в Київському обласному театрі. – 192

Горшков, інженер, в'язень у Нижньо-Сеймчанській тюрмі. – 338, 346, 347

Горький Максим (Пешков Олексій Максимович; 1868– 1936), рос. письменник. – 218, 221

Гофер Андреас (1767-1810), керівн. селян. повстання у Тиролі – 138

Гофман (Hoffmann) Макс (25.01.1869, Гомберг – 8.07.1927 Бад Райхенгау), ген.-майор. 1916 нач. штабу Східн. фронту, учасник мирових переговорів у Брест-Литовську. Прихильник зближення з Росією після заключення миру, але мав інші настанови і 1920 р. вийшов у відставку.

Гошовський Андріан, знайомий Надії Суровцової у Відні. – 142, 154

Граал, німецький консул у Харкові. – 182, 193, 219

Грбар Ігор Емануїлович (25.03.1871, Будапешт – 16.05.1960, Москва), живописець і мистецтвознавець. Учень Рєпіна. – 53

Грбовська, бібліотекарка уманської жіночої гімназії. – 35

Греков Олександр Петрович (21.11.1875, Глухівський повіт Чернігівської губ. – 1958, Відень), закінчив юрид. ф-т Московського ун-ту (1897), Москов. військ. училище (1899), потім Академію генштабу, кадровий військ. 1908 Г. було доручено виховання царських дітей. В часи I св.в. – на Пд.-зх. фронті, наприкінці 1917 в Києві – команда 2-ї Сердюцької дивізії, нач. штабу КВО, військовий міністр УНР, очолив укр. делегацію до Одеси для переговорів з франц. окупаційними військами; після зайняття Києва військами УНР 5-6.03.1919 Г. призначено командувачем армії УНР, але вже 21.03.1919 С.Петлюра призначив замість Г. в.о. наказного отамана А.Мельника. Г. вийшов до Галичини, від 9.6 до 5.07.1919 – Командувач Галицькою Армією, вийшов до Румунії, потім до Відня, де

25 6-201

очолив 1921 Всеукраїнський Національний Союз. 1938 почав втілювати з П.Кашиньським ідею створення закордонного Вільного Козацтва, 1940 р. гестапо заборонило цю роботу. 1946 прийняв австр. підданство. 21.09.1948 Г. було схоплено рад. контррозвідкою, тримали у Київськ. тюрмі до травня 1949, 23.07.1949 відправлено до Озерного концтабору, де був Йосип Сліпий, Михайло Сорока. 20.08.1956 Г. було звільнено, в грудні 1956 повернувся до Відня. – 139, 168

Гренер (Groener) Вільгельм (1867 – 1939), німецький генерал і політик. Після 8.11.1918 керував поверненням війська і демобілізацією, чинив опір встановленню системи Рад. Від 1920 до кінця 1923 – міністр державних шляхів сполучення

Гржимала-Маринович Юліян, працівник Міністерства закордонних справ. – 75

Григорович Євгенія Зіновівна (30.04.1905, Дубно – 15.07.1978, Київ), кінореж., сценарист, заслуж. діяч мистецтв УРСР (1954). Ставила культосвітні фільми. Від 1943 в науково-популярному кіно. Фільми-портрети: «Паша Ангеліна» (1947), «Євгенія Долинюк» (1960), «Олександр Довженко» (1964), «Микола Самокиш» (1966), «Микола Куліш» (1970). – 19, 20

Гриша, ув'язнений, фельдшер. – 353

Грінченко Борис Дмитрович (літ.псевд. – Василь Чайченко, П.Вартовий та ін.; 9.12.1863, хутір Вільховий Яр, Харківщина – 6.05.1910, Оспедалетті, Італія, похов. у Києві), укр. письменник драматург, перекладач, учений і громадський діяч. Впорядкував і видав «Словарь української мови». – 233

Гріпарі, предствоник Греції в УНР. – 75, 78

Грушевська Катерина Михайлівна (21.06.1900, Львів – 30.03.1943, концтабір Темлар), укр. фольклорист і соціолог. Донька М.С.Грушевського. Навчалася в Женевському ун-ті. Керувала Кабінетом примітивної культури УАН, редагувала його щорічник. 1937 заслана до концтабору. Автор праць «З примітивної культури» (1924), «Примітивні оповідання, казки й байки Африки та Америки» (1923), підготувала до видання з власними передмовами «Українські народні думи» (1927-31). – 80

Грушевська (уроджена Вояківська) Марія Сильвестрівна (1869, Перемищина – 20.09.1948, Київ), громад.і просвіт. діячка у Львові та Києві, співробітниця «ЛНВ», перекладач з французької і англійської; 1917 – член Центральної Ради і Театральної Ради в Києві. Дружина М. Грушевського. – 80

Грушевський Михайло Сергійович (29.09.1866, м.Холм, тепер Польща – 25.11.1934, Кисловодськ, похований у Києві), укр. історик і політ. діяч, президент УНР. З 1897 – голова НТШ. В 1917 очолив Центральну Раду. Головна праця – «Історія України-Руси». – 34, 35, 63, 71, 79, 80, 86, 104, 109, 141, 142, 248, 249

Губанов, уманський крамар. – 22

Гувер (Hoover) Герберт Кларк (1874 –1964), президент США 1929-33 рр. – 109

Гуревич Анна Михайлівна, дитячий лікар Кремлівської лікарні. В'язень в Іркутській тюрмі, потім на Ельгені. – 269-272, 309

Гусев Микола Олександрович (27.05.1916, Київ – 20.01.1987, Київ), архітектор, зав. кафедрою архітект. проектування Київського інженерно-будівельного ін-ту, проф., син В. Гусевої – 169

Гусева (Гусева-Романовська) Віра Василівна (16.07.1886, м. Золотоноша, тепер Черкаська обл. – розстріляна 26.05.1938, Київ), троюрідна сестра Надії Суrowцової. Вчилася в Прилуцькій гімназії, на математичному фак-ті Вищих жіночих курсів у Києві. Давала приватні уроки, викладала на курсах підготовки у вузи, з 1931 – у Водному вечірньому технікумі, потім політехнікумі та ін. навчальних закладах. Останнє місце роботи – Київський річковий технікум. Арештована 19.03.1938. Звинувачена абсолютно безпідставно, ніби вона «с 1923 г. была связана с германским консульством в Киеве, с 1926 г. являлась явкосодержательницей украинской боевой повстанческой организации, через ее квартиру проходили агенты УНР-овского зарубежного центра и иностранной разведки...». 10 травня 1938 р. «трійкою» НКВС УРСР засуджена до розстрілу. – 169

Гусева Лідія Олександрівна (нар.19.06.1918, м.Клинець, Чернігівської обл.), дочка В. Гусевої, архітектор в Діпромісті (1944–80), керівник архітектурної майстерні. – 169

Давид, офіцер-галичанин в австрійській місії Форгача. – 78, 153

Давид, в'язень в Ярославлі, поет. – 242

Давидов, уманський лікар. – 28

Даненберг Віра Христофорівна, вчителька з Умані. – 24

Данилов Геннадій Михайлович (помер в Ленінграді навесні 1939 р.), освіту здобув у Петербурзі, після закінчення навчання вчителював у хлоп'ячій гімназії в Умані, восени 1911 переїхав до Петербурга. – 34, 40

Данилова Кіра Іванівна (28.02.1884 – 1968, Москва), освіту здобула на Бестужевських курсах в Петербурзі, вчителювала в Умані до 1912 р. Залишилася на рік в Умані після того, як її чоловік перевівся до Петербурга, щоб носити передачі в Уманську тюрму ув'язненому вчителюві Григорію Миколайовичу Куриндіну. Надія Суrowцова називала Кіру Данилову «заммамою», все життя листувалася з нею, «заммамо» надсилала посилки, зберегла листи Надії Віталіївни, починаючи з 1935 р. з заслання в Архангельську. Ці листи зберігаються зараз в двох державних архівах у Києві. – 34-36, 40

Даугард (Daugard), редактор з Данії. – 108, 131, 155

Датошвілі, уманський лікар. – 29

Данута, ув'язнена, медсестра в Сеймчанській лікарні. – 362

Дашинська, сестра міністра закордонних справ Польщі. – 107

Дашинський (Daszynski) Ігнацій (28.10.1866, Збараж, біля Тернополя – 31.10.1936, Бистра, Сілезія), польський політик і держ. діяч; співзасновник (1892) польськ. с.-д. робітничої партії в Галичині. Депутат австрійського парламенту (1897-1918), прем'єр і міністр закордонних справ першого уряду після проголошення самостійності Польщі, 1928-30 маршал сейму. Автор спогадів. – 107

Дашкевич Роман (6.12.1892, м.Тустановичі на Львівщині – 11.01.1975, Куфштайн, Австрія), укр. військ. та громад. діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Активний учасник студентського національного руху, один із організаторів УСС. 1939 переїхав до Австрії. Автор спогадів «Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота» (Нью-Йорк, 1965). – 51, 153

Дашкевич-Чайковський, уманський адвокат. – 23

Делюліна Тая, ув'язнена на Ельгені. – 311, 330

Дежарден Люсі (Dejardin), бельгійка, член Ліги миру і свободи. – 108, 126, 131

Дейнова, уманська пані. – 29

Делезі (Delaisi), паризький лектор. – 123

Делянов Іван Давидович (1818–1897), граф, товариш міністра народної освіти (з 1866), міністр (1882-1897). – 9

Демуцький Данило Порфирівич (1893 –1954), кінооператор. З О.Довженком створив фільми «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), на Ташкентській кіностудії зняв фільми «Насреддін у Бухарі» (1943), «Пригоди Насреддіна» (1947), на Київській кіностудії – «Подвиг розвідника» (1947), «Тарас Шевченко» (1951). Був репресований. – 34

Демчук Петро Іванович (1899, м.Городенка, Галичина – розстр. 3.11.1937, Соловки), гімназистом (1914) вступив у УСС, де був під командою Михайла Барана. У бою за Львів потрапив у полон, втік, потім у Відні закінчив університет, доктор права. За сприяння Михайла Левицького працював у повпредстві СРСР у Відні. З 1923 – член австр.групи КПЗУ, потім член ВКП(б). 1925 приїхав до Харкова як комендант транспорту поліемігрантів, професор в інституті марксизму, з 1930 працював у ДВУ. Арештований 5 травня 1933 р. в Харкові, засуджений на 5 років концтаборів, термін відбував у тюрмі на Соловках. Рішенням «трійки» УНКВС Ленінградської області засуджений до розстрілу. – 110, 113, 138, 142, 143, 155

Денікін Антон Іванович (1872–1947), генерал-лейтенант (1916) царської армії. Один з організаторів Добровольчої армії, головнокомандувач антибільшовицькими збройними силами на Півдні Росії. Емігрував у квітні 1920 р. Автор мемуарів: «Очерки русской смуты» (1920-25). – 141

Денс, полковник, представник Франції в Україні. – 75, 78

Джайя Крішна Рау (Jaja Krishna Rau), професор з Індії. – 106

Джаксон Лялька, гімназист у Умані. – 37

Джапарідзе Прокіп Апрасіонович (парт. кличка Альоша, 15.01.1880, с.Шардомети, Онський р-н, Грузія – розстріляний 20.09.1918), діяч рев. руху в Росії, один із керівників боротьби за ролладу в Азербайджані. Народився в сім'ї поміщика, вчився в Александрівському учительському ін-ті в Тифлісі (1896–1900), виключений з ін-ту, арештований за участь в маївці, ув'язнений в Метехському замку, потім висланий. Після Лютневої революції член Бакинського комітету РСДРП, делегат VI з'їзду РСДРП(б), обраний канд. у члени ЦК. В березні 1918 – член комітету рев. оборони, керував придушенням заколоту мусаватистів, з квітня 1918

одночасно комісар внутрішніх справ Бакин. РНК; з червня 1918 комісар продовольства. Після падіння радвлади в Баку Д. 31.07.1817 арештований і розстріляний англ. інтервентами в числі 26 бакинських комісарів на 207 верстві Закаспійської залізниці. -

Джапарідзе, дочка А.Джапарідзе, ув'язнена. - 309

Дженокі, папський нунцій у Варшаві. - 109

Джером Джером-Клалка (1859-1927), англійський письменник. - 93

Джонсони, родина фабриканта в Чикаго. - 132, 133

Джошуа, провідник в «Поїзді миру». - 131, 132

Джунківська К.- перекладачка. (Оповідання Джека Лондона, Франка Леонгарда в перекладі Д. видані в Києві, вид-во «Сяйво», й Харкові, вид-во «Книгоспілка», 1926-27 рр.). - 84

Дзбановська Ганя, товаришка по гімназії. - 186

Дермот Мойра Мек, дівчинка, яку нянчила Надія Суровцова у Відні. - 111

Дидик Галина Томівна (12.04.1912, с.Шибалин, Тернопільщина - 25.12.1979, м.Христинівка, Черкащина), закінчила гімназію в Бережанах, учительський семінар у Львові, працювала вчителькою. У 1930-х роках активна діячка Союзу Українок Галичини та Червоного Хреста; пізніше член ОУН, зв'язкова центрального проводу, особистий секретар Романа Шухевича. 1938 р. - 10 місяців у польській тюрмі «Бригідки» у Львові. 5 квітня 1950 арештована НКВС у с.Білогорща на Львівщині (Р.Шухевич загинув там); засуджена на 25 років. Відбула 17 років тюрми у Володимирі та 3 роки таборів у Мордовії. Звільнена 1971 р., жила на Тернопільщині, на Львівщині, на початку 1974 р. оселилася в м.Христинівка, недалеко від Умані. Познайомилася з Н.Суровцовою через Я.Дашкевича, близькі стосунки підтримувалися до смерті Галини Дидик.

Дижур, власник пивзаводу. - 38

Димитров Георгій Михайлович (1882-1949), діяч болгарського і міжнародного комуністичного та робітничого руху. - 286

Димитрова секретар, ув'язнений у Владивостоку. - 286

Дібольд Густав Густавович, видатний вчений, агроном-селекціонер, фахівець з насінництва, член правління «Насінницької спілки» при Наркомземі УСРР, арештований і звинувачений як «член контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР», розкритої «доблесним ДПУ» навесні 1930 року. - 169

Дібольд Павла Густавівна, вчителька німецької мови в Умані. Рідна сестра Густава Густавовича Дібольда. - 169

Дібольд Іра, дочка Г. Дібольда. - 169

Діденко Ольга Петрівна, педагог, історик, етнограф, археолог, поет. Закінчила історичний ф-т Миколаївського пед. ін-ту. Працювала в Уманському краєзнавчому музеї. - 352

Дідушки, брати. - 149, 153

Дідушок Василь, один із організаторів легіону УСС, командир сотні, учасник перших воєнних операцій УСС (з 1914). - 51

Дідушок Петро (1892 - ?), громад. і політ. діяч, член УСДРП, член укр. делегації, очоленої М.С.Грушевським на Соціалістичн. конгресі (Люцерн, 3-10.08.1919). На Україні працював в системі освіти. Арешт. в справі «Київськ.центру білогвардійців-терористів», засуджений 15.12.1934. - 51, 89

Діккенс Чарлз (1812-1870), англ. письменник. - 15, 127, 152

Дінер-Денош (Diner-Denes), Йожеф (1857-1937), угорський публіцист, соціолог, мистецтвознавець; с.-д. - 103, 150

Дітлович, домовласник в Умані. - 21

Дмитришин Андрій Федорович (21.12.1891, с.Долина, Тернопільщина - 17.03.1970, Нью-Йорк), діяч укр. організацій в Північній Америці. Емігрував до Канади перед I св. в., один із організаторів укр. с.-д. партії в Канаді. З 1915 жив у США, брав активну участь у роботі укр. організацій: Запомоговий союз американських українців, Ліга американських українців. Після Другої світової війни працював у газеті «Українські вісті». - 165

Дніпровська Ірина, ув'язнена на Ельгені, її син Діма. - 307, 320

Дніпровський (Шевченко) Іван Данилович (9.03.1895, с.Каланчак, тепер Херсонська обл. - 1.12.1934, Ялта, похований у Харкові), укр. письм., поет, прозаїк, драматург, перекладач. Друкуватися почав з 1916. Був членом ВУСПП, «Гарт», ВАПЛІТЕ. П'єса «Яблуневий полон» (1926) йшла в багатьох театрах України. Наприкінці життя зазнав переслідувань, що й укоротило йому віку.

Дністрянська, галичанка. - 153

Дністрянський Станіслав Северинович (13.11.1870, Тернопіль - 5.05.1935, Ужгород), укр. правник, проф. цивільного права в ун-ті Львова (1907-1917). Засновник УВУ в Відні (1921), ректор УВУ в Празі (1921-23), дійсний член НТШ, голова т-ва укр.-руськ. правників у Львові; депутат Віденського парламенту (1907-18) від нац.-дем.партії, 1909 р. вніс пропозицію про заснування у Львові самостійного укр. ун-ту; голова парламентської комісії для реформи цивільного права; автор проекту конституції ЗУНР; член ВУАН (1928). - 139, 149

Добровольський, харківський студент. - 179

Доброджеану-Геря (Dobrogeanu-Gherea) Константин (Кац Соломон Абрамович; 21.05.1855, с.Слов'янка, тепер Дніпропетровська обл. - 1920, Бухарест), румунський публіцист, літ. критик, перекладач, політ. діяч. Навчався в Харківському ун-ті, 1875 емігрував до Румунії, один із засновників с.-д. партії робітників у Румунії (1893), автор першої її програми. - 175

Добродієва Ірена, студентка Комерційного ін-ту, перекладачка. - 84, 88, 89, 99, 100

Добролюбов Микола Олександрович (1836 - 1861, Петербург), рос. літ.критик, революціонер-демократ. - 35

Добрянський Агатон (1892-1945), галицький громад. діяч, довголітній секретар і заст. голови Організації українців Львова. - 57, 64

Довженко Олександр Петрович (1894-1956), укр. кінорежисер і письменник, художник, сценарист. - 165, 167, 168, 169, 186, 193, 204

Долгов Ваня, учень уманської школи. – 24

Долгорукий Василь Олександрович (1.08.1868 – загинув 10.06.1927, Галліполі), князь; закінчив Пожеський корпус у Петербурзі (1888), Миколаївську академію генштабу. Після падіння монархії перебував у Києві. Наприкінці квітня 1918 р. на службі в укр. армії Гетьманату, в складі військового міністерства. 12.11.1918 призначений головнокомандувачем укр. армії. Після поразки армії гетьмана Д. відбув до Одеси, де приєднався до Білої гвардії. В листопаді 1920 з військами Врангеля виїхав до Туреччини. – 86

Домна, куховарка в Умані. – 25

Донцов Дмитро Іванович (10.09.1883, Мелітополь – 30.02.1973, Монреаль), укр. політ. діяч, літ. критик, публіцист, ідеолог укр. націоналізму. Навчався у Петербурзькому (1900-07) і Віденському (1909-11) ун-тах, член РУП та УСДРП. В доповіді на 2-му Всестудентському з'їзді (1913, Львів) накреслив програму побудови Укр. незалежної держави. В період Гетьманату очолив Укр. телеграфне агентство та Бюро преси; 1919-21 – на чолі Пресбюро в Берліні; з 1922 у Львові, засновник Укр. партії національної роботи), редактор її органу – двотижневика «Заграва» (1923-24) та «ЛНВ» (1932-39). Від 1939 – в Німеччині, Чехо-Словаччині, Франції, від 1949 у Канаді. Ідеї Д. лягли в основу діяльності ОУН. – 50, 94, 96, 107, 145, 146, 147, 152

Донцова Марія (уроджена Бачинська; 1892 – ?), громад. діячка, журналіст, співробітник «ЛНВ» (1922-39) і «Вісника», редактор ж.«Громадянка» (1950). На еміграції в США. – 107, 146, 147

Дорнье (Dornier) Клаудіус (14.05.1884, Кемптен, Німеччина – 5.12.1969, Цуг, Швейцарія), німецький авіаконструктор та підприємець. – 176, 177

Дорошенко Дмитро Іванович (1829, м.Вільно – 1951, Мніхов), видатний укр. історик, громад.-п. та держ. діяч, публіцист. Від 1920 на еміграції. Від 1921 – проф. укр. історії в УВУ в Празі, 1926–36 доцент і проф. філософського ф-ту Карлового ун-ту. Автор понад тисячі наукових праць з історії України, культури і церкви, монографій про гетьмана П.Дорошенка, П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича; спогадів: «Мої спогади про давню минуле. 1901-14» (1949), «Мої спогади про недавню минуле. 1914-20» (1923-24). – 81, 82, 84, 85, 112, 153

Дорошенко Наталка Михайлівна (уроджена Васильченко; 1888 – ?), укр. драматична акторка, театральна діячка; організатор народних театрів у Києві, Катеринославі. Закінчила музично-драматичну школу ім.М.Лисенка в Києві. Дружина Дмитра Дорошенка. 1917–18 – член Театральної ради в Києві, організатор та акторка Укр. драматичного театру. З 1920 р. на еміграції, брала участь у створенні театр. студій у Празі й Відні; виступала як декламаторка. – 73, 112

Дорошенко Петро Якович (1858 – липень 1919, Одеса, розстріляний), із старовин. гетьман. роду; закінч. Київськ. ун-т; земський діяч, працівник архівної комісії; директор дворянського пансіону (за часів Центральної Ради – укр. гімназії) в Чернігові. 15.07.1918 гетьман П. Скоропадський призначив Д. головою

Управління в справах мистецтва і національної культури. Був головою оргкомітету по створенню Київського держ. ун-ту. В серпні 1918 призначений гетьманом членом Колегії Верховних Правителів на випадок своєї хвороби або смерті. Евакуювався з урядом Директорії до Вінниці й Кам'янця-Подільського. Розстріляний в порядку «червоного терору», нібито помилково. – 81

Досвітній Олесь (Скрипаль-Мищенко Олександр Федорович; 8.11.1891, м.Вовчанськ, тепер Харківська обл. – розстріляний 3.03.1934 р.), укр. рад. письменник. За рев.агітацію в царській армії засуджений до страти, але втік за кордон. Жив в Америці, Китаї, Японії. В 1918 повернувся на Україну. 1919 – вступив до компартії. Працював у газетах, ВУФКУ; Голова Укр. т-ва драматургів і композиторів. Член літ. організацій «Плуг», ВАПЛІТЕ, ВУСПП. Арештований у Харкові 19.12.1933. «Трійкою» 23.02.1934 засуджений до розстрілу. – 140, 164, 166, 167, 176, 186, 191, 193, 204

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895), публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, громад. діяч. 1876 змушений емігрувати; заснував у Женеві вільну друкарню. Від 1889 проф. Софійського ун-ту (каф.загальної історії). – 102

Драгоманова-Шишманова Оксана Михайлівна (1894 – ?), громад. діячка, письменниця. 1918-21 – працівник Міністерства закордонних справ і посольства УНР у Відні. Перші оповідання в «Нашій Волі» (Відень, 1920), повість «По той бік світу» (Буенос-Айрес), 1951. – 81, 123, 124, 125, 127, 132

Драгомиров Михайло Іванович (1830–1905), рос. військ. діяч. – 14

Дрентельн Олександр Романович (1820–1888, Київ), командувач Київським військовим округом (1872–77); управляючий 3-м відділом імперської канцелярії (1878–80); київський, подільський і волинський, тимчасово полтавський і чернігівський генерал-губернатор (від 1881). Раптово помер на святкуванні 900-ліття хрещення Руси на Володимирській гірці в Києві. На місці його смерті поставлено було пам'ятний знак, зруйнований в 1930-х рр. – 14

Дробницькі, брати – уманські гімназисти. – 39

Дубенской Микола, ув'язнений в Ярославлі. – 234, 235, 241, 247, 252

Дубяга Юрій Григорович (23.08.1888, с.Борки на Полтавщині – розстріляний 24.11.1937, Киргизія), видатний укр. геолог, першовідкривач нікелевих руд на Україні, педагог. Вчився в Петербурзі. Працював під керівництвом М.Г.Світальського; брав участь у дослідженнях графітних, залізрудних, нікелевих і марганцевих родовищ України. Брав активну участь в організації Геологічного музею УАН (1932). 1935 звільнений з роботи в «Укргеолтресті», з 1936 працює в Киргизькому рудоуправлінні, керує пошуками поліметалічних руд. Арештований 7.09.1937, 22.11.1937 засуджений до страти. – 51, 66, 69

Дуня – див.Канівецька. – 18, 30, 32, 33

Дуська, ув'язнена в Нижньо-Сеймчанській тюрмі. – 344

Дюшен (Duchesne), паризька профспілкова діячка. – 108

Дьяков Борис Олександрович, рад. парт. працівник, журналіст. Арештований в Москві в ніч на 1.11.1949; засуджений до 10 років «спецлагерей». Його «Повість о пережитом» почала друкуватися 1963 р. в ж. «Звезда»(ч.3), вийшла 1966р. у в-ві «Советская Россия». – 58

Дятлів Петро Юрійович (13.02.1883, Стародуб, тепер Брянська обл. – розстріляний 1937), політ. діяч, член РУП, УСДРП, редактор ж. «Соціал-Демократ» у Полтаві; з 1907 на еміграції; в роки I св. в. співпрацював із СВУ, з 1918 – з австрійською компартією та КПСГ. 1918-19 виконував агентурні доручення Леніна за кордоном. Один з перших перекладачів на укр. мову творів Леніна. 1925 повернувся на Україну, працював викладачем у вузах Харкова, редактором ДВУ. – 140, 156

Еванс Борис Олександрович, ув'язнений, працював рентгенологом лікарні в Нижньому Сеймчані. – 332

Ейхе Роберт Індрикович (1890–1940), парт. і держ. діяч, учасник боротьби за радівладу в Латвії, ув'язнений у Владивостоку. – 286

Ейхельман (Айхельман) Отто Оттович (1854 – ?), доктор міжнародного права (з 1880), ординарний проф. (з 1883) Київського ун-ту. На еміграції в Чехословаччині професор права Українського високого пед. ін-ту в Подебрадах. – 82

Еліза, гувернантка. – 14

Елла, ув'язнена на етапі Іркутськ-Владивосток. – 272

Еллочка, ув'язнена у Вологді. – 263, 265, 266

Еллочка, актриса, ув'язнена на Ельгені. – 309

Ельген, учень Н.Суровцової у Нижньому Сеймчані. – 333, 351

Емма, економка. – 10

Енгельгардт П.В. – рос. поміщик, власник с.Кирилівки (тепер с.Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.), у якого 22.04.1838 р. був викуплений Т.Г.Шевченко. – 185

Енгельгардт Елен, ув'язнена на Ельгені. – 308

Енгельс Фрідріх (1820–1895), філософ, політик, соратник К.Маркса. – 29, 51

Енно (Неппа) Еміль – франц. дипломат, консул у Києві. Був консулом у Яссах, Одесі, предст. інтереси Антанти. – 75, 89

Ерденко (Єрденков) Михайло Гаврилович (1885–1940), скрипаль, композитор, педагог. Концертував як скрипаль і диригент. Від 1913 – професор Київської консерваторії. Разом із Р. Глієром та К.Михайловим реорганізовував Київську консерваторію. Один з перших рад. музикантів, які гастролювали за кордоном. Засл. діяч мистецтв РСФРР. – 30

Есфадж-ханум, член Ліги миру і свободи. – 14

Євгенія, Євгенія Людвіківна – уманська вчителька. – 24

Євгенєв Олександр Гнатович (1899 – розстріляний 1938), секретар НКВС УСРР, до кінця 1937 заступник нач. 2-го відділу КДБ, майор держбезпеки. – 180, 208, 209

Єжова Конкордія Іванівна, ув'язнена в Ярославському політизоляторі. – 238

Елешева, завідуюча дитмістечком на Ельгені. – 320

Елизавета (29.12.1709, с.Коломенське – 5.01.1762, Петербург), імператриця всеросійська (з 6.12.1741), дочка Петра I та Катерини I. Таємно одружилася з укр. козаком Олексієм Розумовським. За її царювання заснована Академія мистецтв, Московський університет, перший загальнодоступний театр; відновилося гетьманство на Україні. – 132

Елизавета Петрівна. – див. Гепгуд Є. П.

Елізарови – родина сестри В.Ульянова-Леніна – Анни Іллівни Елізарової. – 56, 75

Емельянов (Сурик) Олександр Васильович (1892 – розстріляний 1938), парт. і військ. діяч, секретар Харківського комітету РСДРП(б) (1917), один із організаторів Червоної Гвардії у Харкові, потім Центрального Штабу Червоної Гвардії Донбасу. – 196

Емельянова, дружина О.Емельянова. – 196

Ермаков, служб. МДБ у Нижньому Сеймчані. – 335, 336, 352

Ерофеїв Іван Федорович (8.10.1882 с.Андрюшівка Вінницької обл. – 27.11.1953, Ворзель, Київська обл.), укр. письменник, історик, етнограф, літературознав. і фольклорист. Працював викладачем у вузах Києва і Харкова. Автор істор.повіді «Олекса Довбуш». – 196

Єфименко Олександра Яківна (уроджена Ставровська; 18.04.1848, с.Варзуга, тепер Терський р-н Мурманської обл. – урита 18.12.1918, хутір Любочка, побл. с.Писарівки Вовчанського р-ну Харківської обл.), історик і етнограф, перша жінка в Росії, якій присвоєно (1910) ступінь доктора історії. В 1907-17 очолювала кафедру рос.історії й викладала історію України на Бестужевських курсах у Петербурзі. Урита разом з донькою Тетяною. – 41, 55, 69, 190, 192, 197, 251

Єфименко Петро Петрович (21.11.1884, Харків – 15.04.1969, Ленінград), син Ол-дри та Петра Єфименка, археолог, дослідник палеоліту, особливо району Донбасу, дійсний член АН УРСР, директор Ін-ту археології (1945-55), почесний член Королівського Антропологічного Тов-ва в Лондоні. – 41

Єфименко Тетяна, дочка Ол-дри та Петра Єфименка. – 41

Єфтіфеев, харківський студент. – 179

Єфтіфеева, дружина студента. – 180

Єфремов Сергій Олександрович (18.10.1876, с.Пальчик, тепер Звенигородський р-н Черкаської обл. - 31.03.1939, Вологда, тюрма), укр. публіцист, літературознавець, критик, гром. діяч, голова ЦК УПСФ. Заст. голови ЦР (1917); дійсний член (з 1919) і віце-президент (з 1922) ВУАН. Автор бл. 3 тис. статей та рецензій; «Історії укр. письменства» (1911). Засуджений за сфобрикованою «справою СВУ» 19.04.1930 до 10 років позбавлення волі з суворою ізоляцією. В Ярославській в'язниці склав словник Шевченківської мови (рукопис зник). - 109, 238

Жанна, друкарка в Лозанні. – 102, 148

- Жанна, яка навчала мови Перепелицю. – 102
- Жерам, представник Профінтерну від Франції. – 193, 194
- Желтков, майор, начальник МДБ у Нижньому Сеймчані. – 335
- Женя, тітка Н. Суровцової - див. Григорович Є.З.
- Женя, ув'язнена у Владивостоку і Магадані. – 293
- Жеромський (*Zeromski*) Стефан (14.10.1864, Стравчин Келецького воєводства – 20.11.1925, Варшава), польський письменник. – 237, 360
- Житницький Іван Іванович, власник будинку на Козиному болоті. – 18, 19
- Жид (*Gide*) Андре (22.11.1869, Париж – 19.02.1951, Париж), франц. письменник, Нобелівська премія (1947). «Retour de l'URSS» (1936) та «Retouches a mon Retour de l'URSS» (1937) («Повернення з СРСР» та «Ретуші до мого «Повернення з СРСР»»), в яких він розповідає про втрату ілюзій щодо рос. комунізму. – 192
- Жора, в'язень Нижньо-Сеймчанської тюрми. – 349-351
- Жув (*Jouve*) П'єр Жан (1887, Аррас – ?), франц. письменник, автор романів та поетичних збірок. – 115
- Жук Андрій Ілліч (1880, Лубенщина – 1968, Відень), громад. і політ. діяч, публіцист, кооператор, член УСДРП з 1901, член ЦК УСДРП з 1906, РУП з 1909. З 1907 на Галичині, ред. коопер. ж. «Економіст» і «Самопоміч»; один із засновників СВУ (1914); член Загальної Укр. Ради у Відні (1914-16) і Центральної управи УСС (1917-22). За УНР – на дипломатичній службі при укр. посольстві у Відні, радник Міністерства закордонних справ УНР. Від 1930 – у Львові, керівник статист. бюро Ревізійного союзу укр. кооперативів (РСУК), ред. часопису «Кредитова кооперація». Від 1940 у Відні. – 96, 112, 147, 148
- Жук Анна (уроджена Неделко), дружина Андрія Жука, член РУП, УСДРП, за революційну роботу ув'язнена в Києві, з 1909 на еміграції у Львові та Відні. 1922-27 голова Укр. жіночого союзу. – 147
- Жуковська, вдова-генеральша в Гельмязові. – 25
- Жуковська, ув'язнена, лікар у Владивостоку і на Ельгені. – 278, 306
- Жуо (*Jouhaux*) Леон (1879-1954), діяч франц. та міжнар. профспілкового руху, генеральний секретар Французької конфедерації праці (1900-40). Під час I св. в. – захисник «Священного Союзу» та оборони батьківщини. На Паризькій мировій конференції був делегатом франц. уряду з питань робітн. законодавства. Нобелівська премія миру (1951). – 116
- Забіла Віктор, член Старої громади в Петербурзі. – 51
- Забіла, дружина Віктора Забіли, дама-патронеса українського лазарету. – 48
- Завілейська, полковниця, учасниця вистав в Умані. – 30
- Зайцев Павло Іванович (псевдонім Лука Гарбузов, Л.Гарбузов, Лука Гробуздович та ін.; 23.09.1886, Сумщина – 2.09.1965, Німеччина), літературознавець, професор УВУ, активний діяч доби

укр. державності; член Центральної Ради, нач. канцелярії генерального секретаріату освіти (1917) і директор департаменту загальних справ міністерства освіти (1918); 1920 – нач. культурно-освітнього відділу Армії УНР; з 1921 у Варшаві в Укр. наук. ін-ті, викладач в ун-ті. Шевченковець, редактор (1934-39) повн. збір. творів Т.Шевченка у Варшаві (вийшло 13 тт.). Від 1941 у Німеччині, працівник наук. і освітніх установ та видавництва. – 51

Зайцева Олександра Степанівна, начальниця табору на Ельгені. – 312, 316, 323

Залізник Володимир (1895 – ?), інженер-хемік, 1918-20 урядовець посольства УНР у Відні та Гельсинкі, діяч УПСР, 1924 повернувся на Україну, викладав у Київському ІНО, співробітник хемічної секції ІМНМ; в 1930-х рр. арештований, дальша доля невідома. – 148

Залізник Микола (1888, Крим – 1950, тюрма у м. Перм), громад. і політ. діяч, публіцист, один із засновників УПСР; 1907 арештований у Києві, втік з в'язниці за кордон; у Львові брав активну участь у студентському русі; 1914 – один з організаторів СВУ. 1918 – член делегації УНР на мирових переговорах у Брест-Литовську; 1919-20 – посол УНР у Фінляндії, згодом жив у Відні. Автор брошур та статей про Україну, споминів «Моя участь у мирових переговорах у Бересті Литовському» (1928). 1945 арештований більшовиками, засуджений до 15 років, помер у тюрмі. – 147, 148

Залізник Олена (уроджена Охримович, 1886 – ?), дружина Миколи Залізняка, громад. діячка. До I св. в. у Львові член проводу студентських та жіночих організацій; на початку 1920-х голова Укр. жіночого союзу у Відні, з 1957 – голова Світової федерації укр. жіночих організацій. На еміграції в Канаді. – 105, 107, 116, 139, 148

Залізнякава-Січинська, галичанка. – 153

Залютинський, уманський домовласник. – 23, 28

Заневич Віра, дружина Цивинського, ув'язнена у Владивостоку. – 287

Занковський, ув'язнений, хемік, зав. лабораторією в Нижньо-Сеймчанській лікарні. – 353

Запольська (*Zapolska*) Габрієля (Марія Г.Корвін-Піотровська, за першим шлюбом – Снежко-Глоцька, другим – Яновська; 30.03.1860, Підгайці – 17.12.1921, Львів), письменник-драматург, повістяр, новелістка та акторка. – 28, 43

Захар'євич Іван Пилипович, уманський нотаріус. – 24, 64

Захар'євич З.М. – див.Константинова З.М.

Зведринь (*Звідред, Зведре, Зведрис*) Ольга Юрївна (1898-1975), латишка, колимська приятелька Н.Суровцової. На її фотографії напис Надії Віталіївни: «Ольга Зведре, шифрувальниця Комінтерну, 10 років» (концтаборів). Технічний працівник ВЧК, ЦК РКП(б), радянського повпредства в Туреччині, Латвійської секції Комінтерну, дружина (до арешту в 1937) Фріціса Деглавса, відомого діяча компартії Латвії та вченого-економіста, який благополучно пережив усі «чистки». 1953 р. повернулася з Колими на свою батьківщину. Збереглися листи Н.Суровцової до Ольги З. з 1953 до 1975. – 273, 274, 276, 325, 354

Зверев Василь Михайлович, ув'язнений лікар-хірург у Нижньому Сеймчані. – 351-353

Звоницький, уманський адвокат. – 23

Зебницький (псевд. Озерський) Юрій Іванович (1896, с.Смяч Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ. – загинув у концтаборі), з родини священика, закінчив Чернігівську духовну семінарію, вступив до Петербурзького ун-ту на юридичний ф-т; член партії боротьбистів, потім член КП(б)У, голова Управління наукою при Наркомпросі; потім голова ДВОУ. Арештований 23.11.1933, судовою трійкою 26.2.1934 засуджений на 10 років концтаборів, відправлений на ст.Медвежа Гора в «Белбалткомбінат». – 52

Зіна, дочка уманського домовласника Круглого. – 26

Зінов'єв, шталмейстер. – 50

Зінов'єв, слідчий на Луб'янці. – 217-220

Змігородська, уманська пані. – 29

Зося, покоївка в Умані. – 47

Зурбов, в'язень у Ярославлі. – 234

Іван Іванович, слуга у Граапа. – 183

Іван Карпович, селянин, керівник комнезаму. – 175, 176

Ізольда, дівчинка в дитмістечку на Ельгені. – 320

Ільченко Олександр, уманський сільський вчитель, с.-р., член пропандандисткої трійки (1917). – 64, 65, 67-69

Імеретинська, княгиня, в її будинку в Петербурзі був Український лазарет. – 48

Ірчан Мирослав (Баб'юк Андрій Дмитрович; 14.07.1897, с.П'ядики, Коломийщина – розстріляний 3.11.1937, Соловки), укр. січовий стрілець, підхорунжий, ред. газ. «Стрілець». В лютому 1920 разом із І-ю бригадою УГА перейшов на бік Червоної Армії, голова редколегії і комісар агітпоїзда, ред. газ. «Більшовик». Навесні 1921 у Києві в ШЧС, редактор ж. «Галицький комуніст». 1922-23 жив у Празі, навчався в університеті. З 1923 в Канаді, редактор комуністичних видань (в т.ч. ж.«Робітниця»), секретар філії «Гарту». З 1932 у Харкові, голова літ. організації «Західна Україна», редактор її органу тієї ж назви. Автор понад 50 книжок. Арештований 23.12.1933 в приміщенні ЦК КП(б)У, після тривалої розмови з Постишевим; 28.03.1934 засуджений до 10 років концтаборів, відбував на Соловках, де 9.10.1937 трійкою УНКВС Ленінгр. окр. засуджений до розстрілу. – 136, 176, 208

Ісаєвич Дмитро Григорович (1889, с.Велич Ковельського пов. – 1973, м.Стрий Івано-Франківської обл.), укр. політичний діяч. Син священика, закінчив Житомирську духовну семінарію та Петерб. політехнічний ін-т, де був активним учасником укр. студентської громади. Член УПСР і її ЦК, член Центральної Ради (1917–18); член делегації на Соціалістичному конгресі в Люцерні (1919), секретар Президії Соціолог. т-ва, заснованого 1923 в Празі. 1930 р. повернувся на Волинь, жив у с.Вербі Дубенського р-ну, через переслідування польської влади не міг працювати за фахом.

1971 – в рад. пресі (районна, обласна газети та «Вісті з України»), опубліковано наклепницькі статті про нього, після того як він відмовився публічно засудити свою діяльність у 1917–20 рр. – 89

Істрати (Istrati) Панаїт (Герасим; 10.08.1884, с.Балдовінеште Браїльського пов. – 13.04.1935, Бухарест), соціаліст, румунський письменник. За повістю І. «Кіра і Кіраліна» (1924–26) на кіностудії ВУФКУ знято фільм «Двічі продана». 1927-29 жив у Рад. Союзі, свої враження описав у книзі «Сповідь переможеного. Радянська Росія» (1929), в ній докладно і про Україну. – 191, 192

Йогансен Майк (Михайло) Гервасійович (5.11.1895, Харків – розстріляний 27.10.1937, Київ), поет, прозаїк, сценарист, теоретик літератури, мовознавець; член ВАПЛІТЕ. 36. поезій «Д'горі» (1921), «Революція»(1923), «Пролог до комуни»(1924), «Кроковее коло» (1923), «Доробок» (1924), «Ясен» (1930); «Поезії» (1933); оповідання; статті з теорії літератури; у співпраці «Російсько-український словник» та словник приказок; брав участь у розробці проекту укр. правопису 1928 р., виготовував проєкт латинізації укр. письма. Заарештований у Харкові 18.8.1937, на допитах поводився з гідністю; 26.10.1937 – засуджений до розстрілу. – 108, 140, 164, 176

Йолілевський, колишній власник будинку на Нагорному завулку, який придбав Віталій Суровцов. – 33

Йоффе Адольф Абрамович (10.10.1883, Симферополь – 17.11.1927, застрелився), літ. псевд. В.Кримський, з купецької сім'ї, за фахом лікар; учасник рев. руху з кінця 1890-х; член компартії з 1917, член Петроградської Ради, РВК і ЦВК. Від 11.1917 до 01.1918 голова, потім консультант рад. делегації на мирових переговорах у Брест-Литовську, підтримував позицію Л.Троцького «ні миру, ні війни»; з 04.1918 повпред РСФРР у Німеччині; 1919-20 член ради оборони та нарком держконтролю України; 1920 голова рад. делегацій на мирових переговорах з Естонією, Литвою, Латвією, Польщею; 1921 заст. голови Туркестанської комісії ВЦВК та Туркбюро ЦК РКП(б); 1922 член рад. делегації на Генуезькій конф., потім уповноважений рад. уряду на переговорах в Японії; голова делегації РСФРР та Далекосхідної Республіки на Чанчунській конференції 1922; 1922-24 представник СРСР в Китаї; 1924-25 повноважний представник СРСР в Австрії. 1925-27 учасник троцькістської опозиції. – 140, 156, 157, 214

Каковський Микола, уманчанин, петербурзький студент. – 51, 55, 76

Каленик, товариш дитинства Н.Суровцової. – 20

Калінін Михайло Іванович (1875–1946), рад. парт. і держ. діяч. – 235

Калістрат, українець у Відні. – 103

Капюжний (Шайтельман) Наум (1885, Миргородщина – ?), журналіст, боротьбист, ред. газ. «Пролетарська Правда», «Селянська біднота», ж. «Червоний шлях». 1921-26 у Празі в посольстві УСРР, згодом СРСР. Заарештований, зник після 1933 року. – 143, 165

Каложний Олексій Васильович – кінооператор, завідував кінолабораторією на Київській базі до 1924; оператор фільму «Злива» («Офорті з історії гайдамаччини»), режисер і.Кавалерідзе, 1929). Репресований у 1930-х рр. – 168

Камінський, уманчанин, пропагандист. – 64

Камков (Кац) Борис Давидович (1885 – розстріляний 1938), юрист; публіцист. 1907 вступив до партії с.-р., жив на еміграції (Женева, Париж, Мілан). Член ЦК партії лівих с.-р. На I та II з'їздах Рад обирався до ВЦВК, член президії. Був проти Брест-Литовської угоди. В березні 1918 наполягав на розриві з більшовиками і виході с.-р. із уряду. 1937 арештований і розстріляний. – 237

Канівецька (Дуня), прабаба Н.Суровцової – 18, 20, 30, 32, 33

Капі, французька делегатка Ліги миру і свободи. – 126, 131

Категулова Аня, вільнонаймана медсестра в дитмістечку на Ельгені. – 321

Каравелов Любен (2.05.1837– 21.11.1879), болгарський письменник, публіцист, громадський діяч. – 126, 131

Каравелова Катерина Великовна, болгарка, член Ліги миру і свободи. – 126, 131

Караскевич-Ющенко Степанія Степанівна (1863–1915), укр. письменниця, дружина акад. Ю.І.Ющенка, писала на теми укр. життя; послужила моделлю для картини художника Ярошенка «Всюди життя». Довідавшись про загибель сина на фронті, кинулася під поїзд. – 48

Карсєв Микола Іванович (6.12.1850 – 18.02.1931), історик, публіцист. З 1879 професор Варшавського, потім Петербурзького ун-тів. Від 1905 член конституційно-демократичної партії, з 1890-х років боровся проти марксизму. З 1910 член-кор. Петербурзької Академії наук, з 1929 – почесний член АН СРСР. Автор «Історії Західної Європи нового часу», 7 т., 1892-1917. – 42, 61, 105

Каролі (Caroly) Михай (1875 – 1955, Франція; перепохований 1962 у Будапешті), граф, угорський політ. діяч. Депутат парламенту від партії незалежності (1906-18), голова Національної Ради (жовтень, 1918), після перемоги бурж.-дем. революції 1918 – голова уряду. Президент Угорської республіки (січень-березень 1919). – 92, 103

Карпінська Жєня, медсестра на Ельгені. – 304

Касяненко Вассанта, дочка Євгена і Марії Касяненко – 195, 196

Касяненко Григорій Іванович (1891 – ?), авіатор-конструктор; в часи визвольних змагань – член ЦР і Крайового комітету охорони революції. Зник під час «чистого» укр. інтелігенції в середині 1930-х рр. – 173

Касяненко Євген Іванович (1889 – ?), член ЦР (від УСДРП), з 1925 – ред. «Вістей ВУЦВК»; перекладач з німецької мови. Зник у 1930-х рр. під час «чистого» укр. комуністів на Україні. – 164, 165, 169, 172, 176, 195, 203, 204, 209

Касяненко Іван Іванович, ректор с/г академії в Харкові. – 172

Касяненко Марія, перекладачка. – 176, 195, 203, 204

Катя. – див. Маринівська Катерина Григорівна

Катя, товаришка дитинства Н.Суровцової. – 20

Каутський (Kautsky), Карл (1854–1938), австр. соціаліст. 1874-79 навчався у Відні, з 1875 член австр. с.-д.; заснував 1883 і керував до 1917 «Die Neue Zeit» (орган СПН). 1885-90 у Лондоні. Вороже ставився до Жовтневого перевороту в Росії та листопадових подій 1918 р. в Німеччині. Від 1924 жив у Відні, 1938 емігрував до Нідерландів. – 119

Кауфман Софа, ув'язнена, лікар на Ельгені. – 304, 318

Кац Семен Маркович (1902, Проскурів – 1937, Київ), літературний працівник, перший перекладач роману М.Шолохова «Тихий Дін» українською. Працював в апараті Уповнаркомінсправ. На початку 1930-х рр. вихів на роботу до Москви. 1931–32 був кореспондентом київської газ. «Пролетарська правда» в Австрії. Арештований 29.08.37, 14.10.37 засуджений по I категорії, розстріляний 19.10.1937. – 181

Кашинський Павло (1890 – ?), видавець, журналіст і педагог, директор вид-ва «Вернигора» (Київ, Відень, Мюнхен); видавець і редактор (1925-35) «Osteuropaische Pressedienst» (Відень). – 112, 113, 152

Квашнін, учень недільної школи. – 188

Кейзин, ув'язнений, бригадир на лісозаготівлі. – 316

Кейзина, фінка, врятувала Паву Мяснікову від штрафного табору (з листа Зої Марченко від 15.02.1996, з Москви). – 316

Келлер Федір Артурович (12.10.1857 – розстріляний 20.12.1918, Київ), граф, військ. діяч, генерал від кавалерії рос. армії. В укр. війську – з весни 1918, у військ. міністерстві Гетьманату. 4.11.1918 призначений головнокомандувачем збройними силами. Однак у зв'язку з його заявами про необхідність жорсткої диктатури в Україні і відновлення «єдиної неділимий Росії» вже 12.11.1918 знятий з посади. Коли частини Директорії увійшли в Київ, генерала взяли в полон і розстріляли. – 86

Керенський Олександр Федорович (4.05.1881, Симбірськ – 11.06.1970, Нью-Йорк), політ. діяч. Закінчив юридичний факультет Петербурзького ун-ту (1904); 1912-17 – депутат IV Держ. думи. Після Лютневої рев. 1917 – заст. голови ВК Петербурзької Ради; з 15.03.1917 у складі Тимчасового уряду: березень-травень – міністр юстиції; травень-червень – военний і морський міністр; з липня – міністр-голова (прем'єр-міністр). У 1917 р. вихів на Дон; 1918 р. Емігрував у Францію, з 1940 жив у США. Відстоював ідею побудови Росії як федеративної держави. – 68, 71, 73, 41, 234, 235

Керзон (Curzon) Джордж Натаніел (1859-1925), англ. держ. діяч, дипломат, міністр закордонних справ Великобританії (1919-24). Від імені Антанти запропонував рубіж радянсько-польського кордону – «Керзона лінію», затверджену Версальським мирним договором. – 91

Керчів Ярослав, січовий стрілець. – 54

Кістяківський Ігор Олександрович (1876, Київ – 1941, Париж), укр. держ. діяч. Закінчив юридичний ф-т Київського ун-ту, потім навчався в Німеччині. З 1903 у Москві, приват-доцент в ун-ті, в

1910–1917 у Московському комерційному ін-ті. Підтримував матеріально видання часопису «Украинская Жизнь». За Гетьманату, в травні 1918, державний секретар; у липні – листопаді 1918 – міністр внутрішніх справ. З 1919 на еміграції, в Стамбулі, згодом – у Парижі. – 87, 88

Клава, ув'язнена на Ельгені. – 301

Клавдія Миколаївна, медсестра. – 312

Клара Львівна, ув'язнена в Вологді. – 263, 264

Клемансо (Clemenceau) Жорж (1841–1929), франц. політ. та держ. діяч, лікар за фахом. 1876–93 очолював крайніх лівих в парлам., 1906 – міністр закордонних справ, 1917–20 – військовий міністр і прем'єр-міністр; 1919 – голова мирової конференції у Версалі. – 91

Клименко Пилип Васильович (1880 – ?), історик, професор Кам'янець-Подільського ун-ту, науковий працівник ВУАН; вивчав цехи на Правобережжі. «Західно-руські цехи XVI–XVIII віків» (1911); «Цехи на Україні» (1929); «Місто і територія на Україні за Гетьманщини» (ЗІФ ВУАН, 1926) та ін. – 179

Князевич Микола Федорович (15.11.1893, с. Солотвин, тепер Богородчанський р-н Івано-Франківської обл. – 16.10.1986, Нью-Йорк), діяч укр. організацій в Америці. Вийшов до Канади 1911, брав участь у дем. русі, один з організаторів Ліги амер. українців. 1920 переїхав до США. З 1932 – ред. газети «Українські щоденні вісті» (з 1957 – «Українські вісті»). – 165

Коберський, уманський ксьондз, вчитель латини. – 40

Ковалевський Микола (3.9.1892, Крупи, Чернігівщина – 18.08.1957, Інсбрук, Австрія), політ. і держ. діяч, публіцист, голова укр. студентської громади у Москві (1912) і Києві (1915); 1917 голова Всеукр. Селянськ. Спілки УПСР та головний редактор її щоденника «Народна Воля»; член ЦР і міністр продовольчих справ УНР; за Директорії міністр земельних справ; з 1920 на еміграції у Польщі, Румунії, Австрії; співредактор укр. та іноземних журналів. Праці: «Як заложено УПСР» (ЛНВ, 1919), «Україна під червоним ярмом» (1937), «Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР 1920–54 рр.», «При джерелах боротьби» (1960). – 68–80

Ковалевський Олександр (1890 – ?), гром.-політ. діяч, кооператор, публіцист; засновник і голова (1919–21) Укр. народно-республ. партії, 1920 – міністр рільництва УНР; з 1921 на еміграції; кооператор на Волині та директор «Українбанку» в Луцьку; в 1930-х рр. редактор газети «Волинське Слово»; 1939 арештований, дальша доля невідома. – 51, 55, 62, 69, 146

Ковалів Левко Борисович (18.12.1894, Харків – розстріляний 26.10.1937, Бамлат), політ. і держ. діяч. Навчався у Київському комерційному ін-ті, активний член студентської громади; член групи укр. с.-р.; з 1916 співробітник ж. «Боротьба», член ЦР (квітень 1917); член ЦК УПСР, в березні 1920 виступив проти злиття партії боротьбистів з КП(б)У; з 02.1921 – заст. наркомом закорд. справ, член ВУЦВК. В листопаді 1921 вийшов з КП(б)У, займався в Києві науковою роботою в галузі кольорової фотографії. В середині 1920-х повернувся до Харкова, очолив укр. філію тов-ва «Радіопередача». З початку 1930-х навчався в аспірантурі Московського фізико-хемічного ін-ту. Арештований

5.11.1934 у Харкові в «Справі боротьбистів». Під час слідства і на суді тримався особливо стійко, заперечував всі звинувачення. 27–28.03.1935 засуджений до 10 р. таборів. «Трійкою» НКВС 26.10.1937 засуджений до розстрілу. – 166, 167, 206

Ковалівський Андрій Петрович (1.02.1895, с.Розсохувате, тепер Золочівський р-н Харківської обл. – 29.11.1969, Харків), укр. історик-сходознавець, етнограф, перекладач, доктор історичних наук, проф.. Навчався в Лазаревському інституті східних мов, був учнем А.Кримського. Закінчив 1922 філологічний ф-т Харківського ун-ту. Науковий працівник кафедри історії укр. культури при Харківському ун-ті; Ін-ту сходознавства АН СРСР у Ленінграді (1934–38, 1947–48). Зав. кафедрою історії нового світу (від 1951), кафедрою середніх віків (від 1964) у Харківському ун-ті. Автор праць про звичаї і вірування давніх слов'ян, з історії укр. культури XVIII ст., історії арабської культури, сходознавства на Україні та ін. – 189

Ковач Ліліке, угорська піаністка. – 103

Ковпак Сидір Артемович (1887 – 1967), укр. рад. держ. діяч, 1937–41 – голова Путівльського міськвиконкому, під час війни 1941–45 – командир партизанського з'єднання. – 188

Козаченко Антін, аспірант Харківської н.-д. кафедри історії укр. культури. Праця «Нариси з історії революції 1905–07 рр. Диканський страйк сільсько-господарських робітників 1906 р.» (Наукові записки кафедри, ч.6, 1927). – 189

Козельська Єлизавета Марківна, дружина Козельського Б. – 180, 192, 206, 208, 209

Козельський Борис Володимирович (Голованевський Бернард Вольфович; 1902, м.Проскурів – застрелився 2.1.1936, м.Київ), закінчив комерц. училище (1919), з того ж року член більшов. партії, але 1921 виключений з партії за пасивність; від 1928 канд. в члени партії в партосередку ДПУ УСРР, від 1931 член КП(б)У. Від 1921 в органах ЧК, від 1927 нач. 2-го відділу Таємного відділу ДПУ УСРР, від 1934 – нач. СПО (таємно-політ. відділу) УДБ НКВС УСРР. 28.4.1930 нагород. орденом Червоного Прапора за «вкриття СВУ». Наук. працівник Ін-ту сходознавства (1931). – 180, 206, 208, 209

Козлов, санітар в лікарні на Ельгені. – 304

Козловська Євгенівна, укр. археолог. Редактор «Хроніки археології», зав. відділом доісторичної археології музею ім. Т. Шевченка в Києві. – 55

Колесницький, уманський крамар. – 27

Колесса Любов Олександрівна (1904 – ?), піаністка, учениця проф. Е.Зауера в Відні; від 1920 з успіхом виступала в Європі та Америці; з 1940 в Канаді, проф. консерваторії в Торонто. – 151

Колесса Олександр Михайлович (24.04.1867, Сопот, Східна Галичина – 7.05.1945, Прага), етнограф, історик літератури та мистецтва, культурний діяч. Від 1888 навчався в Львівському, Чернівецькому, Віденському, Мюнхенському та Фрайбурзькому ун-тах, доктор філософії Віденського ун-ту (1894), з 1898 проф. українистики у Львові, з 1902 – член комісії у Відні з захисту пам'яток культури. 1906 заснував у Львові першу укр. Народну Вищу школу

і Товариство укр. наук. викладів ім.Петра Могили. Депутат австрійського парламенту (з 1907). З 1921 у Відні, потім у Празі проф. УВУ; від 1935 проф. україністики в Празькому ун-ті. – 151

Колесса Філарет Михайлович (17.07.1871, Татарське, Стрийськ. пов., Галичина – 3.03.1947, Львів), етнограф, композитор, музико- і літературознавець. Вчився в греко-катоф. семінарії; 1891-92 у Віден. ун-ті вивчав теологію та одночасно у Брукнера гармонію; 1892-96 у Львівському ун-ті – рутенські, слов'янську та класичну філологію; з 1898 викладач у гімназіях Львова, Стрию, Самбора; з 1939 професор Львівського ун-ту, з 1940 директор етнограф. музею. Доповіді на міжнарод. конф. та конгресі у Австрії, Бельгії, Чехо-Словаччині, Польщі. Заклав підвалини досліджень укр. народної музики. Дійсний член НТШ та Академії Наук України. – 151

Колесса Христя Олександрівна (1915 – ?), віолончелистка, учениця Г.Бекера; концертує з 1926 в Європі, потім в Америці, виконувала також і твори укр. композиторів, зокрема В.Барвінського; з 1948 в Канаді, викладач Укр. муз. ін-ту в Торонто (з 1953). – 151

Коллонтай (уроджена Домонтович) Олександра Михайлівна (1872–1952), діячка міжнародного та рос. революційного руху, дипломат. – 116, 135

Колодій, він же Пелех Михайло, січовий стрілець. – 55

Колос Сергій Григорович (8.10.1888, Петербург – 19.12.1969, Київ), укр. художник і дослідник народного мистецтва. Навчався в ін-ті «Бельарте» (Неаполь), Ін-ті мистецтв у Ніцці, Художній школі в Мюнхені, 1922 закінчив Укр. Академію Мистецтв (учень М.Бойчука, В.Кричевського); 1921– художник навчально-ткацьких майстерень у Дігтярах (Чернігівська обл.); 1925-30 рр. очолював текстильне відділення Київського художнього ін-ту. Автор ескізів килимів, співавтор альбому «Вбрання». – 338

Колосков, в'язень в Ярославлі. – 238, 255, 257

Колчак Олександр Васильович (1864, Петербург – 7.02.1920, Іркутськ, розстріляний), адмірал. – 287

Кольвіц (Kollwitz), уроджена Шмідт, Кете (8.07.1867, Кенігсберг – 22.04.1945, Моріцбург, Саксонія), німецька художниця, графік і скульптор. – 205

Коля – син домашньої робітниці Суrowsцових. – 10

Коновалець Євген Михайлович (14.06.1891, с.Зашків, Львівського пов. – убитий 23.05.1938, Роттердам), військ. і політ. діяч, полковник Армії УНР, засновник УВО, голова проводу ОУН. В'язень нім. концтаборів. Загинув від руки більшовицького агента. Автор «Причинків до історії укр. револ.» (1928). – 50, 72, 76, 78, 80, 86, 104, 118, 150, 151, 153

Кононенко Костянтин (1889, Слобожанщина – ?), економіст, суспільно-політ. діяч. Член Центральної Ради від РСДРП (менш.). Директор харківського Союзу с.-г. кооперативів (1919–20); зав. відділом НКЗемсправ УСРР (1921–24); директор Всеукраїнського с.-г. банку і референт Держплану. Від 1943 на еміграції, з 1951 – у США. Автор праць на економічні теми, в т. ч.: «Аграрна політика большевиків», 1947, під псевд. Н.Олежко. – 107, 117

Кононенко Харитя, вихованка Вілінських. – 143

Кононова Наташа (Наталя Терентіївна, в заміжжі Богданова), курсистка-бестужевка, історик. Розвідниця в заплілі Денікіна. Арештована НКВС 1937, ув'язнена в концтаборі в Ахмолінську; вдрого арештована 1949, хвору, її заслано довічно до Туруханська. Реабілітована посмертно. – 43, 45, 46, 61, 69

Конопницька (Копорницька) Марія (23.05.1842 м.Суwalkи – 8.10.1910, Львів), польська письменниця. – 237, 360

Конофайський, уманський домовласник. – 22, 25

Константинова Зінаїда Миколаївна, уманська вчителька. – 26, 29

Копиленко Олександр Іванович (1.08.1900, Костянтиноград – 1958, Київ), укр. рад. письменник. Належав до літературних організацій «Плуг», ВАПЛІТЕ. – 165, 193, 204, 206

Копленіг (Koplenig) Йоган (15.05.1891, Санкт-Лоренцо, Карінтія – 13.12.1968, Відень), діяч австрійського та міжнародного робітничого руху. – 121

Кордт Веніамін (1860–1930), укр. історик і бібліограф, приват-доцент Київського ун-ту, довголітній директор його бібліотеки; науковий працівник Археографічної комісії, згодом ВУАН; один із організаторів Всеукраїнської бібліотеки; працював у архівах Голландії, Швеції; опублікував праці з історії укр. картографії та матеріали з голландських архівів. – 86

Корічонер (Koritschoner) Франц (23.02.1892, Відень – концтабір Освенцім, після 7.06.1941), з юних років активіст в соціалістичному русі молоді, в часі І с.в. керівник ліворадикальної групи, яка була в опозиції до керівництва с.-д. партії і боролася проти підтримки нею війни. 1916 р. в Швеції познайомився з Леніним. Вступив до компартії Австрії, член її ЦК. З 1926 працював у Профінтерні в Москві. Заарештований 1937 р. за фальшивим звинуваченням. Після XX партз'їзду реабілітований. – 121, 122, 139, 142, 154, 155, 157, 159

Корічонера мати і сестра – 121, 154, 155

Корінцівна, співачка, концертувала у Відні на користь комітету «Голодним Україні». – 109

Короленко Володимир Галактіонович (27.07.1853, Житомир – 25.12.1921, Полтава), письменник, літ. критик і громад. діяч. Арештований 1876, перебував на засланні до 1884. Від 1900 жив у Полтаві. Оповідання «Сліпий музикант» (1886); «Діти підземелля». – 27, 214, 360

Коровіна, художниця, ув'язнена на Колімі. – 294, 305

Корольови, хазяї квартири в Умані, де жив Льюда Левитський. – 27

Коронкевич, уманський кооператор, соціал-демократ. – 29, 64, 65

Коробчанська Ольга, курсистка-бестужевка. – 52, 69

Корреджо (Allegri il Corregio) Антоніо (бл. 1489, Парма – 1534), італійський живописець доби Високого Відродження. – 99

Кортнер (Kortner) Фріц (12.05.1892, Відень – 22.07.1970, Мюнхен), австрійський актор та режисер. 1919-33 – на сценах

Берліну; з 1933 на еміграції (Англія, США), повернувся 1947 р. Автор спогадів. – 119, 157

Корчак-Чепурківська Наталя, приятелька Н.Суровцової. – 185

Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (28.02.1857, Константинополь – 27.11.1947, Київ), земський лікар на Полтавщині та Херсонщині. Доктор медицини (1898, Київський ун-т, дисертація з епідеміології дифтерії), з 1899 у Києві сан. лікар, один з перших викладачів соціальної гігієни. Працював у царині укр. мед. термінології. Під його керівництвом видано «Рос.-укр. медичний словник» Мартирія Галина. З ім'ям К.-Ч. пов'язано створення першої укр. класифікації хвороб, що склало основу укр. медичної термінології. В кінці 1917 заснував при Київському ун-ті укр. медичний ф-т; керуючий міністерством здоров'я (11.1919). Перший із медиків дійсний член ВУАН, секретар УАН (1928–34), налагодив видання часопису «Вісті ВУАН». Автор «Іжа та здоров'я людини» (1927); «Смертність у 4-х найбільших містах України у 1923-29 рр.». Під час голодомору К.-Ч. ще залишався у відділі демографії та саніт. статистики, а пізніше консультантом Ін-ту клінічної фізіології АН, але ніякі праці не виходили з друку. – 18

Корчак-Чепурківський Юрко Овксентійович, укр. вчений, підготував до видання працю кабінету санітарної статистики «Смертність у 4-х найбільших містах України у 1923–29 рр.» (1930). – 18, 20

Корчинський Михайло (27.03.1885, Залуччя, Кам'янець-Подільськ. пов. – 7.10.1937, Львів), політ. та громад. діяч, адвокат. 1908-1917 діяльний член українського земляцтва у Петербурзі. Тимчасовий уряд призначив губернським комісаром Буковини. Член ЦР від партії соціаліст.-федералістів. За Директорії – державний секретар в кабінетах В.Чехівського та С.Остапенка. Член Ради Республіки (Тарнув, 1921). В Галичині працював у «Просвіті», НТШ, Укр. товаристві допомоги емігрантам Західної України. – 189

Коссак Василь Йосипович (1895, Дрогобич – розстріляний восени 1937, Омськ), укр. січовий стрілець, поручик Галицької Армії, з 1920 помічник командира батальйону в Червоній Армії, був у полоні в Польщі 1920 р. Член компартії Австрії, КПЗУ. Неодноразово сидів у польській в'язниці. 1925 повернувся в Україну за відрядженням ЦК КП Австрії, 1926 вїхав за відрядженням польської секції Комінтерну в Польщу, повернувся на Україну за відрядженням ЦК КПЗУ 1930. Аспірант в Ін-ті економічних досліджень при Держплані УСРР. Арештований 5.04.1931 в справі «УНЦ», засуджений до 6 років концтабору. Восени 1937 засуджений в Омську разом з дружиною Марією «за І-ю категорією», тобто до страти. – 110, 113, 121, 122, 123, 138, 142, 143, 153, 154, 155, 157, 178, 206

Коссак Вікторія, дочка Йосипа Коссака. – 153, 154

Коссак Григорій Йосипович (7.03.1882, Дрогобич – 3.03.1939, Москва, розстріляний), укр. військ. та громад. діяч, народний учитель, полковник УСС. В листопаді 1918 командир УГА, після упадку ЗУНР вчителював на Закарпатті. Восени 1924 приїхав до Харкова, працював у Школі Червоних Старшин, з 1939 – в Дніпропетровському медичному та хемічному ін-тах. Заарештований 15.01.1931 в справі «УНЦ», засуджений на 6 років

концтаборів, відбував на Соловках, потім на Північному Уралі. Після звільнення переїхав під Москву, викладав нім. мову на фабриці ім.Клари Цеткін у Москві. Вдруге арештований 22.02.1938; засуджений 2.03.1939 до страти. – 50, 153, 154, 171, 178, 206

Коссак Іван Йосипович (11.09.1879, Дрогобич – 15.01.1927, Київ), громад. і військ. діяч, народний учитель, сотник УСС, 1920 – військовий аташе УНР у Римі. 1925 повернувся на Україну, працював у кооперативному банку. Близький до М.Грушевського. – 109, 141, 153, 154, 178

Коссак Йосип, коваль у Дрогобичі. – 153, 154

Коссак Осип Миколайович (1904, Дрогобич – 3.11.1941, Саратов, помер в арештантському вагоні), 1924, втікаючи від переслідувань поляків, перейшов кордон СРСР, отримав підтримку МОДРу, закінчив Дніпропетровський гірничий ін-т, працював інженером у Кадіївці; арештований 29.4.1931 в справі «УНЦ». З роки концтаборів відбував на Соловках, де «зробив безліч знаменитих винаходів»: був дуже здібним інженером. Від 1938 проживав із своєю сім'єю в Донбасі («Вже не жартує, не співає українських пісень, не ліпить, не малює...»), – згадує дочка Нонна). Арештований вдруге в ніч на 9 вересня 1941, помер в дорозі, на етапі. – 178

Коссаченко. – див. Коссак Василь

Костенко, уманський адвокат. – 24

Коцюба Гордій Максимович (2.01.1892, хут. Костів Валківського р-ну Харк. обл. – 22.03.1939, розстріляний), укр. письменник. Закінчив Петроград. ун-т (1917). Друкувався з 1919. Один із організаторів і редакторів ж. «Вуж», «Червоний шлях». Належав до літ. орг. «Гарт», ВАПЛІТЕ. – 193

Коцюбинський Олег Юрійович (20.02.1923, Москва – 15.05.1980, Москва), син Юрія Коцюбинського та Ольги Бош-Коцюбинської. Закінчив МВТУ ім.Баумана, за спеціальністю інженер-ливарник. Працював у Експеримент. н.-д. ін-ті металорізючих верстатів. Професор. – 157

Коцюбинський Юрій Михайлович (25.11.1895, Вінниця – 8.03.1937, розстріляний, Київ), рад. держ. парт. і військ. діяч. Закінчив Чернігів. гімназію. Член компартії з 1913 до лютого 1935; 1916 мобілізований, прапорщик, був ув'язнений за револ. роботу; 1917 (вересень-грудень) – командант Червоної гвардії в Петрограді; від грудня 1917 на Україні – заст., потім в.о. народного секретаря у військових справах; 16.01.1918 призначений Леніним головнокомандувачем збройними силами Укр. рад. республіки. З 1919 – голова Чернігівського губвиконкому, член Полтавського губревкому; 1.09.1922 – представник радянської України в Австрії; 1925-26 – радник повпредства СРСР у Відні, 1927-30 – у Варшаві; з 1930 заст. голови, з 1933 – голова Держплану УСРР; заст. голови РНК УСРР. 22.10.1934 звільнений з усіх посад та виведений із складу ЦК. Арештований 7.02.1935 у Москві, привезений до Києва для слідства. 17.05.1935 «особливою нарадою» при НКВС СРСР як «троцькіст» засуджений на заслання до Зах. Сибіру на 5 років, 27.05.1936 засуджений на 5 років концтабору. 5.10. 1936 етапований до Києва, звинувачений в «активній участі в троцьк.

терористичній організації» 8.03.1937 засуджений до розстрілу із конфіскацією майна, «із застосуванням постанови ЦВК СРСР від 1.12.1934 про негайне виконання вироку». 1956 реабілітований «за відсутністю складу злочину». – 109, 110, 139, 142, 143, 155-157, 165, 199, 202, 207, 214

Кочержинський (після одруження Краковецький-Кочержинський) *Олександр Федорович* (31.07.1891, Тальне, Черкащина – розстріляний 21.09.1938, Полтава), син сільського вчителя, закінчив Уманську гімназію, вчився на істор.-філол. ф-ті Київського ун-ту. Під час I св. в. – на румунському фронті; під час громадянської війни – у Києві, від голоду перебрався на село, потім до Бердичева, де працював у педтехнікумі. 15.12.1929 заарештований, 1.03.1930 звільнений, працював директором сільгосптехнікуму. Звідти перевівся у Велико-Сорочинський педтехнікум. Викладав педагогіку і заборонену пізніше педологію, географію. Арештований 13.02.1938. 21.09.1938 «трійка» УНКВС Полтавської обл. засудила його до розстрілу, звинувативши за ст. 54-6 та 54-11 Карного кодексу УРСР. Київський військовий трибунал дав брехливу довідку про смерть «від паралічу серця 12.08.1943 року». Репресії зазнала і дружина К. Оксана Захарівна, вчителька, що лишилася сама з підлітком-сином. – 37, 55

Кочубей Василь Васильович, із давнього козацького роду, спорідненого з родом Скоропадських. На Всеукраїнському з'їзді Вільного Козацтва у Чигирині 1917 обраний генеральним писарем; 1918 – член Української народної громади, учасник гетьманського перевороту; осавул (особистий ад'ютант) П.Скоропадського. – 83

Кочур Григорій Порфирівич (17.11.1908, с.Феськівка, тепер Менський р-н Чернігівська обл. – 15.12.1994, Київ, похований у Ірпіні), укр. перекладач, поет, літературознавець. Закінчив літературно-лінгвістичний ф-т Київського ІНО (1932); викладав у м.Балта, Тираспільському та Вінницькому педінститутах (1932-41). Репресований 1943, звільнений 1953 з табору, відбув ще 5 років на заслання в Ілті. 1958 повернувся на Україну. 1973 виключений з Спілки письменників, поновлений – 1988. Реабілітований 1962. Лауреат Шевченківської премії (посмертно, 1995), премії ім.М.Рильського (1989). – 348

Кравчук Михайло Пилипович (27.09.1892 с.Човниця, тепер Ківерцівський р-н, Волинь – 9.03.1942, концтабір на Колімі), математик, академік ВУАН (1929 – 3.07.1937, поновлений в березні 1992, через 50 років по смерті), видатний вчений і педагог, заарештований 22.02.1938, засуджений на 20 років концтабору та 5 років позбавлення прав. – 73

Кравчук Петро Ілліч (6.07.1911, с.Стоянів, Львівська обл.), діяч укр. організацій в Канаді, куди емігрував 1930, активний учасник Товариства допомоги робітникам, Ліги комуністичної молоді. Член компартії Канади з 1932. Співробітничав в укр. пресі Канади з 1936, один із редакторів газ. «Життя і Слово». – 145

Країнський Фелікс, вчитель математики уманської комерційної школи. – 38

Краковецька (уроджена *Петрушина*) *Земфіра Георгіївна*, отримала музичну освіту, піаністка, влаштовувала безкоштовні концерти в Умані. – 29

Краковецький Захарій Іванович – присяжний повірений, уманський нотаріус. – 29

Крамаренко Євген (1881, Умань – 1957), уманський лікар-хірург. Працював у Києві, Одесі, Кіровограді, Ялті, Дніпропетровську, Кисловодську. – 28, 29, 64, 251

Крамаренко Івась, студент Київського ун-ту, син о.Макарія. – 56, 66

Крамаренко Катруся, школярка, дочка о.Макарія. – 56, 67, 70
Крамаренко Макарій, священник на Звенигородському передмісті в Умані. – 56, 67, 70

Крамаренко Марія Петрівна, дружина о.Макарія. – 56

Крамаренко Петрусь, син о.Макарія, петербурзький студент. – 51, 56, 77, 139

Красицький Дмитро Филімонович (7.11.1901, с.Зелена Діброва на Черкащині – 1988, Київ), укр. рад. письменник. Правнук Т.Г.Шевченка по сестрі Катерині. Закінчив Київський ІНО (1922). Працював у Дніпропетровську в Гірничому ін-ті, ун-ті та директором Історичного музею. Пішов добровольцем на фронт, нагороджений орденами та медалями. Працював над вивченням життя та творчої спадщини Т.Г.Шевченка. – 69

Крахмалючка, уманська домовласниця. – 136

Крашенінников, в'язень в Ярославському політизоляторі. – 236

Крейн, дипломат. – 126

Крестинський Микола Миколайович (25.10.1883, Могилев на Дніпрі – розстріляний 15.03.1938, Москва), рад. держ. діяч, юрист за фахом. З 1903 член РСДРП. Від серпня 1918 до кінця 1922 наркомфін РСФФР, одночасно, з березня 1919 представник рад. уряду в Німеччині. Заст. наркома закорд. справ (1930-1937). – 123, 156

Крикун Володя, уманський гімназист. – 37

Крилов Іван Андрійович (13.02.1768, Москва – 21.11.1844, Петербург), рос. письменник, байкар. – 28

Крижанівська Віра Іванівна, уманська приятелька Суровцових. – 24

Крижанівський Федір Юхимович, учитель в Умані. – 71

Кримський Агатангел Юхимович (15.01.1871, Володимир-Волинськ – 25.01.1942, Кустанай Казахської РСР, тюрма ч.7 НКВС), мовознавець, поет, поліглот – знавець багатьох європейських та східних мов. Закінчив Колегію Павла Галагана в Києві, Лазаревський ін-т східних мов (1892), історико-філол. ф-т Моск. ун-ту (1896). З 1900 проф. арабської філології. У вересні 1918 переїхав до Києва, взяв участь у створенні УАН, неодмінний її секретар (1918-28), голова історико-філол. відділення, директор ІУНМ, зав. кафедрою сходознавства КДУ; член ВУЦВК. Вивезений із Звенигородки ніби для евакуації, К. був арештований 20.07.1941 в Києві, під конвоем, в товарному вагоні вивезений в Кустанай і ув'язнений 30.10.1941 в тюрмі ч.7. – 38

Кропивницька Надія Василівна, лікарка українського лазарету в Петербурзі. – 48

Кропоткін Петро Олексійович (9.12.1842, Москва – 8.02.1921, Дмитров, похований у Москві), рос. князь, революціонер, один з теоретиків анархізму, соціолог, географ і геолог. – 235

Круглий, уманський домовласник. – 26, 29

Крупська Надія Костянтинівна (26.02.1869, Петербург – 27.02.1939, Москва), рад. держ. і парт. діячка, теоретик марксистської педагогіки. Дружина Ульянова-Леніна. – 238

Крушельницька Володимира Антонівна (1903, м. Коломия – розстріляна 25.11.1937, Соловки), дочка письменника Антона Крушельницького і артистки та письменниці Марії Слободівни-Крушельницької. 1919 закінчила гімназію, 1925 медичний факультет ун-ту у Відні. 1927-32 у Львові. 1932 запрошена на роботу до Харкова, захистила докторську дисертацію. Навесні 1934 до Харкова приїхало вся родина К., в листопаді 1934 більшість членів родини заарештовано. Володимирі – в грудні 1934. 1935 була на Біломор-Балтійському каналі, згодом на Соловках, де працювала лікарем. – 151

Крушельницька Марія (з роду Слободів; 1876 – ?), визначна акторка і письменниця. Авторка драми «Вона» (1911), збірки оповідань «І хто ж вона була». Вийшла на рад. Україну з чоловіком і дітьми, двоє синів розстріляно в Києві 15.12.1934, чоловік збожеволів, дочку Володимиру розстріляно на Соловках. – 151

Крушельницький Антін Володиславович (4.08.1878, м. Ланць, тепер Жешувське воєводство ПНР – розстріляний 23.10.1937, Соловки), укр. письменник, критик, журналіст, педагог. 1919 року – міністр освіти ЗУНР. Жив на еміграції у Відні, де організував видавництво художньої літератури «Чайка». Переїхавши до Львова, видавав прородянські журнали. Вийшов із родиною на Рад. Укр., де 6.11.1934 був арештований НКВС і засуджений на десять років позбавлення волі. Ув'язнений на Соловках, де 1937 засуджений «трійкою» УНКВС ЛО (Ленінгр. обл.) до розстрілу. – 103, 104, 111, 112, 141, 142, 152

Крушельницький Іван Антонович (12.11.1905, м. Коломия, – розстріляний 14.12.1934, Київ), укр. письменник, графік і музикознавець. Син А. Крушельницького. З 1927 – член КПЗУ. 1932 приїхав до СРСР, де 1933 його арештовано. 13.XII.1934 виїзна секція ВК ВС СРСР засудила К. до розстрілу. – 151

Крушельницький Мар'ян Михайлович (18.04.1897, с. Пилява, тепер Бучацького р-ну Терноп. обл. – 5.04.1963, Київ), укр. рад. актор, режисер, педагог. Учень В.Юрчака і Л.Курбаса. Один з фундаторів Київського укр. драм. театру ім. Ів.Франка. Працював у Театрі т-ва «Руська бесіда», в «Березолі», в Київ. театрі ім. Ів.Франка. – 179

Крушельницький Тарас Антонович, брат Івана К., скрипаль, розстріляний в Києві 14.12.1934. – 151

Куденгоф-Калергі, граф, пацифіст. – 119, 130

Кудрицький Василь Іванович, уманський священик. – 24, 25

Кулешів Микола (1890 – ?), агроботанік, дійсний член АН УРСР (з 1951) і Академії с.-г. наук; проф. Харківського с.-г. ін-ту, автор більше 100 наук. праць з насінництва та польових культур. – 179

Кулик Іван Юліанович (Ізраїль Юделевич, літер. псевд. Р.Ролінато, Василь Роленко; 26.01.1897, м.Шпола – розстріляний 10.10.1937, Київ), укр. рад. письменник. Друкувався з 1918. Парт., держ. і громад. діяч, член компартії з 1914; член І-го рад. уряду України (1918). 1924-26 рад. консул в Канаді; 1927-29 – заст. уповноваженого НКІС на Україні; член ВУСПП, перший голова Спілки письм. України (1931-35). 1936-37 – директор Партвидаву та заст. директора ін-ту літератури ім.Т.Шевченка АН УРСР. Член ЦК КП(б) і ВУЦВК. Арештований у Києві 27.07.1937. Засуджений «по І категорії» 7.10.1937. – 29, 64, 136, 165, 182, 200, 201, 203, 219, 220

Кулідж (Coolidge) Калвін (4.07.1872, Плімут – 8.01.1933, Нортгемптон), 1923-29 президент США від республ. партії. – 130

Куліш Микола Гурович (18.12.1892, с.Чаплинка, Херсонська обл. – розстріляний 3.11.1937, Соловки), укр. рад. письменник-драматург. Президент організації ВАПЛІТЕ. П'єси К. «97», «Народний Молохій», «Мина Мазайло» та ін. йшли у «Березолі». Арештований 8.12.1934, засуджений як «укр. націоналіст» 28.03.1935 до 10 років концтаборів, відбував у спецізоляторі на Соловках, 9.10.1937 «трійкою» засуджений до розстрілу. – 165, 178, 193, 206

Кун (Kun) Бела (20.02.1886, с.Силадеч, Угорщина – строчений в СРСР 30.11.1939). З 15-літнього віку в с.-д. та профспілковому русі; з 1902 – член с.-д. партії. В березні 1919 – нарком зовнішньої політики Угорської Радянської Республіки. Після падіння Угорського рад. уряду втік до Австрії, інтернований. Після звільнення приїхав до Рад. Росії, де був членом Реввійськради Південного фронту, потім у Виконкомі Комуністичного Інтернаціоналу. 1921 Комінтерн відрядив К. до Німеччини керувати березневим виступом нім. робітників. З 1924 – член ЦК КП Угорщини. - 319

Куракіни, князі, маєток в с.Козацькому біля Звенигородки. – 38

Курбас Лесь (Олександр Степанович, 25.02.1887, м.Самбір, тепер Львівська обл., – розстріляний 3.11.1937, Соловки), видатний укр. радянський актор, режисер, педагог і теоретик театру. Професійну діяльність почав у Ігуцькому театрі, заснованому Хоткевичем, далі в Театрі товариства «Руська бесіда», потім у театрі Миколи Садовського. 1916 заснував у Києві театральну студію. 1917 перетворено на «Молодий театр», 1920 – «Кийдрамте», 1922 – «Березіль». 5.10.1933 звільнений від керівництва театром; вийшов до Москви на запрошення ставити «Отелло» в Малому театрі та «Король Лір» у Євр. театрі С.Міхелса. 25.12.1933 арештований, в квітні 1934 засуджений на 3 роки заслання, замінені на 5 років концтабору. Відправлений на Соловки. – 73, 165, 169, 178, 179, 199, 206

Курило Олена (1890 – ?), визначний мовознавець, науковий працівник ВУАН, брала активну участь в опрацюванні норм укр. літературної мови й термінології. Авторка шкільної граматики, «Уваг до української літературної мови». Досліджувала укр. та молдав. діалекти, історію рос. мови; склала першу на Україні програму для збирання народних жестів, міміки, вигуків, дитячої мови. Заарештована 1937, доля невідома. – 148

Куриндін Григорій Миколайович, учитель Уманської жіночої гімназії. – 34-36

Курінний Петро Петрович (1894 – ?), історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець; вчений секретар Всеукраїнського археологічного комітету, директор Всеукраїнського Лаврського музейного містечка в Києві, з 1943 на еміграції, член УВУ, дійсний член НТШ, голова УВАН у Німеччині. – 37, 39, 55

Курінний Петро Федорович (1852-1931, Умань), адвокат, кооперативний діяч Умані., громадівець, народник, організатор недільних шкіл. Писав нариси з народного життя (псевд. К.Український); залишив досі ненадруковані спогади. – 23

Куртадзе, ув'язнена, залишила по собі дуже добру пам'ять, здається, була лікарем (згадує Пауліна Мяснікова, колишня «колимчанка» – з листа Зої Марченко від 15.02.1996, з Москви). - 309

Кучинський (Kuczynski) Юрген (17.09.1904, Ельберфельд – ?), нім. історик господарства, економіст, статистик; на еміграції в Англії (1936–44); професор ун-ту ім. Гумбольдта в Східн. Берліні (від 1946); дійсний член АН СРСР (1946). – 192

Кучма Ніна Тихонівна (30.09.1896, Київ – 21.05.1992, Москва, похована в Києві), перекладачка ВУФКУ в Харкові та Києві, а також перекладачка творів Сінклера Ептона «Король-вугіль», «Самюель шукач» (ДВУ, 1927). 1933, рятуючись від репресій, виїхала на село, вчителювала в сільськ. школі, виховувала двох дітей брата Дмитра, змушена була віддати їх до дитбудинку. Потім Оксану забрала, а Андрій загубився. Останні кілька десятків років працювала завідувачкою бібліотеки, доки не втратила зір. Оксана закінчила Київськ. ун-т, за фахом метеоролог, живе з родиною в Москві; в її родині К. й померла. К. була добре знайома з родиною Косачів, в Київському музеї Лесі Українки записані спогади К. про цю родину. – 194

Кушнір Володимир (1881, Галичина – 1938, Прага), публіцист, журналіст, співробітник «Ruthenische Revue», засновник і редактор ж.«Ukrainische Rundschau» (1906-10); засновник і голова Укр. пресбюро у Відні (1907) і ред. його органу «Ruthenische Korrespondenz»; 1911-12 редактор «Діла» у Львові, 1912-14 редактор «Буковини» і «Народного Голосу» у Чернівцях, з 1919 на еміграції у Відні, з 1923 у Празі. Доцент Укр. високого пед. ін-ту. – 89, 96, 104, 142, 146, 152

Кушнір Макар (10.08.1890, Черкаси – 16.09.1951, Бельгія), укр. політ. діяч, журналіст. Навчався у Петербурзькому ун-ті, після Лютневої революції переїхав до Києва. Член УПСФ. 1917-18 член Центральної та Малої Ради, один із засновників ОУН, член ПУН (1929–38), головний суддя; очолював роботу Укр. пресбюро в Женеві. 1937 р. втратив зір і відійшов від політ. діяльності. – 51, 89

Лавров Петро Лаврович (псевдонім Миртов; 14.06.1823, с.Мелехово, тепер Псковська обл. – 6.02.1900, Париж), видатний ідеолог народництва, автор книги «Исторические письма» (1868-69), яка мала великий вплив на рос. народну інтелігенцію; член партії «Земля і Воля», потім «Народна Воля». Від 1870 на еміграції, видавав ж. «Вперед!» (Цюрих-Лондон, 1873-76), редактор «Вестника Народной Воли» (1883-86), брав участь у виданні народовольських збірників (1893–96); член І Інтернаціоналу. – 35

Лазо Сергій Георгійович (7.03.1894, Пятри, Молдавія – кінець травня 1920, ст.Муравйово-Амурська Приморського краю), вчився в Петербурзькому технологічному ін-ті, потім на фізико-математичному ф-ті Московського ун-ту. Закінчив Алексєєвське піхотне училище в Москві. В грудні 1916 направлений прапорщиком в Красноярськ, член організації лівих. Після Лютневої революції займав високі партійні та військові посади. Член РКП(б) – з 1918. З лютого 1918 Л. командував військами Забайкальського фронту, з весни 1919 – партизанськими загонами Примор'я, з грудня 1919 – нач. військ.-рев. штабу по підготовці повстання в Примор'ї. Арештований японськими інтервентами, і в кінці травня спалений в топці паровоза. – 350

Ланіна Климентина Антонівна, родом із Кам'янця-Подільського, дружина Карла Максимовича. Арештована в грудні 1932 в Москві (звинувачена в справі «УВО», як «зв'язкова» між Москвою і Харковом), 5.09.1933 колегією засуджена до 10 років концтаборів; 9.10.1937 постановою «особливої трійки» засуджена до розстрілу. – 182, 200

Лапшин, професор Бестужевських курсів. – 43

Лара, тітка Надії Суровцової. – 20

Лара. – див. Романовська-Дяченко Лориса Василівна

Лебедев Матвій Іванович, вчений-агроном на КДС. – 298

Лебедева, дружина М. Лебедева, фельдшер. – 298

Лебедева, вільнонаймана медсестра на Ельгені. – 305

Левенталь Іра, ув'язнена на Ельгені. – 330

Левитська (у шлюбі Бондар) Наталя Самуїлівна (29.08.1895, с.Цибулів Монастирищенського р-ну, тепер Вінницька обл. – 30.01.1980, Київ). Після закінчення гімназії жила в с.Цибуліві, вчителювала й доглядала молодшу сестру Любу. Її мати – Анна Іванівна, померла бл. 1909. Батько – Самуїл Антонович, сільський священик, помер у квітні 1930. – 27, 33

Левитська Ніна, дружина Миколи Левитського. – 89, 105, 107

Левитський (Левітський) Володимир Самуїлович (Льодя) (30.03.1894, с.Павлівка Букського р-ну Київської обл. – 17.12.1976, Київ), закінчив 1913 Уманську гімназію, навчався в Київському ун-ті, з яким 1915 евакуювався до Саратова; влітку 1916 працював гідрогеологом «2-ї Повольської пошукової будівельної партії»; мобілізований на військову службу, закінчив 3-ю Петергофську школу прапорщиків, працював військовим гідрогеологом гідротехнічної орг-ції армій Румунського фронту до демобілізації студентів (5.5.1918); поновив навчання в Київському ун-ті, але через нестачу коштів не зміг його закінчити і з 1919 до 1923 вчителював в Умані. Від 1923 працював геологом в Укр. геологічному управлінні (УГУ). 16.06.1941 мобілізований на військову службу, 30.07.1941 демобілізований, повернувся в УГУ, займався підготовкою до евакуації, опинився в оточенні. У вересні 1943 виселений німцями із свого житла, дістався до с.Цибулів, де 5 січня 1944 відправлений на роботи до Німеччини. Працював чорноробом на залізниці до визволення Червоною Армією 9 травня 1945 року. 16 вересня 1945 повернувся до с.Цибулів; 13.10.1945 за викликом УГУ виїхав на

роботу до Києва, де працював до 20.04.1946, потім в «Укооппромпроекті» геологом. – 27, 33, 34, 37

Левитський Микола Васильович (7.04.1859, с.Хмільна Канів. повіту – 1.12.1936, Київ), укр. гром. діяч. Навчався на юрид. ф-ті Московського та Харківського ун-тів (закінчив 1885). Працював у земських управах на Єлисаветградщині. 1894 за ініціативою Л. виникли перші на Україні хлібороб. артілі (спілки) в Олександрійському повіті на Херсонщині. Л. прозвали «артільний батько». 1917-18 член ЦР. В рад. часи працював в кооперації та як викладач. – 150

Левитський Микола Григорович (1880–1935, концтабір, Красnojарський край), укр. політ. діяч. Член ЦР від УСДРП; член мирової делегації на переговорах у Брест-Литовську, разом із О.Северюком та М.Любінським підписав 9.02.1918 договір від імені УНР. За часів Гетьманату Л. заст. директора відділу зовнішніх зносин МЗС, брав участь у переговорах з Росією в Києві. В період Директорії УНР у складі дипломатичної місії в Парижі. Представник УНР в Туреччині. 1925 приїхав на Україну. Працював у Харкові. Остання посада – старший економіст об'єднання «Сталь». Арештований 1.04.1931, засуджений у справі «УНЦ» до 3-х років концтаборів. – 77, 89, 104, 142

Левицька Олена, делегат конгресу Ліги миру і свободи. – 116

Левицька Ольга, дружина М. Левицького. – 142, 154

Левицький Дмитро (1877, Доброчин, Сокоальськ. пов., Галичина – 31.10.1942, Бухара, Узбек. РСР), укр. громадсько-політ. діяч, адвокат. Зак. юр. фак. Віденськ. ун-ту. В 1 с. в. офіцер австр. армії, 1915 потрапив у рос. полон, вивезений до Ташкенту. 1917 організував і очолив у Києві Гал.-Буков. Комітет допомоги жертвам війни. За Гетьманату – секретар Укр. Нац. Союзу. 1.12.1918 разом із Л. Цегельським підписав у Фастові попередній договір про об'єднання УНР та ЗУНР в єдину соборну державу. 1919-21 посол УНР у Данії. 1921-22 голова «Молодої Галичини» у Відні. Після повернення в Галичину Л. редактор газ. «Діло» (1923-25), один із співзасновників та перший голова УНДО (1925–35); 1928-35 депутат Польськ. сейму і голова Укр. парламентської репрезентації у Варшавському парламенті. З осені 1930 до липня 1931 ув'язнений у польській тюрмі. З 1936 голова редколегії газ. «Діло», заст. голови УНДО. У вересні 1939 заарештов. органами НКВС СРСР. Помер на засланні. – 104, 114

Левицький Євген (17.01.1870, с.Сидорів, Гусятинського пов., тепер Тернопільська обл. – 21.11.1925, Відень), укр. громадсько-політ. діяч, публіцист. Один із лідерів студентського руху, 1892 голова Всеслов'янського студ. конгресу в Відні. В жовтні 1890 разом із І.Франком та ін. засновник Укр. радикальн. партії, праве крило якої в грудні 1899 заснувало Укр. нац.-дем. партію. 1907 – депутат австр. парламенту. 1914-18 працював у таборах військовополонених за дорученням СВУ; 1918-19 член Укр. Нац. Ради ЗУНР, 1919-20 посол ЗУНР в Берліні та Празі. Згодом адвокат у Відні. Автор багатьох статей на політичні та культурологічні теми в укр. та нім. періодичних виданнях. – 150

Левицький Кость (18.11.1859 – 12.11.1941, Львів), громад. і політ. діяч Галичини, адвокат і публіцист. Перший голова уряду ЗУНР (листопад 1918). 1939 заарешт. НКВС, 20 місяців – у рад.

тюрмі, звільнений перед початком війни; в липні 1941 засновник і голова Укр. Нац. Ради. – 72, 149, 150

Левицький Микола – див. Левитський Микола Григорович. – 77, 89, 104, 142

Левицький Михайло Васильович (9.02.1891, с.Явче, тепер Рогатин. р-н Івано-Франківської обл. – застрелився 1933 р. в Сормово (Нижн. Новгород.) в своєму райкомівському кабінеті), активний учасник революційного руху на Західній Україні, член компартії з 1918, з 1919 – член Тимчасового Комітету КПСГ, потім підпільного ЦК КПСГ, 1920 член Галицького оргкомітету КП(б)У. З кінця 1920 на диплом. роботі; з 1924 на парт. і рад. роботі в УСРР, голова Укрдержстраху, секретар Житомир. окружному КП(б)У, зав. відділом ЦК КП(б)У; на XI з'їзді (1930) обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У, але згодом переведений з України, працював секретарем Сормовського райкому ВКП(б). – 140, 154, 156, 179, 180, 185, 202, 214

Левицький Стефан, уманський лікар. – 28

Левицький Льодя, студент в Петербурзі. – 37

Легатова Ліза, пенінградка, економіст, ув'язнена на Ельгені. – 303, 304

Лекаш (Lecache) Бернар, французький юрист і журналіст. Написав книгу, видану в Парижі 1926, за матеріалами слідства у справі вбивства С.Петлюри Шварцбардом. – 185

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (22.04.1870, Симбірськ – 21.01.1924, Горки під Москвою). – 56, 75, 121, 159, 170, 197, 237, 238, 242, 245, 252, 209

Ленс (Lanes) Жозефа, професор ун-ту в Манілі. – 131, 155

Леонтович Віктор, уманський гімназист. – 39

Лернер, власник продовольчого магазину в Умані. – 21

Липинський (Lipinski) Вячеслав (Вацлав) Казимирович (5.04.1882, с.Затурці на Волині – 14.06.1931, санаторій Вінервальд, похований у Затурцях), укр. мислитель, політ. діяч. Вивчав агрономію та історію в Краківському ун-ті, соціологію в Женеві, 1908 видав брошуру «Шляхта на Україні»; виступив з програмою укр. монархізму. З весни 1918 – посол Укр. Держави у Відні. 1920 заснував у Відні «Укр. Союз хліборобів-державників» (УСХД). Л. видав у збірнику «Хліборобська Україна» «Листи до братів-хліборобів», в яких розвинув думку про національну еліту («провідну верству»). Восени 1927 виїхав до Австрії на лікування. 1930 розірвав остаточно з гетьманом, оголосив про розпуск УСХД і утворив з кількома однодумцями «Братство українських класократів-монархістів». – 83, 84, 93, 97

Лисенко Микола Віталійович (22.03.1842, с.Гриньки, тепер Глобінськ. р-н Полтавської обл. – 6.11.1912, Київ), славетний український композитор. – 34, 46

Лисий Михайло, петербурзький студент. – 53, 71, 85

Лисяк-Рудницька Милена – див. Рудницька-Лисяк Милена.

Литвиненко Ніна Данилівна, ув'язнена на Ельгені, медсестра. – 305

Лихачова Зіна, ув'язнена на Ельгені, скульптор. – 303

Лі, студент-китаєць, ув'язнений в Ярославі. – 233, 234

Лібкнехт (*Liebknecht*) Карл (13.08.1871, Лейпциг – убитий 15.01.1919, Берлін), діяч нім. і міжнар. рев. руху. – 121

Лібкнехти: Вільгельм, син К. Лібкнехта, та його дружина. – 121

Ливицький Андрій Миколайович (9.04.1879, с.Липлява Золотоніськ. пов., Полтавщина – 17.01.1954, Карлсруе, похов. у Мюнхені, перепохов. у Бавнд Бруку). Закінчив Колегію Павла Галагана в Києві, навчався в Київському ун-ті, очолював Студентську громаду. З 1901 член РУП, голова відділу РУПу в Лубнах. 1905 засуджений у справі «Лубенської республіки» і «Громадської самооборони». 1905-20 член УСДРП; після Лютневої революції 1917 – член ЦК Селянської спілки та ЦР, губернський комісар на Полтавщині, 1918 член Укр. Національного Союзу, за часів Директорії брав участь в орг-ції Трудового Конгресу. З квітня 1919 – міністр юстиції та заст. голови уряду, від серпня 1919 міністр закорд. справ УНР; в жовтні 1919 р. голова диплом. місії у Варшаві, де 22.04.1920 підписав військово-політ. антибільшов. договір з Польщею. Від жовтня 1920 – голова уряду УНР в екзилі. Після вбивства С.Петлюри став його наступником як заст. Голови Директорії, Голявний Отаман Військ УНР, голова ДЦ (Державного Центру) УНР – Президент УНР в екзилі (1926-54); після закінчення війни в травні 1945 Л. активізував діяльність уряду УНР в екзилі, сприяв створенню Української Національної Ради (1948). – 189

Ливицька Марія (уроджена Ткаченко; 1879, Поділля – ?), дружина А. Ливицького, гром. діячка, член РУПу, згодом УСДРП, працювала в Києві та Лубнах (1901-05), після революції 1905 засуджена у справах «Лубенська Республіка» та «Громадська самооборона». 1917 активна у самоврядуванні на Полтавщині. На еміграції – голова Союзу українок-емігранток у Польщі, потім виїхала у США.

Ліда – див. Гусева Лідія

Ліда, циркачка, ув'язнена на Ельгені. – 309

Ліндфорс старий – йдеться про Петра Жерве, брата Ганни Жерве. – 19

Ліндфорси: «Старша дочка – Софія Федорівна – одружилася з політичним засланим Олександром Русовим. Молодший брат його, Михайло...». Надія Суровцова була в маетку Ліндфорсів дитиною і помиляється: Софія – наймолодша з 5 дітей Федора Ліндфорса і Ганни Жерве. Олександр Русов не був політичним засланим, але весь час був під «гласним» і «негласним» наглядом поліції. Михайло – старший син Софії та Олександра Русових. Зіна, Люба і Людмила Ліндфорси – не сестри, а племінниці Софії Федорівни, доньки її брата Олександра Федоровича Ліндфорса.

- 19

Ліпський, уманський лікар. – 26

Лісовий (Свашенко) Петро Андрійович (22.06.1891, с.Деркачі, Харківщина – 7.01.1943, концтабір), вчився в Уманському сільгоспучилищі; під час I св. в. – сапер на Тернопільщині, прилучився до револ. руху, почав журналістську роботу; від 1919

– член компартії, працював у редакціях газет, головою Чернігівського окрземвідділу, секретарем Ніжин. повітвиконкому, 10 років в газеті «Вісті», від 1929 – заст. гол. ред. Арештований 25.04.1935, засуджений спецколегією Київського облсуду 27.08.1935 до 5 р. концтабору та 3 р. позбавлення прав, того ж дня відправлений до Біломорбалтлагу. – 163, 172

Лісовський, уманський лікар. – 28, 70

Ліст (*Liszt*) Ференц (22.10.1811, с.Добор'ян, поблизу Шорона – 31.07.1886, Будапешт), славетний угорський композитор, піаніст. – 183, 219, 246

Ліфшиць Борис Якович (1897 – розстріляний 10.03.1937, Київ), вчився у Політехн. ін-ті, журналіст. Член партії с.-р. (1913-18), ВКП(б) (1918-35). Делегат X-XII з'їздів КП(б)У, з 1933 – секретар парткому з-ду «Серп і молот» (Харків). Ред. вид-ва «Зоря Востока». Арештований 7.10.1936 р., засуджений 9.03.1937 до ВМП. – 165, 167, 169

Ллойд Джордж (*Lloyd George*), Девід (1863-1945), граф Двайфор, британський держ. і політ. діяч, дипломат. Прем'єр-міністр Великобританії (1916-22), 1926-31 рр. лідер лібер. партії. Значну роль грав на Паризькій мирній конференції (1919-20). Один із організаторів Антанти (1917-22). – 108

Лозовінський, уманський голова. – 29

Лозинська Віра, товаришка Н. Суровцової у Відні. – 138

Лозинський Іван, віденський кореспондент рос. газ. «Руль». – 113

Лозовський (Дридзо) Соломон Абрамович (16.03.1878, с.Данилівка Олександр. пов., Катериносп. губ. – розстріляний 12.08.1952, Москва), рад. держ. і парт. діяч, дипломат у ранзі надзвичайного та повноважного посла; доктор истор. наук (1939). Член компартії з 1901, активний учасник революції (1905-07). 1909-17 на еміграції в Женеві. Член Франц. соц. партії, діяч франц. профспіл. руху. В червні 1917 повернувся до Росії. 1921-37 – генеральний секретар Профінтерну, 1937-39 директор Держлітвидаву, 1939-48 заст. наркома, потім міністра закорд. справ, 1941-48 заст. начальника, потім начальник Родінформбюро; 1940-49 – керівник кафедри міжнар. відносин та зовнішньої політики СРСР ВПШ при ЦК ВКП(б). Арештований 26.01.1949. Звинувачений в так званій «Справі ЕАК» (Єврейського антифашистського комітету); розстріляний в числі 13 (із 14) звинувачених. – 116

Ломоносова, рад. діячка. – 135

Лондон (*London*) Джек (12.01.1876, Сан-Франціско – 22.11.1916, Глен-Еллен, Каліфорнія) – видатний американський письменник. – 313

Лонцька Ружа, дружина Семена Вітика. – 150

Лорішенко – див. Лярош

Лосєвські: Всеволод Андрійович (Воля), його мати, сестри. – 13, 14

Лоська Іва, українська делегатка на Віденському конгресі Ліги миру і свободи. – 107, 116

Лоський Ігор Костьович (1900 – 27.05.1936, Львів), учасник бою під Крутами, перебував на еміграції з батьком, працював у студентських організаціях у Берліні, зокрема в «Мазепинському Брацтві», що при його участі там і повстало. Делегат міжнародного студентського з'їзду в Будапешті (1924). Доктор філософії, проф. УВУ в Празі. Від 1932 у Львові як педагог і співробітник різних видань. – 70, 79, 104

Лоський Кость (28.01.1874, Петербург. – 14.10.1933, Прага), укр. правник, гром. та політ. діяч, публіцист, дійсний член НТШ, член ЦР, голова департаменту внутр. справ Генерального секретаріату УНР (1917–18). 1917 – пом. губ. комісара в Галичині, 1918 – посол у Фінляндії, Швеції та Норвегії. Доцент УВУ у Відні (1921). 1921–33 рр. проф. римського права УВУ в Празі. Автор підручників з історії, нарисів, фейлетонів, перекладів творів А.Чехова, Г.Гайне та ін. – 43, 51, 72, 73, 75, 79, 80, 81, 83, 112

Лотоцька-Токаржевська Оксана Олександрівна (1887–1950), гром. діячка, дружина Івана Токаржевського. На еміграції в Туреччині; секретарка укр. посольства (1919-20); у Франції, Італії й Англії (ініціаторка укр. мистецьких виставок, концертів тощо); активна в укр. жіночих організаціях, член укр. секції Ліги миру і свободи на конгресах у Відні (1921), Парижі (1926). Авторка статей на укр. теми в італійській пресі. – 84, 88, 107, 116

Лотоцький Олександр Гнатович (22.03.1870, с.Браниця повл. Кам'янець-Подільського – 22.10.1939, Варшава), укр. письмен. (псевд. Білоусенко), гром. і політ. діяч. Закінчив Київську духовну академію (1896), дійсний член НТШ (з 1900); урядовець у Держконтролі (1900–17). Один із засновників вид-ва «Вік». Член партії с.-ф.; 3 березня 1917 – голова виконком Укр. Нац. Ради в Петрогр., з травня 1917 – губерн. комісар Буковини та Покуття. 3 вересня до листопада 1917 – Генеральний писар в Генеральному Секретаріаті В.Винниченка; з лютого до квітня 1918 – держ. контролер УНР, міністр віросповідань (10–11.1918), посол УНР у Туреччині, в Царгороді (01.1919 – 03.1920); один із творців УАПЦ, професор УВУ в Празі (православна теологія) та Варшавському ун-ті, директор Укр. наук. ін-ту в Варшаві. – 51, 61, 83, 84

Лоуренс (Lawrence) Томас Едвард (15.08.1888, Тремадок – 19.05.1935, Клаудс Хіл, Дорсет; загинув у мотоциклетній катастрофі). За фахом археолог. 1919 – експерт з арабських питань на Версальській мировій конф., 1921-22 політ. радник Черчілля (тоді міністр колоній), за ініціативою Л. створюються мандатне королівство Ірак та емірат Трансіорданія. – 184

Лоханіна, начальниця диткомбінату на Колимі. – 329

Лукашевич Євмен (26.12.1871, с.Біла Чортківського окр., Східна Галичина – 20.12.1929, Варшава), лікар, гром. діяч, публіцист. Медичні студії у Львові, потім у Відні, закінчив у Цюріху; лікарська практика в Києві (від 1905). На з'їзді укр. лікарів (жовтень 1917) обраний заступником голови Всеукраїнської спілки лікарів та редактором часопису «Українські Медичні Вісті»; 1917-18 Л. один із організаторів Укр. Червоного Хреста; 1918 – голова дипломатичної місії УНР у Швейцарії, місією видано там інформаційний довідник про Україну. З кінця 1921 у Варшаві, де

мав приватну лікар. практику. Член Укр. лікарськ. т-ва (з 1924). Тільки незначну частину рукописів Л. видано («Анатомічний Словник», 1926, «Загальний латино-укр. мед. словник»). – 94

Лукашевич Володимир Лукич (1787–1788-? – 4.10.1866, Бориспіль, Київської губ.), статський радник, переяславський повітовий маршал; виховувався в Пажеському корпусі; служив перекладачем в Колегії закордонних справ; 1809 вийшов у відставку; масон. Член «Союзу Благоденствія» (1817-18) полтавської ложі декабриста Новікова «Любов до істини». Арештований поблизу Борисполя 27.01.1826, доставлений в Петропавлівську фортецю. З 4.09.1826 дозволено жити у своєму маєтку «під наглядом малоросійського генерал-губернатора». – 190, 201

Лукомський Георгій Кресентійович (1884–1928), архітектор, маляр, реставратор, дослідник укр. мистецтва. В 1920-х рр. виїхав за кордон, в останні роки життя жив у Венеції, Парижі, Берліні, влаштувався виставки та видавав книжки з рос. та укр. мистецтва. Автор праць про архітектуру України та ін. – 53

Луначарський Анатолій Васильович (23.11.1875, Полтава – 26.12.1933, Ментона (Франція), похов. у Москві) – рад. держ. діяч, письменник, літ. критик, мистецтвознавець. – 308, 322

Лур'є Неха – лікар-венеролог, ув'язнена на Ельгені, працювала лікарем у дитмістечку. – 309, 320, 323

Луся, покоївка у Гордонів. – 53

Львов Георгій Євгенович (1861–1925), князь, тульський поміщик, закінчив юридичний ф-т (1885), депутат І Державної думи, член партії кадетів. 1914-18 голова Всерос. Земського Союзу та Земгора (Об'єднаного Союзу Земств та міст). Голова Тимчасового уряду (березень – липень 1917). Після жовтневого перевороту на еміграції. – 61

Львовушка, київський студент. – 60

Любимов Лев Дмитрович, російський мистецтвознавець, син віленського губернатора Д. Любимова та його дружини Людмили Іванівни з Туган-Барановських. Автор спогадів «На чужбині» (М., 1963). – 60

Любимови: Микола Олексійович (1830-97). Протягом 28 років – проф. фізики в Московському ун-ті. Редактор «Русского Вестника» та «Московских Ведомостей»; один з авторів реакційного статуту ун-ту (1884), таємний радник. Його син Дмитро Миколайович – губернатор у Вільно (1906-13), дружина Людмила Іванівна (1877-1960), дочка Івана Яковича Туган-Барановського (точніше: Туган-Мірза-Барановського, рід його, за переказами, походив від самого Чингісхана). – 234

Любинський Микола (5.10.1891, с.Стріхівці Новоушицького пов. Подільськ. губ.– ?), укр. політ. діяч, дипломат. Член УПСР, в квітні 1917 член Центральної та Малої Ради; в складі делегації УНР на мирових переговорах у Брест-Литовську, в березні-квітні 1918 – міністр закорд. справ УНР в уряді В.Голубовича. У 1920-х рр. науковий працівник ІУНМ в Києві, співредактор (1930) «Вісника Інституту Укр. наукової мови». Репресований. – 71, 77, 83

Любочка, дівчинка в дитмістечку на Ельгені. – 323

Любочка, співкамерниця Н. Суровцової в Нижньо-Сеймчанській тюрмі (див. оповідання Н.С. «Чорна кішка»). – 344, 345, 346, 363

Любченко Аркадій (1899, Київщина – 1945, Німеччина), письменник, активний діяч літер. руху 1920-30-х рр., близький до М. Хвильового, секретар літоб'єднання «Гарт», співзасновник і неодмінний секретар Вапліте, «Літ.Ярмарку», «Пролітфронту»; 1941-42 редактор газети «Нова Україна» (Харків). Друкуватися почав 1918. Романтично-імпресіоністські збірки оповідань, новел, повістей: «Буремна путь», 1927; «Вона», 1929; «Вертеп», 1930; «Вітрила тривоги», 1932; та ін.; п'єса «Земля горить», 1932; статті, нариси, переклади з французької (А.Доде, Ф.Моріак); «Щоденник», 1951. – 192, 193, 206

Любченко Микола Петрович (псевд. Кость Котко; 29.02.1896, Київ – розстріляний 1937, Соловки), 1914 закінчив 3-тє кївське гімн., навч. на філолог. ф-ті ун-ту. 1917 співробітник газ. в Бердичеві; 1918 вступив до партії боротьбистів, у березні 1920 до КП(б)У. Працював референтом у НКЗС у повпредстві в Варшаві першим секретарем, радником повпредства у Празі. Редактор газ. «Киевский пролетариат», член редколегії газ. «Комуніст». Видав 20 книжок гумору й сатири, статті, фейлетони, памфлети, гуморески. Арештований 4.12.1934, засуджений 28.03.1935 на 7 років позбавлення волі з конфіскацією майна, відправлений до Карлагу, в травні 1936 переведений до Біломорбалтлагу, де «особливою трійкою» 25.11.1937 засуджений до розстрілу. – 165

Люксембург (Luxemburg) Роза (5.03.1871, м.Замостя, тепер Польща – вбита 15.01.1919, Берлін), видатна діячка міжнародного робітничого руху, теоретик німецьких с.-д., лідер лівого крила ІІ Інтернаціоналу. – 176, 201

Лярош, барон, ад'ютант Вільгельма Габсбурга. – 147

Мазо, працівник ВУФКУ. – 169

Мазуренки, подружжя. – 120, 138, 164

Мазуренко Василь Петрович (1877, с.Криворотка Північно-Кавказького краю – розстріляний 21.11.1937, Алма-Ата), з 1892 в революційному русі, член РУП, УСДРП, член Центральної Ради, 1917-18 – в.о. міністра фінансів; 1919 – член місії УНР в Італії, член компартії Австрії. 1920 повернувся на Україну, завідував у Харкові Палатою мір і ваги, керівник науково-технічного сектора Укр. економічної Ради, професор Харківського технологічного ін-ту. Заарештований 2.03.1931 в справі «УНЦ», засуджений до 6 років концтаборів, на заслання вдурге заарештований 29.10.1937. – 97, 121, 141, 142, 249, 251

Мазуренчика Мар'яна, дружина Мазуренка В. – 121, 141

Мазченко, власник крамниці. – 14

Майредер (Maureder) Роза, член Ліги миру і свободи. – 106

Макаренко Андрій Гаврилович (17.07.1886, Гадяч, Полтавщина – 28.09.1963, Гьюстон, США), укр. політичний діяч, залізничник, 1917-18 – голова Спілки укр. залізничників; під час Гетьманату директор департаменту в міністерстві залізниць.

1918– член Директорії. У 1920-30-х рр. – в Австрії та Чехо-Словаччині. Захистив докторську дисертацію і викладав у Високому педагогічному ін-ті. 1928-29 разом з П.Андрієвським і Ф.Швецею створив Українську Національну Раду за кордоном. – 86, 110, 139, 140-142

Макогон, уманський фактор. – 23

Максим, селянин в Гельмязові. – 25, 31, 32

Максимович (Саврич) Карло Авксентійович (1890–1937, розстріляний), видатний політ. діяч Галичини. Закінчив гімназію. Січовий стрілець, від 1915 р. потрапив до рос. полону, звідти втік. Потім учительовав на Галичині. Член УПСР (з 1917), ліва течія боротьбистів, 1920 в КП(б)У, член її ЦК; член ЦК КПЗУ і представник при ЦК КП(б)У. На позиціях укр. націонал-комунізму. 1927-28 в опозиції до національної політики Москви на Україні, після цього був переведений до Москви, де жив до арешту. 5.09.1933 р. постановою колегії ОДПУ М. засуджений до 10 років позбавлення волі «за контрреволюційну діяльність». – 181, 200, 202, 207

Максимчик, агроном в Умані. – 29

Малле Жорж Франсуа, франц. політемігрант, в'язень в Ярославлі. – 226, 232, 238, 253

Мамін-Сибіряк Дмитро Наркисович (1852–1912), рос. письменник. – 313, 329

Мандельштам (Лядов) Мартин Миколайович (1872, Москва – 1947), статистик, літератор; учасник ІІ–V з'їздів РСДРП. Після Лютневої революції 1917 р. – меншовик, редактор «Известий Бакинського Совета», ректор Свердловського ун-ту (1925), нач. Головнауки, член колегії НК освіти РСФРР (1929). – 217

Маньківський Борис Микитович (23.03.1883, Козелець, тепер Чернігівська обл. – 24.11.1962, Київ), професор Київського медінституту (з 1923), дійсний член АМН СРСР (з 1944), керівник Київського психоневрологічного ін-ту. – 179

Маня – див.Романовська-Герасимович.

Маргарита, ув'язнена у Владивостоку. – 278

Мариновська Катерина Григорівна, прабабуся Н.Суровцової, полковниця. – 18, 30, 32, 33

Марія Миколаївна, ув'язнена медсестра у Владивостоку. – 283

Марія Сергіївна, ув'язнена на Ельгені. – 305

Марія Федорівна (14.11.1847, Данія – 1928), донька датського короля Христіана ІХ, до шлюбу з Олександром ІІІ – принцеса Марія-Софія-Фридеріка-Дагмара; мати російського царя Миколи ІІ. – 47, 278

Марков, начальник табору на Ельгені. – 298, 299, 314

Маркс Карл (1818–1883), основоположник комуністичної ідеології. – 26, 41, 53, 234, 237, 238

Маркс Ріта, була в літній інтернаціональній школі в Ляуенштайні. – 115

Маруся, ув'язнена на Ельгені. – 318

Маруся Г., колоністка. – 318

Маруся, югагірка. – 362

Марченко Зоя Дмитрівна (14.05.1907, Ямпіль, тепер Сумська обл.), з родини вчителя. Поїхала до Москви вступати до вузу, але довелось працювати стенографісткою в наркоматі шляхів сполучення. 1931 арештована за зберігання запису прощальної розмови з братом Григорієм, студентом, який 1929 р. був засланий на Соловки, де і загинув. Отримала 3 роки виправної трудколонії. Вдруге арештована 1937 р. і засуджена на 8 років концтабору за відмову підписати наклеп на свого чоловіка, німецького комуніста Германа Таубенбергера (розстріляний 29.05.1937). Відбувала покарання в концтаборі на Колими. Після відбуття терміну, повернулася на Україну, в рідний Ямпіль, де 1949 була арештована втретє і заслана довічно до Красноярського краю, в селище Єрмаково на будівництво т.зв. «Мертвої дороги» (Єрмаково-Салехард). Реабілітована 1956 по всіх трьох «справах», живе в Москві, активна діячка «Меморіалу». Займається літ. роботою (див. «Доднесь тяготее», М., 1989; ж. «Зона», К., № 1, 5, 10; ж. «Україна», 1992, № 10). – 327

Маршал (Marshall) Катерина, англіяка, член Ліги миру і свободи. – 108

Мар'яновський, уманський тютюновий фабрикант. – 29

Масс Яніна, власниця крамниці в Умані. – 21

Матанович, адмірал. – 103

Матільда, ув'язнена, ветеринар на Ельгені. – 309

Матюшенко Борис (2.11.1883, Київ – 25.03.1944, Прага), укр. держ., політ. діяч. Закінчив гімназію і медичні студії в Києві, 1903-06 активний член РУП, 1917 організатор медсанслужби на Україні. За гетьмана – директор департаменту здоров'я. 1919 – член укр. делегації на мирову конференцію в Парижі, голова закордонного бюро Укр. Червоного Хреста до 1921. Потім у Празі – проф. кафедри гігієни УВУ та УГА в Подєбрадах. Організував Спілку укр. лікарів у Чехо-Словаччині, почав видавати лікарський ж. «Укр. медичний вісник». – 141

Матюшенко Ольга, дружина Б.Матюшенка. – 141

Махно, ув'язнений на КДС. – 298

Маша, ув'язнена в Бутирках. – 221

Машенька, онука наглядача в Бутирках. – 223

Машенька, ув'язнена в Нижньому Сеймчані. – 337, 339, 343, 346

Машка-злодійка, ув'язнена на Ельгені. – 317, 318

Маяковський Володимир Володимирович (19.07.1893, Багдад, поблизу Кутаїсі – застрелився 14.04.1930, Москва), видатний поет, футурист. Працював як художник і кіносценарист. – 124, 185, 242, 254

Межлаук Валерій Іванович (19.02.1893, Харків – 12.07.1938, розстріляний, Москва), рад. держ. і парт. діяч. Учасник рев. руху з 1907 р., член революційно-військової Ради армій. Нарком військових справ України (1931-34), заступник голови Держплану СРСР, з 1934 – заступник голови РНК СРСР, голова Держплану СРСР. – 179

Межлаук, дружина В. Межлаука. – 179

Мейєндорф, барон, предводитель уманського дворянства. – 29

Мейєрхольд (Мейєрхольд-Райх) Всеволод Емільович (1874, Пенза – розстріляний 2.02.1940, Москва), режисер, актор та театральний діяч, Народний артист (з 1926), керівник створеного ним театру, головний режисер Державного оперного театру ім. Станіславського. Арештований 20.06.1939. Засуджений ВК ВС 01.02.1940. – 178

Меленевський Маркіян (Мар'ян) (1878, с.Федюкинци Таращанського повіту, Київщина – 1938), укр. пол. діяч. 1899 заарештований у Києві за участь у студентських демонстраціях, засланий на 2 роки до Вологодської губ. Емігрував до Львова і продовжував політичну діяльність у «Закордонному комітеті» РУП. В травні 1905 після розколу РУП, М. увійшов до складу Укр. с.-д. «Спілки». 1908 разом із Л.Троцьким та ін. входить до складу редакції газ. «Правда», що короткий час виходила у Львові. Через деякий час вийшов із складу «Спілки», діяльність якої набула антиукр. характеру. 1914-17 – член президії СВУ, 1914-15 – представник СВУ в Туреччині. Від травня 1915 член Загальної Укр. Ради у Відні. 1923 в ж. «Нова Громода» опублікував статтю «Куди йти», в якій позитивно оцінив рад. устрій на Україні. Після повернення на Україну був на господарській роботі. Репресований 1938. Доля невідома. – 96, 147, 148

Мельник Андрій (12.12.1890, Якубова Воля Дрогобицького повіту – 1.11.1964, Клерво, герцогство Люксембург, похований у Люксембурзі), командир сотні УСС (1914-16), полковник армії УНР, близький співробітник Є.Коновальця, з 1922 – крайовий командир УВО, ув'язнений в Заксенгаузені (1944). Голова ПУН (з 1938 до смерті). – 51, 80, 86, 118, 153

Мельников-Печерський Павло Іванович (псевдонім Андрій Печерський; 1818 – 1883), рос. письменник. Головні твори: епопея «В лісах» (1871-74) та «На горах» (1875-81). – 315

Меріме (Merimee) Проспер (1803 – 1870), французький письменник, член Французької академії (з 1844), народився в сім'ї художника, закінчив юридичний факультет Сорбонни.

Месмер, доктор, власник замку у Ляуенштайні. – 114

Метерлінк (Maeterlinck) Моріс (1862 – 1949), бельгійський письменник, один з найвидатніших символістів у Європі. – 73, 94, 240

Мечислав, родич Гордонів у Петербурзі. – 54

Микитей, український січовий стрілець. – 153

Микитенко Іван Кіндратович (1897-1937), укр. рад. письменник. Автор численних поетичних, прозових, драматичних і публіцистичних творів. Друкувався до 1937 р. включно, коли вже давно було розстріляне «українське відродження». В перших числах жовтня 1937 його було знято з посади ред. журналу «Родянська література», виключено з партії. Вранці 4 жовтня 1937 пішов до НКВС, щоб здати особисту зброю, і не повернувся. 1956 дружина отримала відповідь з прокуратури, що 18.10.1937 Микитенко покінчив життя самогубством. – 165, 206

Микола, селянин в Гельмязові, сторож. – 32

Микола, секретар А.Кримського в Звенигородці. – 38

Микола II (Микола Олександрович Романов; 18.05.1868, Царське Село – 17.07.1918, Катеринбург), старший син Олександра III, останній російський цар (з 21.10.1894). Після Лютневої революції, 15.03.1917 р. зрікся престолу; 21.03.1917 заарештований; 31.07.1917 сім'ю Романових вивезено в Тобольськ, влітку 1918 – до Катеринбургу, де разом із сім'єю і кількома особами з обслуги розстріляний. – 26

Мирний Панас (літературний псевдонім Панаса Яковича Рудченка; 1849–1920), видатний укр. письменник. – 233

Миртов – див. Лавров

Михайлик Михайло Васильович (1889–10.03.1937, розстріляний), нарком юстиції УСРР з 1933. З 1905 член РСДРП(м), з 1919 в КП(б)У; делегат з дорадчим голосом X-XII з'їздів КП(б)У та XVI з'їзду ВКП(б). Арештований 3.09.1936. – 167, 186, 206, 249

Мізаж (Misarz) Ольга, редактор анархістської газети. – 106, 118, 139

Мільєран (Millerand) Александр Етьєн (1859–1943), франц. політичний і держ. діяч, соціаліст-реформіст, адвокат і публіцист. Заснував з А. Бріаном реформістську партію «незалежних соціалістів». Президент Французької республіки (1920–1924). – 123

Мілюков Павло Миколайович (1859–1943), рос. політичний діяч, історик, публіцист. Від 1920 на еміграції. – 41, 50

Мінетті, анархіст. – 235

Міно Маша, ув'язнена, «сумління табору», за висловом Пауліни Мяснікової, колишньої «колимчанки» (з листа Зої Марченко від 15.02.1996, Москва). – 316

Міра, дівчинка в дитбудинку в Москві. – 160-162

Міра-Авакянц Наталя Юстівна (уроджена Дворянська) (1889, с.Хоцьки Переяславського пов. – 1938, Київ, розстріляно), укр. історик, професор Полтавського і Харківського ІНО, Київського ун-ту (1935–37), одна з засновниць Полтавського Т-ва дослідження та охорони пам'яток старовини і мистецтва (1918–20), дійсний член н.-д. кафедри історії укр. культури в Харківському ун-ті. Праці: «З побуту української старшини кінця 17в.» (1919), «Селянські рухи на Україні 1905–1907 рр.» (1925), «Нариси з історії суду на Лівобережжі 2-ї половини XVIII в.» (1926), «Норми права та типи злочинів у судовій практиці» (1927), «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи» (1928), «Читанка з української історії», статті і розвідки з історії Лівобережної України. Арештована в березні 1938. – 189, 190

Мірна (Хильчевська) Зінаїда Іванівна (1875–1950, Прага), громад. діячка, член Центральної Ради (1917), співзасновниця і заст. голови Укр. жіночої нац. ради в Кам'янці-Подільському, голова її філії в Берліні та Укр. жіночого союзу в Празі; з 1937 – член Ради Світового союзу українок. Автор оповідань, статей, перекладів з французької. – 89

Мірний Іван Іванович (30.08.1872, Харківщина – 17.03.193; Прага), гром. і політ. діяч, член Центральної Ради, в.о. Київсько-губернського комісара; Держсекретар (1918), за Гетьманщини Директорії УНР – директор канцелярії міністерства закордонні справ; з 1924 у Празі, член управління різних товариств співробітник багатьох газет. – 89

Мицкевич Адам Берnard (1798–1855), видатний польський поет – 41, 237, 360

Могильницька, удова по січовику, потім дружина Івана Коссака – 153, 154

Могильницька Славця, дочка Могильницької, акторка театр «Березіль». – 153

Могильницький Петро, адвокат, член Старої Громади і Петербурзі. – 51

Моденська, герцогиня, її чи її імени парк у Відні. – 13

Мокроуси. Родина – 4 сестри: Ганна, Ольга, Варвара Параскева, 2 брати: Петро і Павло. Варвара Гнатівна (Варя 28.11.1892, с.Войтово, Черкащина – 2.05.1943, Охтирка Сумщина), закінчила Охтирську жіночу гімназію, Київський комерційний інститут, дружина (з 1918) Івана Миколайович Лизанівського. (Один із засновників Укр. Січового Стрілецтва, член ЦК УПСР, арештований і засуджений 1921, після амністії 1922 працював завідувачем, відповідальним редактором вид-ва «Рух»; редактор першого багатотомного видання творів І.Франка; арештований 1.03. 1931 в справі «УНЦ» і засуджений до 6 років ув'язнення, після відбуття терміну додали ще 5 років, але трибунал УНКВС по Іванівській обл. 22.12.1937 засудив Лизанівського до розстрілу). Варвару було арештовано як дружину 23.02.1938, заслано до Івдельлагу – концтабору на Полярному Уралі, Західний Сибір. Параскева Гнатівна (Парася; 1895, с.Рокитне, Курська губ. – 3.01.1978, Буффало, штат Нью-Йорк), закінчила Охтирську гімназію, Київський комерційний інститут, дружина (з 1921) Івана Семеновича Чмоли. Після загибелі чоловіка з двома синами (Парас, 1922 та Ігор, 1924 р. н.) опинилася в Словаччині, Відні, потім у Баварії і США. – 72

Мольд, власниця крамнички у Відні. – 114

Морозов Микола Олександрович (7.07.1854, Молозького пов., Ярославської губ. – 30.07.1946), революціонер-народник, член виконкому «Народної волі» (з 1879), з 1881 – ув'язнений у Петропавловській, потім у Шліссельбурзькій фортеці. Після Жовтневої революції до смерті очолював Інститут імені П.Ф.Лесафта в Ленінграді. – 246

Морозов, агроном на КДС. – 300

Морозова Валя, ув'язнена у Вологді. – 263

Мудра, студентка у Відні. – 154

Мумм фон Шварценштайн Альфонс (1859-1924), німецький дипломат, посол у Києві (1918); разом із генералом Гренером організував переворот на користь гетьмана Скоропадського. Прихильник відновлення «єдиної і неділимої» Росії. Залишив посаду посла після революції (1918) в Німеччині. – 78, 79

Муравйов Михайло Артемович (1880-1918), підполковник царської армії, лівий с.-р., після Жовтня – на боці рад. влади. Командував військами, посланими проти Центральної Ради. Підійшовши до Києва, видав наказ «нещадно громити місто», «нещадно знищувати в Києві всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». За три тижні в Києві замордовано понад п'ять тисяч людей. Після ліво-есерівського заколоту Муравйова оголошено зрадником. Вбитий при спробі чинити опір під час арешту. – 84

Муравйова Олена Олександрівна (3.06.1867, Москва – 11.03.1939, Київ), співачка, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР. 1886 року навчалася в Московській консерваторії. З 1906 викладала в Музично-драматичній школі ім. М.В.Лисенка, потім – у Київській консерваторії, від 1920 р. – професор. Серед учнів М. були: І.Козловський, З.Гайдай, Л.Руденко. – 180

Мурадян Арташес (Артакерс), в'язень у Ярославлі. – 254

Мурадян Мкртич, в'язень. – 235

Мурільйо (Murillo) Бартоломе Естебан (хрещ. 1.01.1618, Севілья – 3.04.1682, Рим), іспанський живописець; жив і навчався в Севільї. М. – один із засновників Академії Мистецтв (1660) і перший президент АМ у Севільї. – 38, 99

Мурський Володимир (помер 1935 р. у Стамбулі), в рос.полоні під час І-ої св.в. як австр. військовий; після звільнення викладав укр. мову в Одеському ун-ті (1917); з місією УНР – у Відні, потім у Тарнові та Кракові. Був представником уряду УНР в екзилі в Туреччині; 1934-35 видав дві книжки: «Україна та її визвольна боротьба» і «Внутрішній вигляд нової Росії». – 103, 104

Мусіна-Пушкіна, графиня. – 48

Мюллер, ув'язнений, лікар у Владивостоці. – 279

Надя, ув'язнена в Нижньо-Сеймчанській тюрмі. – 347

Назарець Ол. – аспірант Харківської н.-д. кафедри історії укр. культури. Праця Н. «Розрухи кріпацькі 40–50-х рр. ХІХ ст. на Лівобіччї» (1927). – 189, 190

Назарук Йосип (31.08.1883, Бучач – 31.03.1940, Краків), підхорунжий УСС, гром. і політ. діяч, адвокат, доктор, член управи Укр. радикальної партії (1905-19), співредактор «Громадського Голосу», керівник прес-квартири УСС; член Укр. Національної Ради ЗУНР (1918), учасник антигетьманського повстання (1918). Автор спогадів про Визвольні змагання, історичних повістей та оповідань. – 152, 154

Нансен (Nansen) (1861–1930), норвезький мандрівник, океанограф, громад. діяч. Дослідник Арктики. Під час І св.в. багато робив для поліпшення становища військовополонених у різних країнах; після закінчення війни – верховний комісар Ліги Націй з питань репатріації військовополонених (1921-22), організатор допомоги голодуючим в Росії. Нобелівська премія миру (1922). Автор книжок: «На лижвах через Гренландію», «Норвезька експедиція на Північний полюс, 1893-96», «Норвегія і союз із Швецією», «Північні тумани», «Крізь Сибір», «Шпіцберген». – 123

Наполеон I (Наполеон Бонапарт, 1769–1821), імператор Франції (1804-15). – 80

Настасівський, редактор «Українських щоденних вістей» у Нью-Йорку. – 126, 176, 208

Наталія Федорівна, медсестра в дитмістечку на Ельгені. – 323

Наталка з Цибулева, її батьки, брат – див. Левитський

Наталка – сторожика на хуторі, її син Панас та дочка Катерина. – 187

Наталка, селянка з с.Писарівки. – 198

Наташа, ув'язнена у Вологді. – 263

Наташа, дочка ув'язненої Степаниди на Ельгені, школярка. – 317

Наум Карпович, учитель з с.Писарівки. – 197, 198

Нерпі (Nerpi) Ада (3.02.1870, Лоді – 11.01.1945, Милан), італійська поетеса. З робітничої сім'ї, вчителювала в народній школі. У віршах Н. вперше в італійській поезії прозвучали мотиви бунтарства (збірка «Доля», 1892). – 273, 304

Невяровська Марка, гімназистка – у Змиш, – 37, 71, 86

Некрасов Микола Вісаріонович (1.11.1879, Петербург – розстріляний 7.05.1940, Москва), діяч конституційно-демократичної партії, один з лідерів її лівого крила. Закінчив Петербурзький інститут шляхів сполучення. Депутат 3 та 4 Державних дум (1908-17). Після Лютневої революції член Тимчасового Комітету Державної Думи та Тимчасового уряду (міністр шляхів сполучення, заступник голови Ради Міністрів, міністр фінансів). В липні 1917 перейшов до радикально-демократичної партії. Генерал-губернатор Фінляндії (вересень-жовтень 1917). Після Жовтневої революції працював у кооперації, член правління «Центросоюзу» (1921–30), викладав в Московському інституті народного господарства. Розстріляний в 1940 р. – 72

Неронович Євген Васильович (1888, поблизу Пирятина – 1918, с.Великі Сорочинці). Вчився в Петербурзі, ред. газети «Український студент». Член УСДРП. 1917-18 член Центральної Ради і Малої Ради. В складі делегації Рад України на мирових переговорах в Брест-Литовську. В березні 1918 обраний на 2-му Всеукраїнському з'їзді Рад Народним Секретарем військових справ, організував відсіч німецько-австрійським окупаційним військам. Вбитий старшиною укр. війська Миколою Шаповалом (1925–1931 називалися Нероновичі). Його ім'ям була названа вулиця в Києві (колишня Бульварно-Кудрявська, потім Нероновича, потім Ворoviesького). – 50, 51, 55, 61, 62, 69, 139, 146

Неронович, дружина Євгена Нероновича. – 209

Нестеров Петро Миколайович (1887–1914), рос. льотчик, штабс-капітан, 27.08.1913 зробив «мертву петлю». Загинув 8.09.1914 р. у повітряному бою. – 39

Неха – див. Лур'є Неха

Нечеса Павло Федорович (15.06.1891, слобода Чернянка Курської обл. – 10.06.1969, Київ), 1908–17 – електрик, матрос

Чорноморського флоту, 1917-19 червоногвардієць, партизан в Криму й на Полтавщині; 1919-22 секретар повіткому в Миргороді, 1922-36 директор кінофабрик: Ялта, Одеса, Київ, Харків; (1929-1935) вчився на електротехнічному ф-ті КПІ, 1936-37 заст.голови РНК Бурят-Монгольської АРСР; 1938 був арештований. 1939 реабілітований. Під час війни перебував на флоті в Севастополі та на Волзі; з 1954 знову на Київській кіностудії. – 169

Нечуй-Левицький Іван Семенович (1838 – 1918), класик української літератури. – 233

Нижанківський, музикант. – 109, 154

Нижанківський Нестор, укр. січовий стрілець. – 51

Нікітіна, лікар, зав. лікарнею для ув'язнених в Сеймчані. – 354, 362

Ніковський Андрій Васильович (14.10.1885, Малий Буялик, Одещина – ?), укр. політ. та держ. діяч, літературознавець, публіцист. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1915), редактор київської газети «Рада» (1910-14) та «Нова Рада» (1917-19), ж. «Основа» в Одесі 1915 р. Член ТУПу і Союзу укр. автономістів-федералістів. В квітні 1917 обраний до Центральної Ради, згодом до Малої Ради. В кінці 1917 – комісар Києва. Серпень-вересень 1918 – голова Укр. Національного Союзу. З 1920 – міністр закордонних справ в уряді В.Прокоповича. Емігрував. 1924 повернувся на Україну, працював у історико-філологічному відділі ВУАН. Засуджений в «справі СВУ», до 8 років ув'язнення з суворою ізоляцією; рішенням колегії ОДПУ від 16.07.1934 висланий у Саратовську обл.; 8.12.1937 «трийкою» засуджений до 10 р. ув'язнення; 5.01.1944 р. знову засуджений на 10 р. ув'язнення. Помер у тюрмі. Автор книги нарисів «Vita Nuova» (1919), «Словник українсько-російський» (1927), перекладів творів Шекспіра, Гоголя, Дж.Лондона. – 81, 88, 90

Ніколай Александрович – див. Микола II. – 26

Ніна, уманська гімназистка, з Монастирища, жила у Суровцових. – 27

Новикова Шура, ув'язнена на Ельгені. – 303

Нора, учениця Н.Суровцової у Відні. – 155

Нуссбаум Анна, перекладачка. – 143

Овсяніко-Куликовський Дмитро Миколайович (23.01.1853, Каховка, Херсонщина – 9.10.1920, Одеса), літературознавець та мовознавець, почесний академік Петербурзької АН (1907), професор Новоросійського (Одеса), Харківського, Петербурзького ун-тів. Послідовник О.Потебні. – 43

Оттоблін Александр Петрович (24.11.1899 – 16.02.1992, США), проф., почесний член НТШ, засновник і голова Укр. історичного т-ва. Навчався на історико-філологічному факультеті Київського ун-ту; наприкінці 1920 – проф. Київського археологічного ін-ту, 1921 – доцент кафедри історії України Вищого ін-ту народної освіти ім.М.Драгоманова, пізніше Київського ун-ту. Доктор історичних наук (1941). В окупованому німцями Києві працює в.о. голови Миської управи. Восени 1943

переїздить до Львова, працює в історичній секції НТШ, далі емігрує на Захід, проф. УВУ в Празі (1944), від 1951 – у США. Крім політичної та економічної історії України XVI-XVIII ст., досліджує історію церкви, займається проблемами укр. генеалогії, історіографії, джерелознавства; з 1970 двічі обирається президентом УВАН у США. – 189, 190

Одарка, селянка в Гельмязові. – 32

Ожешко (Orzeszkowa) Еліза (уроджена Павловська; 25.05.1842, с.Мільковщина, поблизу Гродно – 18.05.1910), видатна польська письменниця. За участь у повстанні 1863-64 рр. відбувала заслання в Сибіру. – 237, 360

О'Коннор-Вілінська Валерія Олександрівна (1867, с.Миколаївка Кременчуцького повіту Полтавської губернії – 1930, Чехо-Словачина), навчалася в Київській гімназії. Рано почала писати. 1899 одружилася з Олександром Вілінським. В березні 1917 очолювала літ.-видавничий відділ міністерства освіти; на еміграції – голова укр. секції Ліги миру і свободи, друкувала свої праці в карпато-українських педагогічних виданнях, в «Новій Україні» (Прага, редактор Микита Шаповал); окремою книжкою виходить повість «Скарби» (1924); пише слогади «Лисенки й Старицькі». Тужила за Україною, важко переживала смерть чоловіка і вихованки Хариті. В кінці 1930-го року кинулася під поїзд. – 107, 116, 143

Олексій Михайлович Романов (1629-1676), другий цар з роду Романових, прозваний «тишайшим». Правив понад 30 років (1645-1676). Батько Петра I. – 41, 161

Олексій, цісаревич (30.07.1904, Царське Село – розстріляний 17.07.1918, Катеринбург), син Миколи II та імператриці Олександри Федорівни. – 42

Олексів, уманський учитель. – 71

Олесь Александр (Кандиба Александр Іванович; 5.12.1878, хутір Кандиби поблизу Білопілля, Сумщина – 22.07.1944, Прага). Класик української поезії. – 55

Олицька Катерина Львівна (7.01.1900, с. Сорочин Курського р-ну – 29.07.1974, Умань), член партії с.-р., ув'язнена в тюрмах, таборах, на засланні з 1924 безперервно до 1959. З 1960 жила разом з Н.Суровцовою в Умані. Її «Спогади» надруковані 1971 р. у вид-ві «Посев» у Франкфурті-на-Майні; 1991 вийшли в перекладі французькою (вступне слово Леоніда Плюща) в Парижі у вид-ві «Deux temps Tierce». На громадських засадах впорядковувала бібліотеку Уманського краєзнавчого музею. – 325, 326, 330

Олицький Дмитро Львович (3.06.1905, Курськ – розстріляний 3.11.1937, Архангельськ), чоловік Н. Суровцової, шлюб узятий на засланні в Архангельську. – 256, 257, 259, 281, 299, 327

Олізар Густав-Генрик-Атанази Филипович (3.05.1798, Коростишів, Житомирщина – 2.01.1865, Дрезден), граф, польськ. поет. Виховувався в Житомирській гімназії, Кременецькому лицей, 1821 обраний київським маршалком і займав цю посаду до 1825. Член Патріотичного т-ва. Арештований у Києві 15.01.1826, доставлений до Петербургу у Петропавлівську фортецю.

12.02.1826 звільнений, виправданий. 1830–31 рр. висланий до Курська. 1832 дозволено виїхати в Італію, повернувся 1836, жив у своїх маєтках в Коростишеві та Горенці. Після польського повстання 1863 р. виїхав до Дрездена, де і помер. – 188

Олійник Василь Онуфрійович, родом із Тернополя. З утворенням ЗУНР вступив до УГА, з якою перейшов до Денікіна, потім з бригадою Січових Стрільців – до Червоної армії. Від 1922 працював в Умані в Школі Червоних Старшин; у Червоній армії до 1927 р.; потім у Харкові – в Ін-ті марксизму і ЦК КП(б)У. 1929 як помічник П.Любченка готував матеріали до процесу «СВУ». Арештований 23.09.1933, засуджений до 5 років концтаборів, 9.10.1937 «триюкою» – до розстрілу. – 262

Ольга Д., ув'язнена на Ельгені. – 318, 319

Оляліна, черниця, ув'язнена на Ельгені. – 330

Онацька Ніна, друкарка в МЗС у Києві. – 86

Опоков, директор Уманської жіночої гімназії. – 39

Оренчук Василь, юрист, працівник у МЗС. – 75, 76

Орлов, київський адвокат. – 9, 23

Орсаг, брати, власники крамниці в Умані. – 21

Осінська Зінаїда – див. Ємельянова Зінаїда.

Осінський Н. (Оболенський Валеріан Валеріанович) (6.04.1887, с.Бики Льговського повіту – 1938). З 1897 вчився в Московській гімназії. З 1907 – член РСДРП(б). В жовтні 1917 член РКВ в Харкові, З 1917 – головний комісар управління Держбанком РСФРР, потім голова ВРНГ. В лютому 1918 провадив націоналізацію Донецьких шахт; один з лідерів «лівих комуністів», працював в ред. «Правды», в апараті ВЦВК, 1921–22 кандидат в члени ЦК ВКП(б), 1920–23 один із керівників групи «демократичного централізму», примикав до троцькістів. З січня 1921 до 1923 на чолі Наркомзему, на початку 1926 призначений керуючим ЦСУ СРСР. – 196

Осмоловський, слідчий з Лубянки. – 218

Остапенко, викладач у «Конзулярній академії» в Києві. – 82

Островцев. – 335

Охримович Володимир Юліанович (27.05.1870, с.Велідж, Долинського пов. – 1931), галицький письменник, вчений, гром. та держ. діяч. Вчився в гімназії в Стрию (1881–1888), вступив на філософський факультет Львівського ун-ту, познайомився з Ів.Франком. О. – один із засновників Укр. національно-демократичної партії, редактор «Діла», заст. голови НТШ та голова його статистичної комісії. З 1907 – депутат австрійського парламенту. Оpubлікував цікаві етнографічні студії.

Охримович Олена Амвросіївна (з роду Крушельницьких, сестра Соломії), дружина В. Охримовича. Дочки: Соломія-Марія (в заміжжі Скорик) та Марія (в заміжжі Вачкова), які 1947 р. були вивезені до Сибіру з дітьми.

Ошман та його дружина, ув'язнені. – 288, 291

Павло, конюх у Гельмязові. – 31

Павло Іванович, наглядач у Нижньо-Сеймчанському концтаборі. – 347

Паганіні (Paganini) Нікколо (27.10.1782, Генуя – 27.05.1840, Ніцца), славетний італійський скрипаль і композитор, один з основоположників музичного романтизму. Заклав підвалини сучасної скрипкової техніки. – 146

Падалка Іван Іванович (27.11.1894, с.Жорнокльови, тепер Черкаська обл. – розстріляний 13.07.1937, Київ), укр. живописець і графік. Навчався 1910–12 в художньо-промисловій школі ім. М.Голя в Миргороді, 1913–17 – в Київському художньому училищі (у І.Селезьнова), 1917–20 – в Укр. Академії Мистецтв (у М.Бойчука). Викладав у Миргородському (1920–21) та Межигірському керамічних технікумах (1921–25), у Харківському (1925–34) та Київському (1934–36) художніх ін-тах. Твори: розписи в Луцьких казармах у Києві (1919), у співавторстві, фреска «Відпочинок» у кол.Червонозаводському театрі (Харків, 1933–35); графічна серія «Дніпрельстан» (1928), цикл малюнків до «Слова о полку Ігоревім» (1928), ілюстрації, зокрема до «Кобзаря» Т.Шевченка (1920), картини, декоративні тарілки, плакати, лубки. Арештований 1936. – 185, 186, 195

Пален, графиня, друкарка в МЗС в Києві. – 84

Палтов Олександр Олександрович, камергер, директор канцелярії міністра шляхів сполучення, в часи І св.в. – юриконсульт управління Галицько-Буковинських залізниць. Активний діяч «Укр. Народної Громади». Автор проекту «Грамоти до всього українського народу» і «Законів про тимчасовий державний устрій України». Державний радник у гетьманському кабінеті, довірена особа гетьмана і керівник його канцелярії. Від 3.05 до початку 11.1918 – товариш міністра закордонних справ Укр. Держави. – 82, 83, 89

Панейко Василь (1883, Золочівщина, Галичина – 29.05.1956, Каракас, Венесуела), гром. і політ. діяч; член Національно-демократичної партії, ред. «Діла», 1919 державний секретар земельних справ ЗУНР; член делегації на мирову конференцію до Версаля (від УНР – заст. голови, потім від ЗУНР – голова). У 1930-х відійшов від політичного життя; 1945 – переїхав до Нью-Йорка, 1955 – до Венесуели. – 152

Паніч, працівник ВУФКУ. – 169

Панч (Панченко) Петро Йосипович (22.06.1891, м.Валки, тепер Харківська обл. – 1.12.1978, Київ), укр. рад. письменник. Належав до літ. організації «Плуг», ВАПЛІТЕ, ВУСПП. Найвідоміший твір – роман «Гомоніла Україна» (1954) про визвольну війну 1648–1654 рр. – 60, 164, 206

Параска, куховарка в Умані. – 48

Пасішник, швейцар радянського посольства та клубу «Єдність» у Відні. – 118

Пастернак Борис Леонідович (10.02.1890, Москва – 30.05.1960, Переделкіно, поблизу Москви), видатний рос. поет, письменник, перекладач. Лауреат Нобелівської премії (1958). – 242

Паторжинський Іван Сергійович (3.03.1896, с.Петро-Свистунове, тепер Вільнянський р-н Запорізької обл. –

22.02.1960, Київ), видатний укр. співак (бас) і викладач вокалу. – 192

Паужель Софа, німецька політемігрантка, ув'язнена в Іркутській тюрмі. – 269-272

Пащенко Сергій, аташе укр. посольства в Італії. – 111, 143, 158

Пегу (Pegoud) Адольф (1889, Монфerra – 1915), французький авіатор, загинув у повітряному бою. – 39

Пелех Михайло, січовий стрілець. – 55, 56, 71, 80

Пергамент Михайло Якович (1866–?), професор Петербурзького ун-ту. – 43

Перепелиця Степан (1884–1934), укр. держ. діяч, економіст. Прихильник УПСР. Спеціаліст в галузі проблем фінансової кооперації в Україні. В січні-лютому 1918 – міністр фінансів УНР в уряді В. Голубовича. – 95, 102

Перлен Фріда, товаришка Клари Цеткін. – 119, 159

Петернель, власниця пансіону у Відні. – 104, 105

Петкевич, уманський лікар, 1860 р. народження, під час громадянської війни виїхав з родиною до Польщі, жив у Варшаві; втік з транспорту, що вивозив поляків до Німеччини після Варшавського повстання 1944 р. – 28

Петкевич (Pietkiewicz) Станіслав (28.07.1894, с.Цибулів Монастирищенського повіту – ?), географ і картограф. Закінчив уманську гімназію; 1918–1929 у Військовому географічному ін-ті; від 1930 у Варшавському ун-ті зав. кафедрою географії (з 1950); професор (з 1954). Праці з картографії (головним чином настінні мапи) та географії фізичної: клімату земної кулі (1946), води земної кулі (1958), словник географ. понять (у співавторстві); Франція (праця з картографії, загальна географія, 1965, у 3 т.). – 37, 55

Петлюра Олександра, дочка Симона Петлюри. – 89

Петлюра Симон Васильович (10.05.1879, Полтава – убитий 25.05.1926, Париж), видатний держ., військ. і політ. діяч національно-визвольного руху України. – 86, 88, 90, 108, 141, 168, 184, 185

Петренко Григорій Григорович (23.01.1890, с.Хоружевка Роменського повіту Полтавської губернії – 1951, Чарджоу, Туркменської РСР, на засланні). Вчився у Петербурзькому ун-ті на фіз.-мат. фак-ті (1910-1911), 1912 призваний в армію, в серпні 1914 потрапив у німецький полон; 1918–1920 працював в укр. місії для військово-полонених в Берліні; з березня до серпня 1920 укр. послом і зав. консульським відділом. 1920 вступив до німецької компартії. З 1921 р. працював у повпредстві УСРР в Німеччині. 1923–1924 – уповноважений Наркомату зовнішньої торгівлі в Харкові; з серпня 1924 р. – зав. пресбіюру НКЗС. Перекладав з німецької. Ласк Бerta «На крилатому коні через віки» (оповідання). Х., ДВУ, 1927; К.Гамсун «Вікторія» (історія одного кохання). Х., ДВУ, 1928. Арештований 29.11.1927 в Харкові, 28.05.1928 засуджений у Москві до 10 років концтаборів, відбував на Соловках, потім в Ярославському політїзоляторі. Помер на засланні в Середній Азії. – 164, 179, 181, 182-185, 198, 199, 203, 206-209, 216, 219, 238, 256, 257

Петренко Парася, сестра Г.Петренка. – 186

Петрі (Petri) Егон (23.03.1881, Ганновер – 27.05.1962, Берклі, США), голландець, видатний піаніст. – 182-184, 219

Петро, київський візник. – 16, 17

Петро, ув'язнений в Сеймчані. – 358, 359

Петро І, російський цар, з 1721 – імператор. – 161, 197, 350

Петров, співробітник катедри. – 189, 190

Петров, в'язень в Ярославлі. – 234, 256, 257

Петрова Марія Олександрівна – лікар, хірург в Сеймчанській тюремній лікарні. – 354, 355, 357, 358

Петровський Григорій Іванович (23.01.1878, Харків – 9.01.1958, Москва), рад. держ. і парт. діяч. Депутат 4-ї Державної думи. З 1919 р. на керівних парт. посадах. На його честь у 1926 Катеринослав перейменовано на Дніпропетровськ. – 171, 178

Петрушевич Євген Омелянович (3.06.1863, Буськ, Львівщина – 29.08.1940, Берлін), адвокат, галицький політ. діяч, активний член нац.-дем. партії, президент ЗУНР (1918), потім 30 ЗУНР. Після об'єднання ЗУНР із УНР П. став членом Директорії УНР. У 1919 оселився у Відні, де створив уряд, який боровся за вирішення галицького питання. Після приєднання Галичини до Польщі (14.03.1919) виїхав до Берліна, отримував грошову підтримку (таємно) від ЦК КП(б)У (1929-1931 рр.). – 103, 141, 149, 151

Петухов Василь Іванович, лікар, ув'язнений у Владивостоку. – 287, 291, 311

Пешкова (уроджена Волжина, 1876 – 1965), політ. та гром. діячка; перша дружина М.Горького (1896-1904). Навчалася в Сорбонні (1907–14), с.-р., допомагала політв'язням в Росії; під час I св. в. повернулася до Росії, очолила комісію допомоги дітям (1914-18). Член ЦК партії с.-р. Від 1917 р. – голова московського комітету допомоги політв'язням. Під час II св. в. організує допомогу евакуйованим дітям. П. була єдиною особою, якій дозволено за старою традицією допомагати політв'язням, хоч і під пильним наглядом агентів держбезпеки. – 217

Пилипенко Сергій Володимирович (22.07.1891, Київ – розстріляний 23.02.1934), письменник, журналіст. Діяч УПСР (1917-18), у першій половині 1920-х рр. редактор газет, зокрема, «Селянської правди»; один із засновників «Плугу», редактор його видань; директор Ін-ту літератури ім.Т.Шевченка в Харкові (1926-1933). Арештований 29.11.1933 р. – 165, 176

Пилипчук Ганна, курсистка-математичка. – 51, 52, 82

Пилипчук Пилип (1869, Волинь – 1940, Холм, тепер Польща). Отримав інженерну освіту в Петербурзі, де брав активну участь у житті укр. громади. 1917-18 – доцент теоретичної механіки КПІ. Член УПСР, згодом Укр. народно-респуб. партії. За першої Директорії УНР – нач. водних шляхів Дніпра. Від грудня 1918 до квітня 1919 – керуючий міністерством шляхів УНР в урядах В.Чехівського та С.Остапенка. Від 1926 працював інженером у Луцьку. Заснував т-во ім.Лесі Українки. – 51, 52, 87

Писарев Дмитро Іванович (2.10.1840, с.Знаменське, тепер Липецька обл. – 4.07.1868, Дуббельн, тепер Дубульти, Латвія, похований у Петербурзі), рос. публіцист і літературний критик, філософ-матеріаліст, революційно-демократ. – 35

Підгорський Самійло, киянин. – 63

Піддубний Іван Максимович (8.10.1870, с.Богодухівка, тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл. – 8.08.1949, Єйськ), укр. спортсмен, професійний борець. – 134

Підмогильний Валер'ян Петрович (2.02.1901, с.Чаплі під Катеринославом – розстріляний 3.11.1937, Соловки), укр. письменник. 1920 р. вийшла перша книжка його оповідань. Перекладав франц. класиків. Автор роману «Місто» (1928). Арештований 8.12.1934 р., винним себе в приналежності до терористичної організації не визнав. Засуджений до 10 років; відбував ув'язнення на Соловках. 9.10.1937 «трійкою» УНКВС Ленінградської області засуджений до розстрілу. – 204

Пік (Ріек) Вільгельм (1876–1960), діяч нім. і міжнародного комуністичного руху, президент НДР з 1949. – 119

Пікфорд (Pickford) Мері (Сміт Гледіс Мері; 8.04.1893, Торонто – 1979, Санта-Моніка, Каліфорнія), американська актриса німого кіно. Після 1923 грала в театрі. – 235

Пілсудський (Pilsudsky) Йозеф Клеменс (5.12.1867, Жулюв, Литва – 1935), польський політ. діяч, маршал, голова Польської держави. – 135

Пінчуки: суддя в Умані, та його дружина. – 186

Піонтек Люціана Карловна (1.07.1899, м.Лубни – 25.09.1937, Київ, розстріляна), німкеня, дочка фабриканта, член КП(б)У, дружина І.Кулика (розлучена в червні 1937), літ. редактор вид-ва «Мистецтва», перекладач, поетеса. – 182, 200, 203

Піотровська Клава, уманська лікарка. – 28

Піснячевська Клава, дружина В. Піснячевського. – 113, 114, 116, 138

Піснячевський Віктор (1889– 1933, Братіслава), студентом брав участь в організації укр. парламентської фракції у I Держ. думі (1906). Ініціатор і співредактор видання «Рідна справа – Думські Вісті» (1907), коресп. київської газети «Рада» (1906–14). 1908 – делегат II-го конгресу слов'янської молоді у Празі. Видавав власний часопис «Одеський листок» (1917–19), 1918 – редактор газ. «Молода Україна». 1919 у Відні заснував тижневик «Воля», видавав і редагував його до 1922. З 1923 працював лікарем у Братиславі. – 104, 112, 113, 114, 141, 143

Піхно Дмитро Іванович (13.01.1853, Черкащина – 11.08.1913, Київ) – економіст, політ. діяч; юрист за фахом. Після 1905 очолював «Союз русского народа», член клубу «Русских националистов», ред. газети «Кієвлянинь». – 19

Пішта, угорський емігрант у Відні. – 104

Платонов Сергій Федорович (28.06.1860, Чернігів – 10.01.1933, Самара, на засланні), видатний рос. історик та педагог. Закінчив Петербурзьку гімназію та ун-т (1882); проф. рос.

історії (з 1890); академік (з 1920 до 12.02.1931 та помертно з 1967). Викладав у Петербурзькому ун-ті (потім ЛДУ), ВЖК, Філологічному ін-ті, Петровському комерційному училищі, Академії Генштабу та ін.; 1895 – вчитель дітей царської сім'ї. Після Жовтневого перевороту брав участь в налагодженні архівної справи, врятуванні архівів. П. заарештований в ніч з 11 на 12 січня 1931 р. разом із членами своєї сім'ї та багатьма вченими. ГПУ створило «Академічну справу», звинувативши вчених у приналежності до організації «Всенародний союз боротьби за відродження вільної Росії». 10.02.1931 «трійка» ОДПУ засудила 29 осіб до розстрілу, 53 – до концтаборів, кількох – до висилки. Присуд групі, якій була відведена «керівна роля» на чолі з П., винесено Колегією ОДПУ 8.08.1931. На засланні в Самарі П. прожив недовго. Після смерті П. 1937 р. вийшло 4-те видання «Очерков по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVIII вв.»; того ж року «для внутрішнього користування» слухачів Вищої школи пропагандистів ім.Свердлова при ЦК ВКП(б) видано підручник П. з російської історії. – 40–42, 105, 190, 197

Подольська Женья, прокурор. – 193

Подолька, зав.кінбазою. – 314

Полевий, уманський адвокат. – 23

Поліщук Валер'ян Львович (1.10.1897, с.Білче, Дубенського пов., на Волині – розстріляний 9.10.1037), укр. письменник. Видав близько 40 книжок, віршів, поем, романів. Входить до літ. організації «Гарт», з 1928 очолював «Авангард». Арештований в 1934, засуджений 1935 до ув'язнення. 9.10.1037 засуджений «трійкою» до страти. – 140, 164, 176

Поліщук Олена, уманська гімназистка. – 36

Половинкина, піаністка, дружина композитора і диригента Леоніда Половинкина, ув'язнена на Ельгені. – 309, 319

Половцев, санітар в українському лазареті. – 50

Польська Таня, працівниця ВУФКУ. – 166, 167, 206

Полога-Шуберт Олександр, співробітник і товариш Н.Суровцової. – 74, 76, 78–80, 82, 87, 89, 93, 96, 99, 103, 105, 109, 111, 112, 121, 138, 141, 146, 157

Попеляєв, генерал, в'язень Ярославського політизолятора. – 238

Порубіновська, працівник МЗС. – 77

Потоцькі: польські магнати, власники великих земельних маєтностей у Польщі та Україні в 17–20 ст. Земельні володіння П. були націоналізовані: на Правобережній Україні 1917, на Західній 1939, у Польщі 1944. – 20

Прахов Андріян Вікторович (16.03.1846, Мстислав – 14.05.1916, Ялта), історик, мистецтвознавець, археолог, художній критик. Викладав історію мистецтва в Академії мистецтва у Петербурзі (з 1875), в Київському ун-ті (1887–97), керував спорудженням Володимирського собору в Києві. – 53

Пристаївна, медичка. – 154

Прутула, галичанин, урядовець у МЗС. – 85, 154

Протопопов, геолог. – 329

Прус (Prus) Болеслав (псевдонім Олександра Гловацького) (1845, м.Грубешув, поблизу Любліна – 19.05.1912, Варшава), польський письменник і публіцист. Брав участь у повстанні 1863 року. Літ. діяльність почав 1872. Особливе місце в творчій спадщині П. займає роман «Фараон» (1895). – 237, 360

Пряхіна, ув'язнена в Бутирках. – 221, 222

Пуаре, авіатор. – 39

Пугачов Омелян Іванович (бл.1742, станиця Зимовійська на Дону – строчений 21.01.1775, Москва), керівник селянської війни (1773–75) в Росії. – 223

Пуля, ув'язнена на Ельгені. – 309

Пушкін Олександр Сергійович (6.06.1799, Москва – 10.02.1837, Петербург), великий російський поет. – 31

Пхор, крамар з Умані. – 21

Пхор Іця, уманчанин. – 188

Пшибилко-Потоцька (Przybylko-Potocka) Марія (1881 – 30.08.1944), польська актриса, загинула під час Варшавського повстання. – 28, 43

Радек (Собельзон) Карл Бернгардтович (31.10.1885, Львів – вбитий 1939). З юности в с.-д. русі Польщі та Литви. На початку I св.в. виїхав до Швеції, працював з Ленініним, 1917 супроводив його в заломованому вагоні в Росію. Член делегації на переговорах у Брест-Литовську; 1918 брав участь у створенні компартії Німеччини. 1919 – ув'язнений, потім висланий з Німеччини. 1920 повернувся в Росію. Член виконкому Комінтерну (з 1920), 1923 робив спробу організувати повстання в Німеччині. 1927 як прихильник Троцького виключений з партії та засланий у Сибір, 1929 поновлений в партії; працював в «Известиях». 1937 засуджений до 10 років. Автор численних статей та книг, в т. ч. «Портрети та памфлети», 2 тт. – 116, 119

Радзівіл Карл – генерал-майор рос. армії. За Гетьманату начальник персонального відділу головного управління генштабу. – 28

Радич Степан Миркович (1871 – ?), хорватський держ. діяч, прагнув створити автономну Хорватію; засновник «Хорватської республіканської селянської партії». –

Радич Галя, курсистка-бестужевка. – 44

Радоліцький, провокатор, агент київської «охранки». – 36

Раєвська, київська знайома Суровцових. – 71

Райка, ув'язнена в Нижньому Сеймчані. – 355

Райт (Wright), брати. Вілбур (1867–1912) і Орвіль (1871–1948) піонери авіації, 1903 р. на літаку з двома пропелерами здійснили механічний політ.

Райт-Ковальова Рита (Raica) Яківна (уроджена Чорномордик; 19.04.1898, с.Петрушево Херсонської губ. – 1989, Москва), письменниця, перекладачка. Закінчила Московський мед. ін-т (1923), працювала в лабораторії акад. І.П.Павлова і одночасно

перекладала художню літературу. 1920 переклала на нім. мову вірші та «Містерію-буфф» В.Маяковського. Автор книг «Роберт Бернс», «Человек из Музея Человека (Повесть о Борисе Вильде)», спогадів про В.Маяковського, Б.Пастернака, А.Ахматову, В.Хлебнікова. Переклади Д.Селінджера, Г.Белля, Ф.Кафки, У.Фолкнера, Д.Голсуорсі, К.Воннегута, М.Твена. – 352

Раковський Христіан Георгійович (13.08.1873, Котел, Болгарія – розстріляний 11.09.1941, Орел), болгарин, революціонер, 1919 – член ЦК та голова РНК УСРР, 1923 – посол УСРР в Лондоні, 1926 – у Франції. В грудні 1927 виключений з компартії, в січні 1928 засланий до Астрахані, звідти до Казахстану (звинувачував Сталіна в перетворенні країни на деспотичну, бюрократичну державу); 1934 зрікся своїх поглядів, поновлений у партії. 31.12.1936 (процес «антирадянського правотроцькістського блоку») засуджений до 20 р. каторжних робіт. Під час наближення гітлерівців до Орла всіх політ'язнів, серед них і Раковського, розстріляли. – 179

Рамон, голова теософічного товариства Голландії. – 131

Рассели: Бертран (1872–1970), англійський філософ, логік, математик, соціолог, громадський діяч. Лауреат Нобелівської літературної премії (1950), його дружина. – 115

Рахіль, директор швейної фабрики, ув'язнена на Ельгені. – 309

Рачинська Ольга, друкарка в МЗС. – 76, 77, 89

Резнікова, друкарка у ВУФКУ. – 209

Рембрандт Гарменс ван Рейн (1606–1669), славетний голландський живописець і гравер. – 131

Реммеле (Remmle) Герман (5.11.1880, Цігельгаузен, тепер Гайдельбург – розстріляний в березні 1939, СРСР), німецький комуніст, політик, редактор «Volksstimme» у Мангеймі. Від 1897 член нім. соціаліст. партії, 1917 співзасновник с.-д. партії, з 1920 в КПН, член політбюро (1924–33). 1933 емігрував до СРСР, під час сталінських чисток в березні 1939 засуджений до смертної кари; 1988 реабілітований. – 109, 119

Реннер (Renner) Карл (14.12.1870, Унтертанновіц, Чехо-Словаччина – 31.12.1950, Відень), австрійський держ. і політ. діяч; лідер соц.-демократії, депутат парламенту (з 1907); після розпаду Австро-Угорщини держ. канцлер Австрійської республіки (11.1918 – 06.1920); 1931–33 – голова парламенту, з грудня 1945 – президент Австрійської республіки. – 154

Репніни, поміщицька родина. – 31

Роза, ув'язнена в Бутирках. – 221, 222

Роев Олексій, уманський студент. – 36

Роева Надя, приятелька Ганни Іванівни Суровцової. – 247

Роллан (Rolland) Ромен (1866–1944) – французький письменник, Нобелівська премія (1915). – 101, 115, 139, 143

Роллан Маргарита, сестра Р.Роллана – 115

Романівська Марія – укр. письменниця, автор перших сценаріїв дитячих фільмів Одеської кінофабрики. – 168

Романов Михаїл Федорович – рос. імператор, царював від 1613 до 1645. – 42

Романовські: мати й сестра С.Романовського. – 39, 43, 47, 96
Романовська-Герасимович Марія Олександрівна. – тітка Н.Суровцової. – 24, 25

Романовська-Дяченко Лариса Василівна (19.02.1896, м.Золотоноша, Полтавщина – 1983, Нью-Йорк), троюрідна сестра Н.Суровцова. Закінчила 4 курси історико-філолог. фак-ту Київського ун-ту. Заарештована 11.12.1937, звільнена з Лук'янівської тюрми 7.03.1939; звинувачувалася також і за листування з Н. Суровцовою. Чоловік її, Дяченко Олексій Михайлович, арештований і засуджений 1938 на 5 років концтаборів. Восени 1943 Р.-Д. виїхала з Києва, кілька років жила в Лозанні, виїхала до США, де жила до смерті. Листувалася із Н.Суровцовою, після повернення її до Умані, заповідала надсилати їй посилки після своєї смерті зі свого невеликого спадку. – 169, 170

Романовський Святослав, приятель Н.Суровцової. – 37, 43, 46, 47, 53, 96, 102, 147, 148

Ротштейн Федір Аронович (26.02.1871, Каунас – 30.08.1953, Москва), історик і громад. діяч, рад. дипломат, с.-д.; 1890-1920 на еміграції у Великобританії. 1921-1930 на дипломатичній роботі. Від 1930 – директор Ін-ту світового господарства та світової політики. Академік (з 1939). Автор праць з історії Великобританії, Німеччини та міжнародного робітничого руху. – 116

Рохля, донька уманського політурника, товаришка дитинства Н.Суровцової. – 24

Рубач Михайло Абрамович (20.11.1899, с.Чернеча Слобода, тепер Сумська обл. – 17.01.1980, Київ), історик, доктор історичних наук, професор. – 185

Рубінштейн Антон Григорович (28.11.1829, с.Вихватинці, тепер Рибницький р-н, Молдова – 20.11.1894, Петергоф), піаніст, композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч. – 219

Рубінштейн Микола Григорович (14.06.1835, Москва – 23.03.1881, Париж, похований у Москві), піаніст, диригент і музично-громадський діяч. Брат Антона Рубінштейна. Гастролював на Україні. – 219

Рудбарт, ув'язнена, лікар у Владивостоку. – 278, 279

Руденко, директор радгоспу на Ельгені, агроном. – 294, 297, 299

Руденко, економіст-бухгалтер. – 299

Рудик Дмитро Петрович (1893, с.Стрільче, Прикарпаття – 30.05.1955, Київ), укр. письменник. Закінчив 1915 р. укр. Коломийську гімназію. 1917-23 рр. вчителював в Умані, займався літ. творчістю. Від 1923 – член письменницької орг-ції «Плуг», входив до ініціативної групи літераторів, яка утворила Спілку революційних письменників «Західна Україна» (1930 – заст. голови) і видавництво за тією ж назвою. Арештований ДПУ УРСР 2.02.1933, засуджений 9.05.1933 до 10 років заслання, відправлений на Колиму. 1953 тяжко хворого його привезли до Києва. – 65

Рудницька-Лисяк Милена Іванівна (1892, м.Зборів, Галичина – 1976, Мюнхен), політ. та громад. діячка, журналістка, педагог. Закінчила Львівську класичну гімназію (1910), філософ. ф-т у Львівському та Віденському ун-тах (1910-17), доктор філософії,

1923 – доктор педагогіки та дидактики; викладач на Вищих педагог. курсах у Львові (1921-28), проф. Високого педагог. ін-ту в Подєбрадах. Одна з ідеологів укр. жіночого руху в Західній Україні, депутат польського сейму від УНДО (1928-35), як представник у Лізі Націй боронила права українців під час «пацифікації» 1930 та голодомору 1932-33 рр. Від 1934 голова Всесвітнього союзу українок. 1936-39 – член президії Укр. координаційного комітету у Львові. Редактор ж. «Жінка» (1935-39). Після окупації Галичини рад. військами нелегально перебралася з сином Іваном на Захід. Автор багатьох книг. – 105, 107, 116, 139

Рудницький Михайло Іванович (7.01.1889, м.Підгайці Бережанського пов. – 1975), літ. критик, журналіст. Автор збірки памфлетів проти «буржуазних націоналістів» «Під чужими прапорами», рос. 1954, укр. 1956, китайською мовою (1957). – 60, 118, 149, 150

Рудницький Степан Іванович (3.12.1877, Перемишль – 1937, Соловки), син учителя гімназії, студіював історію та географію в ун-тах Львова (1895-99) і Відня (1899-1901). Дійсний член НТШ (з 1901). Вчителював у Тернополі та Львові, від 1908 – доцент географії Львівського ун-ту. 1914-21 жив у Відні, був експертом уряду ЗО УНР і одним із організаторів УВУ. 1922-26 – професор УВУ в Празі. На запрошення уряду УСРР переїхав 1927 до Києва, потім Харкова, організував і очолив Укр. науково-дослідний ін-т географії та картографії, редагував його «Записки». Дійсний член УАН (з 1929). 1934 виключений із членів УАН як «відвертий пропалагатор фашизму в географії» і засланий на Соловки (1935-37). Р. перший створив укр. національну географію, дав всебічний нарис географії всіх укр. земель («Ukraina. Land und Volk», Відень, 1916; «Основи землезнання України», т.1, Льв. 1924; т.2, Ужг., 1926; «Огляд національної території України», Берлін, 1923); перший опрацював укр. географічну термінологію, перший видав настінні фізичні мапи України. Автор більше 70 наукових праць з географії та історії України. – 149

Рукін, працівник Нижньо-Сеймчанського управління. – 333

Рукін Павлик, учень Н.Суровцової. – 333, 252

Русов Михайло Олександрович (листопад 1876, Чернігів – 1909, Петербург), старший син Софії та Олександра Русових, один із засновників РУП, діяч УСДРП. Автор праць з етнографії, археології, географії. – 19

Русов Олександр Олександрович (7.02.1847, Київ – 8.10.1915, Саратов; похований у Києві), укр. статистик, етнограф, громадський діяч, член «Старої Громади» в Києві; артист-аматор, режисер. Закінчив істор.-філол. ф-т Київського ун-ту (1868). Автор праць з статистики, етнографії, фольклористики. – 19

Русов Юрій Олександрович (7.01.1895, Харків – 1961), молодший син Софії та Олександра Русових. Під час Укр. революції обраний разом із Володимиром Шульгиним до Центральної Ради від Київської студентської громади. 1919 – доцент зоології та іхтіології в Кам'янець-Подільському ун-ті. Працював на іхтіологічних станціях у Неаполі, Роскофі, Бретані. В Чехії викладав іхтіологію та зоологію в Укр. господарчій академії в Подєбрадах та Високому педагогічному ін-ті в Празі. Від 1929

професор у Бухарестському Національному зоологічному ін-ті. Після II св.в. – в США, потім у Канаді. 1948–49 – редактор гетьманського органу «Український робітник» у Торонто. В Монреалі працює як біолог, водночас – один із основоположників кафедри слов'язнознавства в ун-ті. Праця про Григорія Сковороду – укр.та франц. мовами. – 19, 140, 143

Русова (дівоче прізвище – Ліндфорс) Софія Федорівна (18.02.1856, с.Олешня, тепер Чернігівська обл. – 5.02.1940, Прага), укр. громад. культурно-освітня діячка і педагог. Закінчила київську гімназію, заснувала разом із сестрою Марією (1871) перший дитячий садок. Автор досліджень з педагогіки, історії, географії тощо. Працювала в секретаріаті Центральної Ради. 1921 виїхала за кордон. Від 1923 – професор педагогіки Укр. педагогічного ін-ту ім. М.Драгоманова в Празі. Очолювала Всесвітній союз українок, співробітничала в ж. «Жіноча доля». Присвятила жінкам України кілька монографій. – 85, 112, 140, 143

Руг. – 58

Рябоштан Санька, наймичка в Гельмязові, вона ж баба Ряботанька. – 31, 32

Сабат, адвокат, галичанин. – 72

Савич, член-кореспондент Академії наук УРСР, ув'язнений на Ельгені. – 313

Садовський Валентин (1886, Волинь – 1947, Київ, Лук'янівська тюрма), економіст, громад. і політ. діяч. Закінчив правничі студії в Київському ун-ті й економічні в Політехнічному ін-ті в Петербурзі. З 1904 член РУП, згодом УСДРП. 1917 член Центральної та Малої Ради, генеральний секретар судівництва в уряді В.Винниченка (з 28.06.1917); від 1920 на еміграції в Польщі та Чехо-Словаччині; доцент, професор Укр. господарчої академії в Подєбрадах, член Укр. наукового ін-ту в Варшаві. Автор численних праць в галузі економіки й демографії України. Арештований більшовиками в Празі 1945 р. – 51, 69

Сальбом Аніта, доктор, шведка, член Ліги миру і свободи. – 155

Самсонова Маша, ув'язнена на Ельгені. – 308

Самсонович, власник заїзду в Умані. – 28

Сангушко (Sanguszka) Євстафій (1842, Славута, Волинь – 1903), князь, галицький консервативний політик. 1895-98 – номісник Галичини. – 182

Сара, дружина директора банку в Харкові. – 163

Сац Ілля Олександрович (30.04.1875, Іркутськ – 24.10.1912, Москва), композитор, навчався у С.Танєєва. Закінчив Московське філармонічне училище як диригент. Від 1906 – зав. муз. частиною МХТ. Музика до вистав «Синій птах» Метерлінка, «Драма життя» Гамсуна, «Гамлет» Шекспіра. Дочка Наталія (1903-1993), режисер, театральний діяч, Народна артистка СРСР (1975). – 18

Саша, ув'язнений в Нижньо-Сеймчанській тюрмі. – 341, 344

Саша, злодій, хворий в Нижньо-Сеймчанській тюрменій лікарні. – 358

Свердлов Яків Михайлович (4.06.1885, Нижній Новгород – 16.03.1919, Москва), політ. діяч, секретар ЦК РСДРП(б) та голова Всеросійського ЦВК (з 11.1917). – 206

Свешніков, хірург на Ельгені. – 304

Світличний, в'язень у Архангельську. – 262

Світличний Іван Олексійович (20.09.1929, с.Половинкино Старобільського р-ну Луганськ. обл. – 25.10.1992, Київ), поет, літературознавець, правозахисник. Закінчив аспірантуру при Ін-ті літератури ім.Т.Шевченка АН УРСР; 1963 працював молодшим науковим співробітником та секретарем ж. «Радянське літературознавство». Заарештований з 30.08.1965 до 30.04.1966; вдруге арештований 12.01.1973, засуджений до 7 років ув'язнення. Термін відбував у таборі на Північному Уралі, від 3.05.1978 – на засланні в м.Усть-Кан (Горно-Алтайська АО). Звільнений в січні 1983. 1990 вийшла книжка С. «Серце для куль і для рим» (Київ), «У мене тільки слово» (Харків, 1994). – 354

Севастьянов, аспірант. – 189

Севрюк Олексій (1893 – трагічно загинув 26.12.1941, Німеччина), громад. і політ. діяч, член УПСР, член Центральної Ради, учасник мирових переговорів у Брест-Литовському; посол УНР у Берліні, член і голова місії УНР у Римі, займався репатріацією укр. військовополонених; 1920-21 – у Франції, від 1931 – в Німеччині – 63, 71, 77, 83, 102, 148

Седляр Василь Феодорович (13.04.1889, Любеч, тепер Чернігівська обл. – розстріляний 13.07.1937, Київ), укр. живописець, навчався у Київському художньому училищі та Київському ін-ті пластичних мистецтв (у М.Бойчука). Викладав у Межирізькому керамічному технікумі (1923-28) та Технологічному ін-ті кераміки й скла (1923-30), Київському художньому ін-ті (1930-36). Арештований 26.11.1936. – 203

Сельвінський Ілля Львович (24.10.1899, Сімферополь – 1968), рос. поет. Брав участь у громадянській війні. Друкувався з 1915. Очолював літ. групу «конструктивістів». Закінчив Московський ун-т (1923). Учасник арктичної експедиції «Челюскіна». Перекладав поезії Т.Шевченка. Багато віршів С. присвячено Україні. – 242

Семака, посол у Відні. – 150

Семенко Михайло Васильович (31.12.1392, с.Кибинці Миргородського повіту, Полтавщина – розстріляний 23.10.1937, Київ), укр. поет. Закінчив Курське реальне училище, навчався в Петерб. психо-неврологічному ін-ті. Перша збірка поезій «Прелюди» вийшла 1913 р. До 1936 вийшло більше десяти збірок віршів. Арештований 25.04.1937, засуджений 23.10.1937 і того ж дня розстріляний. – 164, 193

Семенова Олена Тимофіївна (1897 – 8.02.1986, Ростов-на-Дону), лікар. Працювала вільнонайманим лікарем на Ельгені, потім у Магадані. 1959 р. почалося листування Н.Суровцовою з О.Семеновою, яке тривало майже 25 років. – 312, 328, 329, 330

Семеняк Ольга Степанівна, лікар на Ельгені. – 328

Сенчик, агроном на Ельгені. – 301, 303

Сеньбос (Seignobos) Шарль (1854, Ломастр, Ардеш, – 1942), французький історик. Основні праці: «Історія цивілізації» (1884-86), «Політична історія сучасної Європи» (1924-26). – 217

Серафима (див.Феня), ув'язнена у Вологоді. – 263, 265

Сервантес (Cervantes) Сааведра Мігель (хрещений 9.10.1547, Амкала-де-Енарес – 1616, Мадрид), великий іспанський письменник-гуманіст; автор «Дон-Кіхота» (1605-15).

Сергєєв Олександр Володимирович, в'язень на КДС. – 305

Сергєєва Аня, вільнонаймана медсестра на Ельгені. – 321

Сергій, співробітник ВУФКУ. – 173

Сергій, ув'язнений, фельдшер у Нижньо-Сеймчанській лікарні. – 355, 356

Середонін Сергій Михайлович (11.09.1860, Петербург – 8.08.1914, с.Красне, тепер Ярославська обл.), професор історії. – 42

Сєвка, учень Н.Суровцової в Нижньому Сеймчані. – 333, 352

Сидоренко Григорій (1874 – 1924, Прага), політ. діяч, дипломат, інженер шляхів. Член Центральної Ради, міністр пошт і телеграфу УНР в уряді В.Голубовича. За Гетьманату член президії Всеукраїнського Союзу Земель, делегат від Укр. Національного Союзу для переговорів з представниками Антанти в Яссах (1918), голова делегації УНР на мирову конференцію в Парижі (січень-серпень 1919), посол УНР у Відні (1919–22). – 80, 89, 91

Симиренки: Федір (1780-1867) мав двох синів. Платон Федорович (1821-63) фінансував 1860 видання «Кобзаря» Т.Шевченка, його син Левко Платонович (1855-1920) – видатний поміг до плодород, створив у своєму маєтку в Млієві Черкаської обл. одну з кращих у світі колекцій плодкових культур, його син Володимир Левович (1891-1943) заснував Мліївську науково-дослідну станцію садівництва, створив «Всеукраїнську помологічну книгу»; Василь Федорович (1835-1915), фабрикант, укр. меценат, давав гроші на НТШ, ж. «Київська старовина» (1882-1907), ж. «Україна» (з 1907), «ЛНВ», «Раду» (перша щоденна україномовна газета в Києві від 1906 до 1914) та ін., заснував і утримував на свої кошти укр. театр. – 68

Сиповський Василь Васильович (3.04.1872, Київ – 23.10.1930, Ленінград), літературознавець, член-кор. АН СРСР (1921), професор. Серед праць: «Україна в російському письменстві. 1801–1850» (1928). – 43

Сирівець Петро Трифонович, дід Н.Суровцової. – 31

Сирівець Трифон Андрійович, прадід Н.Суровцової. – 30

Сичов, мистецтвознавець. – 56, 57

Сігеті (Szigeti) Йозеф (5.09.1892, Будапешт – 20.02.1973, Люцерн, Швейцарія), угорськ. скрипаль, автор книг та статей про музику, головним чином про скрипкове мистецтво. – 182, 219, 308

Сичинська, сестра Мирослава Сичинського. – 134, 154

Сичинський Мирослав Миколайович (1887, с.Чернихівці Збарзького пов., Львівщина – ?), син укр. католицького священика, депутата Галицького сейму, громадського діяча; 1890-

1894 вчився у Віденському та Львівському ун-тах, 1903 убив царського намісника в Галичині Андрея Потоцького, за що був засуджений до смертної кари, замінені на довічне ув'язнення; 1911 втік із в'язниці в Станіславові до Норвегії, перебував у Швеції та Відні, з 1914 – у США. Ініціатор створення Укр. федерації соціал. партій, головний редактор її органу «Робітник» (1914–17). Керівний діяч Федерації українців у США, у 1930-х рр. – керівний член Укр. робітничого союзу. Автор кн. «Народно справа в Америці» (1919). Микита Шаповал видав книгу «Зі споминів Мирослава Сичинського» (1928). – 134, 148, 154

Сковронський, власник кав'ярні-кондитерської в Умані. – 21

Скорик Михайло Михайлович (1895, Самбір – січень 1981, Львів), закінчив істор. ф-т Віденського ун-ту, вчитель гімназії в Самборі, потім у Львові, від 1940 у Львівському ун-ті. 1947 з родиною вивезений до Сибіру, повернувся 1956 (до Львова дружині не дозволено), жили в Дубині, Сколе. – 154

Скорик Соломія-Марія Володимирівна (з роду Охримовичів, 1900, Львів – березень 1981, Дубина, похована у Сколе), училася на природничому ф-ті Віденського ун-ту, хемік, викладала хемію в самбірській, потім у львівській школі до вивезення у Сибір 1947. – 154

Скоропадський Данило Павлович (13.02.1904, Петербург – 23.02.1957, Лондон), син гетьмана П.Скоропадського. Середню освіту одержав вдома, 1918 продовжує навчання в гімназії В.Науменка в Києві. Далі вчиться у французькій реальній гімназії в Лозанні, працює робітником у Берліні, вступає до Високої технічної школи в Шарлоттенбурзі. Працює інженером (1928-32). З початку 1933 займається гетьманським рухом і укр.-визвольною справою; 4 роки працює в гетьманському центрі; в 1939 р. виїжджає до Великобританії, бере участь у заснуванні «Союзу українців Великобританії» (1945) і від 1949 р. незмінний почесний його голова. – 71

Скоропадський Павло Петрович (15.05.1873, Вісбаден – 26.04.1945, с.Меттен, перепохов. у Вісбадені), політ. і військ. діяч, гетьман Української держави (29.04 – 14.12.1918). – 79, 81, 87, 97, 110, 112, 140, 142

Скоропис-Йолтуховський Олександр (1880, Сх.Поділля – 1950, заслання), політ. діяч, член Укр. студентської громади, член РУП (1902-05), пізніше – один з керівників Української с.-д. спілки. 1906 засланий до Сибіру, втік, з 1908 в Австрії; 1914–17 – організатор культурної праці у таборах укр. військовополонених та укр. дивізії Синьжупанників. 1918 – губернатор, комісар-староста Укр. держави, згодом – УНР – на окупованій австро-німецькими військами Холмщині, Підляшші, Західній Волині. З 1920 жив у Берліні, діяч Союзу укр. хліборобів-державників, один з ідеологів укр. монархізму, співзасновник Укр. наукового ін-ту в Берліні. 1945 – попов до рук більшовиків, помер на заслання. – 96, 147

Слабченко Михайло Єлисейович (9.07.1882, Одеса – 27.11.1952, Первомайськ), навчався в духовній семінарії, з 1903 – на істор.-філос. ф-ті Новоросійського ун-ту, за час навчання отримав срібну та золоту медалі за наукові праці; 1910 закінчив ун-т, залишений професорським стипендіатом, перед І св. в. в науковому відрядженні у Франції. В дні Лютневої революції 1917

– голова комітету офіцерських і солдатських депутатів, восени 1917 вступає на старший курс Петроградської військово-юридичної академії, по закінченні повертається до Одеси, очолює спілку вчителів, читає лекції з історії України, організовує наукове тов.-во. 1919 - професор Одеського ІНО. 1926 – дійсний член н.-д. кафедри історії укр. культури при ВУАН, 1929 – академік УАН. Заарештований 20.01.1930 в справі «СВУ». В червні 1930 виключений із складу академіків. Засуджений на 8 років, ув'язнений в Ярославському ізоляторі, потім у Мурманську. Повернутися після закінчення терміну до Одеси не дозволено, вчителював у Первомайську, звільнений з роботи, поневірявся, не маючи засобів для існування. Сина С. було засуджено і розстріляно в 1930-х рр. – 258

Слівінський Олександр – підполковник Генштабу рос. армії, в кінці I св. в. – нач. штабу кавалерійського корпусу. На 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді (1917) С. обрано членом УГВК; від 11.1917 – полковник, заст. начальника Укр. генерального військового штабу; з березня 1918 – нач. Укр. генерального військового штабу. Після Гетьманату – на еміграції в Німеччині й Канаді. – 80, 87

Слісаренко, петербурзький історик, член Старої Громади. – 50, 52

Слісаренко Олекса Андрійович (28.03.1891, хутір Конівцов Вовчанського повіту, Харківщина – розстріляний 3.11.1937, Соловки), укр. письменник і поет, закінчив Харківську сільсько-господарську школу (1912), друкуватися почав 1911. Належав до «Гарту» (1925), ВАПЛІТЕ (1926–28), Техно-мистецької групи А (1929). Арештований 24.04.1934, засуджений 8.04.1935 на 10 років позбавлення волі та 3 роки позбавлення прав; за вироком «трійки» 9.10.1937 засуджений до розстрілу. – 165, 193, 206

Слісаренко (Слюсаренко) Федір (1886, Черкаси–1953, Прага), філолог, історик, педагог. Закінчив Петербурзький ун-т, вчителював у гімназії, активно працював в Укр. Громаді, 1918-19 в Києві, потім на еміграції у Відні й Празі; доцент, потім професор УВУ та Укр. високого педагогічного ін-ту. – 85, 112

Словацький (Slowacki) Юліуш (4.09.1809, м.Кременець – 3.04.1849, Париж), польський поет-демократ. Творчість С. пов'язана з Україною. – 360

Смидович (Смідович) Петро Гермогенович (1874, Рогачов, тепер Гомельська обл. – 1935), діяч с.-д. партії. – 196

Смирнов, ув'язнений, фельдшер на Ельгені. – 296, 303, 310, 314, 315

Смолич Юрій Корнійович (8.07.1900, Умань – 26.08.1976, Київ), укр. письменник, Герой Соціалістичної Праці. Книги: «Мир хатам – війна палацам» (1957), «Рева та стогне Дніпр широкий» (1960) – про події часів революції і громад. війни на Україні. – 59

Собінов Леонід Віталійович (7.06.1872, Ярославль – 14.10.1934, Рига, похований у Москві), співак, ліричний тенор, Народний артист республіки (1928). – 43

Совз, колишній працівник вид-ва «Рух» у Харкові, в'язень в Ярославлі. – 233, 234, 236

Сокальська Мірра, співачка. – 143-145

Солженіцин Олександр Ісаєвич (нар. 11.12.1918, Кисловодськ), громад. діяч, правозахисник, письменник. Закінчив фізико-матем. ф-т ун-ту в Ростові-на-Дону. Заочно закінчив два курси філологічного ф-ту Московського ін-ту філософії, літератури, мистецтва. З осені 1941 в Червоній Армії, восени 1942 закінчив пришивденний курс артилерійського училища в Костромі; нач. розвідувальної звукобатарей на різних фронтах. Нагороджений орденом і медалями. Заарештований в лютому 1945 на передовій у Східній Пруссії, засуджений до 8 років концтаборів. 1953 – засланий довічно в Казахстан. 1956 звільнений. 1962 – в ж. «Новый мир» надруковано його «Один день Івана Денисовича», перший твір про в'язнів рад. концтаборів. 1974, коли за кордоном вийшов «Архипелаг ГУЛАГ», автора вислали. Нобелівський лауреат 1970. О.Солженіцин приїздив до Н.Суровцової і К. Олицької в Умань, записував їхні спогади. Повернувся в Росію 1995. – 58

Соня, домашня робітниця. – 10

Сосюра Володимир Миколайович (6.01.1898, ст.Дебальцеве, тепер Донецька обл. – 8.01.1965, Київ), видатний укр. поет. – 165, 193, 194

Софі, економка у Адлера. – 105

Спанокі, австрійський дипломат. – 153

Сперанський Михайло Несторович (1863, Москва – 1938), рос. історик літератури, славіст, етнограф, фольклорист; академік (з 1921). Професор Ніжинського історико-філол. ін-ту (1896-1906), потім Московського ун-ту. Праці «Славянские апокрифические евангелия» (1895), «Из истории отреченных книг» (1899-1908), «Заметки к истории «Энеиды» И.П.Котляревского» (1902), «Н.В.Гоголь – переводчик» (1905), «Мапюсская песня в старинных русских напечатанных песенниках» (1906-09) та ін. – 40, 43

Сталін (Джугашвілі) Йосиф Віссаріонович (9.12.1879, м.Горі – 5.03.1953, Москва), керівник компартії СРСР в часи найбільших злодіянь, масового знищення людей. – 181, 253, 349

Степков (Нахамкіс) Юрій Михайлович (1873 – 1941, розстріляний), учасник рев. руху в Росії з 1888, рад. держ. діяч, публіцист. – 61

Степан, син куховарки в Умані, товариш дитинства авторки. – 24

Степан, в'язень – див.Циков Степан. – 281

Степаненко Аркадій Степанович (1889, с.Глобино, тепер Полтавська обл. – розстріляний 5.09.1938, Київ), чільний діяч УПСР та Селянської Спілки (член ЦК); член Центральної Ради, на початку 1918 заст. голови; голова Всеукраїнського з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів (Київ, 17-18 грудня 1917), 1919 – представник УПСР при уряді Директорії; в серпні 1919 в.о. міністра земельних справ в уряді І.Мазепи; економіст Тракторобуду в Харкові. Заарештований 27.04.1931 в справі «УНЦ», засуджений до 3 років заслання; 19.4.1938 арештований вдруге, засуджений до розстрілу. – 262

Степанида, ув'язнена. – 317

Степанів Олена (7.12.1892, с.Вишнівчик Перемишлянського повіту – 11.11.1963, Львів), студенткою Львівського ун-ту вступила до УСС,

командир жіночої чоти; по вибуху I св. в. в укр. легіоні, 1915-17 в російському полоні; 1918-19 четар УГА. Закінчила Віденський ун-т, докторат з історії та географії; вчителька гімназії у Львові, діячка «Рідної Школи». 1945 – доцент Львівського ун-ту. 1949-56 – в концтаборі в Мордовії. Автор спогадів, довідників. – 233

Степанківський Володимир (1885, Сх. Поділля – 1957), гром. і політ. діяч, журналіст; член РУП, УСДРП (з 1904 – член ЦК); з 1907 на еміграції в Швейцарії, Парижі, 1909 співзасновник Укр. громади в Лондоні, кореспондент «Ради», «Діла». Від 1911 розвинув жваву інформаційну діяльність, заснував у Лозанні Укр. бюро, видавав тижневик «Ukraine» (1915-20), а в Берні (з Д.Донцовим) «Korrespondenz der Nationalitäten Russ-Lands», (1916-17, також франц. та англ. мовами). В середині 1920-х виїхав до США. Склав словник «The American-Ukrainian Nautical Dictionary», 1953. – 96, 102, 147, 148

Стефаник Василь Семенович (14.05.1871 – с.Русів, тепер Ів.-Франківська обл. – 7.12.1936, там же), класик укр. літератури. –

Стеценко Кирило Григорович (24.05.1882, Квітки, тепер Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл. – 29.04.1922, с.Веприк, тепер Фастівський р-н, Київська обл.), укр. композитор, хоровий диригент, музикант, громадський діяч. Священик. Автор духовної і світської музики, ініціатор створення мандрівних хорових капел. – 34

Столипін Петро Аркадійович (14.04.1862 – убитий 18.09.1011, Київ), рос. держ. діяч. Уславився кривавим терором, придушенням революції 1905–1907 рр. – 87

Стравінський Ігор Федорович (17.06.1882, Оранієнбаум – 1971), композитор, представник сучасного модернізму в музиці. З 1910 жив у Парижі, від 1939 – у США. – 101

Струве Петро Бернгардович (1870 – 1944, Белград), рос. економіст, філософ, історик, політик, публіцист партії конституційних демократів (створена 1905). Не прийняв Жовтневої револ., член уряду Врангеля, емігрував до Парижу, читав лекції з народного господарства на рос. правничому ф-ті в Празі (1922–24), потім жив у Белграді. Член редакції «Возрождение». – 41

Струтинська (в заміжжі Роцинська) Ганна Іванівна (1890, м.Кременець – 23.02.45, Костопіль, розстріляна гестапо), дочка протоієрея, закінчила Кременецьку гімназію (1909), медичні студії в Петербурзі, працювала у воєнних шпиталях армії УНР, потім – у Рівненському шпиталі для втікачів. Організувала в Костополі осередок «Союзу Українок». – 49, 51

Струтинська Ліда, курсистка-бестужевка. – 44, 49, 51, 52, 56

Суворов Олександр Васильович (13.11.1729 чи 1730, Москва – 1800, Петербург), рос. полководець і військовий теоретик. – 103

Сулинський, ув'язнений в Сеймчані. – 358, 360

Суровцов Анатолій Петрович, дядько Н.Суровцової. – 18, 19

Суровцов Віталій Петрович (1873 – 1926, Умань), батько Н.Суровцової. – 9, 10, 12, 15–17, 18, 23, 24, 26, 29, 30, 33, 34, 36, 37, 40, 46, 47, 51, 57, 70, 71, 76, 77, 79, 92, 99, 134, 156, 167, 169, 170, 185–188, 203, 219, 251, 293

Суровцова Каліста Миколаївна, бабуся Н.Суровцової. – 18, 54, 224, 225, 247, 267, 294

Сусанна, ув'язнена на Ельгені. – 306

Сутнер (Suttner), Берта Фрайфрау фон (уроджена графиня Kinsky; 9.06.1843, Прага – 21.06.1914, Відень), австрійська паціфістка та письменниця. 1891 заснувала «Австрійське т-во друзів миру» (від 1964 «Сутнер Товариство»), віце-президент «Міжнародного Бюро Миру» в Берні; член комітету по Нобелівських преміях миру. Нобелівська премія миру (1905). Відомий роман С. «Геть зброю!» (2 т., 1889). – 109

Суханов (Гіммер) Миколайович (1882-1940), один із лідерів та теоретиків меншовизму, публіцист, економіст. З 1903 – с.-р., з 1917 – меншовик. Після Жовтневої революції працює в рад. економічних установах. Репресований. – 236

Суханова, дружина М.Суханова, ув'язнена в Ярославлі. – 236, 252

Сушко Роман (1894–1944), військовий діяч, співорганізатор київських Січових Стрільців, діяч ОУН. Загинув трагічно у Львові. – 51, 80

Табакар, буковинка, студентка, член української делегації на Віденському конгресі Ліги миру і свободи. – 107, 116

Табубі Жорж (1867–1958), франц. генерал, в часи I св. в. – представник франц. армії при штабі рос. Південно-Західного фронту. Особистий зв'язковий керівника франц. військової місії ген. Бертело на Україні. 19.12.1917 Франція встановила дипломатичні стосунки з Україною і 28.12.1917 ген. Табубі було призначено комісаром Французької Республіки при уряді УНР. Після укладення Брест-Литовського миру між УНР і країнами Четвірного союзу, 23.02.1918 місія Т. виїхала до Франції. Автор спогадів «Як я став комісаром Французької республіки на Україні», Варшава, 1932. – 75

Тагор Рабіндрнат (1861–1941), індійський письменник і громадський діяч. Лауреат Нобелівської премії (1913). – 106

Тадей, родич Гордонів у Петербурзі, юрист. – 54

Таня, медсестра в Сеймчанській лікарні. – 354, 356

Таран Феодосій Прохорович (1897–1934), журналіст. Закінчив реальне училище та три курси Харківського ун-ту, був у Червоній Армії. Член УСДРП (1919), член партії боротьбистів (1919-20), член КП(б)У з 1920, 1933 – редактор газети «Вісті». На XI з'їзді КП(б)У обраний до ЦК, редактор «Комуніста». Репресований. – 164

Тарасова Тося, вільнонаймана медсестра у дитмістечку на Ельгені. – 321

Тарле Євген Вікторович (8.11.1875, Київ – 5.01.1955 – ?), історик, академік АН СРСР, з 1928 до 1931, після арешту виключений одногоспоно із складу академіків, 1938 – поновлений. Почесний доктор Сорбонни, ун-тів Брно, Осло, Праги, академік Норвезької академії наук і літератури. Автор праць з історії Франції та Росії, серії історичних портретів. – 41, 105, 190

Тарновський Микола Миколайович (1895, с.Коцюбинці, тепер Гусятинський р-н Тернопільської обл. – ?), укр. письменник. У 1910 виїхав на заробітки до Америки. Редагував прокомуністичні укр. видання. – 126, 176

Тарновські. – 68, 176

Татаринова – див. Багалій-Татаринова.

Текля, ув'язнена у Вологоді. – 266, 326, 327,

Текля, ув'язнена на Колимі, звільнена разом із Н.Суровцовою (див. Фекла).

Терещенки: козацько-міщанський рід на Глухівщині, який 1870 дістав дворянство. Родоначальник роду Артем Якович Т. (1873) розбагатів на поставках хліба і корабельного лісу для війська під час Кримської війни, потім з цукроварства та ін. галузей промисловості. Після реформи 1861 Т. і його сини скуповували землі і стали великими землевласниками (140 тисяч десятин землі), 10 цукроварень (1911). – 228

Терещенко Михайло Іванович (1886 – 1956, Монако), рос. політичний діяч, великий землевласник, цукрозаводчик, фінансист, міністр фінансів Тимчасового уряду (з березня 1917) та міністр закордонних справ (з травня 1917). В ніч на 8.11. арештований у Зимовому палаці разом з іншими міністрами. Після звільнення виїхав за кордон. – 228, 234

Терещенко Микола Артемович (1820–1903), меценат, фундатор Київського та Глухівського музеїв (його мистецькі колекції в основі рос. та укр. художніх музеїв Києва). Дочка М.Т. – Варвара Миколаївна – дружина Богдана Ханенка – їхня мистецька колекція в основі Київського музею західного і східного мистецтва. – 75, 82

Теща, ув'язнена на Ельгені. – 318

Тимірязєв, рос. учений. – 298

Тимофіїв Володимир (1858, Полтава – 1923), професор хемії Харківського ун-ту та Київського політехнічного ін-ту, ректор КПІ. Помер на еміграції. – 103-105

Тихонов – аспірант Харківської н.-д. кафедри історії укр. культури. – 189

Тичина Павло Григорович (15.01.1891, с.Піски, тепер Бобриницький р-н Чернігівської обл. – 16.09.1967, Київ), укр. поет, держ. та гром. діяч. – 79, 86, 361

Тишкевич Михайло Станіславович (7.04.1857, с.Андрюшівка на Київщині – 3.08.1930, Жиданов, близько Познані, Польща), граф, дипломат, публіцист, митець, меценат; з укр.-литовських магнатів, пізніше спольщеного роду (батько С.Т. був уманським маршалком). 1888 встановив Михайлову премію для т-ва «Прогрес». 1917 голова Союзу українців-католиків у Києві. В роки I св.в. жив у Лозанні, публікував статті у закордонній пресі, пропагував ідею самостійності України. В лютому 1919 призначений головою дипломатичного представництва уряду УНР у Ватикані, потім укр. місії на мировій конференції у Парижі. Вийшов з місії з причини розходження з урядом УНР. Від 1920 жив у маєтку свого сина. – 97

Тіль Валентина Миколаївна, хрещена мати Н.Суровцової. – 9

Тіціан (Тіціано Вечелліо; 1476 або 1477 – 1576) – італійський живописець доби Високого Відродження. – 99

Ткаченко Гриць, петербурзький студент, потім офіцер-артилерист у Києві 1917 р. – 76

Токаревська – див. Лотоцька Оксана.

Токаревський Михайло (1884 – ?), кооператор і політично-громад. діяч, член УСДРП, від 1915 – член правління Полтавського споживчих товариств, 1917-18 голова Полтавської земської управи. Кілька разів арештовувався більшовиками, від 1943 доля невідома. – 84

Токарі-Токаревський – очевидно це Токарецький-Карашевич Ян (1885, с.Чабанівка Ушицького повіту, Поділля – 1954, Лондон), політ. діяч, дипломат, історик-геральдист. Закінчив ун-т у Фрібурзі (Швейцарія); жив у своєму маєтку, брав участь у роботі земства. 1918–21 на укр. дипломатичній службі, радник укр. посольства у Відні й Царгороді (08.1919–03.1920), до кінця 1921 – посол у Царгороді; 1922 – у Тарнуві товариш міністра закордонних справ. Від 1924 – у Парижі, де заснував Товариство українства; голова ради Міжнародного геральдичного ін-ту. Від 1936 р. – у Римі; з 1948 – у Лондоні. Автор статей з укр. історії, геральдики й літератури укр. та іноземними мовами. – 83

Толмачів-Піддубний. – 118, 156

Толстой Лев Миколайович (9.09.1828, Ясна Поляна, обл. Тули – 20.11.1910, ст.Астасово, тепер Лев Толстой Липецької обл., похов. у Ясній Полянці), граф, рос. письменник. – 47, 183

Толстой Олексій Миколайович (10.01.1833, м.Ніколаєвськ, тепер м.Пугачов Саратовської обл. – 23.02.1945), рос. письменник, академік (з 1939). Автор трилогії «Ходіння по муках». – 236

Толя. – див. Суровцов Анатолій Петрович.

Торез, лідер французької компартії. – 184

Тося, медсестра на Ельгені. – 329

Трепов Дмитро Федорович (1855–1906), генерал, московський оберполіцеймейстер (1896–1904), 1906 призначений петербурзьким генерал-губернатором, потім товаришем міністра внутрішніх справ. Три замах на його життя з боку с.-р. виявилися невдалими; помер від розриву серця. – 13

Трильовський Кирило (6.05.1864, Богутин Золочівського повіту – 16.10.1941, Коломия), укр. громад. політ. діяч, творець січового руху. З родини священика. 1900 заснував у с.Заваллі (Снятинщина) перше спортивно-пожежне тов-во «Січ». З 1908 – голова Головного січового комітету, з 1912 – генеральний отаман Об'єднання «Січей» – Укр. січового комітету. 1907–18 – депутат австрійського парламенту, з 1913 – галицького сейму. 1914 – голова Бойової управи УСС і член Загальної Укр. Ради, від 1918 – Укр. Національної Ради ЗУНР. 1919 Т. заснував Січовий Комітет у Відні 1920 – кілька «Січей» в Закарпатті, пізніше у Відні. Після повернення з еміграції 1927 участі у політ. житті не брав, був адвокатом у Гвіздці (Покуття). Опублікував багато статей і січових пісень, видав низку брошур,

січових співаників; редагував місячник «Зоря», двотижневик «Хлопська правда», календарі «Запорожець», «Отаман»; був доволілітнім коресп. газ. «Свобода» і «Народне слово» у США. – 150

Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (26.10.1879, с.Яновка Херсонської губернії – 1940, Мексика, вбитий найманцем НКВС), політ. і держ. діяч. – 77, 126, 132, 137

Трубецька, дружина М.Трубецького. – 89

Трубецькой Микола Сергійович (28.04.1890, Москва – 25.06.1938, Відень), син князя Сергія Михайловича Трубецького, лінгвіст, член Віденської АН (з 1930). Закінчив Московський ун-т (1913), викладач Московського ун-ту (1915-16), професор Ростовського ун-ту (1918). З 1919 – за кордоном, професор Софійського (з 1920) та Віденського (з 1922) ун-тів. – 89, 103

Туган-Барановська, дочка М.Туган-Барановського. – 53

Туган-Барановська, дружина М.Туган-Барановського. – 48, 53, 60

Туган-Барановський Михайло Іванович (8.01.1865, с.Солоне Чернігівської губ. – 21.01.1919, помер в поїзді, похований в Одесі), економіст, історик, предствник «легального марксизму». Закінчив фізико-математичний та юридичний фак-ти Харківського ун-ту, магістр політекономії (1894), доктор (1898), 1895-99 приват-доцент Петербурзького ун-ту, звільнений за неблагонадійність; до педагогічної роботи повернувся 1905. Читав лекції в Петербурзі на ВЖК, Політехнічному ін-ті та ун-ті Шанявського в Москві. 1917–1918 – міністр фінансів УНР. Входив до складу комісії, що виробляла законопроект заснування УАН. – 41, 53, 60

Туган-Барановський Михайло, син М.Туган-Барановського. – 53

Тургенев Іван Сергійович (9.11.1818, Орел – 3.11.1883, Буживаль, Франція, похований у Петербурзі), рос.письменник. – 42

Турищева Ріта – ув'язнена. – 310, 311

Тухачевський Михайло Миколайович (4.02.1893, тепер с.Следньово Сафонівського р-ну Смоленської обл. – розстріляний 11.06.1937, Москва), рад. військ. діяч, Маршал Радянського Союзу (1935); з 1936 – перший заст. наркома оборони СРСР, 1931-37 заст. голови Реввійськради СРСР, член ЦВК, кандидат у члени ЦК ВКП(б) (з 1935). – 240

Тухачевського сестри. – 235

Тютюнник Юрко Йосипович (20.04.1891, с.Будища Звенигородського пов. – страчений 1929, Москва), активний діяч укр. нац. руху. Закінчив Уманську агрошколу. В роки I св. в. на фронті; в березні-квітні 1917 сформував у Сімферополі укр. полк ім. П.Дорошенка; член ЦР (1917). Восени 1917 організував у Звенигороді Кіш Вільного Козацтва, який перемагав рос. угруповання, в т.ч. у Бобринську 8-тисячну групу Муравйова; влітку і восени 1918 вів бої з німцями та гетьманцями, в лютому 1919 об'єднався з загонами М.Григорієва (був начштабу цього з'єднання); спільно з Червоною армією вели бойові дії проти денікінців, зайняли Миколаїв, Херсон, Одесу. Після загибелі М.Григорієва, в липні 1919, очолив повстанську армію і приєднався до Армії УНР у Жмеринці. 1919 Т. присвоєно звання генерал-хорунжого. Після інтернування

укр. частин у Польщі, готував 2-й зимовий похід, який здійснено в листопаді 1921, закінч. трагічно у містечку Базар. Т. утік з невеликим загonom з оточення до Польщі. В кінці 1923 повернувся на Україну, працював у Харкові викладачем тактики в ШЧС, написав спогади про Зимовий похід, кілька кіносценаріїв, був ред. художніх фільмів. Написав сценарій і зіграв самого себе в фільмі «ГКП» («Піпудський купив Петлюру»; 1926). 1929 заарештований, вивезений до Москви і без суду, за наказом нач.ОДПУ Менжинського, розстріляний. Автор низки спогадів. – 168

Уденгоф-Калергі. - див.Куденгоф-Калергі.

Уелс (Wells) Герберт Джордж (21.09.1866, Бромлі, pobl. Лондона –3.08.1946, Лондон), англ. письменник, автор книги «Росія в імлі». – 203

Ужвій Наталія Михайлівна (27.08.1898, м.Любомль, тепер Волинська обл. – 22.07.1986, Київ), укр. артистка, Народна арт. СРСР (1944). – 179, 199

Українка Леся (літ. псевдонім Косач Лариси Петрівни; 25.02.1871, Новоград-Волинськ – 1.08.1913, Сурамі, Грузія, похов. у Києві), великий поет України. – 9, 249

Уляна, кучер в Умані. – 27, 46

Урвачова, київська зяюма Суворових. – 71

Урусова, княгиня. – 35

Усіевич, дружина військового начальника, ув'язнена на Ельгені. – 310

Ухтомський Еспер Есперович (1861, Оранієнбаум, СПб губ.–?), князь. Закінчив Петербурзький ун-т (філософія, слов'янська філологія); служив у департаменті духовних справ чужоземних вірувань. Ред. та видавець газ. «Ведомості». – 234

Файтаг, двірничка у Відні. – 113

Файна, ув'язнена на Ельгені. – 298

Файштейни, уманські крамарі. – 21, 155, 156

Фатима, ув'язнена в Нижньо-Сеймчанській тюрмі. – 344

Фатимка, ув'язнений в Нижньому Сеймчані. – 362

Федак Степан (9.01.1861, Перемишль – 6.01.1937, Львів), громад. діяч, за професією адвокат. Вчився з 1874 у бурсі Старопіп'їйського ін-ту, потім у академічній гімназії та ун-ті у Львові. Співзасновник т-ва «Боян» (1891). Організатор економічних, торговельних, кооперативних, установ. У листопаді 1918 держ. секретар харчових справ уряду ЗУНР. В грудні 1918 організував Горожанський Комітет опіки й допомоги укр. полоненим, інтернованим і політ'язням. Почесний член «Просвіти» з 1925. – 151

Федаківни – дочки С.Федака: Ольга – дружина Є.Коновальця; Софія – дружина А.Мельника; Олена – дружина Л.Шепаровича. – 109

Федь, хлопчик-візник. – 197

Фесенки, ув'язнені в Нижньо-Сеймчанській тюрмі. – 338

Фіала, діяч австрійської комуністичної партії. – 121, 139

Фігнер Віра Миколаївна (7.07.1852, с.Христофорівка Тетюшенського пов. Казанської губ. – 15.06.1942, Москва), рос. революціонерка-народниця. У вересні 1884 засуджена за «процесом 14-ти» до смертної кари, заміненої на довічну каторгу. 20 років пробула в одиночці Шліссельбурзької фортеці. 1906-15 жила за кордоном, потім повернулася до Росії. 1932 видано її твори в 7 тт. – 227, 244, 246

Філатова Катя, стара більшовичка. – 164

Філіпович (Филипович) Євген Федорович (1889, с.Спендіївка на Київщині – ?), кооператор, емігрант, член правління емігрантського об'єднання кооперативних спілок, після повернення на Україну остання посада – член правління Держсільгоспвидаву. Арештований у Харкові 2.03.1931; засуджений в справі «УНЦ» 7.02.1932 до 5 років концтаборів. Особлива нарада при наркомі внутрішніх справ СРСР 17.11.1934 прийняла постанову: «Після відбуття терміну покарання Ф. позбавити права проживання в 12 пунктах та в УРСР терміном на 2 роки». В січні 1935 Ф. був на Дальгау. Дальша доля невідома. – 262

Філіпович (Филипович) Микола Федорович (1895, Київщина – ?), із священницької родини, освіта незакінчена вища, колишній член правління ВУКС (Всеукраїнська кооперативна спілка), арештовувався 1920 р.; в справі «УНЦ» арештований 15.11.1930, засуджений 7.02.1932 за «участь у контрреволюційній орг., шкідництво, підготовку повстання на Лівобережній Україні» на 3 роки концтабору. Дальша доля невідома. – 262

Фіммен Едо, діяч голландського та міжнародного робітничого профспілкового руху, 1923 – керівник Амстердамського Інтернаціоналу, після окупації Рура, поновив стосунки з Комінтерном, 1924 відвідав СРСР. Секретар Міжнародної Федерації транспортників та голова її в генеральній раді Амстердамського об'єднання профспілок. – 116

Фішман, уманський домовласник. – 28

Фогелер (Vogeler) Генріх (12.12.1872, Бремен – 14.06.1942, Казахська РСР), німецький графік, живописець, майстер художніх виробів. 1890-93 навчався в Академії мистецтв в Дюссельдорфі. З 1919 пропагував комуністичні ідеї. З 1925 жив переважно в СРСР. Репресований. – 115

Фокер, голландський консул. – 78, 81, 88, 90

Форгач (Forgach von Thuyes und Gacz) Йоганн (Янош), граф, австро-угорський дипломат, до I св. в. – посланник у Белграді. Від березня до вересня 1918 посол в Україні. – 78, 153

Форд Генрі (1863–1947), амер. інженер та автомобільний промисловець. 1903 заснував компанію «Форд-мотор». – 135

Франк, працівник видавництва «Malik-Verlag». – 138, 142

Франки, подружжя з вид-ва «Malik». – 145

Франко Іван Якович (1856–1916), великий укр. письменник, учений і громадський діяч. – 139, 149, 197, 339

Франц Йозеф I (18.08.1830, Шенбрун, тепер Відень – 21.11.1916, там само), кайзер Австрії з 1848 та король Угорщини з 1867. – 50, 147

Френкель Марія Олександрівна, аматорка-музикант. – 24, 29

Френкель Семен Романович, уманський лікар. – 24, 26

Фрунзе Михайло Васильович (2.02.1885, м.Пішпек, Киргизстан – 31.10.1925, Москва), професійний військ., парт. і держ. діяч. – 234

Фюрстенберг, граф, австрійський посол. – 78, 85, 153

Фурер Веніамін Якович (1904 – застрелився у вересні 1936 в Москві). Освіта – 5 кл. гімназії; основна професія – партпрацівник, член компартії (з 1922), від 1924 – делегат всіх партійних з'їздів та конференцій; з 1933 – секретар міськпарткому м.Горлівка; 1936 працював в Московськ. обкомі ВКП(б) завідувачем відділу культури. – 165, 209

Хвильовий (Фітільов) Микола Григорович (13.12.1893 с.Тростянець Охтирського повіту, Сумщина – застрелився 13.05.1933, Харків), письменник, одна з найтрагічніших постатей в укр. літ., намагався поєднати комуністичні ідеї з нац. відродженням. Виключений з 6-го класу гімназії за участь в револ. гуртку, поєднував самоосвіту з тимчасовими роботами писарчуком, робітником в заводських майстернях на Донбасі. Мобілізований до царської армії, потім до армії УНР, в ЧК, член більшов. партії. Від 1920 працює в Харкові як літератор; стає членом «Гарту»; 1925 постає ВАПЛІТЕ, де Х. займає чільне місце. Приводом до самогубства був арешт колишнього президента ВАПЛІТЕ Михайла Ялового, в якому Х. побачив «розстріл цілої генерації». – 108, 164, 176, 193, 203, 204, 206

Хвойко (Хвойка) Вікентій Вячеславович (1850, с.Семи́н, Північна Чехія – 2.11.1914, Київ), археолог, чех за походженням. 1876 переїхав до Росії, жив у Києві, вчителював. 1893-1903 досліджував Кирилівську стоянку; 1896 відкрив перші пам'ятки Трипільської культури в Середньому Подніпров'ї, поля поховань зарубинецького та черняхівського типів (1898-1901). Вивчав пам'ятки Київської Русі, Києва. Висунув концепцію про автохтонність (споконвічність) слов'янського населення у Середньому Подніпров'ї. З 1899 – член-кореспондент, з 1914 – дійсний член Московського Археологічного тов-ва. Один із засновників Київського міського музею старовини та мистецтва (тепер Державний історичний музей у Києві). – 55

Хелмно, начальник ВУФКУ. – 169

Хмельницький Богдан Зиновій Михайлович (бл.1595, Чигирин – 6.08.1657, там само, похований у Суботіві), гетьман України (від 1648). – 74, 93, 105, 146, 192, 252

Холодний Григорій Григорович (1886, Тамбов – розстріляний 1938), науковий працівник ВУАН, керівник ІУНМ. Арештований 23.08.1929 в справі «СВУ», засуджений до 8 років ув'язнення та 3 років позбавлення прав. 14.02.1938 засуджений до розстрілу. – 238

Холодний Ілля Іванович (1884, Переяслав – 1939, концтабір), лікар, член головної управи тов-ва Укр. Червоного Хреста; перший голова медичної секції Харківського наукового т-ва,

засновано 28.02.1925. Заарештований в справі «УНЦ» 26.04.1931, засуджений до 3 років концтаборів. Потім термін продовжено, помер в ув'язненні, невідомо де. – 109, 204

Хомик Артим Якович (1881, Галичина – 1921, Відень), письменник, журналіст. Закінчив гімназію і ун-т, був проф. гімназії. 1917 приїхав до Києва, працював в редакціях часописів. В кінці 1918 арештований гетьманцями і засуджений до розстрілу, випадково врятувався. Як знавець мов призначений кореспондентом дипломат. місії УНР на мирові переговори до Парижа. Працював у ж. «Воля». 1919–20 надрукував більше 20 статей. – 104, 110, 118, 142, 143

Хомяк, викладач Софіївського с.-г. училища, пропагандист. – 64

Хоткевич Гнат Мартинович (31.12.1877, Харків – розстріляний 10.1938, там само), письменник, літературо- та мистецтвознавець, історик та етнограф. Закінчив Харківський Технологічний ін-т (1900), ще студентом віртуозно грав на бандурі, організатор виступу кобзарів-лірників на Археологічному з'їзді в Харкові, фундатор першого в Росії робітничого театру. 1905 активний учасник революційних подій, змушений емігрувати до Галичини. Автор багатьох новел, оповідань, повістей, романів. «Твори», 8 тт. (1928-31). Заарештований 23.02.1938. Особливою «трійкою» УНКВС 19.09.1938 засуджений до розстрілу з конфіскацією майна. – 30

Храпко Оксана, небога Драгоманова. – 116

Храпко подружжя, адвокати. – 89

Христина, ув'язнена на Ельгені. – 319

Христов. – 164, 234

Христова Оксана, наречена Петруся Крамаренка. – 77

Христюк Павло Онкійович (1890, станція Єлизаветинська, Кубанська обл. – 19.09.1941, концтабір Севвостлагу), літератор, політ. діяч. Навчався в КПІ; співробітник у газ. «Рада», редактор кооперативного ж. «Комашня». Член ЦК УПСР та ЦК Селянської Спілки: член Центральної та Малої Ради (генеральний писар влітку 1917); міністр внутрішніх справ (державний секретар) в уряді В.Голубовича (1918); товариш міністра внутрішніх справ в уряді І.Мазепи (1919). Емігрував до Відня. 1921 – член Спілки укр. письм. та журналістів; 1923 Х. повернувся на Україну. 1925–27 – член правління ДВУ. З 1931 – наук. співробітник Ін-ту літератури. Арештований у справі «УНЦ» 2.03.1931, засуджений до 5 років концтаборів; особливою народною НКВС СРСР засудж. 21.01.1933 до 3 років заслання, а 3.09.1937 до 8 років. Помер в ув'язненні. – 121, 138, 141, 141, 151

Цегельська Олена (1887, уроджена Кизима, псевдонім Галя), укр. галицька діячка, співробітниця галицьких часописів.

Цегельський Льонгин Михайлович (1875, с.Кам'янка Струмилова, Галичина – 1950, Філадельфія), адвокат, публіцист, політ. діяч. Закінчив правничі студії у Львові, активний у студентському русі; співредактор ж. «Молода Україна» (1900-02); на з'їзді укр. студентства у Львові 1900 року виголосив доповідь на тему державної самостійності України. 1901 видав книгу «Русь –

Україна і Московщина – Росія». Ред. газет «Діло» (1908), «Свобода» (1907-08), «Українське Слово» (1915-18); діяч укр. нац.-дем. партії, депутат австрійського парламенту (1910-18) і галицького сейму (1913-14). В часи I св. в. член Головної Української Ради, Бойової управи УСС, Загальної Укр. Ради, діяч СВУ. 1918 член Укр. Національної Ради ЗУНР і держ. секретар внутрішніх справ, з січня 1919 – керівник секретаріату зовнішніх справ ЗО УНР, одночасно заст. міністра зовнішніх справ УНР, 1920-21 представник уряду Е.Петрушевича ЗУНР у США, де й залишився, працював в газеті «Америка» (з 1943 редактор). Спогади: «Від легенди до правди» (1960). – 127

Цедербаум С.Й. (Ежов В.; 1879 – 1939), с.-д. з 1898, працював у петербурзькій групі «Рабочее знамя», арештований, висланий до Полтави під гласний нагляд поліції (1901), арештований у Петербурзі (за транспортування «Искры»). Засуджений на 10 років заслання, втік по дорозі. 1911-12 – лідер петербурзької групи меншовиків-ліквідаторів. 1917 – співробітник газети «Вперед». Після Жовтневої революції відійшов від політичної діяльності. – 238, 252

Цеткін (Zetkin) Клара (уроджена Ейснер; 5.07.1857, Відернау, Саксонія – 20.06.1933, Архангельське, обл. Москви), діячка нім. та міжнародного робітничого руху, одна з засновників компартії Німеччини. – 135, 159, 160, 161, 214

Цеткін Клари родина. – 115, 119, 159

Цешковський Володимир, уманський учитель. – 71

Цивінський, ув'язнений у Владивостоку. – 287

Циков Степан – чоловік старшої сестри Дмитра Олицького Євдокії, загинув на Колимі. – 281

Циммерман, комуніст у Відні. – 122

Циммерман, начальниця табору на Ельгені. – 323, 327, 330

Ціта, дружина Вільгельма Габсбурга. – 147

Цур Мюлен (Zur Muhlen) Германія (уроджена графиня Крєневіль; 12.12.1883, Відень – 19.03.1951, Редлет, поблизу Лондона), австрійсько-письмениця. Емігрувала 1938 до Чехо-Словаччини, потім до Великобританії. Писала романи, оповідання і казки. – 163, 176, 203

Чайковський Петро Ілліч (7.05.1840, Воткінськ – 6.11.1893, Петербург), рос. композитор, член-кор. Академії красних мистецтв Франції (з 1892), доктор музики Кембріджського ун-ту. Дід Ч. – Петро Чайка, з Полтавщини, вихованець Київської Академії. – 246

Чалова Марта, ув'язнена на Ельгені. – 303

Чарська (Чурилова) Лідія Олексіївна (1875 – 1937, селище Чкаловське Адлерського р-ну), рос. письменниця. 1893 закінчила Павловський жіночий ін-т в Петербурзі, 1898-1924 актриса Александринського театру. Повісті Ч. присвячені життю вихованок закритих учбових закладів: «Записки інститутки» (1902), «Княжна Джавахад» (1903), «Сміливе життя» (1905) – про Надію Дурову, «Газават. 30 років боротьби за волю» (1906) – про війну з Шаманем та ін. – 167

Чернишевський Микола Гаврилович (7.07.1828, Саратов – жовтень 1889, там же), рос. рев.-демократ, філософ-матеріаліст, соціаліст-утопіст, економіст, письменник, літературний критик. – 35

Чернін (Czernin von und zu Chudenitz) Оттокар Теобальд (26.09.1872, Димокури – 4.04.1932, Відень), граф, австрійський політик, дипломат. Депутат Богемського ландтагу з 1903 р., останній міністр закордонних справ Австро-Угорщини (1916–1918). Автор «Спогадів», перекладені рос. мовою. – 83

Черняк, співробітник ДПУ. – 202, 209, 216

Черняхівський Іван Данилович (29.06.1906, с.Оксанина, тепер Уманського р-ну Черкаська обл. – убитий 18.02.1945, похований у Вільнюсі, 1992 перепохов. у Москві, пам'ятник перенесено до Воронежа), рад. військ. діяч, генерал армії (1944), двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1944). – 28

Черячукін А., генерал, повноважний посланник від Великого Війська Донського до гетьманської Української Держави, представник донського отамана П.Краснова, прибув до Києва 11.5.1918. – 84

Чечель Микола Флорович (1891, с.Коровинці, Житомирського повіту – розстріляний 9.09.1937, Суздаль), громад. та політ. діяч часів Визвольних змагань та УНР. Вища інженерна освіта. 1917 – секретар Центральної та Малої Ради, член УПСР. В кінці 1918 виїхав з Києва в складі дипломатичної місії УНР на мирові переговори до Версалю; не одержавши візи до Парижу, оселився у Відні. Співредактор органу УПСР «Борітеся – поборете!». Влітку 1922 повернувся на Україну, працював у Харкові, перед арештом – головою будівельної секції Держплану УСРР. В ніч на 2 березня 1931 був арештований в справі «УНЦ», засуджений до 6 років ув'язнення. Після закінчення терміну засуджений ще на 5 років. 2.07.1937 ця постанова була затверджена Президією ЦВК СРСР, та 9 вересня 1937 «трійка» прийняла рішення про смертну кару. – 51, 53, 86-88, 93, 103, 109, 111, 120, 121, 138, 140, 142, 153, 163, 164, 249

Чижевський Дмитро (1894, Олександрія Херсонської губернії – 1977, Гейдельберг), укр. філософ та історик літератури. У міжвоєнний період професор укр. педагогічного ін-ту та УВУ в Празі. За час свого побуту в Чехо-Словаччині займався історією рос. та укр. філософії, приділяв увагу середньовічній та бароковій літ. та космології. – 95

Чикаленки. – 68

Чикаленко Вікторія Євгенівна – дружина Олександра Скорописа-Йолтуховського, подружжя мало єдиного сина Василя (1921 р.н.), займався природознавством, загинув під Могилевом 20.07.1941. – 94

Чикаленко Євген Харлампієвич (9.12.1861, с.Перешори Херсонської губернії – 26.06.1929, Прага), укр. політик, громадський діяч. З козацько-шляхетського роду, по матері – з Краєвських. 1883 одружився з Лубенською козачкою Марією Садик. Живучи в родовому маєтку під наглядом поліції, написав «Розмови про сільське господарство», лише через 5 років отримав дозвіл на друк; вийшло 6 кн., 1 млн. прим. Мав 6 дітей: Левка, Петра,

Івана, Євгенію, Ганну, Вікторію. Дочки і старший син жили на еміграції (Німеччина, Швейцарія), молодший Іван засланий на Соловки. Петро помер на етапі в пересильній Курській тюрмі. – 68

Чистякова Валентина Миколаївна (5.04.1900, Петербург – 19.05.1984, Харків), Народна артистка Укр. та Узб. РСР (1943). Дружина Леся Курбаса. – 179

Чичкевич Михайло Васильович (1895, Дзвинич, поблизу Львова – розстріляний 9.06.1934, Харків), сотник УГА, командир бригади УСС, комбат петлюрів. армії. На еміграції у Відні (з 1921), закінчив ун-т, доктор філософії. Після повернення на Україну від 1926 працював у Харкові; проф. Ін-ту марксизму-ленінізму, Ін-ту економіки ВУАМЛІНУ, член КП(б)У (з 1921). Автор багатьох наукових праць. Арештований в листопаді 1933 р., засуджений 3.03.1934 до страти. – 110, 113, 138, 142, 143, 155, 206

Чингісхан (Темуджін) (бл.1155 урочище Делпу-Болдан на р. Онон – 25.08.1227), засновник єдиної монгольської держави, полководець. – 302

Чмола Іван Семенович (6.03.1892, Солотвин, Богородцівського повіту – розстріляний 22.06.1941, Дрогобич), військ. та педагогічний діяч у Галичині, основоположник «Пласту» та УСС. Навчався на філос. ф-ті Львівського ун-ту (1912), провідник таємного пласту у Львові (1912); командант сотні УСС в серпні 1914, полонений під Соколовом 1915. В березні 1918 організатор Січових Стрільців у Києві, кмдт куреня, згодом коша СС. Член Стрільчецької Ради. Від 1919 в Галичині, вчителював в Яворові, Дрогобичі (учитель гімназії, зав. педагогічною частиною). 22 червня 1941 до будинку, де жив Чмола з родиною, під'їхала вантажна машина з енкаведистами, забрали його і вивезли невідомо куди. – 50

Чорний Рафаїл, уманчанин, учасник рев. подій, його іменем названо вулицю в Умані. – 25

Чорномордик Олександра Яківна, сестра Рити Райт-Ковальової. – 352

Чубар Влас Якович (10.02.1891, с.Федорівка, тепер с.Чубарівка Запорізької обл. – розстріляний 26.02.1939, Москва), член компартії з 1907; 1923-34 – голова РНК УРСР, від квітня 1934 – заст. голови РНК СРСР, в серпні 1937 водночас наркомфін СРСР; 1920-34 – член політбюро ЦК КП(б)У, від 1935 – член політбюро ЦК ВКП(б); член ВУЦВК, ЦВК СРСР (до 1938). Арештований 4.07.1938, засуджений 26.02.1939 ВК ВС СРСР до розстрілу. – 171, 178

Чумала, шифрувальниця НКІС. – 180, 181

Чуриков, в'язень в Ярославлі. – 233, 234

Чхенкелі А.І. (1874– ?), с.-д., меншовик, за професією юрист. Депутат IV Держ. Думи від Батумської та Карської областей і Сухумського округу. В Думі належав до с.-д. фракції, захищав культурно-національну автономію. Після Лютневої (1917) революції – представник Тимчасового уряду в Закавказзі. 1918-1921 – міністр закордонних справ меншовицького уряду Грузії, потім на еміграції. – 103

Шаїха, перекупка в Гельмязові. – 32

Шалягін Федір Іванович (13.02.1873, Казань – 12.04.1938, Париж, 1984 прах Ш. перепохований у Москві), рос. співак, Народний артист республіки (1918). З 1922 жив за кордоном. – 43

Шапіро, власник крамниці в Умані. – 21

Шапіро Ада, уманська гімназистка. – 39

Шаповал Микола Юхимович (1886, Сріблянка на Дону, тепер Луганської обл. – 1948, м.Сошо, Франція), укр. військовий, громадський та політ. діяч. Закінчив Бахмутську гімназію, Чугувське піхотно-юнкерське училище (1910). В роки I-ї св.в. поручник, командир роти. 1915 – у нім. полоні в м.Райштадт, в таборі створив просвітницьке т-во «Січ». Група Ш. в складі нім. окупац. армій на Волині та Підляшші відкрила укр. народні школи, в яких навчалось 5500 дітей. В лютому 1918 сформувалась дивізія Синьожупанників, до якої увійшов I-й Запорізький полк ім. Т.Шевченка під командою Ш. Восени 1918 7-а піша дивізія армії УНР на чолі з Ш. відступила у Галичину і увійшла до УГА. На поч. 1920, коли військо УНР відроджувалося на окупованій поляками території, Ш. формував в Кам'янці укр.бригаду, в липні 1920 його призначено нач. школи молодших старшин. 1922 – створив вид-во «Чорномор», що друкувало часописи та військово-історичні збірники. 1924 в чині генерал-хорунжого переїхав до Франції, від 1929 до смерті очолював Укр.громаду. – 62

Шарик Коля, ув'язнений в Сеймчани. – 354, 355, 358

Шарко (Charcot) Жан-Мартен (1825–1893), французький невропатолог, член Паризької Академії наук. - 70

Шахрай Василь (помер 1919), політ. діяч, член УСДРП, член Центральної Ради (1917), згодом більшов. діяч на Полтавщині, член рад. делегації на мирових переговорах у Брест-Литовську (1918), комісар військ. справ у першому більшов. уряді; відстоював самостійність укр. рад. держави перед наступом рос. більшовиків. Автор книг: «Револуція на Україні» (1919, псевд. В.Скоростанський) та разом із С.Мазлохом «До хвилі. Що діється на Україні й з Україною» (Саратов, 1919). – 77

Шахт Клавдія, льотчиця, ув'язнена на Ельгені. – 309

Шварцбард Самуїл, убивець Петлюри в Парижі, смертельно поранив його п'ятьма пострілами. – 184, 185

Шварцмани, уманські крамарі. – 21

Швейде Ізо Бранте, кореспондент газети «Аванті». – 139

Шверник Микола Михайлович (17.05.1888, Петербург – 23.12.1970, Москва), рад. держ. і парт. діяч. – 179

Швець Федір (1882, Черкащина – 1940, Прага), гром. і політ. діяч, геолог. Закінчив 1910 р. ун-т у Дерпті, 1917-18 проф. геології Київського ун-ту. Член ЦК Селянської Спілки та УПСР («центральної течії»); член Директорії УНР (1918-19). На еміграції у Празі професор геології УВУ (з 1923) та Високого Педагог. ін-ту ім.М.П.Драгоманова (1924-29). – 86, 90, 110, 141, 143

Швіглік Владислав Гнатович, вчитель музики в Умані. – 28, 34

Шебеко Н.А., колишній російський посол у Відні. – 29

Шевченко Тарас Григорович (9.03.1814, с.Моринці, тепер Черкаська обл. –10.03.1861, Петербург), найбільший український поет. – 15, 19, 37, 61, 69, 169, 175, 185, 197, 245, 359

Шелухин Сергій Павлович (псевдонім Сергій Павленко, 1864, Полтавщина – 25.12.1938, Прага), правник, письменник, журналіст, гром. та політ. діяч, член партії с.-ф., 1917 – голова ревкому в Одесі, член Центральної Ради, генеральний суддя, міністр судових справ у кабінеті В.Голубовича; член найвищого суду (сенатор); голова делегації для переговорів з Росією; 1919 – член делегації на мирову конф. в Парижі; від 1922 – проф. правознавства УВУ в Празі. Діяльний у Правничому т-ві. – 111, 139, 143

Шемет Сергій Михайлович (1875–1957, Австралія), закінчив Петербурзький технологічний ін-т, інженер. Засновник т-во «Родина» (1900-04). Один із організаторів Укр. Народної партії та Укр. Демократично-хліборобської партії. Від 1919 на еміграції (Німеччина, Франція, Австралія). Член Ради присяжних монархічного Укр. союзу хліборобів-державників; особистий секретар Павла Скоропадського. Один із фундаторів «Союзу Українських організацій Австралії». – 148

Шемета небіж. – 148

Шепарович (Федак) Олена Степанівна (1894, Львів – 1982, Нью-Йорк), гром. діячка, журналістка, під час I св. в. активна діячка, 1919 – представниця уряду ЗУНР у Червоному Хресті; 1921 – співзасновниця Союзу Українок у Львові, член проводу і заст. гол.; 1928-35 – член проводу УНДО. 1928 – співзасновниця «Дружини княгині Ольги». Від 1949 – у США. – 109

Шепель, уманський судовий слідчий. – 24

Шептицький Андрей (29.07.1865, с.Прилбичі, Яворівського пов., Львівщина – 1.11.1944, Львів), митрополит Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський. – 93, 109

Шер Василь Володимирович (1884 – 1940), с.-д. Член РСДРП з 1905. Після Лютневої революції секретар Московської ради солдатських депутатів; член ЦК РСДРП(м); з липня 1917 – пом. ком. військами Московського округу, напередодні жовтня 1917 – нач. політуправління військового міністерства. Після Жовтневої революції працював в Центроспілці, ВРНГ та Держбанку СРСР; після 1930 – заст. завідуючого архівом Ін-ту Маркса та Енгельса. В березні 1931 на процесі меншовиків засуджений до 10 років ув'язнення. – 236

Шер, дружина В.Шера, ув'язнена в Ярославлі. – 236, 252

Широков, у 1936 р. - нач. Особливого сектора РНК УРСР. – 173

Широцький Кость Віталійович (7.06.1886, с.Вільшанка, тепер Вінницька обл. – 13.09.1919, с.Білоусівка, Вінницька обл.), укр. історик мистецтва. Закінчив Петербурзький ун-т. Вивчав історію укр. та рос. живопису, гравюри, архітектуру. Збирав зразки народного мистецтва Буковини і Галичини, які експонувалися на виставці в Києві 1917 р. Досліджував мистецьку спадщину

Т.Шевченка. Автор праць: «Нариси з історії декоративного мистецтва України», «Художнє оздоблення дому в минулому і тепер». – 51, 52, 55-57, 61

Шифмахер Мишко, дитина ув'язнених. – 320

Шишманов Іван Дмитрович (4.07.1862, м.Свіщов, Болгарія – 22.06.1928, Осло, похований у Софії), болгарський літературознавець, фольклорист, громад. та держ. діяч. Освіту здобув у Свіщові та Відні, в ун-тах Йєни, Женєви, Лейпціга. З 1888 – проф. Софійської Високої Школи, 1903–07 – міністр народної освіти; член Болгарської Академії наук, дійсний член НТШ у Львові, дійсний член Харківського ун-ту, член-кор. Академії наук у Загребі, Белграді, Атенях, Празі й Будапешті. Автор праць з історії слов'янських та інших літератур, в т.ч. монографії про Т.Г.Шевченка. Онружений з Людмилою Михайлівною Драгомановою (померла в червні 1918). – 78, 81-83, 90

Шишманова – див.Драгоманова Оксана. – 102

Шліхтер Євгенія Самойлівна (уроджена Лувишук; 19.01.1869, Кам'янець-Подільськ – 5.12.1943), дружина Олександра Шліхтера. 1889-91 навчалася на мед. ф-ті Бернського ун-ту. Член с.-д. партії (з 1892), 1895 р. – заслана на 5 років до м.Сольвигедоск Вологодської губернії. З 1924 працювала в НКО. – 180, 182

Шліхтер Олександр Григорович (1.09.1868, Лубни – 2.12.1940, Київ), рад. парт. і держ. діяч, учений-економіст, академік (з 1929), віце-президент АН УРСР (1931-38), член АН Білоруської РСР (з 1934), 1934 – директор ВУАМЛІНу. – 179-182, 199, 202, 215

Шмушкін, підпільний уманський адвокат. – 36

Шмушкіна син. – 36, 125, 134

Шніцлер (Schnitzler) Артур (15.05.1862, Відень – 21.10.1931, там же), австр. письменник. Вивчав медицину, був лікарем, пізніше належав до кола «Молодий Відень» як вільний письменник. – 151

Шопен (Chopin) Фридерік Францішек (22.02.1810, Желязова Воля, біля Варшави – 17.10.1849, Париж), польський композитор і піаніст. – 246

Шостацька Діна, уманська гімназистка та її батьки. – 37, 38

Шпитальників Володя, товариш В.Суровцова. – 18

Шпільгаген (Spielhagen) Фрідріх (24.02.1829, Магдебург – 15.02.1911, Берлін), нім. письменник. Автор роману «In Reih und Glied» (1866). Укр. переклад «Міцною лавою», Х., ДВУ, 1928 та вид. 2 1930 (без імені перекладача). – 176, 203

Шпол Юліан – див. Яловий Михайло.

Шраг Микола Ілліч (1894, м.Чернівці – 1.02.1970, Львів), економіст, політ. діяч, член ЦК УПСР, заст. голови Української Центральної Ради (28.06.1917 – 29.03.1918). 1919 – радник укр. дипломатичної місії в Будапешті. 1924 повернувся у Україну, працював у Харкові, остання посада – заст. нач. промислово-економічного управління ВРНГ УСРР. Арештований 1 березня 1931 в справі «УНЦ», засуджений до 6 років позбавлення волі в «місця», підвідомчих ДПУ». З 1952 – викладач Харківського ін-ту

народного господарства, з 1966 – професор у Політехнічному ін-ті у Львові. – 104, 120, 121, 141, 142, 152, 249

Шраг Софія, дружина М.Шрага. – 120, 121

Штейнгель (Штейнгайтль) Федір (Теодор) Рудольфович (1870, м.Городок, Волинь – 1946, Дрезден), барон, гром. і держ. діяч, поміщик Рівненського повіту. Закінчив природничий ф-т Київського ун-ту. У своєму маєтку Городок 1902 р. заснував Волинський археолого-історичний музей, розкопував могильники княжої доби у Студенці на Рівненщині; товариш голови Укр. наукового т-ва у Києві. Член укр. парламентської фракції у І-й Державній Думі (1906). Член ТУПу та партії конституц. демократів, потім УПСФ, 1915 – голова Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст. 1917 – голова виконкому в Києві. 1918 – посол Української Держави в Берліні. На еміграції, від 1940 жив у Дрездені. – 83

Штайнер Берта, приятелька Миколи Чечеля в Бадені. – 138

Штельцер Емі, емігрантка з Німеччини, ув'язнена. – 275, 294-296, 298, 299, 301, 303, 304

Штельцер Ернст, нім. комуніст, чоловік Емі, в'язень Колими. – 299, 303

Штемплівський, поміщик на Уманщині. – 46

Штремер, власник кінотеатру в Умані. – 192

Штурмер Борис Володимирович (1848 – 21.08.1917, Петроград, Петропавлівська фортеця), рос. держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Петербурзького ун-ту, служив у сенаті; перший голова губернської земської управи; Новгородський (1894) та Ярославський (1896) губернатор; директор департаменту загальних справ МВС (1902); член Державної Ради (від 1904); прем'єр-міністр (січень, 1916), міністр внутрішніх справ (березень-липень, 1916) та міністр закордонних справ (з липня 1916). Звинувачений в таємних переговорах відносно сепаратного миру з німцями, 10.11.1916 отримав відставку. Після Лютневої революції арештований, ув'язнений в Петропавлівській фортеці. – 62

Шуберт-Полюга Олександр – див. Полюга-Шуберт. – 75, 104

Шульгин Володимир Якович (1894 – 29.01.1918 убитий під Крутами), студент Київського ун-ту, організатор і керівник укр. студентської громади в Києві (заснованої 1913), член виконкому губернського комітету Ради представників Київщини. – 73, 78

Шульгин Микола Якович (1896-1935), правник, радник місії УНР у Парижі (керівник відділу опіки над еміграцією). Керівник укр. відділу в ред. місячника «Promethee». – 73, 89

Шульгин Олександр Якович (30.07.1889, Сочвин, Полтавщина – 4.03.1960, Париж, похов. у Сарселі), укр. політ., громад., науково-культурний діяч, історик, соціолог; дійсний член НТШ; співтворець укр. держави (1917–19), студіював історію і філософію в Петерб. ун-ті (1908–15 та 1915–17). 1923-27 в Празі, професор загальної історії та історії філософії УВУ і Високого пед. ін-ту; міністр закордонних справ уряду УНР в екзилі (1939–40 – голова уряду). З 1927 в Парижі. 1929–39 – голова Головної еміграційної ради, співредактор тижневика «Тризуб». 1940–41 – ув'язнений німцями. Після 1945 – засновник і голова

Укр. академічного т-ва в Парижі, віце-президент Міжнародної вільної Академії в Парижі (1952–60), яка об'єднувала вчених-вигнанців. Автор праць з історії укр. державності 1917–18 рр. і діяльності уряду УНР в екзилі. – 73, 75, 76, 78, 79, 83, 89, 91, 152

Шульгин Яків Миколайович (19.02.1851, Київ – 27.11.1911, там само). Закінчив 2-гу київську гімназію та істор.-філол. ф-т Київського ун-ту. 2 роки викладав у початкових школах, потім продовжував освіту за кордоном, де співпрацював із Драгоманівською «Громадою», помертвував на її потреби із свого спадку 12 тис.рублів. Наприкінці 1877 повернувся до Києва, працював у часописі «Київ. телеграф». Від 1879 – вчитель гімназії в Одесі, арештов. і засланий до Сибіру за організацію підпільної друкарні. Після звільнення одружився з Л.Устимович; з 1884 жив з родиною в Єлисаветграді, працював контролером банку. Після відставки повернувся до Києва, працював в управлінні Південно-Зах. залізниць, вчителював. Автор історичних розвідок: «Очерк Коліївщини по невіданих і виданих документах 1768 і ближчих років», «Україна після 1654 р.»; «Павло Полуботок, полковник Чернігівський (1705–1724)». – 73

Шура, друкарка ПАТАУ. – 200

Щербаков, товариш Касяненків. – 172, 173

Щербаківський Данило Михайлович (1877, с.Шпиченці, тепер Попільнянський р-н, Житомирська обл. – 6.06.1927, Київ, самогубство), один з провідних мистецтвознавців, етнографів, музейних працівників України першої чверті ХХ ст. З його іменем пов'язано заснування Музейного фонду в Києві, врятування від знищення історичних мистецьких виробів, вилучених 1922 р. із церков. Закінчив Київський ун-т (1901). 1910–27 зав. відділом народного мистецтва Всеукраїнського музею ім. Т.Г.Шевченка. Зібрав для музею велику (понад 30 тис. предметів) колекцію творів укр. нар. мистецтва. Викладав у різних вузах; заступник голови Всеукр. Археолог. комітету. Кинувся з мосту в Дніпро, в залишеній П.Курінному записці писав: «Я втомився. Залишити Музей, якому відав кращі роки свого життя, не маю сили. Боротися з кваліфікованою підлістю Онищука й Винницького (зав. бібліотекою та директор музею. – ред.) не вмію... Від ревізій Музею комісією Укрнауки нічого доброго не жду... ще більш обплюють, зганять, з білого зроблять чорне, з чесного чоловіка – підлого. Цього пережити я не можу...». – 37

Щерба – див. Чмола Іван Семенович. – 72

Юберсбергер, керівник Інституту дослідження історії Сходу Віденського університету. – 105

Юля – Юревич Юзефина (в заміжжі Чешейко-Сохацька), курсистка-бестужевка, біолог. Родом з Двінська. Арештована 1937, ув'язнена в концтаборі (м.Долинка Карагандинської обл). 1949 виїхала до Туруханська, щоб допомагати засланий туди хворій Наталі Кононовій. Чоловік Юлі – Єжи Чешейко-Сохацький, діяч польськ. рев. руху, арештований 1933 в Москві, кінчив життя самогубством, кинувшись з вікна кабінету слідчого на Лубянець. В 1937 їхніх дітей, Наталю 14 років та Юрія 8 років, забрали до спецдитбудинку. – 43

Юля, санітарка в українському лазареті в Петербурзі. – 48

Юля, ув'язнена в Нижньо-Сеймчанській тюрмі, медсестра в лікарні. – 362

Юнге Едуард Андрійович (1833, Курляндська губ. (тепер Латвія) – 1898, Коктебель), видатний лікар-окуліст. Закінчив гімназію в Ризі, медичний ф-т Московського ун-ту. З 1856 працював за кордоном. Повернувся 1860, захистив дисертацію, отримав ступінь доктора медицини і кафедру офтальмології в медико-хірургічній академії. З 1861 – проф.-консультант очних хвороб у Санкт-Петербурзі.Того ж року відряджений до Африки для дослідження офтальмії. Там не раз наражався на небезпеку, йдучи з самим провідником по місцях, де ніколи не були європейці. З 1869 – професор-офтальмолог академічної та госпітальної клінік. Створив школу офтальмології. 1883 пішов у відставку. Потім був директором Петровсько-Розумовської академії в Москві, яка 1890 була закрита назавжди через студентські заворушення, викликані новим реакційним статутом. Ю. виїхав до Криму, де займався зрештувальним виноградарництвом, вважається засновником курорту в Коктебелі. Одружений з дочкою Ф.П.Толстого – Катериною. До речі, К.Юнге – автор Спогадів, у яких розповідає про повернення Тараса Шевченка з неволі. – 195

Юрко – див. Корчак-Чепурківський.

Юрковська, мати уманського фотографа. – 23

Юрковський, уманський фотограф. – 23

Яворський Матвій Іванович (1885, Галичина – розстріляний 9.10.1937, Соловки), закінчив гімназію в Перемишлі; філософський та юридичний ф-ти Львівського та Берлінського ун-тів; член УНДП; працював у Австрійському Верховному Суді. В роки I св. в. на фронті. З частинами УГА перейшов на бік Червоної армії. З 1924 працював у Харкові в ун-ті ім.Артема (Укр. ін-ті марксизму-ленінізму). Дійсний член і член президії ВУАН. В березні 1930 внаслідок «чисток» виключений з партії, згодом – і з складу академіків. Яворський переїхав до Ленінграду, де був заарештований 10.03.1931 і засуджений 7.02.1932 в справі «УНЦ» на 6 років концтабору. Вже на Соловках звинувачений «в проведенні контрреволюційної агітації», винним себе не визнав, хоча заявив, що є українським націонал-соціалістом і погляди своїх не приховує. «Трійкою» 9.10.1937 засуджений до страти. – 153

Ягода Генріх Георгійович (Григорович, 1891, Лодзь – розстріляний 1938, Москва), в більшов. партії з 1907; партійну роботу проводив у Нижньому Новгороді й Петрограді. 1919–22 – член колегії Наркомзвншторгу; з 1920 – на керівних посадах в каральних органах ВЧК, ДПУ – ОДПУ, НКВС. Член ЦК ВКП(б). 1937 виведений із складу ЦК, виключений із партії, заарештований, страчений. – 216, 217, 267

Якобс Арлетта, голландка, член Ліги миру і свободи. – 131

Яковлев Олександр Сергійович (1.04.1906, Москва – 22.08.1989), рад. авіаконструктор, генерал-полковник інженерної служби, двічі Герой Радянського Союзу, 6 разів лауреат Сталінської (1941–48) та державної (1977) премій, академік (з

1976); від 1934 – головний, з 1957 – генеральний конструктор. 1940-48 заступник наркома, потім міністра авіаційної промисловости. Створив багато видів літаків різного призначення: спортивні, учбово-тренувальні, пасажирські, винищувачі, бомбардувальники, планери, вертольоти. Автор книжок: «Розповіді авіаконструктора» (1957), «Мета життя», «Радянські літаки». – 172

Яковлев, адмірал, розстріляний на Каспії. – 223

Яковлева, дружина О.Яковлева. – 172

Яковлева, дружина Олійника, односправниця Н.Суровцової по Архангельській «справі». – 262, 278

Яковлева К.І. – драматична акторка, небога адмірала. – 223

Яковлева Ліля, інженер, ув'язнена на Ельгені. – 311

Якубовський, киянин, працівник укр. посольства в Берні (1919). – 94

Яловий Михайло Юліанович (5.06.1895, с.Дар-Надежда на Полтавщині – розстріляний 1937). Закінчив Миргородську гімназію, 1916 вступив на медич. фак-т Київського ун-ту. Після Лютн. рев. 1917 – проводив агітацію серед селян на батьківщині, обраний до Костянтиноград. ревкому, за гетьманщини арештований, ув'язнений в Полтаві. З 1918 р. – член партії боротьбистів, разом із Василем Блакитним видавав газету «Боротьба». З березня 1920 у КП(б)У, редактор газети «Селянська біднота», згодом – у газ. «Вісті Київського губревкому»; представник укр. уряду в Москві; відповідальний секретар ж. «Червоний шлях», директор вид-ва «ЛіМ». Брав участь у створенні літ. організації. «Комункульт», перший президент ВАПЛІТЕ. Твори: зб. поезій «Верхи» (1923), роман «Золоті лисенята» (1929). Арештований в ніч з 12 на 13.05 1933 в Харкові. Судова «трійка» 23.09.1933 засудила його до 10 років, звинувативши в контрреволюційній, шпигунській та терористичній діяльності. Винним себе не визнав. 9.10.1937 засуджений до страти. – 164, 186, 193, 206

Ямпольський, власник уманської лазні. – 29

Яновський Юрій Іванович (27.08.1902, х.Маєрове, тепер с.Нечайка Компаніївського р-ну Кировоградської обл. –

25.02.1954, Київ), укр. письменник. Автор віршів, новел, романів (найвідоміші «Майстер корабля», «Вершники»), п'єс, кіносценаріїв. Був кореспондентом газ. «Правда України» на Нюрнберзькому процесі. 1927–39 жив і працював у Харкові, з 1939 – у Києві. – 165, 167, 168, 204

Ярошенко Микола Олександрович (14.12.1846, Полтава – 7.07.1898, Кисловодськ), відомий художник. Закінчив Артилерійську академію в Петербурзі (1870), 1892 в чині генерал-майора вийшов у відставку. 1867-74 – вільний слухач Петерб. Академії мистецтв, від 1876 р. – діяльний член Т-ва передвизників. Його картини зберігаються та експонуються в музеях Києва, Полтави, Кисловодська, Москви, Петербурга. Картини «Ув'язнений» (1878), «Всюди життя» (1888) – в Третьяковській галереї в Москві. – 225

Ясенецькі, брати, польська родина в Умані. – 28

Ясенецький Генріх, уманський краєзнавець. – 71

Ясенський (Jasienski) Бруно (17.07.1901, с.Кліментув, Польща – 1938, Владивосток, концтабір), польськ. письменник, футурист. Вчився в Краківському ун-ті; літ. діяльність розпочав 1918 р. Від 1929 жив в СРСР. Секретар Міжнародного об'єднання рев. письменників, відп. ред. ж. «Література світової революції». – 286

Ястребов, професор історії слов'ян на ВЖК. – 61

Яхніна Раїса Семенівна, зав. дитмістечком на Ельгені, лікар, вільнонаймана, зараз у США. – 322, 323

Янзем Ірма Петрівна (27.09.1897, Мінськ – 17.04.1975, Москва), співачка, педагог, Народна артистка РРФСР (1957), член КПРС з 1954. Вчилась у Петерб. консерв. (1915–17). З середини 1920-х рр. – виконавець пісень народів СРСР їхніми мовами. Від 1950 – викладач Московської муз.школи ім.Іпполітова-Іванова. Видала зб. «Революційні пісні народів» (1931). Автор спогадів «Людина йде за піснею» (1968). -

Яцук, авіатор. – 39

Ящуржинський Хрисанф Петрович, учитель-історик, краєзнавець в Умані. – 71

Географічний покажчик

Абіссія 113
Австралія 108
Австрія 28, 47, 51, 78, 81, 83, 102, 105, 110, 139, 142, 145, 147, 154
Агдам 232
Адлер 207
Адріатичне море 103

Азія 290
Азори, Азорські острови 124
Альпи 121
Америка 36, 123, 125, 126, 128-130, 132, 135-138, 142, 151, 152, 154, 156, 158, 166, 177, 205, 207, 214, 235, 280
Амстердам 116, 123, 145
Англія 113, 137, 155, 169, 184, 207, 353

- Аргентина 142
 Артемівськ 177, 178
 Архангельськ 253, 254, 259-261, 262, 271, 331, 335, 339
 Асканія-Нова 207
 Астрахань 288
 Африка 119, 205
 Ашхабад 233
- Баден 113, 138, 145
 Байкал озеро 272
 Балигичан 362
 Батумі 207
 Бахмач 176
 Безіггайм 119
 Белінцона 98
 Бенгалор 106
 Бересть, Бересть-Литовськ – Брест-Литовськ 77, 89, 91
 Берлін 83, 145, 157, 160, 182, 309
 Бермуди острови 124, 125
 Берн 93-97, 146
 Біттіггайм 119
 Богодухів 196
 Бойківщина 154
 Болгарія 9, 81, 83, 90, 126, 131, 144, 193, 231, 238
 Борислав 205
 Братислава 143, 156
 Брембл-Печ 155
 Будаївка 18
 Будапешт 92, 103, 104, 205
 Буди 193, 194
- Варшава 21, 28, 55, 68, 83, 107, 109, 131, 200, 216, 217, 281
 Василиця 173
 Ватікан 97, 121
 Вашингтон 115, 123, 128-130, 165
 Ве́ве 101
 Велика земля 324, 357
 Велика Писарівка 196
 Венеція 186
 Верден 116
 Версаль 89-91, 113, 146, 153
 Верхній Сеймчан 337, 344
 Відень 83, 89, 92-95, 97, 102-104, 106, 108-110, 112, 114, 116-123, 131, 138, 139, 142-145, 147-159, 164, 165, 171, 179, 188, 192, 205, 207, 213, 214, 240, 248
 Війтівка 21
 Віль-Нев 101
 Вільно 280
 Вінніпег 123, 136, 196, 208, 214
 Вірджінія 130
 Вірменія 234, 235
 Владивосток 221, 272, 275, 284, 290, 291, 304, 306, 308, 311, 318, 327, 336, 345
 Волга ріка 243
 Волинь 43, 205
 Вологда 260, 262, 264, 270, 339, 351
- Волчок 313
 Воронеж 15
 Вспольє 225, 247, 259
 Вюртемберг 116, 119, 159
 Вятка 315
- Гаага 115, 243
 Гагри 206, 207
 Гагріпш річка 207
 Гайльброн 119, 205
 Галичина 47, 50, 51, 63, 72, 83, 85, 95, 106, 113, 134, 143, 145, 148, 166, 171, 201, 204, 205, 206, 251
 Гарвард 108, 115, 129
 Гданськ 181
 Гейдельберг 119
 Гельмязів 23, 24, 30-32
 Гереженівка 46, 55
 Геттінген 119, 205
 Гліон 101, 102
 Гмунден 120, 121
 Голгофа 15, 292
 Голландія 78, 88, 115, 116, 131, 142, 219
 Городецьке 21
 Грузія 237
- Далека Північ 294
 Данія 126, 131, 138, 150
 Дарьял 207
 Двіна річка 260, 262
 Дельфт 116
 Деркачі 185
 Дерпт 14
 Детройт 34, 132, 134, 135
 Дніпро ріка 14, 63, 69, 78, 84, 143, 147
 Дніпропетровщина 347
 Дон 84
 Донбас 177
 Донець ріка 177, 178
 Дрезден 119
 Дрогобич 110, 153, 154, 205
 Дубно 20
 Дунай ріка 92, 93
- Європа 91, 97, 102, 115, 117, 119, 120, 125, 126, 127, 130, 134-137, 139, 143, 147, 151, 165, 166, 170-172, 205, 214, 215
 Егер гора 95
 Ельдорадо 290
 Ельген 294, 301, 303-305, 308, 314-316, 318, 329, 332
 Ельген ріка 310
 Ельгенка ріка 330
 Енц ріка 116
 Еслінген 109, 119, 205
- Євлах 232
 Єгипет 113

Женева 95, 96, 97, 102, 147
 Женевське озеро 96, 97
 Житомир 76, 81
 Жоеквара ріка 207
 Журавлівка 177

Закопане 28, 43, 47
 Зальцбург 103, 120
 Захід 72, 78, 108, 171, 179, 183
 Західна Україна 83, 103, 104, 165, 166, 184
 Збруч ріка 140, 171, 204, 205
 Звенигородка 37, 38, 125
 Здолбунів 20
 Зелений Клин 84
 Зирянка 357
 Зміїв 177
 Золотоноша 20, 23
 Золочів 197

Іваново 263
 Ізраїль 193
 Ізюм 177
 Індигірка ріка 360
 Індіанополіс 136
 Індія 106, 113, 115, 131, 135, 152, 197, 205, 302
 Інсбрук 138
 Інтерлакен 95, 96
 Іркутськ 268, 269, 270, 293, 339
 Ірландія 88, 108
 Італія 89, 93, 94, 96, 97, 98, 111, 113, 344
 Ішль 120

Кавказ 161, 178, 190, 206, 207
 Казбек гора 207, 208
 Каліфорнія 135, 161
 Кампіоне 100
 Кам'янець-Подільськ 140
 Канада 130, 136, 137, 154, 176, 200, 208
 Кани 108
 Каньйон 347
 Караганда 360
 Карадаг гори 195
 Карпати 72, 171, 205
 Кенігсберг 157
 Керелівка 37, 63, 69
 Київ 9, 15, 18-21, 24, 31, 32, 40, 51, 54, 55, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75-80, 83, 84, 86, 88-91, 93, 100, 102, 103, 105, 109, 110, 113, 126, 139, 142, 145, 146, 148, 151, 165, 167, 168, 169, 170, 178, 184, 185, 203, 209, 231, 340, 343, 348
 Китай 108, 135, 162, 199, 205
 Клівленд 132
 Кобург 119
 Козацьке 38
 Козятин 79

Коктебель 195
 Колима 9, 37, 58, 150, 177, 273, 275, 278, 280, 289, 291, 302, 303, 313, 316, 318, 319, 322, 332, 337, 342, 346, 351, 353, 355, 358
 Колима ріка 294, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 331, 362
 Константинополь 131, 144
 Корея 343
 Которосль ріка 239, 243, 260
 Краків 28, 43
 Краснопілка 21
 Красноярськ 234
 Крим 144, 207
 Кругла Сопка 316, 329
 Крути 78, 148
 Кубань 84, 107, 275, 276
 Кура ріка 96

Лаго Маджоре 100
 Лазо 350, 354, 357, 365
 Лена ріка 235
 Ласточка ріка 297, 299
 Лаперуза протока 290, 292
 Ленінград 183, 254, 298
 Лехгау 119
 Литва 157
 Лозанна 96, 97, 100, 102, 147, 148
 Локарно 97, 100
 Лондон 111, 137, 148, 179
 Луара ріка 96
 Лугано 97, 98, 100, 101, 207
 Лугано озеро 97, 98
 Львів 51, 114, 152, 192, 201, 251, 304
 Льодовитий океан 331
 Ляйпціг 195, 204
 Ляуенштайн 114, 115, 119
 Ляутербрунен 96

Магадан 282, 290, 292, 294, 300, 304, 310, 320, 327, 332, 335, 363
 Маківка гора 50, 72, 149
 Малин 237
 Малинівка 178
 Малоросійська губернія 86
 Маніла 131, 155
 Маріацель 121
 Маріїнськ 290
 Марсель 254
 Медіна 232
 Мекка 232, 254
 Менх гора 95
 Мешхед 232
 Мілвокі 135
 Мілга 314, 315
 Мінеральні Води 176
 Мінськ 280

- Міссісіпі ріка 155
 Міссурі ріка 132
 Мічіган озеро 134
 Монастирище 26, 188
 Монблан гора 96, 147
 Монреаль 136
 Монте Бре 98
 Монтекарло 100
 Монт-Кіско 127
 Монтре 101
 Морж 101
 Моринці 37, 63
 Москва 68, 144, 146, 151, 154, 157-163, 175, 178, 182, 183, 190, 182, 192, 193, 196, 199, 200, 208, 209, 210, 212, 214-220, 229, 231, 232, 235, 237, 238, 244, 245, 247, 252, 254, 256, 258, 273, 280, 289, 302, 310, 344, 352, 363
 Мохначи 177
 Мукачів 91
 Мюнхен 119, 148, 275
- Нагаєва бухта 292
 Находка 360
 Нева ріка 63
 Негорелое 157
 Некар ріка 116
 Нижній Сеймчан 9, 177, 276, 334, 365
 Ніагара 136, 170
 Німеччина 78, 81, 94, 109, 113, 115, 119, 120, 122, 139, 145, 157, 177, 205
 Нова Зеландія 205
 Новгород 56, 235
 Новий Умань 29
 Нормандія 123
 Нюрнберг 119, 205
 Нью-Йорк 38, 123, 125-129, 132, 133, 158, 160, 165, 166, 170, 173, 176, 208, 214, 280
- Оберлянд 98
 Одеса 21, 169, 221, 235, 358
 Ойротія 302
 Ока ріка 315
 Оксфорд 252
 Олешня 19
 Охотське море 290
- Париж 30, 50, 55, 89, 90, 91, 93-95, 101, 102, 108, 119, 123, 133, 137, 138, 145, 146, 153, 160, 170, 179, 184, 185, 207, 219, 225, 275, 309
 Пекін 115
 Петербург 14, 15, 21, 37, 38, 40, 47, 51, 53, 54, 57, 70, 71, 75, 77, 79, 105, 149, 155, 188, 251
 Петроград 54-57, 60, 62-64, 75
 Пьемонт 50, 145, 148
 Писарівка 197, 198
 Північ 315, 331, 357
- Піп Іван гора 91
 Пітсбург 132
 Пілмут 137
 Поволжя 294, 298
 Подебради 143
 Покровське 177
 Полтавщина 15, 18, 23, 24, 30, 32, 48, 172
 Польща 107, 108, 135, 152, 153, 165, 168, 169, 201, 237, 310, 360
 Потомак затока 130
 Правобережжя 23
 Прага 110, 114, 141, 142, 154, 156
 Псков 298
- Радянська Україна 136, 142, 151, 153, 165, 166, 170, 179, 198
 Радянський Союз 115, 135, 155, 157, 162, 164, 191, 215, 219, 263, 275, 352
 Речиця 43
 Рона ріка 96
 Росія 47, 50, 51, 61, 65, 72-76, 84, 86, 108, 119, 126, 135, 143, 147, 161, 238, 353
 Ростов 177
 Роттердам 116
 Румунія 57, 90, 108, 192
 Рур 116
 Руссо острів 95, 96
- Сальватор 98, 100
 Самбор 201
 Сант-Гален 93
 Сараєво 47
 Сахалін острів 290, 292
 Свансмор 119, 127, 128, 129
 Свердловськ 267
 Севени гори 97
 Сеймчан 303, 352, 363
 Сена ріка 137
 Сен-Готард гора 94, 95, 98
 Сент-Луїс 132
 Сердолікова бухта 195
 Сибір 37, 45, 51, 171, 175, 188, 238, 259, 267, 269, 272, 290, 313
 Сибіт ріка 313
 Скандінавія 54
 Сквіра 85
 Слов'янськ 177
 Соловки 154, 215, 220, 222, 224, 225, 237, 238, 256
 Сосновка 173
 Софія 131, 144
 Сполучені Штати Америки 106, 108, 119, 126, 130, 135, 136, 176, 208
 Стокгольм 155
 Стокфільд-ан-Тайн 155
 Сухумі 207
 Сушківка 66
 Схід 197

- Таврія 13
 Таймир 261, 340, 341
 Тараскон 116
 Таскан 297, 299
 Таскан ріка 314, 315
 Тебріз 235
 Тегеран 235, 238, 254
 Текуча 51
 Терріте 101
 Терек ріка 96
 Техас 135
 Тіроль 93, 103, 138
 Тобольськ 252
 Томашівка 29
 Торонто 136, 145
 Треза гора 100
 Триглав гора 155
 Трієст 121
 Труханів острів 14
 Трюмелябах 96
 Тула 15, 16
 Тулуза 148
 Туреччина 81, 83, 84, 121, 144, 147, 184, 185, 199, 254

 Угорщина 83, 92
 Україна 50, 51, 56, 57, 61-63, 67-71, 73-76, 79, 83, 85, 89, 91, 95-97, 103-105, 107-111, 117-121, 127, 130, 135, 138-140, 142, 144-148, 150-153, 155-159, 161, 162, 164-166, 170, 171, 183, 188, 190, 195, 199-202, 204, 205, 208-210, 214, 237, 248, 252, 262, 293
 Українська республіка 162
 Уманщина 22-24, 63, 67
 Умань 19-26, 29, 30, 32-35, 40, 46-48, 51, 54-59, 63-71, 79, 89, 136, 143, 144, 146, 156, 169, 170, 172, 187, 188, 206, 252, 292, 324, 336, 352, 356, 358, 365
 Урал 269, 337, 353
 Утіний 365
 Уші 97, 101

 Фастів 91
 Фельдес-Блед 155
 Фельдес-Блед озеро 155
 Феодосія 25
 Філадельфія 129, 132, 154
 Філіппіни острів 131
 Фінляндія 148
 Фотівкірже 121
 Франкфурт 119
 Франконія 114
 Франція 89, 97, 113, 116, 155, 193

 Харбін 263
 Харків 75, 138, 151, 153-155, 158, 160, 163, 164, 167, 168, 170-172, 175-178, 181, 182, 185, 186, 188, 190-199, 203, 207, 213, 216, 219, 220, 238, 240, 247, 248, 256, 315, 339
 Харківщина 193
 Хасан озеро 275
 Хатиннах 312
 Хатиннах ріка 314, 315
 Хатиннахська долина 316
 Херсон 19
 Холмщина 72
 Хорватія 155
 Христинівка 54

 Цапівка 197
 Царгород 126, 144, 199
 Циберманівка 21
 Цибулів 26, 33
 Цуффенгаузен 205
 Цюріх 81, 102

 Черкаси 46, 172, 173
 Чернеча гора 63, 69
 Чернігівщина 19
 Чехія 106, 113, 114, 122, 142, 156
 Чикаго 108, 132-135, 154, 155, 158
 Чоп 91
 Чорне море 14, 195
 Чугів 178

 Швейцарія 89, 93, 94, 96, 102, 104, 146, 147, 246
 Швеція 50, 57, 196
 Шербур 123, 124, 145
 Шільон 101, 102
 Шпола 85
 Штаубах 95, 96
 Штутгарт 109, 115, 119, 159, 161, 205
 Шукайвода 68

 Югославія 155
 Юнгфрау гора 95, 96

 Яготин 31
 Якутськ 332
 Яна ріка 360
 Японія 130, 135, 292
 Ярославль 188, 212, 224-226, 230, 233, 234, 236, 238, 246, 247, 250-253, 256, 259, 315, 325

Зміст

Від редакції щорічника «Наука і культура» 5

ЧАСТИНА ПЕРША

МІСТОС НЕДОВОЖОГО ЩАСТЯ 7

Київ 9

Кінець київської доби 18

Умань 20

Гімназія 26

Петербург 40

Український лазарет 48

РЕВОЛЮЦІЯ 58

Передмова до цього розділу, написана в Умані 1963 року 58

Умань. 1917 63

Київ. 1917—1918 71

Гетьманщина 79

МАНІВЦЯМИ. 1918—1925 90

Відень 103

Голодним України 108

Гага 115

Гімелінна 119

Комунисти 121

«Поворотці» 122

Америка 123

Відень. 1924 138

ВДОМА 158

Москва—Харків—Москва. 1925—1927 158

Москва 158

Харків 163

Аспірантура 188

ЧАСТИНА ДРУГА

ІЮ ІЮМ БІК 211

ЛВБЯНКА, 2 215

Бутирки 221

ЯРОСЛАВЛБ 226

Спогади з могили. *Memoires d'outre tombe* 226

В ДОРОЖУ. Архангельськ—Голофа 262

Вологда 262

Іркутськ 268

Владивосток 272

Ситяк 283

Голофа 292

На волі 326

Колымська п'ригода 332

Надія Суфровцова. Нотатки з нотаток 366

Розшифрений іменний покажієк до Спогадів Надії Суфровцової 375

Географічний покажієк 424

Надія Віталіївна Суровцова

СПОГАДИ

Редактор *Сергієнко О.*

Коректор *Заболотна Н.*

Художник *Гура В.*

Технічний редактор *Хмелівська Т.*

Підписано до друку 25.07.96. Формат 84х90/16. Ум. друк. арк. 37,8. Наклад 2000. Зам. 6-201.

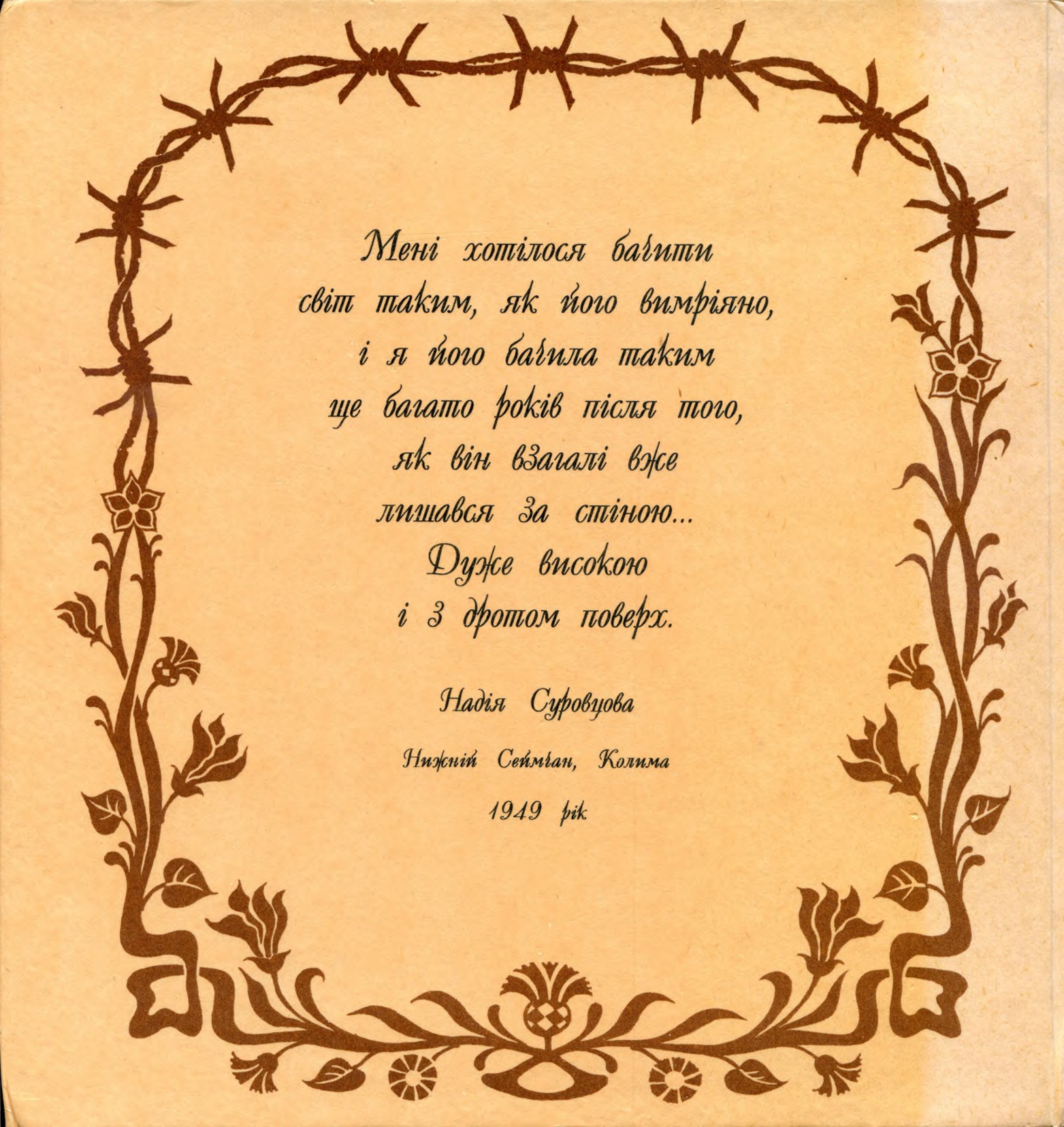
Видавництво ім. Олени Теліги

Реєстраційне свідоцтво № 21638468 видане 15.02.95.

252010, Київ-10, вул. Січневого повстання, 6.

Київське акціонерне товариство «Книга»

254655 МСП, Київ-53, вул. Січових стрільців, 25.



Мені хотілося багнати
світ таким, як його вимріяно,
і я його багнула таким
ще багато років після того,
як він взагалі вже
лишався за стіною...

Дуже високою
і з дротом поверх.

Надія Суровцова

Нижній Сеймган, Коліма

1949 рік